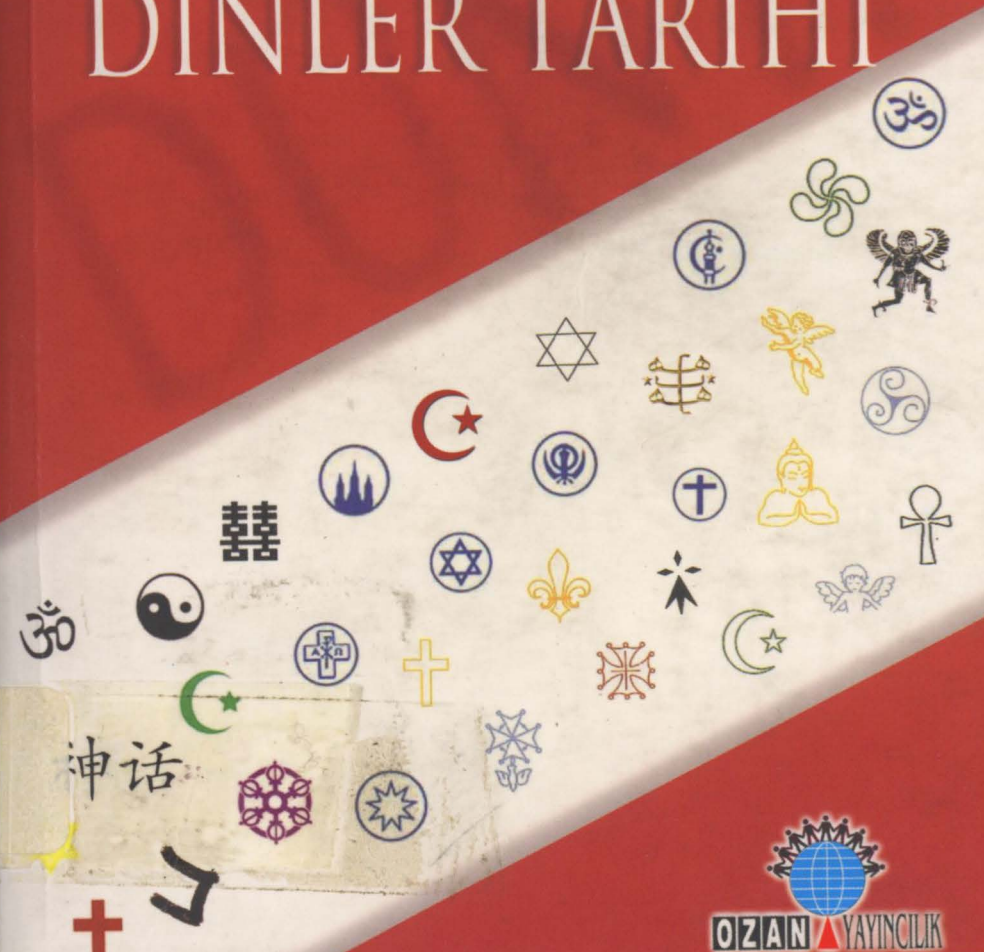
Sergei Aleksandrovich Tokarev

DÜNYA HALKLARININ DİNLER TARİHİ

OZAN YAYINCILIK

Sergei Aleksandrovich Tokarev

Çeviri: Rauf Aksungur

DÜNYA HALKLARININ DİNLER TARİHİ

Ozan Yayıncılık
İstanbul 2006

Sergei Aleksandrovich Tokarev

Çeviri: Rauf Aksungur

DÜNYA HALKLARININ DİNLER TARİHİ

Ozan Yayıncılık
İstanbul 2006

Yayın no: 96

Bu kitabın tüm yayın hakları Ozan Yayıncılık'a aittir.
Tanıtım için yapılacak alıntılar dışında tüm alıntılar, Kültür Bakanlığı Telif Hakları Sözleşmesi gereği yayınevinin iznini gerektirir.

Kitabın adı: Dünya Halklarının Dinler Tarihi
Kapak tasarımı: Ozan Yayıncılık
Rusçadan Çeviren: Rauf Aksungur
Dizgi: Dizgi Servisi
Montaj ve Baskı: Eren Ofset
Cilt: Eren Mücellit

ISBN 975-6421-96-7

OZAN YAYINCILIK

Cemal Nadir Sk. No: 9 Kat: 1 Cağaloğlu / İstanbul
Tel: 212.511 93 95 – 520 43 90 – 91 Faks: 212.527 98 47
Email: info@ozanyayincilik.com

İÇİNDEKİLER

Önsöz 21
Rusça baskıdaki Önsöz 23
1. Marksizm Öncesi ve Burjuva Bilimindeki Dini ve Köklerini Öğrenme Çabalarının Kısa Tarihçesi 25
- Din üzerine antik düşünürler 25
- Burjuva devrimleri dönemi yazarlarında din hakkında soru (dine bakış açıları) 26
- Restorasyon dönemi. Mitolojik okul 28
- Antropolojik yöneliş 30
- Hıristiyancı teori. Ön tek tanrıcılık 31
- Preanimistik teoriler 33
- Freudizm 33
- Durkheim'in sosyoloji okulu 34
- En yeni teoriler 35

2. Din Üzerine Marksizm-Leninizm, Onun Özü ve Kökeni 36
- Din toplumsal bilincin dönüşüme uğramış biçinıidir 36
- Tahrifata uğramanın nedenleri 37
- Dinin bağımsız tarihi yoktur 37
- Dinin nısbi bağımsızlığı 37
- Sınıflı ve sınıfsız toplumların dinlerinin farkları 38
- Güçsüzlüğün doğurduğu din 39

SINIFSIZ TOPLUMUN VE SINIFLI TOPLUMA GEÇİŞ DÖNEMİNİN DİNLERİ (KABİLE TAPINÇLARI)

Bölüm 1
Din Tarihinin Arkeolojik Eserleri

1. Paleolit Devrinin Dini Eserleri 43
- Din öncesi devir 43
- Neandertal gömü töreni 44

- Yüksek paleolitik devir 45
- Yüksek paleolit sanatı ve dini 46
- Kadın heykelcikler 49

2. Neolitik Devir Din Eserleri 51

- Neolitik definler 51
- Kadın ilaha tapınç 53
- Neolitik petroglifler 53
- Neolitik dönem dinin genel karakteristiği 54

3. Erken Dönem Maden Devri Dini 55

- Güneşe tapınç 56

Bölüm 2
Avustralyalıların ve Tazmanyalıların Dini

1. Avustralyalıların Dini 58
- Kaynaklar 59
- Gelişimin özgün şartları 59
- Totemizm 60
- Totemik gruplar (soylar) 61
- Totemik fratriler (evlenme sınıfları) 62
- Cins ve birey totemizmi 62
- Totemler 63
- Totemle ilişki. Tabulaştırma 63
- Totemik mitler 64
- Totemik cisimleşme 65
- Çuringi ve diğer amblemler 66
- Büyü ayinleri 67
- Totemizmin kökleri 71
- Büyü 72
- Üfürükçülük, Şamanizm, cinsel büyü 73
- Kadın tapınçları 75
- Gömü tapıncı 76
- Mitoloji 77
- Erken kabile tapınçları ve göksel tanrılar 77
- Avustralyalıların dininin genel karakteri 81
- Çağdaş durum 83

2. Tazmanyalıların Dini 84
1. Totemizmin izleri 85
2. Gömü törenleri 85
3. Büyücülüğün rüşeymi 86
4. Gece ruhu 86
5. Göksel tanrılara inanış üzerine sorular 86

Bölüm 3
Okyanus Halklarının Dini

1. Papuasların ve Malenezyalıların Dini 88
- Toressov Boğazı Adalarının dini 88
- Marind-Anim dini 90
- Diğer papuas kabilelerinin dini 91
- Malenezyalıların dini 92
- Büyücüler, şamanlar ve diğerleri 93
- Büyü 93
- Mana 95
- Animistik inançlar96
- Atalara tapınç 97
- Animizmin kökleri 98
- Reislere tapınç 98
- Gizli birlikler 99
- Mitoloji 101
- Totemizm 102
- Malenezyalıların dininin genel hatları 102

2. Polenezyalıların Dinleri 103
- Maddi şartlar. Sosyal düzen 103
- Kaynaklar 104
- Reislere tapınç 105
- Rahipler 105
- Kurban sunma tapıncı 106
- Mabed 106
- Mana 107
- Tabu 108
- Ahiret dünyası üzerine tasavvurlar 109

- Tanrılar 110
- Kozmogonik (Evrendoğum) mitoloji 111
- Rahip ve halk dini diye dinin farklılaşması 113
- Kültür kahramanları 113
- Totemizmin ve diğer erken din biçimlerin kalıntıları 114

3. Mikronezyalıların Dinleri 114
- Kalitler 114

4. Okyanus Adalarında Dindeki En Yeni Gelişmeler ve Özgür Düşüncenin Gelişmesi 115
- Özgür düşüncenin rüşeymi 115
- Pai-Marire hareketi 116
- Massian hareketi 117

Bölüm 4
Güney ve Güneydoğu Asya'nın Geri Kalmış Halklarının Dinleri

- Kubu dini 119
- Semangların dini 123
- Andamanlıların dini 124
- Vedda dini 127
- Aynaların dini 129
- Merkezî, Doğu ve Güneydoğu Asya'nın yüksek kültürlü halklarının eski inançları 131

Bölüm 5
Amerika Halkların Dinleri

1. Amerika'nın Geri ve Kenar Halklarının Dinleri 135
- Ateşyurtluların dini 136
- Şamanizm 136
- İnisyasyon 137
- Eskimoların dini 138
- Şamanizm 139
- Animistik inançlar 139
- Av tapıncı 140

- Animatizm 141
- Ruhun ölümden sonraki kaderi 141
- Yasaklar 142
- Dinin kökeni – korku 143
- Kaliforniya Kızılderililerinin dini 144
- Şamanizm 145
- İnisyasyon 146
- Mitoloji 147
- Gömü tapıncı 147
- Kızılderili nüfusunun ana kitlesinin dini 147
- Tapıncıl soy biçimleri 148
- Totemizm'in kalıntıları 149
- Kültür kahramanları 150
- Tapıncıl kabile biçimi 150
- Güneşe ve tabiatın diğer güçlerine tapınç 151
- Dört tabiat unsuruna tapınç 151
- Animalizm 152
- Ayin dansları 153
- Kurban sunma ve kendi kendine eziyet 153
- Tarım tapıncı 154
- Av tapıncı 154
- Savaş ayinleri ve gelenekleri 154
- Kafaderisi yüzme 155
- İnançların bireyselleşmesi: koruyucu kişisel ruhlara tapınç 155
- Şamanizm 156
- Gizli birlikler 157
- Tedavi ve arınma ayinleri 158
- Gömü tapıncı ve inançlar 158
- Kuzeybatı sahilleri kabilelerinin dini 159
- Kızılderililerin dinlerinin genel hatları 161
- Pueblo kabilelerinin dini 162
- Sömürgecilik ve Messianist hareketi 163

Bölüm 6
Afrika Halklarının Dinleri

1. Geri Afrika Halklarının Dinleri 168
- Buşmenlerin dinleri 168
- Merkezî Afrika Pigmelerinin dinleri 170

2. Afrika'nın Ana Nüfusunun Dinleri 172
- Dinin başlıca biçimleri. Atalara tapınç 173
- Totemizmin kalıntıları 175
- Zoolatariya 175
- Tarımcı komünal toplulukların tapınçları 176
- Fetişizm 177
- Rahiplik 179
- Demircilerin tapıncı 180
- Gizli birlikler 181
- Reislere tapınç 183
- Kabile tanrısına tapınç 188
- Mitoloji 191
- Kuzey ve Kuzeydoğu Afrika Halklarının dini. İslam ve Hıristiyanlığın yayılması 193

Bölüm 7
Kuzey Asya Halklarının Dinleri

- Şamanlık 195
- Animistik şaman inançları 196
- Şamanlık ve sihir hastalıkları 198
- Şamanlık gereçleri 199
- Şamanlığın soya çekimi ve intikali 200
- Şamanlığın gelişim aşamaları 200
- Kadın Şamanlığı 201
- Demirci tapıncı 202
- Soy ve aile tapıncı 202
- Totemizm kalıntıları ve ayıya tapınç 203
- Zanaat tapıncı 205
- Yüksek tanrılar 207

- Loparların dini 208
- 18. yy.dan bu yana Sibirya halklarının inançlarındaki değişiklikler 210

Bölüm 8
Kafkas Halklarının Dinleri

- Aile soy tapınçları 212
- Gömü ibadeti 213
- Zirai komünal topluluk tapınçları 214
- İlahlar 216
- Mabetler 217
- Demirci tapıncı 217
- Şamanizmin kalıntıları 218
- Dini eklenizm 218

Bölüm 9
Volga ve Batı Ural Halklarının Dinleri

- Tarım tapıncı 222
- Aile ve soy tapınçları 224
- Tanrıların ve ruhların panteonu 226
- Şamanlığın kalıntıları 228
- Komin halklarının inançları 229
- Dini reforme etme girişimleri 231
-

Bölüm 10
Slavların Eski Dinleri

- Kaynaklar 234
- Gömü tapıncı ve atalara aile-soy tapıncı 234
- Temiz olmayan ölüler 237
- Tarımcıl komünal topluluk tapıncı 238
- Eski Slav panteonu 239
- "Tanrı", "Cin" ve "Şeytan" "Bog", "Bes", "Çört" 241
- Kabile tapınçlarının gelişip devlet tapınçları olması 242
- Slavların ilkel mitolojisi 243

- Üfürükçülük ve tedavi büyüsü 246
- Eski Slav tapıncı ve onun görevlileri 246
- Mitoloji ve Slav dininin genel karakteri üzerine sorun 248
-

Bölüm 11
Eski Germenilerin Dinleri

- Kaynaklar ve araştırmalar 249
- Totemizmin izleri 250
- Ziraat tapıncı 251
- Tedavi ve diğer büyüler, mantika 251
- Gömü tapıncı 251
- Kabile tanrılarına tapınç ve mukaddes şeyler 252
- Genel Germen tanrıları 253
- Mitoloji 254
- Rahibeler, kâhinler 257
- Tapınç 258
- Hıristiyanlaşma ve Hıristiyanlık öncesi inançların kalıntıları 259

Bölüm 12
Eski Keltlerin Dini

- Druidler 261
- Tanrılar 262
- Druidizm'in gerileyişi ve kalıntıları 264

SINIFLI TOPLUM DİNLERİ
MİLLİ - DEVLET DİNLERİ

Bölüm 13
Merkezî Amerika Halklarının Dinleri

- Genel tarihsel şartlar 271
- Meksika'nın eski halklarının dini 272
- Tanrılar 273
- Mitoloji 275

- Maya dini 276
- Nagualizm 277
- Çibça-muisklerin dini 278
- İnkalar devletinin dini 278

Bölüm 14
Doğu Asya Halklarının Dinleri

1. Çin'in Dini 281
- Şan dönemi dini eserleri 281
- Çjou dönemi dini 282
- Lao-tszı öğretisi 283
- Kun-tszı öğretisi 285
- Din olarak Konfüçyus'çuluk (Konfüçyusçuluk) 286
- Atalara tapınç 287
- Konfüçyusçuluğun atalara tapınçla ilişkisi 289
- Konfüçyusçuluğun özü 291
- Daosizm 291
- Budizm 292
- Üç dinin karşılıklı ilişkisi 293
- Şamanizm 293
- İslam 294
- Çin panteonu 294
- Zirai tapınç 295
- Mantike (Fin-şuy) 295
- Ahiret dünyası hakkında tasavvurlar 296
- Kurban sunmalar 297
- Çinlilerin dininin genel karakteristiği 297
- 1911 devriminden sonraki Çin'de din 298

2. Japonya'nın Dini 299
- Eski mitoloji 299
- En eski din 300
- Çin'in etkisi ve Budizm 300
- Sintoizm ve Budizm 301
- 1867 yılından sonra Sintoizm ve Budizm 303
- Sintoizm'in özü 303

- Sintoist tapınç 305
3. Kore'nin Dini 307
- Atalara tapınç 307
- Ruhlara tapınç 308
- Dini sistemlerin karşılıklı ilişkileri 308

Bölüm 15
Hindistan Dinleri

- En eski (Ari öncesi) dönem 311
- Ved dönemi 312
- Ved tanrıları 313
- Asurlar ve devlet 316
- Atalara tapınç 317
- Kurban sunmalar 317
- Ved dininin genel karakteri 318
- Brahman dönemi - toplumsal düzeninin değişmesi 319
- Manu kanunları 320
- Dinde değişimler 322
- Yeniden cisimleşmeye inanış 324
- Karma 325
- Upanişadlar ve felsefe okulları 325
- Caynizm ve Budizm 326
- Hinduizm. Tapınç ve inancın demokratlaşması 328
- Mezhepler 329
- Ariy öncesi tapınçların mirası 330
- Hinduizmi reforme etme girişimleri 332
- Sihler 333
- XVIII - XIX yy. reformist hareketleri 334
- Hinduizmin çağdaş durumu 334

Bölüm 16
Eski Mısır Dini

- En eski mahallî tapınçlar ve totemizmin izleri 337
- Ülkenin birleşmesi ve genel Mısır tanrıları 339

- Tarım tapıncı 342
- Hükümdarların tanrılaşması 344
- Gömü tapıncı 345
- Ahirette mükâfat ve cezaya inanış 349
- Mitoloji 351
- Büyü 355
- Rahipliğin gelişmesi 356
- Mısır dininde değişiklikler 360
- Özgür düşünce 361

Bölüm 17
Eski Ön Asya Halklarının Dinleri

1. Mezopotamya Halklarının Dinleri 363
- Sümer dönemi. En eski komünal topluluk dini 363
- Ülkenin birleşmesi ve genel devlet tanrıları 364
- Samiler dönemi. Babil'in yükselmesi. Marduk 365
- Hükümdarların tanrılaşması 366
- Halkçıl tarımcıl tapınçlar. Ölen ve yeniden dirilen tanrılar 366
- Rahiplik ve tapınç teşkilatı 368
- Mitoloji 370
- Şeytanileştirme ve büyü sözleri 371
- Büyü ve mantike 372
- Ahiret dünyasına dair tasavvurlar 373
- Asurlar dönemi 374
- Babil dini mirası 374
- Felsefi şüpheciliğin ve özgür düşüncenin rüşeymi 375

2. Küçük Asya Halklarının Suriye ve Finike'nin Dinleri 376
- Hettlerin dini 376
- Haldların dini 378
- Suriye ve Finike'nin dini 378

Bölüm 18
İran Dini (Mazdeizm)

- Avesta 381
- İran kabilelerin en eski dini 383

- Mazdeizm 383
- Dualizm ve kökeni 385
- Ahmenidler ve Sasanidler zamanında Mazdeizm 387
- Mazdeist tapınç 388
- Ahiret dünyası üzerine tasavvurlar 389
- Mazdeizm ahlakı 389
- Eshatoloji 391
- Mitraya tapınç 391
- Mazdeizmin en son kaderi 393

Bölüm 19
Yahudilerin Dini

- En eski dönem. Soy tapınçları 397
- Gömü tapıncı 398
- Hayvancılık tapıncı 399
- Yasaklar 400
- Sünnet 400
- Yehova'ya tapınç 401
- Filistin dönemi 405
- Esaretten sonraki dönem 408
- Tek tanrıcılık ve tanrının seçtiği olma 410
- Komşu halkların dininde alınıp benimsenenler 412
- Yurtdışı göçmenliği dönemi 415
- Talmut dönemi 418
- Ortaçağ'da İudizm. Rasyonalizm ve mistisizm 420
- Kapitalizm dönemi. Hasidizm ve Gaskala 421
- Ravvinat 422
- Ayinler ve yasaklar. Bayramlar 423
- Modernizm. İsrail devleti 424

Bölüm 20
Eski Greklerin Dini

- Kaynaklar 428
- En eski devre. Ege dönemi dini 429

- Tarihçil gelişim üzerine soru 433
- Totemizmin izleri 433
- Av tapıncının izleri 434
- Zarar verici ve tedavi büyüleri 435
- Gizli birliklerin izleri 435
- Gömü ve aile-soy tapınçları 436
- Kahramanlara aristokratik tapınç 438
- Mahallî komünal topluluk tapınçları 439
- Tarım tapıncı 440
- Kentçil tapınçlar 441
- Genel Grek panteonunun kökeni 443
- Gera 444
- Poseydon 444
- Atina 444
- Artemis 445
- Apollon 446
- Asklepiy, Pan, Afrodit, Ares 448
- Gefest, Gestiya, Germes 448
- Zeus 449
- Tarımcıl ilahlar 450
- Diğer tanrılar. Titanlar ve diğerleri 451
- Mitoloji 452
- Kültür kahramanları üzerine mitler ve diğerleri 454
- Tapınç mitleri 456
- Benimsenen ve sunni mitler 457
- Grek mitolojisinin kendine özgeliği 458
- Tapınç 459
- Rahipler, tapınaklar 460
- Genel Grek tapınç birliği 461
- Orfcular ve Pifagoreyciler 473
- Elevsin sırrı. Dionis'e tapınç 464
- Helenist dönem dini 466
- Dinin felsefeye etkisi 466
- Özgür düşünce 467

Bölüm 21
Eski Romalıların Dini

- Aile-soy tapıncı 471
- Totemizmin izleri 473
- Gömü tapıncı 474
- Tarımsal tapınçlar 474
- Roma panteonu 475
- Tapınç biçimleri 481
- Fal açma 482
- Tanrıların tasvirleri ve tapınaklar 484
- Rahipler 484
- Din ve sınıflı düzen 488
- Tarihsel değişimler ve yeni katılımlar 489
- İmparatorlara tapınç 491
- Özgür düşünce 492

SINIFLI TOPLUM DİNLERİ
EVRENSEL DİNLER

Bölüm 22
Budizm

- Budizm'in kökenine dair soru 497
- Erken Budist rivayetleri 498
- Budizm'in ortaya çıkış zamanı 500
- Budizm'in ortaya çıkışının tarihsel şartları 501
- Erken Budizm dini öğretisi 501
- Erken Budizm ahlakı 504
- Erken Budizm metafiziği 505
- Erken Budist toplulukları 506
- Erken Budizm'in yaygınlaşması 507
- Maurya ve Kuşanlar zamanında Budizm 508
- Budist dini öğretide değişmeler 509
- Mahayana 510
- Budizm'in daha sonraki yaygınlaşması 512
- Tibet'te Budizm 513

- Tantrizm ve Gelukpa 514
- Tibet hiyerarşik sistemi 515
- Mongollarda, Buryatlarda, Kalmıklarda ve Tuvinlerde Budizm 516
- Çağdaş Budizm-Lamaizm 518
- Güney, Güneydoğu ve Doğu Asya'da Budizm 520
- Budizm'in tarihsel değeri 521

Bölüm 23
Hıristiyanlık

- Hıristiyanlığın kökenine dair soru 523
- Kaynaklar 526
- İsa'nın tarihselliğine dair soru 531
- Hıristiyanlığın ortaya çıkışının tarihsel şartları 532
- Enternasyonal dinin yaratılması girişimi 533
- İudey Hıristiyanlığı 535
- Hıristiyanlıkta İudey elementleri 538
- İudey ve İudey olmayan gruplar arasında mücadele 541
- Günahkârlık ve kurtuluş fikriyatı 543
- Kilise teşkilatının şekillenmesi 546
- Mezhepler, delaletler 547
- Hıristiyan dogmacılığı ve eğiğin çelişkisi 552
- Tapıncın gelişmesi 556
- Hıristiyan toplulukları ve devlet 559
- Hıristiyanlığın egemen dine dönüşmesi 560
- Erken Hıristiyanlığın rolünün genel değerlendirilmesi 562
- Hıristiyanlığın yaygınlaşması 562
- Batı ve Doğu kiliselerin bölünmesi 563
- Batıda Ortaçağ mezhepleri 565
- Skolastik ve mistik 566
- Bilimin Hıristiyan kilisesince izlenmesi 567
- Kilise reformu, Protestanizm 568
- Ortodoksluk, eski ayincilik, Rus mezhepleri 570
- Hıristiyanlığı modernize etme girişimleri 572

Bölüm 24
İslam

- İslam'ın doğuşunun tarihsel şartları 577
- Muhammed'in vaizi 578
- İslam'ın inanç öğretisi 579
- Etik ve hukuk 582
- İslam'ın yaygınlaşması 583
- Bölünmeler ve mezhepler. Şiizm ve diğerleri 584
- Ortodoks İslam ve onun okulları 586
- Sufizm ve tarikat 586
- Geç mezhepler. Vahhabiler 587
- Babizm ve Bahaizm 588
- Mahidizm 589
- Müslüman hukuku, şeriat 589
- İslam ve diğer dinler 590
- İslam ülkelerinde modernizm 591

Bölüm 25
Sonsöz

- Din sadece tasavvurlar değildir 592
- Dinin sosyal taşıyıcıları 594
- Din halklar için kötülüktür 596
- Dini inançların dünyasal kökleri 597
- Dinin dünyevî köklerinin basitleştirilmiş kavrayışına karşı 598
- Dinin toplumsal hayata etkisi 601
- Din ve sanat 601
- Din, ahlak, hukuk 603
- Dinin muhayyel yararı 604
- İnançların ve ayinlerinin çeşitliliği 606
- İnsanların hayatına dinin etki derecesindeki farklar 609
- Dine karşı özgür düşünce 610

ÖNSÖZ

Nasıl oluyor da dün olduğu gibi bugün de kişiler, topluluklar, halklar hala en kutsal savaşlardan, en pis gasp, zulüm, terör savaşına kadar, aralarındaki mücadeleyi din adına sürdürdüler, sürdürüyorlar?

Nasıl oluyor da en kabasından en incesine kadar, her türlü sömürü politikasının sahipleri de, onlara karşı direnen, ayaklananlar da Tanrıları adına ve Tanrıları ile birlikte sefere çıktılar, çıkıyorlar?

Nasıl oluyor da aynı dinin, aynı Tanrının müminleri dahi zaman zaman değil, sık sık kanlı boğazlaşmaları göze alıp parçalandılar, parçalanıyorlar?

Sıralanmakla tükenmeyecek olan bu sorunların kaynağını bulabilmek için, dinin ne olup ne olmadığını bilmemize, ne olup ne olmadığını bilmek için de tarihini bilmemize gerek var. Bu gerekliği Tarihsel Materyalizmin ustalarından Dr. Hikmet Kıvılcımlı'nın dillendirişini "Dinin Türk Toplumuna Etkileri" adlı kitabından okuyalım.

"Dinlerin Tarihi, yani zaman içinde geçirdikleri değişiklikleri ve yeryüzünde olup bittiklerine göre de söz yerinde ise coğrafyaları yani mekân içinde geçirdikleri değişiklikleri vardır... Din en geniş anlamıyla herşeyden önce toplumcul bir olaydır. -Toplum mu dine etki yapar din mi topluma?- sorusu önümüze çıkmamazlık edemez. Toplum dini yarattığına göre, yaratan mı yaratığı etkiler, yaratık mı yaratanı? Bu metafizik -yumurta mı tavuktan çıkar, tavuk mu yumurtadan?- sofizmidir, hem tavuk yumurtadan, hem yumurta tavuktan çıkar. Dolayısıyla, toplum dine etki yaptığı gibi, din de topluma etki yapar. Mesele hangi elle tutulur, somut şartlar içinde, toplumun dine ve dinin topluma neden ve nasıl etki yaptığını araştırmak ve bulmaktır."

Elinizdeki kitap baştan sona insanlık tarihi ölçüsünde bu karşılıklı etkilenişi araştırıp bulmayı görev edinmiş bir eserdir.

"Özel anlamıyla "Din"; bir toplumda yaşayan insanların düşünce ve davranışlarına, kişiler üstü güçlerin etkilerini yorumlayarak uygulayan teorik bir dünya görüşü ve pratik bir evren düzenidir."

İnsanın dünyayı ve toplumu, doğa ve toplum üstü güçlerle yorumlama anlayışına sapmadan önceki "Animizm" anlayışlarını da Kıvılcımlı'nın "Metafizik Sosyolojinin Eleştirileri" kitabından okuyalım.

"... İlk insan, medeniyetten önceki toplum gibi, yalın kat tabiatın çocuğu idi. Etnografya, Etnoloji, Antropoloji gibi bilimlerle incelenen bütün ilkel toplumlarda görüyoruz ki; insanoğlu ne kendisini, ne toplumu çevre varlıktan, yani tabiattan ayırt etmedi. Toplumu dışından saran tabiat olayları, insan için kendisi gibi canlı şeyler sayılıyorlardı. Çünkü kımıldıyorlardı, insan tabiattaki kımıltıları kendi hareketine benzeterek düşünceli ve iradeli olaylar arasına koydu. Bu sanıya medeniler "Animizm" adını verdiler."

Animist kandaş topluluklarının çevreleriyle (doğa ve diğer topluluklarla) olan ilişkilerinde kullandığı, büyü, sihir, fal gibi metotların aslında parçanın bütünü etkileme çabası olarak tüm halkların tarihinden nasıl gelip geçtiğini, ekonomik-sosyal yaşamın değişimine göre büründükleri biçimleri Tokarev'den okurken, binlerce yıl öncelerinin kalıntılarının sürünerek de olsa, varlıklarını hala nasıl devam ettiriyor olduklarını öğreniyoruz.

Kandaş toplumlar dağılıp, sınıflı toplumlara geçiş basamağına gelindiğinde, artık reislerin tanrılaşması, kabile savaş tanrılarına tapınma, yapılan özel mülkiyet köleliği, profesyonel rahipliğin ayrıcalaşmasını, dinle kutsallaştırmaya nasıl varıldığını, ardından sınıfsal çelişkiler arttıkça ve devlet oluşup sağlamlaştıkça, dinin gittikçe daha çok egemen sınıfların elinde ideolojik silah haline nasıl geldiğini, gittikçe daha çok ruhani boyunduruğun aleti, halkı itaatkâr kılmanın usulü olduğunu S. A. Tokarev'den adım adım öğreniyoruz.

Kitabın yayına hazırlık aşamasındaki teşvikleri ve tavsiyeleri için Sn. Dr. Atilla Erden ve kitabın çevirisini gözden geçirip, kitabın dipnotlarını hazırlayan A.Ü.D.T.C.F Rus dili ve Edebiyatı bölümü öğrencisi Olga Greku'ya teşekkür ederim.

Rauf Aksungur

1986 RUSÇA BASKIDAKİ ÖNSÖZ

Önde gelen Sovyet etnografı, tarih bilimi doktoru S.A. Tokarev-'ce (1899-1985) yazılan bu kitap, Tarih biliminin aktüel problemlerinden biri üzerinde uzun yıllar çalışmanın ürünü olmuştur. Bu pek çok asırlar boyunca mevcut din tarihinin Marksist pozisyonlarda gözden geçirilmesidir.

Karl Marks dinin bağımsız tarihinin olmadığını yazmıştır. Onun tarihi, insanların kendilerinin, başka bir deyişle toplumun gelişim tarihinin yansımasıdır. Din de toplumsal bilincin biçimi olduğundan, toplumun maddi hayatı toplumsal varlığın gelişimine bağlı olarak değişmektedir. Burjuva araştırmacılarının, bu önemli prensibi görmezlikten gelerek, dini inançların gelişimine dair temel etapların bilimsel özetini gerçek anlamda yaratacak vasıfta olmadıkları görülmüştür. Böylesi problemi çözmek, sadece Marksist-Leninist metodolojiye yaslanarak mümkündür. Böylesi teşebbüse ilk defa elinizdeki incelemenin yazarı girişmiştir.

1964 yılında gün ışığına çıkan kitabın ilk basımının önsözünde, yazar tüm ülkelerdeki din tarihini maddi hayatta her yönlü bağlantısı içinde teferruatlıca özetlendiğini iddia etmediğini, onun gelişiminin yalnızca en önemli etaplarını izlemeye çalıştığını yazmıştır. Fakat onun okurun yargısına sunduğu bu emek, belirli dolgunluğuyla, dünyadaki çeşitli ülke halklarının dini inançları evriminin önemli merhalelerini yansıtmıştır.

S.A.Tokarev'in kitabı pek çok dile çevrilmiştir. Bilimsel kamuoyunda büyük ilgi uyandıran bu kitap, Arjantin'de, Macaristan'da, Romanya'da, Demokratik Alman Cumhuriyeti'nde ve Yugoslavya'da yayınlanmıştır.

Ülkemizdeki geniş okur talebi göz önüne alınarak kitabın şimdi de dördüncü baskısı yapılmaktadır.

Kitabın ilk basımından bu yana 20 yıldan daha çok zaman geçtiğinden, bununla bağlantılı olarak bazı durumların kesinleştirilmesi gereği ortaya çıktı. Yazar ölümünden kısa süre önce kitabın met-

ninde münferit düzeltmeler yaptı. Dördüncü baskıyı yayına hazırlarken, bazı tanımların yazılışlarına, yayınevi tarafından çağdaş gelişmelere uygun düzeltmeler getirildi. Kaynaklar listesi yeniden düzenlendi. Son on yıl içinde yayınlanan ve din tarihinin bazı problemleri üzerine tam tasavvur edinme olanağı veren yayınlar da bu baskıya dahil edildi.

GİRİŞ

1. MARKSİZM ÖNCESİ BURJUVA BİLİMİNDEKİ DİNİ VE KÖKLERİNİ ÖĞRENME ÇABALARININ KISA TARİHÇESİ

Pek çok düşünür ve bilgin, kuşaklar boyunca dinin kökenleri ve gelişim tarihinin özü hakkındaki sorular üzerinde emek harcamışlardır. Ne antik, ne feodal, ne burjuva bilimi doğal olarak bu soruları sonuna kadar çözemedi ise de, onlarla uğraşanların tümünün emekleri gene boşa gitmemiştir. Dinin kökeninin ve gelişiminin doğru kavranması ve aydınlanması uğruna, öncü bilginlerin mücadelesinin tarihine göz gezdirirsek, biz bu sorun üzerine fiili malzemenin yavaş yavaş nasıl biriktiğini, sallantılarla, geri çekilmelerle de olsa din dersi biliminin nasıl oluştuğunu görebiliriz.

Bunların hepsi hiç de insanlığın basit zihinsel gelişiminin sonucunda meydana gelmemiştir. Dinin kökünün ve özünün doğru kavranması uğruna mücadele, ilerici toplumsal güçlerin, feodal güçlerle fikri mücadelesinin yalnızca bir parçası idi. Köleliğin, ya da burjuvazinin, özgür düşünceli din eleştirmenleri, aynı zamanda tüm feodal toplumsal güçlere karşı savaşanlar idi. *"Dinin eleştirisi her çeşit diğer eleştirinin öncülleridir."* diyordu K.Marks. Dinin eleştirisi daima sınıf mücadelesinin yansıması idi. Sadece yansıması değil bu mücadeledeki silahı idi de. Din hakkındaki en derin ve doğru düşüncelerin genellikle, tam da toplumsal hayatın canlandığı ve sınıf mücadelesinin kızıştığı dönemlerde ortaya çıkması şaşırtıcı değildir.

Din Üzerine Antik Düşünürler

Daha antik dönemde Yunan ve Roma dünyasının yazar ve düşünürlerinde, dinin kökeni üzerine ilginç fikirleri sıkça bulmaktayız. Bu fikirlerin tezahürü politik mücadelenin kızıştığı yıllara rast gelmektedir. (Yunanistan'da M.Ö. VI. - V. yy.dan bu yana Roma'da ise M.Ö. I. yy.dan bu yana.)

Helen okulunun filozofu Ksenofan Kolofon'da (M.Ö. VI. yy.), Atinalı Anaksagor ve Antifont'da (M.Ö. V. yy.) insanların tıpatıp kendilerine benzeyen tanrıları yarattıklarına dair düşünceyi bulmak mümkündür. (Ksenofan: *"Etiyopyalılar, tanrılarının kalkık burunlu ve siyah olduğunu söylemektedirler; Frakiyliler ise tanrılarını mavi gözlü ve sarışın olarak tasavvur etmektedirler.*

Atinalı filozof Kritiy, dinin sosyo-politik rolünü; "İnsanlar, tanrıları diğerlerinde korku uyandırmak ve kanunları icra etmelerini sağlamak için tasavvur ettiler" şeklinde değerlendirmiştir. Dinle ilgili benzeri görüşü tarihçi Polibiy de (M.Ö. II. yy.) paylaşıyordu.

Antik materyalizmin kurucusu Demokrit (MÖ. V - IV. yüzyıllarda) dinin temelinde, tehditkâr tabiat olayları karşısındaki korkunun yattığını iddia etmiştir. Bu fikri Romalı şair-materyalist Lukretsiy Kar (M.Ö. I.yy.) daha sonra da Papiry Statsiy (M.S. I. yy.) geliştirmiştir.

Başka beyanlar da olmuştur. Grek (M.Ö. IV. yy.), egemen tanrıların eski insanlar, ağırlıklı olarak da hükümdarlar olduğunu iddia etmiştir. (Bu görüş daha sonraları evgemerizm adını almıştır) Romalı Büyük Pliniy (M.S. I. yy.), insanların zayıflıkları ve eziyet çekmeye düşkünlüklerinden dolayı tanrılara insani vasıflar verdiklerine işaret etmiştir.

Fakat en sezişli antik yazarlar bile dine ilişkin dikkate değer ve derin görüşler ifade ettilerse de aslında onu tam kavramaları söz konusu değildi.

Burjuva Devrimleri Dönemi Yazarlarında Din Hakkında Soru (Dine Bakış Açıları)

Kilise ve Hıristiyan dogmatiklerinin Ortaçağ zorbalığı döneminde, dine ait bilimsel görüş sözkonusu olamazdı. Dine yönelik eleştirel bakışın ilk parıltıları, kapitalizmin doğduğu ve ilk burjuva devrimlerinin oluştuğu dönemde ortaya çıkmıştır. İngiliz filozof-materyalist Thomas Gobbs (1588-1679) çok ihtiyatlı da olsa, gene de dinin özü üzerine tamamen hür düşünceli fikirleri ortaya koymaya cesaret etmiştir. O dini *"devletçe caiz görülen uydurmalar"*

üzerinde temellendirirken *"Devletçe caiz görülmeyen uydurmaları"* ise batıl itikat saymıştır. Gobbs, dinin psikolojik kökünü belirlemeye çalışmıştır. Onlara *"dinin tohumu"* adını vererek, onların arasında esas olarak insana özgü çeşitli olayların sebeplerini arama ihtiyacını, görünmez güçler karşısındaki korkuyu, geleceğe yönelik huzursuzluğu, benzerlerine bakarak hüküm vermeye yatkınlığı göstermiştir. Fakat tüm bunlara rağmen o hiç de dine karşı çıkmamış, tam tersine onu devlet için gerekli saymıştır.

Dinin köklerini insanın kendi gücüne güvensizliğinde, umutla korku arasındaki sallantılarında gören Benedikt Spinoza da (1632 - 1677) benzer düşünceler ifade etmiştir. O dinin her zaman varolmadığının altını çizdi. Onun için, *"dinin tabiattaki ve zamandaki doğal hali önde gelmektedir"* Dini inançların kökeninin açıklanmasında, örnekleme yoluyla yargılamaya önemli anlamlar yükledi.

Jon Toland (XVIII. yy. başı) dinin en eski biçiminin, ruha ve onun ahiretteki varlığına inanış olduğunu tahmin etti. (O zaman Hıristiyanlık hakkında doğrudan doğruya yazmak mümkün değildi.) Ve kadim Mısır gömü tapınma biçiminin ortaya çıkışını bununla izah etti. Toland korku ve umut duygularının dini inançlardaki önemini de kavrıyordu. O din tarihini incelemek için Etnografik malzemenin önemine ilk dikkat edenlerden biridir. Filozof David Yum ve Jozef Pristli de benzer düşünceler ifade etmişlerdir.

Fransız aydınları XVIII. yy.da din hakkında çok daha fazla yazmışlar ve daha cesur eleştirmişlerdir. Fakat onların görüşlerinde de dinin özü ve kökü üzerine aynı fikirler tekrar edilmiş, farklı olarak, yalnızca daha ayrıntılı ortaya koymuşlardır.

Aydınların çoğu; dini, çıkarcı müstebitler ve rahiplerce halkın aldatılışı olarak açığa vurmuşlardır. Eski papaz ateist Jan Melye de bu tarzda yazmıştır. Sadece Kilise Hıristiyanlığına keskin saldırılar yapan, dini esir halk için gerekli sayan ve kendisi de deist olan Fransua-Mari Volter daha yumuşak biçimde, herkesten daha kararlı ve keskin olarak da Silven Mareşal yazmışlardır.

Dinin özünü en kapsamlı Pal-Anri Golbah anlamıştır: Dinin yanılsamalarla bağlantılı olduğunu inkâr etmeden, onun köklerini ezi-

len insanın ıstıraplarında, korkusunda ve aslında daha da derinlerde görmüştür. Golbah dinin gelişiminin genel basamaklarını tayin etmeye çalışmıştır. Kadim insanlar ilk önce tabiat unsurlarından, maddi nesnelerden korkmuşlar ve ihtiram göstermişlerdir. Sonra onlar güya bu nesneleri yöneten görünmez varlıklara tapınmışlar, nihayet en sonraki düşünmeler üzerinden tek neden, yüksek akıl, tanrı fikrine gelmişlerdir. Buna yakın görüşleri Gelvetsiy de geliştirmiştir. Bu düşünürlerde materyalist fikirler (dinin kökeni olarak korku, idealist fikirlerle sadece düşünceler üzerinden dinin gelişimi) iç içe konmuştur.

XVIII. yy. sonunda Fransa'da iki yazar ortaya çıktı: Volney ve Dyupyui. Biri gazeteci diğeri bilgin olan bu insanlar, dinin kökeninin ve gelişiminin bütünsel teorisini sistemli biçimde ilk defa ortaya koymuşlardır. Onlar da, kendi öncülleri gibi, dinin ilk başlangıçta insanın tabiat unsurları karşısındaki güçsüzlüğünden doğduğunu varsaymışlardır. Fakat bundan astrolojik-mitolojik dünya görüşünün gelişimi ana fikrini çıkarmışlar ve tarihsel olaylarla kanıtlamaya çalışmışlardır. Sharl Dyupyui büyük kitabında (1794 - 1795); *"Tüm tapınçların kökeninin"* eski dinlerin bütün tanrılarının ve sadece tanrılarının değil, mitoloji ve destan kahramanlarının da güneşin, ayın ve diğer göksel olayların timsalleşmeleri olduklarını göstermeye çabalamıştır. Dyyupyui bu eserinde, *"Tabiata tapınç eski ve yeni dünyada ilkel ve evrensel din idi."* demektedir. Dyupyui, Astrolojik-mitolojik örnekler arasına İsa örneğini de koymuştur.

Fransız aydınları dine pekişmiş batıl itikat olarak bakmışlar ve onunla insan aklının mücadele etmesi gerektiğini söylemişlerdir. Fakat onlardan bazıları halk yığınlarını itaat altında tutmak için dinin yararını, hatta gerekliliğini savunmuşlar ve uzlaşmaya gitmişlerdir. Bu görüşte, burjuva sınıfının çıkarlarının yansıması görülmektedir.

Restorasyon Dönemi. Mitolojik Okul.

XIX. yüzyılın ilk on yıllarında başlayan genel politik ve fikri feodalite, din öğreniminde de ifadesini bulmuştur. Şatabrian, Şleyermaher, Benjamin Konstan gibi filozof ve idealist bilginler ve benzerleri dini savunmak için seslerini yükseltmişlerdir.

Fakat bu dönemde de din tarihinin öğrenilmesi ilerlemeyi sürdürmüştür. Bu yıllarda bilim tarihinde, dinin öğrenilmesinde ilk büyük mitolojik (doğa mitolojik, astrolojik-mitolojik, natürist) okul yapılanmıştır. Bu okul Volney ve Dyupyui'nin açtığı yolda yürümüş ve tam da bu zamanlarda ciddi öğrenim konusu olan eski Hint-Avrupa halklarının karşılaştırmalı mitolojisi ve filolojisinin büyük fiili materyali ile onların görüşlerini sağlamlaştırmışlardır. Mitolojik okulun temsilcileri, (Grimm kardeşler, Adalbert, Kun, Vilhem Şvarts, Maks Müller ve diğerleri) eski Hintlilerin, İranlıların, Yunanlıların, Romalıların, Almanların mitoloji ve dinini yanyana koyarak, en eski din inançlarının, insanın kavrayamadığı ve -insan ya da hayvan türünde- timsalleştirme yoluyla kendine açıklamaya çalıştığı göksel olayları tanrılaştırmasından ortaya çıktığını kanıtlamaya çalışmışlardır. Mitolojik okulun taraftarları, sadece dini fantezi örneklerinin kendilerini değil, kökenini de böyle yorumluyorlardı. Onlar masal kahramanlarını, şarkıları, halk ayinlerini, gelenekleri ve diğerlerinin hepsini eski astrolojik-mitolojik dünya görüşünün yankılanması sayıyorlardı. Mitoloji okulu taraftarlarının çalışmaları 1830 -1860 yıllarında geniş popülarite kazanmış ve Rusya'da dahil (A.N. Afanasev, A.A. Potebnya, F.İ. Buslayev ve diğerleri) pek çok ülkelerin bilginleri bu taraftarlar arasına katılarak, bu yönü tutmuşlardı.

Mitolojik okulun tezleri, din tarihinin öğrenilmesinde ileriye atılmış bir adım idi. Derlenmiş bilimsel olayları sistematik olarak sağlam zemine ilk defa yerleştiren bu okulun incelemeleri idi. Mitolojik okulun taraftarlarının çoğunluğu çağdaş, üstelik demokrat bilginler idi. Onlar; halk kültürünün derin kaynaklarını göstermek için mitolojik devirleri canlandırmaya gayret etmişlerdir. Fakat mitologların kavrayışı kendinde pek çok yetersizlik bulunduruyordu. Onun temeline yerleştirilen materyal ilk olmaktan çok uzaktı, çünkü Eski Hint-Avrupalılar, artık sınıflı toplumun eşiğinde idiler hatta bazıları onu aşmışlardı. Mitolojik okulun temsilcilerinde din anlayışının kendisi ise tek yönlü idi ve basitleştirilmişti. Onlar, dine insanın sadece pasif seyirciliği ve zihni faaliyeti olarak bakmışlardır. Onlar dinin gelişimini basitten karmaşık biçime doğru gidiş olarak kabul etmiyorlar, tam tersi, eski yüce astrolojik dünya görüşünün tedricen düşüşü üzerine konuşuyorlardı.

Mitolojik yönelişin tüm taraftarları içinde yalnız Vilhelm Mannhard dini inançların tarihine daha derin göz atmıştır. O, Avrupa halklarında yakın zamana kadar korunmuş olan ve *"Aşağı mitoloji"* adı verilen, tabiatın küçük ruhları üzerine, özellikle de mahsul ruhları üzerine kurulan halk inanışlarını ve çeşitli zirai ayinleri özellikle incelemiştir. Böylelikle Mannhard din tarihinde çok önemli olan, tarımcıl tapınçların ilkelerini ortaya koymuştur.

Antropolojik Yöneliş

Geçen yüzyılın 70'li yıllarında mitolojik yönelişte kriz belirtileri başladı. Bütün inanışları, folkloru ve halk geleneklerini, kadim astrolojik mitoloji ile beraber açıklama girişimleri umutsuzca çıkmaza girdi ve onun yerine antropolojik okul geldi.

Daha 40'lı yıllarda Lyudvig Feyerbah dinin insani (antropolojik) temelini *"dinin özünü"*, (1845) bulmaya yeltendi. Feyerbah'a göre din konusu *"İnsani ilgilerin ve ihtiyaçların konusu (nesnesi) olmaktadır. Tanrılar insanın cisimleşmiş ... gerçekleşmiş arzusudur."* diyordu. Feyerbah'ı eleştirmiş de olsa ona büyük değer veren Marks'ın ifadesine göre o,*"Dinin özünü insani öze indirgemektedir."* V.İ. Lenin de dinle bağlantılı olarak Feyerbah'ın düşünceleri hakkında olumlu düşünmüştür.

Antropolojik okul, dinin temeli olarak insan tabiatı hakkındaki aynı koşuldan hareket etmiştir. Okulun metodolojik zemini burjuva pozitivizmi ve evrimciliktir. Bu okulu sık sık evrimci diye adlandırmışlardır. Antropoloji okulunun incelemelerinin faktolojik dayanağı olarak, o zamana kadar birikmiş olan etnografik materyal hizmet vermiştir.

Onun temelinde antropolog-evrimciler E. Taylor, G. Spencer G. Lyobbok ve diğerleri, dinin doğuşunun ve gelişiminin tablosunu daha önce yapılandan daha da tam ortaya koymak için çaba sarfetmişlerdir. Antropolojik yönelişli araştırmacıların kavrayışları aynı değildi. Fakat aralarında benzeşmekte idiler. En geniş ünü genellikle animistik teori adı verilen Eduard Taylor'un (1832-1917) teorisi almıştı.

Taylor'a göre *"ilkel kültür"* (1871), *"minimum din", "ruhi varlıklara"*, cana, ruhlara vb. inanıştır. İnsanın kendisinin ve onu çevreleyenlerin geçici olarak yaşıyor olmaları, özel keyfiyeti, ilkel insanı özellikle ilgilendirdiğinden bu inanış doğmuştur. Rüya, sayıklama, karabasan, hastalıklar, en sonunda ölüm. Bu gibi olayları anlamak ve açıklamak yeteneğinde olmayan, *"valışi-filozof"*, insanın vücudunda oturan, fakat onu geçici ya da daim terkedebilen küçük ikincil olarak, ruh hakkındaki tasavvura kadar vardırdı düşüncesini. Bu ruha inanıştan diğer tasavvurlar da yavaş yavaş geliştiler. Gittikçe daha da ve daha da karmaşıkları, hayvanların, bitkilerin, cansız nesnelerin canları üzerine, ölülerin ruhları üzerine, onların kaderleri üzerine, ruhların yeni vücutlara geçmesi (göç etmesi) üzerine veya ruhların ayrı özel ahiret dünyası üzerine vb. üzerine tasavvurlar gelişti. Canlar tedricen ruhlara sonra da tanrılara, ondan da biricik herşeye kadir tanrıya kadar dönüşmüştür. İlkel animizmden (Latince *"anima", "animus"*den -can,) ruhtan, tedrici evrimin gidişi içinde dinin tüm bu çeşitli biçimleri böyle gelişmiştir.

Taylor'un animistik teorisi (1870-1880'li yıllarda) çeşitli ülkelerin bilim çevrelerinde çabucak geniş şöhrete ulaşmıştır. Bu düşünce din konusunda ileriye doğru büyük bir adım olmuştur. O dönemlerde animistik teorinin natürist teori üzerindeki üstünlüğü tartışmasız idi. Engin etnografik materyal üzerinde inşa edilen ve onu sistemleştiren, o yılların ilerici burjuvazisinin dünya görüşüne cevap veren, evrim ve ilerleme fikrinin ruhuna dayandırılan animistik teori, dini inançlar ve ayinler kaosunun anlaşılmasına, bunlar arasında Hıristiyanlık gibi karmaşık dinlerin de anlaşılmasına, onların aynı basit elemanlardan çıkarılmasına imkân verecekmiş gibi geliyordu. Böylelikle animistik teori o zamanın hür düşünceli bilimini, ilahiyat şemalarının eleştirisi için silahla donatıyordu.

Hıristiyancı Teori. Ön Tek Tanrıcılık

Fakat animistik teorinin kusurları kısa süre içinde açığa çıkmaya başladı. Onlar da az değildi. Taylor ve onun fikirdaşları da, tüm kendi öncülleri gibi dinin toplumsal karakterini görmezden gelerek, dine bireysel bilincin olgusu olarak bakıyorlardı. Üstelik onlar dini

inançları insanın, bu arada *"vahşinin"*de safi zihnî faaliyetinin mahsulü sayıyorlar, inançların gelişimini ise mantıksal irdelemelerin zinciri olarak tasavvur ediyorlardı. Dinin duygusal tarafını ise dikkate almıyorlardı. Nihayet Etnografik olguların sık sık animistik şemaya uymadığını, mızrağın hızla çuvala sığmaz hale geldiğini o zaman dahi pek çok burjuva bilgini farkedebilmişti.

XIX. yüzyılın 90'lı yıllarında artık animistik teoriye saldırılar başladı. Animistik teoride İncil-Kilise anlayışının havaya savrulduğunu gören klerikal (Hıristiyancı) din savunucuları ve animistik şemanın sınırlılığı ve darlığı ile yetinmeyen dürüst bilginler tarafından, animistik teoriye karşı birbirine zıt iki yönden saldırıya geçildi.

Hıristiyancı çevreler animistik teoriye karşılık olarak kendi teorilerini, ilkel tektanrıcılığı öne sürdüler. Bazı geri halkların dinlerindeki göksel tanrı örneklerine dikkat eden İngiliz folklorist Endry Leng tarafından ilk defa 1898 yılında *"Making of Religion"* kısaca ortaya kondu. Animistik teorinin eski taraftarı Leng, bu tanrı örneklerinin animisizmden bağımsız başka bir kökene sahip olduklarını beyan etti. Fakat özellikle, "nasıl" sorusuna açık cevap vermedi. Onun üzerinde promonoteizmin (ön tek tanrıcılığın) bütün bir kavrayışını inşa eden dilbilgini ve etnograf Katolik papaz Wilhelm Smith (*"Tanrı fikrinin kökeni"* 12 cilt 1912 - 1955) bu fikre dört elle sarıldı. Smith, bilimin verilerini kullanarak, *"ilkel esinlenme"* üzerine İncil-Kilise öğretisini sağlamlaştırmaya çalışmıştır. Wilhelm Smith Geri halkların inançlarındaki göksel varlık örneklerini, tek yaratıcı tanrıya en eski inanışların kalıntıları olarak ilan etti. Onun örneğine, bu fikri kirleten mitolojik, büyüsel ve benzeri unsurlar sonradan karışmışlardır. Smith kendi önfikrini güçlendirmek için Frits Grebner'ın *"kültür çevreleri"* ve İ. Kollman'ın *"nigmey-cüce-"* teorisini, kendine uydurarak kullanmış ve kaynakları detaylandırarak, etnografik olguları keyfî ve aslında subjektif bir biçimde yorumlamıştır. Katolik ilahiyat çevrelerinde W. Smith'in teorisi genel kabul görmüştür. Onun başlıca öğrencileri peder-etnograflar V. Koopers, M. Guzinde, P. Şebeste ve diğerleridir. Burjuva bilginleri onu oldukça ürkek bir biçimde eleştirmişlerdir.

Preanimistik Teoriler

XIX. yüzyılın sonundan buyana, animistik teorinin sınırlılığından hoşnutsuzluk zemininde, dinin kökeni ve tarihi üzerine yeni teoriler ortaya çıktı.

Öncelikle preanimistik kavrayışlar (anlayışlar) sahneye çıktılar. Onun taraftarları, Taylor'ın doğruladığı gibi animistik inançların ortaya çıkabileceğinde mutabık kalmışlardı. Fakat onlara daha ilkel, animizm öncesi (preanimistik) tasavvurların ön geldiğini varsayıyorlardı. Preanimistlerden kimilerinin fikrine göre bu insanın kendi büyü gücüne inanış idi. (G. Frezer 1890) Diğerlerinin fikrine göre ise kendinden kaynaklanmayan esrarengiz güce inanış idi. Üçüncülerin fikrince de tabiatın genel canlılığı üzerine tasavvur söz konusudur (V.G. Bogoraz 1904). Bazıları ise emanizmi -gizli güçlerin ve nesnelerin ışınımı- tercih ediyordu. (Richard Karustts, 1913) Ya da dinamik şeylerin etkili büyüsel gücünü benimsiyordu. (P. Sentiv 1914)

Bütün bu yazarlar animistik teorinin darlığını eleştirirken, kendileri de; dini insanın sırf aklî faaliyetinin tezahürü olarak gören dar entelektüel anlayışın sınırları dışına çıkmıyorlardı. Fakat bazıları böylesi çerçeveleri parçalamaya girişmiştir. Dinde tasavvur ve irdelemelerden çok duyguların etkilerin ve anlaşılmaz, iç tepkili ve yansıtıcı hareketlerin önemli rol oynadığını, tasavvurların daha sonra şiddetli sinir buhranlarının ve alışkanlık haline gelen hareketlerin bir çeşit anlamını kavrama olarak tezahür ettiklerini haklı olarak belirtmişlerdir. *"Preanimizm"* terimini dolaşıma süren Robert Marett (1899) sonra da Konrad Preyss (1904), Alfred Firkandt (1907) böylesi bakış açısına sahiptiler.

Freudizm

XX. yüzyılın başlangıcında Viyanalı Psikolog-Doktor Sigmund Freud'un adıyla bağlantılı, din öğreniminde biyolojik yöneliş doğdu. O, nevrozların ve psikozların fark edilme-sinin ve tedavisinin psiko-analitik metodunu inceledi ve onu gündelik hayatın olaylarını, bilahare de dinin, edebiyatın vb. yorumlanışına aktardı. Freud, *"Totem ve tabu"* kitabında (1913), temelinde çocuklukta bastırılmış

erotik arzuların *"Edip kompleksi"* (anneye yönelik arzu ve rakip olarak babaya düşmanlık) olan aynı nevrozların, dini inançlarda da ortaya çıktığını ispatlamaya girişmiştir. Freud'un öğretisi bir yerde, R. Marett'in; bilince çıkarılmış tasavvurların altındaki anlaşılmaz arzuların üstünlüğünün ağır basması, konusundaki görüşleri ile bitişiktir. Fakat Freud herşeyi seksüel hevesin dar alanına ve sırf biyolojik olgulara indirgedi ve böylelikle dini inançların tarihsel değişkenliğini ve tüm çeşitliliğini anlama olanağından kendini yoksun bıraktı. Freud'un başlıca fikrinin işe yaramazlığı açık olmasına rağmen, onun izleyicisi az değildir. Önce Avrupa ülkelerinde (Geza Roheym, Otto Rank) daha sonra A.B.D.'de belirli bilginler arasında bugün de sahip olduğu yeri korumaktadır.

Durkheim'in Sosyoloji Okulu

XIX. ve XX. yüzyıllarda doğmuş olan diğer bir akım nisbeten daha ciddi idi. Emily Durkheim'in başında bulunduğu Fransız sosyoloji okulunda olduğu gibi. (1858-1917) Bu okul insan bireylerinin toplamından başka bir şey olmayan, bir çeşit ayrı özel gerçeklik olarak toplumu öğrenme amacını kendi önüne koydu. Durkheim ve onun taraftarları tüm toplumsal olaylara ve insan bilincinin olaylarına bu bakış açısından baktılar. Durkheim dinin toplumsal bir olay olduğunu kısa yoldan ilan eden burjuva bilginlerinden belki de ilkidir. *"Dinsel hayatın ilk biçimleri, Avustralya'daki totemik sistemler."* (1912) O dini inançların açıklanmasında, bireysel psikolojinin kanunlarının kullanılmasını kararlıca reddetmiştir. Durkheim dinin kökenini yorumlamada natürizmi de, animizmi de ikna edici tarzda eleştirmiştir. O ne dış doğa üzerinde, ne kendi doğası üzerinde insanın gözlerinin dini inançlardan hiçbirini doğuramayacağını ispatlamıştır. Genellikle tecrübeden aktarılmayan, toplumsal ortamın zorunlu olarak insan bilincine işlediği ettiği bu inançlar, sadece toplumda, *"kolektif tasavvurlar"* alanında doğabilmiştir.

Toplum, dinde sanki kendi kendini tanrılaştırmaktadır. Toplumun farklı biçimlerine, onun farklı aşamalarına dinin çeşitli biçimleri özgedir. Durkheim'in tüm bu düşüncelerinde pek çok doğru ve önemli şeyler vardı. Fakat o da topluma sırf psikolojik bağların sistemi gözü ile bakarak, onun maddi temellerini görmeyerek yanıl-

mıştır. Buradan da onun diğer yanlışı kaynaklanmıştır. Yeryüzünde insanlar varoldukça, toplumun da daima var olacağı temeli üzerinde dinin sonsuzluğunu kabullenmiştir. Böylece Durkheim'in teorisi din savunuculuğunu gizlice içine almıştır.

"Mantık öncesi düşünüş" üzerine ayrı özel öğretiyi işleyen Fransız psikolog ve filozof Lyusen Levi-Bryul, Durkheim'e yakın idi. Kolektif tasavvurların Durkheimci anlayıştan yola çıkarak ve muazzam etnografik malzemeye yaslanarak, kolektif tasavvurların hakimiyet alanında, herşeyden önce inançlarda ve mitolojide mantık kanunlarının değil, ayrı özel *"mantık öncesi"* özelliklerde *"karşılıklı katılım"* kanununun faal olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Nesne aynı anda kendi kendisi de olabildiği gibi başka herhangi bir şey de olabilir. O aynı anda burada da, başka yerde de bulunabilir vb. Böylece Levi-Bryul güya bizdekinden daha büyük derecede kolektif tasavvurların egemen olduğu *"aşağı toplumlarda"* (yani geri kalmış halklarda) sadece dini ve mitolojiyi değil, kültürün ve dilin özelliklerinin çoğunu da açıklıyordu. Levi-Bryul'un incelemelerinde değerli pek çok şey var. Fakat Durkheim'e benzer şekilde o da incelediği olayları maddi zemininden koparark saf psikoloji alanında bırakıyor ve onların gerçek temellerini anlamıyordu.

En Yeni Teoriler

XX. yüzyıl başında A.B.D'de görünmeye başlayan pragmatik yönelişi burjuva din dersinde bağımsız yönelişlerden biri saymak mümkündür. Onun temsilcileri (D. Dyui, U. Cems ve diğerleri) bilimde gerçeğe uygun olanın, yararlı olan demek olduğunu, gerçek olan herşeyin insana gerekli ve yararlı öldüğü görüşünde idiler. Demek ki dinde de onun var olan herhangi bir gerçekliğe objektif olarak cevap veriyor olması değil, sadece insanlara yararlı olup olmadığı önemlidir. Mademki insanların pek çoğu dini yararlı buldular ve buluyorlar o hakikaten gerçektir. Dinin yararı onun toplumu organize edişinde ve sosyal kaosu alt etmesinde bulunmaktadır.

Bilginin diğer alanları arasında, din dersine özellikle de mitolojik öğrenime değinmiş olan Strüktüralizm adı verilen (Klod Levi-Strauss ve diğerleri) yönelişin bilimsel kıymeti aynı şekilde çok

şüphelidir. Strüktürsel metodun kullanılması münferit olaylarda ilginç genellemeler veriyor olabilir. Fakat Strüktüralistlerin topu birden, saf biçimsel yan yana ya da karşı karşıya koyuşlarla şevklenerek, dini ve tarihini sosyal olgu olarak kavrayıştan uzaklaştırmaktadırlar.

Din sosyolojisi adı verilen öğretide çok daha fazlasını, dini toplulukların sosyal bünyesini, kilise teşkilatını, dinsel davranışı ve dinin sair *"dünyevî"* cephelerini incelemesini beklemek mümkündür. Fakat burjuva bilginlerinin çoğunluğunun din sosyolojisi, genel olarak dinin bütününe, toplumsal bilinç olayı olarak, yani sosyal olay olarak bakma yerine, dinsel olayların sosyal tarafının öğrenimine inmektedir.

2. DİN ÜZERİNE MARKSİZM-LENİNİZM, ONUN ÖZÜ VE KÖKENİ

Dinin özü ve sebeplerinin, kökeninin açıklanmasına gerçekten bilimsel yaklaşım, Marksizm-Leninizm'in kurucularınca işlenen, toplumsal hayatın olaylarına materyalist bakış sayesinde mümkün olmuştur.

DİN - Toplumsal Bilincin Dönüşüme Uğramış Biçimidir

Din, toplumsal bilincin ve ideolojinin biçimlerinden biridir. Her tür ideoloji de son tahlilde insanların madden varoluşunun, toplumsal ekonomik yapının yansımasıdır. Bu noktada din, felsefe, moral, hukuk, sanat vb. ideolojik biçimlerle aynı sıraya konulabilir

Fakat onların arasında din kendine özgü yer tutmaktadır. *"Anti Dürige"*de dinsel dünya kavrayışlarının özünü açığa çıkararak F. Engels yazıyordu: *"...her tür din insanların gündelik hayatlarında onlar üzerinde egemen olan dış güçlerin kafalarındaki fantastik yansımadan başka birşey olmayıp dünyevî güçlerin semavi biçimlere dönüşmesinin yansımasıdır."* Din dönüşüme uğramış bilinçtir, gerçek dünyanın tahrif olmuş yansımasıdır. Onun ilk ve karakteristik özelliği bundan ibarettir.

"Gerçek dünyanın yansıması" olarak, din yine de dünyevî temeli yeniden üretmektedir. Bu nedenle dinin belirli her biçimini

anlamak için, dinin toplumsal bilincin dönüşüme uğramış yansıması olduğu temelinden yola çıkmak gerekmektedir.

Tahrifata Uğramanın Nedenleri

Dinde dünyevî temelin niçin tahrifata uğramış yansımaya dönüştüğünün açık net açıklamasını veren ilk kişi K. Marks idi. Marks *"Feyerbah üzerine tezlerinde"* yazıyordu: *"Dünyevî temel kendini kendinden ayırıyor ve kendini bir çeşit bağımsız hükümdarlığa, buluta taşıyor olması keyfiyetinin açıklanması sadece bu dünyevî temelin kendisinin parçalanmışlığı ve kendi kendisiyle çelişkisi olabilir."* Demek ki dünyevî temelin kendisinin çelişkililiği ve parçalanmışlığı, dini tasavvurlar biçiminde tahrif olmuş yansımaya uğramasının sebebidir.

Dinin Bağımsız Tarihi Yoktur

K. Marks dinin kendi tarihinin olmadığını söylemiştir. *"...Moral, din, metafizik ve ideolojinin sair biçimleri ve onlara denk düşen bilinç biçimleri bağımsızlık görüntülerini kaybetmektedirler. -Alman ideolojisinde okumaktayız biz.- Onların tarihi yoktur, onların gelişimi yoktur.*

Bu fikri elbette ki güya genel olarak dinin tarihinin olmadığı ve onu incelemenin gereği olmadığı türünde basitleştirilmiş olarak anlamak doğru olmaz. K.Marks dinin bağımsız tarihinin olmadığını, dinin tarihinin sırf insan toplumu tarihinin tahrif olmuş yansıması olduğunu söylemektedir.

Dinin Nısbi Bağımsızlığı

Din, zaman içerisinde, gerçek hayatla birlikte değişmekte ise de, o tüm gelişim süresi içinde daha önce biriktirmiş olduğu tasavvurlar, inançlar yedeğini şu ya da bu ölçüde korumaktadır. Bu olgu Marksizm'in kurucuları tarafından defalarca belirtilmiştir. F. Engels, Konrad Smith'e gönderdiği mektupta (27 Ekim 1890) dinin, toplumsal bilincin diğer biçimleri gibi kendi *"tarih öncesi özü, şimdi bizim anlamsız diye adlandırdığımız, tarihsel dönemde bulunup, benimsenen özü."* olduğunu yazıyordu. Başka bir yerde

Engels, *"Genel olarak ideolojinin tüm alanlarında, gelenek büyük tutucu güç olduğundan, ortaya çıkan din, eski zamanlardan miras alınan tasavvurların bilinen yedeğini daima korumaktadır.", "... Bir kez ortaya çıkan her tür ideoloji, varolan tasavvurların hepsi ile birlikte, onları daha ileride yeniden işleme tabi tutarak geliş-mektedir."* diye yazıyordu.

Böylece dini tasavvurlar gene de belli dereceye kadar gelişimin nısbi bağımsızlığına sahiptirler. Dinin çok yüksek ve karmaşık biçimlerinde, gelişiminin son aşamasında olanlarda dahi, ilerde göreceğimiz gibi, kökleri eski zamanların derinliklerine giden inanç ve ayin unsurlarının korunduğunu anlamak için bu olağanüstü önemlidir. Bu Engels'in dinin tarih öncesi özü adını verdiği şeyi teşkil etmektedir.

Toplumsal ideolojinin belirli alanı olarak dinin genel özellikleri böyledir.

Sınıflı ve Sınıfsız Toplumların Dinlerinin Farkları

Artık biz dinin gelişiminin çeşitli etaplardaki özelliklerini anlayabiliriz. Herşeyden önce imece soy topluluğu, sınıfsız düzen şartlarındaki dini ve sınıflı toplumdaki dini ayırdetmek gerekmektedir.

Marksizm-Leninizm'in kurucuları, sınıflı toplumdaki dinin sınıfsal, sömürgen özünün altını defalarca çizmişlerdir. Din, sınıflı toplumda egemen sınıfların elinde halk yığınlarını ezmenin ruhani aleti olarak kullanılmakta, onlara gem vurmanın usullerinden biri olmaktadır. *"Din başkalarına sonsuz çalışmayla, sefalet ve yalnızlıkla bastırılmış olan halk yığınlarının dört tarafında ve her yerde bulunan ruhani boyunduruklardan biridir."* diye yazıyordu. Maksim Gorki'ye mektuplarından birinde V.İ.Lenin *"Tanrı fikrinin daima 'Sosyal duyguları' uyuşturduğuna, canlıyı cansızla elaltından değiştirerek daima köleliğin (İflah olmaz köleliğin) fikriyatı olduğuna"*, tanrı fikrinin hiçbir zaman *"kişiliği toplumla bağlamadığına"* daima ezilen sınıfları, ezenlerin ilahiliğine bağladığına Gorki'nin dikkatini çekmektedir.

Sınıflı toplumda, ezenlerin ilahlaşması, şu veya bu biçimde ezenlerin haklı çıkarılması her tür dinin karakteristik özelliğini teşkil etmektedir.

Sınıfsal bölünmeyi bilmeyen, toplumsal gelişmenin erken aşamalarındaki, imece topluluğu-soy düzeninde, din doğal olarak başka rol oynuyordu.

Kadim imece toplulukları ekonomik yapılarının karakteristik özelliği üzerine konuşurken *"Kapital"*in birinci cildinde Marks şunları yazıyordu: *"Onların varoluş şartları üretici güçlerin ve emeğin gelişiminin düşük seviyesi ve hayatı madden üretmenin çerçevesi ile insanların ilişkilerinin onlara uygun düşen sınırlılığı demek ki; onların birbirlerine ve tabiata karşı ilişkilerinin tümünün sınırlılığıdır. Bu gerçek sınırlılık, ideal olarak doğayı tanrılaştıran, kadim dinlerde ve halk inançlarında yansımaktadır."*

Bu durum imece soy topluluğu düzeni dönemindeki dini tasavvurların temelini belirlemektedir. İnsanların birbirlerine ve tabiata karşı ilişkilerinin maddi sınırlılığı, kadim *"doğal"* dinlerde yansımaktadır. "Doğal" dinler, üretici güçlerin gelişiminin aşağı basamağının ürünü ve insanın tabiata karşı ilişkilerinin aracılaştığı insan ilişkilerinin sınırlılığıdır. Dinin rolü burada bu sınırlılığa ışık tutmak ve sağlamlaştırmaktan ibarettir.

Dinin erken biçimlerine uygun olarak onların (o biçimlerin), güya toplumsal ilişkilerle bağlantılı olmadığına dair ve burada münferit insanın sadece onu çevreleyen tabiat ortamıyla karşılıklı ilişkilerini, insanın tabiat güçlerine bağımlılığını gözönüne almak gerektiğine dair yeterince yaygın fikirler vardır. Aslında ise insanın tabiata karşı ilişkisi daima sosyal biçimler tarafından aracılaşmıştır.

Güçsüzlüğün Doğurduğu Din

İlkel imece topluluğunda da, sınıflı toplumda da doğaüstü dünyaya inanışı destekleyen genel şartlar bulunmaktadır. Bu insanın güçsüzlüğüdür. İlkel düzende onun tabiatla mücadelesinde dermansızlığıdır. Sınıflı toplumda da sömürülen sınıfların, sömürenlerle mücadelesindeki zayıflığıdır. Özellikle bu tür güçsüzlük, toplumsal ve doğa ortamının insan bilincinde tahrifata uğramış yansımalarını,

dini inançların şu ya da bu türü olarak kaçınılmaz tarzda doğurmaktadır.

Başka bir deyişle din, sadece hayatın gerçek olaylarının herhangi bir çeşidinin yansıması değil, Marks'ın ifadesine göre insanda yetersiz kalan güçlerin eksiğinin giderilmesidir de. Fakat sırf muhayyel olarak eksiğin giderilmesidir.

SINIFSIZ TOPLUMUN VE SINIFLI TOPLUMA GEÇİŞ DÖNEMİNİN DİNLERİ (KABİLE TAPINÇLARI)

BÖLÜM 1

DİN TARİHİNİN ARKEOLOJİK ESERLERİ

1. PALEOLİT DEVRİNİN DİNİ ESERLERİ

Din Öncesi Devir

Dini gelişimin en erken aşamalarını, çok kıt olan arkeolojik materyallerden ancak öğrenebiliyoruz. Bizim en eski atalarımızda (birkaç yüz bin yıl önce yaşamış olan pitekantrop, sinantrop) dini inançların varlığına dair bilgilere sahip değiliz. Olmayan bir şeyin bilgisi de olamaz. İnsanlığın en eski temsilcilerinin toplumsal varlığının ilkelliği, onların bilincinin doğrudan doğruya pratikle kaynaşmış olmasını ve dini soyutlamaları yaratamayışlarını belirledi. Bu sözde din öncesi dönem idi.

Bu soruna yönelik tartışmalar şu ana kadar dinmiş değil. Bazı burjuva bilginleri -din savunucuları, onu ebedileştirmeye çabalayanlar- dinin insanın ilk varoluş anından beri özünde olduğunu kanıtlamaya çalışıyorlar. İnsanın kökeninin hayvan atalardan geldiğini kabul etmek zorunda kalan çağdaş Hıristiyan ilahiyatçıları ise, hayvanlar aleminin değişim sürecinde insanın yalnız vücudunun oluştuğunu, ruhun ise değişmez olarak tanrı tarafından yaratıldığını, onunla birlikte ilk dini tasavvurların, biricik tanrıya inancın ortaya çıktığını iddia ediyorlar.

Dinin ezelden beri insanın özünde olduğuna dair iddialar, sıradan bir eleştiriyle dağılıp gidecek niteliktedirler. Bunların tam tersine bazı Sovyet bilginleri din öncesi devrin, aşağı paleolit dönemin sonuna kadar (eski taş devrinin erken zamanları), Mustye dönemini de, (yaklaşık 100-40 bin yıl önce) mağara ayılarını ve diğer hayvanları avlamış olan Neandertal adı verilen insanın yaşadığı

zamanı kapsayarak, çok uzun sürdüğü görüşündedirler. Bunlarla bağlantılı olarak neandertal gömü törenleri ve Mustye döneminin diğer bazı maddi buluntuları üzerine tartışmalar yıllardan beri sürmektedir.

Neandertal Gömü Töreni

Arkeoloji, onlarca gömüden neandertal iskelet ve kafataslarını açığa çıkardı. Bu gömülerin en ünlülerinin bulunduğu yerler, Mustye mağarası, La-Şapel-O-Jen yakınlarındaki Mağara, Birkaç iskelet La-Feraside (Fransa) Kiik-Koba mağarası (Kırım), Mugaret-Es-Tabun ve Mugaret -Es Shul mağaraları (Filistin), Teşik-Taş Mağarası (Özbekistan).

1908 ve daha sonraki yıllarda bu buluntulardan en önemlileri gerçekleştirildiği zaman, birçok bilgin bunları neandertalın ahirette ruhların varlığına inancının kanıtları saydılar ve sayıyorlar. (A. Buisoni, Gubo Obermayer ve diğerleri) Bazı arkeologlar ise (Mesela Maks Ebert) o dönemde ruh inancının henüz olamayacağını, fakat cesedin kendisinin doğaüstü özelliğine inanç, cesetten batıl itikat korkuyu doğuran *"Canlı ceset"* fikrinin olduğunu varsayıyorlardı. Bir kısım Sovyet bilgini benzer görüşlerden yanadır. Bazıları da başka öngörüler ileri sürmektedir. Marksizm'in ve ateizm'in ünlü propagandacısı İ.İ. Skrvartsov-Stepano neandertal gömünün, sadece ilkel insanın hastalarına olduğu gibi ölülerine de gösterdiği özen diye açıklamıştır. Onun fikrine göre, ölünün canlıdan ayırdı, ölümle insanı terkeden birşey (can) tasavvuru, çok sonraları yavaş yavaş ortaya çıkmıştır. Bu fikrin doğru olması muhtemeldir.

Hepsinden daha doğrusu, ilkel (neandertal) gömüde, bir yandan ordusunun (yarı sürü -yarı toplum) üyesine yarı içgüdüsel özen gösterme, ölümün gelmesiyle kaybolmayan ona karşı sadakat, diğer yandan çürüyen cesetten yarı içgüdüsel kurtulma çabası tezahür etmektedir.

Neandertal gömüleri o zamanki atalarımızda dini tasavvurların varlığına henüz tartışmasız kanıt sayılamaz. Fakat ölüleri gömmeler sonraları, böylesi tasavvurların geliştiği kaynaklardan biri olmuştur.

Mustyer döneminde dini inançların varlığına daha inandırıcı kanıt olarak, başka tür buluntuları, maksatlı olarak gömülmüş gibi olan hayvan kemikleri kalıntılarının bulunuşunu saymak mümkündür. Petershel ve Drahenloh mağaralarında (Alpler) bir kısmı belirli bir düzende yerleştirilmiş, mağara ayılarının çok sayıda kemikleri bulundu. Güney Fransa Darden bölgesindeki Pegurdu mağarasında neandertal gömüyle beraber ayı kemikleri bulundu. Arkeologlar bu kalıntıları, ya ayı tapıncının izleri, ya avcı büyücülüğünün izleri, ya da totemizmin (insanların hayvanlarla doğaüstü akrabalığına inanç) izleri olarak ele almaktadırlar. Kimileri bunda, sırf neandertal avcıların yedek yiyecek depolamasını görmekte ise de bu olasılık oldukça zayıftır. A. Lerua-Guran gibi bazı en yeni araştırmacılar ise yukarıdaki görüşü şüpheli bulup, bulunan ayı kemiklerinin binlerce yıl içinde, hiçbir insan müdahalesi olmaksızın onların birikintisinin oluşabileceğini düşünmektedir. Bu araştırmacılara göre, ayılar kendi türdeşlerinin ölülerinin kemiklerinin arasında dolaşıp, kendilerine kış için yuva yaparken ve benzeri durumlarda, kemikleri mağaranın kenarlarına iteleyip, bazı yığınlar ve sıralamalar haline sokmuştur.

Yüksek Paleolit Devir

Yaklaşık 40-18 bin yıl öncesinin yüksek paleolit devrinde dini tasavvurların ve ayinlerin varlığına tanıklık eden buluntular daha çok sayıda ve inandırıcıdırlar. Bu dönem, çağdaş tipteki insanın (Homo sapiens) belirdiği, daha çeşitli ve gelişmiş taş ve kemik aletlerin hazırlanmaya başlandığı, avcılık ekonomisinin daha gelişip üretkenleştiği zamandır. Arkeologlar paleolitik devri; orinyak, solyute (buzullar arası ılıman) madlen, azil (buzullar) dönemlerine bölmektedir.

Yüksek paleolitik devri definleri tapınçla bağlantılı olduğu görülen törenlerin bariz izlerini taşımaktadır. Birçoğu aşıboyası ile boyanmış, süslenmiş çeşitli alet edevatlar iskeletlerle beraber bulundular. Kuzeybatı İtalya'da Mentona yakınlarında çifte (iki katlı) definlerle, bazı Ofnet mağarasında ikinci kez gömme ayininin açık kalıntıları olan kafataslarıyla karşılaşılmıştır. O zamanlarda, ölünün herhangi bir tarzda yaşamaya devam ettiğine dair, batıl itikatların, dinsel-büyüsel tasavvurların artık yapılandığı açık ve nettir.

Diğer yandan orinyak döneminden başlayarak, çok sayıda tasvir edilmiş sanat eserleri, heykeller, mağaralarda resimler ortaya çıkmaktadır. Bunlardan bazılarının dini tasavvurla ifadesi oldukları anlaşılmaktadır.

Yüksel Paleolit Sanatı ve Dini

Yüksek paleolit sanat eserleri 20. yüzyılın ilk yıllarında dünya bilginlerinin dikkatini çekmiştir. O ana kadar bu tür eserler çok az olup, birçok bilgin bunların orijinalliğine ilişkin şüphesini ifade etmiştir. Kuzey İspanya'nın Santander şehrinde 1863 yılında avcılarca tesadüfen açığa çıkarılan, bilahare arkeolog Marseline de Sautuola tarafından incelenip 1879 yılında mağaranın duvarlarında ve tavanında birçok bizon ve diğer hayvanların tasvirlerini açığa çıkardığı ünlü Altamara mağarası bunlardan biridir. Mağaranın keşfi itimatsızlıkla karşılanmıştı. Benzeri resimlerin Fransa'daki birtakım mağaralarda da bulunmasından sonra şüpheler yumuşamaya başladı. (1895 Vezer vadisi) La-Mut; (1896 Dordoni ağzı) Per-non-Per; (1897 Pirenelerin kuzey yamaçları) Marsula. Ne zaman ki 1901-1902 yıllarında (Vezera) Kombarel ve Fon-de-Gom (Yukarı Garanna), Mak de Azil mağaralarında, mağara resimlerinin keşfi birbirini izledi, artık bundan sonra Altamir mağarasındaki tasvirlerin özenle incelenmesi, çürütülemez orijinalliğini ve çok eski dönemlere ait oluşunu gösterdi. Bu süreçte arkeologların görüşünde kesin değişim başladı. En şüpheci Arkeolog Emill Kartayyak 1902 yılında yanlışını itiraf ettiği pişmanlık mektubunu yayınladı. Sonra yeni yeni buluntular birbirini izledi. 1903 yılında Kuzey İspanya'da Kastilo ve Ornos-de-la-Penya mağaralarında, Fransa'da Teyja mağarasında ve diğerlerinde eski resimler keşfedilmiştir. 1906-1909 yıllarında Nio yakınlarındaki (Pirenelerde Arija ırmağı yukarı bölgesinde) mağarada birçok bizon tasvirleri bulunuyordu. 1912 senesi ve izleyen yıllarda Tyuk d'Oduber mağarası ve Garronno nehrinin kollarından birinin sahilinde büyük mağara sistemine dahil olan Üç Kardeş mağarası keşfedilip incelendiler. Bu mağaralar özellikle de üç kardeş mağarası (onu keşfetmiş olan Graf Beguan'ın üç oğluna atfen böyle adlandırılmıştır) en eski hayvan

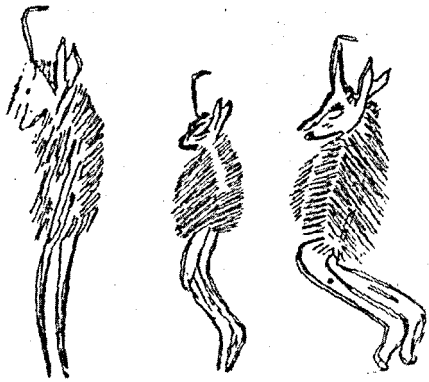
tasvirlerini ve maskelenmiş insan figürlerini muhafaza etmiş olduğundan tüm dünyaca ünlendi.

Lossely yakınlarındaki (Vezer nehrinde) mağarada törensel jestle boynuzları yukarı kaldıran kadın kabartmasının açığa çıkarılması, keza İstyuritsde (Bayonna'dan Güneydoğuya doğru Fransa-İspanya sınırı yakınlarında) hayvanların heykel tasvirlerinin bulunmuş olduğu mağara en çok ünlenenlerdendir.

Artık Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Fransa'da yeni ilginç keşifler yapılacaktır. 1920-1927 yıllarında başrahip Lemozi, Overns dağlarının güneyindeki muazzam mağarayı inceledi. 1923 yılı ünlü mağara araştırmacısı N.Kasterye içinde başsız ayıların heykel figürleri ve pek çok hayvan resimleriyle Montespan mağarasını açığa çıkardı. 1940 yılında çok sayıda rengârenk hayvan resimli Lasko mağarası (Dordonye nehrinde) keşfedildi. Adları verilen buluntulardan başka, çoğunluğu Güney Fransa ve Kuzey İspanya'da yoğunlaşmış olan, çok sayıda mağara ve kazılmış olan, sanat eserli paleolitik duraklama yerleri bilinmektedir.

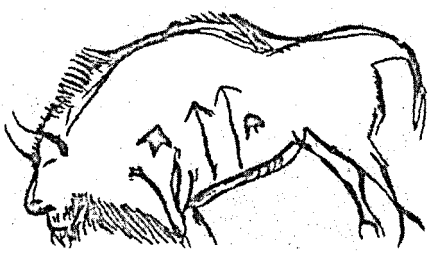
Arkeolojinin tüm bu buluntularının temelinde, yukarı paleolitik dönemde yeterince şekillenmiş dini tasavvurların varlığından artık güvenle konuşulmaktadır.

Yukarıdaki kanaatin lehine hiç değilse şu olay tanıklık etmektedir, hayvan tasvirleri çoğu hallerde tamamen gerçekçi iken, insan tasvirleri tam tersine, şartlı ifadeler biçiminde, şematiktirler ve daha da sık olarak ya yarı hayvan-yarı insan fantastik varlıkların figürlerini ya da vahşi hayvan maskeleri giymiş bazen birbirinden ayırdedilmesi dahi güç insanları temsil etmektedirler. Mesela, Marsula, Kombarel, Altamira, Lurel, Aşağı Lojeri vb. mağaralardaki tasvirler bu türdendir. Bunlardan en meşhuru Üç Kardeşler mağarasındaki büyücü figürüdür. Kafası geyik boynuzlu, uzun sakallı, uzun atkuyruklu, omzuna atılı kürkle dans eden erkek. Teyja mağarasındaki kemik asaya, iki ayaklı, fakat dağ keçisi maskeli kafalarıyla dans eden üç figür kazınmıştır.

Teyja mağarasından maskeli dans eden figürler.

Bu gibi tasvirlerin dini tasavvur ve ayinlerle ilişkili olduğu besbellidir. İlkel ressamın, sırf doğal hali yansıtmasını bilmediği için gerçek insanların yerine fantastik ucubeler ve umacı insanlar çizdiği varsayılamaz.

Nio Mağarasından bizon tasviri. Vücutta mızrak ya da zıpkın uçları çizili.

Mükemmel hayvan tasvirlerine bakılırsa, o zaman doğal hali yansıtmayı biliyorlardı. Burada realizmden sapmaları maksatlıdır.

Maskelenmiş figürler ne anlama gelmektedir?

Arada sırada söylendiği şekliyle, bunlara avcı maskelenmesi olarak bakmak zorlamadır. Törensel pozlar, belirgin dans tasvirleri zorlamaya karşı koymaktadır. Karşımızdakiler bir çeşit ayin, güçlü

olasılıkla da totemik ayin icracılarıdır. Fantastik yarı hayvan-yarı insan şeklindeki varlıklar aslında totemik atalar olmalıdır. Bunlar Lyusen Levi-Bryul'un ondan sonra da D.E. Haytun'un çok iyi gösterdiği, Avustralya mitolojilerinde tasvir edilen ataların benzerleridir. Bu olguların tümü yukarı paleolitik dönem avcı kabilelerinde totemik inanç ve ayinlerin varlığı hakkında konuşmaktadır.

En son zamanlarda, yukarı paleolitik mağara resim eserleri büyük Fransız bilgini Andre Leura-Guran tarafından özenli ve toplu olarak tetkik edildiler. Leura-Guran, 60'ı aşkın mağaradan bir kaç bin resmi inceledi ve sistematize etti. Onları bulundukları yere ve dönemlerine (oryan döneminden geç dönem madlen'e kadar) konularına ve birbirlerine uyumlarına göre gruplandırdı. Leura-Guran'ın fikrine göre resimlerin sırf objektif sayısal istatistikleri ve çeşitli kombinasyonları, mesela herhangi bir sebeple atı erkeğin, bizonu kadının başlangıcına yakınlaştıran bir tür ilkel mitolojiyi yansıttığını göstermektedir. Lerua-Guran diğer araştırmacılardan farklı olarak, etnografik benzerlikleri paleolitik buluntuların yorumlanmasında kullanmayı olanaklı saymıyor.

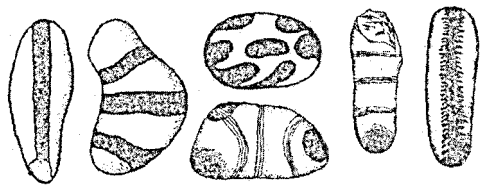
Kadın Heykelcikler

Oryan dönemi kadın heykel tasvirlerine dair sorun ayrı duruyor. Böylesi tasvirlerden onlarcası, gerek Batı Avrupa'da (Avustralya Villendorf'da, İtalya Grimaldi'de ve Fransa Brassempui'de) gerekse Sovyetler Birliği'nde (Gagarino, Kostenki, Malta, Buret ve diğerleri) bulundu. Bunlar bazen son derece realist çeşitli yapılarda ufak heykelcikler olup, hepside gelişkin cinsel emareleri olan iri göğüslü ve sıkça şişkin karınlı çıplak kadın tasvirleridir. Erkek figürleri ile aşırı seyrek karşılaşılması dikkat çekicidir.

Bu heykellerin yorumlanması konusunda farklı görüşler var. Bazı bilginler bunlara sırf estetik ve erotik gerekçelerin ortaya çıkışı olarak bakıyor. Araştırmaların çoğunluğu ise bunları şöyle ya da böyle dine bağlıyor. Kimileri bunda oryan kadın figürlerinde ailesoy ayinlerinin icracılarını, kendi türünde rahibeleri görmektedir. Diğerleri kadın figürlerinin çoğunun, doğrudan doğruya ev ocağının yanında bulunmasını kanıt göstererek, bunları ata ananın tasvir-

leri sayıyor. P.P. Efimenko'nun konuya bakışı böyle. Fakat etnografik materyalin bu tip görüşü güçlendirmediğini söylemek gerek. Birkaç şüpheli istisna dışında, halen mevcut halklarda ata anaya tapınç teyit edilmemiştir.

Gerçeğe daha yakın ve olaylara tamamen uygun açıklama orinyaks kadın heykelciklerinin, ateşin sahibesinin (ya da ocağın sahibesinin) tasvirleri olduğudur. Buna benzer mitolojik, örneğin aile-soy tapıncı nesnesinin izleri çağdaş halkların çoğunda, özellikle de Sibirya halklarında korunmuştur. Şu halde önümüzdekiler, anaevleri-soy tapıncının erken biçimlerinin eserleridir.

Mak de Azil mağarasından süsleme işaretleri ile kaplı çakıl taşları.

Paleolit devrinin sonunda, Azil döneminde hayvan ve insan tasvirleri hemen hemen kaybolmaktadır. Bunların yerine az çok şematik stilde resimler ortaya çıkmaktadır. Bunların da dinsel büyü tasavvurları ile bağlantılı olması mümkündür. Eduard Pyett'in Mak de Azil Mağarası'nda bulduğu çeşitli renklere boyanmış sayıları 200'den fazla olan çakıl taşları en büyük ilgiyi çekmektedir.

Bunların sadece birer yüzleri, çeşitli harf figürlerini hatırlatan, paralel kuşaklar ya da yuvarlak ve oval lekeler tarzında, kırmızıya boyalı çeşit çeşit alametlerle kaplıdır. Bunların anlamı bugüne kadar saptanmış değildir. Pyett'in kendisi de bunları kâh sayı işaretli tabletler olarak değerlendirirken, kâh alfabe harflerine benzer şeyler görmektedir. Ne o ne de öbürü doğruya benzememektedir. Kısmen, Azil çakıl taşlarını kuvvetle hatırlatan, sembolik resimlerle kaplı olan taş ve ağaçtan kutsal levhalara, totemik amblemlere, çağdaş Avustralyalıların Çuring adını verdiği şeylere benzerlikleri

çok daha kuvvetlidir. Bu benzerlik Azil döneminde totemik inançların varlığını öne sürmeye olanak vermektedir.

2. NEOLİTİK DEVİR DİN ESERLERİ

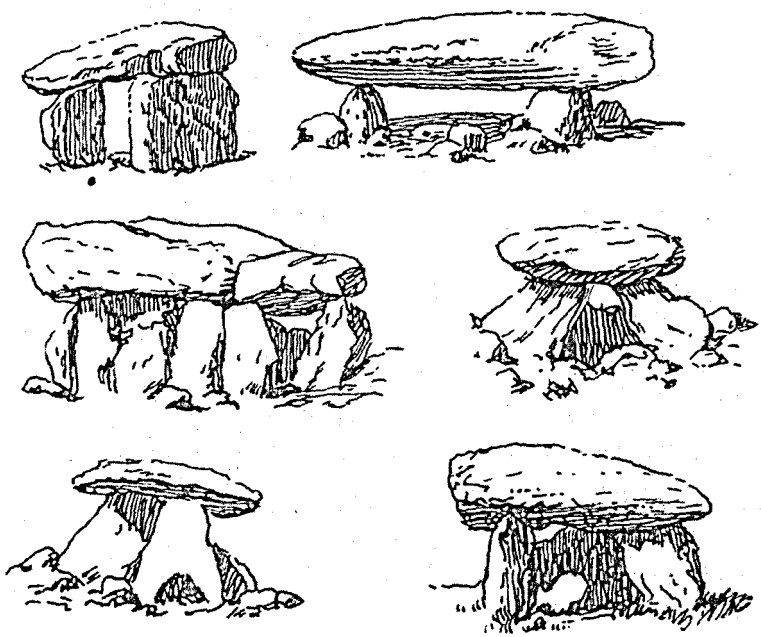
Neolitik devrinde (yaklaşık, 7-5 bin yıl öncelerinin yeni taş, cilalanmış taş zamanları) Avrupa'nın ve yakın doğunun çoğu bölgelerinde ya ziraat, ya da hayvan ekonomisine geçiş gerçekleşti. Avcılık ya da balıkçılıkla geçim kuzey bölgelerinde varlığını sürdürdü. Neolitik soylar ve kabileler, istikrarlı ekonomik temelleriyle, yerleşik ya da yarı yerleşik gruplar olmaktadırlar. Topluluk içinde artık eşitsizlik açığa çıkmaya başladı ise de sınıfsal bölünme hâlâ yoktur. Yeni yaşam şartları din alanında da yansımasını bulacaktır.

Neolitik Definler

Neolitik dönem dinî eserleri daha çok sayıda olmakla birlikte, bu eserlerin sadece definle ilgili eserlerden ibaret olmalarından dolayı tekdüzedirler. Olağanüstü çok sayıda neolitik antik mezar bilinmektedir. Fransız arkeolog Jozef Deşelett'in dediği gibi, arkeolojik dönemlerden hiçbiri Roma İmparatorluğu'na kadar neolitik definler gibi zengin değildir. Gömmenin ayinsel karakteri ve dini tasavvurlarla bağlantısı, çoğu durumlarda şüpheye yer bırakmamaktadır. Antik mezarlarda ölüyle birlikte daima, yaşam, süslenme, alet edevat, silah ve yiyeceklerle doldurulduğu besbelli kap kacak nesneleri bulunmaktadır. Bütün bunların, ölmüş kişiye ahiret hayatında gerekli olduğuna inandıkları besbellidir.

Deşelett'e göre, çok çeşitli biçimlerdeki definleri beş ana grupta sınıflandırmak mümkündür. 1) Sadece toprağa gömme, 2) Kayaların doğal sundurma altlarında ya da mağaralarda gömme, 3) Dolmen ya da iki yanı ağaçlı yola gömme 4) Sunui mağaralarda gömme 5) Sarnıç veya taş kutulara gömme.

Açığa çıkarılan cesetler uzatılmış, kıvrılmış, oturtulmuş olarak çeşitli pozisyonlarda idiler. Kesilmiş ceset izleri ile de karşılaşılmıştır. Definler; sık sık, özellikle de mağaralarda ve dolmenlerde gömülen birçok iskeletten müteşekkildir. Bunlar aynı soy ya da aileden ölenlerin gömüldüğü, soy mezarları olmalıdır.

Dolmanlar (Fransa)

Neolitik devirde ise ceset yakma uygulanmaktadır. Gerçekten Dnyepr'den Atlantik kıyılarına kadar tüm Avrupa toprağında karşılaşılıyorsa da henüz seyrek ve sistemik olmayan tarzdadır. Neolitik devirde ceset yakma, sadece Fransa'da özellikle de Britanya'da yaygınlaşmaya başlıyor. İskandinavya'da, İngiltere'de ve İtalya'da o zamanlar ölü yakma henüz bilinmemektedir.

Bu gelenek dünyanın her kısmındaki halklarca, gerek en geri, gerekse en ilerilerinde dahi bilinmekte ise de yaygınlaşmasının toplumsal kuralları tespit edilemedi. Bazı bilginler ceset yakma geleneğini, kadim halkların, ruhların ahiret hayatına olan inancından yola çıkarak açıklamaya çalıştılar. İnsanlar vücudu yakma yoluyla ruhu serbest bırakıp göğe uçmasını sağlamaya çalışıyorlardı. Fakat bu tür dini düşünceler ölü yakma geleneğinin sebebinden çok so-

nuçlarını temsil etmektedir. Bu geleneğin ayrıntılı maddi açıklaması henüz ortaya konmuş değildir.

Kadın İlaha Tapınç

Bazı gömülerde, bilhassa mağaralarda taşa oyulmuş kadın tasvirleri ile karşılaşılmaktadır. Bunların bazı dini tasavvurlarla bağlantılı olduğu anlaşılıyor. Fakat özellikle hangi türle bağlantılı olduğunu söylemek zor. Bu kadın ilah soyun hamisi ya da mezarın bekçisi olabilir. Belki de toprağın timsali, ölülerin hamisidir. Fakat bu tasvirlerin soy ya da aile ocağı timsalleri olan paleolitik kadın figürleri ile belirli genetik bağları olması kuvvetle muhtemeldir.

Neolitik devirde kadın ilaha tapıncın varolduğu anlaşılmaktadır. Taş ya da kilden kabaca yapılmış figür, kap kacak da bezek türünde, icra tarzları bakımından benzer, kadın figür tasvirleri, daha çokta yüzleri ile karşılaşılmaktadır. Onlar Balkan ve Pirene Yarımadalarında, Fransa'da, İngiltere'de, İskandinavya'da, Küçük Asya'nın Ege sahillerinde, çeşitli ülkelerin neolitik tabakalarında bulunmuştur. Bütün tasvirlerde yuvarlak kaş kemerleri ve yuvarlak gözler, sivri burun, tüm hatlarıyla göğüsler net olarak yansıtılmıştır. Ağız ve yüzün diğer kısımları genellikle bulunmamaktadır. Neolitik buluntular arasında istisnai olarak erkek heykellerle de karşılaşılmaktadır. Mesela Fransa'nın bir şehrinde bulunan Nikolay mağarasındaki başsız fallik putu gibi.

Neolitik Petroglifler

Kuzey Avrupa'da, İspanya'da, Sibirya'da ve diğer yerlerde esas itibari ile neolitik döneme ait, dinsel büyü inançları ile bağlantısına şüphe olmayan, kayalara kazınmış çok sayıda tasvir açığa çıkarılmıştır. Bunların kökeni ve anlamı üzerine şimdilik görüş birliği bulunmamaktadır.

Norveç'te bu türden sadece vahşi hayvanları (bilhassa irilerini) ve kuşları tasvir eden 30'dan fazla eser bilinmektedir. Onları incelemiş olan arkeolog Brogger eserlere büyüsel anlam atfetmektedir.

Onej gölünde ve Beyaz Deniz'deki Karelya petroglifleri dikkate değerdir. Günümüzde incelenmiş tasvirlerin sayısı 1000'i aşmasına rağmen, bunların neyi ifade ettiği konusunda arkeologlar farklı görüşlere sahiptir. Resimlerin çoğunda vahşi hayvanlar ve kuşlar tasvir edilmektedir. İnsan figürleriyle (daha çok fallik olanlarla), yeterince çok sayıda kürekli kayık tasvirleri ile ve nihayet yuvarlak, yarı yuvarlak ayrışan şeritli çeşit çeşit figürlerle karşılaşılmaktadır. A.M.Linevskiy ve A.Y. Bryusov bu petrogliflerde avcı büyüsünü ve yerel ruhlara-sahiplere tapıncın yansımalarını görmektedir. V.İ. Pavdonikas av büyüsü ve totemik inançları, petrogliflerin en eskisi ile (Beyaz Deniz'deki) ilişkilendiriyor. Bir hayli sonrakine ise (Onej'deki) güneş, Ay mitolojisinin yansıması olarak bakıyor. Işınlı esrarengiz yuvarlak ve yarı yuvarlaklarda güneş ve ay sembollerini, diğer tasvirler de ise çeşitli kozmik alametleri görmektedir. Tüm bu varsayımlar yeterince gerçeğe benzemekte ve birbirlerini dışlamaktadırlar. Karel petrogliflerinde avcılık tapıncı fallik elemanlarıyla gerçekten yansımış gibidir. Fakat bunlardan münferit bazılarının güneşe tapınçla herhangi bir ilişkisi de olabilir.

Neolitik Dönem Dinin Genel Karakteristiği

Neolitik insanın dini inanç eserlerinin nısbi bolluğuna ve etnografik paralellikler bulunmasına rağmen (bu konu bilahare ele alınacak) neolitik insanın dini inançları bizim için belirsiz kalmaktadır. Kadın ilaha ihtiram gösterme, berekete tapınçla ya da George Bilke'nin kabulüne göre aya tapınçla ilişkili olabilir. Neolitik dönemde tarım ekonomisinin gelişmesi ile beraber artık şekillenmiş olması gereken ana soyu, sosyal temel olarak hizmet ediyordu.

Gömü tapıncının karakteri de aydınlık değil. Onun önemli derecede geliştiğine, ruh ve ahiret hayatı üzerine tasavvurların daha da karmaşıklaştığına şüphe yok. Buna gömü biçimlerinin çeşitliliği ve inceliği tanıklık etmektedir. Kandaşlık düzeni onlara kendi damgasını vurmuştur. Dolmenler, Sarnıç, Sunui ve Doğal mağaralar muhtemelen soy anıt mezarları idi. Soyun üyeleri arasında doğmuş olan mülk eşitsizliği defin ayinlerine yansıdığı gibi, bununla ilgili inanç-

lara da yansımış olması kaçınılmaz idi. Cesetleri yakma törenlerinin belirmesi, ruhlara inancın gelişmesine eşlik etti. Fakat insanların ruhu kafalarında nasıl canlandırdıkları, onun ölümden sonraki yazgısı üzerine ne düşündükleri soruları şimdilik cevapsız kalmaktadır.

3. ERKEN DÖNEM MADEN DEVRİ DİNİ

Arkeolojik materyaller bronz ve demir devrinin zengin ve çeşitli dini eserlerini sunmaktadır. Çoğu durumlarda bu eserler klasik antik çağ halklarına ilişkindir. Biz bunlarla ilerde daha ayrıntılı tanışacağız. Şimdilik Avrupa'da erken dönem maden devri tarihinin en genel hatlarına göz atalım.

Bronz döneminde gömü tapıncı, neolitik dönemde olduğundan çok daha karmaşık ve çeşitli duruma geldi. Ondan artık toplumun sınıflara bölünmesi yansımaktadır. Özellikle reislerin, beylerin, hükümdarların gömü ayinleri şatafatlı olup, onların mezarlarına ölülerin kıymetli eşyasını, ölü atını, ara sıra ölen kişiye ahirette eşlik etmesi için insanları da koyup, üzerlerine büyük tepecikleri yığıp, mezar kitabeleri dikiyorlardı. Kabilenin sıradan üyesinin defni çok daha mütevazı idi.

Anlaşılan ahiret tasavvurları karmaşıklaştığından bu dönemde ceset yakma töreni yaygınlık kazanıyor.

Yeryüzü yönlerine göre mezarın yönlenmiş olması, defin tapıncının kozmik tasavvurlarla ve güneşe ihtiram gösterme ile bağlantısını açığa vurmaktadır. Böylesi bağlantıyı büyük döküm (mega döküm) anıtsal yapılarda (kromlehlerde) görmek mümkündür. Onlardan Ultsin graflığındaki (İngiltere) Stonhenc adı verilen yapı özellikle ünlüdür. Megadökümlerin muazzam kompleksi 90 m. çaplıdır ve çember biçimindedir. Maamafih en eski kısmı neolitik döneme aittir. Bu anıt yapıyı bazı bilginler (mesela Vilke) kendi türünde güneş tapınağı, diğerleri (Evans, Şuharadt) mezar üstü ağıt olarak belirlemektedir. Gerçek olgulara dayandıklarından bu her iki görüş birbirini dışlamamaktadırlar. Stanhenc kısmının yönelişi ve konumu (eserin tamamının ana ekseni güneşin yaz dönencesinde doğ-

duğu noktaya yöneliktir.) güneşi gözlemeyle bir çeşit ilişkisi olduğuna dair konuşmaktadır.

Güneşe Tapınç

Bronz döneminde güneşe tapıncın yaygınlaştığına başka buluntular da tanıklık etmektedir. Güneş disk, ışınlı ya da ışınsız tekerlek biçiminde, daire içinde haç vb. biçimlerde tasavvur edilmiştir. Üzerindeki güneş diskiyle atların koşulu olduğu bronz tekerlek (Trundgolm, İskandinavya), ayaklarının altındaki ve üzerindeki disklerle bronz at figürü (Truel, İspanya), tekerleklerde disk (Kayaya işlenmiş resim İsveç Boguzlenasında) özellikle dikkate değer olanlardır.

Bronz döneminde ziraat ekonomisinin büyümesi ile güneşe tapıncın doğduğu aşikârdır. Zira güneş halk gözlemleri bakımından başlıca bereket sunucusudur. Diğer taraftan bu tapınçta sosyal tabakalaşma da yansımaktadır. Soy-kabile aristokrasisinin ayrışması, etnografik benzerlerinin de düşündürdüğü gibi kendilerini güneş ilahı ile akraba sayıyordu.

BÖLÜM 2

AVUSTRALYALILARIN VE TAZMANYALILARIN DİNİ

Arkeolojik eserler, görmüş olduğumuz gibi dinin doğuş anından başlayarak, gelişiminin ilk aşamalarına ilişkin çok değerli bilgiler içermektedir. Arkeolojik materyalin özel kıymeti, özellikle az çok güvenilir tarih bildirmesi ve sağlam (her zaman kesin olmasa da) periyot bildirmesidir. Fakat kusurlardan arınmış da değildirler. Birincisi, materyaller aşırı kıt ve bölük pörçüktür. İkincisi, bunlar kendi kendilerine hiçbir şey ifade etmezler. Yorumlamak için varsayımlara ve benzerliklere başvurmak gerekir. Benzerlikler ise başlıca, çağdaşımız halkların yaşamından, kültürlerinden, dinî inançlarından ve ayinlerinden, yani etnografyanın verilerinden alınmaktadır.

Etnografik materyal din tarihi üzerine, nisbeten başlangıç etaplarından başlayarak ölçüsüz derecede bol ve çeşitli olaylara dayalı veriler ihtiva etmektedir. Materyal dünyanın her köşesinden halkların 18., 19. ve 20. yüzyıllara ait kısmen de çok daha erken döneme ait çok sayıda etnografik tasvirlerinden derlenmektedir. Bu tasvirler çok kere tamlıkları ve sarih oluşları ile kıymetlidirler. Fakat onların eksileri de var. Birincisi, etnografik veriler dini gelişimin ilk başlangıç aşamaları hakkında hiçbir şey açıklamıyorlar. En geri çağdaş halkların bile tarihsel gelişim seviyeleri yaklaşık olarak paleolitikten neolitik döneme geçişe uygun düşmektedir. İkincisi, etnografik materyal çoğu hallerde tarih bildiriminde güvenilir değildir. Şayet şu veya bu halkta 19. yüzyılın sonunda herhangi bir din fark edilmiş olsa da, bu o dinin ortaya çıkış zamanı hakkında hiçbir şey ifade etmez. O din belki bin yıldır vardır, belki de bir iki kuşak önce ortaya çıkmıştır. Bu nedenle din tarihçisi bu gibi durumlarda çe-

şitli halkların inançlarındaki benzer olayları yan yana dizerek, onları arkeolojik verilerle kıyaslayarak dolambaçlı kanıtlamalara başvurur.

Sınıflı toplum öncesi din tarihi açıklamaları, bundan böyle etnografik materyallere dayanak olacaktır.

Bu materyalleri gözden geçirirken eni iyi yöntem dünyanın dağılımına göre, Avustralya, Okyanus, Amerika, Afrika, Asya ve Avrupa halklarının dini diye sıralamak olacaktır. Böylesi bir sıralama belli ölçüde, bu ülkelerde yerleşik halkların tarihsel gelişim basamaklarının yükseliş düzenlerine uygun olacaktır. Avustralyalılar ekonomik ve toplumsal yaşamın klasik komünal soy düzenine denk gelen en arkaik yaşam biçimini, hemen hemen neredeyse günümüze kadar korudular. Okyanus halkları genel olarak gelişimin daha yüksek seviyesine ulaştılar. Amerika ve Afrika'nın yerli halkları ana kütlesi itibariyle daha da yüksek seviyededirler. Fakat Okyanus'un da, Amerika'nın da, Afrika'nın da komünal-soy düzeninin ayrışmasını ve yavaş yavaş sınıflı topluma geçiş gösteren gelişim basamaklarının birbirini takip eden sıralanışını ayırt etmek mümkündür. Bu bakımdan dünyanın bu kısım halklarının dinleri, sınıfsız toplum dininden sınıflı toplum dinine kendi türünde geçiş biçimleridirler. Asya ve Avrupa halklarının büyük çoğunluğu (sapa bölgelerde kalan az sayıdaki halklar istisna) çok önceleri söz konusu sınırı geçmiş olup, toplumun sınıflara bölünme safhasını yaşamış durumdadırlar. Bu halklarda dinin sadece sınıflı toplum tipi çoktan kökleşti.

1. AVUSTRALYALILARIN DİNİ

Avustralyalılar, bizim doğrudan doğruya gözleme olanağı bulduğunuz, insanlığın gelişim aşamasının, en erken hemen hemen el değmemiş komünal-soy aşamasının temsilcileridirler. Bundan dolayı onlar dini araştırmacılar için istisnai bir ilgi odağıdır. Dinin kökenini ve en erken biçimlerine adanmış her çalışmanın örneklerini, her şeyden önce özellikle Avustralyalıların inançlarından seçmek boşuna değildir.

Kaynaklar

Avustralya kabilelerinin etnografyası üzerine bir sıra değerli incelemeler bulunmaktadır. Gerçi bilgiler Avustralya yerlilerinin Avrupa koloniciliğinin bozucu etkisine uğramadan önce tesadüfî gözlemcilerce toplandığından bölük pörçük ve yeteri kadar aydınlık değildir. Avustralyalıların yaşamının daha iyi tasvirleri ancak 1880-1900 yıllarına ilişkindir. O zamanlar, onların artık sömürge rejiminin büyük ölçüde etkisine maruz kaldıkları ve kendi eski inançlarını, ayinlerini unutmaya başladıkları zamandır. Kvinsland kabileleri hakkında Volter Rot'un, Güney-doğu kabileleri üzerine Alfred Hauitt ve emektaşlarının, Güney Avustralya'nın merkez ve kuzey bölgesi kabileleri hakkında Bolduin Spenser ve Frank Gillen'in, merkezî Avustralya hakkında misyoner Karl Sterlov'un daha sonraları Kuzeybatı kabileleri hakkında Adolfus Elkin'in ve diğer bilginlerin bir takım kısa gözlem ve incelemelerini sayabiliriz. Sonraki 10 yıllar içinde, Avustralya'nın kuzey bölgesinde ve batısının çöl mıntıkalarında, günümüze kadar yer yer özgün kültürel düzenlerini koruyan Avustralyalılarla ilgili zengin tasvirler ortaya kondu. Filis Kaberiy, karı-koca Ronaldlar ve Katerina Brend, Frederik Roza'nın çalışmalarını en içeriklilerinden olarak adlandırmak gerekmektedir.

Gelişimin Özgün Şartları

Avustralya coğrafi konumu bakımından, daha yüksek kültürlü halklardan maksimum tecrit şartlarında bulunuyordu. Avustralyalılar bir yandan binlerce yıllık bir süreçte kendilerini çevreleyen dünyadan koparılmış gibi idiler. Diğer yandan ana kıtanın doğal şartlarındaki farklılığın önemsizliği, insanın mücadele edeceği yırtıcı hayvanların yokluğu, avcılık ve toplayıcılıkla ihtiyaçları asgari yeterlilikte sağlama olanakları, üretici güçlerin gelişimini çok yavaşlattı. İşaret edilen sebepler yüzünden Avustralyalılar gelişimin ilkel aşamasında takılıp kaldılar. Bazı araştırmacıların var saydıkları gibi herhangi bir yozlaşma ve gerilemeden söz etmek için hiçbir neden kesinlikle yoktur. Avustralyalıların ya da atalarının eskiden gelişimin daha yüksek aşamalarında olduklarını gösteren hiçbir kanıt yoktur.

Böylelikle Avustralyalıların dini inançları, büyük bilimsel ilgiye konu olmaktadır. Avustralyalıları bizim eski atalarımızla özdeşleştirmek ve genel olarak onların inançlarını, insanlığın en eski inançlarına mekanik olarak aktarmak, elbette ki olmaz. Avustralyalıların içinde bulunduğu şartların istisnalığı, sosyal ve ruhi yaşamlarının spesifik biçim almamazlık edemeyeceğine kanıttır. Fakat gene hiç şüphe yok ki halen mevcut tüm halklardan Avustralyalılar, kendi eski dinsel büyü inançlarını en berrak koruyanlardır.

Bilindiği gibi Avustralya'nın yerli halkı, Avrupa sömürgeciliğine dek hala toprağı işlemeyi, sürüyü çoğaltmayı, dokumacılığı, kilden kap kacak hazırlamayı ok ve yay gibi avcılık aletlerini, metal işlemeyi bilmeyen göçebe kabilelerden müteşekkildi. Şurada burada yaşayan çok sayıda kabileden hiçbiri, kaynaşık toplumsal birliği temsil etmiyordu. Onlar esas itibariyle Avustralyalıların sosyal hayatlarının içinde akıp durduğu çerçevelere, *"ordulara"* ya da mahallî gruplara, bir sıra bölgesel komünal topluluklara bölünmüştü. Her komünal topluluğun (mali grubun) içyapısı, az farklılaşmış, yeterince tek tiplilik halidir. Fakat artık, iş bölümüyle bağlantılı yaş ve cins derecelenmeleri, özellikle de yaşlıların yönetici tabakası bulunmaktadır.

Avustralyalılarda evlilik ve aile ilişkileri çok eskilere ait tiptedir. Doğmaya başlayan çift evliliğinin yanısıra grup evliliğinin kalıntıları da vardır.

Mevcut tüm veriler, Avustralyalıların dinî ve büyü inançlarının, ayinlerinin bazı mahallî gruplar hariç tutulursa hemen hemen her bölgede önemli derecede tek tipliliğine tanıklık etmektedir.

Totemizm

İdeolojik anlamı ve toplumsal hayatta oynadıkları ya da oynamakta oldukları rol yönünden, Avustralyalıların dini inançlarına ve ayinlerine bakacak olursak, onlar da ağır basan şekil, güya insan gruplarıyla, maddi nesneler (daha ziyade de belli bir hayvan türü) arasında var olan doğaüstü bağlantıya inanç olarak beliren totemizmdir. Tüm araştırmacılar bu noktada birleşiyorlar.

Totemizm Avustralyalılarda en tipik şekliyle gözlenirken, daha

gelişmiş diğer bütün halklarda ise sonraki saf olmayan biçimleri ve kalıntılarının tezahürleri bilinmektedir. Avustralya totemizmin klasik ülkesi olarak adlandırılmakta, dinin bu şeklinin kökleri herhangi bir yerde olduğundan çok daha iyi burada görülmektedir. 1. yüzyıl sonunda özellikle Avustralya totemik inancının keşfinden sonra, etnografların ve din tarihçilerinin totemizmin konusuna ilgisinin olağanüstü artması boşuna değildir. Avustralyalıların totemik tasavvurlarını ve ayinlerini daha ayrıntılı gözden geçirelim.

Totemik Gruplar (Soylar)

Totemizmde ilişki halinde olan iki üyeyi ayırt etmek mümkündür. Subje (insan grubu) ve Obje (Totem). Avustralya'da toteme ilişkin subje, her şeyden önce ilkel soy ya da totemik grup adı verilen, mahallî grupla bazen denk düşen bazen denk düşmeyen gruptur. Bazen denk düşmeme durumu, evlilik artık baba memleketlisi olma karakteri kazandığı, yani kadın kocanın mahallî grubuna yerleştiği halde, hala birçok kabilede eski geleneksel akrabalık sayımının ve totem intikalinin anahanlık çizgisinde gidişinin varlığını sürdürmesi ile açıklanmaktadır.

Totemik grup daima egzogamidir, yani evlenmeler grup üyeleri arasında yasaktır. Egzogami genel olarak totemizmin belirtilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bu belirti saf toplumsal karakterli ise de, egzogaminin kökenini genel olarak dini totemik inançlarla açıklama (Emil Durkheim) denemelerine yeltenenler de oldu. Bu elbette doğru değildir. Egzogami ve totemizm arasında tarihsel ilişkinin varlığı şüphe götürmezse de bu ilişki doğrudan doğruya değildir. Egzogami-soy özellikle (erken dönem soy) teşkilatının belirtisidir. Totemizm ise onun üzerindeki dinsel üst yapıdır.

Avustralya kabilelerinde çoğu hallerde soyların (totemik grupların) sayıları 10 ve 30 arasında değişmektedir. Yalnız çok seyrek bazı hallerde bu sayı (Aranda Kabilesi ve komşularında) çok daha fazla da olabiliyor. Bu durum diğer kabilelerden farklı olarak aralarında totemik ad, ana ya da baba soyundan mirasla gelmeyip, gebeliğin vuku bulduğu varsayılan yerden geliyor olmasıyla açıklanmaktadır.

Totemik Fratriler (Evlenme Sınıfları)

Avustralyalılarda tek totemik birlik soy değildir. Kabilelerin çoğunluğunda soylar fratride (evlenme sınıflarında) birleşmektedir, kabilelerin yarısının egzogamik olması herhalde en eski arkaik ikili-egzogamik bölünme yüzündendir. Bazı kabilelerde fratriler de totemik adlara sahip, mesela kanguru ve devekuşu, sivrikuyruklu kartal ve karga, beyaz ve siyah papağan fratrileri gibi. Bu totemler bazen belirli inançlarla bağlantılıdır.

Cins ve Birey Totemizmi

Avustralya'nın bilhassa güneydoğu bölgelerindeki kabilelerin bir kısmında, cinslere ve bireye özgü totemizm şekilleri açığa çıkarıldı. Olağan soy toteminden başka herhangi bir hayvanı (genel olarak kuş ya da yarasayı) kabilenin tüm erkeklerinin, kendilerinin totemi sayması, tüm kadınların ise diğer herhangi bir hayvanı (mesela gece kuşunu) kendilerinin totemi sayması, cins toteminin esasını teşkil etmektedir.

Kimi araştırmacıların (mesela, W. Smith) cinslere özgü totemi, totemizmin en eski biçimi sayması doğrulanmış değildir. Hiç şüphe yok ki, cinslere özgü totemizmde bir yandan toplumsal farklılaşma, diğer yandan cinslerin eşit haklılığı esasına dayalı toplumsal iş bölümü yansımaktadır.

Ferdî totemin esasını, kişinin genel soy toteminden başka kendi kişisel toteminin de olması teşkil etmektedir. Ferdî totem genel olarak hepsinde olmasa da sadece erkeklerde onlardan da daha ziyade büyücülerde, üfürükçülerde ve reislerde olmaktadır. Ferdî totem ya babadan miras yoluyla intikal etmekte ya da adanma anında edinilmektedir. Bu durumun karşımızdakinin dinî inançları bireyselleştirme başlangıcının özgün tezahürü olduğu anlaşılmaktadır. Bu tür totemizm şüphesiz, diğer biçim totemik inançlardan çok daha sonraki olaydır. Bu tür açıklamayla kimi burjuva din dersi bilginlerinin mutabık olmadığı biliniyor.

Totemler

Totem niteliğinde genel olarak hayvanlar, bir hayli ender olarak bitkiler, daha da ender olarak diğer nesneler sahneye çıkmaktadır.

Çeşitli kabilelerin totemlerinin listesi çıkarılsa, karakteristik kanunsallığı açığa çıkarmak mümkündür. Her kabilede totem seçimi yerel coğrafyanın fiziki karakteri ve ekonomik faaliyetin ağır basan yönüyle belirlenmektedir. Avustralya'nın 5 ana bölgesinde totem niteliğinde rol oynayan ayrı türden nesnelerin yaklaşık sayımı, hemen her yerde totem gruplarının ekserisinin kara ya da uçabilen hayvanlar olduğunu göstermektedir. Bunlar devekuşu, kanguru, sarig (iri keseli sıçan), vahşi köpek, vombat (keseli köstebek) yılan, kertenkele, karga, yarasa vb.'dir. Bu tür hayvanların insan için bir tehlikesi yok, zaten Avustralya'da insan hayatını tehdit eden yırtıcı hayvan da yok. Bazı araştırmacılar yanılgıyla, totemik inançların kökenini, insanın yırtıcı ve güçlü hayvanlar karşısındaki korku ile açıklamaya çabaladıkları için bu noktayı belirtmek önemlidir. Yarı çöl iç kısımlarda, Eyr gölü bölgesinde ve ondan kuzeye doğru doğal şartların olağanüstü verimsiz olduğu, avcılığın az ürün verdiği yerlerde insanlar her türlü zoraki yiyecek maddelerine, böcek, kurt, bitki toplamacılığına yönelmek zorunda olduğu yerlerde, kurtlar ve bitkilerde totem niteliğinde rol oynamakta, merkez ve kuzeybatı bölgelerinin dışında hiçbir yerde daha fazla totem adı geçmemektedir.

Avustralya'nın merkezî bölgesinde özellikle Aranda Kabilesi'nde ve totemizmin daha gelişkin olduğu yerlerde her kabilede daha çok sayıda totem bulunmaktadır. Doğrudan organik olarak doğaya ait olmayan yağmur, güneş, sıcak rüzgâr gibi totemlerle de karşılaşılmaktadır.

Totemle İlişki / Tabulaştırma

Avustralyalılar totemi herhangi bir ilah ya da genel olarak yüksek bir şey saymamaktadır. Bundan dolayı totemizmin herhangi bir nesneye tapınma olduğu kanaati doğru değildir. Totemin tanrılaşması diye birşey değil, sadece onunla esrarengiz bir akrabalık inancı vardır.

Hauit'in tasvir ettiği güney ve güneydoğu kabileleri totemle olan ilişkilerini *"bu bizim arkadaşımız"* ya da *"bizim büyük kardeşimiz", "babamız"* ara sıra da *"etimiz"* gibi deyişlerle ifade etmektedirler. Yani burada aslında bir bedensel akrabalığın sözkonusu edildiği ortadadır. Merkezî Avustralya'da insanların kendilerini totemle özdeş tuttuklarına dair bilgiler de vardır.

İnsanla totem arasındaki yakınlık, herşeyden önce totem hayvanını öldürmek ve yiyecek olarak kullanmak gibi yasakla (tabu da) ifade edilmektedir. Bu yasak her yerde bulunmakla beraber hepsi aynı değildir. Güneydoğu kabilelerinde kendi totemini öldürmek yasak olmasına rağmen, totem birilerince öldürüldü ise etini yiyecek olarak kullanmayı reddetmiyorlar. Merkezî Avustralya'da ise tam tersine totem öldürmek geleneğin ihlali sayılmıyor. Yiyecek olarak kullanma yasağı ağır basıyor. Totemik ayinler uygulanırken ise bir miktar totem eti yenmesine sadece izin verilmeyip, büyüsel bağlantının (totemle kişi arasında) gerçekleşmesi için gerekli sayılmaktadır. Totem etini hiç yememekte, sık sık yiyecek olarak kullanmakta kötü sayılmakta, her iki durumda da insan totemle bağını kaybetmektedir.

Totemik Mitler

Avustralyalılar, totemik inançlarında fazlaca tek tip olmalarına rağmen, totemik ataların kahramanlıkları üzerine çok sayıda mitoloji belirgin bir rol oynamaktadır. Mitolojik ata örnekleri, genel olarak totemizmin en karakteristik özelliklerinden biridir. Totemik atalara inancı, dini tarihin çok daha sonraki dönemlerine ait atalara tapınçla karıştırmamak gerekir. Fantastik varlıklar olan totemik atalar, belirsiz çehreleriyle, mitolojide kâh hayvan türünde, kâh hayvan adıyla insan türünde temsil edilmektedirler. Atalar kâh yalnız başına, kâh grup olarak, kâh erkek, kâh kadın görünüşünde ortaya çıkmaktadır. Mitolojinin yaratıcısı Avustralyalılar gibi, onlar da avcılık yapmakta, göç etmekte, ayinler icra etmektedir. Bazı mitlere göre, totemik atalar yeraltında hareket etmektedirler. Hikâyenin sonunda ata genelde yeraltına gidip kaya, ağaç, taş ve benzeri şeylere dönüşmektedir.

B. Spenser ve F. Gillen özellikle de K.Şterlov Merkezî Avustralya kabilelerinde totemik atalar hakkında pek çok mitoloji kaydettiler. Çesling'in kaydettiği Arngemland'ın doğu kısmındaki Yulengor Kabilesi'nin mitleri özgün ve dikkate değerdir. Onlarda memleket memleket yeryüzünde gezen ve gezdiği yerlerde bıraktığı totemlerden Avustralya'nın yerli sakinlerini oluşturan mitolojik ana-ata (anacıl ata) Cunkgova anlatılmaktadır. Bu kadın, ana-ata örneği anaerkil soy düzeninin yansıması olmalıdır.

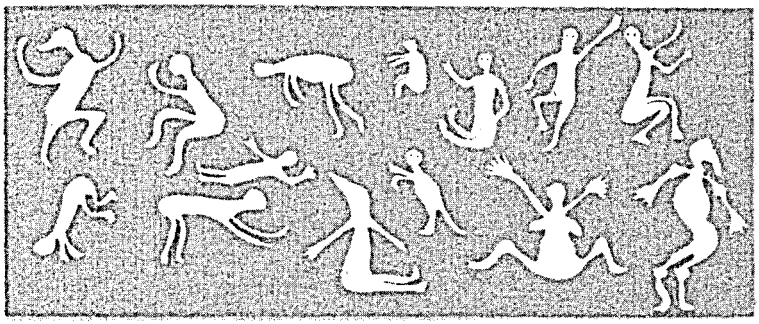
Totemik mitoloji ile sıkıca bağlı olan özel ayinlerde, iştirakçilerinin şahsında mitolojinin içeriği, totemik atalarının kahramanlığı sahneleniyormuşçasına oynanmaktadır. Bu tür ayinler epeyce yaygın ve yeterince de çeşitlidir. Fakat hepsinden daha ayrıntılı olanlar, merkezî Avustralya kabilelerinde yazılanlardır. Genel olarak bu ayinler gençlere öğüt verme amacıyla yapılmakta ve adama merasimi (Erginliğe geçiş vb.) zamanlarına denk getirilmektedir.

Totemik mitler böylece ayin uygulamaları ile sıkıca bağlanmıştır. Bu kendi türünde libretto (senaryo) olup, buna göre belirli yöreyle bağlantılı, totemin kutsal ayinleri oynanmaktadır. Bunlar aynı zamanda kabilenin coğrafi ortamının bazı özelliklerinin dini ya da mitsel yorumları olmakta, münferit kayaların, boğazların, taşların, kökenini açıklamaktadır. Totemik mitler sanki soyun kutsal tarihini, kökeninin tarihini teşkil ediyor gibidir ve soyun, kabilenin kendi toprağına hakkının ideolojik gerekçesine hizmet etmektedir. Totemik mitler soyun ve kabilenin toprağı ile bağını sağlamlaştırmaktadır.

Totemik Cisimleşme

Bazı merkezî Avustralya kabilelerinde totemik timsalleşmeye ya da enkarnasyona ve insanın kendi toteminin canlı timsali olduğuna inançta aynı totemik mitoloji ile kopmaz şekilde bağlıdır. Bu inanç özellikle Aranda Kabilesi'nde ve onunla komşu kabilelerde bariz olarak gösterilmiştir. Onların inançlarına göre insanda totemik hayvanın asıl kendisi cisimleşmemekte, totemik atalar hakkındaki efsaneyle bağlantılı doğaüstü varlıklar cisimleşmektedir. K. Şterlov'un araştırmalarına göre bu doğaüstü varlık -rapata-

çocuk embriyonudur. Böylesi ceninler, güya mitolojik atalarca belirli yerlere, kayalara, taşlara, ağaçlara bırakılmışlardır. Şayet genç evli bir kadın tesadüfen ya da bile bile bu gibi yerlerin yanından geçerse rapata onun vücuduna girebilir ve o zaman o da gebe kalabilirmiş. Ondan doğacak çocuk söz konusu yöreyle bağlantılı toteme ait olacaktır. Bu durumda Aranda kabilesinde totemik mensubiyetin, alışılmamış miras dışı intikal sistemi egemendir.

Mağara duvarındaki, fantastik varlıkların tasvirleri muhtemelen totemik ataların mağara duvarındaki tasvirleri (Humbert nehri kuzey bölgesi)

Avustralya kabilelerinin hiçbirinde totem hayvanının kendinin bizzat insanda cisimleştiğine dair inanç bulunmamaktadır. Daha gelişmiş halklarda bulunan, insanın ölümünden sonra ruhunun totem hayvanında yeniden cisimleştiği inancı da yoktur.

Çuringi ve Diğer Amblemler

Totemik amblem anlamı olan bazı maddi nesnelerin doğaüstü özellikleri üzerine tasavvurlar totemizm ile bağlantılıdır. Aranda ve onlara akraba kabilelerde bu tip amblemlerin en çok yaygınlaşmış kategorileri oval biçimli taşlar -çuringiler- veya uçları yuvarlaklaştırılmış tahta levhalardır. Bunlar totemle hiçbir reel benzerlik taşımasa da, totem anlamına gelen şematik resimlerle kaplıdırlar. Çuringilerin güya belirli bir totemle, totemik atayla ve totem grubu içinde belirli bir şahısla esrarengiz bağlantısı vardır. Bunlar grubun

kutsal zenginliği sayılmakta, haber verilmeyen kişilerin göremeyeceği gizli yerlerde saklanmaktadır.

Merkezî Avustralya kabilelerinde Çuringilerden başka totemle bağlantılı başka kutsal nesneler de vardır. Mesela Vaninga. Bunlar asa, haç, eşkenar şekillerinde özel olarak totemik merasimler için hazırlanan büyük yapımlardır. Vaninga dış görünüş itibariyle hiçte totemi hatırlatmamaktadır. Belirli bir tipteki Vaninga çeşitli totemlerle ilişkili olabilirse de bir kere bile herhangi bir totemik ayinde kullanılan Vaninga sözkonusu totemle sıkıca bağlanmakta; artık herhangi başka bir toteme ithaf edilen ayinde kullanılmamaktadır.

Totemizmde kutsal totemik merkez büyük öneme haizdir. Bu genellikle soyun avlandığı arazinin sınırları içinde kaya, ağaç, su birikintisi, boğaz gibi özel alametle belirginleşmiş herhangi bir yerdir. Çuringi ve benzeri diğer nesnelerin saklandığı gizli mekân oradadır ve artık orası, icra edilmeleri olanaklı her tür totemik ayinin de icra edildiği yerdir. Yabancıların buraya ayak basması şiddetle yasaklanmıştır. Eskiden bu yasağı ihlal edenler öldürülüyorlardı.

Büyü Ayinleri

İnsanın totemle bağına inanç, nihayetinde karşılıklı büyüsel bağımlılık fikrinde ifadesini bulmaktadır. Bir yandan totem insanı etkilemekte diğer yandan insan kendi totemine karşı etki yapmaktadır.

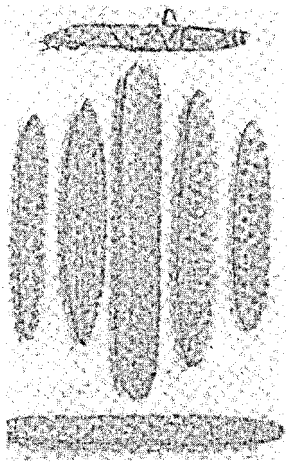
Totemin insana etkisi, güneydoğu kabilelerinin inançlarında abartılıdır. Onlar mesela, totemin insanı tehlikelerden koruyacağına inanmaktadırlar. Haultt'ın bildirdiği gibi Yuin Kabilesi'nden adamın biri kendi totemi̇nin -kanguruunun- genel olarak tehlike karşısında ona doğru zıplayarak kendisini uyardığını anlatmaktadır.

Güney doğu kabilelerinin bazılarında düşmanına zarar vermek için onun totemi̇nin öldürülmesinin yeterli olacağına inanılmaktadır.

Diğer yandan insanın totemi üzerinde büyüsel hâkimiyeti olduğuna dair tasavvurlar oluşmuştur. Bu tarz özellikle merkezî Avustralya yerlileri arasında yaygın olan, karakteristik şekilde çok kere

tekrarlanan üreme ayinlerinde (İngilizcesi increase rites) güya totemi çoğalmaya zorlayan büyü ayinlerinde ifade edilmektedir.[1]

Çoğalma merasiminin esasını, senede bir defa yağmur sezonunun arifesinde, bitkilerin canlanma yahut hayvanların çiftleşme dönemlerinde totem grubunun üyelerinin belirli ayin yerinde büyü ayinini gerçekleştirmeleri teşkil etmektedir. Toprağa kan akıtarak ve özel sihirli büyü şarkıları söyleyerek, onlar sanki büyü yerinin yakınlarında bulunan totem cenini sığınağından çıkmaya ve üremeye zorlamış olmaktadırlar.

Aranda Kabilesi'nin kutsal totemik Çuringileri. (Merkezî Avustralya)

İşte son derece tipik olarak kabul edilen bir merasimin kısa tasviri-Udnirringit kurtçuğunun (yerli dilde Maegva adı verilen tırtıl) çoğalma merasimi ki bu kurtçuk Alis-Springis dolaylarındaki gruplardan birinin totemidir.

Grubun bütün erkekleri büyük obada toplanıyorlar. Bilahare ayinin iştirakçileri (sadece erkekler) görünmeden kararlaştırılan ye-

[1] Literatürde bu merasimleri inticiuma diye adlandırmak kabul görmektedir. Fakat bu terim çokta başarılı sayılmaz. *"inticiuma"* kelimesi Aranda dilinde bulunmakta, fakat K. Şterlov'un belirttiği gibi onun anlamı başkadır. Çoğalma ayinleri ise onlarda mnbatyalkatiuma diye adlandırılmaktadır. B. Spenser ve F. Fillen son çalışmalarında Arandalardaki bu ayine mbambiuma adını vermektedirler.

re gidiyorlar. Onlar çıplak olmaları gerektiğinden bel-bacak arası kuşağını dahi çıkarıyorlar. Hiç kimsenin ayinin sonuna kadar hiçbir şey yememesi gerekiyor.

Ayinin iştirakçileri alacakaranlıkta merasim yerine (Emili-gap) gelerek uykuya yatıyorlar. Günün ağarmasıyla bir zamanlar mitolojik ataların yürümüş olduğu yola, boğazın batı yamacına birbiri ardı sıra yöneliyorlar. Ayine katılanların yöneticisinin ellerinde Çuringi için mitolojik kılıfı betimleyen ağaç leğen, diğerlerinin elinde ise ikişer zamk ağacı dalı var. Bir sürü yuvarlak taşların arasında yetişkin maegva böceğini sembolize eden, kuvastan büyücek bir parçanın bulunduğu kayadaki oyuğa vardıkları zaman, yönetici leğeniyle, ayinin diğer iştirakçileri ellerindeki dallarla büyük taşa hafifçe vuruyorlar. Bu esnada böceğin yumurta bırakması için sihir şarkılarını söylüyorlar. Sonra güya böceğin yumurtası olan küçük taşlara vuruyorlar. Ayinin yöneticisi taşlardan birini alarak her birinin karnını *"sen çok yiyecek yedin"* sözleriyle okşayıp, sonrada alnıyla karnını itiyor. Sanki uzak geçmişte mitsel atalarının kurtları kızartıp yedikleri yerde, boyanmış gözler kayası altında duruyorlar. Yönetici kayaya leğenle diğerleri dallarla vurup böceğin çıkması ve yumurtlaması için yeniden sihir şarkısını söylüyorlar. (Burada kumda aynı Maegva'yı temsil eden büyük taş gömülü olduğunu sayarak). Kayaya sembolik olarak ataların vücut kısımlarını ve mitsel çuringileri temsil eden resimler çizilmiştir. Aynı şeyler kadın obasında da görülmektedir, zira mitsel zamanlarda kutsal totem ayinlerine kadınlar da katılıyorlardı.

Ayinin yöneticisi mitsel ataların yaptıklarını taklit ediyormuşçasına taşları yukarı fırlatıyor, taşlar aşağı yuvarlanıyor, diğer erkekler bu esnada sihir şarkısını söylüyorlar. Şimdi hepsi birbiri ardı sıra 1.5 mil ötedeki diğer kutsal yere gidiyorlar Yönetici orada mitsel böceğin kuklasını ve yumurtasını temsil eden iki taşı topraktan çıkarıyor, sihir şarkıları eşliğinde itina göstererek elleriyle okşuyor ve ayine katılan herkesin karnına taşı yeniden, aynı *"sen çok yiyecek yedin"* sözleriyle sürtüyor ve karınlarına alnıyla vuruyor. Bu merasim defalarca (aşağı yukarı 10 defa) diğer kutsal yerlerde de tekrar ediliyor. Obaya geri dönüş yolunda zaman zaman herkes durup süsler takınmaktadır. Bu arada oba da böceğin kuklasını temsil

eden, özel çadır yapılıyor. Karşıt fratrinin bütün erkekleri ve kadınları uzakta oturmaktadırlar. Ayine katılanlar sihir şarkısı eşliğinde çadıra giriyorlar, bu esnada karşıt fratrinin tüm insanları yüzüstü yerde kımıldamadan yatmaktadırlar. Ayine katılanlar kukladan böceğin çıkışını tasvir ederek, çadıra girip çıkıyorlar. Sonra yiyorlar ve içiyorlar. Ayinin başında yakılan ateş söndürülüyor. Yatan insanlar kalkıp ana obaya gidiyorlar. Ayin bununla sona ermektedir. İnanışa göre, ayinin icrasından sonra böcek kurtlarının çoğalması gerekir.

Aranda Kabilesi'nden ihtiyarlar grubu, ayinin icra zamanında kutsal totemik Çuringileri beklemekte, bekçilik etmektedirler. (Merkezî Avustralya)

Bu tasvirlerden de görüldüğü gibi, ayin icracılarının her adımı, her hareketi ya mitsel atanın herhangi bir hareketini ya da totemik böceğin herhangi bir halini sembolize etmektedir.

V. Spencer ve F. Gillen'den aktarılan tasvirlerde totemik hayvanın yenmesi konusunda, hiçbir şey konuşulmamakta, fakat diğer tasvirlerde bu husus genellikle bulunmaktadır.

Bu gibi merasimler daima belirli, efsanelerle bağlantılı kutsal yerlerde, sanki totemik atalar hakkındaki mitleri, maddeden yeniden üreten (taş, kaya v.b) nesnelerin bulunduğu yerlerde, kutsal

merkezlerde yapılmaktadır. Törensel büyüsel etkinlik (kan akıtılması) taşla okşama ya da alçı, kırmızı aşı boyası, yağ sürünme) büyü sözleri söyleme (totemi çoğalmaya teşvik eden şarkılar) ve totem etinin merasimle yenmesi (ayinin sonunda) insanın totemiyle bağlantısını güçlendirmesi gerektiğini belirmektedir.

Merkezî Avustralya kabilelerinde, totemizmin gelişiminin en yüksek dereceye ulaştığı yerdeki bu çoğalma ayinleri (Spenser ve Gillen, keza Ştrelov tarafından) tasvir edilmiştir. Benzeri ayinler kuzeydoğu, Kuzey ve Kuzeybatı Avustralya'da da bilinmektedir.

Genel olarak totemizmin tüm sayılan elamanları, en yoğunlaşmış halde merkezî ve Kuzey Avustralya kabilelerinde görülmekte olup, totemik dinin en tipik temsilcileri sayılmaktadırlar.

Totemizmin Kökleri

Avustralya totemizminin ana hatlarının incelenmesi totemik inançların köklerinin açığa çıkarılmasını sağlıyor. Zaten bu inançlar başka hiçbir yerde böylesine parlak ve abartılı değiller. Burjuva etnografi biliminde özellikle Robert-son Smith, Arnold Van-Gennep Emile Durkheim'in emekleriyle totemizm probleminin çözümü için çok şey yapıldı. Sovyet araştırmacıları S.P. Tolstov, D.K. Zelenin, A.M. Zolotarev, A.F. Anisimov, D.E. Haytun ve diğerleri bu soruna daha da açıklık kazandırdılar ve onu artık özü bakımından çözülmüş saymak mümkündür. Totemizm Avustralya'da (ve her yerde) insanlar arasında kan akrabalığı bağının biricik tip bağı teşkil ettiği yerlerde erken dönem soy avcı topluluklarının din şeklidir. Bu bağ batıl itikatlı insan tarafından bilinçsizce dışarıya taşınıyor gibidir. O akrabalık ilişkisini tüm doğaya yaymaktadır. Avcı toplayıcının tüm hayatını dolduran, insana yakın akraba gibi gelen hayvanlar, bitkiler, batıl duyguların ve tasavvurların nesneleri olmaktadır.

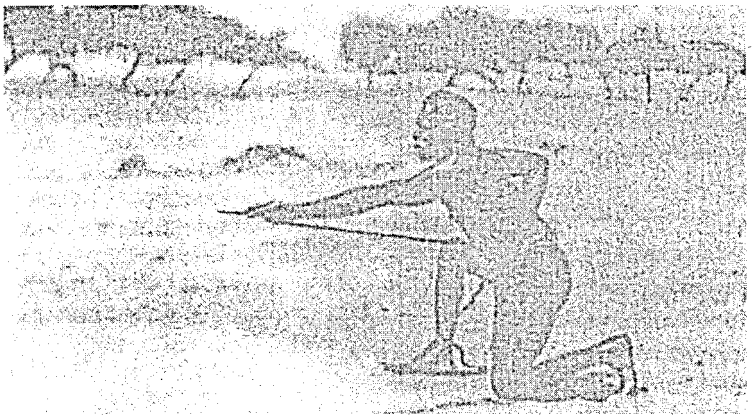
İlkel topluluğun arazisiyle, toprağıyla olan kopmaz bağına ilişkin duygu veya bilincini kendine özgü yansıtması, totemizmin çok önemli diğer bir yönüdür. Atalar üzerine olan tüm kutsal efsaneler bu araziye denk düşmektedir. Her yöre Avustralyalılar için dinsel büyü çağrışımları ile doludur.

Fakat Avustralya, dinin en önemlisi de olsa totemizmin tek bir şekli değildir. Onlarda kabilelerin hayatlarının farklı yönlerini ve şartlarını yansıtan başka inanç şekillerine de tanıklık edilmiştir.

Büyü

Tüm gözlemciler Avustralya yerlilerinin düşmanlarının bozgun göndermesinden korkunç derecede korktuklarını oybirliğiyle onaylamaktadır. Onlar hemen hemen her hastalığı, bedbaht olayı, kabiledaşlarının ölümünü düşman büyüsüne atfetmeye yatkınlardır. Ölüm gözle görülür sebeple olsa dahi (mesela insan ağacın altında kalsa bile) onlar gene de herhangi bir gizli düşmanı uğursuzluğun gerçek suçlusu saymaktadırlar. Bundan dolayı Avustralyalılarda her ölümden sonra ölüme yol açan büyücünün nerde ve hangi kabilede yaşadığını bilmek için özel fal açma geleneği vardır. Neticede öldürmüş olanın kabilesine karşı, tahmini suçluya ya da onun akraba ya da kabiledaşlarından herhangi birine yönelik intikam ekibi gönderilmektedir.

Avustralyalılarda bozgun göndermenin karakteristik usulleri vardır. Belirlenmiş kurbandan yana özel keskinleştirilmiş kemik ya da çubuğun uzaktan nişanlanması ve zarar taşıyıcı büyük sözlerin ya da lanetlemelerin söylenmesi gerekmektedir. Kurbanın bundan kaçınılmaz olarak ölmesi gerektiği kabul edilmektedir. Bu başlatıcı tip adı verilen büyüdür. Yeni etkinliğin başlaması (nişanlama) gerçekten uygulanmaktadır. Sonuca ulaşılması ise (silahın uçuşu ve kurbanın zarar görmesi) büyü gücüne havale edilmektedir. Ayinin icrasının garantili sonucu için bazen büyü aleti (kemik ya da çubuk) kurbanın eşyalarının arasına gizlice karıştırılmaktadır. Bunu kendinde bulan insan kendine karşı mahvedici ayin icra edildiğini anlamaktadır. Bozgun vermenin gücüne inanç öylesine kuvvetlidir ki, bozgun vermenin kurbanı ruhen çöküyor, iştahını kaybediyor ve kısa sürede ölüyordu. Bu da büyüye olan inancı güçlendirmekteydi. Avustralyalılar sürekli birilerinin büyücülüğünden şüphe etseler de bozgun gönderme ayinine çok seyrek başvuruyorlardı. Çünkü bu bizzat icracı için de tehlike taşıyordu. Büyü konusunda küçük bir şüphe kurbanın hemşerilerinin intikamını kaçınılmaz olarak celbederdi.

Avustralyalılar da bozgun gönderme ayini.

Avustralyalılarda, hiç değilse kabilelerin büyük çoğunluğunda, bozgun veren büyü üzerine ayrıca uzmanlaşmış kişilerin yokluğu önemli bir karakteristiktir, tersi durum ise olağanüstü seyrektir. Örneğin Arnemlandın Yulengorlarında bu tür büyü üzerine uzmanlaşmış ayrı büyücüler (raggalk); Iva kabilesinde ise aynı zamanda kabilenin kendi tarzında *"cellat"* görevini icra eden (mulunguva) vardır. Kabilelerin çoğunluğunda ise bozgunu herhangi bir kimsenin, daha çok da düşman kabileden herhangi birinin göndereceğine inanıyorlardı. Esas itibariyle özellikle kabileler arası çekişmenin bozgun verme batıl korkusunu ve büyüye inanışı doğurduğuna şüphe yoktur. Onlarsa bizatihi kabileler arası sürtüşmeyi ve karşılıklı düşmanlıkları güçlendiriyorlardı.

Üfürükçülük, Şamanizm, Cinsel Büyü

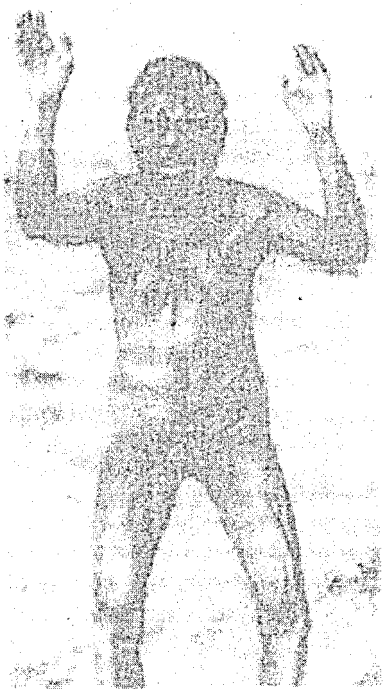
Tüm Avustralya kabilelerinde hemen hemen en az bir ve aynı türde tedavi büyüsü ayinleri diğer bir deyişle üfürükçülük bulunmakta idi. Üfürükçülük genel olarak tüm halklarda halk hekimliği olarak başladı. Çeşitli şifalı otları kullanmasını, gerektiği zaman lapa koymayı, masajı, kompresi, kan akıtmayı, yaraları, kırıkları tedavi etmeyi bilen Avustralyalılarda halk hekimliği çok gelişti. Halk

hekimliğinin ve cerrahlığının bu araçlarına herkes sahip olabilmekte fakat bunlar her zaman etkin olmamaktadır. Bu nedenle batıl itikatlı insanlar çoğu kez diğer araçları kullanan profesyonel üfürükçülerin yardımına başvuruyorlardı. Onlar da (güya hastanın vücudundan tasavvuri taş ya da *"kristal"* çıkarılıyor olması gibi) çeşitli büyü usullerini kullanıyorlar, hastanın psikolojisini etkilemeye çalışıyorlar, onu bakışla, jestlerle hipnotize ediyorlardı. Şayet hasta iyileşecek olursa bunu da büyünün gücüne bağlıyorlardı.

Avustralyalılarda şamanlığın başlangıç tipi de vardır. Büyü araçlarıyla iyileştiren üfürükçüden farklı olarak şaman, ruhlar üzerinden etki etmektedir. İnançlara göre ruhlar şamana mesleğini haber veriyorlardı. Ruhların haber verdiği böylesi uzmanların, çoğu kabilelerde olup olmadığı bilinmiyor. Arandalar da üfürükçü mesleğini genel olarak diğer üfürükçülerden öğrenmektedirler. Fakat ruhlardan duyum almak isteyen kişi, güya onların meskûn olduğu mağaraya gitmekte, giriş yerinde uykuya yatmakta ve geceleyin ruhun kendine belireceğine mızrakla onu delip geçeceğine ve onu büyücü, şaman yapacağına inanıyordu. Kurai Kabilesi'nde de (olağan üfürükçülerden ayrı olarak) ruhlarla konuşan ayrı uzmanlar (birraarki) vardı. Fakat gene de komünal-soy düzenin çözülüp dağılma döneminin karakteristik biçimi olan şaman dini, Avustralyalılarda gelişiminin embriyon basamağından henüz çıkmamıştı.

Her yerde olmamakla beraber üfürükçüler ve şamanlar *"yağmur yağdırıcılar"* olarak da davranmaktadırlar. Avcılık ekonomisi şartlarında meteoroloji büyüsü inanç sistemi içinde önemli bir yer tutamazdı. O sadece merkezî Avustralya'nın kurak ikliminde yeterince önemli konu sayılıyordu.

Avustralyalılarda cinsel ya da aşk büyüsünün en ilkel biçimleri ile karşılaşılmaktadır. Gençler sadece kadınlara büyü etkisi yaptığına ve onlarda cevabî yatkınlık sağladığına inandıkları bazı süslemeleri kullanıyorlar, süslenmenin öncesinde büyüler okuyorlardı. Bu örnekte cinsel büyünün kökeni açıkça görülmektedir. Özen göstermenin basit usullerine büyü etkisi atfedilmektedir.

Kendisine bozgun aleti yöneltilen Avustralyalı dehşetten şaşırmış halde. (Aranda Kabilesi)

Kadın Tapınçları

Cinsel büyü ile bağlantılı olarak erkeklerin ve kadınların ayin hayatına katılmaları sorununa değinmek gerek. Astrolojik literatürde Avustralya'daki tüm dinlerin sırf erkek meselesi olup, kadınların dini ayinlere katılmaktan tamamen dışlandıklarına dair kanaat yerleşiktir. Gerçekten de etnografik literatürde tasvir edilmiş dini ayinler erkeklerce icra edilmekte, bununla bağlantılı inançlar esas kısmı itibariyle kadınlar için ulaşılmaz sayılmaktadır. Hatta buradan Avustralya toplumunda kadınların durumlarının eşit haklı olmadığı sonucu çıkarılmaktadır.

Fakat (Geza Roheym, karı-koca Berndt, Fillis Kaberri ve diğerlerinin) en yeni incelemeleri bunun hiçte böyle olmadığını göster-

miştir. Avustralyalılardaki cins ve yaşa bağlı tabakalaşmalar ayinlerde ve inançlarda tabii ki ifadesini bulmuştur. Son birkaç 10 yıl yahut belki de 100 yıl süresince genel olarak soyun ana çizgisinden baba çizgisine geçiş süreci yaşanmıştır. Bundan dolayıdır ki ayin hayatında erkekler kadınları belli ölçüde kenara itelemişlerdir. Birçok kabilenin mitlerinde, efsanelerinde kadınların eskiden dini merasimlere daha aktif hatta baskın gelen katılımları anlatılmaktadır. Mesela bu bağlamda (U. Çesling'in kaydettiği) Cunkgova, ana-ata kadınlar, totem gruplarını yaratmış olanlar hakkındaki Yulengorların mitleri veya Kunapipi ve bu mitsel varlıkla bağlantılı kadın tapınçları hakkındaki bazı kuzey kabilelerinin mitleri, çok ilginçtirler ki onlara Brendt çifti de dikkat ettiler. Ve bu güne kadar, erkek tapınçların yanısıra kadınlarınki ile de karşılaşılmaktadır. Fakat kadınların ki çok daha az bilinmektedir, çünkü hemen hemen tüm etnografya araştırmacıları erkekti ve erkeklerin katılmasına izin verilmeyen kadın ayinleri hakkında birşey öğrenebilmeleri çok zordu.

Gömü Tapıncı

Avustralyalıların dini ayinlerinin inançlarının bir kısmı, özellikle gömü tapıncı ile bağlantılıdır. Avustralyalılarda gömü şekilleri çok çeşitlidir. Avustralya bu konuda kendi türünde müze gibi olup, çeşitli halklarda bulunan gömü ayinleri ve geleneğinin tüm türlerini kendinde toplamıştır. Uzatılmış ve büzüştürülmüş halde toprağa gömme, (bazen cesedi bağlıyor ve hatta sakatlıyorlar) yan gözlere gömme, köprü altlarına, ağaçlara açık havaya gömme, endokannibalizm (ölü yemeler), cesedin işlenmesi, beraberinde taşıma ve yakma gibi ritüellerin hepsi buradadır. Bazı kabilelerde mesela kıtanın güneyinde Yerkla-Mininglerde ölüye karşı davranışlarda, geçmişte düşünülebilen tüm usullerin en basiti farkedilmiştir. Bu kabilede, ölüyü obada ateşin yanında bırakıp tüm kabile oradan göçüp gitmektedir.

Ahirette ruhların varolduğuna dair Avustralyalıların tasavvurları, tamamen bulanık ve belirsizdir. Bazı kabilelerde ölünün ruhunun yeryüzünde dolaştığına, diğerlerinde ise onların kuzeye ya da göğe gittiklerine dair inanış vardır. Bazı inançlara göre de ölünün ruhu da vücudun ölümünden hemen sonra ölmektedir.

Mitoloji

Avustralyalıların tamamen ilkel de olsa yeterince zengin mitolojileri vardır. Kutsal totemik mitler de bunlar arasındadır. Onlardan başka pek çok, çeşitli içerikli, büyük kısmı hayvanlara ve ışık saçan gök cisimlerine ait mitler bulunmaktadır. Bu mitler hiç kutsal sayılmayıp dinle doğrudan ilişkili değildir. Fakat onlar din tarihçisi için bir bakıma ilginçlerdir de. Bu olağanüstü mitlerin, onların insan aklının basit merakından doğduğu, bu durumun, çevreleyen gerçekliğin şu ya da bu olayını safça açıklama girişimi olduğu, bu olayın timsalleştirme üzerinden açıklamasının yapıldığı anlaşılmaktadır.

Walter Roth tarafından Gueensland'da, hayvanların herhangi bir özelliğini, saf bir şekilde açıklayan çok sayıda, kısa kısa mitler kaydedilmiştir. Bir zamanlar yeryüzünde yaşamış olan ve kadın kılığında tasavvur edilen güneşin ve erkek kılığında timsalleştirilen ayın kökeni üzerine, tufan üzerine, ateşin kökeni üzerine mitler de çok sayıdadır. Kültür kahramanları üzerine olan mitler ayrı özellik taşıyıp ilgi çekicidir. Mesela ateşin elde edilmesi, evlilik kuralları-nın, inisiyasyo-nun tespiti, yeni bir şeyi başlatıcılık gibi, herhangi bir geleneğin, kültürün ya da nimetin hayata geçmesi, kendine bağlanan kişiyi, mitolojik kişi olarak adlandırmak kabul görmüştür. Avustralyalıların mitlerinde kültür kahramanları genellikle belirsiz, yarı hayvan yarı insan tarzında sahneye çıkmaktadır. Mitler sadece herhangi bir dinî ayin zamanına denk düşürüldüğü zaman bizzat dinin parçası olmaktadırlar.

Tüm kabilelerde, eski mitolojik zamanlarda, hiçbir şeyin bugünkü gibi olmadığına dair tasavvurların bulunduğu anlaşılmaktadır. O zamanlar güya, doğaüstü yeteneklere haiz totemik atalar yaşıyordu. Onlar toprak altında ya da havada uçabiliyorlardı, ışık veren gök cisimleri insan kılığında yeryüzünde yaşıyorlardı. Hayvanlarda insan idiler. Mamafih eski mitolojik döneme ait benzeri tasavvurlar, olağandışı mucizevî işlerin gerçekleştiği zamanlar, belki de tüm halklara özgüdür ve bütün dinlerde de yer almaktadır.

Erken Kabile Tapınçları ve Göksel Tanrılar

Avustralyalılarda en karmaşık ve muhtemelen zaman bakımın-

dan en geç din biçiminin kökeni, göksel tanrılar örneklerinin doğuşuyla bağlantılı erken kabile tapınçlarıdır.

Avustralyalılarda kabile sosyal birim değil, sadece etnik ortaklık biçimi olmaktadır ki onun karakteristik özelliği tek kabile adı, aynı lehçe, sınırlı herhangi bir arazi gibi belirli geleneklerdir. Komünal-soy düzeninin dağılma dönemine özgü olan gerçek kabile yaşamını Avustralyalılar bilmiyorlardı. Avustralya kabilesi hemen hemen hiçbir zaman tek bir bütün olarak davranmadı. Gündelik yaşamda daha küçük parçalara, fiilen bağımsız mahallî gruplara bölündü. Süreklilik arz eden genel kabile teşkilatı, genel kabile yönetimi, reisler, danışma meclisleri yoktu. Fakat gene de genel kabile bağlarının embriyonları oluştu. Belirli sezonda, senede bir defa veya daha da seyrek, kabilenin tüm grupları bir araya gelip, birlikte genel konuları tartışıyorlar, ortak danslarını ve ayinlerini düzenliyorlardı. İnsanların bir araya geldiği genel kabile toplantılarının en sürekli, en önemli aracı inisyasyonlar, (gençlere adanmış, ergenliğe geçişle ilgili) yaşla ilgili ayinlerdir. Bu en önemli genel kabile konusu, sanki genç kadroların hazırlanması gibidir. İnisyasyon münferit her insanın hayatındaki en önemli hususdur. Kişi yetişmekte olanlar gurubundan eşit haklı erkekler gurubuna ya da evlenebilecek olan yetişkin kadınlar grubuna geçmiştir.

Özellikle erkek çocukları için inisyasyon dönemi uzun süreli ve zor idi. İnisyasyonun devam ettiği birkaç yıl içinde onlar, esas itibariyle avcılık yatkınlığı kazanmak için sistematik olarak eğitildiler. Sıkı, disiplinli fiziken sağlamlaşma eğitiminden geçirildiler. Adanmışlara sıkı yasaklar, yemede sınırlamalar koyuyorlardı, adanmışlar konuşamazlardı ve işaretlerle ya da ayrıca belirlenmiş dille anlaşırlardı. Onları kabilenin kadın kısmından tecrit ederek; kabilenin ahlak kuralları telkin edilmekte, kabilenin gelenekleri ve efsaneleri öğretilmekteydi. Onlar Avustralya'nın çeşitli bölgelerinde, farklı özelliklerde, vücutta yara açma, (izi hayat boyu kalmaktadır) dişin çekilmesi, saçın yıkanması, sünnet etme, hatta ateşle dağlama gibi eziyetlere uğratılıyorlardı. Sert tecrübelerden maksat, gençliğe mukavemet gücü aşılamak ve yaşlılara, soyun ve kabilenin yöneticilerine tam bir itaat ruhuyla eğitmektir.

Alava Kabilesi'nde adanmış çocuk sünnete hazırlanırken telkin edilen davranış kurallarından bazıları şunlardı: Kadınların peşinden koşma, köpeklere mızrak atma, yaşlıları dinle, sana bir mil koşmanı buyurduklarında koş, tartışma itiraz etme, yoldaşlarınla kız ve erkek kardeşlerinle dövüşme, kız kuzeninden kaçın, kendine hakimiyeti kaybetme.

Çeşitli ülkelerin çoğu halkında yaygın ve çağdaş dinlerin bazılarında korunmuş olan sünnet geleneği, araştırmacılar arasında daima, herşeyden daha çok şaşkınlık yaratıyordu. Kökeni ve önemi, hijyenik mülahazalara kadar giden, çeşitli sebeplerle anlatılmaktadır. Aslında, bu gelenek inisyasyon sisteminin bütünü ile ilişkisi gözönüne alınırsa açıklanması basitleşmektedir. Önemli amaçlarından birinin, cinsel ilişkilerde ölçülülüğü aşılamak olduğu düşünülebilir. Sünnet ameliyatının geçici de olsa, çocukta sırf fiziki cinsel hevesi bastırması gerekmektedir.

Dini inançların karakteristik şekilleri, yaşla ilgili bu inisyasyonlarla bağlantılıdır.

Merkezî Avustralya kabilelerinde yeni yetme gençlere adanmışlara her totemik grupta (soyda) kendi totemik ayinlerini gösteriyorlar ve mitlerini anlatıyorlardı. Fakat doğrudan doğruya inisyasyona ilişkin, genel kabile inançları da vardı. İnisyasyonun kurucu ve koruyucusu ruha, adanmış gençleri öldüren ve tekrar canlandıran ucube ruha, (çok daha karmaşık dinlerde gelişmiş olan, ölülerin dirilişine inanışın embriyon hali) inanışlar gibi, ayrı özel doğaüstü güçlere inanışlar bunlar arasındaydı. Bu iki örnek bazen aynı kabilenin inançlarında bir arada bulunuyorlar. Onlardan birincisine (ezoterik olanına), adanmışlık ayinini geçirenler inanmakta, adanmamışlar ise bu konuda hiçbir şey bilmemektedirler. Zaten bilmeye hakları da yoktur. İkincisine ise (ekzoterik olanına) henüz adanmamış olanları inanmaya zorluyorlar, onunla onları korkutuyorlar, adanmış olanların kendileri ise ona inanmıyorlardı. Belki de eskiden tek olan mitolojik örnek burada ikiye ayrılmıştır. Örneğin Kayıtiş Kabilesi'ndeki mitolojik örnek çifti böyledir. Atnatu (inisyasyonun kurucusu ve patronu, göksel ruh ve korkunç Tuma-

na) tek ayaklı (o diğer ayağını omzunda taşımaktadır) adanmış erkek çocukları öldürüp, canlandıran katil ruhtur. Ölüme ve yeniden dirilmeye adanmayanlara telkin edilen fikir, yeni toplumsal duruma, yetişkin erkek mertebesine ve adanma durumuna, mümkün olduğu kadar çabuk geçmenin altını çizmek içindir. Adanmışlar ise Tumano'nın varlığına inanmamakta kadınları ve çocukları korkutan ormandan işitilen meşum *"ses"*in sadece koydaki bağda dönmekte olan tahtaların uğultusu olduğunu bilmektedirler. Kuvvetli olasılıkla Atnatu kabilenin göksel tanrı örneğinin uzak geçmişteki önceli, Tumana ise kötü ruh, şeytan örneğinin embriyonudur.

Güneydoğu kabilelerinde toplumsal gelişimleri bakımından biraz daha yüksek olanlarda, gökyüzünde meskûn gelişiminin ilk basamaklarındaki kabile tanrılarının daha karmaşık dini mitolojik tipleri ayırdedilmektedir. Bunlar Darlinga Irmağı havzasındaki kabilede Bayame, yeni Güney Wels sahil kabilelerinde Daramulun, narin yerlilerde Nurrundere, Kulin kabileleri ve komşularında Buncil'dir. Bilimsel literatürde bu mitolojik örnekler gerekçesi ile ilgili pek çok tartışmalar oldu. İlk defa paramonatizm teorisinin (ön tektanrıcılığın) yaratıcısı İngiliz folklorist Endry Leng mitolojik göksel varlıklara dikkat çekti. Onun ardından etnografyada Macar Katolik Okulu'nun başkanı W. Smith. Özellikle Smith güneydoğu Avustralya'da bu göksel varlıkların örneklerinin, tek göksel yaratıcı tanrı hakkında ilkel tasavvurların artıkları olduğunu ispatlamak için büyük çaba harcadı. Bu örneklerin farklı mitolojik ve büyüsel özelliklerini ise sonraki katmanlar olarak açıkladı.

Sözkonusu edilen göksel varlıkların örnekleri aslında karmaşıktırlar. Onların içinden çeşitli elemanları ayırdetmek mümkündür. Herşeyden daha sıkı evlilik kuralları, ahlakî ölçüler, gelenekler, bazen de insanların ve çeşitli şeylerin yaratılması bu varlıklara atfedilmektedir. Fratri toteminin siması da (mesela Buncil, sivri kuyruklu kartal) kültür kahramanının ve şeytanın siması da bunlardadır. Bu mitolojik örneklerde en önemli unsurun ise inisyasyonların koruyucusu ruh örneğinin, onların çekirdeğini teşkil etmesi olduğu anlaşılmaktadır. Bu gibi göksel varlıkların hepsi şöyle ya da böyle inisyasyon ayinleri ile bağlantılıdırlar. Avustralyalıların kabilecil

adama merasimleri genel kabile tapıncının, kabile tanrısına tapıncın gelişiminin ilk basamağı olduğu gibi, yaş inisyasyonlarının kurumunun kendisi de kabile yaşam tarzının embriyon biçimidir. Avustralya kabilesinin kendisi ise gerçek gelişmiş kabilenin embriyon biçimidir. Bayeme, Buncil, Nurrindere ve benzerleri ise ilkel kabile tanrılarıdır.

Avustralyalıların Dininin Genel Karakteri

Özet olarak, Avustralya dininde herşeyden önce içinde yaşadıkları ekonomik ve sosyal şartların açık ve net olarak yansıdığını kaydetmek mümkündür. Totemik sistemler; Avustralyalıların avcılık ve toplayıcılık ekonomisinin üst yapısı, topluluklarının yaşam tarzı; kan akrabalığı bağlarının yansıması, bozgun göndermeye inanış; kabileler arası çekişmenin yansıması, üfürükçülük ise hastalıklarla mücadelede güçsüzlüğün sonucudur.

Avustralyalılarda daha karmaşık din şekillerini sadece embriyon halinde bulmaktayız. Örneğin güneydoğu kabilelerindeki kişisel totemizm, kişisel koruyucu ruha tapıncın embriyonu, Şamanizm'in embriyonları, kabile tanrısına tapıncın zayıf embriyonları öyledir.

Avustralyalıların, doğaüstülük üzerine tasavvurlarının kendilerine özgülüğüne dikkat etmek gerekmektedir. Onlarda yeryüzü dünyasından kesin kopmuş, uzaklardaki doğaüstü dünyaya herhangi bir inanış yoktur. Doğaüstü varlıklar ve nesneler insanın hemen yanıbaşında bulunmaktadır. Böylesi tasavvurlar genel olarak, dünyanın doğal ve doğaüstü diye ikiye ayrılmasının henüz yüksek aşamaya ulaşmadığı zamanki din gelişiminin, erken aşamalarının karakteristiğidir. Fakat Avustralyalılarda; olağandışı şeylerin gerçekleşebildiği, insanların göğe çıkabildiği, hayvanlara dönüşebildiği, yeraltına gidebildikleri zamanlara dair, eski mitolojik zaman hakkında tasavvurları vardır.

Totemizmde (insanla totem arasındaki büyüsel bağlantıya inaniş da), zarar verici ve cinsel büyüde, üfürükçülükte ortaya çıkan büyü tasavvurlarının baskınlığı, Avustralya kabileleri dininin karakteristik özelliğidir. Avustralyalılarda ani-mistik tasavvurlar, cana ve ruhlara inanış bulunuyorsa da çok bulanık olup, dinlerinde büyük bir rol oynamamaktadır.

Totemik ayinler, adama ayinleri icra edilirken ve diğer durumlarda, ayinsel oyunların ve sahnelemenin baskınlığı Avustralyalılar için merasimin dış yüzü bakımından olanaklıdır.

Şimdi de Avustralyalıların dininde hangi vasıfları bulamadığımızı belirtmemiz gerekiyor. Burada herşeyden önce acındırıcı tapınç yoktur. Avustralyalılarda sihir sözleri hakim durumdadır fakat dualar yoktur. Şayet (Robertson Smith'i izleyerek) kurban sunmayla totemin ayinsel takdimini saymazsak kurban sunma aslında yoktur. Mabetler ve tapınaklar yoktur. Sadece doğal gizli yerler şeklinde Çuringilerin saklandığı boğazlar, kayalardaki çatlaklar gibi mabetlerin rüşeym (basitçe gelişmiş) şekli vardır. Rahipler de yoktur. Dinî ayinlerin icrası niteliğinde yalnızca totemik gruplarla reisler, sihirbazlar-büyücüler ve *"yağmur yağdırıcılar"* sahneye çıkmaktadır.

Avustralyalıların dininde atalara tapınç da yoktur. Mitolojik totemik *"atalar"* hakkındaki tasavvurlar özünde sırf zooantropomorf örnekler olup hiç de gerçek atalar olmadığından, atalara tapınç sayılamaz.

Avustralyalılarda doğaya tapınç da yoktur. Avustralyalılarda doğa olaylarının doğaüstü vasıfları hakkında tasavvurlar var fakat bu doğaya tapınçla değil totemizmle bağlantılıdır. Doğaüstü vasıflar hayvanlara, bazı bitkilere, cansız tabiatın bazı elemanlarına atfedilmektedir. Göksel olaylar tanrılaştırılmamakta, onlara doğaüstü vasıflar atfedilmemektedir, ama göksel olayların timsalleştirilmesi vardır. Güneş'in kadın örneğinde, ayın erkek örneğinde timsalleştirilmesi ve birkaç başka olayın timsalleştirilmesi olayları üzerine mitler vardır. Fakat tüm bunlar hiçbir dinsel anlam taşımamaktadır, tek istisnai durum güneşin totem niteliğinde sahneye çıktığı zamandır. Gök umumiyetle, gökyüzü bazen timsalleştirilmektedir. Mesela Aranda onu Altira diye adlandırıyor ve devekuşu ayaklı pek çok karısı ve çocukları olan büyük bir insan görünüşünde tasavvur ediyor. Onun insanlarla hiçbir ilişkisi olmayıp, ne ona ihtiram göstermenin ne de onun karşısında herhangi bir batıl korkunun izi bile yoktur.

Kozmik doğum mitleri yoktur ya da hemen hemen yok sayılır.

Avustralya mitleri kültür kahramanlarına, totemik grupların kökenine, totemik ataların memleket memleket gezmesine ilişkindirler. Hayvanlar üzerine ise kısa kısa mitler vardır. Avustralyalıların mitolojisinde dünyanın, yeryüzünün, göğün kökenleri sorularına dokunulmamaktadır.

Onlarda ahiret dünyasına inanışta yoktur. Avustralyalılar canların varlığına inanmakta fakat vücudun ölmesinden hemen sonra canın da öldüğünü düşünmektedirler. Avustralyalıların dini inanışlarında can fikri belirgin herhangi bir rol almamaktadır.

Avustralyalıların dini inançlarının belirtilen özelliklerini komünal-soy düzeninin dini için belli derecede tipik olgular saymak mümkündür. Bu anlamda onlar büyük öğretici ilgiyi hak etmektedirler.

Çağdaş Durum

Avustralyalıların tasvir edilen dini inançları ve ayinleri geçmişe aittir. 18. yüzyılın sonunda başlayan Avustralya'nın İngilizlerce sömürgeleştirilmesi, Avustralya kabilelerinin büyük kısmının yeryüzünden silinmesine, ana kıtanın kuzey ve iç kısımlarındaki az sayıdaki kalıntılarının ise kendilerine has kültürü ve eski inançlarını hemen hemen kaybetmelerine yol açtı. Avustralyalıların birçoğu yazık ki ayinlerin icrasının şiddetle yasaklandığı yerlerde misyoner köylerinde yaşamaktadırlar.

Bazı misyonerler daha esnek metotlarla davranarak Hıristiyanlığı mahallî inançlara uyarlayarak yerlilere aşılamaya çabalamaktadır. Örneğin misyoner U. Çesling, Yulenger kabilesi arasında (Arnemland) gösterişli bir yere büyük bir haç dikerek hayretler içindeki şaşıran Tuzemlilere bunun *"İsa-totem, tüm totemlerin en önemlisi"* olduğunu ilan etti. O kendi tekkesinde bu haça Hıristiyan tanrı-baba, diyordu. Bu, aynı Vangarr-Yulenger kabilesinin inançlarındaki esrarengiz büyüsel güçlerden biri gibidir.

Bu gibi *"ikili inanç"* zaman zaman Tuzemlilerin bilincine derinlemesine sızıyor. Alava Kabilesi'nden vaftiz edilmiş yerli Vaypuldanya yazmaktadır; *"Evet ben Tanrı'ya inanıyorum, fakat*

ben yeryüzü anaya da, yılan gökkuşağına da totemim kanguruya da inanıyorum. Sahip olduklarımızın hepsini onlar verdiler. Kabile toprağım, yiyeceği, kadınları, çocukları, kültürü... hiçbir şey ama hiçbir şey bunu değiştirecek güçte değildir. Kuşaktan kuşağa rüya zamanından bu yana aktarılmış olan bu miras benim özümün ayrılmaz parçasıdır."

Sadece beyaz sömürgecilerden uzak yerlerde eski göçebe-avcı hayatlarını sürdürebilen yerliler eski geleneklerine uyuyor ve eski inançlarını koruyorlar. Fakat oralarda da yaşlılar gençliğin gittikçe daha çok beyazların ardından sürüklendiklerini ve kabilenin geleneklerini ihmal ettiklerini görerek, genç insanları kutsal totemik efsanelerden haberdar etmek istemiyorlar. Erginliğe geçiş törenlerinden vazgeçiyorlar. Son yaşlıların gittikçe daha çok ölmesiyle kabile inançları da ebedi olarak kayboluyor.

2. TASMANYALILARIN DİNİ

Avustralyalıların en yakın komşuları, kökenleri bakımından onlara akraba olduğu anlaşılan Tazmanya Adası'nın kabileleridir. Onlar sömürgecilerce daha 19. yüzyılda onları öğrenmeye başlamadan önce yok edildiler. Tazmanya yerli halkının son temsilcisi kadın 1877 yılında öldü.

Varoldukları dönemde Tazmanyalıları özel olarak hiç kimse incelemedi. Sadece onlarla temas etmiş tesadüfî kişilerin, münferit bölük pörçük gözlemleri bulunmaktadır. Bu gözlemler H. Ling Rotan'ın çok değerli *"Tazmanyalıların yerlileri"* isimli çalışmasından buraya getirilmiştir. (1890)

Tazmanyalıların yaşamları ve kültürleri hakkında çok az şey bilinmektedir. Fakat kendi hayat tarzları, ekonomik ve toplumsal yapılarına göre Avustralyalılardan az farklı ve aynı onlar gibi, küçük avcı topluluklar halinde yaşadıkları anlaşılmaktadır. Onlar çok daha yoksul olup belki de Avustralyalılardan daha ilkeldiler.

Bazı gözlemciler (Bretan, Carchgenson, Uidouson) dinin Hıristiyan'ca anlayışından hareket ederek, Tazmanyalılarda genel olarak en küçük dinî fikrin olmadığını iddia ettiler. Sovyet literatüründe

de Tazmanyalıların gelişiminin din öncesi aşamasını temsil ettikleri fikri ifade edilmiştir. Fakat bu gerçeğe benzememektedir. Tazmanyalıların dini üzerine bilgilerimiz çok az olmasına rağmen, yine de onlarda dini inançların olduğunu varsaymak için esaslar yeterlidir.

Totemizmin İzleri

Literatürde yaygınlaşan fikrin aksine Tazmanyalılarda totemizm elemanlarının olduğunu varsaymak mümkündür. Bir kaç gözlemci Tazmanyalıların çeşitlilik arz eden bazı yeme yasaklarına uyduklarını farkettiler. Adanın biri erkek kangurunun, diğeri ise dişi insanın etini yiyorlar. Bu totemik tabulaşmayı hatırlatmaktadır. Yeme yasaklarının arasında öyleleri de vardır ki totemizmle ilişkili olmasına imkân olmadığı da gerçektir. Tazmanyalılarda mesela deniz ürünlerinden hertürlü pullu balığı yemenin genel yasağı olup, onlar yiyecek olarak sadece yumuşakçaları kullanıyorlardı. Yiyecek olarak balık kullanmaya karşı bu önyargının genel olarak nereden çıktığını söylemek zor. Fakat bunun dinle hiçbir ilişkisinin olmadığı söylemek mümkün değildir.

Bazı gözlemcilerin süslü alacakarga hakkında hatırlattıklarının totemik anlamının olması pekâlâ mümkündür. Tazmanyalılar bu nesneleri belirli insanlarla *"bulunmayan arkadaşlarıyla"* bağlantılıyorlardı.

Gömü Törenleri

Tazmanyalıların gömü törenleri nisbeten zordular. Onlarda ölüleri gömmenin çeşitli tarzları vardı: toprağa gömme, açık hava defin, cesedi yakma ve hatta cesedi yaktıktan sonra geriye kalan kemikleri toprağa gömüp üzerine sıkılardan ve kabuklardan ayrıca kulübecik oturtarak ikincil gömü. Bazıları ölülerin kemiklerini büyü aracı olarak beraberinde taşıyordu. Tüm bunlardan ölüye ilişkin bir çeşit batıl itikat tasavvurları olduğu anlaşılmaktadır.

Büyücülüğün Rüşeymi (Gelişmesi)

Tazmanyalılarda herhangi bir çeşitten büyücülerin, şamanların ayrıcalaşmadığı anlaşılmaktadır. Üfürükçülük (tedavi büyücülüğü) dahi rüşeym halinde idi. Eski bir bilgiye göre (1842) hastalara ve ölmekte olanlara kadınlar bakıyordu. Uzman-hekimler yoktu. *"Tedavinin icrası alanında hiç kimse kendini diğerlerinden daha çok bilen saymuyordu."* Fakat Uest'ın bildirdiğine göre (1852) *"bazıları diğerlerinden daha çok uygulama yaptıklarından İngilizlerce doktor diye adlandırılıyordu"*.

Gece Ruhu

Tazmanyalıları gözlemlemiş yazarların çoğunluğu, Tazmanyalıların gece ruhu ve gece karanlığına dair inançlarından dolayı, kötü ruhların geceleyin ortaya çıktığına inandıkları kanaatinde birleşmektedirler. Karanlıktan ve gece ruhundan korkuya neyin yol açtığını söylemek zor. Bu korkunun gerçek sebebi gafil avlayabilen düşmanın gece saldırıları olabilir. Neden olmuş olursa olsun karanlıktan korku, bir çeşit batıl animistik tasavvurlarla bağlantılı idi. Devis'in verdiği bilgilerde gecenin kötü ruhunun adına işaret edilmektedir. -Namma- Robinson kötü ruha başka ad veriyor. -Raego- Rapper; *"Onlar kendilerinin tüm mutsuzluğunu ona atfediyorlardı"* onlar, onun gök gürültüsü ve şimşek ile bağlantılı olduğunu varsayıyorlardı.

Göksel Tanrılara İnanış Üzerine Sorular

Kimi gözlemcilerin açıklamalarında, Tazmanyalıların gece ruhundan başka bir çeşit gündüz ruhuna da inandıkları belirtilmektedir. Peder W. Smith bu gündüz ruhundan yüce göksel tanrıyı yapmak için büyük çabalar harcadı. Hatta herhangi bir mitolojik varlığın adlarından birini -Tigganna-Marrabuna- felsefi zorlamaların yardımı ile göksel tanrının sıfatı olarak yorumluyordu. Aşırı-Tek-Seçkin.

BÖLÜM 3

OKYANUS HALKLARININ DİNİ

Okyanus etnografya bakımından çok renkli bir bölgedir. Dillerine göre Okyanus halkları eşit olmayan iki kısma ayrılmaktadır: Papuas Kabileleri (başlıca Yeni Gine'de) ve Malezyalı, Mikronezyalı ve Polenezyalı diye parçalanmış olan, Okyanus'un büyük kısmında meskûn Malezya-Polenezya dil ailesi halkları. Bu halkların sosyal ve kültürel gelişim seviyeleri, Okyanus'un çeşitli kısımlarında eşit olmasa da, genellikle ve önemli derecede Avustralyalılardan daha yüksektir. Ekonominin temelini her yerde, çoğu durumlarda yaşam tarzları, yerleşik düzende ise balıkçılıkla birleşmiş olan ziraat teşkil etmektedir. Okyanus halklarının toplumsal düzen ve kültürlerini gözlemleyerek, batıdan doğuya Yeni Gine'den Polenezya adalarına doğru hareket edilirse, genellikle kültür seviyesinin gittikçe yükseldiğini izlemek mümkündür. Yeni Gine'nin batı kısmındaki Papuas Kabilesi'nde hala, tıpkı Avustralyalılarda olduğu gibi, ilkel toplum düzeni korunmuştur. Malenezya kabilelerinde komünal-soy teşkilatının dağılışının tüm aşamaları alenen görülmektedir. Bu anlamda Kuzeybatı Malenezya da nisbeten eski arkaik biçimlerin çoğu kullanılmaktadır. Güneydoğu yönünde kandaşlık düzeninin dağılma süreci daha belirgin olduğundan, Yeni Kaledonya ve Fiji adaları'nda, artık ön sınıfsal topluma ve ilkel yarı devlete geçişi görebilmekteyiz. Güneybatı ve Batı Polenezya'nın, Yeni Zelanda'nın, Samoa'nın halkları hemen hemen aynı gelişim seviyesinde bulunmaktadırlar. Polenezya'nın diğer kısımlarında özellikle Taiti'de, Havaii'de komünal-soy düzeninin dağılma süreci yetkinleşmiş olup, aralarda önsınıflaşma (kast) düzeni ve küçük devletçikler oluşmuştur. Mikronezya'da arkaik ve gelişmiş toplum biçimleri (anaerkil ve kat düzenleri) özgün biçimde iç içe geçmişler ve gelişmişlerdi.

Toplumsal ve kültürel gelişim seviyesinin bu eşitsizliği dinde de yansımaktadır. Tüm Okyanus için dini inançların simalarında ortaklıklar mevcut olduğu halde, Okyanus'un çeşitli kısımlarında onların biçimleri tamamen aynı değildirler. Okyanus'ta komünal soy düzeni dinin, önsınıfsal toplum dinine yavaş yavaş dönüşümünü apaçık resmeden, olağanüstü zengin materyal karşısındayız. Burada Okyanus halklarının maddi üretim şartlarının da, onların toplumsal hayatlarının da dini tasavvurlarına nasıl yansıdığını açık olarak görmek mümkündür.

1. PAPUASLARIN VE MALENEZYALILARIN DİNİ

Malenezya Adaları sıcak ve çoğu yerde sağlıksız ikliminden dolayı, nisbeten yakın geçmişte Avrupa devletlerinin istila ve sömürge politikalarının nesnesi olduğundan, Papuasların ve Malenezyalıların incelenmesine de yakın zamanlarda başlanmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından bu yana önce Yeni Kaledonya ve Fiji Adaları, sonra yavaş yavaş diğerleri bilinir oldular. Muazzam Yeni Gine Adaları bugüne dek az incelendiler. Onun iç kısımları da halen hemen hemen bilinmemektedir. Malenezya'nın birçok adasında özellikle Yeni Gine'de hala eski kültür ve eski inanışlar korunmaktadır.

Dinin en ilkel biçimleri Papuaslarda gözlemlenmektedir. Torresov Boğazı'nın (A. Heddon, U. Rivers, 1898), Mafulu (Williamson; 1910), Kivai (Gunnar Landman; 1910-1912) Marind-Anim (Paul Virts; 1914'den bu yana; G. Neverman; 1933'den bu yana), keza Astralyabiya Boğazı'nın kabilelerinin (N.N. Mikluho-Maklay; 1871-8177) inanç ve ayinleri bugüne kadar en iyi biçimde incelenmiştir. Birçok kabile üzerine kopuk fakat değerli bilgiler mevcuttur. Son yıllarda Yeni Gine'nin iç dağlık kısımlarındaki, daha önce hiç bilinmeyen kabileler hakkında gittikçe daha çok bilgiler ortaya çıkmaktadır.

Torresov Boğazı Adalarının Dini

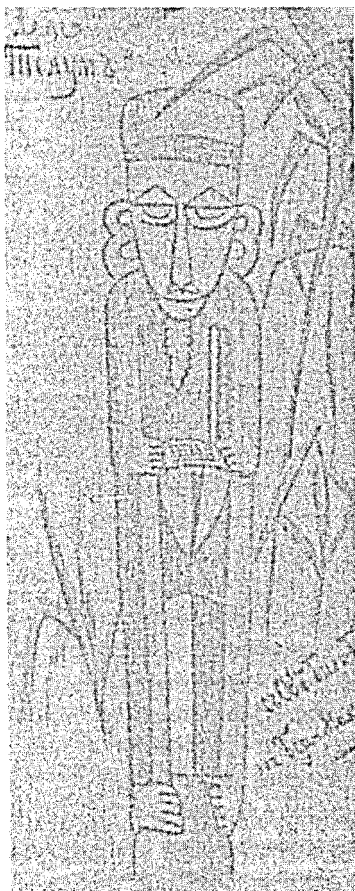
Torresov Boğazı Adaları, dilleri ve kültürleri bakımından Avustralya'dan Malezya'ya geçiş basamağını temsil ediyor gibiler. (Batı adalarındaki diller Avustralyaca, doğuda ise Papuasca) Eko-

nomik temel, ziraat ve balıkçılıktır. İki egzogamik fratrinin (evlenme sınıflarının) izleri kaybolmamıştır. Kanbağı anacıl çizgiden babacıl çizgiye dönüşmüştür.

Dini inançlar burada Avustralyalılarınkine hala çok yakın olup, ancak bir parça ileri gitmiştir. Adaların batı gurubunda totemizm egemenliği hakimdir. Doğudakilerinde ise totemizmin sadece izleri korunmuştur. Totemler hayvanlardır (36 totemden 31 tanesi) totemi öldürmek yasaksa da kaplumbağa ve dyugon (yenecek etin seyrekliğinden dolayı) istisna tutulmaktadır. Totemleri çoğaltma ayinleri vardır. Yam Adası'ndaki iki kardeş -kültür kahramanları- hakkındaki mit dikkate değerdir. Onlardan biri çekiç balığı, diğeri timsahtır. Çevrili kutsal alanda onların tasvirleri bulunmakta, onlar için ayinsel oyunlar düzenlenmektedir. Mabuiag Adas'ında sadece bir tane kültür kahramanı vardır, Kvoiam. Onu Büyük Augud diye adlandırmaktadırlar. (*"augud"* kelimesi totem anlamına gelmektedir) Onlar iki fratriye ihtiram göstermektedir.

Yaş inisyasyon sistemi kendine has değişikliklere uğramıştır. Adananlar Avustralyalılarda olduğu gibi, uzun süreli simalara, ıstırap verici operasyonlara tabi tutulmamaktadır. Adama ayinlerini çoğu kez maskeli vb. çeşitli tarzlardaki dini dansların gösterisi teşkil etmektedir. Bu esnada adanmışlara kabile efsaneleri, mitler, inançlar anlatılmaktadır. Böylece adama ayinlerinin sırf dini ideolojik yönü güçlenmiş, fiziki yönü ise zayıflamıştır. Bunun yanısıra dini mitolojik tiplerin inisyasyonla bağlantılı sistemi, olağanüstü ilginç gelişim kazandı. Avustralya'da olduğu gibi Torresov Boğazı Adaları'nda da inisyasyon koruyucusu ruhlara inanmaktadırlar. Fakat bu örnek bazı Avustralyalılarda olduğu gibi ezoterik ve ekzoterik diye sadece ikiye ayrılmadı, (örneğin Kaytiş Kabilesi'ndeki Atnatu ve Tumana) daha da zorlaştırıldı. Torresov Boğazı Adalılarında, inisyasyonun kurucusu, patron örneği de, güya gençleri öldüren ve yeniden canlandıran katil ruh örneği de adananlarca ve adanmayanlarca farklı isimler altında olsa da bilinmektedir. İnisyasyon patronunu adanmışlar Bomai diye, (Tüm bu sistem Bomaiye tapınç olarak tasvir edilmektedir) adanmamışlar ise Malu diye; ölüm ruhunu adanmışlar İb, adanmamışlar ise Magur diye adlandırıyorlar. Şu halde toplam olarak 4 örnek karşımıza çıkmakta-

dır. İkisi ezoterik, ikisi de ekzoterik. Bu yaş inisyasyonunda ortaya çıkan mitolojik tasavvurların daha ileri karmaşık halidir. Adananlar karşısında maskeli olarak, danslar yapan icracılar, kötü ruhları, özellikle de Magur'u tasvir etmektedirler ve adama ayinlerinin sırrını açığa vurmaya cesaret edenleri cezalandıracağına inanmaktadırlar.

Atanın (Telumun) heykelden tasviri. (Bili-Bili Adaları)

Torresov Boğazı Adalılarındaki, adama ayinleri; Avustralya'dakilerden adanmışlar grubunun içindeki bazı derecelenmelerle de ayrılmaktadır.

Marind-Anim Dini

Yeni Gine'nin güneybatı kabile gruplarında, Marind-Anini kabilelerinde (Tugeri) benzer dinî inanç ve ayin biçimleri Paul Berts tarafından hem de ayrıntılı bir şekilde tasvir edilmiştir.

Marind-Anim çoğu yönden Avustralyalıları hatırlatmaktadır. Onlarda da tam yerleşiklik henüz yoktur. Onları sadece belirli anlamda tarımcı diye adlandırmak mümkündür. Esas olarak yabani sagu palmiyesiyle beslenmektedirler. Marid-Anim'in toplumsal düzeni çoğu yönüyle Avustralya kabilelerinin toplumsal düzenini hatırlatmaktadır.

Din alanında da benzer biçimler açığa çıkmaktadır. Egèmen biçim totemizmdir. Marind-Anim münferit klanlara ayrılmış olup onların her biri kendi kökenini

totemik ada da (Dema da) bulmaktadır. Dema hakkındaki mitler Aranda Kabilesi'nin bilinen totemik mitlerini aynen tekrarlamaktadır. Yarı hayvan, yarı insan ataların kahramanlığı üzerine olan bu hikâyeler belirli yöreyle bağlantılıdır. İcra edilen Marind-Anim dinî ayinleri, totemik ataların Dema'nın şahsındaki etkinlik oyunlarına önemli ölçüde indirgenmektedir.

Bundan başka Marind-Anim de Avustralya kabilelerinin bilinen inisyasyon ayinlerinin değişik şekli olan, çok ilginç Mayo tapıncı bulunmaktadır. Bu sadece adanmış olanların katıldıkları gizli bir tapınçtır. Avustralyalılardan farklı olarak burada belirli yaşa gelmiş şahısların tamamı adanmamaktadır. Pauly Birts'in hesaplarına göre nüfusun yaklaşık yarısı Mayo tapıncına katılanların camiasına aittir.

Diğer Papuas Kabilelerinin Dini

Diğer Papuas kabilelerinde bu tipten önemli ölçüde sapmalar gözlenmektedir. Papuas dinî inançlarının en genel elemanı, çeşitli tipteki zarar veren ekonomik tedavi büyüye inanış olmaktadır.

Yeni Gine'nin Papuas nüfusunun dildeki parçalanmışlığı bazen iki komşu köyün birbirini anlayamayacağı dereceye kadar varmaktadır. Bu dağınıklık güya her türlü mutsuzluğun ve ölümün nedeni olarak zarar veren büyüye inanışta da yansımaktadır.

N.N. Mikluho-Maklaya'nın bildirdiğine göre Papuaslar Onim dedikleri büyücülükten çok korkmaktadırlar. Onim kelimesi (çok daha geniş anlama geldiği halde, her türlü iyileştirici kocakarı ilacı veya zehir) açıklanamayan hastalıkların ve ölümün sebebi sayılmakta bunlara sebep olan suçluların düşman köylerin birindeki insanlar olduğuna inanmaktadırlar.

Tarımsal büyüye inanç çok güçlüdür. Burada kadınlar ve toprağa kadının cinsel gücünü aktarmaya yönelik bazı ayinler ayrı özel rol oynamaktadır.

Papuas kabilelerinin dininde atalara ihtiram gösterme ve onunla bağlantılı kafataslarına tapınç belirgin bir yer tutmaktadır. Yeni Gine'nin kuzeydoğusunda, Porta-Dore bölgesi ahalisinde, Korvar adını verdikleri atalarının tahtadan figürleri vardır. Onlara gerçek ka-

fataslarını yerleştirmektedirler. Mikluho-Maklay'ın tasvir ettiği insan figürlerinin telumların anlamı da aynı olup, Astrolyabiya Körfezi'nde oturanlar, onları toplumsal evlerde ya da karşısında muhafaza etmektedirler.

Malenezyalıların Dini

Malenezyalıların dini inançlarının tasvirleri bir takım gözlemci ve araştırmacılar tarafından, esas olarak 19. yüzyılın sonunda, 20. yüzyılın başında yapıldı. Ciddiyeti ve kesinliği bakımından ilk sırada Malenezya Adaları'nda uzun yıllar yaşayan, dolayısıyla yörenin dilleri ile çok iyi tanışık olan misyoner Robert Kondrigton, Jorj Braun, Bromilov'un ve ticaret görevlisi Parkinson'un araştırmaları yer almaktadır. 20. yüzyılın ilk 10 yıllarında, özel bilimsel etnografya gezi grupları ve münferit araştırmacılar Malenezya'yı ziyaret ettiler. Zeligman (1904), Richard Turnvald (1906-1909), William Rivers (1908), Agustin Kremer (1908-1910), Feliks Shpeyzer (1910-1912), Bronislav Malinovsky (1914-1917) ve diğerleri Malenezya kabilelerinin farklı bölgelerini ve gruplarını incelemiş olanlardır.

Yeni Gine'de meskûn Batı Malenezyalılar, toplumsal gelişim seviyeleri bakımından Papuaslardan az farklılaşmışlardır. Bu nedenle onların inançları da benzeşmektedir. Merkezî ve Doğu Malenezya'da ise toplumsal düzenin gelişiminin daha sonraki biçimlerini ve aynı şekilde dinin de daha sonraki biçimlerini bulmaktayız.

Malenezya Adaları sakinlerinin ekonomik temeli aynı Papuaslar gibi ilkel ziraattır. Fakat coğrafi şartlara, avcılığın rolünün zayıflamasına ve balıkçılığın rolünün artmasına ve ekonomik şartların büyük farklılık göstermesine bağlı olarak, adaların kıyı ve iç kısımlarında üretici güçlerin gelişiminin genel seviyesi Malenezyalılarda daha yüksektir. Topluluklar arası ve iç değiş tokuşun onlarda çok daha gelişkin olması, özellikle Güney ve Doğu Malenezya'da, toplumsal bağ biçimlerinin önemli derecede karmaşıklaşmasına ve Malenezya toplulukları içinde güçlü farklılaşmalara yol açmıştır. Bismark Takımadaları'nda Solomon ve Yeni Gebrid Adaları'nda anaerkil-soy toplulukları varlığını hâlâ sürdürmektedir. Fakat Gü-

ney Malenezya'da onlar hemen hemen tamamen çözülüp dağılmışlardır. Yeni Gebrid'in güney kısmı, yeni Kaledonya ve Fiji Adaları'nın adalıları, artık akrabalığın baba tarafından sayılmasına geçiş yaptılar. Hemen hemen heryerde zenginler tabakası topluluğun sıradan üyelerinden ayrıcalaşmış olup, bazen kendi yoksul soydaşlarını ve hemşerilerini bağımlı kılmaktadırlar. Önemli derecede nüfusun kadın kısmına karşı yönelik, gizli erkek birliklerinde de onlar egemendir. Yeni Kaledonya'da ve Fiji Adaları'nda, reislerin, topluluğun sıradan üyelerinin, bağımlı tarımcıların ve kölelerin tabakalaşması şekillenmiştir.

Gelişimin nisbeten bu yüksek seviyesi, din alanında da yansımıştır.

Büyücüler, Şamanlar ve Diğerleri

Malenezyalıların daha karmaşık toplumsal düzenlerine uygun olarak onlarda artık tapınç alanında çeşitli uzman büyücüler, falcılar, ruh çağırıcıları v.b. profesyoneller ortaya çıktılar. B. Malinovsky'nin bildirdiği gibi, Trobriandov Adaları'nda tarımsal büyü üzerine uzmanlaşmış büyücüler ayrıcalaşmışlardı. Kayıkların yapımını yöneten büyücüler, reisin idam cezasını icra için görevlendirdiği cellat büyücüler (bu onlarda büyü ayinleri biçiminde idi) vb. büyücüler var idi. Malenezya'nın bazı adalarında ruhlarla söyleşmede uzmanlaşmış ve onları hastanın vücudundan kovan hekim tipi şamanlar vardır. Güney ve güneydoğu Malenezya'da, toplumsal gelişimin daha da yüksek olduğu yerlerde, ırsiyet yoluyla varolan büyücüler, rahipler reis yakınları bulunmaktadır.

Büyü

Batı, merkezî ve güneydoğu Malenezya sakinlerinin dininin ideolojik özü, herşeyden önce büyünün güçlü gelişmişliği ile karakterizedir.

Malenezyalılarda her türden büyü ile karşılaşılmaktadır. Burada zarar veren büyüye inanış sadece kabileler arası çekişmeden kaynaklanmayıp, iç tabakalaşmaya da dayandığına, bozgun gönderme profesyonellerinin büyücülerin ortaya çıkması tanıklık etmektedir.

Halk hekimliği ile sıkıca bağlantılı olan tedavi büyüsü de profesyonellerin elinde bulunmaktadır. Savaş büyüsü ise ağırlıklı olarak savaş reislerinin elinde yoğunlaşmıştır.

Ekonomik büyünün usulleri özellikle ilginç ve çeşitli tarzlardadır. Başarının önemli derecede tesadüfî durumlara bağlı olduğu, insanın tamamen kendi gücünü gözönüne almasının yetmediği yerlerdeki ekonomik faaliyet alanlarında büyüye başvurmaktadırlar. Bu çerçevede B. Malinovsky'nin Trobri-and Adaları'ndaki gözlemleri dikkate değerdir. Tarımda büyü, ürün verimi değişken olan yumrucul bitkiler taro ve yamsa dikilirken kullanılmakta, fakat istikrarlı ürün veren meyve ağaçları yetiştirilirken kullanılmamaktadır. Balıkçılıkta, köpekbalığı ve insan için tehlikeli diğer balıklar avlanırken büyü usulleri uygulanmakta, hiçbir riskin olmadığı yerde küçük balıklar yakalanırken ise büyü fazlalık sayılmaktadır. Kayık yapımına büyü ayinleri her zaman eşlik etmekte, ev yaparken ise etmemektedir. Sert ağaçlardan özel ustalık gerektiren oyma işleri hazırlanırken büyü kullanımı gerekli sayılmakta, herkesçe başarılabilinir olağan ağaçların oyulmasında büyüsüz idare edilmektedir. Tüm bunlar büyü tasavvurlarının genel olarak hangi zeminde yetiştiğini fazlasıyla göstermektedir. Onlar insan kendi gücüne güvenmeyip kendini tabiat unsurlarının güdümünde hissettiği zaman veya kendi sahip olmadığı yetenekleri başkasına atfettiği zaman ortaya çıkmaktadır.

Tarımsal büyünün başlıca tarzı taktiksel ve kontaksal olmasıdır. Şöyle ki; yamsa dikiminde şeklen yamsa kökünü hatırlatan, güya özel güç -mana- ihtiva eden taşlar gömülmektedir. Bu taşların, büyüsel gücü doğrudan doğruya toprağa, ondan da yamsaya aktarması gerekmektedir.

Taklitsel prensip, havaya yönelik büyüde de egemendir. Örneğin parlak güneşli havayı sağlamak için, güya büyü gücüne haiz dikili büyük taşı kırmızı toprakla ovuyorlar. Gazel Yarımadası'nda rüzgâr sağlamak istedikleri zaman, büyücü havaya kireç saçıyor, zencefil dalını sallıyor ve onları havaya fırlatıyor, neticede ise onları yakıp küllerini suya döküyor.

Zarar veren büyüde parçası üzerinden etkileme tipi egemendir. Yemek artıklarından, saç kırpıntılarından vb. büyüleme gibi.

Mana

Malenezyalılarda büyü pratiği esrarengiz, kişiselleştirilmemiş Mana'ya inanışla bağlantılıdır. Okyanus halklarında oldukça yaygın olan bu anlayış, bir hayli zamandan beri tüm ülkelerin araştırmacılarınca biliniyor olup hakkında çok kaynak vardır.

Malenezyalıların Mana'ya inanışı hakkında ilk defa misyoner-etnograf R. Kodrington, Max Müller'e 1878 yılında yazdığı mektupla bildirdi. *"Malenezyalıların dini inançlar anlamında görünmeyen olana ait doğaüstü güçlerin bulunduğuna dair kanaatten, uygulama anlamında ise bu gücü kendi yararına çevirmek araçlarının kullanımından ibarettir... Fizikî güçten farklı olan hayır ve şer için en çeşitli yollarla etkin olan güce inanış var. Ona sahip olmak ya da onu yönetmek en büyük avantajdır. Bu Mana'dır. Tüm Malenezya dini, esas bakımından bu Mana'nın edinilmesi ya da onu kendi yararı için kullanmaktan ibarettir.."*

Daha sonra *"Malenezyalılar"* kitabında (1891) R. Kodrington Mana'nın ve onun Malenezyalıların dinindeki rolünün tam tasvirini vermektedir.

Mana şahsiyeti olmayan doğaüstü gücü temsil etmektedir. Malenezyalılar onu doğa güçlerinden ayırmaktadırlar. Mana kaynağını ya ruhlarda (fakat hepsinde olmayıp onların bazı kategorilerinde) ya da insanlarda bulmaktadır.

Bu güç kendi yönelişi ve anlamı bakımından çok yönlü olup, zarar da yarar da verebilmektedir. Mana hayatta başarılı olmuş insanlara özgü sayılmaktadır. Şayet insan erekler derneğinde yüksek basamaklara ulaştıysa, reislikte yüksek ünvan aldıysa, hayatta başarılı ise, cesur bir savaşçı ise, mahir bir zanaatkâr ise, iyi bir mahsul alıyor ise demek ki, o çok Mana'ya sahip demektir.

O başka nesnelere de geçebilir. Güçlü Mana'sı olan taşın sahibi onu kendi hemşerilerine bu taşın yanında diğer taşları tutmaları ve onların da mana edinmesini sağlamaları için vermektedir. Bu güç demek ki akışkan fiziki özelliğine sahiptir.

Mana inancının kökenini çeşitli araştırmacılar farklı farklı açıklamaktadırlar. R. Kodrington'un kendisi, keza U. Rivers, L. Y. Shternberg ve diğer bazıları, Mana fikriyatını animistik inançlardan

çıkarmaktadırlar. Onlar (Malenezyalılar) Mana inancının, ruhlara inançları yetiştirdiğini söylemektedirler. Preanimist teorinin taraftarları R. Marett, K. Preys ve diğerleri tam tersine Mana fikriyatının animizmden daha ilkel, daha eski olduğunu varsaymaktadır.

Materyalist bakış açısından manaya inanışın kaynağı ruhlara inanış, şahsiyetsiz güç üzerine soyut tasavvurlar değil, belirli sosyal şartlardır. Topluluğun iç farklılaşması, insanların şu ya da bu bakımdan imtiyazlılaşması; idarecilerin, büyücülerin, gizli dernek üyelerinin, keza mahir ustaların, zanaatkârların vb. ayrıcalaşmasıdır. Onların sosyal üstünlükleri hakkında bulanık tasavvurlar doğmakta ve dini biçime, güya topluluktaki bu seçkin insanların esrarengiz güce sahip oldukları fikriyatına bürünmektedir. Malenezyalılar da Mana'nın gerçekten bilhassa ruhlardan geldiğine inanmaktadırlar. Fakat ruhlar hakkındaki tasavvurları da daha ilerde göreceğimiz gibi önemli ölçüde aynı sosyal tabakalaşma tarafından doğuruldular.

Kodrington; *"Her türlü göze çarpan başarı, insanın Mana'ya haiz olduğunun kanıtıdır. Onun etkisi halk bilincinde sahip olduğu tesire bağlıdır ve bu yüzden reis yapılmaktadır. İnsanın politik ya da sosyal iktidarı karakterine göre buradandır ve onun Mana'sıdır,"* diye yazıyor.

Aynı araştırmacı Malenezyalıların erkekler derneğinde Sukve'de *"Şayet ona uygun düşen Mana'sı yoksa"* hiç kimsenin yüksek derecelere çıkamayacağını varsaydıklarını bildirmektedir. *"Mana Sukve'de insana yardım ettiğinden, Sukve'de yüksek duruma ulaşmış insan tabiî ki Mana'lıdır. O otoriter büyük insandır. Reis olarak adlandırılabilinir."*

Yeni Gebrit Adaları'nda araştırmalar yapmış olan F. Speiser de benzer inançları bildirmektedir.

Animistik İnançlar

Belirtmiş olduğumuz gibi Malenezyalılarda mana üzerine tasavvurlar animistik örneklerle bağlantılıdır. Çünkü her ikisi de ortak kaynağa sahip. Her yerde aynı olmasa da animistik inançlar Malenezya'da genel olarak çok gelişkindir.

Kuzeybatı Malenezya'da, hayatın nisbeten arkaik biçimlerinin bulunduğu yerlerde animizm hala az gelişkindir. Mesela Trobriand Adaları'nda ruhlar hakkındaki tasavvurlar, inançlarda önemli bir yer tutmamaktadır. B. Malinovsky Trobrianlıların büyüden, büyücülerden, cadılardan korktuğunu, ancak ruhlardan korkmadığını söylemektedir. Merkezî Malenezya'da ise animizm daha yüksek toplumsal seviyeyle bağlantılı olduğundan, gelişiminin çok daha büyük basamaklarına ulaştı. Bimark Takımadaları'nda Solomonov ve Yeni Gebrid Adaları'nda ruhlar hakkındaki tasavvurlar dinde önemli rol oynamaktadır.

Malenezyalılar iki kategori ruhu yeterince açık, net ayırdediyorlar: ölenlerin ruhu ve doğanın ruhu. R. Kodrington'un çalışmalarında bu ayrımın altı özellikle çizilidir. Güney Malenezya'da, Yeni Gebrid ve Banksov Adaları'nda başrolü doğu ruhlarının oynadığını yazmaktadır. VUİ, belirli yörelerle bağlantılı boğazlarda, dağlarda, denizde yuvalanan ruhlardır. Malenezyalılar-da bu ruhların bir zamanlar insan olduğuna dair tasavvurlar yoktur. Bunun yanısıra ölmüş olanların ruhları üzerine tasavvurlara sahipler; Tamate. Ancak bunlara daha az dikkat ayırmaktalar. Solomon Adaları'nda ve Bismark Takımadaları'nda Kodrington'un bilgilerine göre tam tersine, birinci planda ölmüş olanların ruhları, ikincisinde ise doğanın ruhları durmaktadır. Kodrington'un bu kanaatine başka araştırmacıların itiraz ettiği de gerçek. Örneğin F. Speiser Yeni Gebridlerde ölülerin ruhlarının ilk sırada olduğunu ve ataların ruhuna tabiatın ruhundan çok daha fazla ihtiram gösterdiklerini tamamen inandırıcı tarzda ortaya koymuştur.

Atalara Tapınç

Atalara tapınç Malenezya'da, sadece kuzeybatı Malenezya Adaları'nda (Trobriand Adaları'ndan) başka hemen yer yerde egemendir. İhtiram gösterdikleri atalarının şerefine insan tipli tasvirler hazırlamakta, bunlara bazen atalarının kafatasını oturtmaktadır. Kafataslarını özel ayrı mabetlerde, erkek evlerinde muhafaza etmektedirler.

Atalara tapınç özellikle Güney Malenezya'da (Yeni Gebridlerde, Yeni Kaledonya'da) tam anlamıyla gelişkindir. Bu tapınç

(Malekal Adaları'nda ve komşularında) İngiliz etnograf Leyard tarafından oldukça iyi incelenmiştir. Onun bilgilerine göre adalılar burada ölmüş atalarını tüm eski geleneklerinin koruyucusu saymakta, yerliler ayinlerini icra ederken bununla atalarını hoşnut ettiklerini varsaymaktadırlar.

Animizmin Kökleri

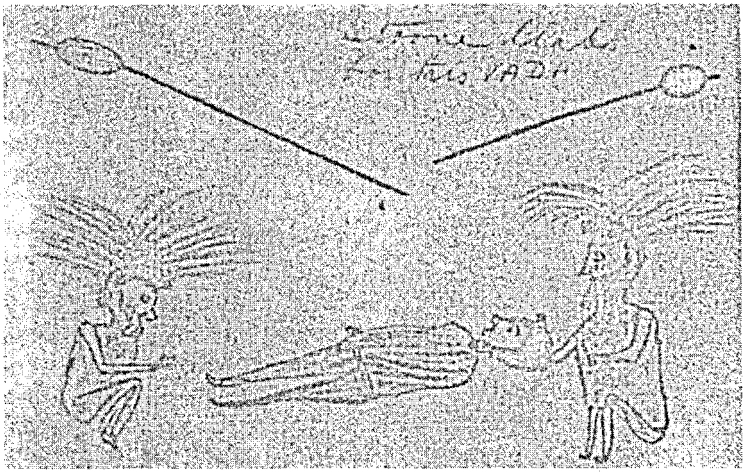
Demek ki Malenezyalıların animistik inançlarının köklerinden biri soy (kandaşlık) teşkilatı ve onunla bağlantılı atalara tapınçtır. Malenezya genel olarak daha sonraki tarihsel merhalelere özgü atalara gerçek tapıncın, gelişimin böylesine erken basamağında tam anlamıyla oluştuğu yeryüzünde belki de tek bölgedir. Atalara tapıncın olağandışı bu tür erken ortaya çıkış nedeni ola ki Papuaslarda ve Malenezyalılarda anaerkillikten baba çizgisi akrabalığa geçişin çok erken belirmesidir.

Reislere Tapınç

Malenezyalıların animistik inançlarının daha az önemli olan esası reislere tapınçtır. Reisler belirgin toplumsal duruma sahip, iktidara haiz kişilerdir. Malenezyalıların inançlarına göre onlar her şeyden önce çok ve güçlü Mana'ya sahiptir. (Mana fikriyatı reis iktidarının dinsel kutsallaştırılmasına hizmet etmektedir.) Diğer taraftan reis güya büyük ve güçlü ruhlarla söyleşide bulunmaktadır. Ölmüş reislerin ruhları ise ihtiram gösterme nesnesine dönüşmektedir.

Bir takım dikkatli gözlemcilerin bildirdiklerine bakılırsa, Malenezyalılarda ruhlar üzerine tasavvurlar kendi kendilerine nötr karakter taşımaktadırlar. Her ruh korku ya da tapınç nesnesi olmamaktadır. Sıradan ünsüz kişilerin ruhları hiçbir saygınlığı kullanmamakta, onlar hiçbir şekilde putlaşmamaktadır. Speiser; *"Ölmüş olanın ruhu şayet çok Mana içeriyorsa etkin ve önemli olabilir... Ruh şayet Mana'ya sahip değilse öneme de sahip olmayıp etkin de olamaz. Bu sebeple de o yerliler için yoktur... Bu nedenle az Mana'ya sahip olan önemsiz insanların ruhlarına dikkat gösterilmemekte, ölümü sonrası zikir yemeği verilmemektedir. Fakat kudretli*

erkeklerin çok Mana ihtiva eden ruhlarına özenle ihtiram gösterilmektedir," demektedir. Kodrington ise; *"Tapınılan ruh hayatta iken Mana'ya haiz olan kişinin ruhudur. Basit insanların ruhları sıradan bir yığın ruhtur, gerek hayatta iken, gerekse ölümden sonra hiçtirler,"* diye bildirmektedir.

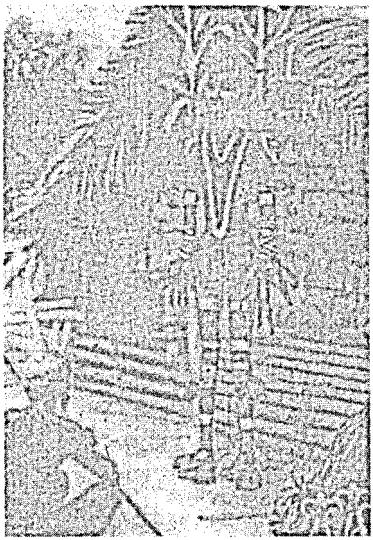
İnsanları öldüren kötü ruhlar (Yeni Gine'de, Malenezya resmi)

Gizli Birlikler

Animistik inançlar gizli erkekler birliğinde de aynı şekilde kökleşmektedir. Manelezya'da ya bulunmamakta ya da rüşeym halindedir. (Torresov Boğazı'nın adalarında ve Yeni Gine'de bulunan inisyasyon sistemi kalıntıları ve toplumsal erkek evleri Yeni Gine'nin pek çok yerlerinde çeşitli biçimlerde bilinmektedir.

Merkezî Malenezya da ise gizli birlikler tamamen tipik bir biçim aldılar. Bismark Takımadaları'nda bu her şeyden önce ayrı özel derneklerdir. İngiet, zarar verici ve tedavi edici büyünün bazı türlerini uygulayan gizli büyü topluluklarıdır. Sırf animistik inançlarla bağlantılı olan birlik ise özellikle Duk-Duk'dur. (Duka kelimesinden olan bu deyiş ölünün ruhu anlamındadır.) Birliğin üyeleri korkunç elbiselerde ve maskelerde ortaya çıkıp ruhları tasvir ederek adanmamış olanları korkutuyor, onlardan para veya diğer de-

ğerli şeyleri gasp ediyorlar. Duk-Duk gösterisi senede bir defa yapılmakta, yaklaşık bir ay sürmektedir. Sonunda maskeler imha edilmekte ve *"Duk-Duk öldü!"* denmektedir. Birliğin başında Tubuan durmaktadır. O rolü kabiledeki en zengin, en etkili kişi icra etmekte ve onu despotik ve çıkarcı bir şekilde kullanmaktadır. Tubuan kadın cinsinden hiçbir zaman ölmeyen her yıl Duk-Dukları doğuran ruh sayılmaktadır.

Gerçek kafatası yerleştirilmiş ölmüş reisin ağaçtan tasviri. Önündeki mızraklı rahiptir. (Yeni Gebridler Malekul Adası)

Solomon Adaları'ndaki gizli erkek toplulukları sistemi az incelendiler. Bu takımadaların güney kısmında gizli dernekler yok gibidir. Buna karşılık Banksov ve Kuzey Yeni Gebrid Adaları'nda erkek birliklerinin karmaşık ve gelişkin, üstelik de ikili sistemi bulunmaktadır.

Bir yandan *"köylü"* yani aleni birlikler, Sukve bulunmaktadır. Sukve, önemli toplumsal kurumlardan biridir. (Onlar dini tasavvurlarla sadece dolaylı tarzda bağlantılıdır.) Sukve'deki yüksek mertebeli üyeler özel güçlü Mana'ya sahip sayılmaktadırlar. Diğer yandan özel, ayrı, gizli dinî-büyüsel dernekler Tamateler vardır. *"Tamate"* kelimesi kelimesine merhum, ölmüş olanın ruhu anlamına

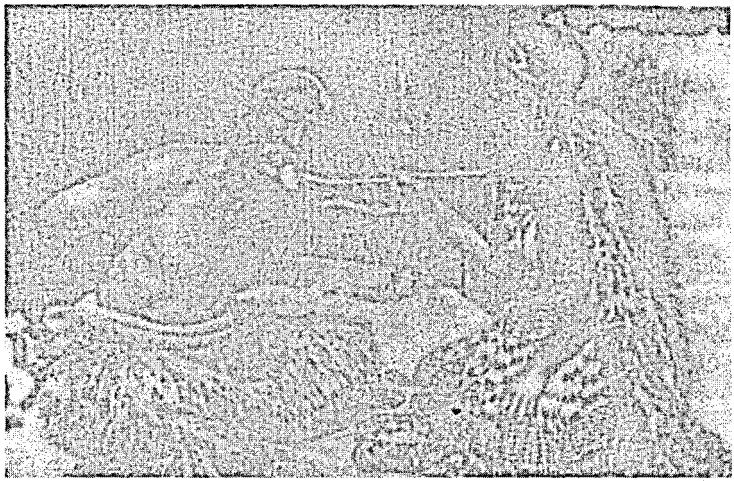
gelmekte ve birliğin üyeleri korkunç maskeler takarak özellikle ölmüş kişinin ruhunu tasvir etmektedirler. Bu topluluğun önemli fonksiyonlarından biri, üyelerinin mülkünün korunmasıdır. Her tamate topluluğunun ayrı işaretleri vardır. Üyeler onun yardımıyla kendilerine ait şeyleri, meyve ağaçlarını vb. tabulaştırabilmektedirler.

Malenezya adalarının en güneyinde Yeni Kaledonya'da gizli erkek birlikleri yoktur fakat ayin ve bayram zamanı kullandıkları özel korkunç maskeler türünde kalıntıları vardır. Bu maskelerin adı "dangat"tır. Bu kelimenin *"tamate"* kelimesine akraba olduğu barizdir.

Mitoloji

Malenezyalıların mitolojileri çok ilkeldir. Münferit tabiat olaylarını, gelenekleri vb. açıklayan mitler çoktur, fakat onlar dinle ilişkili değildir. Buna karşın büyü ayinleri ile bağlantılı ve onları sanki haklı gösteren tapınç mitleri dinle doğrudan ilişkilidir (B., Malinovsky, Trabriandav Adaları'nda böylesi mitleri inceledi.) Bu adalarda her şeyden daha sık ikiz kardeşlerin kültür kahramanları olarak sahneye çıktığı mitler çok yaygındır. Mitlerde biri aptal diğeri akıllı, biri yaratıyor, diğeri bozuyor. Yeni Britanya'da bu kardeşler To-Kabınana ve To-Karvuvu'dur. Benzer çift kişili mit örnekleri, kökenleri itibariyle eski fratrial (evlenme sınıfları) bölünüşle bağlantılıdır. Şüphesiz eski fratriy ve totemizm ile bağlantılı olan kültür kahramanı figürü Tagaro ilgiye değerdir. Yeni İrlandiya'da Tagaro ya da Targo iki fratrinin birinin toteminden başka bir şey temsil etmiyor. Şahin, Yeni Gebrid'te o artık antropomorf türde totemizmle bağını yitirmiş kültür kahramanı olarak sahneye çıkmaktadır. Tagaro'nun serüvenleri, kahramanlıkları, onun yaptığı her şeyi bozan kardeşiyle çarpışmaları hakkında bir sürü mit ve hikâyeler bulunmaktadır.

Banksov Adaları'nda kültür kahramanının rolünü "Kat" adında diğer kişi icra etmektedir.

Ayin elbisesi içinde eli mızraklı Duk-Duk birliği üyesi. (Yeni Britanya adası)

Totemizm

Malenezya'da hemen her yerde totemizm artıkları, onun klasik biçiminden önemli ölçüde sapmalarla da olsa korunmuştur. Soy gruplarının totemik isim taşımaları seyrek değildir. Totemik tabulaştırma, soyun ataları ile totemlerin bağına inanç vb. yer yer korunmuştur. Yeni Gebrid ve Banksov adalarında, her münferit insanın herhangi bir nesneyle esrarengiz bağı olduğuna inanış gibi ferdi totemizme benzer şeyler bulunmaktadır. Avrora Adası'nda, Merkezî Avustralya kabilelerindeki totemik timsalleşme fikriyatını hatırlatan inançlar yaşamaktadır. Çocuk, gebeliği zamanında annesini hayrete düşüren nesnenin yansıması sayılmaktadır.

Fiji Adaları'nda toplumsal düzenin daha karmaşık olduğu yerde totemizmin özgün gelişimi belirginleşmekle birlikte, burada totemik birim soy değil kabiledir. Totemin kendisi ise artık kabile tanrısı olmaktadır.

Malenezyalılarda Dinin Genel Hatları

Demek ki Malenezya'nın çeşitli bölgelerindeki dinlerin ortak çizgisi gelişkin büyü, animizm ve kişisel olmayan güç, mana hak-

kındaki tasavvurlardır. Bu ortak hatların yanısıra, dinin gelişiminin birbiri ardından gelen aşamalarını, tarihsel gelişim etaplarının yansıması olarak açığa çıkarmak mümkündür. Bu gelişimin yönü kuzeybatıdan güneydoğu Malenezya'ya doğrudur.

Malenezyalılarda yüksek tanrı konusunda tasavvurlar bulunmamaktadır ve burada pek çok ruh olmasıyla birlikte bir tane bile tanrı yoktur. Malenezyalılarda kültür kahramanları hakkında bir sürü mit olsa da henüz kozmogonik (evren doğum) mitleri yoktur.

Tapınç biçimleri henüz düzensizlik karakteri taşımaktadır. Profesyonel büyücüler, üfürükçüler ve şamanlar var olsa da ırsi olarak edinilen ayrılmış toplumsal grup olarak rahiplik yoktur. Mabetlerin rüşeym hali mevcut olmakla birlikte, onların büyük kısmı sırf gizli toplulukların ayinlerinin merkezi olarak hizmet gören, erkek evleri temsil etmektedir.

2. POLENEZYALILARIN DİNLERİ

Maddi Şartlar Sosyal Düzen

Polenezya bölgesi sadece coğrafi bakımdan Malenezya'ya bitişik olmayıp aynı zamanda onun kültürel devamı da olmaktadır. Polenezyalıların ve Malenezyalıların kültürlerinin ortaklığı tartışılmazdır. Malenezya ve Polenezya elemanlarının karıştığı yerlerde ara bölgeler vardır. Fiji Takımadaları'nı böylesi ara bölge olarak kabul etmek mümkündür. Polenezyalılarda da tıpkı Malenezyalılardaki gibi ekonominin temelini ilkel tarım ve balıkçılık teşkil etse de onların maddi hayat şartları Malenezyalıların hayat şartlarından ayrılmakta idi. Polenezya'nın küçük ve yoksul adalarında insanların varlıklarını sürdürebilmeleri için çok daha büyük emek harcamaları gerekiyordu. Zanaat üretimi büyük yetkinliğe ulaştı. Bununla birlikte tarım topraklarının sınırlılığı kabile asilzadelerinin onları ele geçirip zaptetmeye çabalamalarına yol açıyordu. Ve mülk sahibi sınıf ortaya çıktı. Bu yüzden Polenezyalıların toplumsal gelişiminin genel seviyesi Malenezyalılarınkinden daha yüksekti. Polenezya'da kandaşlık ilişkilerinin kalıntıları yalnızca büyük ataerkil aile türünde muhafaza edilmiştir.

Keskin tabakalaşma ya da kastlaşma parçalanışı hemen hemen

tüm Polenezya adalarında vardı. Şayet mahallî farklılıkları göz ardı eder, bu kast düzeninin ana hatlarını karakterize edersek aşağıdaki temel grupları görürüz.

Egemen kastı reisler temsil etmekteydi. Ariki (arii, alii diye adlandırmışlardı, çeşitli takımadalarında) iktidarı kendi elinde tutan intikalî ırsi olan aristokrasidir. Egemen sınıf teşkilatının ilkel biçimidir. Rangatira (raatira, ratirra) adı verilen toprak ve soy aristokratları orta (ara) yeri alıyordu. Yarı bağımlı, bağımlı ya da yarı köle kastı daha da aşağıda idi. Bazı adalarda köleler kast sistemine dahil olmayıp toplum dışında gibi bulunuyorlardı.

Keskin kast bölünmesi, sınıfsal tabakalaşmanın erken biçimi, çeşitli kastlar arasında evlenmenin yasak olmasıyla ifadesini buluyordu.

Malenezyalılarınkinden daha gelişkin olan bu toplumsal düzen dine de yansıyordu. Burada Malenezyalıların dininin karakteristiklerine kıyasla başka ve daha karmaşık biçimlerle karşılaşmaktayız.

Polenezya dini Malenezya dininden farklı olarak geçmişe aittir. Avrupa ve Amerika'nın 19. yüzyılda Polenezya'yı şiddetle sömürgeleştirmesi, şimdiki zamanda Polenezya'nın hemen hemen tüm adalarında özgün kültürün dağılıp gitmesine, yer yer ise ortadan kalkmasına yol açtı. Adalıların eski inançları az sayıdaki yerlerde, o da daha ziyade yaşlıların hatıralarında korundu. Çoğu hallerde misyonerlerin Hıristiyan vaazlarıyla kenara itilmiş olup, tamamen unutuldular. Nüfusun kendisi de yer yer sayıca azaldı. (Havaii, Markiz Adaları, Pasha Adaları, Yeni Zelanda).

Kaynaklar

Bu nedenle Polenezyalıların dinini öğrenme kaynakları başkadır. Bunlar çoğunlukla 18. yy. sonuna ve 19. yy. ilk yarısına ait eski tasvirlerdir. L.A. Bugenvily, C. Kuka, J.F. Lapemiza, Y.F. Lisyanskiy, İ.F. Kruzenştern, O.E. Kotsebu, J. Dyimün-Dyürvily ve diğer gezi gruplarının materyalleri. İsteyerek ya da istemeyerek adalıların arasında uzun süre yaşayan bazı Avrupalıların bilgileri, (bunlar arasında William Mariner'in Tonga adaları üzerine, George Grey'in Yeni Zelanda üzerine verdiği bilgiler, keza misyoner Ellis,

Orsimond, Ster ve diğerlerinin gözlemleri özellikle dikkate değer) uzmanların saf bilimsel incelemeleri daha sonra, 19. yy. sonunda artık mahallî inançların pek çoğu unutulduğu zaman ortaya çıktı. Bu incelemelerden ya mahallî yerlilere, kısmen de Polenezyalıların kendilerine (onların arasında çok sayıda olmasa da entelektüeller ortaya çıkmaya başlamıştı) ya da Okyanusla yakınlaşmış insanlara ait olanlar en değerlileridir.

Eski Polenezya dini neyi temsil etmektedir? Nasıl oluştu? Malenezyalıların dininden başlıca farkı nedir?

Reislere Tapınç

Polenezyalıların keskin sosyal tabakalaşması her şeyden önce reisler iktidarının apaçık sakralizasyonunda yansımıştır. Reislerin kendileri dini tapıncın objeleri oldular. Reislere tapınç, kutsal şahıslar olarak reisler hakkında tasavvurlar Polenezya dininin ilk karakteristik çizgisidir. Canlı reislere karşı davranışları, sanki yarı tanrılara kutsal şahsiyetlere gibicesine olup, özellikle çeşitli gelenek ve yasaklamalarda ortaya çıkmaktadır.

Bazı adalarda reisler iktidarının sakralizasyonu, reisin aynı zamanda rahiplik fonksiyonunu da kendi şahsında toplamasıyla ifadesini bulmuştur. Maoride (Yeni Zelanda) böyle olup, reisler (arikler) aynı zamanda kutsal ayinlerin icracıları idiler. Tanganlılarda yüksek reisler -tui-tanga- (efsanelere ve arkeolojik eserlere -muazzam anıtsal kalıntılara- bakılırsa) gerçek ve çok büyük iktidara sahiptiler. Bilahare bilhassa 18. yy.da askeri şeflere geçen bu iktidarı kaybettiler, fakat kutsal payelerini tui-tanga ünvanı ortadan kaldırılıncaya kadar (19. yy. başı) korudular.

Polenezya'nın bazı adalarında ölen reisin ruhu gerçek tapınç nesnesi olmuştur. İkinci dereceden bile olsa ona ilah olarak ihtiram gösterilmiştir. Yeni Zelanda ve Tanga'da böyle idi. Reislerin gömüldükleri yerler genellikle mabet haline gelmekte idi.

Rahipler

Kutsal reislerin yanında asıl rahipler durmakta idi. Tapıncın profesyonel görevlileri çeşitli takımadalarda aynı türden ve aynen

olmasa da Polenezyalılarda ayrı toplumsal grup olarak ayrıştılar. Çoğu durumlarda iki kategori rahip ayrışması vardır. 1) Resmi rahipler, tanrının görevlileri, mabetlerde olanlar, onlar Tahunga ya da Kahuna diye adlandırılıyordu. (Harfiyen uzman, bilen insan, Yeni Zelanda'da genel olarak sadece rahipleri değil, her türlü zanaatkârı, üfürükçüyü böyle adlandırıyorlardı.) Bu rahipler genellikle reislere yakın duruyorlardı. Bazen de en yakın akrabalarındandı. 2) Özgür davrananlar, resmi tapınca bağlı olmayan uzmanlar, falcılar, önceden haber verenler, büyücüler, şamanlar vb. idiler. Bunlara Taura (Taula, Kaula) adı veriliyordu.

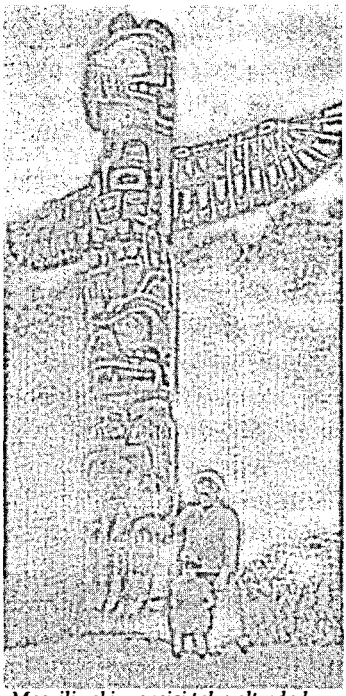
Rahiplerin etki metotları farklı idi. Buradakiler kurban sunma ve dualar idi. Taura rahipleri daha da arkaik şaman usullerini kullanıyorlardı. Mesela Tanga Adası'nda Mariner'in gözlemlerine göre rahip herhangi bir talebe cevap vermeden ya da kararını söylemeden önce kendini vecd haline getiriyordu. O esnada ilahın ona yerleştiği kabul ediliyordu. Vecdin bu yansıması şaman etkinliklerini hatırlatmaktadır.

Kurban Sunma Tapıncı

Tapıncın egemen merasimi özellikle kurban sunma da ifadesini bulmaktaydı. Meyveleri, tavukları, domuzları, köpekleri kurban olarak sunuyorlardı. İnsan kurban sunma da vuku bulmakta idi. Bazı araştırmacılar insan kurban sunmanın geçmişte tüm Polenezya'da olduğunu kabul ediyorlarsa da bu kanıtlanmış değildir. Tarihsel zamanlarda onlar sadece bazı yerlerde bilinmekte idiler. G. Kuk (1777 yılı) Taiti Adası'nda böylesi kurban sunmayı bizzat gözlemlemiş idi. Bu olay mutlak şekilde karmaşık merasimlere tabi idi. Kurbanlar genellikle yoksullar ya da kölelerdi. Yani rahipliğin gözünde hiç bir önemi olmayan insanlardı. Kurbanı önceden öldürüyorlar ve mabede yerleştirdikten sonra burada ayinlerini yapıyorlardı.

Mabed

Polenezyalıların dini pratiğinde esaslı unsurlardan biri de belirli mabetlerin varlığıdır. Malenezyalılarda mabetlerin rüşeymi olarak,

Maorili rahip, geçici tabu altında bulunduğundan yiyeceğine kendi eli ile dokunamamaktadır. Ve başka kişinin özellikle de kızın elinden beslenmektedir. (Yeni Zelanda)

büyüsel ve dini ayinlerin yapıldığı yer olan erkek evlerini ve gizli dernek evlerini saymak mümkün. Polenezyalılarda da erkek evlerinin kalıntıları vardı, ancak tapıncın icra edildiği kutsal yerler olarak, mezarlıklar -morai (marae, malae)- reislerin ya da soyluların gömüldükleri yerler hizmet veriyordu. Oralarda çeşitli ayinler yapılıyor, kurbanlar sunuluyor, tanrıların tasvirleri duruyordu. Gömü yerleri ile bağlantılı olmayan gerçek tapınaklar yoktu. Böylesi bir tapınak ilk defa 18. yy. sonunda Havaii Adaları'nda Havaii Krallığı hanedanlığının kurucusu Birinci Kamehameha tarafından inşa ettirilmişti.

Polenezyalılarda bu tapınç teşkilatıyla, doğaüstü dünya hakkındaki tasavvurların tamamen başka biçimleri bağlantılı olup, onlardan daha sonra bahsedilecektir.

Mana

Polenezyalılarda da Malenezya-lılarda olduğu gibi dini tasavvurların temellerinden biri doğaüstü güç olan Mana hakkındaki fikirdir. Polenezyalılarda bu tasavvurlar Malenezyalılardan daha geniş kapsamlı idi ve daha kesin ifade edilen sosyal özü vardı. Mana belirli insanlara ya da insan gruplarına özgü, özgün bir güç ya da yetenektir. Reisin kişiliğine özel kutsallık, dokunulmazlık veren mana en güçlü olan sayılıyordu. Reis manasını özenle koruyarak onu azaltacak her şeyden kaçınması gerekiyordu. Savaşta yenilgi, moral bozukluğu, yetersiz güç, bütün bunlar reislerin manasının

kaybına yol açabilirdi. Rahip manası, savaşçı manası, zanaatkârların manası gibi özgün manalar da vardı. Her kabilenin de (mesela Yeni Zelanda'da) kendi manası var idi. Mana kabile güçlü ve bağımsız kaldığı sürece kalıcı idi. Sadece köleler manadan yoksun kalıyorlardı.

Manaya inanış, esas itibari ile Polenezyalıların sosyal düzenlerinin doğrudan doğruya yansımasıdır.

Tabu

Mana'ya inanışla tabu düşüncesi bağlantılıdır. *"Tabu"* (tapu, kapu) kelimesinin kendisi bilindiği gibi Polenezya kökenlidir. Onu Okyanus'tan ilk defa G. Kuk taşıdı. Tabu sistemi Polenezyalılarda kendi uç anlamına ulaştı. Tabu, yiyip içmeyle, ekonomik uğraşlarla, savaşla, gömü törenleri ile vb. bağlantılı idi. Tabu sisteminin yoğunlaştığı en önemli yer reisin kişiliği ve onun iktidar alanı idi. Reisin kendisi çevresi için tabu idi. Reisin baş ve bel kuşağı özellikle kutsal ve tabulaşmış sayılıyordu. Reisin dokunduğu her şey tabu haline gelmekteydi. Onun yiyecekleri, konutu, elbisesi vb. Şayet o tesadüfen dahi olsa yabancı birinin eşyasına dokunsa onun sahibi için tabu olmaktadır. Reis birinin kulübesine girse sahipleri orada daha fazla yaşayamazlardı. Taiti Adası reisinin, reis ikametgâhının dışına çıkmak istediği zaman, toprağa ayakları ile basmasın diye onu omuzlarında taşıyan özel hamalları vardı. Aksi halde onun ayakları altındaki toprak uyruğu için tabu oluyordu. Her neyi olursa olsun devamlı ya da geçici olarak reisin keyfî tabulaştırması olağan idi.

Tabunun ihlali bazı durumlarda bizzat reisçe cezalandırılıyordu, bazen de ihlal edenin doğaüstü cezayla çarpılacağı kabul ediliyordu. Adalıların batıl itikadı öylesine güçlü idi ki reisle bağlantılı tabuyu ihlal edenin, ihlal istemeden olsa bile hemen ölmesi gerekiyordu.

Mesela yolda herhangi bir yemek artığına rasgelip, kime ait olduğunu bilmeden yiyen bir Maorili hakkında; yediğinin reisin ziyafet artıkları olduğunu öğrenince, korkunç bir suç işlediği, bedelinin ölüm olduğunu anladığı ve gerçekten de korkudan öldüğü anlatılmaktadır.

Tabu sistemiyle Malenezya-lılarda da karşılaşılmaktadır. Görmüş olduğumuz gibi, bunun onlarda yeterince belirli sosyal anlamı vardır. O özellikle erkek dernekleri yolu ile mülkiyetin korunması aracı olarak hizmet etmektedir. Pole-nezya'da tabulaştırma aynı zamanda, mülkiyetin korunması rolünü oynuyordu. Ancak burada bundan başka reislerin elinde daha geniş politika aracı fonksiyonunu yerine getirmekteydi. Reisler kendi keyiflerince kişisel çıkar amaçlarına uygun olarak her ne olursa tabu koymuyorlar, fakat politik amaçlarının aleti olarak kullanıyorlardı. Tabulaştırma; krallık emirleri, yasama yerine geçiyordu.

Tabu sisteminin geniş halk yığınları için ne kadar külfetli olduğunu burjuva araştırmacıları bile fark edemezlik edemiyorlardı. F. Rattsel tabunun özüne bakarak yazmaktadır. *"Tabu öylesine ezici tarzda halkın alt sınıflarının hayatını kuşatmaktadır ki rahiplerin ve şeflerin politik amaçları için mahirce kullanılabilmeleri buradan kaynaklanmaktadır."*

Ahiret Dünyası Üzerine Tasavvurlar

Sosyal tabakalaşma ahiret dünyası ve ölü ruhunun kaderi hakkındaki tasavvurlarda da yansımaktadır. Hemen her yerde ölümden sonra reislerin ruhlarının ve sıradan topluluk üyesi ruhların yazgısının farklılığına inanılmakta idi. Birinciler herhangi bir mutluluk ülkesine gitmekteydiler. Ya batıda biryerlerde uzak bir adada (bu adaya bazı inançlarda Gavaiki adı veriliyor ve ataların efsanevi ülkesi ile özdeşleştiriliyordu) ya da gökyüzünde tasvir ediliyorlardı. (Yeni Zelanda, Markiz adaları, Tuamotu) Sıradan insanların ruhları ise yeraltında karanlık (Po) bir yere gitmektedir. Özellikle Tonganlılarda ahiret dünyası hakkındaki inançlarda sosyal tabakalaşma kesin net ifade edilmiştir. Onların düşüncesine göre ölümden sonra sadece soyluların ve reislerin ruhları yaşamaya devam etmekte, basit insanların ruhları (Tua) ise derhal ölmektedir.

Reislerin ruhunun gerçek ilaha dönüşmesi seyrek değildir.

Sosyal eşitsizlik gömü törenlerinde de ifadesini apaçık bulmuştur. Reisleri ve soyluları çok karmaşık ayinlerle basit insanları ise ayinsiz gömüyorlardı. Gömü tarzları çeşit çeşit idi. Mesela Samou,

Tonga, Markiz adalarında reislerin cesetleri balsamlanıyor ve özel anıt mezarlara konuyordu. Sıradan topluluk üyesinin cesedini ise ya toprağa gömüyorlar ya belirli alanlara ve ağaçlara koyuyorlar ya da kayığa koyup denize bırakıyorlardı.

Tanrılar

Doğaüstü güçlerinin timsalleştirilmesi Polenezyalılarda Malenezyalılarınkinden önemli derecede daha yüksek seviyeye ulaştı. Onlarda doğanın çeşitli güçlerinin ruhuna, ölülerin ruhuna inanıştan başka karmaşık tanrıların geniş panteonu oluşmuştur. Polenezya tanrılarının panteonu çok zengin ve aralarındaki ilişkiler karmaşık ve hiyerarşiktir. Tanrıların çoğunluğu doğa olayları ile ve insani faaliyetlerin çeşitli türleri ile bağlantılıdır. Tanrıların arasından bazı daha göze çarpıcı figürler öne çıkmaktadırlar. Polenezya kültürünün en iyi bilenlerden Te Rangi Hiroa, tanrılar ve genel Polenezya mitolojisi hakkında genel Polenezya tasavvurlarının temellerinin çok eskiden de M.S.'ki ilk bin yıllarda Taiti Takımadaları'nda Raiatea Adası'nda (efsanevi Gaviki) atıldığını, Polenezyalı ataların geldiği bu merkezden daha sonra çeşitli adalara yayıldığını anlatmaktadır. Çeşitli takımadalarda isimleri benzeşirken, tanrıların örnekleri ve onlarla bağlantılı mitler sıkça farklılık arzetmektedir. Anlaşılan her yerdeki yeni yerleşmelerden sonra onların bağımsız olarak işlenmeleri sürmüştür.

Genel Polenezya tanrılarından en ilginç olanı Tangaroa (Tagaro, Tangaloa, Kanaloa) hemen hemen Polenezya'nın tüm adalarında, diğer genel Polenezya tanrılarının bilinmediği yerlerde bu arada Samoa ve Tonga adalarında ihtiram görüyordu. Tangaroa kendi kökeni itibariyle Malenezya ile ilişkili olduğu apaçık ortadadır. Kuzey Malenezya'daki onun ön tipi muhtemelen Tagaro -şahin totemi- Güney Malenezya'da insan kılığına girmiş ve kültür kahramanına dönüşmüştür. Polenezyalılarda o artık tabiat unsurlarıyla bağlantılı yüce tanrıdır. Taiti'de, Mangarev'de ve Samoa'da yaratıcı, dünyanın düzenleyicisi, diğer tanrıların babası sayılıyordu. Yeni Zelanda'da Tuamotu, Markiz adalarında Tangaroa denizin ve balıkların tanrısı, balıkçıların koruyucusudur. Tonga Tangaroa'da

kutsal şefler hanedanlığının soy başkanı Tuitonga'dır. Tangaroa yalnızca Rapa ve Pasha adalarında bilinmiyordu.

Diğer önemli genel Polenezya tanrısı Tane'dir. Bu takımadaların çoğunluğunda, bereketin ve bitkilerin koruyucusudur. Yeni Zelanda'da ilk kadın yaratılışı ona atfedilmektedir. Tane, Markiz adalarında efsanelerin kahramanıdır fakat tanrı değildir.

Üçüncü yüce tanrı Rongo'dur. (Ro'o, Lono) Ona özellikle Mangaia Adası'nda yörenin mitine göre Tangaroa'yı yenip kovduğu yerde ihtiram gösteriliyordu. O Mangareve'de yağmur tanrısı, Yeni Zelanda'da ziraat tanrısıdır. Taityan mitine göre Rongo bulutlardan doğmuştur.

Dördüncü yüce genel Polenezya tanrısı Tu'dur. Çoğu yerde onu savaşla ilişkilendiriyorlardı. Taiti'de Tu, Tanga-roa'ya dünyayı yaratırken yardım eden ulu sanatkârdır. Mangareve'de, Tu bereket tanrısına ve ekmek ağaçlarının tanrısına dönüşmüştür.

Münferit takımadalarda bu *"yüce"* tanrıların *"yaşlı kuşak"* tanrıları olduğu düşünülerek, daha gençlerince kenara itilmiş sayılıyorlardı. İnsan kurbanlar talep eden askercil ve kana susamış tanrı Oro'ya tapınç böylesi olup, en son zamanlarda Taiti' de ortaya çıktı. Oro eski tanrıları gölgede bırakıyordu. Aynı yerde diğer savaş tanrısı Tairi de vardı. Havaii Adalarında bu Tairi, (mahallî telafuzu Kaili) eski tanrı Tu (Ku) ile karmaşık örnek, savaş tanrısı Kukailimoku'ya karışıp kaynaşıyordu. 19. yüzyılın başında Havaii Krallığı hanedanlığının kurucusu I. Kamehameha'nın iktidarı altında takımadaların birleşmesinden sonra (Kamehameha başlangıçta kendisi bu tanrının rahibi idi) Kukailimoku Havaii panteonunun baş tanrısı olarak biliniyordu. Pasha Adası'nda tanrı topluluğu içinde ilk yeri Makemake alıyordu. Savaş tanrılarının bu yeni tipleri savaş döneminin ve reislerin iktidar için mücadelelerinin yaratıkları idiler.

Bu tanrıların Tüm Polenezyalılarda, büyük ekseriyeti insansılaştırılmış taştan yontma ya da ağaçtan oyma plastik tasvirleri var idi.

Kozmogonik (Evrendoğum) Mitoloji

Polenezyalılarda, daha geri halklarda gözlemlenmeyen evren

doğum mitlerinin gelişmiş sistemi ilahlar üzerine tasavvurlar da bulunmaktadır.

Polenezya evrendoğum mitleri olağanüstü ilginçtir. Onlar tanrıların ve dünyanın kökeni hakkındaki Yunan klasik mitlerini hatırlatmaktadırlar. Bu çok daha erken basamak için karakteristik olan rüşeym halindeki mitolojiden farklı olarak, tanrıların kökeninin karmaşık ve derli toplu tablosunu ve birbirini takip eden (mantıki) mitolojik hikâyeleri bulmaktayız. Yeni Zelanda'nın Maorileri evrendoğum örneği olarak hizmet edebilir.

Maori rahiplerinin öğretisine göre dünyanın başlangıcında kök başlangıç anlamına gelen Pu vardı. Bir takım birbirini izleyen halkalardan sonra buradan kaos Kore (boşluk) meydana geldi. Kore'den Po (gece) oluştu. Bu (Po) kelimesi aynı zamanda yeraltı dünyası anlamındadır. Gecenin (Po) ışıkla (Ao) bileşiminden karıkoca çift Gökyüzü ve Yeryüzü oluştu. (Rangi ve Papa) Onlar kendi aralarında tamamen kaynaşık idiler ve birbirlerini kucaklayarak tutuyorlardı. Onlar yedi esas yüce ilahı doğurdular. Bu ilahlardan biri tanrı Tane göğü ve yeri ayırdı. Göğü yerin üstüne kaldırdı. Gökyüzü ve yeryüzünün bu bölünmesinin bitkilerin tanrısı Tane'ye atfedilmesi dikkate değerdir. Büyük ihtimalle bu mitolojik ifade ağacın sanki gökyüzünü payandaladığı gözlemidir. Fakat Rangi ve Papa ayrılmış olduklarından acı gözyaşlarını boşalttılar tüm atmosfer nem ve buharla dolduruldu. Bu olaya son vermek için Tane yüzünü yeryüzüne döndürdü ve o zamandan beri onun sırtı gökyüzüne dönüktür. Bu motif yeryüzünün özgün mitolojik kavranışıdır.

Göğün ve yerin birliğinden doğmuş olan esas ilahlardan en ilginci Rongo; ayın erkek timsali, Tane; güneşin, ağaçların, kuşların tanrısıdır. Onun aynı kadın timsali Hina ile birleşmesinden, kültür kahramanı Maui doğmuştur. Bilahare biz büyük ilahlar arasında denizin ve balığın timsalini bulmaktayız. Tangaroa ve nihayet savaş tanrısı ve aynı zamanda insanın yaratıcısı Tu. O ilk insanı (Tiki) Maori halkının atasını doğurdu. Yedi yüce tanrıdan ikinci derece tanrılar oluştu. Dehalar, ruhlar, sonra insanlar ve tüm doğa.

Polenezya'nın diğer takımadalarında evrendoğumu mitleri biraz başka olmakla birlikte, onların hepsi karmaşık ve değerli toplu tabloyu temsil etmektedirler.

Bazı adalarda evren doğum mitleri Atea (boşluk) örneğinden başlamaktadır. Atea yer yer erkek yer yer kadın kılığında sahneye çıkmakta ve herhangi bir başka mitolojik örnekle birlikte diğer tanrıları, sonra da insanları doğurmaktadır.

Rahip ve Halk Dini Diye Dinin Farklılaşması

Nasıl ki yüce tanrılar rahiplerin ve egemen sınıfların tapınç nesneleri idilerse, bu evrendoğum da önemli derecede rahiplerin yaratıcılığının ürünüdür. Halk bu mitler ve yüce ilahlar hakkında zayıf tasavvurlara sahipti. Onların kendi ilahları vardı. Her toplulukta, her soyda, her ailede kendi yöresel koruyucusu bulunmaktaydı. İnsanların herhangi bir şekilde genel olarak ilişkide oldukları ilahlar, ruhlar vardı. Yüce tanrılara varmaya insanların ihtiyacı yoktu. Bu bir kere daha neyin neye bağlı olduğunu göstermektedir. Yüce tanrılara hizmet için rahiplik oluşmamaktadır. Tam tersine ilah örnekleri ve onlara ilişkin mitler insanlarca yaratılmaktadır, mevcut durumda rahiplerce.

Yeni Zelanda rahiplerinin yaratıcılığı bununla kalmadı. Onlar tek tanrıcılığın rüşeym haline kadar yaklaştılar. Yeni Zelanda' da tek yüce tanrıya veya belki de kişilikli tanrıya değil, kişiliği olmayan güce, İo'ya gizli tapınç var idi ki inanışa göre o her şeyin temelinde vardır, herşey ona bağlıdır. Fakat gene de mümkün ki tek tanrı düşüncesi İo Maoriy rahiplerinde bağımsız olarak değil, Hıristiyan misyonerlerinin vaazlarının etkisiyle doğdu.

Kültür Kahramanları

Polenezyalıların mitolojilerinde bazen yarı tanrı haline gelen kültür kahramanı örnekleri, ilk ata örnekleri belirgin rol oynamaktadır. Maui hakkındaki (Maui'nin birkaç kardeşi hakkında) mitler özellikle yaygındır. Maui'nin balıkçı oltası ile adaları denizin dibinden nasıl çıkardığına, ateşi nasıl elde ettiğine, güneşi daha yavaş hareket etmeye nasıl zorladığına dair (daha önce gökte güneş aşırı derecede hızlı hareket ediyordu) çok sayıda mit pek çok adada bilinmektedir.

Totemizmin ve Diğer Erken Din Biçimlerinin Kalıntıları

Polenezya dinlerinin esas biçimlerinin yanısıra, eski arkaik inançların halk içinde sağlamca tutunmuş olması da dikkate değerdir. Mesela, özellikle Samoa Adaları'ndaki totemizm kalıntıları böyledir. Fakat Polenezya'da totemizm artık tabiî ki geçmişin kalıntısı olan bir olaydır. Zarar veren büyüye inanış da köklü tutunmuşluktur.

Böylece Polenezyalıların toplumsal düzeninin ve kültürünün karmaşıklığı, dinlerinde üst üste yığılan birkaç katman görünüşünde yansımaktadır. Sanki halkta farklı bir din, egemen kastlarda ve rahiplerde başka bir din.

3. MİKRONEZYALILARIN DİNLERİ

Mikronezyalıların dini inanışları yeterince incelenmedi. Onlar bizim için tamamen açık değil. En ayrıntılı tasvirlerden birini geçen yüzyılın 70'li yıllarında N.N. Mikluho, Maklay Pelam Adaları'na ilişkin olarak (Batı Mikronezya) vermişti. Aynı yıllarda Karl Zemper'in tasvirleri de ona eklendi.

Kalitler

N.N.Mikluho, Maklay Pelau Adası'nın dinini Şamanizm olarak belirledi. Bu dinde başrolü *"kalit"* (galit) anlayışı oynuyordu. Rahipleri ve falcıları kalit diye adlandırıyorlardı. Kadınlar da erkekler de kalit olabilirdi. Her köyde en azından bir kalit vardı. Yerliler her olayda, hastalık anında, yolculuğa çıkmadan ya da askeri seferden önce, iyi havayı, yağmuru vb. edinmek için kalitlere başvuruyorlardı. Köylerdekinden başka tüm adalıların ihtiram sunduğu baş kalitler vardı. Maklay zamanında böylesi büyük kalitlerin hepsi 5 tane idi. İnanışa göre Kalit ünvanı ırsidir ve çocuk kalitler de vardır.

Ancak "kalit" kelimesi genel olarak doğaüstü olan her şey demektir. Ölen Kalitler, kalit-tanrıları (ruhları) olmaktadır. Bazı hayvanlara özellikle sulardakine kalit demektedirler. Yerliler bu su kalitlerinin ataları olduğuna inanmaktadır. Her insanın yemediği ve

öldürmediği kendi kaliti ve eski kalitler hakkında mitler vardır. Bunların totemizmin kalıntıları olduğuna şüphe yoktur.

"Biz denizde ve tatlı suda yaşayan her şeye ve aynı şekilde korktuğumuz hayvanlara da kalit diyoruz. Yerliler Semper'e böyle anlatıyorlardı. Biz atalarımızın onlarda yaşamakta olduğuna inanmaktayız. Bu sebeple bizlerden her biri kendi ayrı özel kalitine sahiptir. Fakat kuşlar, kertenkeleler, domuzlar, tavuklar yerde yaşayan her şeye karam adı verilmektedir. Özellikle de bizimle birlikte daima evlerin yanında köyde yaşayan hayvanlara (yani evcil hayvanlara-S.T.) karam diyoruz. Onlar hiçbir zaman bizim kalitimiz değildir."

Sıradan insanların ruhları ise ölümden sonra Delep'e dönüşmektedir. Delep'in ikamet ettiği yer, yani ahiret dünyası olarak, küçük Nyaur (Anguar) adacığı hizmet vermektedir. Fakat onlar kendi eski evlerine dönebilirler. Seslerle kendilerini açığa vurup insanları uykularında endişelendirebilirler. Kalitler onları görebilir, hatta kasten çağırabilirler de.

Tüm bu inançlar soy tapıncıyla bileşmiş olarak Şamanizm'i hatırlatmaktadır. Başka bilgilere göre Palau Adası'nda kadın atalara gerçek tapınç, orada sağlamca tutunmuş olan anaerkil soyun yansıması olarak bulunmaktadır. Şayet bu bilgiler doğruysa, karşımızdaki olay kadın atalara tapıncın olağanüstü seyrek örneğidir.

4. OKYANUS ADALARI'NDA DİNDEKİ EN YENİ GELİŞMELER VE ÖZGÜR DÜŞÜNCENİN GELİŞMESİ.

Özgür Düşüncenin Rüşeymi

Polenezyalılar toplumsal ve kültürel gelişimin nisbeten yüksek aşamasına ulaştılar. Bunun içindir ki onlarda dine eleştirel yaklaşım gibi münferit olayların, özgür düşüncenin rüşeym halinin görünmesi şaşırtıcı değildir.

Tonga adasında birkaç yıl yaşamış olan (1806 - 1810) genç İngiliz Vilgelm Mariner, rahiplerin tanrı hakkındaki hikâyelerine inanmayan geleneksel ayinleri büyük bir isteksizlikle uygulayan "kral" Finou'un düşüncelerinin özgün örneği hakkında olaylar anlatmaktadır. Finou tanrıların savaşta daha iyi şeyler ve savaşçıların

olduğu tarafa yardım ettiği söylemektedir. Rahipler onu inançsız sayıyorlardı. Finou mutsuzlukla karşılaşıp sevgili kızı öldüğü zaman rahipler bunu Finou'ya tanrıların verdiği ceza olarak açıkladılar.

Havaii'de daha da çok dikkate değer olaylar cereyan etti. Kral Kamehameha II. (hanedanlığın kurucusunun oğlu) kendi yönetiminin ilk başlangıcında (1819), Amerikalı ve Avrupalı denizcilerle görüşmenin etkisiyle olsa gerek, eski dini ortadan kaldırmak istedi. O en sert tabuyu ihlal ederek karılarının yanına gidip onlarla yemek yemeye başladı. Bu duyulup görülmemiş bir olaydı. Kamehameha etraftakilerin kendini toparlamasına fırsat vermeden, eski dinin ortadan kaldırıldığı emrini yaydı. Mabetlerin ve tanrı heykellerin yok edilmesi ve kurban sunmaya son verilmesi talimatını verdi. Tabu sistemi ortadan kaldırıldı. Bu ihtilalci eylem, Havaii Adaları'nın toplumsal ve politik düzenini Avrupalılaştırmak için gerekli olan bir sıra ilerici sistematik reformlar sırasında yer aldı.

Fakat bu reformlardan sadece, 1820 yılında adada ortaya çıkan ve kendi vaizleri için temizlenmiş zemin bulan Hıristiyan misyonerleri kazançlı çıktılar.

Pai-Maire Hareketi

Polenezya'da Hıristiyan misyonerlerin faaliyetlerinde sömürgeleştirme ve soygun elele yürüyordu. Bu sebeple sömürgecilere karşı direniş sık sık Hıristiyanlığa karşı mücadele biçimini alıyordu. Yeni Zelanda'da Maorilerin, topraklarının sömürgecilere yağmasına karşı uzun yıllar süren mücadelesi Pai-Maire ya da Hau-Hau dini hareketiyle kaynaştı. (1864-1868) Bu dinin taraftarları kendilerinin öldürülemezliğine -kurşun işlemezliğine- inanıyor, kendilerini büyücül "hau!" bağrışmalarıyla vecd haline getirip savaşa yürüyorlardı. Ama bu din biçimi Maorilere işgalcilere karşı mücadelede yardım etmiyordu. Savaş onların yenilgisiyle sonuçlandı.

Günümüzde Hıristiyanlık (çeşitli mezhepler halinde) Polenezya Adaları'nda tamamen egemendir.

Massian Hareketi

Malenezya ve Mikronezya'nın büyük kısmında tam tersine eski inançlar korunmaktadır. Fakat Malenezya'da son zamanlarda karekteristik bir olay fark edilmektedir. Ezilen ahalinin sömürgeci tüccarlardan, büyük toprak sahiplerinden, bürokratlardan, misyonerlerden hoşnutsuzluğu çoğu kez dinsel biçim alan parlamalarla patlak vermektedir. Kendilerini peygamber, kâhin, Mesih ilan eden vaizler ortaya çıkmakta; bu vaizler, halka Avrupalılarla ilişkiden vazgeçmesini ve misyoner köyleriyle misyoner okullarını terketmesini telkin etmektedirler.

Batıl inanışlı adalılar misyoner okullarını terk ediyor, dağlara çekiliyor, eski ayinleri ve dansları canlandırıyorlar. Yer yer kitlesel histeri yaygınlaşıyor. Bu gibi mesihçil (ya da millenaristik) hareket zaman zaman daha önce de ortaya çıktı. Okyanusun doğu takımadalarında, Polenezya ahalisi arasında -Taiti'de- ("mamaia" hareketi 1826-1841); Samoa'da (Sioval mezhebi, 1830); Havaii'de (Kaoni mezhebi 1867 -1878); Fiji'de (Tuka hareketi 1873'ten bu yana). Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bunlar sıklaştı, Okyanus'un batısına sıçradı ve yavaş yavaş Malenezya Adaları'nın büyük kısmını kapladı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dalga yaygınlaştı. Bunlar birçok araştırmacının dikkatini çekti. Malenezya'nın millenaristik hareketi üzerine J. Giyar'ın A. Lommely'nin, Tibar Bodroga'nın özellikle Piter Worsla'nın iyi çalışmaları vardır. Bu hareketlerden bazıları büyük ölçeklere ulaştı ise de sömürge yönetimi korkunç tedbirlerle onları bastırmayı başardı. Bu hareketlerden en çok bilinenler: "masinga" (1945'ten bu yana) Güney Solomon Adaları'nda; Paliau (1946-1954) Admiraltey Adaları'nda faaliyet göstermektedirler.

Literatürde bu Mesihçil dalgaya kararlaştırılmış resmi ad olarak "Kargo tapıncı" deniyordu. İngilizcedeki gemi yükü (cargo)'dan alınma mezheplerin izleyicilerinin geminin gelmesini bekliyor olmaları, Mesihçil hareketin Avrupalıların gözüne çarpan yönü oluyordu.

Bu hareketlerden bazıları şimdi de devam etmektedir. Münferit olaylarda onlar yavaş yavaş başlangıçtaki savaşçıl özünü kaybetmekte, sırf dini mezheplere dönüşmektedirler.

BÖLÜM 4

GÜNEY VE GÜNEYDOĞU ASYA'NIN GERİ KALMIŞ HALKLARININ DİNLERİ

Güney ve Doğu Asya eski yüksek medeniyetlerin ve karmaşık sınıfsal yapılı büyük güçlü devletlerin bölgesidir. Burada artık çoktan beri devlet dinleri denilen Hinduizm, Konfüçyusçuluk, Daosizm, Sintoizm ve "dünya" dinleri denilen Budizm, İslam, yer yer Hıristiyanlık gibi yüksek gelişimli sınıflı toplumlara özgü dinler egemendir. Fakat bu dini sistemlerin tabakası altında bir yerlerde hala kabile tapınçlarıyla bağlantılı daha eski dini kalıntılar korunmaktadır. Bu herşeyden önce az sayılı nisbeten tecrit halinde yaşamakta olan etnik gruplarda, ıssız, zor ulaşılır kıyıda köşede, (çoğu halde tropik ormanların derinliklerinde, dağlarda, çok tenha adalarda) verimsiz tarımcıl şartlar yüzünden arkaik ekonomik tarzları ve toplumsal yaşayışları günümüze kadar korudular. Sumutra'da Kubu kabilesi, Malay Yarımadası'nda Semengalar, Andaman Adaları'nın yerli halkı ve Sri-Lanka adasındaki Vedda bu gibi etnik gruplardandır. Bundan başka daha da gelişmiş halklarda resmi dinin örtüsü altında, yer yer daha eski -Müslümanlık, Budizm, Hinduizm öncesi- özgün inançlar hayli zamandır korunmaktadır.

Kubu Dini

Kubu - Sumutra'nın güneydoğu kısmında, iç ormanlık, bataklık bölgelerdeki küçük kabile grubudur. Kubu'nun bir kısmı kendilerini çevreleyen Malay ahalisi ile ilişki içinde olup, onların etkisi altında, çoktan yerleşik ziraat ekonomisine geçtiler. Fakat diğer kısmı olan "vahşi kubu", özellikle Ridan ırmağında oturan Kubular,

şüphesiz yüksek kültürlü Malaylı komşularının belli ettiğini kendi kendilerine hissediyorlarsa da -onların dili Malay lehçesidir- balta girmemiş tropik ormanlarında (rimba) şimdiye kadar ordan oraya gezen avcı hayatını sürdürmektedirler.

Avrupalılar Kubu'nun varlığını ancak geçen yüzyılın 20'li yıllarında öğrendiler. 1838 yılında onları Hollandalı Burs, daha sonra Vallet ve Van Dongen ziyaret etti. Alman B. Hagen Kubu'yu ayrıntılı olarak tasvir etti. (1905) 1929 yılı Folts'un rimbada vahşi Kubu'ya yoğunluğunu anlatan dikkat çekici kitabı ortaya çıktı. Bu küçük halka bilimsel ilgi gittikçe arttı. Kubu'ya kimileri saygısızlaşmış kabile, kimileri de ilkel ekonomik ve kültürel tarzı korunmuş olan, adanın Malay ahalisi öncesinin en eski kalıntısı relektiv grup sayıyorlardı. Fakat şu ana kadar Kubu az incelendi.

Onların dini inançları hakkındaki soru şu ana kadar aydınlanmadı.

Bazı yazarlar, Kubularda hiç değilse Ridan Irmağı boyundaki en çok tecritli gruplarında, dini inançların varlığını büsbütün reddediyorlar. Bu grubu keşfetmiş olan Van Dongen'in sözlerine göre Kubularda ne ruhlara ne de ölüler üzerine herhangi bir batıl itikat tasavvurlarına inanış yoktur. (Onlar ölülerini olduğu yerde bırakıp gidiyorlar.) Büyücüler ve üfürükçüler de yoktur. Bu buluş tarzını paylaşan Folts bu bakışı kontrol etmek için doğrudan sorgulamalarla kendine has çabalara girişti. O onlardan biriyle yaptığı karşılıklı konuşmanın notlarını yayınladı. Folts muhatabını herhangi bir doğa üstünlük düşüncesine sevk etmek için özenle çabalıyor, o ise ya yaşam çevresinde korkunç anlaşılmaz birşeylerin varlığını inatla reddediyor ya da sadece hiçbir şey bilmediğini söylüyor.

İşte yeterince dikkate değer konuşmadan gösterişli bir parça:

- Sen herhangi bir zaman tek başına ormana gittin mi?
- Evet, sık sık.
- Orada sen inlemeler ve nefes sesi duydun mu?
- Evet.
- Neyi düşündün?
- Ağacın sarsıldığını.
- Bağırmalar işitmedin mi?

- İşittim.
- Neyi düşündün?
- Canavarların bağırdığını.
- Peki sen hangi canavarın böğürdüğünü biliyor musun?
- Ben tüm canavar seslerini biliyorum.
- Demek ki geceleyin sen ormanda hiçbir şeyden korkmuyorsun?
- Hiçbir şeyden.
- Sen orada hiçbir zaman seni korkutabilecek, bilinmeyen hiçbir şeyle karşılaşmadın mı?
- Hayır, ben hepsini biliyorum.

Folts başka bir sefer Kubularda ölülerle ilgili batıl itikatlar var mı, yok mu öğrenmek için aynı şekilde çaba harcamış.

- Sen ölmüş insan gördün mü?
- Evet.
- O yürüyebilir mi?
- Hayır...

- Onda da aynı sendeki gibi organlar, fakat o onlarla hareket edemiyor. Bu neden olabilir?
- O ölü olduğundan.
- Ölü ile canlının farkı nedir?
- O nefes almaz.
- Nefes alma ne demek?
- Rüzgar.

Folts'un göksel olaylarla bağlantılı herhangi bir dini tasavvurlar için ağız arama teşebbüsü de aynı şekilde başarısızdır.

- Sen şimşek gördün mü?
- Evet.
- Bu ne olabilir?
- Bilmiyorum.
- Şimşek nereden ortaya çıkıyor?
- Yukardan.
- Şimşek niçin oluyor?
- Bilmiyorum.

- Sen şimşek yapabilir misin?
- Hayır.
- Herhangi bir insan şimşek yapabilir mi?
- Hayır.
- Şimşek ne ki?
- Bilmiyorum.
- Şimşek belki de hayvandır?
- Hayır.
- Belki de gök gürültüsü hayvandır?
- Hayır.
- Belki de gök gürültüsünü ve şimşeği hayvanlardan biri yapıyordur?
- Hayır.

Böylesi konuşmalar Folts'u Kubularda hiçbir şekilde hatta rüşeym halinde bile dinî tasavvurların olmadığına inandırdı.

Şayet Folts'un yaptığı gibi, tümüyle dikkate değer olan, röportaj benzerinde temellenilirse, gerçekten de Kubuların tamamen dinsiz olduğu sonucunu çıkarmak gerekmektedir. Bu büyük bir teorik öneme haiz olurdu. Fakat yerlilerde böylesi konuşmalar yeterince ikna edici değildir. Tüm insanlar tanımadığı insanlar karşısında kendi inançlarını daima istekle açıklamaktan uzaktırlar, özellikle de Kubu gibi, böylesi zayıf, yoksul, ürkek olanlar.

Diğer gözlemcilerin bildirdikleri genelde Kubularda batıl tasavvurların olduğunu tanıklık etmektedir.

Kubularda, kendinden geçme haline gelip güya ruhlarla söyleşide bulunan insanlar, şamanlar (dokun ya da malim) var. Burs ve Vallet'in ilk tasvirlerinde malimlerin tipik şaman etkinliği haber verilmektedir. Malimin davul sesleri eşliğinde dans zamanı kendini vecd haline getirdiği, bu esnada ruhların sesini duyduğu özellikle anlatılmaktadır.

Malimin "doğaüstü esinlenişinin" diğer bir tasvir edilişi de o kafasını çarşafla örtünce bir süre sonra "kendini güya sarhoş gibi hissetmektedir". Bu tarzla malim hastanın hastalık sebebini ve tedavisini öğrenmektedir. Ancak Kubulardaki bu Şamanizm kendine özgü müdür o Malayların etkisine bağlı değil midir? Söylemek zor.

Kubu kabilelerinde ölülere karşı davranış en ilkel dahi olsa, (onlar cesedi öldüğü yerde sadece bırakıyorlar) Vallet'in bildirdiğine göre onların bazılarında gene de ölümden sonra kimi insanların ruha dönüştüğüne, kimilerinin de sadece ölmüş olduğuna dair tasavvurlar vardır. Onlar bunu insanın ölümü anında duydukları herhangi bir sese göre bilmektedirler. Şayet hiçbir ses olmazsa insan kesin olarak öldü ve ondan sonra hiçbir ruh kalmadı demektir. Münferit insanların ölümünden sonraki kaderlerinde böylesi farkı Kubuların neyle açıkladığı bilinmiyor.

Tüm bunlar Kubularda gelişmemiş, rüşeym halinde de olsa dini inançların varlığını göstermekte ve bu açıkça ilkel hayat şartları ve bilinç gelişiminin genel düşük seviyesi ile açıklanmaktadır.

Semangların Dini

Semanglar Malay Yarımadası'nın iç kısımlarındaki deli ormanlarda yaşayan kısa boylu, zencimsi, göçer, küçük kabile gruplarıdır. Onların dilleri Monhmer ailesinden sayılmaktadır. Malaylılarla ekonomik bağımsızlık içinde bulunan Semanglar, onların belli etkisini hissetmekte ve hemen herkes Malay dilini bilmekte ise de aşırı ilkel kültürlerinin kendine özgülüğünü tamamen korumaktadırlar.

Semangların inançları Vogan Stifen (1891-1892) ve William Skit (1899 - 1900) tarafından tasvir edildi. Onların hayatını en dürüstçe, iyi niyetle inceleyen ve bir çok yönünü tasvir eden etnograf Pater Paul Şebesta (katolik papaz) 1924-1925 yıllarında Semanglar arasında bulundu.

Semanglarda ayrı, özel üfürükçü şamanlar bulunmaktadır. Skit'in bildirdiğine göre onlar şamanlarınkine benzer usuller kullanmaktadırlar. P. Şebesta onları çoğu kez otlar yardımıyla tedavi eden üfürükçüler olarak tasvir ediyor, fakat o Hala'nın ruhlarla - Tsenolarla- söyleştiğini de belirtiyor. Ruhlar hakkındaki bu tasavvurlar çok özgündür. Tsenolar güya çiçeklerde yaşamakta (Avrupalı elfler gibi) ve insana karşı şerli değil, hayırlı, iyiliksever ruhlar sayılmaktadırlar.

Semanglar ölülerini toprağa gömmektedirler. Ölünün ruhunun batıya bir yerlere gittiğine fakat geceleri kuş kılığında dönebilece-

ğine ve bağırtılarla hemşerilerini korkutabileceğine inanmaktadırlar.

Semanglarda Totemik tasavvurların izleriyle de karşılaşılmaktadır. Örneğin Kenta kabilesinde, gebe kadının vücudundaki rüşeymin herhangi bir kuşun iştirakiyle oluştuğuna dair inanç vardır.

Semanglar bora karşısında batıl korku hissetmektedirler. Onlar onu bazı kabilelerde insan kılığında, bazılarında da maymun kılığında tasvir edilen korkunç tanrı Karei (Kari) örneğinde timsalleştiriyorlar. Semanglar borayı uzaklaştırmak için Karei'ye kurban sunmakta, bıçakla kendi vücutlarında yaralar açarak kanı suyla karıştırıp, bu karışımı boranın geldiği yöne serpmektedirler. Pater Şmidt bazı bölük pörçük bilgileri yorumlayarak Karei'yi yüce - göksel tanrı- yaratıcı olarak takdim etmeye yeltendi. Fakat onun fikirdaşi Paul Şebesta tek tanrıcılık teorisine taraftar olmasına rağmen, bu bakışı çürüten olayları yayınlamak zorunda kaldı. Birinci olarak, Karei iyi değil, kötü tanrıdır; ikincisi de o yaratıcı değildir. Semanglar dünyanın yaratıcısını diğer mitolojik varlığa, daha düşük mertebedeki Ta Pednu'ya atfetmektedirler. P. Şebesta gerçekten de bizzat anlattığı gibi, Semangları onun görüşünce bu yanlış tasavvurlarında düzeltmeye çabalamıştır. (Şebesta onlarla konuşmaktadır.) "Böyle nasıl olabilir? Karei onların tanrılarının en başta geleni değil midir? O hiçbir şey yaratmamış nasıl olabilir? Acaba o muktedir değil mi? Ya da Ta Pednu Karei'den daha mı güçlü?" Onun muhatabı Semang tamamen makul cevap vermektedir. "Karei, büyük (yüce) efendi, yüce efendi çalışmaz, kendi hizmetçisini, kendi oğlunu çalışmaya zorlar". Bu, yaratıcının mitolojik örneğinin, tanrı konusundaki tasavvurla denk düşmesi gerekliğinin zorunlu olmadığına fazladan bir örnektir.

Andamanlıların Dinleri

Andaman Adalarının -soyu şimdi hemen hemen tükenmiş olan- yerli ahalisinin inançları hakkında bilgiler yeterince çoktur. Biz bu bilgileri 1869'dan 1880'e kadar adalarda yaşamış İngiliz sömürge yönetimi memuru A. Radklıff-Breun'un titiz emeklerine borçluyuz.

Andamanlılar uzun süredir diğer halklardan hemen hemen tam

tecrit halinde bulunduklarından ve kültürleri tamamen kendilerine özgü geliştiğinden bu adalıların inançları büyük ilgiye maruzdur. Andamanlıların özgün halini, onların antropolojik tiplerinin (kısa boylu zencimsi tip, Güney Asya'nın en eski ahalisinin torunları) ve dillerinin tamamen ayrı oluşu da gösterdi. Onlarda avcılık, balıkçılık, toplayıcılık gibi sırf ilkel benimseyici ekonomi korundu. Onlar hiçbir evcil hayvanı, hatta köpeği bile bilmiyorlardı. Onlar ateşi elde etmeyi bilmiyorlardı ve yanan ocakları sürekli korumak mecburiyetindeydiler. Doğrusu Andamanlıların yeterince dayanıklı olduklarının, zamanına göre bir yerden bir yere göçerek yaşadıklarının kanıtları vardı. Onlar ok ve yay kullanıyorlar, kilden kapkacak yapıyorlar, küçük soy topluluğu halinde yaşıyorlardı.

Andamanlıların inançlarında derin arkaik hatlar nisbeten gelişmiş biçimlerle birleşmektedir.

Onlarda totemizmin sadece zayıf izleri kaldı. Braun onların "ataları" hakkında birtakım mitler kaydetti. Bu mitler Avustralyalılarınkine benzemektedir: Andamanlılarda "atalar" hayvan ismi taşımaktadır ve sanki bu hayvanlarla özdeşleşmiş gibidirler. Men'in notlarında hayvanlardan adlandırılmış atalar üzerine hatırlatmalar vardır. Fakat totemizmin diğer elementleri hakkında hiçbir şey bilinmemektedir. Yiyeceklerde yasaklamalar mevcut, fakat bu yasaklamalar totemik değil gibi görünmektedir.

Andamanlılarda en temel yiyecek yasağı, 11-13 yaşlarındaki her iki cinsten de yeni yetmelerin tabi kılındığı yaş inisyasyonu geleneği ile bağlantılıdır. İnisyasyonu ekseriyetle 1 yıldan 5 yıla kadar süreli (kız çocuklarında daha uzun) yiyecek sınırlamaları teşkil etmektedir. İnisyasyonla bağlantılı inançlar hakkında hiçbir şey bilinmemektedir. Andamanlıların çeşitli animistik inançları hakkında çok daha fazla bilgiler mevcuttur. Bu inançlar önemli ölçüde üfürükçülerin veya şamanların (oko-cumu veya oko-paiyad) kendilerine has gelenek ve herşeyden önce de ruhlarla konuşabilme yeteneği atfedilen ayrı özel uzmanların faaliyetleriyle bağlantılıdır. Oko-cumu, ruhlarla konuşuyor veya rüyasında görüyor ya da onlardan daha güçlü olanları herhangi bir yere, ormana giderek gerçekte görüyordu. Bazı tasvirlere bakılırsa en güçlü oko-cumular sara nöbetlerine meyilli olanlardı ve bunu ruhlarla konuşmanın ayrıcalıklı,

seyrek bir tarzı sayıyorlardı. Ruhların yardımıyla Oko-cumu, düşmanına hastalık gönderme, ona yol açan ruhları kovarak hastalığı iyileştirme, havaya tesir etme vb. yeteneklere haizdi. Oko-cumu'nun konuştuğu ruhlar, çeşitli güçlerin ve tabiat olaylarının timsalleşmesi ve aynı zamanda da ölülerin ruhlarıdır. Andamanlıların bu iki kategori ruha Çauga ya da Lau adını vererek birbirinden ayırmadıkları anlaşılmaktadır.

Rodkliff Braun orman ve denizin ruhlarını nereden almış olduklarını Andamanlılara sorduğu zaman, onlar bunların ölmüş erkek ve kadın ruhu olduğunu söylemişlerdir. Ancak aynı Rodkliff Braun, ölmüş insanın ruhu ne olmaktadır diyerek soruyu başka şekilde sorduğu zaman, karmakarışık ve çeşitli cevaplar veriyorlardı. Galiba adalılarda, Hıristiyan misyonerlerin etkisi ile yeraltında ya da tam tersine gökyüzünde bir yerde canların ayrı özel dünyası üzerine tasavvurlar ortaya çıkmıştır.

Ruhlar çoğu kez insan için kötü, tehlikeli varlıklar olarak resmediliyordu. Güçlü olasılıkla, bu animistik örneklerin temelini, insana tehlike ve düşmanlık arzeden tabiat kuvvetlerinin timsalleşmesi teşkil ediyordu. Men'in bildirdiğine göre, ruhlar arasında en çok korku uyandıran ruhlar: Erem-çaugala, (insanları görünmez oklarıyla ormanlarda yaralayan ya da öldüren ormanın ruhu); Curuvın, (ani hastalıklarıyla insanı harabeden ve boğulanların vücudunu yiyen, denizin kötü ruhu) ve Çol, (gündüzün kızgın sıcağında görünmez mızraklarıyla insanları yaralayan ruh) gibi ruhlardır.

Güneş, ay (güneş ayın karısı sayılıyordu) ve diğer gök olaylarını timsalleştiriyorlardı. Dini inançlarda onlara büyük önem verilmediği de gerçektir.

Fırtınanın ve kuvvetli muson rüzgârlarının Puluga (ya da Biluku) adı altında kâh erkek, kâh kadın kılığında timsalleştirilmesi önemli rol oynamakta idi. Fırtınalı, yıkıcı rüzgârlar, boranlar ve diğer benzeri olaylar Puluga'nın öfkesi olarak yorumlanıyordu. Puluga ekseri çeşitli yasakların, üstelik kökeni aydınlık olmayan yasakların ihlaline öfkeleniyordu: arımumunu eritmek ya da yakmak yasak, ağaçtaş böceğini öldürmek (ağaçtaş böceği kurtların en çok sevilen yiyeceği olsa bile) yasak. Men'in bildirdiğine göre fırtınayı ve şayet yağmur istenmiyorsa, yağmur bulutlarını uzaklaş-

tırmak için büyülü üfürükler okunuyordu. Andamanlar o zaman Puluga'ya hitab ederek "Yılan ısıracak, ısıracak, ısıracak!" diye bağırıyorlardı. Yağmur gene de başlarsa, Puluga'nın uyarıdan korkmadığını söylüyorlardı.

Andamanların mitoloji örnekleri arasında Puluga şüphesiz ilk yeri alıyordu. Sonraları misyonerler ondan göksel tanrı yapmak için çabaladılar, hatta Hıristiyan metinlerinin çevirilerinde bu adı Tanrı adı yerine kullandılar. Pater Şmidt Puluga'yı tek tanrılık öncesi yaratıcı tanrı olarak tasvir ediyordu. Ancak bu gerçek olmaktan çok uzaktır. Andamanlarda Puluga'ya hiçbir çeşit tapınç yoktu ve dünyanın yaratılmasında onların, ona nasıl bir rol atfettikleri aydınlık değildi. Kimilerinin inancına göre Puluga, tüm dünyayı bu arada ilk insanı (Tomo'yu) yarattı. Diğerlerine göre yaratıcı olan özellikle Tomo idi. Puluga ise daha sonra ortaya çıktı. Her durumda mitlerin çoğunun merkezinde özellikle Tomo'nun, ilk insan atanın figürü durmaktadır. O aynı zamanda kendi torunlarına tüm sanatları ve ustalıkları öğretmiş olan kültür kahramanıdır.

Vedda Dini

Veddalar (Veddahi) Sri-Lanka Adası'nın iç kısımlarında, dağlarda yaşayan küçük avcı kabile ve adanın kuzeybatı kıyılarındaki önemsiz gruplardır. Birçok yüzyıllar boyunca Veddalar daha kültürlü komşularıyla (Singallılarla ve kuzeydoğuda ise Tamillilerle) sıkı komşuluk içinde yaşadılar. Veddaların çoğu bu halkların güçlü etkisi altında kalıp ziraatla uğraşarak yerleşik hayata geçti, bunlara köylü Veddalar adı verilmektedir. Fakat vahşi Veddalar adı verilen ve bugüne kadar tecritli halde yaşayan oradan oraya dolaşarak avcılık hayatını sürdürenler de komşularının etkisinden kaçamadılar. Onlar Singal dilinin eski lehçesi ile konuşmakta ve küçük anaerkil soy topluluğu -varge (Varuge)- olarak yaşamaktadırlar.

Vedda kültürü üzerine, özellikle de onların dini hakkında Sarazin kardeşlerin, (1884-1886) daha sonraki zamanlarda 20. yüzyılın başında ise karı koca Zeligmanlar'ın ve G. Parkerin çok dürüstçe araştırmaları bulunmaktadır.

Çok eskiden beri Singallı Budistler ve Tamil Hindularıyla iliş-

kide olduklarından Veddalar şüphesiz ki eski inançlarını saf haliyle koruyamazlardı. Ekonomik ve sosyal yaşamlarının ilkelliğine rağmen Veddaların dinleri daha yüksek gelişimli komşu halklarının etkilerinin şüphe götürmez izlerini taşımaktadır. Onlarda genelde birçok eski tarz korunmuştur.

Veddalarda dugganava denilen ruhlarla alışverişi olan şamanlar ve her toplulukta ırsi olarak intikal eden dugganava mesleği vardır. Dugganava ayinlerini icra ederken dans ediyor, ruhları çağırıyor ve nihayet yarı kendinden geçmiş halde düşüyor. Bu anda onun ruhlara üstün geldiği kabul edilmektedir.

Ruhlara Yaka (Yaku) denmektedir. Onlar pekçokturlar ve Veddalarda ihtiramın başlıca nesnesini teşkil etmektedirler. Yaka örneklerinin hangisi kendilerinindir ve hangisi komşulardan aktarmadır, kökenleri bakımından bunu kavramak çok zordur.

Ruh yığınından birkaç tane daha önemlisi öne çıkmaktadır: Gale-Yaku, Kande-Yaku, Nae-Yaku. Bunlarla ölenlerin asıl ruhları kastedilmektedir, diğerlerinin kökeni ise tartışmalıdır. Her halükârda bunların hepsi basit sıradan ruhlardır. Şayet bazı komşu mitoloji örneklerinden aktarıldığı açık olanlar sayılmazsa, Veddaların dininde tanrı örnekleri yoktur. Araştırmacıların direk sorularına Veddaların kendileri bazen "Bizdeki Singal (veya Tamil) dinidir" cevabını veriyorlar.

Veddalarda gömü adetleri aşırı derecede ilkeldir. Ölmüş kişinin vücudunu herhangi bir yerde, kaya üzerinde bazen üzerini dallarla örterek bırakmaktadırlar. Ruhların ahiretteki kaderleri üzerine açık tasavvurları yoktur.

Fakat Veddaların animistik inançlarıyla ölülere ihtiram göstermenin bağı nasıl olmuş olursa olsun, Veddaların dininde ruhlar, herşeyden önce avcılıkla ilişkili olarak rol oynamaktadırlar. Ava çıkmadan önce onlara kurbanlar sunmakta ve yakarmaktadırlar.

K. Zeligman Veddaların dininde büyünün ve her türlü büyüsel ayinin az gelişmişliğini karakteristik özellik olarak işaretlemektedir. Av öncesinde onlar daha sık dua etmekte ve tanrılara kurbanlar sunmakta fakat büyü yapmamaktadırlar. Buna karşılık Veddalarda, avcı olduklarından olsa gerek, kendine özgü oklara tapınç gözlen-

mektedir. Yere saplı kutsal okların etrafında ayin dansları düzenlemektedirler.

Veddalarda zarar veren büyü, aşk büyüsü, hava için büyü galiba hiç yoktur. Zaten tüm bunlar gelişimin bu denli alt basamağı için bir parça olağan dışıdır.

Aynların Dini

Aynlar (Kuzey Japonya'da) Hokkaydo Adası'nda küçük bir ulustur. Daha önce keza Sahalin güneyinde, Kuril Adaları'nda ve Kamçatka'nın güneyinde de yaşıyorlardı. Yörenin en eski ahalisinin bu kalıntısı, Japonlarla binlerce yıllık komşuluklarına rağmen, tamamen arkaik balık avcılığı ekonomi tarzını ve çözülmüş soy kalıntılarıyla en basit soy teşkilat biçimlerini korumuşlardır.

Aynların inançları Japon dininin etkisini hissetse de çok arkaik türünü korumuştur. Mamafih Aynlarda Japonların dini inançlarının gelişimine etki göstermiştir.

Aynlar arasında 60 yıl yaşamış olan misyoner John Betchelor'un emekleri, keza L. Y. Şternberg, George Montan-donn, Bronislav Pilsudsky'nin ve diğer etnografların araştırmaları sistematik olmasa dahi, Aynların dininin tasvirini ayrıntılı olarak içermektedir.

Aynların dininin belki de en büyük karakteristik çizgisi tapıncın, aile, ev biçimlerinin hakimiyetidir. Onun yoğunlaştığı yer ateşin sahibesi ya da ateş tanrıçası örneğinde timsalleştirilen evin ocağıdır. Aynların barınaklarının ocak ve en doğusundaki duvar arası ile bu duvardaki pencere kısmı kutsal sayılmaktadır. Barınağın kuzeydoğu köşesinde ailenin diğer doğaüstü koruyucusu -Çisey-Koro-İnau (sivriltilmiş ayrı özel değnek) muhafaza edilmektedir. Bu erkek cinsinin varlığı, aile ocağı ise onun karısı sayılmaktadır. Ailenin başı koruyucuya tüm aile adına dua etmektedir.

Genel olarak Aynların yaşamında anaerkil soy kalıntıları az olmamakla beraber, kadınların hem bu aile tapıncına, hem de diğer tapınç biçimlerine iştiraklerinin kabul edilmemesi dikkat çekicidir. Hatta kadınların ruhunun olmadığı kabul edilmektedir. Fakat eskiden tüm dini ayinlerin özellikle kadınlarca icra edildiğine dair efsa-

ne var bulunmaktadır. (Anlaşılan tarihsel gerçeklik onda yansımaktadır.) Tapınçtan kadının bu kadar kesin uzak tutulması eski anaerkilliğin zorla altedilmesi sonucu olabilir.

Totemik kalıntılı hatlarıyla ayıya avcı tapıncı; Aynlarda tapıncın en yaygın biçimi olarak ilk sırayı almaktadır. Bu tapınç (Amur-Sahalin diyarları halklarındaki ayıya tapınçla çok benzeşmektedir) ayının ilahlığı üzerine *"dağ tanrısının oğlu üzerine"* tasavvurlarla bağlantılıdır. Bu tapıncın yoğunlaştığı yer, ayının merasimle öldürüldüğü törensel ayı bayramıdır. Bayram için önceden ormanda ayı yavrusu yakalayıp kafeste özenle bakarak beslemektedirler. (Geçmişte kadınlar ayı yavrularını göğüslerini emzirerek besliyorlardı.) Öldürülmeden önce ayı tüm köyde evden eve törenle dolaştırılmakta. Sonra törensel atış alanındaki özel tören (tanrıyı yeme) ayini zamanında onun etini yiyorlar, kafatası ve kemiklerini kutsal andaç olarak muhafaza ediyorlardı. Günümüzde Aynların ayı bayramı gerçekte daha çok halkın eğlencesi ve turistler için seyir haline geldi.

Aynlar avcı halk olarak ayıdan başka pek çok hayvanı, özellikle de yılanı kutsal sayıyorlar. Onlardan çok korkuyor ve öldürmüyorlar, (ölü yılanın ruhu öldürene girmesin diye), buna karşılık onları zarar veren büyü için kullanıyorlar. Aynlar kartal ve diğer bazı kuşlara, deniz hayvanlarından özellikle yırtıcı köy kırlangıcına ihtiram gösteriyorlar. Tüm bu ve diğer kutsal hayvanlara Kamui denmektedir. (Bu kelime Japonca Kami ile akrabadır). Kelime genel olarak her türlü tanrı anlamına gelmektedir. Daha güçlü kamuiler dağların, denizin, yeraltı dünyasının sahipleridir. Pek çok yöresel kamuiler - kayaların, dağların, nehirlerin vadilerin vb. sahipleri- vardır. Görünüşe göre güneş ilahı Çuf-Kamui'ye ihtiram Japonlardan aktarmadır. Tüm bu ilahlar iyiliksever sayılmakta fakat onlar da kurban sunulmasını talep etmektedir.

Aynlarda en önemli ve en yaygın kurban sunma türü, önemli dinsel büyü anlamı verilen özel sivriltilmiş ağaç değneklerdir. L. Y. Sternberg'in araştırmalarına göre inau, insanlar ve ruhlar arasında aracı gibidir. İnau'da eskiden insan kurban etmenin yerine geçişi gören bazı araştırmacıların haklı olmaları zordur. İnau ev tapıncında ve ayı bayramı merasiminde çok kullanılmaktadır.

Aynlarda ayrı profesyonel tapınç görevlileri yoktur. Gerçi Sternberg onlarda şamanların olduğunu hatırlatmakta ve aynı yerde onların özel saygınlık ve etkinlikten yararlanmadıklarını belirtmektedir. Fakat bu sorun yine de aydınlanmamış kalmaktadır.

Güney, Güneydoğu ve Doğu Asya'nın en geri bazı kabilelerinin ayinlerine ve inançlarına göre fazlasıyla bölük pörçük bile olsa, olaylara dayanarak özetlenmiş materyal, Avustralyalıların, Tazmanyalıların ve kısmen Papuasların dinlerinin incelenmesi hangi sonuçları verdi ise onları doğrulamaktadır. Dinin tamamen arkaik biçimleri, totemizm, avcılık tapıncı, Şamanizm'in ilk biçimleri vb. varsın burada bir parça görünüşü değişmiş kılıklarda saklansınlar. Fakat Avustralya-Okyanus bölgesinde gözlenmeyen olaylarla da karşılaşılmaktadır. Örneğin tabiatın tehditkâr güçlerine batıl tapınma (Andamanlar, Semanglar) ev ocağına tapınç (Aynlar) çok sıcak ülkelerin sakinlerinde bulunmamaktadır. Burada bu halkların içinde yaşadığı diğer tabiat şartlarının etkisi görülmektedir.

Merkezî, Doğu ve Güneydoğu Asya'nın Yüksek Kültürlü Halklarının Eski İnançları

Merkezî, Doğu ve Güneydoğu Asya'nın eski yüksek kültürlü halklarına gelince ki onlarda gelişmiş sınıflı toplumda ortaya çıkan, günümüzde *"dünya"* dinleri adı verilen (Budizm, İslam ve diğerleri) egemenler, gene de onlarda da yer yer daha sınıflaşma dönemi öncesinde oluşmuş daha eski inançların kalıntıları korunmaktadır. Tabi bu inançların uzak geçmişte neyi temsil ettiklerini yargılamak zor. Çünkü onlar hakkında bilgiler çok az.

Tibet kabilelerinde devlet olarak birleşinceye ve Budizm'in yayılmasına kadar (VIII. yy.) genellikle *"Bon dini"* adı verilen yerel tapınçlar egemendi. Bu tabiat -özellikle de dağların- ruhlarına tapınç idi. Tibet'te dağ geçitlerinde (Moğolistan'da olduğu gibi) şimdi de bir yığın taş görünmektedir. Dağların ruhlarının kurbanları, geleneğe göre her taş yığınına kendi taşını ekliyordu. Gök tanrısına da ihtiram gösteriliyordu. Bon-bo rahipleri maskeli halde danslarla kutsal ayinleri icra ediyorlardı. (Bu gelenek bilahare Tibet-Mongol Budizmi'ne geçti). Tibet'e Budizm'in sızmasından sonra, Bonbist-

ler uzun süre ona karşı mücadeleyi sürdürdüler. Şimdi de Tibet'te bazı yerlerde hala eski dinin taraftarları vardır. Hatta anlaşılan Budizm'in etkisi altında ortaya çıkan Bonboist manastırlarıyla karşılaşılmaktadır.

Eski Mongollar arasında da benzer inanç biçimleri yaygındı. Ruhlar yığınının başında gök tanrısı duruyordu. Dini ayinleri rahip şamanlar (Büge) uyguluyordu. Bu ayinlerde arındırıcı güç olarak ateş belirgin bir rol oynuyordu. Mesela Mongollar kendilerini düşman büyüsü tehlikesinden korumak için tüm yabancı kabile üyelerini onlarla karşılaşmadan önce ateş arasından geçiriyorlardı. Altınordu Moğol Tatarları (13-14 yy.) Han'ın komutanlık karargâhına gelen Rus beylerine böyle davranmışlardı. Sonraları (16. yy.dan sonra) Moğolların eski inançları, beylerin gayretkeş koruyuculuğunda, Tibet'ten aktarılan Budizm tarafından kenara itildiler, kısmen de onunla iç içe geçip kaynaştılar.

Hinduçin halklarında Budizm öncesi inançların izleri hala izlenmektedir. Mesela Birma'da atalara, tabiat ruhlarına ve tanrılarına ihtiram göstermenin eski izleri bu güne kadar korunmaktadır. Hinduçin'in tüm halklarında atalara aile tapıncı, keza tarım tapıncıyla bağlantılı ayinler önemlidirler.

Özellikle halklarındaki eski inanç kalıntıları dikkate değerdir. Burada resmi egemen din İslam'dır ancak onun etkisi büyük adanın iç kısımlarında ve Doğu Endonezya'nın çevre kısımlarında zayıf kalmaktadır. Oralarda tutunmuş olan İslam öncesi inanışlar Sovyet araştırmacı L. E. Karunovskaya tarafından başarıyla incelenmiştir.

Endonezya'nın bu bölgelerinin sakinlerinde ekseriyetle ormanla bağlantılı ruhlar hakkında türlü türlü ve çok parlak animistik tasavvurlar yaşamaktadır. Bunlar orman alanlarının, ırmakların ve dağların *"sahipleridir"*. İnsan kılığında fakat görünmeyen varlıklardır. Onlar şayet kurbanlarla merhamete getirilmezlerse her çeşit belaya sebep olabilirler. İnsanlara hastalık gönderebilirler. İnsan ormanda iken orman ruhlarını kızdırmamak için ihtiyatlı davranması gerekmektedir. Orman ruhlarının meskûn köylerden çocukları kaçırdıklarına dair inanışlar vardır. Gerek erkek gerek kadın cinsinden ruhlarla cinsel evlilik ilişkisinin olabileceğine inanışlar çok yaygındır.

L. E. Karunovskaya'nın, Endonezya sakinleri etnik tarihinin belirli etabının yansıması olarak bu inançlardan çoğunu doğru açıkladığı anlaşılmaktadır. Çağdaş Endonezyalıların ataları -Güney Asya Mongolitleri- M.Ö. 2000 yıllarında adaları yurtlandırmaya başladıklarında, orada toplumsal gelişmenin daha aşağı basamağında duran zencimsi ırk tipinde avcı kabileleri buldular. Adaların yerli sakinleri daha güçlü yabancılar karşısında yavaş yavaş ormanların derinliklerine dağlara doğru çekildiler. Fakat direnerek, ormanın en sık yerlerinden davetsiz misafirlere defalarca saldırarak, sığınaklarından onlara zehirli oklar fırlatarak geri çekildiler. Yeni gelenler vahşi ormanlarda saklanan ele-avuca sığmaz düşmanlarından korkuyorlardı. Zamanla bu ormanla bağlantılı herşey, onların bilincinde bilinmez tehlikelerin bulanık duygusu ile boyandı. Gerçek hayatları yavaş yavaş yok olan yerliler esrarengiz ruhlara *"yerin sahiplerine"* dönüştüler. Ancak yabancıların yerlilerle barışçıl ilişkileri de çok seyrek değildir. Onlar ise orman ruhlarıyla cinsel evlilik üzerine inanışlarda yansımıştır.

Endonezyalıların animistik inançlarının tabi ki başlıca kökleri de vardı. Onlarda atalara tapınç bulunuyordu. Özellikle köyün kurucusu ve ezeli sahipleri sayılan komünal topluluk başı atalara ihtiram gösteriyorlardı. Mesela Toracaylarında Tselebes, dayaklarında Borneo böyle idi. Bu aristokratlar ilk kolonist atalarının otoritesi ile iktidarlarını ve ayrıcalıklarını sağlamlaştırarak ve onlara yaslanarak her türlü keyfiliği kendilerine hak görüyorlardı.

Endonezya halklarında karakteristik tarım tapınçları, keza savaş büyüsü ayinleri, av ayinleri vb. kaydedilmiştir.

BÖLÜM 5

AMERİKA HALKLARININ DİNLERİ

Amerika yerli ahalisinin dinleri, tıpkı Avustralya ve Okyanus halklarının inançları gibi, eski dünyanın dinlerinin gelişiminin dışında gelişip şekillendiğinden, bilim için olağanüstü ilginçliktedir. Fakat burada bizim karşımızda nisbeten küçük Avustralya-Okyanus bölgesinden farklı olarak, kuzeyden güneye, Arktika'dan hemen hemen Antartika'ya kadar tüm coğrafya kuşaklarından uzanan iki muazzam ana kıta bulunmaktadır. Amerika'nın yerli ahalisi Kızılderililer ve Eskimolar, ezelden beri coğrafi ortamın tamamen apayrı şartlarında, ulaştıkları gelişim seviyeleri bakımından aynı olmaktan uzak, çeşitli gruplar halinde yerleşiktirler. Avrupalılar gelmeden önce Amerika'da olağanüstü geri kabilelerin yanısıra, yüksek gelişimli toplumlar ve de şehir kültürlü özgün devletler bulunmaktaydı.

Genel bakış kolaylığı sağlamak için, Amerikan yerli halkını, Avrupalı sömürgeciler geldiği anda nasıl görünüyorlarsa öyle, eşit olmayan üç kategoride gruplandırmak mümkündür. 1) Avcıların, balıkçıların ve toplayıcıların en geri, kenar kabileleri. 2) Kuzey ve Güney Amerika'nın esas kitlesi; Kızılderililerin ekseriyeti tarımcı ahalisi. 3) Merkezî Amerika'nın (Meksika'dan Peru'ya kadar) sınıflı ve devlet düzenli olarak yapılanmış yüksek kültürlü bölgelerinin ahalisi. Son grup ilerdeki bölümlerden birinde (Bakınız 13. bölüm) diğer sınıflı toplumların yanında gözden geçirilecektir.

1. AMERİKA'NIN GERİ VE KENAR HALKLARININ DİNLERİ

Yeni Dünya'nın ilkel, en geri kabilelerinin büyük kısmı G.

Amerika'nın zor ulaşılır kıyısında köşesinde yaşadılar ve yaşıyorlar. Onların çoğu pek az incelendi, bazıları bilimde hemen hemen bilinmez kaldılar. (Guayaki, Siriono, Auki ve diğerleri) Ancak ayrıntılı bilgiler sadece Ateşyurtlular ve Bororo hakkında bulunmaktadır. Ateşyurtluların dini inançları ile kısaca tanışalım.

Ateşyurtluların Dini

Ateş Dünyası kabileleri -Ona, Yaganlar, Alakalufflar- şu anda hemen hemen ölüp gitmiş ya da kolonizatörlerce yok edilmiş olan Kızılderililerin en geri grupları arasında sayılmaktadır. Anlaşılan bir zamanlar bu kabilenin atalarının daha güçlü komşularınca dışlanmaları ve bu yerlerin tabii şartlarının aşırı derecede elverişsiz olması yüzünden, ülkenin bu kısmında kültürel gerileme yeri oldu.

Ateşyurtlular kara ördekleri avcılığı (Ona kabilesi) ve balıkçılık ve deniz ürünleri toplayıcılığı (Yaganlar, Alakalufflar kabileleri) geçiniyorlardı. Onların maddi kültürleri aşırı derecede yoksuldu. (Çardaklar, çok kıt elbiseler.) Toplumsal düzenleri, sosyal tabakalaşmanın hiç olmadığı erkensoy (ön-soy) dur.

Ateşyurtluların dini inançları Vilhelm Koppers ve Marti-na Guzinde'nin çalışmaları sayesinde yakın zamanlarda az çok bilinir oldu. İlkel Monoteizm (tek tanrıcılık) teorisini sağlamlaştırmak için belirli amaçla ateş dünyasına gelen iki Katolik papaz, onların çalışmalarının ana materyallerinin ön yargılı olmasına rağmen, birçok ilginç veri içermektedirler.

Ateş Dünyası Takımadaları'nın güneybatı ve güney kısmında yaşayan Ateşyurtluların üç kabilesinden biri olan Yaganlar (ya da Yamana) Koppers tarafından başarılı bir şekilde tasvir edildiler.

Şamanizm

Yaganlarda herşeyden önce Şamanizm'in gelişmiş biçimi ortada idi. Yekamuşi adı verilen şamanlar doktorluk yapıyorlar, şarlatanca üfürük usulleri kullanıyorlar, hastanın vücudundan büyük taşları çıkarıyormuş gibi yaparak şaman kamlamaları yapıyorlardı. Her Yekamuşi eski ve tecrübeli uzmanın yönetimi altında eğitimden geçiyordu.

İnisyasyon

Ateşyurtlularda Şamanizm'in yanısıra ondan bağımsız olarak kökeni itibariyle yaş inisyasyonu dönemine kadar giden çok ilginç adama ayinleri sistemi vardı.

Yaganlarda iki çeşit adama merasimi ayırdedilmektedir. Biri çihaus sistemi denilen, kadınları ve erkekleri eşit olarak kapsayan, özü adananlara, kabile ahalisindeki bir takım gizli bilgileri ya da yaşlılara itaat ve kabile geleneklerine uyulması vb. üzerine nasihatlerin aktarılmasından ibarettir. Diğeri, kina, anlaşılan çok daha sonraki sistemdir ve erkek derneklerinin rüşeym halini temsil etmektedir. Bu sistem kadına karşı yönelmiş gibidir. Kinanın bir zamanlar erkeklerden özenle saklanarak kadınların elinde tutulduğuna, erkeklerin ise kurnazlık yoluyla kinanın sırrını ele geçirip bu silahı kadınlara karşı çevirdiklerine dair efsaneler vardır. Bu iki sistem, özellikle de kina, ruhlar hakkındaki çok sayıda tasavvurlarla bağlantılıdır. Ayinlerin iştirakçileri o tasavvurları yüzlerine korkunç maskeler takarak tasvir etmektedirler.

Araştırmacıların varsayımına göre, Yaganlardan kina sistemi kuzey komşuları Ona'nın etkisi altında gelişti.

Yaganların adama ayinleri, adama ayinlerinin kurucusu ve koruyucusu sayılan göksel varlık Vatauinev mitolojik örneği ile bağlantılıdır. Yaganlarda bu mitolojik örneği keşfeden V. Koppers, hiçbir esasa dayanmadan Vatauinev'i yüce yaratıcı tanrı gibi tasvir etmektedir.

Adama ayinlerinde çeşitli ruhların örnekleri büyük rol oynamakta fakat onlar rüzgâr deniz vb. timsalleşmesini temsil eden doğa ruhlarıyla kaynaşmaktadırlar.

Ateşyurtlu Yaganların mitolojilerinde, kültür kahramanları, ikiz kardeş ve onların kızkardeşi sahneye çıkmaktadır. İkiz kardeşlerin kültür kahramanı olarak gerekçesi anlaşıldığına göre, eski iki fratri sistemi tarafından doğuruldu ki onları günümüzdeki Ateşyurtlularda bulamamaktayız. Totemizm artıkları da hemen hemen bulunmamaktadır.

Ateşyurtluların ahiret dünyası ve ölümden sonra ruhların varlığı üzerine tasavvurları tamamen bulanıktır. Koppers tüm isteğine

rağmen ölümden sonra ruhların varlığına ilişkin herhangi bir belirgin inancı, hele ahirette mükâfat-ceza fikriyatını Yaganlarda açığa çıkaramamıştır.

Yaganlarda gömü tarzlarından ceset yakma çoğunluktadır. Sadece bazı hallerde cesedi toprağa gömüyorlardı.

Benzeri dini inançlar ve ayinler keza Onalarda veya Selk-Namovlarda, Martin Güzinde tarafından tasvir edilmiştir. Onlarda adama ayinleri iki ayrı sisteme bölünmemiş, fakat onların ayinlerinin sistemi, kloketen Yagan kinasının tamamen aynısıdır. Kadınları korkuttukları korkunç ruh örnekleri ve (Yaganların Vatauinev paraleli) göksel varlık örneği olan Temaukl örneği onunla bağlantılı idiler.

Dinin bu biçimi (ilklerden biri) Ateşyurtlularda ekonomik gelişimin ve toplumsal ilişkilerin düşük seviyesi ile bağlantılıdır.

Eskimoların Dini

Amerika'nın karşı kuzey kenar bölgelerinde apayrı maddi hayat şartlarında olan bir halk yaşamaktadır. Eskimolar. Alaskadan Grönland'a kadar Kuzey Amerika'nın Antartika kıyılarına bir zamanlar yerleşmiş olan Eskimolar, ortamın çok zor şartlarına uyum sağlayabildiler ve şaşırtıcı şekilde özgün ekonomik bir tarz ve maddi bir kültür yarattılar. Fakat onların toplumsal düzenleri arkaiktir ve komünal-soy geleneğini korumuş olan küçük bölgesel gruplar halinde yaşamaktadırlar. Daha önce varolan anaerkil soy birlikleri artık hemen hemen dağılmışsa da sosyal tabakalaşma henüz hemen hemen belirsizdir. (Belki sadece Grönland Eskimolarında onun rüşeym halini açığa çıkarmak mümkündür.)

Eskimoların dini hakkında, daha 19. yy. başlangıcında seyyahların verdiği bilgiler vardır. Kaptan Con Ross, William Parry v.d. Eskimoların inançlarını, dinin gelişiminin ilk başlangıç aşamasına örnek olarak gösteren Hegel, *"dinin felsefesi"* adlı kitabında bu bilgileri kullanmıştır. Son zamanlarda Eskimoların inançları yeterince ayrıntılı olarak incelendi. Mahallî dili çok iyi bilen Kunt Rasmussen başkanlığındaki (Grönland doğumludur ve annesi de Eskimo'dur) yıllarca sürdürülen Danimarka *"Tule etüdü"* bu çer-

çevede pek çok şey yaptı. Aynı etüd gezisine katılan Kaem Birket-Smit tarafından ve çeşitli yıllarda Frityof Nansen, William Stefanson, V. Talbittser, Eduard Veyer ve diğerleri tarafından çok kıymetli materyaller toplandı.

Şamanizm

Eskimo dini için diğer unsurları ve dini inanç biçimlerini yutan Şamanizm'in gelişkinliği karakteristiktir.

Şamanlar (Angekok, Angakok) tapıncın yöneticileridir. Onlar sadece tedavi ile uğraşmamaktadır. Şamanların avcılar olarak Eskimolar için, mücadelede muazzam emek harcamalarına gerek olması, insanların bizzat varlığını tehdit eden başarısız avdan dolayı sürekli aç kalmalar, Eskimoların dininin tüm yönelişini önceden belirlemiştir. Onların av tapınçları, ekonomik faaliyetle ilgili inançları onlar için en başta gelen hayati önemdeki meseledir.

Yarına, avdaki başarıya güvenleri olmadığından, sürekli açlık tehdidi altında bulunduklarından, tabiat karşısında güçsüzlüklerini hissettiklerinden, Eskimolar inançlarına ve ayinlerine büyük umutlar bağlamaktadırlar.

Yakın geçmişte Eskimoların hayatını incelememiş olan E. Veyer, birkaç karakteristik çizgiyi bildirmektedir. Diomid Adaları'nın sakinlerinden biri, küçük bir boncuk tanesi -avcı muskası- gösterir. Bu boncuk için eski sahibine Eskimolar için muazzam değere haiz olan büyük deri kayığını vermiş, İglulik kabilesinden diğer bir Eskimo ise genellikle ırsi olarak intikal eden büyü yakarışlarını onun eski sahibini tüm hayatı boyunca doyurma ve giydirmeyi yükümlenerek satın almıştır. Sunulan örnekler Eskimoların bu türden dini nesnelere hangi önemi verdiklerini göstermektedir.

Animistik İnançlar

Eskimolar için tüm dünya havada, suda, rüzgârda, toprakta yaşayan çok sayıdaki ruhlarla doludur ve ekonomik faaliyetin başarısı onlara bağlıdır. Bu ruhlar sanki onların kişisel mülkiyetiymişçesine şamanlarla bağlantılıdır. Şu ya da bu şamana kişisel bağımlılık içinde olmayan hür ruh yoktur.

V. Stefanson (Makkenzi bölgesi) Kanada Eskimolarının ilginç inançlarından birini bildirmektedir. İnsan şaman olmak niyetinde ise yardımcı ruhlar edinmesi gerektiğini söylüyorlar. Hür ruhlar olmadığından dolayı, şu ya da bu şaman ölünceye kadar onun ruhlarını miras edinebilmek için beklemek gerekmektedir. Ruh edinmek için diğer usül onu satın almaktır. Yani ruhlar alışveriş nesnesi olarak kullanılmaktadırlar. Son zamanlarda ruhlara sabit fiyat uygulanmaktadır. E. Veyer'in bildirdiklerine göre ruhları tanesini 150-200 dolardan satın almak mümkündür. Görüldüğü gibi fiyatı hiç de ucuz değildir!

Av Tapıncı

Şamanlara hastalığı tedavi için gerekli olan ruhlardan başka, doğanın sahibi ruhlar da vardır. Asya'nın kuzey halklarında olduğu gibi (7. bölüme bakınız) sahip ruhlar hakkındaki tasavvurlar av tapıncıyla sıkıca bağlantılıdır.

Eskimoların inancına göre her nesnenin, tabiatın her olayının, her hayvanın sahibi İnua'dır. (Berring Boğazı Eskimolarında Yua) ki harfiyen *"onun adamı"* demektir. İnua ile sadece şamanların alakası vardır. İnua topluluğundan en büyük ve başlıca sahipler öne çıkmaktadır. Hemen hemen tüm Eskimolarda -denizin sahibi- yüce ruh üzerine tasavvurlar vardır. Kanada Eskimolarında bu kadın cinsi, deniz tanrıçası, tapıncın başlıca nesnesidir. Baffin toprağında ona (tanrıçaya) Sedna denmektedir. O denizin dibinde yaşamaktadır. Deniz av hayvanları ondan meydana gelmekte, tanrıça bağışının göstergesine işaret olarak onları insanlara göndermektedir. Sedna öfkelendi ve ona kurban sunulmadı ise av göndermemektedir. Kamlama zamanı (şaman ayinleri zamanı) şamanlar güya denizin dibine Sedna'ya yollanıyor ve ısrarla insanlara av göndermesini rica ediyorlar.

Sedna'yı anlatan mitin, Sedna'ya tapınan olmadığı yerde yaygın olduğu da gerçektir. Bu mitolojiye göre Sedna yeryüzünde yaşayan bir kız idi. Fakat bir suçundan dolayı babası onu kayıktan denize fırlattı. Sedna kayığa tutunmaya çabaladığı zaman babası parmaklarını balta ile koparttı. Bu kopmuş parmaklardan foklar, balinalar

ve diğer deniz hayvanları meydana geldi. Kız ise tanrıçaya dönüştü ve okyanusun dibinde yaşamaktadır. Kadın av ilahına bu tapınçta anaerkil soyun yankılamalarını görmek mümkündür.

Labrador Eskimolarında güya insanlara deniz avı gönderen erkek ilah Torngarsoak Sedna'ya denk düşmektedir. Alaska Eskimolarında benzeri rolü ayın ruhu oynamaktadır.

Böylece Şamanizm ve Eskimoların av tapıncı tüm doğayı çok sayıdaki ruhlarla doldurmaktadır.

Animatizm

Eskimoların inançlarında animizmin gelişkinliği, dini tasavvurlarda diğer kategorilerin, -gayri şahsi güçler hakkında tasavvurlar- varlığına engel olmuyor Bu şahsiyetsiz güç Eskimo dilinde dikkate değer denk gelişle Sila (Hila) adını taşımaktadır. (Sila-Rusça'da güç, kuvvet anlamındaki kelimedir.) Tabiat olaylarının da insanın başarısının da bağlı olduğu doğaüstü güçler hakkındaki bu tasavvur, kişiselleşmemiş, timsalleşmemiştir. Bu gibi tasavvurlara, Latince *"animatus"* canlanmış kelimesinden yola çıkarak animatizm denmektedir.

Ruhun Ölümden Sonraki Kaderi

Eskimoların ahiret dünyası hakkındaki tasavvurları dikkate değerdir. Örnek olarak hiç değilse Kanada Eskimolarını alalım. Onların inançlarına göre, ölümden sonra can başka bir insanın vücuduna girmekte, ölmüş atadan herhangi bir kimseye, en sıkta toruna geçerek yeniden cisimleşmektedir. Bu nedenle Eskimolar her çocukta dedesinin veya ebesinin ya da ölmüş akrabalarından herhangi birinin canının oturuyor olduğunu kabul etmektedirler. Çocuğun vücudunda özellikle kimin canının ihtiva edildiğini şaman belirlemektedir. Kanadalı Eskimoları incelemiş olan V. Stefenson, Eskimoların hiçbir zaman çocukları hatta onların en aptalca davranışları için dahi cezalandırmadığını ve ayıplamadığını büyük bir hayretle fark ediyor ve uzun soruşturmalardan sonra çocukları cezalandırmaktan niçin kaçındıklarını öğrenmeyi başarıyor. Ne de olsa ondaki can, kendisine saygıyla davranılması gereken dedenin atanın canıdır.

Atanın canı çocukta ancak onun kendi canı sağlamlaşıncaya kadar kalmaktadır. Sonra atanın canı çocuğu terk etmektedir. Bundan sonra onun ne olduğunu Eskimolar bilmemektedir.

Eskimolarda gömü biçimi tek tiptir; özel tahtadan tabutlarda yerüstü defin hakim durumdadır. E. Veyer bu olayı haklı olarak diğer gömü biçimlerinin burada hemen hemen imkânsızlığı, donuk toprağı kazmanın fazlasıyla zorluğu, cesedi yakmak için ise yakıt yetersizliği ile açıklamaktadır.

Yasaklar

Eskimoların dini hayatı çok sayıdaki ayinlerle doygundur. Onlar çeşitli yönlerden tüm hayatı, insanın tüm ekonomik faaliyetini, özellikle de deniz avcılığı ile bağlantılı herşeyi kapsamına almaktadır.

Onlarda birçok yasaklar bulunmaktadır ki bunların önemli kısmını kadınların özellikle belirli zamanları, aybaşı ya da doğum sonrası gibi dönemleri kapsamaktadır. Mesela Maglemyut Eskimolarında kız çocuğunun ilk cinsel olgunluk emarelerinde, kulübenin köşesinde yüzü duvara dönük 40 gün geçirmesi gerekmekte, kulübeyi sadece geceleri herkes uyuduğu zaman terkedebilmektedir. Kadının bunun gibi ağır sınırlamaları ihlal etmesinin onun sadece kendisini değil, tüm soyu, tüm köyü bela ile tehdit ettiğini kabul etmektedir.

Kara ve deniz avcılığı ürünlerinin her türlü karıştırılmasının yasaklanması karakteristiktir. Bazı Eskimo grupları deniz avcılığından başka ayrıca geyik avına da çıkıyorlardı. Kara ve deniz avıyla bağlantılı tüm nesneler kesin paylaşılmalıdır. Mesela bir ve aynı günde fok ve geyik etinin yenmesi ve kulübede aynı anda muhafaza edilmeleri yasaktır. Daha önce balina avına gidilirken giyilen elbiseleri geyik avına giderken giymek doğru kabul edilmez. Sonuçta çeşitli Eskimo gruplarında bu yasaklar farklı farklıdır.

Bu karakteristik yasakların kökenini, Eskimo halkının gelişiminin çeşitli aşamalarıyla ilişkili olan halihazır ekonomik biçimlerin kendilerinin dağınıklığında aramak gerekmektedir. Eskimoların kendileri bu yasakların kökenini anlamamakta, fakat onları ihlal

etmekten aşırı derecede korkmakta, mukaddesat gibi uygulamaktadırlar.

Dinin Kökeni ve Korku

Yeterince akıllı bir Eskimo'nun -Şaman Aua- Eskimoların eski gelenekleri ve yasakları niçin sürdürdüklerine dair, araştırmacı Knut Rasmussene anlattıkları ilginçtir. Bu vesileyle onun gerçekleştirdiği monoloğun tümünde, şiddetli tabiat karşısında güçsüz ve her nasıl olursa olsun geleneği çiğneyerek görünmez güçlerin korkusunu kendine yönlendirmekten korkan eski avcının psikolojisi yansımaktadır.

K. Rasmussen Şamana bu yasakların nereden olduğunu ve niçin uymak gerektiğini sorduğu zaman Aua cevap veriyor; *"Biz sana hayatın niçin böyle olduğu gibi olduğunu sorduğumuz zaman sen sebebini gösteremezsin. O böyle, böyle de olması gerekiyor. Bizim tüm geleneklerimiz kendi başlangıcını hayattan almakta ve hayata dahil olmaktadır. Biz hiçbir şey açıklamıyoruz ve hiçbir şey düşünmüyoruz. Fakat sana söylediklerimizde (bundan önce avının başarısızlığı, açlık ve diğer belalar üzerine konuşmuştu. S.T.-Yazar-) bizim cevabımız mevcuttur: Biz korkuyoruz!*

Biz yiyeceği söke söke kopardığımız toprak ve denizin elverişsiz havasından korkmaktayız. Soğuk kar kulübelerinde zaruretlerden ve açlıktan korkmaktayız. Her gün etrafımızda gördüğümüz hastalıklardan korkmaktayız. Ölümden değil sürünmekten korkmaktayız. Biz ölü insanlardan ve avda öldürülen vahşi hayvanların ruhundan korkmaktayız. Biz toprağın ve havanın ruhundan korkmaktayız.

Bizim atalarımızın, nesillerin tecrübe ve bilgeliğiyle işlenmiş bütün gündelik hayat kuralları ile silahlanmasının nedeni bu işte.

Biz sebebini bilmiyor ve talimin edemiyoruz. Fakat bize sakin ve rahat bir hayat verilmesi için bu kuralları uyguluyoruz. Bizim tüm büyücülerimize rağmen, biz o kadar cahiliz ki hiçbir şey bilmiyor ve herşeyden korkuyoruz. Etrafımızda gördüklerimizden korkuyoruz. Masalların ve efsanelerin anlattıklarından korkuyoruz. Bundan dolayıdır ki kendi geleneklerimize tutunuyor, tabularımızı uyguluyoruz."

Doğaüstü cezadan, yani netice itibariyle açlıktan, eziyetten, ölümden korktuğu için fikir yürütmeyen, soru sormayan fakat geleneği çiğnemekten korkan dindar insanın karakteristik psikolojisi budur.

Hülasa, Eskimoların dini psikolojileri için, korku duygusu, doğaüstü güçlere bağlılık duygusu ve bu güçlerin müsamahalarını sağlama çabaları ağır basan karakterdir. Doğaüstü güçler insanı her yandan kuşatmıştır. En alelade şeyler; hayvanlar, av nesneleri ve insanın kendisi doğaüstü güçlerin etkisine maruzdur.

Doğa ve doğaüstü güçler Eskimoların inançlarından kopmazca bağlantılı olup, onlar yan yana durmaktadır ve Eskimolara göre insan her taraftan esrarengiz güçlerce çevrilmiştir. Tabunun ihlali durumunda, insanı gelecek hayatta değil bu dünyada ceza beklemektedir. Ahiret dünyası Eskimoları az ilgilendirmektedir. Din onların gündelik hayatları ile bağlantılı olup onların tüm yaşamına sızmıştır.

Kaliforniya Kızılderililerinin Dini

Kuzey Amerika'nın en geri gruplarına ait bir dereye kadar tecritli, diğer etnik grup ise Kaliforniya Kızılderilileridir. Bunlar çeşitli dil aileleri temsilcilerinden müteşekkil (Hoka, Penuti, Algonkin, Şoşon gibi) farklı kabile gruplarıdır. Kuzey Kaliforniya'da Yuroki, Şasta, ve diğerleri yaşıyordu; orta kısımda Vintuni, Maydu, Mivoki, Yokuts, Pomo ve diğerleri yer alıyordu. Şoşoni Çumaş ve Yuma güneyde yaşıyorlardı.

Kaliforniyalılarda tarımcılık bulunmuyordu. Onlar başlıca yenir bitkiler (özellikle de palamut tanesi) toplayıcılığı ile balıkçılık ve avcılıkla uğraşıyorlardı. Onlarda yarı göçebe yaşam tarzı hakimdi.

19. yy. ortalarından bu yana, Kaliforniyalılar uzak batının vahşice sömürgeleştirmesinin kurbanı oldular. Onların çoğu yok edildi, sağ kalanlar ise eski yaşam ve inançlarını unuttular. İnançlar hakkında bilinenler, sırf ilk gözlemcilerin bildirdikleri ve yaşlıların anılarında kalanlardır. Kaliforniyalıların özgün kültürleri üzerine bilimin sahip olduğu en iyi bildiri Alferd Kreber'in emeğinde verdikleridir. *"Handbook of the Indians of California"* (Washington 1925)

Şamanizm

Kaliforniya Kızılderililerinde çeşitli kabilelerde aynı olmasa da Şamanizm belirtilmektedir. Kuzey kabilelerinde kadın şamanlık hakimdi. Diğerlerinde hem erkek hem kadın şamanlar bulunmaktaydı.

Şamanların başlıca fonksiyonunu tedavi teşkil etmektedir. En güneydekiler hariç, kabilelerin çoğunluğunda şamanlar tedavi faaliyetindeki metotlarına göre iki gruba ayrılıyordu. Kimileri *"en zayıf"* şamanlar hastalığın teşhisi ile ilgileniyorlardı. Onlar hastalığın sadece sebebini belirlemeliydi, tedavisini ise yapamazlardı. Diğerleri daha *"güçlüler"*, hastalığın sadece sebebini bilmiyor, tedavisini de yapıyorlardı.

Hastalığın sebebini vücuda giren, İngilizceye *"pain"* diye çevrilen, yerli adına Kreber dedikleri herhangi bir maddi şeyde görüyorlardı. İnsanı hastalıktan kurtarmayı, sadece bu *"ağrı"*yı vücuttan emerek mümkün sayıyorlardı.

Kaliforniyalıların inancına göre, şaman şayet onu alt edebiliyor ve onu kendine tabi kılabiliyorsa, aynı *"ağrı"*yı insana verebilirdi de. Görüldüğü gibi burada henüz hastalığa sebep olan (mikrop) ruhlar ve şamanlığın gelişmiş biçimine özgü şaman-koruyucu ruhları üzerine saf animistik tasavvurlar gelişmiş değildir. Gerçekte aynı Kreber, şamanları hizmete çağıran ruhlar hakkında konuşmaktadır. Fakat bu ruhların yeterince maddesel resmedildikleri ortaya çıkmaktadır. *"Ruh"* kelimesinin, hastalığın sebebi anlamına gelen aynı adı *"ağrı"*nın araştırmacılarca başarısız tercüme edilmiş olması da mümkündür.

Böylece Şamanizm Kaliforniyalılarda gelişiminin en ilk aşamasında bulunmaktadır. Genel olarak Şamanizm için karakteristik olan şeytanlaştırma burada yoktur. Şamanizm henüz büyücülükten, onun hastalıkla ilgili çok özel teorisinden, hastalığın maddi sebebinin uzaklaştırılması usulünden çok uzaklaşmamıştı. O henüz gelişmiş Şamanizm için karakteristik biçime ulaşmamıştı.

Kaliforniya Kızılderililerinde şamanların yanısıra özellikle merkezî bölgede şifalı otları kullanırken, sihirli büyü formüllerinin söylenişi ile mutlaka birleştirerek tedavi eden üfürükçülerde vardı.

İnisyasyon

Kaliforniya Kızılderililerinin dinlerinin diğer karakteristik biçimi yaş inisyasyonu ile bağlantılıdır. Ancak bu sistem Kaliforniyalılarda çok karmaşıklaşmış türdedir ve her kabile grubu için kendine özgü olarak sahneye çıkmaktadır.

Kuzey-merkez kabilelerinde A. Kreber'in onları adlandırış şekliyle (Vintunlarda, Maydularda, Mivoklarda ve diğer bazılarında) Kuksu tapıncı bulunuyordu. Kuksu *"büyük başı"* ile Maydu ve Pomo kabilelerinin mitolojik kişisi olup, ayinlere katılanlar maskeli halde onların rolünü oynuyordu. Ayinler kış zamanına denk getiriliyor ve özel büyük yuvarlak kulübede düzenleniyordu. Bunlara yalnızca erkekler, üstelik çocuklukta adama ayinlerini geçenler katılabiliyordu. Böylece Kuksu tapıncı sanki adamanın ikinci aşaması gibidir. Onu erkekler birliğinin rüşeym hali diye adlandırmakta mümkündür.

Bu tür ayinlerle bağlantılı mitolojik kişiler çeşitlidir. Kimi kabilelerde bu (Maydularda) ilk insan sayılan Kuksu'dur. Diğerlerinde bu merasimlerin başlangıcının atfedildiği şahin Katit'dir. Yuki kabilelerinde yaratıcı ya da şeytani örnek Taykomol'dur.

Kaliforniya'nın güneyinde tamamen kendine özgü adama sistemi vardı. Burada tüm ayinin temelinde İspanyolcada toloaçe denilen içkinin kullanılması vardı. Bu yerel otların birinden hazırlanan sarhoş edici bir içkidir. Herkes hayatında sadece bir defa toloaçe içme hakkına sahipti. İçkinin etkisi ile sarhoş olan kimse kendini kaybediyor ve ona hayaletler beliriyor ki onlar bundan sonraki tüm hayatı boyunca onun için dini ihtiram nesnesi olacaktır. Adama merasimini geçen genç, bundan sonra Avustralya'daki adama merasimlerini hatırlatan 30 günlük sıkı bir oruca ve fiziki kullanımlara maruz bırakılmaktadır. En sonunda genci karınca yuvasına koyuyor, karıncaların ısırmasına bırakıyorlardı. Bir süre sonra da ısırgan otu demetleriyle karıncaları silkeliyorlardı. Bununla merasim sona ermekte, yeni adanmıştan sembolik açlık kuşağı çözülmektedir. Bütün bunlar vizionizm elemanları ile karmaşıklaşmış olsa bile, tamamen Kuzey Amerika'ya özgü bir karakteristiği olan adama ayinlerinin kalıntıları hakkında anlatılmaktadır. Bu

adama merasimi esnasında insanın özel olarak hayalet görmesi sağlanıyordu.

Mitoloji

Kaliforniya Kızılderililerinde mitoloji az gelişmiştir. Fakat gene de yaratma üzerine ve kültür kahramanları üzerine mitler bulunmaktadır. Şeytanların, dünyanın yaratıcılarının ya da kültür kahramanlarının şahsında bazen insan biçimli, bazen hayvan biçimli, koyot (çayır kurdu), gümüş renkli tilki gibi çeşitli nesneler sahneye çıkmaktadır:.

Gömü Tapıncı

Ahiret dünyası üzerine tasavvurları da çok az gelişkindir.

Kaliforniya'da iki biçim gömü ile karşılaşılmıştır. Cesetlerin yakılması ve onların toprağa gömülmesi. Konuyu özel olarak incelemiş olan A. Kreber bu iki gömü ayininin yayılmasının, diğer kültür olaylarının dağılımına hiç de uyum göstermediğini tespit etmiştir. Arkeolojik veriler ise bu geleneğin sağlam olmadığını göstermektedir. 19. yy.da ceset yakmanın egemen olduğu yerde daha önce toprağa gömü vardı. Böylece yeterince karmaşık bir tablo ve kökenleri aydınlık olmayan ayinler ortadadır.

KIZILDERİLİ NÜFUSUNUN ANA KİTLESİNİN DİNİ

Kuzey Amerika Kızılderililerinin ana kitlesi doğu, kabileleri (İrokezler, Algonkinler, Muskoglar); Preriya (Kuzey Amerika'nın orta kısım kara topraklarındaki geniş stepler) Kobi kabileleri vb. sömürgeleştirme dönemine kadar nisbeten yüksek kültür seviyesine ulaşmışlardı. Bunlar özellikle doğu bölgelerindeki avcılıkla kaynaşık olarak tarımla uğraşan, çoğunluğu yerleşik, çömlekçiliği bilen halklardır.

Bunların çoğunluğunda henüz anaerkil-soy teşkilatı egemendi. Fakat bazı yerlerde artık baba soyu çizgisine geçiş, Preriya kabilelerinde ise göçebe tarımcıl gruplara geçiş görünmeye başlamıştı.

Günümüzde Kızılderili kabilelerinin çoğunluğunun kendine özgü kültürleri tamamen kayboldu. Kolonizatörlerin dört yüz yıllık

tahakkümünden sonra, kabilelerin büyük kısmı eski topraklarından sürülmüş, rezervasyon denilen yerlerde karışmış olarak, sadece küçük gruplar kalmıştır. Ancak yaşlıların kafalarında yer yer eski inançlar korunmaktadır.

Kuzey Amerika Kızılderililerinin dinî inançları ve ayinleri hakkında bilgiler çoktur. 18. yy.ın ilk gezginlerinin ve misyoner cizvitlerin bildirdiklerinden, 19. yy.ın ikinci yarısında ve 20. yy. etnograflarının sistematik incelemelerine kadar çeşitli bilgiler vardır. Bunlardan özellikle Luis Henry Morgan'ın ve Frants Boas Okulu etnograflarından, Alek-sandr Goldenveyzer, Robert Loui, Pol Radin, Alfred Kreber, C. Suonton, Lesly Wayt ve diğerlerinin çalışmaları öne çıkmaktadır. Kuzey Amerikan Kızılderilileri ve kültürlerinin tam ayrıntılı tasvirleri Smithson Enstitüsü'nde Amerikan Etnoloji Bürosu yayınlarında basılmıştır. (1879)

Tapıncın Soy Biçimleri

Kuzey Amerika halklarının çoğunluğunun toplumsal yapılarının temeli anaerkil-soy düzeni olup, bu da belli tarzda dinde yansımaktadır.

L. Morgan, İrokezlerin ve diğer kabilelerin soy düzenini karakterize ederken konuyu bir parça tutuk yazmıştır. *"herhangi bir Kızılderili soyunda, ayrı-özel dini ayinler olduğunu söylemek güçtür. Sadece, onların dini inançları gene de soyla az çok doğrudan bağlantılı idi. Dini fikriyat doğal olarak özellikle burada doğmuş, tapınç biçimleri burada düzenlenmiştir. Ancak onlar, soya özgü olarak kalmamış, tüm kabileye çabucak yayılmıştır."* Böylece Morgan İrokezlerde ve diğer kabilelerde soy ibadetinin spesifik biçimlerini bulamamıştır. Ancak *"inanç bekçileri"* özel kurumunun (soyun temsilcilerinden başka bir şey olmayan rahiplerin) varlığını işaretle vurgulamaktadır. Kabilenin genel tapıncı, yönetici grubunun bütününü teşkil eden bu inanç bekçilerinden her soyda belli sayıda seçilmektedir.

Daha sonraki araştırmaların temelinde ise Kuzey Amerika kabilelerinde soy ibadetinin bilinen biçimlerinin bulunduğunu söylemek mümkündür. Siu grubu halklarında (Omah ve diğer bazıların-

da) Nikiye adı verilen ve bazen totemik çizgiler ihtiva eden, soya miras kalan koruyucuları hakkında tasavvurlar vardı. Yer yer maddi nesneler türünde soy mukaddesatı, bir tüy demeti, tiryaki ağızlıkları, muskalarıyla beraber çantalar gibi fetişler açığa çıkarılmıştır. Bazı Algon kabilelerinde ruh (koruyucu) rolü oynayabilen, bir çeşit doğaüstü varlık (Manitu) üzerine tasavvurlar vardı. Bazı Amerikalı etnografların araştırmalarına göre, anadan ya da babadan çocuğa geçen soy koruyucuları sayılan soy Manitu'su da vardı.

Amerika Kızılderililerinde tapıncın soy biçimi hakkında konuşurken, hemen hemen hiçbir kabilede kadın ya da erkek atalara tapıncın olmadığının altını çizmek gerekiyor. Kızılderililerde atalara tapıncın olmadığı gözlemcilerce defalarca belirtilmiştir. Daha sonra sözkonusu edilecek olan merkezî Amerika halkları ve Pueblo Kabilesi istisna teşkil etmektedir.

Totemizmin Kalıntıları

Birçok Amerikan kabilelerinde korunmuş olan Totemizm kalıntıları, soy tapıncı unsurları ile sıkıca bağlanmıştır. Onlar elbiselerde ve kulübelerde çeşitli armaların ailecil totem işaretlerinin varlığında ifade edilmektedir. Amerika'da biz artık klasik şekliyle totemizmi bulamıyoruz. O zaten gelişimin daha erken basamakları için karakteristiktir. Belirli soyla bağlantılı, hayvanlara ihtiram gösterme sadece az sayıda Amerikan kabilesinde korunmuş olup, o da ikinci derecede din biçimi niteliğindedir. Doğu ve Güneydoğu Amerikan halklarında İorekezlerde, Çeroklarda ve Meksika Körfezi Bölgesi kabile gruplarında totemizmin bu biçimi bilinmektedir. Daha ileride, batıda totemizm hemen hemen hiç bulunmamaktadır. Totemizmin yeteri kadar iyi korunmuş sistemini Kuzeybatı kıyı kabilelerinde bulmaktayız. Güney Amerika'da totemizm az çok gelişmiş biçimde Bororo'dan başka Guyana Arovakları'nda ve Kolombiya'daki küçük ulus Goahiro da bilinmektedir. Diğerleri hakkında bilgiler çok azdır.

Buna karşılık Güney Amerika'da totemizmin kalıntısı sayılabilecek olan, fakat soy teşkilatı ile bağını koparan dönüşümcülük inanışı genişçe yayılmıştır. Şamanların, isteklerine göre jaguara,

pumaya (Amerika'da iri vahşi orman kedisi) ya da başka hayvana dönüşebileceğine ve ölümden sonra şamanın ruhunun bu hayvanlardan birinde cisimleşeceğine inanmaktadırlar.

Kültür Kahramanları

Kuzey Amerika kabilelerinde eski totemizmin kalıntıları hayvan kılığındaki kültür kahramanları üzerine mitlerde ifade edilmektedir. Kültür kahramanı niteliğinde hatta bazen şeytani nitelikte, doğu ve kuzeydoğu Amerika kabilelerinde tavşan, Kayalı Dağları ve Merkezî plato bölgeleri kabilelerinde çayır kurdu, kuzeybatı sahil kabilelerinde ise şahin sahneye çıkmaktadır. Bütün olaylarda, özellikle sonunculardа eski fratri toteminin kültür kahramanı olduğu anlaşılmaktadır. Şahinin kuzeybatı kabilelerinde iki fratri toteminden biri olduğuna en ufak şüphe dahi yoktur.

Bazı halklarda kültür kahramanı fonksiyonunu hayvanlar değil antropomorf varlıklar, özellikle de ikiz kardeşler yerine getirmektedir. Mesela ikiz kardeşlerin mücadelelerini anlatan İrokez mitleri onları anlatmaktadır. Onlardan biri iyiliksever, kutsal, insanları ve iyi olan herşeyi yaratandır. Diğeri kötü, *"buzul"*, insan için kötü olan herşeyi yaratmış olandır. (Mesela, yırtıcı vahşi hayvanları, yılanları, ilkbahar ve sonbahar ayazlarını, dondurucu kışı.) Bu dünyanın diğer kısmındaki halklarda da genişçe yaygın olan *"ikizler mit"*inin tipik bir çeşididir.

Tapıncın Kabile Biçimi

Amerika Kızılderililerinde tapıncın egemen biçimi soya değil kabileye ait olandır. Burada tapıncın, soy biçiminden kabile biçimine geçerek daha geniş biçime dönüştüğünü Morgan anlatmıştır.

Kuzey Amerika yerlilerini karakterize ederken L. Morgan kabilenin sadece toplumsal değil, tapınç birliğinde olduğunun altını çiziyor. F. Engels genel dini tasavvurları ve dini ayinleri Kızılderili kabilelerinin emarelerinden biri sayıyordu.

Kuzey Amerika Kızılderililerinde kabile, böylece dini hayatın esas toplumsal temeli hizmetini görmektedir.

Güneşe ve Tabiatın Diğer Güçlerine Tapınç

Kabile inancının özü çoğunlukta tabiat güçlerine ve unsurlarına ihtiram göstermedir, (Bunu L.Morgan ondan sonra da F. Engels işaretlemiştir). Tabiat güçlerinde ilk sırada güneş duruyordu. Siu kabile gruplarında başlıca yıllık bayram, yaz ortasında törenle ve görkemle katlanan, *"güneş dansı"* adı verilen güneşe adanmış olandır. Tüm başlıca ayinlerin icrası o zamana denk getiriliyordu. Birkaç gün süren bayrama komşu kabilelerden misafirler çağırılıyordu. Çadırlar -tipler- muazzam genişlikte çevreye yerleştiriliyor, onların merkezinde ise özel ayrı merasim kulübesi kuruluyor ve *"güneş sütunu"* dikiliyordu. Deri ve adale içinden geçirilen kayışlarda, kendini asarcasına yapılan hunharca davranışlar ayinin en önemli kısmını teşkil ediyordu.

Güneş dansları, genel kabile dini merasimi olarak Amerikan Kızılderili kabilelerinin toplumsal hayatında öylesine büyük öneme haizdi ki takvim sistemi bu ana göre sürüyordu. Sözlü ya da bizon derisine işaretlerle resmedilmiş olarak, Kızılderili vakayinamelerinde, her yıl Güneş Bayramı'nın icrasındaki herhangi bir özelliğe göre ya da ona denk gelen olaya göre kayıt tutuluyordu. Onlar verili yılı ifade eden işaretler sayılıyordu.

Bu merasimle bağlantılı olan bazı kutsal nesneler sürekli olarak ayrı özel konutlarda korunuyorlar ve güneş bayramı zamanı ortaya çıkarılıyorlardı.

Ay, rüzgâr, su, sualtı dünyası ve benzeri diğer doğa olayları da ihtiram gösterme nesneleri idiler: Canlandırma burada bir miktar gelişkin ise de timsalleştirme çoğu zaman henüz yoktu. Bazı kabilelerde tabiat güçlerine uygun düşen bilinen animistik tasavvurlar bulunuyorsa da doğa gücünün sahiplerine, ilahlarına değil, doğa unsurunun ve gücünün kendisine ihtiram gösteriliyordu.

Dört Tabiat Unsuruna Tapınç

Doğaya tapınç dört doğa unsuruna ihtiram göstermeyi kapsamaktadır. Toprak, ateş, su, rüzgâr. Bunların herbirinin kendi timsali vardı. Bu en karakteristik biçimde Prery kabilelerinde gözlenmekte idi.

Dakotlarda yeryüzü (toprak) Tunka'nın ruhu ile timsalleştirilmişti. Yer yer gürültülü kuş şeklinde tasavvur edilen ateş, gökgürültüsü, şimşek. Vakinyan adı altındaki doğaüstü gruplardan bütün bir grup ruhlara uygun düşüyordu. Rüzgâr ya da dört rüzgâr Takuşkanşkan ruhları türünde telakki ediliyordu. Unktehi adındaki ruhlar grubu suyu, sualtını, sualtı dünyasını timsalleştiriyordu.

Bu dört doğa unsurunun her biri aynı şekilde dünyanın dört belirli yönüyle ve belirli renklerle bağlantılı idi. Mesela (sözkonusu Dakotların inançlarına göre) Tunkan (yeryüzü) kuzey ve mavi renkte, Vakinyan (ateş) doğu ve kırmızı renkte, Takuşkanşkan *"rüzgar yapıcı"* güney ve siyah renkte, Unktehi (Su) batı ve sarı renktedir.

Dünyanın dört yönü yerde resmedildiğinde ortaya haç çıkmaktadır. Bu sebeple Kızılderililerin ayinlerinde haç'ın önemli sembolik anlamı vardı. Onun dört ucu dört tabiat unsurunu çağrıştırıyordu. Bu özellikle Navahların dini ayinlerinde açık ve netçe görülmektedir. Onlar ayin alanında renkli *"kumdan resimler"* hazırlıyorlardı. Kafalarını aynı tarafa çevirmiş stilleştirilmiş insan figürleri ile gamalı haç haline gelen uçlarında tabiat unsurları timsali olarak tasvir edilen haç, onların başlıca motifi olarak hizmet veriyordu.

"4" sayısının kendisi, Amerikan kabilelerinin çoğunda kutsal öneme sahipti. Dört tabiat unsuruna dünyanın dört yönüne tapınç vb. Siu kabilelerinde soylar dünyanın dört yönüne göre gruplandırılıyordu. Ayin için buraya geldikleri zaman onlar dairenin dört sektörüne göre belirli düzende yerleşiyorlardı.

Animatizm

Çoğu Kuzey Amerika kabilelerinde, doğaüstü dünya üzerine, tüm dünyayı dolduran ve insanların onun yardımıyla etkinlik gösterdiği tasavvurlar, şahsiliği olmayan herhangi bir güce bürünmektedir. Ona İrokezler Orenda, Siu kabileleri, Vakan, Vakanda ve Alkankinler Manitu adını veriyorlardı. Bu inançlar Siu kabilelerindeki misyoner Dorsey tarafından, İrokezlerdeki ise İrokez Hyuitt tarafından başarıyla tasvir edilmiştir. Kızılderililer avda, savaşta v.b. insanın tüm başarısının bu esrarengiz güce sahip olmaya bağlı

olduğunu varsayıyorlardı. Bu türden tasavvurlar Okyanus halklarının mana inanışı ile çok benzeşmektedir.

Kuzey Amerika'da 17. yy.da faaliyet gösteren misyoner Cizvitleri, şahsiliği olmayan bu güce inanışı, yüce ruha (Gitçi-Manitu vb.), yüce ilaha dönüştürerek, kişileştirilmiş görünüş vermeye çabaladılar. Bu yüce ruh örneği, popüler sanatsal edebiyatta Fenimor Kuper'in romanlarına, *"Gayvat şarkısı"* Lognfello adıyla sızmıştır. Ancak o Kızılderililerin özgün inançlarına denk düşmemektedir.

Ayin Dansları

Kızılderililer için tapıncın dış biçimlerinden en karakteristiği dinî danslardır. L. Morgan bu konuda *"Amerikan yerlilerin de danslar tapınç biçimi idi ve bütün dini bayramlarda merasimin bir kısmını teşkil ediyorlardı. Dünyanın hiçbir kısmında danslar barbarlarda böylesine spesifik gelişim sağlamadı. Her kabilede herbiri ayrı özel adı ve türküleri ile 10'dan 30'a kadar dans çeşidi var idi."* diye yazmaktadır.

Her kabilenin kendi dansları var idi ve onlar dini anlama sahiptiler.

Amerikan Kızılderililerinin dinî ayinlerinde, danslarından başka esrar kullanmaları da özel anlama sahipti. Mesela tütün içme gerçek tapınç eylemi idi, tütünün kendisi ise tapınç nesnesi hizmeti görüyordu.

Kızılderililerin dininde dualar büyük rol oynamıştır. Bu artık büyü sözleri değil, doğa unsurlarına ve diğer doğaüstü güçlere dua yoluyla başvurular idi.

Kurban Sunma ve Kendi Kendine Eziyet

Kelimenin kendi anlamında gerçek kurban sunmayı Kuzey ve Güney Amerika Kızılderilileri hemen hemen hiç bilmiyorlardı. Bazı araştırmacılar Kızılderililerin değerli kurban sunabilmeleri için fazlasıyla yoksul olduklarına doğrudan doğruya işaret ediyorlardı. Kurban niteliğinde ufak tefek şeyler, tütün, küçük nesnel bir parça vb. sahneye çıkmaktadır.

Bu nedenle tanrıya sunulan kurban gözüyle bakılan, geniş ve

yaygın bir gelenek olarak kullanılan kendilerine eziyet, kurban sunmanın yerine geçiyordu. En vahşi kendi kendine eziyet, bazen ayin ruhlarınca istenen nitelikte uygulanıyordu. Kuzey Amerika yerlileri doğanın unsurlarına ve olaylarına (güneş, rüzgâr, yıldızlar ve benzerlerine) kurban sunarken, nisbeten seyrek de olsa yine de sadece kendi eşyalarını değil, insanları sundukları da oluyordu.

Tarım Tapıncı

İnsan kurban sunmalar, tarım tapıncı ile sıkıca bağlantılı idi. Onların yardımıyla verimliliği artırmaya çalışıyorlardı. Kuzey Amerika kabilesi Pani'de (Pauni) bir kızın öldürülüş tasvirleri bizlere kadar ulaştı. Nakledicinin anlattığına göre, kızın vücudu parçalara bölünüyor ve tarlaya dağıtılıp toprağa gömülüyor, kanı ise ekine serpiliyordu. Kızılderililer kurban sunulan insan kanıyla ürün elde edeceklerini düşünüyorlardı.

Kuzey Amerika Mandanlar kabilesinde ayda yaşayan kadına tapınç vardı. Bu ilahı *"hiçbir zaman ölmeyen ihtiyar kadın"* diye adlandırıyorlardı. O, tarımın, mısırın koruyucusu sayılıyordu. Darı ekilirken onun şerefine dini ayinler düzenleniyordu. Köyün bütün yaşlı kadınları toplanıyor, bu mitsel kadının rolünü icra ediyordu. Onlara ekmeleri için mısır koçanları getiriyorlar, kadınlarda sanki onları kutsallaştırıyordu. Sonbaharda bu ilah şerefine bizonların gelmesi için ayinler yapılıyordu. Böylece bu *"yaşlı kadın"* tarımın ve avcılığın koruyucusuydu.

Av Tapıncı

Bir yığın dinî büyü ayinleri ve av faaliyeti ile özellikle de bizon avı faaliyeti ile bağlantılı idi. Ressam etnograf George Ketlin bizon sürüsünü çekmek amacıyla yapılan Mandanların bizon danslarını tasvir etmiştir. Siulardaki ayı dansları da tasvir edilmiştir. Çipeveiler kış sezonunda kendilerine başarılı av sağlamak için ilk karın üzerinde kayak dansları düzenliyorlardı.

Savaş Ayinleri ve Gelenekleri

Ekonomik yönelişli ayinlerden başka, Amerikan Kızılderilileri-

nin dinî inançlarında savaşla bağlantılı ayinler de önemli yer tutuyordu. Bazı kabilelerde, savaş ayinlerinde uzman özel rahipler veya büyücüler bulunmakta idi. Her genç insanın savaşçı olmadan önce özel adama ayininden geçmesi ve güya Silahı kutsallaştırıp daha güçlü kılan, büyü gücüne haiz Yakan adını verdikleri kişinin elinden silahı olması gerekiyordu.

Kafaderisi Yüzme

Kızılderililerin savaş ayinleri ve gelenekleri içinde en çok bilineni kafatasını yüzmedir. Kafatası derisi yüzmenin tüm Amerikan Kızılderililerinde bulunduğuna dair dar kafalı küçük burjuva görüşleri bulunmaktadır. Fakat Alman bilgin G. Friderits'in incelemesi bunun öyle olmadığını göstermiştir. Acımasız kafa derisi yüzme geleneği, Kuzey Amerika'nın güneydoğusundaki çok az sayıdaki kabilelerde İrokez-Çerokez gruplarında yaygındı. Tüm Amerika kıtasına bu geleneğin yaygınlaşması, Avrupa'nın kolonileştirmesinin neticesidir. 18. yy.da İngilizler ve Fransızlar özellikle 7 yıllık savaşlarda, aralarındaki düşmanlık nedeniyle Kızılderili kabilelerini birbirlerine karşı kışkırtıyor ve kabilelerarası savaşı özendirmek için kafataslarına ödül (scalp bounties) veriyorlardı. Batının ve kuzeybatının daha önce bu gibi vahşeti bilmeyen, Prery kabilesi gibi diğer kabileler de bu nedenle kafatası derisi avcılığıyla uğraşmaya başladılar. Kafa derisi yüzme geleneği bir zamanlar dinî tasavvurlarla bağlantılı idi. Savaşçı, ölmüş düşmanın ruhunu ele geçirmek ve onun kendisine ait ruha ahirette hizmet etmesi ya da düşmanın ruhunu huzurdan mahrum edip yeryüzünde oradan oraya sürüklenmeye zorlamak için kafatası derisini yüzmeye çabalıyordu.

İnançların Bireyselleşmesi,
Koruyucu Kişisel Ruhlara Tapınç

Sayılmış olan tüm ayin ve inanç biçimleri kabilede herkese aitti. Ancak Amerikan Kızılderilileri için dinî inançların bireyselleşmesi karakteristik bir olgudur. Kabilenin her üyesi doğaüstü dünyayla kendi kişisel ilişkisine sahip idi. Herkeste, adama ayini sürecinde ortaya çıkan, (elde edilen hayalet görüntü) kendi kişisel koruyucu

ruhu vardı. Genç, hayalet görmek için, uzun süre yatıyor, yalnızlığa çekiliyor, buhar banyosunda terliyor, narkotik maddeler kullanıyordu. Tüm bu zaman süresinde onun düşüncesi tek bir şeye yoğunlaşıyordu. Yarı sayıklar halde ya da rüyasında ya da asabi coşkunluk içinde o birdenbire gördüğü bir hayvanı veya başka bir şeyi, aranan hayalet kabul edebiliyordu. O andan itibaren de o görmüş olduğu şey tüm hayatınca onun koruyucu ruhu olmaktadır.

Kızılderililerde rüyanın geleceği gösterdiğine inanışın kazandığı önem, dünyanın başka herhangi bir halkında olduğundan çok daha güçlüdür. Daha 17. yy.da misyoner İezuit Lejen Kızılderililer hakkında yazıyordu. *"Onların rüyaya inanışı gerçekte inanılmaz derecededir. Rüya onlar için kanunlar ve karşı çıkılmaz kararlardır. İhlal edilmeleri suçtur. Rüya bu yoksul insanlar için çağırdıkları ve dinledikleri kâhindir. Peygamberdir. Gelecekteki olayları önceden haber verendir... Herhangi bir rüya uğruna kurban edemeyecekleri hiçbir şey yoktur."* Kızılderililerin çağdaş araştırmacısı Eva Lips onlardaki rüyaya yaygın inanışa *"rüya görme realizmi"* adını veriyor.

Şamanizm

Kuzey Amerika yerlilerinde Şamanizm kişisel koruyucu ruha tapınç ve Vizionizm ile sıkıca bağlantılıdır. Kızılderililerde çoğu hallerde hayaletlere sahip olanlar ve muktedir koruyucu ruhları kazananlar şaman olabiliyorlardı. Şamanların meslek ve güç bakımından bölünmeleri bunlarla temelleniyordu.

Çeşitli kabilelerde şamanlar benzer rolde sahneye çıkmıyorlarsa da, Amerikan yerli ahalisinde Şamanizm birçok ortak çizgiye sahiptir.

Şamanizm'in hayvanların doğaüstü vasıflarına inanış ile bağı olması, Kuzey Amerika kabilelerinin çoğunluğu için karakteristiktir. Ayı şaman kendi koruyucu ayı ruhuna sahip idi. Özellikle boz ayı, şaman gücünün en olağan kaynağıdır. Bu nedenle şamanların birçoğu ceket niteliğinde ayı postu kullanıyordu.

Şamanların başlıca fonksiyonunu her yerde, hastalıkların tedavisi teşkil ediyordu. Bu hususta şamanların bazıları tek başına faa-

liyet gösteriyor, kimileri de bütünsel birlikler oluşturuyordu. Ocibuelerde iki tür şaman vardı. Tek başına uygulama yapanlar; Vabino ve ayrı özel tapınç birliğinde birleşenler; Mide, Midevivin. (Bu kelimeyi Amerikalılar *"yüce tıp locası"* ya da *"yüce şaman birliği"* diye çeviriyorlar) Bu birliğin üyeleri toplumsal ve dini merasimleri birlikte icra ediyorlar. Onun kurucusu ve koruyucusu Minabojo (yüce tavşan) sayılıyordu. O kültür kahramanı ve şeytan, belki de dünyanın yaratıcısıdır.

Gizli Birlikler

Kuzey Amerika'da gizli birlikler sistemi genel olarak çok yaygın idi. Onların buradaki sosyal rolü, mesela Malenezya'da olduğundan daha az açıktır. Anlaşılan onlar daha ziyade kabile geleneklerinin korunmasına yönelik muhafazakâr rol oynuyorlardı. Onlarda dini taraf zaman zaman apaçık ön plana çıkıyordu.

Kızılderililerde gizli birlikler çeşitli biçimleri alıyordu. Bazı kabilelerde bu yalnızca şamanların birleşmeleri idi. Diğer bazı durumlarda mesela Sui kabilelerinde ve Algankinlerin bazılarında, birlikleri aynı yaştakiler teşkil ediyordu. Böylesi yaş birliklerinden Mandanlarda 6, Kartallarda 8, Karabacaklarda 12 tane sayılmıştır. Erkekler birliğinin şekillenmesinde yaş prensibi, onların kökeninin eski yaş inisyasyonundan olduğuna tanıklık etmektedir. Ola ki bu Amerika'daki erkek birliklerinin en ilkel tipi idi. Yaş prensibi yer yer diğer noktalarda karmaşıklaşmaktadır. Omahlarda sadece reislerin kabul edildiği Poogtun toplumu, ve ayrıca seçkinleşmiş savaşçıların girdiği Haetusk toplumu böylesidirler. Prery kabilelerinde ve Amerika'nın diğer bazı bölgelerinde ise gizli birlikler aynı hayaletleri görmüş insanlardan teşkil ediliyordu ve esas itibariyle kişisel koruyucu ruhlara tapınç ile sıkıca bağlantılı idi. Mesela gördüğü hayalet ayı olanlar bir birlik, kunduz olanlar diğer bir birlik teşkil ediyorlardı.

L. Morgan, İrokezlerde çok ilginç birliklerden birini anlatmaktadır. Düzmece şahsiyetler birliği. İrokezlerin inançlarına göre *"düzmece kişiler"* dedikleri ruhlar bulunmaktadır. Bunlar olağanüstü çirkin ve kötü varlıklardır. Onları, vücutları olmayan, genel olarak görünmeyen, iğrenç türden aynı yüzler teşkil etmektedir.

Bunlar havada oradan oraya taşınarak hastalığa sebep olmakta ki onların tedavisi için ayrı özel tapınç birliğine (düzme şahsiyetler birliğine) başvurmak gerekmektedir. Bu kelimenin tam anlamıyla gizli bir birlik idi. Çünkü ona kimlerin katıldığı bilinmemekteydi. Birliğin üyeleri erkek fakat başkanları kadın idi. Sadece başkan kadın herkesçe bilinmekte idi. Birliğin diğer üyeleri ise meçhul idi. Hastalığın tedavisi için her kim düzmece şahsiyetler birliğinden yardım istiyorsa, ancak birliğin üyelerinden biri maskeli olarak tedavi için gönderiliyordu.

Tedavi ve Arınma Ayinleri

Hastaların tedavisinde şaman pratiği, halk hekimliği ile sıkı bağı korumakta idi. Ancak kendi kökeni bakımından akılcı bazı tedavi usulleri ayinsel anlam almaktaydı. Hakim olan arınma merasimi tarzındaki arınma büyüsü idi. Her türlü hastalık, her türlü uğursuzluk, keza her türlü girişim başlangıcı Kızılderililerin tasavvurlarına göre arınmayı talep etmektedir. Temelinde akılcı davranış olduğu apaçık ortada olsa da bu arınmaya dini törensel bir anlam veriliyordu.

Amerika'da herbiri kendi yayılma alanına sahip başlıca üç tür ayinsel arınma bilinmektedir. Kanada ve A.B.D.'nin kabilelerinde hemen hemen tek arınma türü olarak buhar banyosu kullanılmakta idi. Çok dar kulübede, kızgın taşları yerleştirdikleri yerde taşlara su döküp arınanın sıcak buhara oturması ya da yatması tarzındaki bu gelenek, operasyonun temeli tamamen fizikî olmasına rağmen, ona törensel doğaüstü davranış atfedilmekte idi. Merkezî Amerika ve Meksika'nın Yukatan kabilelerinde ve güneye Peru'ya kadar, aynı rolü kan akıtma oynuyordu. Nihayet Güney Amerika ve Batı Hindistan'ın kabilelerinde, keza Meksika Körfezi kabilelerinde kusturucu kullanılıyordu. Bu usul de akılcı bir temele sahip fakat sözkonusu edilen bölgelerde kusturucu ilaca törensel tapınç anlamı veriliyordu.

Gömü Tapıncı ve İnançlar

Gömü biçimleri Amerika'da büsbütün çeşit çeşit toprağa gömme, açık havaya defin, mumyalaştırma, yakma ve diğerleridir. Bun-

lar da ahiret dünyası üzerine yeterince çeşitli tasavvurlar ile bağlantılıdır. Yer yer, mesela kuzeybatı sahillerinde yeniden doğuşa inanış farkedilmiştir. Ancak ağır basan inanış insanların ahiret dünyasında da ölüme kadar sürdürdükleri yaşamın aynısını sürdüreceklerine dair idi. İnsan şayet iyi bir avcı ve savaşçı idi ise o ölümden sonra da avcılığa devam ederek mutlu olacaktır. Kabile geleneklerini yerine getirmemiş olanları, korkakları, kötü avcıları ve kafa derisini kaybedenleri veya utanç verici ölümle ölenleri tam tersine öbür dünyada berbat bir yazgı beklemektedir.

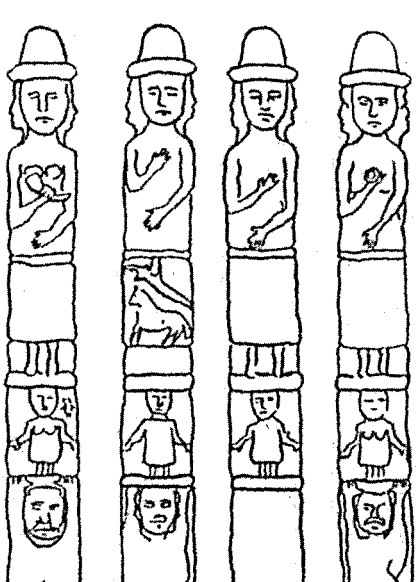
Ahiret dünyası üzerine bu düşünceler yeterince belirgin de olsalar, Kuzey Amerika Kızılderililerinde birinci derecede rol oynamıyorlardı. Onların dini inanışları geleceğe değil bu hayata yönelik idi. Tapınç pratiğinin tüm amacı dünyevî hayatta başarı sağlamak idi.

Kuzeybatı Sahilleri Kabilelerinin Dini

Amerika'nın kuzeybatı sahilleri kabilelerinin dini, bir dereceye kadar kendine özgüdür. Burada çeşitli dillere mensup farklı kabileler yaşamakta fakat gelişkin balıkçılık ve yerleşik hayat tarzında temellenmiş ekonomik ve kültürel çehreleri benzeşmektedir. (Tlinkitler, Hayda, Tşimşian, Nutka, Kvakiutl ve diğerleri.) Bu kabilelerin toplumsal düzenlerinde derin arkaik çizgiler (ekzogamik anaerkil iki fratriye bölünme vb.) gelişmiş, sosyal biçimlerle (kölelik, hür kişiler arasında sosyal derecelenmeler; reisler, soylular, sıradan topluluk üyeleri) iç içe geçmişlerdir. Bu kabilelerde yeterince gelişmiş değiş tokuş ve önemli derecede mülk eşitsizliği gözlemlenmektedir.

Bu kendine özgü çelişkili toplumsal düzen dinde de yansımasını bulmaktadır. Anaerkil soy düzeninin korunmuş olması nedeniyle, burada totemizm artıkları varlıklarını Amerika'nın başka herhangi bir bölgesinde olduğundan daha güçlü sürdürmüşlerdir. İki fratri grubunun totemik sembolleri var idi. Karga ve kurt. (Ya da karga ve kartal.) Bu hayvanlarla özellikle de karga ile ilgili mitler pek çoktur. Yüce karga (Tlikkitlerde El, ya da Yel, Yelh) barış kurucu ve kültür kahramanı niteliğinde sahneye çıkmaktadır. Onun kurtla mücadelesini anlatan kötü başlangıç üzerine mitler bilinmektedir. Fratriler totemik soylara bölünüyordu. Bu soyların totem kökleri

üzerine efsaneler vardır. Kadınların hayvanlarla karı koca hayatı yaşadıklarına dair mitolojik hikâyeler totemizmin apaçık izleridir. Eşyalarda, evlerde, mezarlarda görüntülenmiş olan her soyun kendi amblemi var idi. Amblemleri aynı zamanda vücutlarına resmediyor ya da dövme yapıyorlardı. Özellikle yüksekliği 20 metreye kadar varan, evlerin ya da mezarlıkların önünde duran ağaçtan totemik sütunlar dikkate değerdir. Böylesi sütunlar baştan aşağıya, stilleştirilmiş insan ve hayvan oymalarıyla kaplıdır. Bunlar soyun ataları-dır. Soybaşkanının figürü, soyun amblemidir. Benzeri sütunları şimdide yer yer hazırlıyorlar. Boşaltılan Tlinkit köylerinden ve eski mezarlıklardan yaklaşık 200 totemik sütun Güney Alaska'daki Ketçikana şehri yakınlarında *"totemik parklarda"* toplanmıştır.

Vankuver adasından Kızılderililerin totemik sütunu. (Kuzeybatı Amerika)

Koruyucu ruhlara, şaman yardımcısı ruhlara, hastalığa sebep olan kötü ruha inanışla bağlantılı olan miras yoluyla geçen şamanlık, kuzeybatı Amerika'da çok gelişkin idi. Şaman inançla-rında su samuru özel bir rol oynamıştır. Geleceğin şamanının su

samurunu mutlaka öldürüp, onun dilini özel mukaddesat niteliğinde muhafaza etmesi gerekiyordu. Su samuru genellikle inançlarda ve mitolojide özellikle Tlinkitlerinkinde belirgin bir yer alıyordu. Bu hayvanı sıradan avcılar öldüremezdi. O kesinlikle tabulaştırılmış idi. Bu yasakta totemizmin kalıntısı olabilir.

Kuzeybatı Kızılderililerinin çeşitli avcılık yasaklarının ve ayinlerinin birçoğu, av koruyucu ruhuna inanışla bağlantılı idi. Fakat onlarda kişisel koruyucu ruhlara tapınç, Amerika'nın diğer kabilelerindekinden çok daha zayıftı. Haydlarda ise hiç yoktu.

Kuzeybatı sahilleri Kızılderilileri gizli birliklerinin kendileri de soy bölünmesinin ve sosyal farklılaşmanın izlerini taşımaktaydı. Her birliğin, çoğu kez hayvan türünde kendi koruyucu ruhu vardı. Bir üyeleri, esas olarak da reisler ve soylular adanmamışlar karşısında imtiyaz sahibi idiler. Gizli birlikler özellikle Kvakiutlarda gelişkin idi. Onlarda kış sezonunda birlikler olağan olarak bayramlar ve temsiller düzenledikleri zaman, soy bölünmeleri ortadan kalkıyormuş gibi oluyordu ve onların yerini gizli birlikler alıyordu.

Kızılderililerin Dinlerinin Genel Hatları

Amerikan Kızılderili kabilelerinin çoğunluğunun dinlerine genel bakışı özetlerken, ana hatlarının karakteristiği olarak söylenebilecekler, her insanın yakınında ancak artık maddi dünyadan yeterince kesin kopmuş olan doğaüstü güçler fikriyatıdır. İnsanın dinî davranışlarının başlıca motifini doğaüstü güçlere acındırma çabası teşkil etmek, Amerikan etnograflarının ifadesince, kendini *"merhamete layık"* yapmak idi. Dua etmeler, oruçlar ve doğaüstü güçlerin acımasını sağlamaya yönelik, kendi kendine eziyet etmeler kendini merhamete layık gösterme amacına hizmet ediyordu.

Amerikan Kızılderili halklarının dininin ortak ruhu hâlâ tam demokratikliktir. Bunda sağlam soy-kabile hayat tarzının egemenliği ifade edilmektedir. Münferit grupların sosyal imtiyazlarından hiçbiri henüz dinsel kutsallaştırma edinmemiştir. (Belki kuzeybatı Sahil kabileleri kısmen hariç olabilir.) Ancak dağılmaya başlamış olan soy topluluğu düzeni, artık dine de kendi damgasını vurmuştur. Kişisel koruyucu ruha tapınçta ifadesini bulan, kendine özgü

dini bireysellik bundan dolayıdır. Onların edinilmesi kabile tapıncı çerçevesinde de olsa bireysel ve gönüllülük konusu idi. Vizionizm (Mistizmin rüşeym hali) ve rüyaya kör inanç aslında bundan kaynaklanmaktadır. Şamanizm ve keza gizli birlikler sistemi kişisel koruyucu ruhlara tapınç ile kısmen bağlantılı idi.

Kızılderililerin inançlarında, doğaüstü tasavvurların kişileştirilerek ifade edilişi zayıf idi. Orenda, Vakanda, Manitu gibi kişileştirilmemiş güçler hakkındaki tasavvurlar ağır basıyordu. Kızılderililerde ruhları ve ilahları insansılaştırma, insana benzetme hemen hemen yoktu. Bununla bağlantılı olarak burada cisimsel ve grafiksel biçimde ilahların ve ruhların tasviri hemen hemen hiç yoktur.

Mabet ve tapınaklar, özellikle de sürekli olanları yok idi. Periyodik bayramların kutlanması için geçici tapınç kulübeleri ya da alanlar hizmet veriyordu. Biçimselleşmiş rahiplik yoktu. Onun rolünü büyücüler ve şamanlar yerine getiriyordu. Bu mesleğe kabul konusu kurallara değil, gönüllülüğe bağlanmıştı. Okyanus ve Afrika halklarının dinlerinin tam tersine reislere tapınç hiç yoktu. Bunda da gene aynı şekilde Kızılderililerin tüm hayat tarzının demokratikliği etkendi. Reislerin dinsel tören imtiyazları sadece kuzeybatı sahil kabilelerinde bulunuyordu.

Askerî büyü gözle görülür gelişim kaydetmiştir. Başlıca yeri tuttuğu, daha erken tarihsel aşamalardan farklı olarak zarar verici büyü tam tersine önemini kaybetmişti.

Soy tapıncı çerçevesinde, insan atalara tapınç bulunmamaktaydı. Ahiret dünyası hakkındaki tasavvurlar da öbür dünyadaki mükâfat ya da ceza fikriyatı da cennet, cehennem de bulunmuyordu. Gelecek hayat, dünyadaki hayatın devamı olarak resmediliyordu.

Pueblo Kabilelerinin Dini

Şimdi hâlâ A.B.D.'nin güneybatısında (Arizona ve yeni Meksika'da) meskûn, Kızılderililerin Pueblo dedikleri küçük bir grup, diğer tüm Kızılderili kabilelerine kıyasla tarihsel gelişimin daha yüksek aşamasında bulunuyor. Onlar büyük toplu köylerde yaşadılar ve yaşıyorlar. Pueblo kabilesi tuğladan inşa edilmiş evlerde yaşıyorlardı ve onların tarım ekonomisi iyi organize edilmiş sulama sis-

temine dayanıyordu. Onlarda zanaatçılık (dokumacılık, süslenmiş kil kap kacak yapımı vb.) gelişkin idi. Sıkı, katı soy toplulukları toplumsal yaşamın temeli işlevini görüyordu. Onlarda anaerkil soyun ataerkil ilişkilerin yoğunlaştığı, baba soya dönüştüğü tedrici süreç yürümekte idi. Buna gizli erkek birlikleri yardım etmekteydi.

Kuzey Amerika'nın diğer kabilelerinde olduğu gibi Pueblo Kızılderilileri için de gizli toplulukların gelişimi karakteristiktir. Ancak onlar Pueblo'da soy teşkilatı temelinde inşa oldular. Sadece belirli bir klanın insanları toplumun üyesi olabilirdi. Örneğin antilop toplumu sadece antilop klanının üyelerinden teşkil olabilirdi. Antilop ve yılan toplumları en büyük etkiye sahip olanlardı. Pueblo kabileleri mitolojisi ve ayinlerinde, genel olarak yılanın başrolü oynadığını söylemek gerekmektedir.

Amerika'nın diğer halklarından farklı olarak, Pueblo Kızılderililerinde, toplumsal gelişimlerinin daha yüksek seviyesi ile bağlantılı olarak, yeterince tipik atalara tapınç farkedilmektedir. Kaçinalar, ölülerin ruhları, klanın ve tüm halkın koruyucuları idiler.

Pueblo Kızılderililerinin dini merasimlerinde, diğer halklarda da olduğu gibi danslar özellikle de maskeli olarak danslar ağır basmakta idi. Ürünün sağlanması, yağmurun çağırılması ve hastalığın tedavisi ayinlerin esas amacını teşkil ediyordu.

...

Kuzey Amerika Kızılderililerinin dinî inançları ve ayinleri hakkında genel olarak bir şey söylemek gerekirse aslında bu geçmişe aittir. Sömürgeciler Amerikan Kızılderililerinin ayaklarının altındaki toprağı çekip aldılar. Onları rezervasyona kapattılar. Kültürlerinin tamamen yıkılmasına sebep oldular. Günümüzde eski dini ayinler ve inançlar hakkında sadece zayıf anılar kalmıştır.

Sömürgecilik ve Messianist Hareket

Amerikan kolonizatörlerinin, Kızılderilileri toprağından kovup, onlara her türlü zorbalığı mübah görüp uyguladıkları vahşet, dağınık olsa da yine de Kızılderililer tarafından direnme çabalarına yol açıyordu. Bu çabalar 19. yy. boyunca reformist dini hareketin kendine özgü biçimini aldı.

19. yy.ın ilk on yıllarında, çeşitli Amerikan Kızılderili kabileleri arasında reforme edilmiş dinin vaizleri ya da kendisine cisimleşmiş tanrı süsü veren halk koruyucuları ya da yeni dinin peygamberleri türüyordu.

19. yy.ın en başında kendini tanrı Minabojo'nun cisimleşmişi ilan eden peygamber Tenskvatava'nın vaazları duyulmaya başlandı. Kikapu kabilesi peygamberi Karakuk da aynı zamanda sahneye çıktı. 19. yy.ın ortalarında ise Oregon ve Britanya Kolombisi kabilelerinde, Hıristiyanlığın etkisi altında olan kendine özgü yeni kilise organize eden peygamber Smohalla faaliyete geçti.

Bunlar ve diğer teşebbüslerin özünü, Kızılderililerin eski ayinlerini, Hıristiyanlıktan ya da diğer dinlerden alınma bazı fikirlerle tamamlayıp yeniden diriltme çabaları teşkil ediyordu. Bu peygamberlerin vaazlarında merkezî yeri, Kızılderili kabilelerini yabancı boyunduruğundan kurtaracak Mehdi fikriyatı tutuyordu. Çoğu durumlarda bu fikriyat Hıristiyanlıktan benimseme diriliş üzerine öğretiyle tamamlanıyordu.

Böylesi hareketlerin en yaygını 1889-1892 yıllarındaki *"Ruhların dansı"* adı verilendir. Ki onun temellerinin atıcısı Kaliforniya Kızılderililerinden (Payute kabilesinden) vaiz Vovokadır. Bu hareket kendi boyutları itibari ile kendinden öncekilerin tümünü geride bıraktı. Bu hareket etnograf G. Muni tarafından ayrıntılı olarak incelendi.

Kaliforniyalılar daha 19. yy.ın ortasında, coşkunluğun en yüksek noktasında iken sömürgecilerin saldırılarına uğradılar. Kaliforniya Kızılderilileri üzerinde korkunç zorbalıklar başladı. 1869-1873 yıllarında, Kuzey Kaliforniya kabilelerinin tümünü saflarına alan Messianist hareketi bu toprakta meydana geldi. O başarısızlığa mahkûmdu ve merhametsizce bastırıldı. 80'li yıllarda Vovoka vaizleri ile sahneye çıktı. Kaliforniyalıların arasında olmak ona nasip olmamıştı. Onların gücü parçalanıp dağıtılmıştı. Onları yeni harekete yönlendirmek sonuç vermiyordu. Buna karşılık Vovoka'nın yükselttiği hareket diğer kabilelere sıçradı. Hemen hemen Amerika'nın tüm bölgelerini (daha doğrusu Kızılderili rezervasyonlarını) Kızılderililerin hala yaşadıkları yerleri kapladı.

Vovoka'nın öğretisi kendinden önceki peygamberlerin öğretisinden pek farklı değildi. Onda merkezî yeri, Kızılderili halkın yabancı zalimlerden kurtarılması fikri tutmaktaydı. Hıristiyanlıktan vücutça diriliş üzerine öğreti benimsenmişti. Vovoka kendi kendini mehdi diye tanıtıyor ve öyle ihtiram görüyordu. Görünüşte tapınç, Kızılderili ayinlerinin eski biçimlerinin yenilenmesini temsil ediyordu. Dans tapıncın ana biçimi idi. Bu din de ruhların dansı (ghost dance) adını almıştı. Kızılderililer bir araya toplanıyorlar, şaman karakteristiğinde kendinden geçici danslar düzenliyorlardı.

Konu büyük olaylara vardı. Dokatlar bu hareketi bastırmak isteyen Amerikan yönetimine karşı başkaldırdılar. O zaman 1890 yılında Amerikan askerleri Vurden yakınlarında hemen hemen tamamen silahsız Dokatların kitlesel katliamını organize ettiler.

Şüphesiz politik içyüzü olan, bu dinî yenilenme hareketi girişimleri tamamen umutsuzdu. Ancak sadece Amerika'ya özgü olmayan, karakteristik bir olay olarak, bu hareketler bizim için olağanüstü dikkate değerdirler. Bu hareketler, sömürgecilere karşı, kendiliğinden protesto başlangıç anlarında, dinî yenilenme hareketi biçimini almaktadırlar. 19. yy.da benzeri hareketler Polenezya'da, Afrika'da ve günümüzde Malezya'da bilinmektedir.

BÖLÜM 6

AFRİKA HALKLARININ DİNLERİ

Afrika dünyanın koskoca bir parçasıdır. Gelişimleri çeşitli seviyelerde olan ve tamamen farklı, maddî ve kültürel şartlarda yaşayan halklarca yaşam alanı olarak seçilmiştir.

Afrika'nın yerli nüfusunu sosyal ve ekonomik gelişim seviyesine göre, (Amerika halklarının bölünüşüne benzer şekilde) yaklaşık üç eşitsiz gruba bölmek mümkündür. 1) Oradan oraya göçeden en geri tarım ve hayvancılığı dahi bilmeyen avcı kabileleri; Buşmenler ve merkezî Afrika Pigmeler. 2) Siyah Afrika halklarının ağır basan çoğunluğu, yani Güney ve Tropik Afrika'nın hayvancı ve ziraatçı nüfusu; Gottentotlar, Bantu halkları, Sudan'ın ve Büyük Göl havzasının çeşitli dil gruplu halkları. 3) Kuzey ve Kuzeydoğu Afrika'da eski medeniyetlerin halkları; Fas, Cezayir, Tunus, Lübnan, Mısır, Etiyopya, Somali yerlileri.

Birinci grup henüz komünal-soy topluluğu düzeni çerçevesinin dışına çıkmamış, maddi üretim, toplumsal düzen ve kültürün arkaik biçimlerince karakterize olmuştur. İkincisi sayıca en kalabalık grup, komünal-soy ve soy-kabile düzeninin dağılarak, sınıflı topluma geçişin çeşitli aşamalarını temsil etmektedir. Üçüncü grup ise daha eski doğu ve antik medeniyetler zamanından bu yana, Akdeniz'in ileri halklarıyla ortak hayat yaşamakta olup, arkaik hayat tarzının kalıntılarını çoktan kaybetmiştir.

Bu sebeple Afrika halklarının dinleri hepsi birden alacalı bulacalı bir tabloyu temsil etmektedirler. Önce birinci ve ikinci grup halkların dinî inançları ile tanışacağız. Mini devlet ve dünya dinleri diye adlandırılanların karakteristiği verilirken ise üçüncü grubun inançları ayrıca söz konusu edilecektir.

1. GERİ AFRİKA HALKLARININ DİNLERİ

Buşmenlerin Dinleri

Sosyal-ekonomik düzenin en arkaik biçimleri ve onlara ait dinler, Güney Afrika avcı kabilelerinin küçük gruplarından Buşmenlerde korunmuştur. Anlaşılan bu kalıntılar, Afrika'nın bu parçasında bulunan, eskiden çok daha fazla sayıdaki avcı nüfusun, daha sonra gelmiş olan tarımcı ve hayvancı halklarca kenarlara itelenmiş olanlarıdır. 18. ve 19. yy. Hollanda-Bursk ve İngiliz Sömürgeciliği, Buşmen kabilelerinden o güne kadar kalmış olanların çoğunun kökünü kazıyıp yok ettiler. Onların, Avustralyalılarınkini hatırlatan kendine özgü sosyal teşkilatları ve kültürleri 19. yy.da hemen hemen yıkılıp dağıtılmıştı. Bu nedenle, Buşmenlerin kültürleri ve bilhassa inançlarına ilişkin, elimizde sadece 19. yy.da ve 20. yy. başlangıcında gezginlerce misyonerlerce ve diğer araştırmacı ve gözlemcilerce yapılan bölük pörçük tasvirler vardır. (Lihtenşteyn, Friç, Passarge, Blik, Stou ve diğerleri). Şimdiki zamanda ise Buşmenlerin eski folklor, mitoloji ve inançlarının kalıntılarını, Güney Afrika yerli ahalisi arasında doğup orada uzun yıllar yaşayan ve bir misyonerin oğlu olan Viktor Ellenberg inceledi.

Buşmen kabileleri serbest soylara ayrılıyordu. Muhtemelen daha eskiden ana soyunu izliyorlardı ve totemik idiler. Hayvan isimlerine göre soyların adlandırılışında, yarı hayvan yarı insan figürlerin kayalardaki tasvirlerinde, daha eskiden insanlar gibi olan hayvanlar üzerine ya da tam tersine insana dönüşen hayvanlar üzerine mitlerde totemizmin izleri görünmektedir.

Buşmenler ahiret dünyasına inanıyorlar ve ölülerden çok korkuyorlardı. Buşmen kabilelerinde ölülerin toprağa gömülmesine ait özel ayinler vardı. Ancak daha gelişkin Afrika halklarında egemen olarak bulunan atalara tapınç onlarda yok idi.

Avcı halk olarak Buşmenlerin dininde en karakteristik çizgi av tapıncıdır. Onlar avda başarı bağışlaması için çeşitli tabiat olaylarına (güneşe, aya, yıldızlara) ve doğaüstü varlıklara dualarla başvuruyorlardı. İşte böylesi bir dua örneği *"O Ay! orada yüksekte yarın bana ceylan vurmama yardım et. Bana ceylan eti yedir. Bu okla ceylanı öldürmeme yardım et. Bu okla, bana doyuncaya kadar cey-*

lan eti yedirt. Midemi bu gece doldurmama yardım et. Midemi doldurmama yardım et. O Ay! Orada yüksekte! Ben karıncaları bulmak için toprağı deşeliyorum. Bana yiyecek ver...". Ngo yahutta Tsg'aan (Ts'agn, Ts'aagen), yani efendi adı verilen tanrıya da duacı çayır çekirgesine de duaların aynısı ile başvuruyorlardı; *"Efendi sen beni sevmiyor musun yoksa? Efendi bana dişi böcek getir. Karnım tok olduğunda ben seviyorum. Benim büyük oğlan büyük kızda tok olmayı seviyorlar. Efendi bana erkek böcek gönder!"*[2]

Dini ihtiram nesnesi olan çayır çekirgesi hakkındaki soru, ayrıca incelemeye değerdir. O tamamen berrak değildir ve bir taraftan doğaüstü vasıf atfedilse de o gerçek bir böcektir. Mesela Ngo şayet duaya cevap olarak başıyla dairesel hareket yapıyorsa, bunun avın başarılı geçeceği anlamında olduğuna inanıyorlardı. Fakat diğer taraftan bu böcek, her nasılsa; aynı şekilde Ts'agn, Ts'aang vb. diye adlandırdıkları ve dünyanın, insanların yaratıcısı saydıkları görünmez göksel ruhlarla bağlantılı idi. Buşmen mitlerinde bu Ts'agn'ın adı sık sık geçmekte ona keza yaramaz, maskara rolü de verilmektedir. Bunun göksel varlığın karmaşık örneği olması muhtemeldir. Bu hem kültür kahramanı, hem şeytan, hem eski bir totemdir. Onun totemik nitelikleri hakkında çayır çekirgesi ile olan doğrudan bağlantısından başka, diğer hayvanlarla olan mitolojik bağları da konuşmaktadır. Ts'agn'ın karısı-köstebek, kızkardeşi balıkçı kuşu, evlatlık kızı oklu kirpi vb. Fakat Ts'agn örneğinin ana unsurlarından biri, belki de başlıcası, Avustralya'nın Atnatu ve Dramautunu vb. göksel varlıklarının benzerleri gibi, kabile inisyasyonunun patronu olmasıdır. (Kabilede erginliğe giriş merasimlerinin sahibi ve koruyucusu olmasıdır.)

Buşmenlerde inisyasyon geleneğinden sadece zayıf anılar korunmuştur. Ancak genç Buşman Tsiging, Ellenberg'e bilgi veren G. Orpen'e demektedir ki *"Ts'agn bize türküler verdi ve mokoma dansı etmemizi emretti."* Bu dini merasim dansı şüphesiz gençlerin adanma merasimleri ile bağlantılı idi. Aynı Tsiging, Orpen'e Tsagn hakkında adanmışların daha çok bildiklerini söylemiştir. (Kendisi

[2] Telaffuzu çok zor Buşman dilinin kendine özgü *"şakırdayan sesi"*, burada *"ts"*, *"tsg"* harfleriyle aktarıldı.

ise, onun kabilesi ölüp yok olduğundan adanmamış olarak kalmıştır.)

Katolik papaz Smith, Ts'agn'ı tek yaratıcı tanrıya dönüştürmeye çabalamıştır. Ona olan inanışlarda ilk tek tanrıcılığın izlerini görmektedir. O hemen hemen sırf Tsiging'in, Orpen'e verdiği haberlerin üzerinde durarak, onu kendi kendine yaklaştırma çabasıyla ona ters düşen kanıtları görmezlikten gelmiştir.

Araştırmacılar, Buşmanlarda zarar verici büyüye inanış, (Avustralyalılardakine benzer tiplerden), kökeni belirsiz yiyecek yasaklamaları, rüyaya ve alametlere inanış ve şimşekte batıl korku izleri bulmuşlardır.

Merkezî Afrika Pigmelerinin Dinleri

İlkel kabilelerden diğer bir grup kısa boylu Pigme kabileleridir. Bunlar Kango Nehri Havzası'nda ve Merkezî Afrika'nın birkaç bölgesinde sağa sola dağılmış yerleşik küçük gruplardır. Kökenleri bugüne kadar aydınlanmış değildir. Bu kabileler çok eskiden beri daha kültürlü halklarla temas halindedir. Ancak şimdiye kadar avcı-toplayıcı arkaik ekonomi tarzını ve sosyal düzenin ilkel toplum biçimlerini korumuşlardır.

Pigmelerin dini inançları sadece birkaç grupta o da sadece yakın zamanlarda bilinir olmuştur. İtura Nehri Havzası'nın, üstelik komşularının etkilerine en az maruz kalmış Pigmelerin, Endoji gruplarından birinin inançları diğer grupların hepsinden daha ayrıntılı olarak Paul Sebesta tarafından tasvir edilmiştir.

Katolik papaz, misyoner P. Sebesta tek tanrıcılık (Pramonoteizm) teorisi taraftarıdır. Bununla birlikte gene de o çürütülemez olaylar karşısında kendi araştırmalarının çoğunda saklamaya gerek görmeden Smith'ten ayrılıyordu. Sebesta'nın sunduğu olayların yarısı da tamamen çürütülmüş ve inandırıcı olmamasına rağmen, olayların kendileri, kendisi için konuşmaktadır.

Sebesta'nın toparladığı materyaller, Bambutaların en önemli dini-büyüsel inançları ve ayinlerinin avla bağlantılı olduğuna tanıklık etmektedir. Bambutalar batıl avcı kurallarını ve yasaklarını en katı şekilde uyguluyor ve büyük ayinleri yapıyorlardı. Onların ihtiram

gösterdiği başlıca nesne, bir çeşit orman ruhu, ormandaki av hayvanlarının sahibidir ki ona avcılar ava çıkmadan önce, *"baba bana av hayvanları ver"* gibi dualarla başvurmaktadırlar. Bu orman ruhunu (ya da Sebesta'nın ifadesine göre *"tanrısı"*nı) çeşitli isimlerle adlandırıyorlar ve bir hayli de tasavvur ediyorlardı. Çeşitli isimler altında birkaç ayrı ruh ya da tanrı mı yoksa bir ve aynı mitolojik varlık mı kök salmaktadır bunu anlamak çok zordur. Avcı orman ruhu isimlerinden biri Tore'dir. Ancak bu kabile, başka fonksiyonlar icra eden doğaüstü başka varlıkları da aynı böyle adlandırmaktadırlar.

Bambutalarda totemik inançlar çok köklü, Pigme olmayan komşu kabilelerinden çok daha sağlam ve yerleşiktir. Bambutaların dininde totemizmin önemi öylesine büyüktür ki Sebesta onları *"totemik-büyüsel"* dünya görüşü diye adlandırmıştır.

Bambutalarda, cins ve bireysel totemizm yoktur, sadece soy totemleri vardır. Ancak insanların çoğu kendi soy totemizminden başka karısının soy totemine ve adama ayinlerinde bir olduğu yoldaşlarının totemine de ihtiram göstermektedir. Totemlerin büyük kısmı sıklıkla leopar, şempanze, karınca vb. hayvanlar, ender olarakta bitkilerdir. Bambutalar toteme yakın akraba gibi davranmakta ve *"dede"*, *"baba"* demektedirler. Soylarının kökeninin totemlerden olduğuna inanmaktadırlar. Hayvan totemlerin etini yiyecek olarak kullanmak kesinlikle yasaktır. Hatta onun herhangi bir kısmına dokunmak dahi yasaktır. Fakat Bambutalarda totemizmin en dikkate değer yönü, ölümden sonra her insanın ruhunun totem hayvanında cisimleşeceğine inanmalarıdır.

Bambutalar güya insanı totemine bağlayan bir çeşit büyü gücüne, (Megbe'ye) inanmaktadırlar. Söz konusu büyü gücü insanı avcı yapmaktadır.

Bambutalarda ilk defa gene Sebesta'nın keşfettiği yaş inisyasyon sistemi tamamen net olmasa da son derece dikkate değerdir. 9 ve 16 yaşları arasındaki tüm erkek çocuklar adanmadan geçmektedirler Ayinler çocuk gruplarının tümünün üzerinde kolektifçe işlenmektedir. Onları sünnete ve diğer ağır denemelere tabi tutuyorlardı. Onları dövüyor, çeşitli kirler sürüyor, korkunç maskeli danslarla korkutuyor, kımıldamaksızın karın üstü yatmaya ve benzeri

şeylere zorluyorlardı. Adama ahlakî nasihatlere eşlik ederek yürümektedir. Ayinlerle bağlantılı düdük boru ve diğer nesneleri erkek çocuklarına ilk defa adama ayini esnasında göstermektedirler. Bu kutsal eşyaları kadınlar ve çocuklar göremezler. Bütün bunlar ormanda hazırlanmış olan, bağımsız, ayrı kulübede cereyan etmekte, kadınlar oraya bırakılmamakta fakat erkeklerin tümü ayinlere katılmaktadır. Tüm adama merasimi orman ruhu Tare ile bağlantılıdır. İnisyasyon avcıya gerekli olan büyü gücüne kendi türünde alışma olarak nitelenmektedir. Sebesta'nın bildirdiğine göre, inisyasyonu geçenler, "orman tanrısı" şeklinde adlandırılmış olan, güya gizli erkek birliği Tore'yi teşkil etmektedir.

Bambutaların inançlarının bu başlıca biçimlerine kıyasla, diğerleri esaslı öneme haiz değillerdir. Gömü tapıncı gelişkin değildir ve ölmüş insanların ruhları hakkındaki tasavvurlar çok bulanık olmasına rağmen, Bambutalarda onların totemde cisimleştiğine dair fikriyat egemendir. Ayla ya da şimşekle bağlantılı herhangi bir göksel varlığın, (Mugasa, Nekunzi) yaratıcının mitolojik örneği vardır. Onu insanları öldürdüğünden (yani ölümlü olarak yarattığından) kötü saymaktadırlar. Bu yüzden ona tapınç yoktur.

2. AFRİKA'NIN ANA NÜFUSUNUN DİNLERİ

Kara Afrika halklarının ağır basan çoğunluğu (Afrika'nın Büyük Sahra'sından Güney'ine kadar) artık çok eskiden beri toplumsal gelişmede daha yüksek seviyeye ulaştılar. Bu halklar hayli zamandır (çapalama biçiminde) tarımı bilmektedir. Onların çoğu, özellikle Doğu ve Güney Afrika'dakiler evcil hayvanlarda üretmektedirler. Ziraat ve hayvancılık çeşitli bölgelerde çeşitli oranlarda bulunmaktadır. İnsanlar yerleşik olarak köylerde yaşamakta, bazı yerlerde rüşeym halinde şehirler ortaya çıkmaktadır. Çeşitli tiplerde zanaatkârlık özellikle de demircilik gelişkindir. Ticari değişim mevcut halkların çoğunluğunda, toplumsal düzen gelişiminin ve çözülüp dağılmanın çeşitli aşamalarındaki soy kabileleridir. Kimilerinde, özellikle merkezî ve Batı Afrika'nın zirai halklarında, anaerkil soyun, anaerkilliğin çok güçlü izleri keskince ifadelenmiştir. Halkların çoğunda sınıfsal ilişkiler oluşmuş, ta ortaçağdan bu yana, yer yer yarı feodal tipte ilkel devletler yaratılmıştır. Su-

dan'da, Gine'de, (Gana, Mali, Kanem, Songai, daha sonraları Barnou, Vadi, Dagomeya, Aşanti, Benin ve diğerleri) Kongo Havzası'nda, (Lunda Baluba, Kango ve diğerleri) Zambezi'de, (Zaimbab veya da Manomatapa), büyük göllerde, (Uganda, Unoro ve diğerleri) böyle idiler. Güney Afrika'da yakın geçmişte (19. yy.) ilkel askerî demokratik kabilelerarası birleşmeler küçük devletçikler haline geldi. (Zuluslar, Matabele ve diğerleri)

Dinin Başlıca Biçimleri. Atalara Tapınç

Hayatın maddi şartlarındaki ve toplumsal düzenin karakterindeki farklılıklar şu veya bu Afrika halkında hangi din biçiminin ağır basacağını belirliyordu. Ancak onların dini inançlarında pek çok esaslı benzerlikler bulunmaktadır.

Hemen hemen tüm araştırmacılar Afrika halklarının dinlerinin en çok karakteristik ve göze çarpan yönü olarak atalara tapıncı göstermektedirler. Afrika atalara tapıncın klasik ülkesi sayılmaktadır. Bu tapınç biçimi, kabile soy düzeni biçimleri ve kalıntılarının korunduğu gerek tarımcı gerekse hayvancı kabilelerde gelişkindir. Tarihsel olarak atalara tapınç şüphesiz ki ataerkil soy düzeni temelinde gelişmiştir. Afrika halklarının çoğu daha yakın zamanlarda toplumsal gelişimin yaklaşık bu seviyesinde duruyorlardı. Afrika halklarında ataya tapıncın anaerkil soy kalıntıları ile bağlarının, özellikle de tarımcı halklarda yer yer çok güçlü olduğu da gerçektir. Ferdî aile ayrılaştığı ölçüde, atalara tapınç ailecil biçimi aldı ki onları genel olarak asıl soy biçimlerinden ayırmak zordur. Nihayet kabilelerin ve kabileler arası birliklerin oluşması ile atalara tapınçla birlikte, kabile ve devlet reislerinin ve kralların atalarının tanrılaşması gelişti.

Şimdilik atalara tapıncın aile-soy biçimlerine göz gezdirelim. Afrika halklarının inançlarında, ataların ruhunun, genel olarak ailenin soyunu koruyan varlık olarak adı geçmektedir. Fakat bunlar tabiatı gereği, mutlak olarak iyilik eden dürüst varlıklar değildirler. Onlar daha ziyade talepkâr, yersiz yere çıkışanlar olarak ortaya çıkmakta, kurbanlar sunulmasını, tapınılmayı talep etmekte, sadece bu şartlarda torunlarına koruyuculuk etmekte, aksi halde onları cezalandırmaktadırlar. Çeşitli hastalıklar ve diğer uğursuzluklar, sık-

ça gene aynı, ataların ruhlarına, ancak bazı halklarda yabancı soyların atalarının ruhuna atfedilmektedir. Misyoner Anri Juno'nun tasvir ettiği Güney Afrika'daki tipik örneklerden biri, Thonga (tonga)'nın hayvancı halkının inançlarıdır. Thongalarda başlıca ihtiram nesnesi ölülerin ruhudur. (Psikvembu; tekil hali-şikvembu) Her aile baba ve ana tarafından iki grup ata ruhuna ihtiram göstermektedir. Ana tarafının bazen tercih edilmesinde anaerkil soy düzeninin kalıntılarını görmek mümkündür. Ancak bu ruhlara tapınç ailecildir. Ayinleri ve kurban sunmaları ailedeki yaşlı erkek yönetmekte, ayrı özel törensel kurban sunmalar düğün, ağır hastalanma gibi önemli aile olaylarında gerçekleştirilmektedir. Gerçekte ailedeki tapınçlarda soy prensibi korunmaktadır. Evli kadınlar diğer soydan gelme oldukları ve onların kendi ataları olduğu için ailenin atalarına ihtiram göstermeye katılmayı kabul etmemektedirler. Kadın ya da erkek her yaşlı kişi ölümden sonra kendi ailesinde ihtiram gösterme nesnesi olmaktadır. Thongalar ölmüş kişinin kendi insanî vasıflarını koruduğuna inanmaktadırlar. Onlara özen ve ihtimam gösterilmesine seviniyor, dikkat alınmamaya ise kızıyor ve bunu cezalandırıyorlar. Atalar geleneklerin ve ahlakîliğin uygulanmasını sıkı takip ediyorlar. Ataların ruhu gömü yerlerinin yakınındaki el değmemiş kutsal ormanlarda bulunmaktadır. Onlar insanlara gerçek durumda hayvan kılığında ya da rüyada görünmektedir.

Cagga halkındaki (Doğu Afrika'da) atalara tapıncın benzer biçimleri misyoner Bruno Gutman tarafından tasvir edilmiştir. Onlardaki bu tapınç da soy egzogamisinin izleriyle aynı tarzın tekrarıdır. Diğer soydan aileye gelmiş olan kadınlar, aile atalarına tapınmaya katılmamaktadırlar. Ataların ruhları yaşlarına göre bölümlere ayrılıyor. Yakın zamanda ölmüş ataların ruhlarına en büyük gayretle ihtiram gösteriyorlar. Zira onları iyi hatırlamaktadırlar. Caggalar bu ruhların bol kurbanlar alarak aileye koruyuculuk ettiğine inanmaktadırlar. Daha önce ölmüş olanların ruhları, yakın zamanda ölmüş olanlarca güya geri plana itilmiş sayıldıklarından kurbanlar sunulmamaktadır. Bundan dolayı açtırlar, kincidirler ve onlara dikkat göstermeyen torunlarından öç almaya gayret etmektedirler. Nihayet çok çok önceleri ölmüş olup anıları hatıralardan tamamen yok olanlara ihtiram gösterilmemektedir.

Totemizmin Kalıntıları

Afrika halklarında eski totemizm sadece kalıntılarda korunmuştur. Onlar esas olarak soyların totemik adlarında ve yer yer totem hayvanlarının etlerinin yiyecek olarak kullanma yasağı uygulamalarında görünmektedir. Güney ve Doğu Afrika'nın hayvancı halklarında totemlerin başlıcaları evcil hayvan cinsleridir. Totemik inanç ve geleneklerin başka çeşit tezahürleri seyrektir. Örneğin onları nisbeten daha çok korumuş olan Beçuanlarda, her soyda kendilerine özgü totemik danslar farkedilmektedir. Bundan dolayı Beçuanlar şayet insanın hangi soya ait olduğunu öğrenmek isterlerse *"Sen hangi dansı yapıyorsun?"* diye sormaktadırlar. Batokalar kendi geleneğini boğaya (totemik hayvana) benzemek arzusuyla ön dişi sökmek olarak açıklamaktadırlar. (Aslında dişleri sökme adeti elbette ki eski inisyasyonun kalıntısıdır.)

Tarımcı halklarda özellikle Batı Afrika'da, soy totemi çok zayıflamış olarak korunmuştur. Ancak o yer yer yeni bir şeye, münferit cinsten hayvanlara, muhtemelen eski totemik hayvanlara belirli bir bölgede ihtiram göstermeye dönüşmüştür. Bu olay Güney Nijerya'nın halklarında Dagome'de ve Güney Afrika Bavendası'nda gözlenmiştir. Soy totemizminden hayvanlara lokal tapınca geçiş, soy topluluğunun arazice gelişip yayılması sonucudur.

Zoolatriya

Afrika'da hayvanlara tapıncın (Zoolatriya) yaygınlığı yeterince geniştir, ancak kökeni itibariyle her zaman totemizmle bağlantılı olduğu söylenemez. Çoğu hallerde onun kökünün daha dolaysız olduğu anlaşılmaktadır. Bu örneği; insan için tehlikeli vahşi hayvanlar karşısındaki batıl korku da olabilir.

En yırtıcı ve tehlikeli hayvanlardan biri leopara Afrika'da ayrı ve özel bir ihtiram gösterilmektedir. Fakat bu halkların birçoğunun leoparı avlamasına engel olmamaktadır. Leopara tapınç totemizm ile sadece dolaylı olarak bağlantılıdır. Yer yer, örneğin Dagome'de, leopar kral klanının totemi sayılmaktadır.

Yılana tapınç geniş yaygınlıktadır. Sözkonusu Dagome'de misyoner Unger, 1864 yılında, 30'dan fazla yılanın tutulduğu yeri,

gerçek yılan tapınağını bulmuştur. Uyda bölgesinde pitonların ve diğer yılanların daha önce kutsal yeri bulunuyordu ki onlara ayrı bir rahip bakmaktaydı. O onları doyuruyor, eline alıyor, vücudunun etrafında doluyordu. Yılanlara ihtiram gösteren bu halklarda, onlara herhangi bir şekilde zarar vermek suçların en büyüğü sayılıyordu.

Tarımcı Komünal Toplulukların Tapınçları

Afrika'nın tarımcı halkları, ziraatı koruyucu ilahlara komünal topluluk tapıncına ve genel olarak mahallî ruhlara ve tanrılara tapınca büyük önem veriyorlardı. Bu durum Afrika'yı en iyi inceleyenlerden Karl Meyngof tarafından açıkça belirtilmiştir.

Tapıncın böylesi özellikle Yukarı Gine'de gelişkindir. Altın Sahili (Şimdiki Gana) halkları hakkında A. Ellis şöyle yazıyordu *"Her köy, belde, çevrenin kendi mahallî ruhları ya da tanrıları, nehirlerin ve derelerin, tepelerin ve vadilerin, kayaların ve ormanların hükümdarları vardır."* Onlar sadece Bohsum adı verdikleri komünal topluluğun bu yerli tanrılarına ihtiram gösteriyorlardı. Yabancılarınki ile yapacak birşeyleri olamazdı. Ancak onların büyük kısmı, şayet kurbanlar vererek özel olarak merhamete getirilmezlerse, insanlara kin ve düşmanlıklar besledikleri varsayılıyordu. Bohsumlar çoğu kez insana benzer olarak tasavvur edilmektedir, ancak korkunç görünümlü olarak tasvir edilmeleri de seyrek değildir. Onlar güya üzerlerinde hakimiyet sürdürdükleri ormanlarda, tepelerde nehirlerde yaşamaktadırlar.

Nijerya'nın diğer halklarında hayvan kılığındaki yerli tanrılara ihtiram gösterilmesine işaret edilmiştir. Yukarıda sözkonusu edildiği gibi burada totemik gelenekler ortadadır. Özellikle asıl tarımın koruyucuları olan ihtisaslaşmış fonksiyonlu tanrılar bütün halklarda bilinmekten uzaktır. Örneklerden biri Güney Afrika'nın Zuluslarıdır. Misyoner Brayant onlarda, insanlara bereket veren, toprak işlemenin mitsel büyük mucidi tanrıça Nomkubulvana'ya (gökyüzü prensesine) tapıncı tasvir etmiştir. Bu tanrıçanın şerefine ayinler ve dualar, kızlar ve evli kadınlarca icra edilmiştir. Zuluslarda tüm tarım ekonomisinin tarımlara ait emek alanı olduğu hatırlanırsa bu anlaşılmaktadır.

Fetişizm

Fetişizm anlayışı çoğu insanın tasavvurunda derhal Afrika'yı çağrıştırmaktadır. Daha 15. yy.da bu olayı Portekizli denizciler Afrika'da gözlemlemişlerdi. Hollandalı gezgin Villem Bosmen Yukarı Gine'yi (1705) tasvirinde buna şu şekilde işaret etmektedir. *"kelime (fetiş) zencilerin dilinde başka türlü olup, bossumdur ve onların putunun adından gelmedir. Putlarına da aynı bahsum adını vermektedirler."* Avrupalı gezginler, bilahare tüm Afrika halklarının dinlerini genel olarak fetişizm diye adlandırmaya başladılar. Avrupalı sömürgeciler Afrikalıları kibirle hor gördüklerinden, bilimde de yavaş yavaş fetişizmin genel olarak dinin en erken aşaması olduğuna dair düşünce ortaya çıkmıştı. (18. yy.da Şarl de Bross, 19. yy.da Benjamin Konstan, Ogyust Kont ve diğerleri böyle düşünüyorlardı.) Ancak olayların daha ciddi incelenmesinin gösterdiklerinden birincisi, fetiş inançları, ev ayinleri ağırlıklı olarak sadece Batı Afrika için karakteristiktir. İkincisi, Afrika halklarının kendileri bunlar arasında batıdakilerden tamamen öylesine geri kalmış değillerdir. Onların çoğunluğu sınıflı toplum düzeninin sınırına yaklaşmıştı. Üçüncüsü onlar içinde fetişizm ezelden beri olmaktan çok, dinin sonraki çeşidini teşkil etmektedir.

Örneğin Binbaşı A. Ellis ayrıntılı incelemeleri ile Altın Sahili halkları inançlarının egemen biçiminin, soy ve mahallî komünal toplulukların koruyucularına (Bohsum)'a tapınç olduğunu tespit etmiştir. Ancak onların koruyuculuğu ile tatmin olmayan insan, kendisi için kişisel fetiş (suhman) edinmektedir. Bu suhmanlara tapınç, halkın geleneksel dinleri ile bağlantılı değildir. Aşantların dininin araştırıcısı Rattry'de aynı benzer sonuçlara varmıştır. Macar gezgin Emil, Torday Kongo Havzası kabilelerinde fetişlere tapıncın, tıpkı aynı şekilde yeni bir olay olduğunu, eski dinin soyun atalarına tapıncın taraftarlarınca onaylanmadığını açığa çıkarmıştır.

Afrika'daki fetiş tapıncını (hiç değilse şimdi sayıca ağır basan kişisel fetişleri) eski soy bağlarının çökmesi ile bağlantılı, dinin bireyselleşmesinin özgün biçiminin gelişmesi olarak düşünmek mümkündür. Münferit kişi, kendisinin soy kollektivitesi ve onun koruyucularınca yeterince savunulmadığını düşünerek, kendisi için esrarengiz güçlerin dünyasında destek aramaktadır.

Üzerlerine çiviler çakılmış fetişler. (Loango kıyısı)

Herhangi bir nedenle insan tahayyülünü hayrete düşüren herhangi bir nesne, biçimi olağandışı olan taş, ağaç parçası, hayvan vücudundan bir parça, herhangi bir tasvir fetiş (put) olabilir. Nesnenin rasgele fetiş olarak seçilmesi seyrek değildir. Fetiş edindikten sonra insan herhangi bir başarı sağlarsa, fetişin yardım ettiğini kabul etmekte ve onu kendine alıkoymaktadır. Şayet tam tersine herhangi bir başarısızlık meydana geliyorsa, o zaman fetişi fırlatıp atmakta onu başka biriyle değiştirmektedir. Fetişe karşı davranışlar ikilidir; Gösterdiği yardımdan dolayı ona kurbanla teşekkür edilmekte, ihmalkârlığından dolayı ise cezalandırılmaktadır. Afrika'da fetişlere eziyet etme geleneği özellikle dikkate değerdir. Üstelik cezalandırmak için değil, onları harekete geçirmek için, örneğin fetişten herhangi bir ricada bulunmak için, fetişin çividen acı çekerek, kendisinden rica edileni daha iyi hatırlayıp yapacağını varsayarak, ona demir çivi çakmaktadırlar.

Rahiplik

Kabile tapınçlarının asıl gelişimi her yerde olduğu gibi Afrika'da da rahiplik mesleğinin bizatihi doğup ayrıcalaşması ile bağlantılıdır. Rahiplik Afrika halklarının dininde de tıpkı Polenezyalıların dinindeki gibidir ve yaklaşık aynı yeri almıştır. O eski araştırmacılar (Bastian, Lippert) ve daha sonrakiler (Lantdman) tarafından çok iyi incelenmiştir. Rahiplik kurumu özellikle Batı Afrika'da gelişkin idi. Halkların çoğunda iki ana gruba ayrılması mümkün olan rahipler, çeşitli kategori ve branşlarda idiler. Kabilelerin resmi rahipleri tapınaklarda durmakta toplumsal ve devletçil tapınçlara cevap vermektedirler, büyücüler, üfürükçüler, falcılar gibi serbest çalışan rahipler ise özel siparişe göre etkinlik göstermektedirler.

Kabilelerin tapınak rahipleri daha büyük etkinliğe sahiptirler. Her tapınak sanki ayrı bir tüzel kişiliği temsil etmekteydi. Mülke, hatta bazen ona bağlanmış ahalisi ile köleleri ile toprağa sahip idi. Mülkün ve toprağın geliri, tıpkı çeşitli kurbanlar gibi rahiplerin tasarrufuna gidiyordu. Kabiledeki zenginlik derecesine göre tabakalaşmada, rahip varlıklı ve egemen iktidar zümresi arasında yer alıyordu.

Tarımcı halklarda, meteorolojik büyüden, yağmur yağdırma ayinlerinden uluorta tapıncın rahipleri sorumlu tutuluyordu. Örneğin Cakka halkında yağmur yağdırma görevini özenle yerine getirmekten, reisler karşısında yetkili olan *"yağmur yağdırıcılar"*, yani ayrı bu işe özel rahipler sorumluydu. Onlar yalnızca bununla uğraşıyorlardı. Yağmur yağdırma ayinleri öylesine uzun zaman süresine yayılıyordu ki er geç yağmur yağmaya başladığından genellikle başarıyla sonuçlanıyordu.

Rahiplerin ruhsal fonksiyonları arasında savaş büyüsü ayinleri ve savaş tanrılarına kurbanlar sunma da var idi.

Ancak rahiplerin daha da önemli görevleri, özellikle Batı Afrika'da yargılamalara iştirak etmeleri idi. İlkel Afrika devletlerinde öylesi mahkeme tarzları egemendi ki onlarda suçlananların suçluluğunun ya da suçsuzluğunun veya tartışan tarafların haklılığının tespitinde büyü usullerine önemli anlamlar verilmekteydi. (Orda-

liya, eski Rusça ifadeye göre *" tanrıların mahkemeleri"*) Bunun için genellikle çeşitli zehirler kullanılıyordu. Suçlananlara ya da tartışanlara özel olarak hazırlanmış içeceği içmeleri için veriliyordu. Kişi zarar görmeden kalıyorsa onun haklı olduğuna hükmediliyordu. Zehirin dozu ve derlenmesi uzman rahibin elinde olduğundan suçlunun ya da davalının kaderinin ona bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Yargı mahkemeleri rahiplerin, rahipleri kendi ellerinde bulunduran reislerin ve kralların elinde zaman zaman çok esaslı iktidar araçları idiler.

Serbest çalışan rahipler, büyücüler ve üfürükçüler genellikle hastalıkların tedavisi ve keza çeşitli falcılık ve önceden haber verme ile uğraşıyorlardı. Onların arasında da mesleklerin dağılımı ve dar uzmanlaşmalar var idi. Örneğin Bombo bölgesinde hasta herşeyden önce hastalığın büyüden mi tabuyu ihlalden mi kaynaklandığını, yoksa ruhlarca mı gönderildiğini, kısaca hastalığın sebebini belirleyen teşhis koyucu üfürükçüye başvuruyordu. Bunu tespit edince o hastayı tedavisine denk düşen, üstelikte her hasta organı için ayrı özel uzmana gönderiyordu. Tabii ki tüm bunlar birbirine kenetlenmiş çıkarcı şarlatanlar idi.

Hastaların tedavisi esnasında profesyonel hekimlik yapanların çoğu, gerçek şaman kamlaması usullerini kullanıyorlardı. Vahşi çığlıklarla tefe ya da başka bir nesneye vuruşlarla kendini kaybetmeye kadar vardırılan coşkun danslar yapılıyordu. Çoğu zaman böylesi profesyonel şamanlar ruhen dengesiz kişilerdir. Thongaların inançlarına göre sinirsel-psikolojik hastalıklara düşman kabilelerinin ruhları sebep olmaktadır ve onları sırf şaman kamlama metotları ile iyileştirmeye çalışmaktadırlar, üstelik bu kolektifçe yapılmaktadır. Bazen günlerce süren bu gibi kolektif konserlerin iştirakçileri, kendisi aynı bu hastalığı bir zamanlar geçirip de iyileşenler olmaktadır.

Kabilelerin resmi rahipliği genellikle etkinliğin böylesi vahşi metotlarını küçümsemektedir.

Demircilerin Tapıncı

Afrika halklarının dinlerinde rahipler ve şamanların yanısıra

daha az farkedilir de olsa demirciler de yer almaktadır. Demirin ele geçirilip işlenmesi Afrika'da çok eskiden beri bilinmektedir. Halkların çoğunda demircinin işi kural olarak miras yoluyla geçen, ayrı özel bir meslek dalı haline gelmiştir. Bu mesleğin ayrı duruşu, başkalarının demircinin bilgi ve becerisine ulaşamayışı, insanların bu grubunu batıl inançlı kabiledaşlarının gözünde esrarengizliğin halesi ile çevirmiştir.

Demirciler karşısında korku farklı farklı ortaya çıkmaktadır. Demircileri bir yandan pis iğrenç insanlar olarak saymaktadırlar. Diğer yandan onlara doğaüstü yetenekler atfedilmektedir. Mesela (Doğu Afrika) Cakkalarda demircilere büyük saygı gösterilmekte, ancak daha da fazla korkulmaktadır. Demirciyi koca olarak almaya her kadın razı olmamaktadır. Hele hele demircinin kızı, asla karılığa alınmamaktadır. O kocasına uğursuzluk hatta ölüm bile getirebilir. Demircilerin kendileri olağandışı insan olduklarına dair ünlerini desteklemeye özen göstermektedirler. Demirci kendi aletleriyle, özellikle çekiciyle düşmanına bozgun gönderebilir. Bundan, büyücülüğün diğer türlerinden daha çok korkmaktadırlar. Genellikle çekiç, körük ve diğer demirci aletleri sanki büyücü gereksinimleri imiş gibi sayılmaktadır. Ve onlara dokunmaya kimse cesaret edememektedir.

Demirci işi Cakkalarda başka çeşitli türde batıl inançlarla da çevrilidir. Demirciler, demirhanedeki curufların biçimine göre gelecek hakkında fala da bakıyorlardı. Demir ve demirden mamul maddeler özgün koruyucu muska görevi görmektedir.

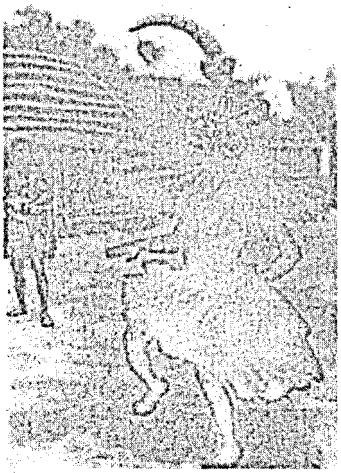
Gizli Birlikler

Rahip loncaları ve gizli birlikler arasında kesin sınır çizmek güçtür. Fakat Batı Afrika'da özellikle gizli birlikler ayrıca gelişme kaydettiler. Onlar örneğin Malenezya'dakilerden daha çok sayıda, daha etkin, daha sağlam teşkilatlıdırlar. Batı Afrika'da gizli birlikler toplumun daha karmaşık teşkilat şartlarına uydurulmuşlardır. Onlar Malenezya'da esas itibariyle faaliyetleri şayet önemli derecede kadınlara karşı yönelmiş erkek birlikleri ise Batı Afrika'da böyle değildir. Burada birincisi ana soy geleneği daha sağlamdır ve

kadınlar kendilerini daha iyi savunabiliyorlar. İkincisi burada teşekkül etmiş bulunan ilkel devlet biçimleri, iktidar polis teşkilatına ihtiyaç duyduğundan gizli birlikler önemli derecede bu rolü icra ediyorlardı. Birlikler burada pek çokturlar ve bu birliklerden kimisi sırf mahallî olarak kalmış diğerleri ise büyük alanlara yayılmıştır. Erkek ve kadın birlikleri vardır. İslam'ın yayılmasıyla da Müslüman birlikleri ortaya çıktı. Birlikler yargı ve polis fonksiyonlarını da yerine getirmektedirler. Ancak kendilerinin kanunsuzluk yaratmaları ve çıkarcılıkla uğraşmaları ender değildir.

Tüm bunlar animistik ve büyü inançları ile bağlantılı dini ayinlerin görüntüsü altında yapılmaktadır. Diğer yerlerde olduğu gibi, birlik üyeleri burada da ruhları tasvir ederek korkunç maskeler ve ceketler giyiyorlar, danslar ve temsiller düzenliyorlar, ahaliyi korkutuyorlardı.

Geniş alanlara yayılmış birliklerden biri Egbo (Kalabare de ve Kamerun'da) çeşitli bilgilere göre 7'den 11'e kadar mertebeye bölünmüştür ve yüksek mertebe üyeliklerine sadece soylular ulaşmaktadır. Birliğin başında kral durmaktadır. Birlik çeşitli şikâyetleri ve tartışmaları gözden geçirmekte, ihmalkâr borçlulara borçlarını ödetmektedir. Birliğin kararının uygulayıcısı İdem ruhunu tasvir ederek korkunç kıyafetler giymektedir. Gabun bölgesinde korkunç orman ruhu (Nda) gizli birliği de aynı rolü oynamaktadır.

Buşangolarda Babende gizli erkek birliği elebaşının ayin dansı. (Aşağı Kongo)

Vorublarda, büyük otoritesi olan Ogboni birliği vardır. Onun üyeleri senede 2 defa korkunç elbiseler ve maskeler giyerek, ruhları temsil edip piyesler düzenlemektedirler. Kadınları korkutan Zebella, ruh Mumbo, Cumbo, Mandiglerde benzerleri gibi sahnede olmaktadır. Güney Kamerun'da Avrupalı sömürgecilere kadar en etkin birlik Ngua idi. Mahkeme onun elinde bulunuyordu. Ancak bu birlik bazen tam tersine suçluları himayesi altına alıyordu. Birliğin üyeleri ahaliyi sık sık terörize ediyordu. Maskeler giymiş olarak herhangi bir kimsenin evinde toplanıyorlar, önüne fetiş koyuyorlar ve bağırtılarla keçi, tavuk, şarap gibi fidyeler talep ediyorlardı. Ngua birliği, aralarında düşmanlık sürdüren kabilelerin barış yapmalarına yardım ederek politik rol de oynuyordu.

Batı Afrika'daki gizli birlikler hakkındaki soru daha da ciddi incelemeye ihtiyaç duymaktadır. Anlaşılan onların hepsi, çoğunluğu şu ya da bu batıl inanç, tasavvur ve ayinleri ile bağlantılı da olsa, aslında dinle herhangi bir ilişkisi olmaktan uzaktır.

Araştırmacılardan biri, hemen hemen 150 gizli birlik üzerine bilgi toplamış olan İngiliz Bött Tompson'dur. Bött-Tompson onları üç kategoriye ayırmaya çalıştı. 1) Dini, demokratik vatansever. (Sportif ve askeri kulüpler de buraya dahildir.) 2) Suçlular ve sapıklar. 3) Terörcü vahşi topluluklar. Bu gruba, nisbeten daha yakın zamanlarda (20. yy.ın ilk 30 yıllarına kadar) Batı Afrika'nın pek çok bölgesinde cinayetler işlemiş olan leopard-insanı kabilinden topluluklar girmektedir. Ancak bu terörist birlikleri insan kurban sunma da içeren dinî büyü merasimleri uyguluyorlardı. Bött-Tompson'un bildirilerine göre bu gibi birliklerin yöneticileri kendi eski kabile imtiyazlarının korunmasında çıkarı olupta, her türlü yeniliğe karşı, geleneksel ilişkiler sistemini yıkma yeteneği olan ilerici reformlara karşı çıkanlardı.

Reislere Tapınç

Afrika halkları dinlerinin en karakteristik biçimlerinden biri, kutsal reislere tapınç idi. Dünya'nın bu kısmındaki halkların çoğunun durduğu ön sınıflı toplumun biçimlenme basamağı için, bu tip tapınç tamamen olağan idi.

Afrika'da reislere (krallara tapınç) tamamen farklı türlerdeki belirtilerle sahneye çıkmaktadır. Rahiplik ya da büyücülük fonksiyonlarının reisçe yerine getirilmesi, reise doğaüstü güç atfetmek ve ona doğrudan doğruya tapınmak, reis ölülerine tapınç. Sınıfsız toplumdan sınıflı toplum düzenine geçişteki denk düşen etaba göre, reislere tapıncın gelişiminde yaklaşık iki aşamayı ayırdetmek mümkündür. Birinci aşamada reis şayet esenliğinden sorumlu olduğu topluluğun görevli kişisi ve bu amaca da onun *"doğaüstü"* nitelikleri hizmet ediyorsa; ikinci etapta da reis artık sorumlu kişi değil, despot hükümdardır ve onun *"tanrılaşması"* sadece iktidarını ve şahsi ününü güçlendirme aracıdır.

Kutsal reis-rahip örnekleri çok sayıdadır. Bunlar Frezer tarafından *"Altın Dal"*da tasvir edilmişlerdir: Reislere tapıncın ilk *"demokratik "* etabına uygun düşen örneklerden bazıları şöyledir.

Kep-Padron yakınlarında, (Aşağı Gine) ormanda tek başına yaşamış olan Kral Kukulu var idi. O kadınlara dokunamaz evini terk edemezdi. Bu yetmezmiş gibi tahtında sonsuza kadar oturması, hatta oturarak uyuması gerekiyordu. İnançlara göre, o şayet yatacak olursa tam rüzgârsızlık başlıyor ve gemiler denizde yüzemiyorlardı. Sanki atmosferin genel durumu onun davranışlarına bağlı idi.

Loango'da uygulanan geleneklere göre krala uygulanan yasaklamalar ne kadar çeşitli ise o kadar güçlü idi. Yiyeceği, yürüyüşü, uykusu vb. sadece kralın kendisi değil, onun varisinin de çocukluktan itibaren bu gibi yasaklara tabi olması gerekiyordu. Ve onlar durmaksızın artıyordu.

Reisler karşısında batıl korku örnekleri daha az değildir. Kazembe sakinleri (Angola) reislerini öylesine kutsal kişi sayıyorlardı ki ona dokunuvermek bile derhal ölümle tehdit ettiğinden dokunmaya engel olmak için karmaşık seremonilere başvuruyorlardı.

Kutsal reisler karşısındaki batıl korkudan onun adı da tabulaşıyordu. Ve hiç kimse ağzına alamıyordu. Ölmüş reisin adı daha da sık ve daha da sert tabulaşıyordu.

Reislere atfedilen doğaüstü yeteneklerden, halk için en önemlisi ziraî çalışmalar için gerekli olan yağmur çağırabilme yeteneği idi. Ukusuma'da (Viktorya Gölü'nden güneye doğru) reisin başlıca gö-

revlerinden biri, uyruklarının yağmur edinmesini sağlamak idi. Uzun süren kuraklık durumunda ihmalkârlığından dolayı reisi kovuyorlardı. Loanga kralına da aynı sorumluluk yüklenmekteydi. Her yıl aralık ayında uyrukları ona geliyorlar *"Yağmur yağdırmasını"* rica ediyorlardı. O havaya ok atarak uygun düşen ayini gerçekleştiriyordu. Vambugve halkında (Doğu Afrika)da reisler *"yağmur yağdırıcıları"* idiler. Yağmur çağırma ayinleri uygulayıcıları olduklarından, natürel ödeme niteliğinde onların eline geçen çok sayıda sürüleri vardı. Vanyorolarda (Uganda) ve bir takım Nil boyu halklarında da benzer durum söz konusu idi.

Bunda gizli kadın birliğinin üyeleri ruhları tasvir eden ayin maskeleri içinde. (Sierra-Leane)

Afrika'nın çoğu halkında reisler sanki doğal atmosfer olaylarının da yöneticisi sayıldıklarından, buradan sadece yaşlı olmayan, fiziken sağlam ve sağlıklı kişinin reis olabileceğine inanç ortaya çıkmıştır. Zira çökmüş ve hasta bir reis bu denli önemli görevlerle baş edemez. Birçok halklarda fiziken zayıflamış ya da aciz düşmüş reisi yönetimden el çektirmek, hatta reisi öldürmek bilinen geleneklerdendir. Bu bazen belli reisin belli yaşa ulaşması ile yapılıyordu. Şilluklar (yukarı Nil) reislerine çok yüksek ihtiram gösteriyor, fakat

onların ihtiyarlamalarına ve sağlıklarını kaybetmelerine fırsat vermiyorlardı. Aksi halde sürünün döl vermeyi keseceğinden, tarlalarda ürünün çürüyeceğinden, insanların daha sık hasta olup öleceklerinden korkuyorlardı. Bu sebeple reisin zayıfladığının ilk belirtilerinde (ki bunu herkesten önce onun çok sayıdaki karıları öğreniyordu) ona tabi olanlar, onu öldürüyorlarsa da bu onun ruhuna tanrıcıl şeref vermelerine engel değildi. Reislerin herşeyden önce *"yağmur yağdırıcı"* olduğu yerde komşu halk Dinkalarda da benzeri gelenekler vardı. Onların reisi kendisi yaşlanmaya ya da zayıflamaya başladığını farkeder etmez çocuklarına ölme zamanının geldiğini söylüyordu. Ve onun arzusu da yerine getiriliyordu.

Böylece gelişimin bu aşamasında (askeri demokrasi aşamasında) reislere tapınçla bağlantılı gelenekler ve inançlar, reisler için onurlu olduğu kadar, aynı zamanda büsbütün külfetli idi de ve onların hayatını doğrudan doğruya tehdit ediyordu. Bundan dolayıdır ki kamusal demokratik gelenek kaybolduğu ve reislerin iktidarı güçlendiği ölçüde, onların bu geleneklere karşı çıkması şaşırtıcı değildir. İşte örneklerinden biri. 18. yy.ın 70.'li yıllarında küçük bir krallığın Eyeo (Oyo)'nun hükümdarı, yakınlarının yaptığı *"emeklerinden istirahata çekilmek"* önerisine (bunun anlamının gönüllü olarak ölmek olduğunu anlayarak) kararlıca karşı durdu ve tam tersine ilerde de uyruğunun refahı için çalışmaya olan niyetini ilan etti. Öfkelenen uyruğu krala karşı isyana kalkıştılar. Ancak ezildiler ve yenilikçi kral nahoş geleneği ortadan kaldırıp taht miraslığına yeni düzen koydu. Ancak eski gelenek uzun ömürlü çıktı. Bazı bilgilere göre 100 yıl sonra 19. yy.ın 80'li yıllarında bile hâlâ unutulmamıştı.

Afrika'nın Majozerya ve diğer bölgelerinde, Gine Sahili'ndeki despotik devletlerde krallar sık sık dinsel merasim sınırlamalarına ve (dini merasim kökenli) sert davranışlar kurallarına tabi olsalar da çoğu hallerde artık batıl gelenekler yüzünden zamanından önce hayatı terketmiyorlardı. Kral genellikle aziz kabul ediliyor, ona canlı tanrıymışçasına muamele ediyorlardı. Gözlemcilerin bildirdiği gibi Benine'nin kralı (Nijer Nehri aşağı bölgesindeki devlet) fetiş ve kendi hanedanlığında, ihtiram göstermenin başlıca nesnesidir. O Katolik Avrupa'daki papadan *"daha yüksektir"* çünkü o tanrının

sadece yeryüzündeki genel vekili değil, kendisi tanrıdır. Onun uyrukları ona öylesine itaat etmekte ve ihtiram göstermektedirler. Kral ve karısının bronz tasviri saraydaki ataların altarına (Sunak yerine) konuyor ve tapınma nesnesi olarak hizmet görüyordu.

Leopar insanları gizli topluluğunun maskesi. (Güney Nijerya)

Ölmüş reisler ve krallar, tüm Afrika'da her yerde kabile ya da genel halk tapıncının nesnesi, belki de en önemlisi idi. Bu tapınç, atalara soyca ve ailece tapınçla sıkıca bağlantılı idi. (Aralarındaki fark birincisinin oldukça yaygın, ikincisinin ise özel, evcil olmasıdır.) Bu aynı zamanda canlı reislere tapınçtan da ayrılamazdı.

Demokratik olarak örgütlenmiş kabilelerde reislerin atalarına tapınç genel dualardan ve kurban sunmalardan ibaretti. Tıpkı soy ve aile atalarına tapınç gibi Gererolarda, Thongalarda, Zulukislerde ve birçok diğer halklarda konunun özü böyle idi. Fakat despotik devletlerde ölmüş reislere tapınç, özellikle hatırı sayılır ve üstelik de sert biçimler kazandı. İnsanı kurban sunmalar seyrek değildi. Gerek reisleri gömerken gerekse periyodik ya da başka anmalarda,

kurban niteliğinde köleleri, mahkûmları öldürüyorlardı. Kurban sunma aynı zamanda ölüm cezası biçimi idi. Benine'de kral gömülürken kurban edilmiş uşakların ve keza en yakın yüksek ünvan sahiplerinin vücutları onunla birlikte gömülüyordu. Eski bilgilere göre, anmalarda daha da bol insan kurbanları vardı. Bir seferde 400'e, 500'e kadar insan sunuluyordu. Özel olarak bu olay için hapishanelerde tutulan mahkûmların sayısı yeterli olmazsa, hiçbirşeyle suçlanmayan hür kişiler de yakalanıp götürülüyorlardı. Batı Afrika'nın bazı halklarında, ölü kralı anmalarda kurban sunulan bu insanlar, ölü hükümdara onun sultanlığında olan herşeyi bildirmek için öbür dünyaya gönderilen haberciler sayılıyorlardı. Bu dinî merasim pratiğindeki objektif değişince ise bu gibi dini geleneklerin ve inançların topluluktan kopup, onun üstünde yükselmiş zorlayıcı güç olarak reislerin iktidarını kuvvetlendirmeye yardım etmesidir.

Kabile Tanrısına Tapınç

Gerek yaşayan gerek ölmüş reis ve krallara tapınç, Afrika halklarında genel kabile tapıncının en önemli biçimini teşkil ediyordu ve öylesine güçlü idi ki kabile tanrılarına ihtiram gösterme, kabile tapıncının diğer biçimlerini ikinci plana itiyordu.

Afrika halklarında tanrılar hakkındaki tasavvurlar çok farklı türlerdedir. Onları sistematize etmek zordur ve kökenleri de daima aydınlık değildir. Tanrı örneğinin tapınçla ilişkisi de keza daima aydınlık değildir.

Hemen hemen tüm halklarda, göksel tanrı mitolojik figürleri bilinmektedir. (Bundan başka çoğu kere yeraltı tanrısının, deniz tanrısının vb.) Kuzey-Batı Bantularında göksel tanrının adı hemen hemen herkeste birbirine benzemektedir. Nyambi, Yambe, Ndyambi, Zambe, Nzambe ve diğerleri. Bu isimlerin etimolojisi tartışmalıdır. O *"yaratan, yapan"* anlamında olabilir. Kongo Havzası'nın güney kısmında tanrıyı çoğu kez Kalunga diye adlandırıyorlardı. Doğu Afrika halklarında tanrıya Mulungu, Leza, Ngai (Engai), Kiumbe ve diğer adlar verilmektedir. Bazı halklarda birkaç tanrı adı bulunmakta ve bu adlara bazen bir kaç örnek, bazen de bir örnek denk düşmektedir.

Fakat tanrı örneğinin sadece isimleri değil, karakteristik vasıfları da ayrışmaktadır. Bu konu üzerine, Afrikanist German Bauman tarafından bol miktarda materyal toplanmış ve incelenmiştir. Bazı olaylarda tanrı örneğinde dünyanın ve insanın yaratıcısı vasfı, diğerlerinde yağmur, şimşek gönderen atmosfer tanrısının vasıflarının ağır bastığı anlaşılmaktadır. Üçüncüsünde bu sırf göğün timsalleşmesidir. Ancak hemen hemen bütün olaylarda bu göksel tanrı tapınç nesnesi değildir. Onu seyrek hatırlamakta ve daha da seyrek olarak ona dualarla ve ricalarla başvurmaktadırlar. *"Gerero (Güneybatı Afrika'da bir halk -C. Takarev-) göğün ve yerin tanrısını biliyor -misyoner İrle yazmaktadır- fakat onlar ona ihtiram göstermemektedirler."* Afrika halklarının çoğunluğu hakkında hemen hemen aynı şey söylenebilinir. Tanrı üzerine tasavvurlar her nasılsa şayet yağmurla bağdaşsa dahi (insanlar ve sürüler için o denli gerekli olan) yağmur için ona sadece en uç durumlarda, tapıncın genel nesnesi ataları yardım etmediği zaman başvurmaktadırlar.

Hemen hemen her yerde egemen olan kanaat, şayet tanrı dünyayı yarattı ve insanı ona yerleştirdiyse de o zamandan bu yana o insanların işine hiç karışmamaktadır. Onlara ne yardım etmektedir ne de zarar vermektedir. Bu nedenle onu ricalarla rahatsız etmenin anlamı yoktur. Buna deus otiosus (eylemsiz tanrı) denilmektedir. Bazı kabilelerde de tanrı hertürlü ucuz fikriyatın, az saygılı hikâyelerin ve fikirlerin nesnesi olmaktadır.

Göksel tanrı örneği ile atalara tapıncın bağlantısı üzerine soru çok karmaşıktır. Spencer'in ve onu izleyenlerin manistik, (tanrı tanrılaşmış atadır) teorisi doğru olsaydı özellikle Afrika'da atalara tapıncın her tarafta egemen olduğu yerde bu teoriyi kolayca kanıtlamak mümkün olurdu. Atanın tanrılaştığını gösteren olayı ortaya koymak hemen hemen imkânsızdır. Halkların büyük çoğunluğunda özellikle Batı ve Merkezî Afrika'da göksel tanrı hakkındaki tasavvurların ata örnekleri ile hiçbir bağlantısı görünmemektedir. Sadece Doğu ve Kuzey Afrika'nın bazı halklarında göksel tanrının çehresinin ayrıca karmaşıklaştığı yerlerde bazı manistik elemanlar göksel tanrıyla kaynaştı ya da ona katıldı. Zuluslar böylesi bir göksel varlığa Unkulunkulu'ya inanmaktadırlar. (Bu örneği Spencer de vermektedir.) Bu insanı ve diğer şeyleri yaratmış olan tanrıdır. An-

cak o diğer yandan Zulus halkının soy başkanıdır. Onun adı anlaşılan sıfattır ve *"büyük-büyük"* anlamındadır. *"Kulu"* - büyük, kökünün tekrarıdır. Fakat çağdaş araştırmacıların görüşüne göre, Unkulunkulu başlangıçta sırf mitolojik soybaşkanı ve kültür kahramanı idi ve daha sonraları onun örneği kısmen, Hıristiyan misyonerlerinin dolaylı etkisi altında, eski göksel tanrı Umvelinkanga örneğinin yerini almıştır. Doğu Bantuan grubu halklarında (Yao, Cvabo, Makua ve diğerleri) yeterince müphem dini anlayış Mukungu (bu kelime eski, büyük anlamındadır) vardır. Bu grup yağmur gönderen göksel tanrıyı da, ataların ruhlarını da, genel olarak öbür dünyayı da onunla adlandırmaktadırlar. Mukungu adının kendisinin, burada nisbeten yakın zamanda ata örnekleriyle hiçbir bağlantısı olmayan, daha eski göksel tanrı adlarını kenara iterek yaygınlaştığını kabul etmek için esaslar mevcuttur.

İnisyasyon sisteminin kendisi burada çok değişik bir biçim aldığından, Afrika göksel tanrılarının yaş inisyasyonu ile bağlantısını elle tutmak kolay değildir. Varolan bilgiler son derece azdır. Öyle ki Eve halkının (Güney Togo'da) erkek çocukları sünnet etmesinin (ve benzer ameliyatları kızlar üzerinde de yapmasının) ilah Legba'ya tapınçla bağlantısı bilinmekte idi. Ancak Legba'ya tapınç Evelerde genel kabilecil olmayıp isteğe bağlı ve kişiseldir.

Sadece bazı halklarda, göksel tanrı gerçek dini ihtiram gösterme nesnesi olmuştur. Tamamen sağlam kabile ve kabileler arası birliklerde sık sık olagelen kabileler arası ve fetih savaşlarında göksel tanrı görünmeye başladı. Göksel tanrı onlarda savaşçı kabile tanrısı oldu. Savaşçı tanrı aynı zamanda göksel yağmur tanrısıdır. Engai'ye ihtiram gösteren, Doğu Afrika'nın savaşçı halkı Mesailer buna örnek gösterilebilinir. Mesailer, ganimet elde etmeleri için, komşularına baskınlar yapmalarına onlardan sürüleri ve diğer ganimetleri ele geçirmelerine, Engai'nin izin verdiğine inanıyorlardı. Sefer zamanı savaşçılar ona dualar ediyorlar, ganimetle dönülmesi üzerine de şükran dualarını ayrıca ediyorlardı. Kadınların da Engai'ye dualar ettikleri bilinmektedir.

Diğer örnek Altın Sahil (şimdiki Gana) kabileleridir. Burada iki kabile birliği vardı. Birincisi tanrı Babovissi'ye, ikincisi tanrı Tando'ya ihtiram gösteriyordu. İki örnekte karmaşıktır. Ancak her

ikisinde de kabileler arası ilişkiler ve savaşla bağlantısı açıkça görünmektedir. Savaşa çıkmadan önce bu tanrılara dualar ediyorlardı. 19. yy.ın 70'li yıllarında İngilizler Aşantileri yenilgiye uğrattığı zaman halkını koruyamamış olan tanrı Tandao'nun prestiji sarsıldı.

Özellikle hayvancı yarı yerleşik Doğu Afrika halklarında göksel tanrıdan başka dağların doruğu genel kabile tapıncı nesnesi idi. Mesela Cakkalar Kilimanjaro Dağı'na ihtiram gösteriyorlardı.

Mitoloji

Bazıları Afrika halklarının mitolojisini Okyanus ve Amerikalılara kıyasla daha fakir saymaktadır. Ancak bu tam da böyle değildir.

Afrika mitolojisi sadece bir parça daha tekdüzedir ve onda yaratıcı ve herşeyin kurucusu olarak tanrının adı daha sık geçmektedir. Afrika'da evren doğum mitleri az, insan doğum ise çok daha fazladır. Mitlere göre yer ve gök ezelden beri var olmaktadır. Ancak bazı mitlere göre yer eskiden yumuşak idi, zira bomboş idi, su ve hayvanlar yoktu, onda karanlıklar hüküm sürüyordu. Suyun kökeni üzerine mitler az değildir. Onlarda, suyu başlangıçlarda herhangi bir ihtiyar kadının ya da herhangi bir hayvanın saklamış olduğu, fakat mit kahramanının onu insanlar için kaçırdığı anlatılmaktadır. Hayvanların kökeni üzerine mitler de pek çoktur. İnsan doğum mitleri çok çeşitli türlerdedir. Birine göre insanlar herhangi bir tanrı tarafından (kilden, ağaçtan vs.) yaratıldı. Diğerine göre, insanlar gökten indiler. (Ordan tanrı tarafından indirildiler.) Başka mitler ise ilk insanları toprak altından, mağaralardan, kayalardan çıkarmaktadır. İlk insanların mitolojik atalardan (ataların kaburga kemiğinden ya da dizinden), ağaçlardan doğaüstü tarzda doğduğu hakkında mitler de var.

Ölümün kökeni üzerine mitler çok sayıdadır. Onlar çoğu kere *"yalan haber"* gerekçesi üzerine inşa edilmektedir. Tanrı yoktan insanlara onların öleceğini ve yeniden canlanacağını söyleyecek herhangi bir hayvanı haberci olarak göndermektedir. Ancak bu haber her nedense takılıp kalmaktadır ve insanlar başka hayvan üzerinden geri dönmemecesine öleceklerine dair başka bir haber al-

maktadırlar. Başka daha az yaygınlaşmış mitolojik gerekçeye göre, tanrının insanlara verecek olduğu ölümsüzlüğü uyuyakalıp dinçleşemediklerinden dolayı kaçırmalarının cezası olarak ölümlüdürler. Bu gerekçe uykunun ve ölümün gözle görülür benzerliğinden doğmadır. Diğer gerekçeler arasında daha da arkaik ceza gerekçeleri vardır: Ay, derisini değiştiren yılan vb.

Bazı mitlerde dünya kıyameti hakkında, mesela tufan üzerine, (literatürde Afrika halklarının tufan üzerine mitler bilmediğine dair yanlış düşünceler varsa da) konuşulmaktadır. Ateşin kökeni, evcil hayvanlar, kültür bitkileri üzerine de mitler vardır.

Kuzey ve Kuzeydoğu Afrika Halklarının Dini.
İslam'ın ve Hıristiyanlığın Yayılması.

Kuzey ve Kuzeydoğu Afrika halkları, Fas'tan Mısır'a ve Etiyopya'ya kadar, çok eskiden beri Afrika'nın geri kalan kısmının ahalisinden daha yüksek toplumsal gelişim seviyesine ulaştılar. Tarım ve hayvancılıkta temellenmiş dünyanın en eski medeniyetleri burada yapılanmıştır. Fransız arkeolog Anri Lota'nın Tassilya Platosu bölgesindeki 1956-1957 yıllarındaki keşifleri burada Büyük Sahra'nın tam kalbinde milattan birkaç bin yıl önceleri iyi sulanan, yüksek kültürün oluştuğu bereketli bir ülkenin var olduğunu göstermiştir. Bu kültürün eserleri şaşırtıcı güzellikteki kaya freskleri şimdi çok daha iyi incelenmiştir. Güçlü devlet içinde gelişip serpilen, bilahare antik kültürün şekillenmesini etkileyen, Akdeniz'in en erken medeniyetlerinden biri olan Büyük Mısır Medeniyeti, kendi kökleri ile Büyük Sahra'nın da neolitik devirlerindeki bu kültürüne bağlıdır. Mısır'ın daha batısında şimdiki Libya'nın, Tunus'un, Cezayir'in, Fas'ın sınırları içinde köleci devletler var oldular: Karfagena, Numidiya, Mavritaniya.

Kuzey Afrika halkları dinlerinin, tabiatıyla çoktan kabile tapıncı aşamasından çıkıp dinde sınıflı tipe dönüştüğü bu yerlerde, daha eski inançların sadece kalıntıları korunmuştur. Eski Mısır dini 16. bölümde ayrıca sözkonusu edilecektir. (III. - IV. yy.) Tüm Kuzey Afrika'da kuvvetlenmiş olan Hıristiyanlığın doğduğu ocaklardan biri (I - II. yy.) yine Mısır'da idi. Sadece Etiyopya'da ve Mısır

koptileri arasında korunabilmiş olan Hıristiyanlık, VII. ve VIII. yy.larda bu bölgenin hemen hemen her bölgesinden İslam tarafından ötelendi. Araplaşan Kuzey Afrika dünyanın en başta gelen Müslüman bölgelerinden biri oldu.

İslam ve Hıristiyanlık Kara Afrika'sının derinliklerine yavaş yavaş sızdı. İslam'ın 11. yy.da Büyük Sahradan güneye başlayan hareketi, Sudan devletlerinin hakim sınıflarınca ve hanedanlarınca desteklendi. Mali, Gani, Sengai ve diğer ahalilerin yeni dine dönmesi doğrudan doğruya fetih yoluyla ya da Arap tüccarları ve gezgin vaizler (marabu) kanalıyla hız kazanıyordu. Sudan'ın kurak ve ormansız bölgelerinin ötesine, tropik orman bölgelerine, toplumsal yaşamın özgün biçimlerinin ve mahallî dinlerin korunduğu yerlere İslam çok uzun süre yayılamadı. Ancak yeniçağda ortaçağ feodal savaşlarının kesilmesiyle ve ticari bağların genişlemesiyle, İslam Gine sahillerinin tropik bölgelerine de sızmaya başladı.

Diğer taraftan İslam Afrika'nın doğu sahilleri boyunca ve keza Nil'de, yukarı doğru Doğu Sudan'da (Arap ya da Suahili tüccarlar ve vaizler kanalıyla) yaygınlaştı.

Tropik Afrika'nın soy-kabile düzenini koruyan halklarına çarpan İslam, mahallî şartlara da uyarak şekil değiştirdi. Ahali çoğu kere İslam dininin sırf dış biçimlerini, onun en basit ayinlerini benimsiyor, fakat kendi eski inançlarını da koruyorlardı. Başlıca ihtiram nesnesi zaman zaman Allah ve onun peygamberi değil, eski kutsal reislerin ve rahiplerin yerini tutan yerli aziz Marabu'dur. Zamanla, yerli putperest gizli birliklerden az farklılaşmış olan Müslüman kardeşlikleri ve yarı Müslüman, yarı putperest yeni mezhepler ortaya çıktı.

Kuzey Afrika'dan başka İslam ayrıca, Moritanya, Senegal, Gine Cumhuriyeti, Mali, Nijerya'nın kuzey kısmı, Nijer, Merkezî Afrika Cumhuriyeti, Çad, Sudan, Somali devletlerinde egemen sayılmaktadır.

Hıristiyanlık Afrika'nın derinliklerine sızmaya çok daha sonraları başladı. Yerli nüfus arasında Hıristiyanlığı salt Katolik ve Protestan misyonerleri, üstelik de 19. yy.dan bu yana yaymaya başlamışlardı. Misyonerler çoğu kez Afrika toprağını zapteden

kolonizatörler için yol açıcı idiler. İslam şayet kuzeyden yayıldı ise Hıristiyanlık güneyden ona karşı çıkıyordu. Ama Hıristiyanlığın başarısına sömürgeci ana devletlerin politik rekabeti ve dini inançların çeşitliliği engel oluyordu. Katolikler, Ortodokslar, Anglikanlar, Metodistler, Babtistler vb.'den her biri diğerindeki Hıristiyanlığa yeni geçmiş olarak ayırıyorlardı. Bazı misyonerler yerlilere yararlı olmaya çalışıyorsa da (tedavi ediyorlardı, okuma yazma öğretiyorlardı, kölelikle mücadele ediyorlardı) ahali çoğu durumlarda yeni inanışı gönülsüz kabul ediyordu. Çünkü yeni inanış onlara tamamen anlamsız geliyordu. Üstelik onun sömürge baskısı ile bağı çok iyi anlaşılıyordu. Sadece eski soy düzeninin yıkılıp dağıldığı yerlerde, yerliler kilise topluluğunda herhangi bir korunma bulma umuduyla Hıristiyanlığı daha istekli kabul ediyorlardı. Hıristiyan nüfus çoğunluğu, şimdi sadece Güney Afrika'da, Uganda'da, Güney Kamerun'da ve Liberya'nın sahil bölgelerinde bulunmaktadır.

Hıristiyan misyonerleri daha önce tüm *"putperest"* ve *"şeytan"* yerli geleneklere ve göreneklere karşı fanatikçe mücadele ediyorlardı. Ancak onlar şimdi gittikçe daha sık, Hıristiyan dinini mahallî geleneklere uydurmaya ve onu yerli nüfus için daha kabul edilebilinir kılmaya çalışmaktadırlar. Onlar vaiz, papaz kadrolarını bizzat yerlilerden büyük bir gayretle hazırlamaktadırlar. 1939 yılında ilk defa iki zenci Katolik Piskopos ortaya çıktı. 1960 yılında ise Papa Tanganika zenci Lorian Rugamvu'yu Kardinal yaptı.

Hıristiyanlığın ve mahallî dinlerin karşılıklı etkileşimi, gözgün mezheplerin, kehanette bulunma hareketlerinin, reforme edilmiş Hıristiyan-putperest tapınçlarının ortaya çıkmasına yolaçtı. Yeni olgu kiliselerin başında, insanların doğaüstü yetenekler atfettikleri peygamberler durmaktadır. Bu dini hareketlerde çoğu zaman yığınların sömürge boyunduruğuna karşı kendiliğinden protestoları yansımaktadır. Bazı yeni mezhepler, milli kurtuluş hareketinin sadece biçimleri idiler. Mesela eski Belçika Kongosu'nda 1921'den beri Simon Kimbangu'nun Matsva mezhebi ve kısmen dini elementler ihtiva eden Kenya'daki meşhur Mau-Mau hareketi böylesidirler.

80'li yıllarda Afrika ülkelerinde Büyük Sahra'dan güneye doğru yaklaşık 30 milyon Hıristiyan 60 milyon Müslüman, 130 milyon Putperest yani eski kabile tapınçlarının taraftarı sayılmıştır.

BÖLÜM 7

KUZEY ASYA HALKLARININ DİNLERİ

Kuzey Asya (Sibirya, Uzakdoğu) halklarında toplumsal hayatın ve dolayısıyla da dinin arkaik biçimleri yakın zamana kadar korunmuştur. Bu durum Kuzey Asya halklarının tarihsel gelişim şartlarının tamamen elverişsiz olmasıyla açıklanmaktadır. Uç kuzeyin engin bölgeleri şimdi de hala çok seyrek, dağınık bir nüfusa sahiptir. Bu bölgenin yüksek kültür ocaklarından uzaklıkları da, durgun hayat biçiminin korunmasında etkili olmuştur. Bütün bunlar özellikle Arktika ve Subarktika Kuzeyinin nüfusunu, *"kuzeyin küçük halklarını"* etkiledi. Paleolitik Asya halkları (Kuzey ve kuzeydoğu Sibirya'nın halkları) İntelmenler, Karyaklar, Çukçalar, Yukagirler, Gilyaklar, Tunguso-Mançurya halkları Evenkler, Lamutlar, Nanaylılar, Ulçalar ve diğerleri Samoyed dili halkları, Nentsler, Tavgiyliler, Selkuplar, Uğro dilliler, Hantlar, Manslar, Yenisoy kelleri ve kökeni şimdilik belli olmayan onlarca halkta, ağırlıklı olarak av ekonomisi, ana soy kalıntılı ataerkil soy ilişkileri uzun süre korunmuştur.

Sadece Güney Sibirya halkları için, (Altaylılar, Haksaslar, Tuvinler, Buryatlar) daha az sert tabiat şartları, İran ve Çin gibi eski kültüre sahip ülkelere yakınlık, yeni dinsel açılımlar için daha elverişli özelliklerdi,. Bu halklarda ekonominin daha ileri biçimleri, hayvancılık, yer yer ziraat gelişti. Sınıflı (ataerkil-feodal) toplum ilişkilerinin ilk biçimleri doğdu. Yakutlar önemli derecede daha kuzeyde yaşıyor da olsalar bu gruptaki halklara yakındılar.

Şamanlık

Hıristiyanlığın, İslam'ın ve Budizm'in, Sibirya'ya sızmasına kadar, (16. - 18. yy.) bu bölgede özgün inanç biçimleri üstelik uzunca bir süre korunmuştur. Bu inançlar genel olarak topluca

şamanlık diye adlandırılıyor. Gerçekten de Sibirya'nın tüm halklarında ağırbasan din biçimini şamanlık teşkil ediyordu. Ancak daha ilerde de göreceğimiz gibi şamanlık tek değildi.

"Şaman" kelimesi Tungusçadır. (Saman, şaman, Coşkun, kendinden geçmiş insan). Bu kelime sonraları Rusça kanalından tüm Sibirya'ya yayıldı. Daha sonraları da (18. yy.) Batı Avrupa dillerine girdi ve Enternasyonal bilimsel terim oldu. Sibirya'nın farklı halkları kendi şamanlarını başka, başka adlandırıyorlardı Güney Sibirya'nın Türk dilli halkları "kam", (Rusçaya giren *"kamlat"* fiili buradandır). Buryatlar "bö", Yakutlar "oyun", Netsler "tadibey", Ketler "senin", Yukarıgirler "alma" vb. Fakat adlandırmanın ve bazı çizgilerinin farklılığına rağmen, hemen hemen tüm halklarda şaman olayı çok benzeşmektedir.

Ayrı özel insanların, yani şamanların, kendinden geçme durumuna gelerek, ruhlarla doğrudan söyleşide bulunabilme ve doğaüstü yeteneğine sahip olduklarına inanış, din biçimi olarak Şamanizm'in en genel yönüdür.

Şaman etkinliğinin alışılmış usulü kamlamaktır. (Şamanlık, şaman seansı) şamanın şarkı söylemeler, tefe vurmalar, danslar ve diğer araçlarla kendini vecd haline getirmesi kamlamayı teşkil etmektedir. İnsanlar bu esnada şamanın ruhunun, ruhlar alemine yönelip orada onlarla söyleşmeye giriştiğine, görüşmeleri sürdürdüğüne yahut da onlarla mücadele ettiğine inanmaktadırlar. Bazen ruhların şamanın vücuduna ya da onun tefine girerek, şamanın sesi olup, şaman ağzı ile konuştuğunu varsaymaktadırlar. Şaman seansı olağan olarak akşam ya da gece gerçekleştirilmekte ve birkaç saat sürmektedir. Ve ondan sonra şaman kendini aşırı derecede bitkin hissettiğinden istirahata ihtiyaç duymaktadır.

Şaman kamlamasının amacı çoğu kez hasta tedavisidir. Ancak halkların çoğunda şamanlar aynı zamanda kâhinde sayıldığı için, kaybolmuş eşyalar ya da hayvanlar üzerine kayıp bildirmek, avda başarılı olmak ve ölü gömme merasimi için de kalmama yapmaktadırlar.

Animistik şaman İnançları

Şamanizm'in zaruri özelliği ruhlara inançtı. Bu inanç olmadan

şamanlık olanaksızdır. Ruhlar çok sayıda ve çeşitli türdedirler. Hayvan şekilleri de insan şekillileri de vardır. Her şaman için ruh yığınından biri, başlıca, onun kişisel koruyucu ruhu sayılmaktadır. Şaman güya ona hizmet etmekte Şamanistler de ruhun kendisinin şamanı böylesi hizmetleri için seçtiğine inanmaktadırlar. Ruhların seçtiği şamancıl, *"yaratılışı"* reddedecek güçte olmayıp bazen iradesinin tersine onu kabul etmektedir. Ruh geleceğin şamanına bazen rüyada görünmektedir. Şamanlık mesleğine kabul edilmeden önce ruhlar, şaman adayına *"eziyet ederek"* onu hemen hemen ölüm noktasına getirmektedirler.

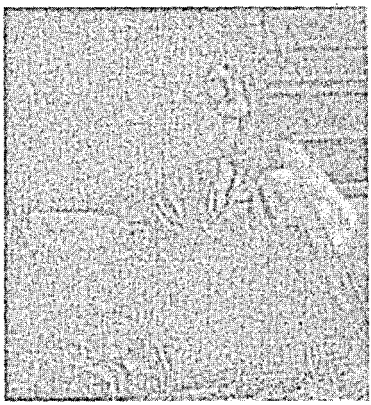
Bazı halklarda özellikle de Nanaylarda şamanın koruyucu ruhunun karşı cinsten varlık olduğuna inanmaktadırlar. Bu şaman için onun *"göksel karısı"*, kadın şaman için onun *"göksel kocası"*dır. Böylesi durumlarda şamanla koruyucu ruhun ilişkisine evlilik ilişkisiymiş gibi bakılmaktadır.

Buryaltlarda şamancıl *"yetenek"* ya da *"yaratılış"* uthe (utha) kelimesi ile ifade edilmiştir. Yani şaman kökü; bu şamana atalarından bırakılmış esrarengiz bir mirastır.

Her şamanın koruyucu ruhtan başka yardımcı ruhları da vardır. Onun gücü bunlardan gelmektedir. Bu yardımcı ruhları ona koruyucu ruhunun verdiği kabul edilmektedir. Şaman şayet kendi koruyucu ruhuna hizmet ederse, yardımcı ruhlar da ona hizmet etmektedir. Onlar onun verdiği çeşitli görevleri yerine getiriyor düşman ruhlarla mücadelesine yardım ediyor, diğer insanlardan saklanan şeyi öğreniyor ve şaman ne kadar güçlü olursa, yardımcıları da o kadar çok oluyor.

Şamanistler, dünyaya yoğun şekilde yerleşik diğer ruhları çoğu kez insana düşmanlık eden, hastalık ve benzeri şeylere yol açan kötü ruhlar saymaktadırlar. Şamanın görevi onlarla mücadele etmek ya da vaatlerle ve kurban sunmalarla satın almaktır. Şamanlar, hizmetlerinden yararlananlardan daima, ekseriyetle de kanlı olanından kurban getirmelerini talep ediyorlardı. Bu Şamanistler için son derece yıkıcı idi. İnsan şayet uzun süre hastalanacak olsa, şamanın talebi üzerine ruhlara kurban sunması gerektiğinden, tüm sürüsünü kaybetmesi ve yoksullaşması seyrek değildi. Kötü ruhlara inanışta, insanı çevreleyen ve onu sürekli olarak tehdit eden şiddetli

tabiat, hastalıklar ve diğer uğursuzluklar önündeki korku yansımaktadır.

Mesleğe hazırlanma döneminde Yakut şaman.

Buna en bariz örnek Çukçelerin inanışlarıdır. Onlar her türlü hastalığı ve diğer felaketleri kötü ruhlara (Keletlere) atfediyorlardı. Onların inanışlarına göre, Keletler durup dinlenmeden insan ruhlarını ve vücutlarını avlamakta ve onları yemektedirler. Onlar görünmemekle beraber, Çukçeler onları korkunç canavarlara ya da korkunç devlere benzer çizmektedirler. Onlarla sadece şaman mücadele edebilir. Basit insanların şamandan korktukları gibi, ruhlar da aynı şekilde ondan korkmaktadırlar. Bir Çukot şamanı araştırmacı V.G. Begoraz'a anlatmaktadır. *"Biz düşmanlarla çevriliyiz.. Ruhlar ağızlarını açarak, görünmeden her zaman etrafta hırlamaktadırlar. Biz birilerine savunmalarını rica etmek için, diğerlerine fidye olarak her tarafa hediyeler veriyor ve tapınıyoruz. Boşu boşuna, hiçbir şey almadan."*

Şamanlık ve Sinir Hastalıkları

Şamanlık özellikle kuzey halklarında yaygın olan sinir hastalıklarıyla sıkıca bağlantılıdır. Örneğin Rus sarasını hatırlatan (Yakutların menrik adı verdikleri) Arktik histerisi. Şamanlar genellikle sinirsel olarak normal insanlar değildirler. Kriz nöbetlerine yatkındırlar. Şaman mesleğine hazırlığın kendisi, daha önce de anlatılmış

olunduğu gibi, sinirsel olarak hasta olmaktan başlamaktadır. Bu konu üzerine Bogoraz'ın yazdıkları şöyledir: *"Çoğu kere, sinirli, kolay uyarılabilen insanlar şaman olmaktadır. Karşılaşmak durumunda olduğum tüm Çukat şamanları her vesileyle olağanüstü kolay uyarılıyorlardı. Hemen hemen çoğu histerikli idi. Bazıları ise harfiyen yarı deli idi."*

En ciddi araştırmacıların ağır basan çoğunluğunun tanıklığı, bizzat şamanların ruhlara ve kendilerinin olağan dışı yeteneklerine inandığını konuşmaktadır. Şamanların birçoğu mesleklerinden sıkıntı duyuyorlar, ancak onu reddetmeleri halinde ruhların onlara eziyet edeceğinden korkuyorlardı. Fakat bu onların çevrelerindekileri bilinçli olarak aldatmalarına, çeşitli hokus-pokus gösterileriyle izleyenlerin hayal güçlerini şaşkına çevirmelerine engel değildi. Şamanların dudaklarını aralamadan konuşmaları ya da belli etmeden karınlarına kanlı kese bağlayıp sonra kendilerine bıçak saplıyor gibi yapıp ve bıçağın bir taraftan öbür tarafa geçtiği, kanın aktığı izlenimi vermeleri seyrek değildi. Gözlemciler şamanın kamlama (şaman seansı) zamanında isterik trans halinde iken, normal zamanda yapacak güçte olmadıkları olağandışı davranışları geçekleştirdiklerini defalarca fark etmiş-lerdir. Olağanüstü yükseğe sıçramak, kayıştan kurtulma, bilinmeyen bir dille konuşmak. Tüm bunlar seyircilere daha çok batıl korku salıyordu.

Şamanlık Gereçleri

Şaman merasiminin olağan gereçleri, şamanın dans esnasında gürültü çıkardığı demir salkımlarla süslü ceket, bazen taç ya da başka tuhaf bir başlık, asa ve özellikle zilli teftir. Bütün bu eşyalar sanki şamanın meziyetlerinin nişanesidir. Onlara aynı zamanda doğaüstü ya da ayrı sembolik anlamlar atfetmektedirler. Kendi merasim ceketini giyerek şaman sanki kuş ya da geyik olmaktadır. Onun tefi; binek atı, geyiği, öküzü vb.'dir. Cekette asılı salkımların, şeritlerin her ayrıntısı herhangi bir ruh anlamindadır. Tefteki resim mitolojik anlam ifade etmektedir. Çeşitli halklarda şamanlığın gereçleri hep aynı değildir. Örneğin, tefin çeşitli biçimleri vardır. Uzakdoğu şamanlarında hafif ve dar kasnaklıdır. Geri kalan diğer halkların tümünde ağır ve geniş kasnaklardır. Ancak yine aynı şekilde

ya ovaldirler (Doğu Sibirya'da) ya da yuvarlaktırlar. (Batı Sibirya'da) Resimli (mesela Altay-Sayan halklarında) ve resimsiz tefle-le de karşılaşılmaktadır.

Şamanlığın Soyaçekimi ve İntikali

Şamanlık mesleği halkların çoğu kısmında belli anlamda soya çekim idi. Olağan olarak sadece soyunda şaman bulunanlar şaman olabiliyordu. Ata şamanın ruhunun genç şamanın koruyucu ruhu olması seyrek değildi. Bu durum şüphesiz sinirsel hastalıklara istidadın ırsiliğindendir.

Halkların çoğunda, geleceğin şamanı uzun bir süre eski tecrübeli şamanlarda eğitim görerek mesleğine hakim oluyordu. Başlangıçta o bazen kamlama zamanında eski şamanın yardımcısı olarak sahneye çıkıyor, şaman geleneğinin intikali ve sağlamlığı böyle sağlanıyordu. Aynı kamlama usulleri ve aynı inançlar aktarılıp duruyordu.

Şamanlığın Gelişim Aşamaları

Kuzey Asya halkları için şamanlığın tipik ortak vasıfları şunlardır. Ancak bu halklar tarihsel gelişimin çeşitli basamaklarında durduklarından şaman inançları ve ayinleri onlardan kimilerinde yeterince ilkel ve arkaik iken diğerlerinde yeterince karmaşıktır.

Şamanlığın en erken biçimi 18. yy.da henüz anasoy çizgileriyle çok arkaik toplumsal düzeni korumuş olan Kamçatka İtelmenlerinde gözlenmiştir. S.P. Kreşeninnikov ve G.V. Şteller'in bildirdiklerine göre İtelmenlerde gerçek profesyonel şamanlar yoktu. Genel olarak kadınlar özellikle de yaşlılar şamanlık yapıyorlardı. V.G. Bogaraz Şamanizm'in bu erken aşamasını *"istisnasız"* şamanlık diye adlandırıyordu. Erken aşamanın bu çizgileri ile Çukçelerde de karşılaşılmıştır. Sıradan insanlardan çok az farklılaşan Çukotların şamanla-rında, profesyonel şaman ceketleri de tefleri de yoktu. Onların tefi özelleşmemiş şamanlaşmamış her Çukot ahalisinde olan türden idi. (Aile ayini esnasında ana ailenin bütün üyeleri sıra ile vurmakta idi.)

Şamanlığın bir sonraki basamağı ya da çeşidi soy şamanlığıdır,

Şaman burada henüz profesyonel değildir ancak soy tapıncının görevlisidir. Her soyda kendininki, geçmişte Yukagirlerde böylesi soy şamanlığı vardı. Ki onlar da aynı zamanda güya soy koruyucuları olan ölü şamanlara soy tapıncı da gelişkin idi. Soy şamanlığının izleri Evenklerde, Buryatlarda ve bazı diğer halklarda korunmuştur.

Şamanın özel uzman olup, mesleğinin geliri ile yaşadığı zamanlar, şamanlığın gelişiminin daha da yüksek aşamalarıdır ve bu zamanlarda geniş alanlara yayılmış profesyonel şamanlık sözkonusudur. Bu çeşit şamanlık, Sibirya halklarının çoğunda egemendi.

Sibirya'nın en gelişkin halklarında Şamanizm'in ya şeklini değiştirmiş ya da biraz zayıflamış biçimlerini gözlemek mümkün idi. Buryatlarda şaman daha ziyade soy ya da kabile tapınçlarının rahibine dönüşmüştür. Şamanlar olağan olarak artık kamlamıyorlar sadece dualar okuyor ve kurbanlar sunuyorlardı. Buryatlarda, Yakutlarda ve Altaylılarda şamanlık siyah ve beyaza bölünmüştür. Birincisi olağan şaman tapıncına benziyordu. İkincisi artık ayrı özel aydınlık ilahlara hizmettir. Kötü ruhlardan ayrılmış, iyiliksever ve aydınlıktır. İlahlar fikriyatının kendisi daha karmaşık toplumsal şartların doğumu gibi nisbeten daha geç ortaya çıkmaktadır. Bu şartlar ve özellikle de başlayan sosyal farklılaşma, ruh yığınından yüce tanrıların ayrışmaya başlamasında ve ruhlar dünyasında karmaşık hiyerarişinin düzenlenmesinde yansımaktadır.

Kadın Şamanlığı

Şamanlığın evrim basamaklarını incelerken kadın şamanlığın büsbütün karakteristik kaderine dikkat etmek gerekmektedir. Onun hiç değilse Sibirya halklarında ana soyun egemen olduğu dönemde ilk aşamada ağır basan rolü oynadığını düşünmek için esaslar var. Ancak onun önemi sonra azaldı. Yakın geçmişte İtelmenlerde *"istisnasız"* sırf kadın şamanlığın varolduğu sözkonusu edilmişti. Çukçelerde özellikle kadına benzemiş erkeklerden ya da tam tersine erkeğe benzemiş kadınlardan, *"dönme cinslerden"* şamanlar özellikle güçlü sayılıyordu. Ataerkil soy ya da ataerkil feodal ilişkilerin ağır bastığı yerlerde daha gelişmiş halklarda kadın şamanların

erkek şamanlardan daha az güçlü oldukları söyleniyordu. Fakat bu her yerde böyle değildir. Örneğin Kuzey Yakutlarda kadın şamanlar erkek şamanlardan daha güçlü sayılıyordu. Oralarda kadın şamanlığın eski hakimiyetinin diğer kalıntıları ile de karşılaşılmaktadır. Kalıma bölgesindeki şaman profesyoneller şaman ceketini değil, kadın elbiseleri giyerek kamlıyordu.

Yakutlarda, Buryatlarda, Altay-Sayan halklarında şaman kelimesinin farklı olmasına rağmen (Oyuun, Bö, Kam) bu üç grupta da kadın şaman için bir kelimenin (Udagan) olması kadın şamanlığın çok eskilere gittiğinin lehinde delil olarak ortaya çıkmaktadır.

Demirci Tapıncı

Toplulukta sadece şamanlar değil diğer seçkinleşen insanlar da batıl saygı ve korku nesnesi olmuşlardır. Yakutlarda ve Buryatlarda demirciler böylelerindendir. Demircinin esrarengiz gücü bakımından şamana denk olduğu hatta ondan daha da üstün olduğu kabul edilmekteydi. Yakutlar *"Demirci ve şaman aynı yuvadandır."* diyorlardı. Buryatların inanışına göre doğaüstü usullerle demirci şamanı öldürebilirdi. Şaman ise demirciyi öldüremezdi. Buryatlarda demirciler de şamanlar gibi beyazlar ve karalar diye bölünüyorlardı. Buryatlar, Kara demircilerden insanın ruhlarını yakabileceğine inandıklarından çok korkuyorlardı. Demirci sanatkârlığının koruyucusu göksel demirci Bojintoy idi. Demircilik zanaatının ayrıca özel ruhları da var idi.

Soy ve Aile Tapıncı

Kuzey Asya halklarında şamanlık geniş yaygınlığına karşın, onların tüm inançlarını kapsamına almıyordu. Onun yanısıra diğer biçimler özellikle de koruyucu soy ve aile tapıncı vardı. O sadece bazı haklarda Şamanizm'le karışmıştır. Çoğu halklarda ise böylesi karışmalar meydana gelmemiştir.

Hemen hemen Sibirya'nın bazı halklarında soya özellikle aile ocağına, ev ocağına ihtiram gösterilmekte idi. Ocakla ilişkili olarak batıl yasaklar var idi. Ona tükürmek ve temiz olmayan herhangi bir şey atmak yasaktı. Ona süt serperek bir parça yiyecek atarak vs.

ocağa kurbanlar sunuyorlardı. Ona bazen gerçek dualarla koruyuculuğunu rica etmek için başvuruyorlardı. Eve ve ocağa tapıncın, hemen hemen her yerde kadınların elinde bulunduğuna işaret etmek çok önemlidir. Bu ana-soy düzeninin apaçık kalıntısıdır. Halkların çoğunda ateşin kendisinin ve ocağın kadın tarzında timsalleştirilmesi daha az dikkate değer değildir. Gilyaklarda; ateşten ihtiyar kadın, Nanaylarda; ateş ana, Evenklerde; ebe, Altaylılarda; ateş ana vb. Örneğin Evenklerde; evsahibesi, ailenin ayin yemeğinden önce yemeğin en lezzetli parçasını ocağa fırlatıyor ve *"Al, ye, doy, doyması için canavara da ver"* diye konuşuyordu. Gelişmenin daha yüksek aşamasına ulaşan sadece Yakutlarda ve Buryatlarda, ev ocağı kadın değil erkek tarzında (ateşin sahibi olarak) timsalleştiriliyordu.

Çukçelerde ve Koryaklarda ocağın timsalleştirilmesinin olup olmadığı belli değildir. Ancak her ailede insan figürü şeklindeki ağaç çakmaklar kutsal nesneler sayılıyordu. Onlarda bazen kadıncıl tasvir biçiminde kutsal *"koruyucular"* var idi. Çukçekler ona *"ağaç kadın"* diyorlardı.

Hantlar, Manslar ve Selkuplarda her aile aynı şekilde olağan olarak, ağaç kukla biçiminde kalaydan halkalı gözleri ile kutsal koruyucularına sahip idi. Onları beze yahut kürk parçasına sarıyorlardı. Avın koruyucuları olduklarını kabul ederek onlara dualar ediyor, kurbanlar sunuyorlardı. Nentslerde ağaçtan kaba insan figürü tipinde Heg adını verdikleri aile koruyucuları var idi.

Totemizm Kalıntıları ve Ayıya Tapınç

Bazı halklarda Totemizm kalıntıları soy tapıncı ile kaynaşmıştır. Aşağı Amur ve Sahalin (Gilyaklar, Ulçlar vd.) ve keza aşağı Obi (Hantlar, Manslar) halklarında meşhur ayı tapıncının kökeni muhtemelen böylesi birşeydir. Gilyaklarda genel olarak diğer halklardan daha sağlam tutunmuş olan soy kalıntılarından saf soy ayı tapıncı, L.Y.Şternberg tarafından ayrıntılı olarak tasvir edilmiştir.

Gilyakların her soyda akrabaları olduğuna inandıkları kendi ayıları vardı. Onun şerefine, ayının kendisinin başkan şahsiyet olduğu büyük soy bayramları düzenliyorlardı. Bunun için daha önceden

ormanda ayı yavrusunu yakalıyorlar ona ihtiram göstermenin tüm gereklerini uyguluyorlar ve kafeste besliyorlardı. Tesbit edilmiş günde tekrar aynı büyük ihtiramları göstererek obada dolaştırıyorlar, nihayet soyun kendi üyeleri değil, ancak ilk evlilikle bağlantılı olan diğer soyun temsilcileri ayıya oklar atıp öldürüyorlardı. Diğer soydan olan bu insanlar etini yiyor kürkünü alıyorlar, ancak ayının kendi *"akrabaları"* dahi hiç bir şeye dokunmaya cesaret edemeden, ayının başını ve kemiklerini törenle gömüyorlardı. Soyun vahşi hayvanının merasimle öldürülmesi totemizmin gerçek kalıntısıdır. Ancak burada tüm soylarda bir ve aynı kutsal hayvan olduğundan, artık bu gerçek totemizm değildir.

Hantlarda ve Manslarda da ayıya tapınç totemizmin kalıntıları ile başka şekilde bağlantılıdır. Onlarda aynı, totem iki fratriden biridir. Diğer fratri (güç) kendi tavşan-totemine sahiptir. Ancak Hantlarda ve Manslardaki ayı bayramı Gilyaklarınkine çok benzemektedir.

Totemizmin kalıntıları daha zayıf da olsa Sibirya'nın diğer halkları olan, Ulçelerde, Nanaylarda, Evenklerde, Hatta Yakutlarda da farkedilmiştir.

Diğer avcı halklarda olduğu gibi, adı geçen halklarda da kutsal vahşi hayvanın öldürülmesi üzerine gerçekleştirilen ayinler, hemen hemen her zaman öldürülen vahşi hayvanın, cinsin diğer fertlerinden birinde de olsa, canlandığına, yeniden doğduğuna inanışla bağlantılıdır. Tarımcı halklardaki ölen ve yeniden doğan tanrılar hakkındaki mitlere benzeyen bu *"ölen ve yeniden dirilen vahşi hayvan hakkındaki mit"* çok yaygındır. (V.G. Bogoraz) İnsanlar öldürülen vahşi hayvan tarafından himaye edilmekten mahrum kalmak istemedikleri için onun kendilerine kızmamasını rica ediyorlar ve "seni biz değil Ruslar öldürdü" vb. şeklinde çeşitli haklı çıkmalar uyduruyorlardı. Hatta avda öldürdükleri ayı karşısında bile böyle aklanıyorlardı.

Çoğu durumlarda soy tapıncı ile şaman arasında hiçbir bağ görünmemektedir. Gilyaklar sanki bu iki biçim dinin arasındaki farkların ve yan yana gelmezliğin altını çizmektedirler. Onlar, şaman ayı bayramına sadece katılmama değil, bayram zamanı kutsal ayıya hakaret etmemek için kamlayamazlardı da.

Fakat bazı halklarda tam tersine şamanlık soy tapıncı ile kaynaşmıştır. Evenklerde, Buryaklarda özellikle Yukagirlerde böyle idi. Yukagirlerde hayattaki şamanlar soy tapıncının hizmetçileri, ölmüş olanlar ise onun objesi idi. Eski Yukagir geleneğine göre ölen şamanın vücudunu parçalara ayırıyor ve bunları mukaddes yadigâr olarak muhafaza edip tapınacak akrabalarına dağıtıyorlardı.

Bu olayın haricinde Sibirya'da herhangi bir yerde soy ya da aile atalarına tapınç bilinmiyordu. Tapıncın böylesi, kural olarak sadece daha sonraki aşamalara özgüdür.

Zanaat Tapıncı

Sibirya halklarında (avın, balıkçılığın ve diğer zanaatların koruyucularına ihtiram gösterme) zanaat tapıncı çok gelişkin idi. O bazen şamanlıkla iç içe geçmiştir. Şamanlar zanaat ayinlerinin ve dualarının (mesela Evenklerde) uygulayıcıları idi. Özellikle en arkaik toplumsal düzenlerin korunduğu yerlerde (örneğin İtelmenlerde, Gilyaklarda) başlıca amaçlarından biri, avda, balık tutmada v.b. tam başarı sağlama arzusunu içermekte olan zanaat tapıncı, yeterince sık soy ve aile ayinlerinin temelini teşkil ediyordu. Kraşennikov, 18. yy.da İtelmenlerde balina ve kural soy bayramları olduğu anlaşılan olağanüstü ilginç şeyler gördü ve tasvir etti. Böylesi bir bayram zamanında, yenir otlardan ve kurutulmuş balıklardan balinanın ve kurdun büyük tasvirlerini hazırlıyorlar sonra da parça parça edip yiyorlardı. Kraşennikov bu saf büyü ayininin fikrini doğru anlamıştır. İnsanlar onu *"doğrudan (yani gerçek - S.T.) balinaları ve kurtları avlamak ve ottan olana davrandıkları gibi yemek için"* ayinleri yerine getiriyorlardı.

Çoğu durumlarda av tapıncı ayinleri, avcıların ve balıkçıların kendilerince av öncesinde ya da sonrasında soy aile ve şaman ayinlerinden hiçbirini karıştırmadan gerçekleştiriliyordu.

Zanaat tapıncı ruhların sahiplerine inanışla bağlantılı olup, Kuzey Asya'nın avcı ve balıkçı halkları için çok karakteristiktir. Bu sahipler çeşitli mertebelerde oluyorlardı. Örneğin Yukagirlerin inanışlarına göre her vahşi canavarın Pedyul adını verdikleri kendi kişisel sahibi vardı. Yukagirler onu hayvanın derisinin altında kıkır-

dağımsı sert bir şey olarak tasavvur ediyorlardı. Sözkonusu hayvanı avcının atış alanına göndermek ya da göndermemek sanki Pedyul'un iradesine bağlıdır. Bundan başka hayvanların tüm cinslerinin sahibi Moye vardır. Münferit hayvanların sahipleri ona tabidir. Ayrıca münferit nehirlerin, ormanların, dağların sahibi Pogilpe vardır. Bütün bunların hepsi yerin, tatlı suyun ve denizin üç ana ruhunun sahibine tabidir. Bütün bu ruhlar kendi hallerine ne iyidirler ne de kötüdürler, ancak insana (avcıya, balıkçıya) karşı davranışlarında onun hareketlerine bağlı olarak dostluk da kötülük de yapabilirler. Şayet insan gerekli ihtiramı onlara gösterirse, düzenlenmiş yasaklara, avın kurallarına uyarsa, hayvanları sadece gerektiği sayıda öldürüyor ve fiziki şiddet göstermiyorsa sahipler ona lütufkârdırlar ve ona av hayvanları gönderirler. Kuralları bozduğu zaman ise onlar öfkeleniyor ve avcıya ganimet vermeyerek cezalandırıyorlar.

Kuzey'in diğer avcı halklarında da bu gibi inançlar yerleşiktir. Onları doğuran sebepler apaçıktır. Avcı ve balıkçının tüm pratik zekâsına, tuzaklarının ve av araç gereçlerinin tüm becerikliliğine, atışlarının tüm isabetliliğine rağmen onların pek çok kereler olayların kölesi olmaları, sert doğal felaket karşısında güçsüzlüklerini hissetmeleri, sık sık fazlasıyla aç kalmaları ve ailelerinin her türlü yoksulluğa zaruri katlanmaları gerekiyordu. Doğaüstü varlıklara inanış buradandır. Avın başarısının ya da başarısızlığının, bundan dolayı da avcının çocuklarının ve karısının hayatının güya bağlı olduğu hayırsever iradeye inanış buradandır.

Sibirya halklarının inanışlarında, büyük kısmı itibariyle, şamancıl ruhlardan, hastalık yapıcı ruhlardan, yarı aile soy koruyucularından ayrı, zanaat ruhları ve sahipleri de bulunmaktadır. Tüm bu fantastik tasavvurların kökleri ayrı olduğundan bu anlaşılır bir şeydir. Yakutlar ruhları, sahipleri gerek kötü ruhlardan (Abaaglardan) gerekse hayırsever ruhlardan (Ayılardan) ayırarak işçi adını vermektedirler. Tabiatın her nesnesinde işçi vardır. Onlar kendi hallerine ne iyidirler ne de kötüdürler. Ancak avcının av esnasında onlarla işi vardır. Bu sahiplerin arasından önde gelenleri seçkinleşmektedir. Taygan'ın sahibi Bayyanay ve diğerlerine avcılar kurbanlar sunarak özellikle ihtiram göstermektedirler. Buryatlarda ruh-

lar-sahipler Ejjin, Altaylılarda Eezi diye adlandırılmaktadır. Hantlarda ve Manslarda orman ruhlarına Unhu'ya inanış vardır.

Son derece arkaik yaşam tarzını korumuş olan Sibirya halklarından birinin inançları özellikle dikkate değerdir. Tavgiylerden Gansan ve kısmen de onların komşuları Entslerde tabiat sahiplerinin yerini, yerler anası, ormanlar anası, sular anası gibi isimlerle kadın timsaller almaktadır; Bunun anaerkil soy döneminin yankısı olduğu anlaşılmaktadır.

Yüksek Tanrılar

Kuzey Asya halklarının çoğunda ihtiram gösterme nesnesi tanrılar değil, çeşitli kategorilerdeki ruhlardır. Bazı halkların inançlarında yüksek tanrı örneğinin bulunduğuna dair havadislerin varlığı gerçektir. Obsk Ugrler (Hantlar ve Mensler) böylesidir ve göksel tanrı Numi-Tarıma'ya, Netsler de göksel tanrı Numa'ya (bu kelime sadece gök demektir) inanıyorlardı. Ancak bu tanrılara tapınç yok idi. Burada, gök kubbenin sırf mitolojik timsalleştirmeye uğradığı ortadadır. Bunda İslam'ın ya da Hıristiyanlığın doğrudan etkisinin olması da mümkündür.

Bazı yerlerde Demiarg ve dünyanın yaratıcısının mitolojik örnekleri belirmekteydi. Ancak onlarda tapınç nesnesini teşkil etmiyorlardı. Bu cümleden olarak en karakteristiği Kamçatka'nın İtelmenlerindeki tanrı Kuthu'dur. Onu yerin göğün vb. yaratıcısı sayıyorlardı. Bu tanrıya da tapınç yok idi. Üstelik onun hakkında tamamen saygısızca ve edep dışı mitler anlatıyor, *"O bu kadar dağ ve yeri yaptığından ve bu kadar küçük ve hızlı nehirler, bu kadar yağmur ve fırtınadan yaptığından ve bizi (yani İtelmenleri) rahatsız ettiği için aptal"* diyerek hakaret ediyorlardı. Kraşennikov'un verdiği bu bilgiler, yaratıcı hakkındaki mitolojik tasavvurların hiç de öyle Hıristiyan ilahiyatçılarının sandıkları gibi saygı duyuları tanrı örneği ile sıkıca bağlantılı olmadığına bir kere daha tanıklık etmektedir.

Sadece tarihsel bakımdan en gelişkin halklarda yüce tanrı örnekleri sarih olup, tapınçta daha önemli yer tutuyorlardı. Yakutlarda iyi ve kötü tanrıların Panteonu bütünüyle böyle oluşmuştur. Pan-

teonun aydınlık kısmının başında yüce hayırsever tanrı Ayı-Toyon (ya da Aar-Toyon) durmaktaydı. Mamafih o insanların meselelerine katiyen karışmamaktadır. Karanlık kısmın başında ise kötü yeraltı ihtiyarı (Arsan-Dualay'da dedikleri Allara- Ogonyor) duruyordu. Altaylılarda yüksek aydınlık tanrı olarak Ülgen, başlıca kötü tanrı olarak Erlik sayılıyordu. Anlaşılmaktadır ki; Batı Buryatarda Budizm'in etkisi altında göksel tanrıların (Tengrilerin) bütün bir panteonu yapılanmıştır: 55 aydınlık *"batıcıl"* ve 44 karanlık *"doğucul"*.

Aydınlık ve karanlık ilahlar sürekli olarak aralarında düşmanlık sürdürüyorlardı. Tengrilerin daha altında aynı sayıda çok hanlar (hükümdarlar) daha da aşağıda yerel ruhlar (zayanlar, ejinler vd.) bulunmaktadır. Tanrılar üzerine bu karmaşık tasavvurlarda sadece *"dünya"* dinlerinin etkisi değil, bizzat halkın içinde serpilip büyüyen sosyal farklılıklar da olmaktaydı.

Loparların Dini

Kendi ekonomik ve sosyal düzenleri bakımından Kuzey Asya halklarına, İskandinavya'nın kuzeyinde Kola Yarımadası'nda yaşayan Loparlar (Saamiler) bitişiktirler. Onların dini inançlarında, çok eskiden beri Finlerle, İskandinavlarla ve Ruslarla komşuluk içinde olmalarına rağmen, özgünlükleri yok değilse de, daha çok gelişmiş komşu halkların dinlerinden doğrudan doğruya aktarmaların olduğuna şüphe yoktur. Kuzey Asya halklarının dinleriyle ortaklıkları ise pek çoktur.

Loparlarda münferit ekonomik dallara ve doğa olayları ruhlarına, sahiplerine ihtiram gösterme, zanaat tapıncı sahibesinin (Luot-hozin, luot-hozik; hozin, hozik Rusça kökenli kelime) koruması altındaydı. Luot hozik güya tundrada yaşamaktadır ve *"Ayakları üstünde insanmış gibi yürümektedir. Yüzü de insanınki gibidir, fakat geyik gibi tamamen tüylerle kaplı"*dır. Kestikleri geyiklerin kemiklerini kurban olarak ona sunuyorlardı. Eski geleneğe göre Loparlar yaz aylarında geyiklerini tundraya serbest bıraktıkları zaman Luot-hozik'in sürüyü koruduğuna inanıyorlar ve ona *"Luot-hozik bizim geyikleri koru" şeklinde* dua ediyorlardı. Kendileri gibi görünmez, fakat çan sesleri ile kendini bildiren büyük bir geyik sürüsünün sa-

hibi olan tundra ruhları Goffitterak'a inanış geyikçilikle bağlantılı idi.

Başı ve gövdesinin yukarı kısmı insan gibi, vücudunun aşağı kısmı balık gibi olan insan-balıklar, deniz ilahları Akkruvlar, balıkçılığın koruyucusu sayılıyordu. İnsanı herhangi bir saygısızlığından dolayı ceza olarak ormanın en sık yerine götüren fakat başkada bir zarar vermeyen Rus Leşiy'e benzeyen ormanın sahibi siyah ve kuyruklu Mets-hozin avcılığı himaye etmekteydi. İskandinavların etkisi altında tüm hayvanların hakimi örneği, Storyunkare (Sturra-Passe-yüce aziz) oluşmuştur. Loparlar ayıyı batıl korku ve ihtiramla kuşatıyorlar, kurdu ise temiz olmayan lanetli hayvan sayıyorlardı.

Sibirya halklarından farklı olarak Loparlarda atalara tapınç var idi. Ölüler (sayvo ya da sitte) ihtiram gösterme nesnesi idi. Onları doyuruyor ve kurbanlar sunuyorlardı. Ataların avda yardım ettiğine havayı etkilediğine inanıyorlardı. Atalara tapıncın ve kutsal taşlara (seydlere) ihtiram göstermenin sonucunda, büyük doğal sapkın kaya güya avda onlara yardım ediyordu. Seydleri genel olarak çitlerle çevreliyorlar ve kurbanlar sunuyorlardı. Aile koruyucularına ev tapıncı, ev ocağına ihtiram gösterme, evin sahibine (Pert-hozin-domovay) Domovoy'a (Rus masallarındaki evde yaşayan cindir) inanış var idi. Ayrıca Çukçelerde olduğu gibi her ailenin kendi kutsal tefi de var idi.

Loparlarda şamanlık daha önce çok gelişkin idi, ancak son 100 yıl içinde düşüşe geçti. 17. yy.daki eski bilgilere göre, onlarda Sibirya halklarında olduğu gibi şamanlar (Noydlar) var idi. Loparların şaman tefi şekil bakımından Sibiryalılarınkinden farklı idi. O üstten deri ile kaplı dibinde sap niteliğinde yarıklar olan basık fincan gibi idi. Tefde aralarında Hıristiyan tasvirleri de olan resimler var idi. Fakat artık 19. yy.da Noydlar Ruslardakinden az farklı olan basit büyücülere dönüştüler. Finler ve Kareler, Lopar büyücülerini özellikle güçlü sayıyorlardı. Kahramanları, kuzey ülkelerinin korkunç büyücüleri Pohoyllar yani Laplandlar ile mücadele eden Kalevalların meşhur koyun yünlerinde yansımaktadır.

Loparlar, İskandinav ve Fin komşularından etkilenerek büyük tanrıların mitolojik örneklerini, kısmen de onlara tapıncı benimse-

diler. Peyve (güneş tanrısı), Ayeke (şimşek tanrısı), Aroma-Telle (şimşek ve av ilahı), Maderatça (yaratıcı - hava ilahı), Radien-Atçe (yüce tanrı) ve diğerleri. Mamafih karmaşık Lopar Panteonunda kendilerinden olanı ayırdetmek zordur.

18. yy.dan Bu Yana Sibirya Halklarının İnançlarındaki Değişiklikler

XVII. yy.dan, özellikle de XVIII. yy.dan bu yana Sibirya halkları arasında, Rus misyonerlerince götürülen Ortodoks Hıristiyanlık, yayılmaya başladı. Ancak nüfusun büyük kısmı sadece şeklen Hıristiyan oluyordu. Heryerde eski inançlar fiilen korunmakta idi. Fakat Hıristiyan tasavvurların etkisi altında yavaş yavaş değişmekte idiler. İslam daha da önce XVI. y.y'da Batı Sibirya Tatarlarına sızmaya başladı ki o zamanlar yerli inançları bu dini daha radikalce ötelemiştir. Doğu Buryatlılar XVIII. yy. başında eski şaman inançlarının artıklarını da kaynaştırarak Budizme (Lamaizme) döndüler. Böylece son 300-400 yıl içinde dini inançların tablosu ve Sibirya halklarının tapınçları gittikçe daha çok karmaşıklaşmıştır.

En son zamanlarda çarlığın sömürgeci boyunduruğu altında ve milli kurtuluş hareketleri zemininde yeni reformist dini hareketler ortaya çıkmaya başladı. Onların sayısının çok olmadığı söylenebilinir. XX. yüzyıl başlangıcında Nanaylar arasında; bütün eski tanrıları kovduğu düşünülen tanrı Heri-Mapa'ya yeni tapınç yaygınlaştı. Altaylılarda 1904 yılında (Rus - Japon savaşına bağlı olarak) kanlı kurban sunmayı ortadan kaldırıp, şaman tapıncını basitleştirip yumuşatarak, kendine özgü hale getiren Burhanizm hareketi doğdu. Bunda Moğol Budizmi etkili olmuştur. Burhanist hareketi esinlendirenler, Çarlık Rejimi ve misyonerlerin vesayetinden hoşnutsuz olup, Moğolistan'a yönelen soy asilzadeleri, yerli zenginler ve zaysanlar idi. Çarlık yönetimi bu hareketi dağıttı ancak bu hareket kaybolmadı. Burhan dininin Altay'da şimdi de taraftarları vardır.

Sovyet iktidarı yıllarında köy ekonomisinin kolektifleştirilmesi ve refahla birlikte kültür seviyesinin genel yükselişi ile eski inançlar ve ayinler yaşamı terk etmektedirler. Şimdi çok az sayıda şaman ve diğer dini görevliler kalmıştır. Ayinler hemen hemen hiç icra edilmez oldular.

BÖLÜM 8

KAFKAS HALKLARININ DİNLERİ

Kafkasya çok eskiden beri Doğu'nun yüksek medeniyetlerinin etki bölgesine girmektedir. Ve kafkas halklarının bir kısmı (Ermenilerin, Gürcülerin ve Azerilerin ataları) daha antik devirde iken kendi devletlerine ve yüksek kültürlerine sahip idiler. Ancak Kafkasya'nın bazı bölgelerinde özellikle de yüksek dağlık yörelerinde, Sovyet iktidarının düzenlemelerine kadar ataerkil-soy ve ataerkil-feodal ilişkilerin kalıntıları ile ekonomik ve sosyal düzenin en arkaik çizgileri korunmuştur. Bu keyfiyet dini hayata da yansımıştır. Daha IV.-VI. yüzyıldan bu yana (feodal ilişkilerin gelişimine eşlik eden) Hıristiyanlık, VII.-VIII. yüzyıldan bu yana ise İslam yayılmaya başladı. Ve tüm Kafkas halkları şeklen ya Hıristiyan ya da Müslüman sayılmaktadırlar. Bu resmi dinlerin dış örtülerinin altında, dağlık bölgelerin geri halklarının çoğunda, şüphesiz Hıristiyanlık ve Müslümanlık tasavvurları ile kısmen karışarak, daha eski ve özge dini inançların çok güçlü kalıntıları fiilen korunmuştur. Bu herkesten daha çok Osetinlerde, İnguşlarda, Çerkezlerde, Abhazlarda, Svanlar-da, Hevsurlarda, Pşavlarda ve Tuşinlerde farkedilmektedir.

Onların inançları pek çok ortak vasıf içerdiğinden, genelleştirilmiş tasvirler sunmak zor değildir. Bütün bu halklarda aile soy tapınçları, onlarla bağlantılı gömü ayinleri ve aynı şekilde komünal-topluluk, tarım-hayvancılık tapınçları korunmuştur.

Antik ve ilk ortaçağ yazarlarının ve gezginlerin (yeterince kıt) tanıklıkları ve XVII. - XX. yy. arası eski inançların kalıntılarını ayrıntılı şekilde tasvir eden olağanüstü etnografik materyaller, Kafkas halklarının Hıristiyanlık ve Müslümanlık öncesi inançlarını ince-

lemek için başlıca kaynaklardır. Bu cümleden alarak nitelikli kayıtlar anlamında Sovyet etnografik literatür çok zengindir.

Aile Soy Tapınçları

Kafkasya'da ataerkil soy düzeninin durgunluğu yüzünden aile-soy tapınçları yeterince sağlam tutunmuştur. Çoğu hallerde onlar ev ocağına (aile ortaklığının maddi sembolüne) ihtiram gösterme biçimini almışlardır. Bu durum, özellikle İnguşlarda, Osetinlerde, dağlı Gürcü gruplarında gelişkin idi.

Mesela İnguşlar ev ocağını ve onunla bağlantılı herşeyi (ateş, kül, ocak üstü katmanlar) ailenin mukaddesatı sayıyorlardı. Şayet herhangi bir yabancı insan suçlu bile olsa eve girip ocaküstü katmana dokunduğu anda o ailenin himayesine girmiş oluyordu. Evin sahibi de her türlü tedbirle onu korumak zorundaydı. Bu Kafkas halklarının bölünen ataerkil misafirperverlik geleneğinin özgün dini anlayışıdır. Her yemekten önce ateşe küçük kurbanlar (yiyecek lokmaları) atıyorlardı. Ancak Sibirya halklarının inanışından farklı olarak ocağın ya da ateşin timsalleştirilmesi bilindiği kadarıyla yoktur. Benzer inanışları olan Osetinlerde ocak üstü katmanının timsalleştirilmesine benzer bir şeyler var idi. Demirci tanrısı Safa onun patronu (koruyucu sahibi -R.A.-) sayılıyordu. Svanlar oturulan odadaki ocağa değil, daha önce her ailenin sahip olduğu hususi savunma kulelerindeki ocağa kutsal anlam veriyorlardı. Ve ailenin kutsal yeri sayılan bu ocak, genel olarak gündelik ihtiyaçlar için kullanılmıyor, sadece özel aile ayinlerinde kullanılıyordu.

İnguşlarda, Osetinlerde ve muhtelif Gürcü gruplarında soy tapınçları farkedilmiştir. İnguşlarda her familya belki de atası da olabilen koruyucusuna ihtiram gösteriyor, onun şerefine taş anıt (Sieling) dikiyorlar, senede bir kez Sieling'in çevresinde dualar tertipliyorlardı. Birleşik soydan kendi koruyucuları var idi. Daha sonra İnguş halkını oluşturan Galgalar, Feappalar birleşmiş soy örnekleri idiler. Benzeri örnekler Abazalarda da bilinmektedir. Onlar da her soyda yalnız bir soyu himaye eden "ilah paylarına" sahip idi. Soy her yıl kendi koruyucusuna, kutsal korulukta yahut diğer belirli bir yerde soydaki kıdeminin yönetimi altında dualar düzenleniyor-

du. İmpertinler de (Batı Gürcistan) daha yakın geçmişte her yıl kurban sunma geleneği yaşıyordu. Oğlak, kuzu ya da horozu kesiyorlar soylarının esenliği için dua ediyorlar, sonra da yemek yiyerek, özel merasim kaplarında korunmuş olan şarabı içiyorlardır.

Gömü İbadeti

Kafkas halklarında çok gelişkin olan ve yer yer yeteri kadar karmaşık biçimler olan gömü tapıncı, aile soy tapıncı ile kaynaşıktı. Hıristiyan ve Müslüman gömü adetlerinin yanısıra bazı halklarda özellikle Kuzey Kafkasya'da gömü ile bağlantılı mazdaik geleneklerin izleri korunmuştur. İnguşlarda ve Osetinlerde, eski mezarlar ölünün vücudunu havadan ve topraktan sanki tecrit eden taş iskeletlerden teşkil ediliyordu. Bazı halkların geleneğinde defin oyunları ve yarışmaları da vardı. Ancak ölüye periyodik anma yemekleri düzenleme geleneğine özellikle özenle uymakta idiler. Bu anma yemekleri çok sayıdaki misafirlere ikram ve kurban sunma vb.'den dolayı, büyük masrafları gerektirmekteydi. Ve sık sık maddi durumları tamamen perişan etmekteydi. Böylesine zahmetli bir gelenek özellikle Osetinlerde kutlanmaktaydı. Abazalarda, İnguşlarda, Hevsurlarda, Svanlarda da bu gelenek bilinmektedir. Bu topluluklar, rahmetlinin kendisinin anma yemeklerinde görünmeden bulunduğunu inanıyorlardı. Şayet insan herhangi bir gerekçeyle ölmüş akrabasına uzun süre anma yemeği düzenlemedi ise aileyi, ölmüş ruhları yarı aç yarı tok tutuyor sayarak ayıplıyorlardı. Osetinlerde insana onun ölülerinin aç olduğunu, yani onun anma yemeğini düzenleme mecburiyetini özensiz uyguladığını söylemekten daha büyük kırgınlık verilemezdi.

Gene batıl tasavvurlarla bağlantılı olan ölüye yas tutmaya çok sıkı uyuluyordu. Sırf dini hareketleri ağır sınırlamalar ve talimatlar, özellikle dul kadını bağımlı tutuyordu. Mesela Osetinlerde o bir yıl süreyle her gün kocasının yatağını sermesi, gece geç vakte kadar yatakta onu beklemesi sabah da yıkanması için suyu hazırlaması gerekiyordu. "Sabahleyin erkenden yataktan kalkarak, her seferinde leğeni ve suyla birlikte kupayı alıp, keza havluyu da, sabunu da, diğerlerini de hazırlayıp onları kocasının genel olarak hayatta iken yıkandığı yere götürerek, sanki o yıkanıyormuş gibi aynı pozisyon-

da orada birkaç dakika durması gerekiyordu. Merasimin bitmesi üzerine o yatak odasına dönüyor ve eşyayı yerine koyuyordu.

Zirai Komünal-Topluluk Tapınçları

Çoğu durumlarda komünal topluluk teşkilatına dayanarak tarım ve hayvancılıkla bağlantılı olan, Kafkasya halklarının inançları ve ayinlerinin biçimleri olağanüstü karakteristiktir. Kafkas halklarının çoğunda köy zirai komünal-topluluk çok sağlam korunmuştur. Toprağa tasarrufun düzenlenmesinden ve köy komünal-topluluğun sorunlarının çözümünden başka, mahsule özen, sürünün selameti vb. onun fonksiyonuna giriyordu. Ve bu amaçlarla dini dualar ediliyor, büyücü ayinleri kutlanılıyordu. Onlar çeşitli halklarda hep aynı olmayıp, Hıristiyanlığın ve Müslümanlığın katkıları ile sık sık karmaşıklaşıyordu. Ancak temelinde şöyle ya da böyle topluluğun ekonomik ihtiyaçları ile daima bağlantılı olup benzeşmekte idiler. İyi mahsul elde etmek, sürüye kırım gelmesine engel olmak ya da sona erdirmek için büyü ayinleri ya da koruyucu tanrılara dualar düzenlenmekte idi. (Sık sık ikisi bir arada ve birlikte de kullanılıyordu.) Kafkasya'nın tüm halklarında, mahsulün ve şu ya da bu cins sürünün koruyucusu olan ayrı özel ilahlar hakkında tasavvurlar var idi. Bu ilah örnekleri kimi halklarda Hıristiyanlığın ya da Müslümanlığın güçlü etkisine maruz kalmış, hatta azizlerden herhangi biriyle kaynaşmıştı; diğerlerinde ise daha özgün örnekler korunmuştur.

İşte örnek olarak Abazalarda zirai komünal-topluluk tapıncın tasviri şu şekildedir: "Köyün (Atsut'un) sakinleri her ilkbaharda mayısta ya da haziran başında, pazar günü (Atsıu-nıhea'ya) "atsu'ya dualar" adı altında özel ayrı zirai dualar düzenliyorlardı. Ahali koyun ya da inek ve şarap satın almak için masraflara ortaklaşa katılıyordu (bu arada hiçbir çoban toplumsal dua için gerekli olması durumunda, iğdiş edilmiş keçi ya da koyunu, (koyunlar kurbanlık heykel niteliğinde seyrek kullanılıyor olsa da) vermeyi reddetmiyordu). Bundan başka her duman (yani ekonomi sahibi S.T.) efsanelere göre kutsal sayılan bu tip faaliyetlere tahsis edilmiş yere beraberinde kaynatılmış yiyecek getirmek zorundaydı. Orada sürüyü kesip pişiriyorlardı. Sonra köyden saygın bir ihtiyar seçilip,

ciğerin ve yüreğin dizildiği sopayı ve bir bardak şarabı ona veriyorlar; o da bunları alıp dua edenlerin başına geçerek doğuya dönüp dua etmeye başlıyordu. 'Göksel güçlerin tanrısı bizlere acı ve şefkatini gönder: karılarımızla ne açlık, ne dert keder bilmeyelim diye topraklarımıza bereket ver'... Bu esnada ciğer ve yürekten parçalar kesip, onlara şarap döküp sağa-sola atıyorlar çember halinde herkes oturup birbirilerine mutluluk diledikten sonra da yemeye ve içmeye başlıyorlardı. Postu duacı başı alıyor, boynuzları da kutsal ağaca asıyorlardı. Kadınların bu yiyeceklere sadece dokunmasına izin verilmemekle kalınmıyor, öğle yemeği zamanında da orada bulunmalarına izin verilmiyordu."

Çerkezlerde–Şapsuglarda sırf kuraklıkla mücadeleye ait büyüsel ayinler kaydedilmiştir. Kuraklık esnasında yağmur çağırma usullerinden biri şöyledir: Köyün tüm erkekleri yıldırım çarpması ile ölmüş insanın mezarına (etrafındaki ağaçlarla topluluğun kutsal yeri sayılan ufaş mezarı) gidiyorlardı; ayine katılanlar arasında rahmetlinin ait olduğu soydan birinin mutlaka bulunması gerekiyordu. Oraya varınca elele tutuşuyorlar, ayin şarkıları eşliğinde, yalın ayak ve şapkasız, mezarın çevresinde dans ediyorlardı. Sonra rahmetlinin akrabası, ekmeği yukarı kaldırarak toplumu adına yağmur göndermesi ricası ile rahmetliye başvuruyordu. O niyazlarını bitirince mezardan bir taş alıyor ve ayinin tüm iştirakçileri ile birlikte nehre gidiyorlar, iple ağaca bağlanmış taş suya bırakılıyor ve hazır bulunanların hepsi elbiseleri ile ırmağa dalıyorlardı. Şapsuglar bu ayinin yağmur çağıracağına inanıyorlardı. İnanca göre bu ayinde, üç gün sonra taşı sudan çıkarıp eski yerine koymak gerekiyordu. Şayet böyle yapılmayacak olursa yağmur aralıksız yağacak ve her yeri sel basacaktır.

Yağmur çağırmak için diğer büyü usullerinden özellikle dikkate değeri; ağaç kürekten yapılmış kadın kılığındaki kukla ile gezintidir; Hatsa-guaşe (prenses kürek) dedikleri bu kuklayı avluda kızlar gezdiriyor, her evin yanında su döküyorlar ve sonunda kuklayı nehre atıyorlardı. Bu ayin yalnızca kadınlarca icra ediliyordu. Ayin esnasında şayet tesadüfen erkekle karşılaşırlarsa, onu da yakalayıp kuklayla birlikte suya atıyorlardı. Üç gün sonra kuklayı sudan çıkarıyor ve elbisesini soyup kırıyorlardı.

Kukla benzeri ayinler Gürcistan'da da bilinmekte idi. Gürcistan'da yağmur "sürme" büyü merasimleri de fark edilmiştir: Bu merasimlerde, kızlar pulluğu nehrin dibinde ileri, geri sürüklüyorlardı. Aşırı uzun süreli yağmuru durdurmak için de aynı şekilde köyün yanındaki tarlayı sürüyorlardı.

İlahlar

Kafkas halklarının inançlarında karışmış olan ilahların çoğunluğu, doğrudan veya dolaylı olarak ya ziraatla ya da hayvancılıkla bağlantılıdır. Av zanaatının koruyucu tanrıları da vardır.

Mesela Osetinlerde (Hıristiyanlık çizgileri ile hatta Hıristiyanlık adları ile katmanlaşmış) tanrılara daha çok ihtiram gösteriyorlardı: Uatsila (kutsal İlya) ziraatın ve hayvancılığın koruyucusu, yağmur ve şimşek gönderen; Falvar, koyunların koruyucusu; Tutır, kurtların koyunları parçalamasına izin veren kurtların çobanı; Avsati, vahşi hayvanların tanrısı, avcıların koruyucusudur.

Çerkezlerde başlıca kabul edilen ilahlar: Şible, yıldırım tanrısı (yıldırımdan ölüm onursaldı ve yıldırımda ölmüş insana yas tutmak gerekmiyor, onun mezarı kutsal sayılıyordu.) Sozereş, ziraatın koruyucusu bereket tanrısı; Ermiş, koyunların koruyucusu; Ahin, boynuzlu hayvanların koruyucusu; Mariem, arıcılığın kadın koruyucusu (bu ad İsa'nın annesi Meryem'i çağrıştırıyor gibi); Mezith, avcıların koruyucusu orman tanrısı; Tleps, demircilerin koruyucusu; Thaşhuo, göğün yüksek tanrısı (yeterince donuk bir figür ona hemen hemen tapınç yok idi).

Abhazların dininde en önemli yeri tutan tanrılar: Tanrıça Daca, ziraatin koruyucusu, Aytar, evcil hayvanların yaratıcısı, üreme tanrısı; Ayrg ve Ajveypşaa, av ilahları, ormanların ve av hayvanlarının koruyucuları; Afı, yıldırım tanrısı. Bu tanrı Çerkezlerin Şiblesinin benzeridir.

Bu ilah örnekleri elbette ki çok karmaşık idiler. Onlara çeşitli ve tamamen belirgin olmayan sınırlarla fonksiyonlar atfedilmekteydi. Bu en meşhur ilahlara ihtiram gösterme çoğu kez komünal-topluluk tapıncı biçimlerini alsa da bunlar ulusaldırlar. Ancak bu ulusal ilahlardan başk· her komünal toplulukta sırf kendi yöresel koruyucu

ilahları da vardı. Komünal köy topluluğu bazı Kafkas halklarında henüz tamamen soy kabuğundan kurtulmadığı için, onları bazen soy patronlarından sınırlamak zordur.

Mabetler

Komünal topluluğun koruyucularına yöresel tapınç, olağan olarak ayinin gerçekleştiği yerdeki mahallî mabetlerle bağlantılı idi. Osetinlerde bunlar Dzuarlardır. Dzuar genellikle eski bir yapıdır, bazen eski kullanılmayan bir Hıristiyan kilisesidir, bazen de kutsal ağaçların grubudur. Her mabette seçilmiş ya da ırsi yolda gelmiş, ayinlerin gerçekleşmesini yöneten komünal-topluluk rahibi Dzuarlar mevcuttur. İnguşlarda komünal topluluğun mübarek yerlerinde (elgıts) kural olarak özel yapılar ve kutsal koruluklar var idi. Çerkezlerde ve Abhazlarda böylesi tapınma yerleri var mıydı; bu konuda hiçbir şey bilinmiyor. Ancak her komünal topluluk daha önce kendi kutsal koruluğuna sahipti. XX yy. başlarında ise sadece kutsal ağaçlar korunmuştur. Hevsurlar da kesilmeleri yasak olan muazzam asırlık ağaçların arasında inşa edilmiş olan mabetlere ve hati adını verdikleri kutsal yerlere özellikle ihtiram gösteriyorlardı. Her hati kendi arazi parçasına, kendi mülküne, sürüsüne sahip idi. Bu yerden ve sürüden gelen tüm gelir, ayinlerin ve bayramların organize edilişlerine, tapınç ihtiyaçlarına gidiyorlardı. Seçilmiş rahipler mülkü yönetiyor, ayinleri idare ediyordu. Onların muazzam etkinliği vardı ve onları dinle ilgisi olmayan işlerde de dinliyorlardı.

Demirci Tapıncı

Kafkas halklarında mesleki zanaat tapınçlarının, özellikle demircilik üretimi ile bağlantılı olanların izleri (Sibirya, Afrika ve diğer halklarda da bilinenler gibi) korunmuştur. Çerkezler demircilerin tanrısı Tlepşa'ya ihtiram gösteriyorlardı. Demirciye, demirhaneye, demire olağanüstü vasıflar her şeyden önce de hastaları ve yaralıları iyileştiren büyü yeteneği atfediliyordu. Demirhane böylesi tedavi ayinlerinin gerçekleştiği yerdir. Çerkezlerdeki Çapş adını verdikleri yaralının barbar geleneğine has "tedavisi" bununla bağlantılıdır. Yaralıyı (özellikle de kemik kırılmalarında) gece gündüz

onu uyutmadan oyalamaya çalışıyorlardı. Köydaşları onda toplanıyorlar; oyunlar, danslar düzenliyorlardı. İçeri her giren demire gürültüyle vuruyordu. Yaralı kendi ıstırabını açığa vurmadan iyileşmeliydi. Tanıkların hikâyesine göre bazen "hastalıkla, gürültüyle, ateşin içinde kıvranan hasta uykuya dalıyor. Fakat mümkünü yok. Hastanın yanıbaşında oturan kız eline bakır taşı yahut pulluk dişini alıp, hastanın başının üstünde bütün gücüyle bakır taşı ya da pulluk dişini çekiçle dövmeye başlıyordu. Bu durumda hasta inlemelerle uyanmaktadır. ..." Abhazlarda da demirci tanrısı Şaşva'ya benzer tapınç var idi. Onlarda dokumacılığın ve diğer kadın işlerinin koruyucusu tanrıça Eriş'e ihtiram göstermenin izleri de korunmuştur. Kafkasya'da kadınların ev uğraşıları ile bağlantılı diğer tapınçlar hakkında az şey bilinmektedir.

Demirin koruyucu olarak büyüsel anlamı tüm Kafkas halklarında farkedilmektedir. Mesela yeni evlileri çapraz kılıçların altından geçirme geleneği bugün dahi bilinmektedir.

Şamanizm'in Kalıntıları

Kafkas halklarının inançlarında, tasvir edilmiş olan aile-soy ve komünal topluluğun zirai-hayvancılık tapınçlarının yanısıra, dinin daha arkaik biçimlerini, bunlar arasında Şamanizm'in kalıntılarını da açığa çıkarmak mümkündür. Hevsurlarda olağan komünal-topluluk rahiplerinden Dasturi'den başka kâhinler de (Kadagi) vardı. Bunlar ya sinir krizleri geçiren nevrotik-anormal insanlardı ya da nevrotik-anormal insanları suni olarak taklit edebilen kişilerdi. Erkekler de kadınlar da Kadagi olabiliyordu. *"Tapınak bayramları zamanında, ağırlıklı olarak yeni yılın başında sabahleyin Hevsurlardan herhangi biri titriyor, hafızasını kaybediyor, sayıklıyor, bağırıyordu. O, bunlarla halka bildiriyordu ki kutsal-Aziz onu kendi hizmetine seçti. Halk da onu kadagi olarak kabul ediyor. Bu tablo Sibirya halklarındaki ruhun şamanı "çağırmasından"* biraz ayrılmaktadır.

Dinî Ekleıizm

Kafkas halklarındaki komünal-topluluk soy düzeninin çeşitli

yönlerini ve onun kalıntılarını yansıtan bütün bu inanışlar, keza onlarda bulunan büyücülük ve dovstvo, erotik ve fallitik tapınçlar, daha önce söylendiği gibi Kafkasya'ya dışardan getirilmiş bulunan gelişmiş sınıflı toplumlar için karakteristik olan Hıristiyanlık ve Müslümanlık dinleri ile çeşitli derecelerde karışmıştır. Hıristiyanlık bir zamanlar Kafkas halklarının çoğunluğunda egemendi, daha sonra onlardan bir kısmı yaşamlarındaki ataerkil şartlara daha çok uygun düşen İslam'a eğilim gösterdiler. Hıristiyanlığın egemenliği Ermenilerde, Gürcülerde kısmen Osetinlerde ve Abhazlarda, (Avarlılar ve İngiloylılar) kökleşti. Kafkasya'nın dağlı kısım halklarında bu dinler belirtilmiş olduğu gibi çoğu durumlarda sadece şeklen egemen olmuştur. Sınıfsal ilişkilerin daha sağlam ve gelişkin biçimlerinin yapılandığı yerlerin halklarında (Ermeniler, Gürcüler ve Azerilerde) özgün inanışların sırf zayıf kalıntıları korunmuştur. Tıpkı Batı Avrupa halklarında olduğu gibi, onlar sanki Hıristiyanlık ve İslam'la yeniden işlenmişler ve bu dinlerle kaynaşmışlardır.

Kafkas nüfusu ana kitleleri şimdi artık dinî tasavvurlardan koptu. Eski ayinlerin ve geleneklerin büyük kısmı unutulmaya terk edildi.

BÖLÜM 9

VOLGA VE BATI URAL HALKLARININ DİNLERİ

Fin dilli (Mardvin, Mari, Udmurtı) ve Türk dilli (Çuvaş, Tatar, Başkır) bazı halklarda yerleşik, orta Volga dini inançlarının erken biçimlerinin özellikle tutunmuş oldukları (kısmen tutunmaktadır da) yerler olarak Avrupa bölgesine aittir. Bu halkların bir kısmı daha XIV.-XVI. yüzyıldan bu yana (Kazan çarlığı zamanından bu yana) İslam'a, diğer kısmı da Rus misyonerlerince (özellikle XVIII.-XIX. yy.) yaygınlaştırılan Hıristiyanlığa dönmüşlerdir. Ancak nüfusun Hıristiyanlaşanlarında da, Müslüman gruplarında da pek çok özgün inanç (özellikle de Udmurtılarda, Larilerde, Çuvaşlarda kısmen Mordvinlerde) korunmuştur. Bu Volga halklarının ekonomik ve sosyal gelişimlerinin Ekim Devrimi'ne kadar çok yavaş yürümesi ile açıklanmaktadır. Sovyet iktidarının düzenlemelerine kadar onlarda soy artıkları ve komünal-topluluk yaşamı korunmuştur.

Volga halklarının özgün inançları ve ayinleri defalarca gezginler, misyonerler ve yer yer de bürokratlarca tasvir edilmiştir. XVIII. yüzyıldan başlayarak, (İ. Ceorgi, İ.İ. Lepehin, P.S. Pallas, P.J. Rıçkov v.d.) özellikle de XIX. yy.da ve XX. yy. başlangıcında bu bölge halklarının putperest inançlarının ve ayinlerinin ayrıntılı ve iyi niyetli tasvirlerinden bir yığın ortaya çıkmıştır. Onlar ya yöre sakinlerince (yurt bilginleri, memurlar vb.) ya da uzman etnograflarca düzene sokulmuşlardı. Özellikle Çuvaşlar hakkındaki (A. Fuks, V. Sboyev, V.K. Magnitskiy N.U. Nikolskiy) Mariyler hakkındaki (V.M.Vasilyev, S.K. Kuznetsov) ve Udmurtlar hakkındaki (G. Verşagin P.M.Bogayevskiy) materyaller zengindir. Volga'nın Fin dilli halkları üzerine mevcut materyallerin ayrıntılı tebliğlerini,

analizler yapmaya çalışarak İ.N. Smirnov düzene sokmuştur. Sovyetler zamanında Volga halklarının (*"Çeremişler", "Votyaklar" ve "Murdavinler")* dinî inançlarının pek çok yeni ve ciddi incelemeleri ortaya çıktı. (N.M.Matorin, T.S. Passek, P.N.Nikolskiy, M.T. Markelov, P.V. Denisov, N.F.Moşkin ve birtakım diğerleri)

Kafkas halklarında olduğu gibi Volga halklarının inanışları da ağırlıklı olarak iki başlıca eksen etrafında gruplaştılar. Komünal köy topluluk teşkilatı ile bağlantılı tarım tapıncı ve atalara ihtiramı temsil eden aile-soy tapıncı. Mahallî dini inançların geri kalan biçimleri bunların karşısında geri plana çekilmişlerdir.

Tarım Tapıncı

Tarımsal dinî büyü ayinlerinin devreleri, diğer halklarda olduğu gibi tarım ekonomisinin yıl içindeki en önemli momentlerine denk düşüyordu.

Kışın güneş bahara döndüğü zaman ağırlıklı olarak gelecek mahsul üzerine fal açmalar düzenleniyor, çeşitli eğlenceler ve gençlik için oyunlar da bununla bağlantılanıyordu. Marilerde ve Çuvaşlarda (geceleyin ağıldan rasgele yakalanan koyunun yününün rengine göre fal açma usulünden dolayı) bu şenliklerin adı *"koyunların ayağı"* bayramı idi.

Toprağı ilk sürmeler ve ekimle bağlantılı bahar bayramları özellikle parlak idi. Bu Mariylerde Saban Bayramı (aga-payram), Mordvinlerde Pulluğa dua (keret-ozks, saban-ozks), Çuvaşlarda Saban Bayramı (akatuy), Tatar ve Başkırlarda Pulluk Bayramı (sabantuy)dur. Bu bayram Çuvaşlarda ekimin sona ermesinden sonra, diğer halklarda ise ekimden önce kutlanıyordu. Bayramda genel olarak ayrı özel ayin yemekleri (börekler, çörekler, haşlanmış yumurtalar vb.) hazırlıyorlar, temiz elbiseler giyiyorlardı. Bayram ya kutsal koru da (her komünal toplulukta kendisinin ki vardı), ya da tarlada kutlanıyordu. Hazırlanan yiyeceklerden az bir miktarını ya toprak anaya kurban sunuyorlardı, (Udmurlar sapan izine yumurta koyuyorlardı) ya da tanrı veya tanrılara kurban sunuyorlardı. (Mariyler ateşe yemek lokmaları atıyorlar, Mardivinler sepeti içindeki yiyeceklerle yüksek bir ağaca asıyorlardı.) Bu ayinler de taklitsel büyünün kullanılıyor olması göze çarpmaktadır. Mesela yu-

murtanın, bereketin sembolü olarak toprağa verilmesi gerekiyordu. Ayinden bazen mitolojik anlamlar çıkarılıyordu. Mesela Çuvuşlarda toprağın pullukla esrarengiz evliliği gibi.

Ekim çalışmalarının bitimine denk getirilen yaz bayramları da büyüsel yönelişlere sahip idi. Mesela bu cümleden olarak Çuvaşlarda uy çük (tarım kurban) ve keza yağmur yağdırma amacıyla çimar çük (yağmur duası) duaları bulunmaktaydı. Uy çük zamanında hayvanları, birayı, ayin ekmeğini kurban sunuyorlar, Çimar çük zamanlarında ise ayinsel yıkanmalar ya da su dökünmeler düzenliyorlardı. Mariylerde yağmursuzluk zamanında komünal topluluğun tüm üyeleri nehre gidiyorlar ve ayin elbiseleri giymiş kadınlardan biri yağmur üzerine dualarla tanrılara başvururken, ayinin iştirakçilerine süpürge ile su serpiyordu. Azerbaycan'ın Kuzey Mariy bölgesinde Su ana'ya kurban olarak kara koyun ya da öküz sunuyorlardı. Mordivenlerde yaz bayramı "baban kaşa" idi. Onun başlıca iştirakçileri kadınlar olup, su anaya dualar ederek kurbanlar sunuyorlardı.

Tahılın çiçeklenme zamanı ahali bazı yasaklamalara uymakta idi. Toprağı deşmek, bir şeyler inşa etmek, ağaç kesmek vb. bu yasaklar kapsamındaydı. İnanışa göre toprak bu dönemde gebe sayıldığından rahatsız etmek için uygun değildi. Çuvaşlarda başlıca yaz bayramı, Çince bazen yerin bayramı diye de adlandırılan (çep praçnike) bu döneme denk geliyordu. Çince geleneğinin birincisi, çavdarın çiçeklendiği tüm zaman süresince bir takım faaliyetler (bir haftadan üç haftaya kadar) yapılan tabuya sıkıca uyulması; ikincisi ise, bu sürenin bitimi üzerine dualar ve kurban sunmalar teşkil ediyordu. Tabu tüm komünal topluluk adına korunmakta ve törensel tarzda ilan edilmekte idi. *"Yarınki günden itibaren Çinçe olsun, bunu ilan ediyoruz. Takırdamak, ot yolmak ve biçmek, tahıl kurutmak, ekmek, taş elde etmek, değirmende tahıl öğütmek, alacalı bulacalı ve süslenmiş kumaştan gömlekler giymek, bu tip materyallerden elbiseler dikmek yasaklanmıştır. Herkes sadece beyaz elbise giyecektir. Süresi on gündür."* Yasaklama komünal topluluk üyelerinin tamamı için olup, itaatsizlik duygusal cezanın tehdidi altında idi. Bu yasakların ve kurban sunmaların anlamı, ürünü dolu vurmasından, yıldırımdan ve diğer tabi afetlerden esirgemek idi.

Aynı Çuvaşlar, kuraklık ve tam kıtlık durumunda, dikkate değer -toprak çalma (çer varlani)- saf büyüsel ayinler uyguluyorlardı. O gene aynı tarzda tüm komünal-topluluğunca düzenleniyor ve sanki düğün merasimi imiş gibi biçimler alıyordu. Komünal topluluğun seçtiği *"damat adayı"* düğün olayının başında mahsul vermiş herhangi bir yere hareket ediyor, oradaki yedi yerde sanki *"gelin"* yerine konan toprağı alıyor, bu gelini *"çeyizle"* (bereketle) birlikte kendi köylerindeki tarlaya götürüyorlar ve aldıkları toprağı kendi tarlalarına serpiyorlardı. Bütün bunlar büyü sözlerinin, geline damadı sevmesi ve ona kendi zenginliğini getirmesi çağırılarının eşliğinde yürüyordu. Bu temasçıl-taklidî büyü tipidir.

Mariylerde başlıca tarımsal yaz bayramı Syurem idi. O komünal toplulukların ayrı özel sürekli birliklerinde (Teve-'de) birleşmiş olan birkaç köyün sakinlerince hep birlikte kutlanıyordu. Bu komünal toplulukların özgün tapınç birlikteliği olup, eski soy birliklerinin kalıntısı olabilir. Teve'nin yapısına yirmilere varan komünal köy topluluğu girmektedir. Teve'ye giren köylerin sakinleri masraflara ortaklaşa katılarak, Syurem'e kurban sunmak için baştan programlanan onlarca koyunu topluyorlardı. Daha sonra tüm Teve'ye ait olan kutsal korulukta dualar ediliyordu. (Dualar ve kurban sunmalar seçilmiş rahiplerin (kartı) sevk ve idaresinde idi.) Syurem ilahlarına da ayrıca dualar edildikten sonra, sürüyü ona kurban kesip kurban etini kaynatıp yiyorlardı. Bayram toplumsal neşe ve oyunlarla sona ermekteydi.

Mahsul toplandıktan sonra, tanrılara tertiplenen şükran kurbanlarıyla ayinler sonuçlanıncaya kadar yeni ekmeği yemeye başlamak olmazdı. Bu kendi türünde *"ilkin kurbanı"* yani aslında tabunun ayinsel kaldırılışı idi.

Aile ve Soy Tapınçları

Volga halklarında özellikle Mariylerde ve Udmurtlarda aile-soy tapıncı biçimleri çok net korunmuştur. Bu önemli derecede atalara tapınçtır.

Bu tapınç özellikle aile ya da soyun, öleni defnettikten sonra verdiği, ölüleri anma yemekleri geleneğinde ve aslında şimdi de

uygulamakta olan geleneklerde belirgin şekilde ortaya çıkmaktadır. Şayet defin ayinlerinin kendisi, diğer halkların pek çoğunda olduğu gibi, Volga halklarında da rahmetli karşısındaki batıl korkuyla işaretlenmiş ise ölüyü anma yemekleri geleneklerinde ölüyle tamamen başka ilişkiyi ifade etmektedir. Bu hem onlara özen gösterme hem de onların teveccühünü kazanıp himayelerini sağlamlaştırmadır.

Ölüyü anma yemekleri çeşitli zamanlarda yerine getirilmektedir. Ailecil olanı 3., 7., 40. günlerde ve ölümün yıldönümünde, genel soy için olanlar ilkbaharda Paskalya'dan önceki hafta içinde (perşembe günü) ve Paskalya'dadır. Bütün bu olaylardaki temel fikriyat birdi ve aslında aynı şeydi. Ölüleri, anma yemeğine gelmeye, ziyafete katılmaya davet ediyorlar, onlara ikramlarda bulunup doyuruyorlar ve içiriyorlar, bu arada da hayırsever olmalarını, kendi canlı hemşerilerine ve torunlarına yardım etmelerini rica ediyorlardı. Ölülere canlılara olduğu gibi başvuruyorlardı. (Bu şimdi de korunmaktadır.) Bazen gömülü olanları ziyafete çağırmak için mezarlığa da gidiyorlardı.

Mesela Murdovinlerde anma ayinlerinin yöneticisinin soydaki kıdemlileri davet ediş şekli şöyledir: *"En eski dedeler, en eski ebeler bizi dinleyin. Sizin adınıza biz çörekler pişirdik, ev birası hazırladık, akrabalarınızı toplayıp gelin, aranızda belki soyu sopu davet edecek kimsesi olmayanlar vardır. Bayramsız kalmamaları için onları da beraberinize alın. Bizde herşey iki misli, herkese yeter. İşte size istirahat yeri biz size hazırladık, öğle yemeğinden sonra burada dinlenin."* Bu hitabede genel soy birliği fikriyatı çok açık ve net bir şekilde görülmektedir.

Davet edilen rahmetlilere de koruyuculuk rica etmek için ikramlarda bulunuyorlardı. Mariylerde ayinin yöneticisi atalara hitap ederek şu sözleri söylüyordu: *"Eski Mariler! Karanlık dünyanız aydınlık olsun, bahtiyar olun! Lahana çorbasını omleti yiyin, ekmek tuz da yeteri kadar olacak, aç gitmeyiniz. Bu yiyecekler size ulaşsın. Mutluluk, başarı, zenginlik verin. Sürülerimizdeki başların sayılarını çoğaltın. Tarlaya iyi mahsul verin. İyi, hoş rüzgârlar gönderin. Bereket içinde yaşamaya yardım edin."*

Benzeri başvurular diğer halklarda da vardı. Sadece Çuvaşlıların inançlarında ataların ruhlarıyla ilişkili olarak, görünüşe göre

korku duygusu ağır basmaktaydı. Onlardan koruyuculuktan daha çok canlılara zarar vermemelerini rica ediyorlardı. *"Biz sizi hatırlıyoruz. Sizin için hiçbir şeye acımıyoruz. Sizin için Toru'ya (tanrı) dua ediyoruz. Siz bundan dolayı barışçıl olun, mezarlarda çekişmeyin, bizi tedirgin etmeyin, bize gelmeyin."*

Ölülere ikramın görünüşünü tamamlamak için kendi türünde uyarlama uygulanıyordu. Ailenin anma yemeklerinde ölünün akrabalarından herhangi biri onun elbiselerini giyip vs. bu rolü kendine alıyordu. Rolü oynayan bazen role öylesine kapılıyordu ki toplananlara hemşerilerinden şu ya da bu kişi öbür dünyada *"ne yapıyor."* anlatmaya başlıyordu.

Rahmetlileri anma yemeğinin sona ermesi üzerine, geri mezarlığa *"uğurluyorlardı"* Udmurtlarda anma yemeğinin yöneticisinin bu esnada konuştukları şöyledir: *"Artık eve, yoldaşlara dönün, barışçıl yaşayın, bize şefkat gösterin, çocuklarımızı koruyun. Ekmeğimizi, hayvanları ve kuşları esirgeyin."*

Ancak aile-soy tapıncı sadece bir tek atalara tapınca indirgenmiyordu. Ailenin evde veya bahçesinde özel yerlerde muhafaza ettiği, kendi koruyucusu saydığı mübarek şeyler her ailede vardı. Udmurtlarda, Varsud adını verdikleri Kuala da (eve bitişik arazideki ayin yeri) ağaç kabuğundan yapılma herhangi bir sepet ya da başka bir nesne idi. Bu nesneyle bağlantılı olan ruha da Vorşud adı verilmekteydi. Çuvaşlarda Yirih (yereh) aile koruyucusu sayılıyordu. Bu kadın varlığı tasvir eden olağan bir kukla idi. Yerehleri genellikle kadınlar ve kızlar yapıyor ve onları kilerin köşesine ya da başka yere asılan liflerden yapılma kasalarda muhafaza ediyorlardı. Marilerde ailenin koruyucusuna Kudo-Vadış adı veriliyordu; O herhangi bir çiçek yığını olup, ayin yerinde (kudo) muhafaza ediliyordu. Her aile kendinin bu gibi koruyucularına dua düzenliyor kurbanlar sunuyordu.

Soy duaları da var idi. Onları seçilmiş rahipler (vösyas) ve olağan olarak soydaki kıdemliler yönetiyordu.

Tanrıların ve Ruhların Panteonu

Volga halklarının tanrılar ve ruhlar üzerine tasavvurları, eski

özgün inançlara İslam ve Hıristiyanlığın getirdikleri karıştığından oldukça sislidir ve münferit örneklerin kökenini kavramak kolay değildir.

Mardvinler Volga'nın diğer halklarından daha uzun süreli Rusya'nın etkisine maruz kaldılarsa da paradoks gibi görünmesine rağmen, en çok arkaik çehreyi, animistik tasavvurları korumuşlardır. Burada çeşitli doğa unsurlarının ve güçlerinin kadın timsalleri ve genellikle kadıncıl ruh tiplerinin şaşırtıcı üstünlüğü özellikle karakteristiktir.

Mardvin-erzilerde bunlar: Ved-ava (suyun anası), Vir-ava (ormanın anası), Varma-ava (rüzgarın anası) Narav-ava (bereketin anası, mahsulün tanrıçası), Yurt-ava (evin anası, ocağın tanrıçası) ve diğerleridir. Bu örnekler muhtemelen anaerkil soy döneminde ortaya çıktılar. Ancak bunların yanısıra kökeni daha geç döneme ait olduğu anlaşılan erkek timsaller de vardır: Mastır-paz (yer tanrı), Purgine-paz (Gökgürültüsü tanrısı) ve diğerleri gibi.

Hıristiyanlığın etkisi altında, Mordovinlerde hepsinden daha çok, -sadece cins isim olarak Paz (Erzilerde), yahut Şkay (Mokşilerde)- açığa çıkan yüksek göksel tanrı hakkında tasavvurlar oluşmuştur.

Marilerde de aynı şekilde çok sayıda ilahlar ve ruhlar hakkında tasavvurlar korunmuştur. Onlardan kimisi velinimet kimileri de kötü sayılmıştır. İyiliksever velinimetler arasında, doğa unsurlarının ve kültür nesnelerinin timsalleri kısmen kadın tipler (Su ana, Ateş ana, Güneş ana), kısmen de erkek tipler (Suyun sahibi, Kulübenin sahibi ve diğerleri) var idi. Kötülerin arasında Syurem'e gibi kurbanlarla merhamete getirdikleri tehditkâr tanrılar var idi. Mari panteonundaki tanrı yığınından başlıca dördü öne çıkmaktadır. Kugo-Yumo (yüce tanrı, en yüksek), Kugo Byurşe (hayatın yaratıcısı), Soçen-ava (bereket tanrıçası), İkşe-Vyurşe (Çocukların yaratıcısı). Herbir Mari, bu başlıca dört tanrıya eski geleneğe göre hayatı boyunca birer kurban getirmesi gerekirdi. Bu kurbanlar genellikle inek ya da at olduğundan ekonomisi çok kuvvetli olmayanlar için olağanüstü külfetli idi ve yoksul Mari'nin tanrılara borcunu ödemeden ölmesi seyrek değildi. O zaman bu borç oğluna geçiyordu ki o

önce babasının borcunu ödedikten sonra, kendi adına kurban sunabilirdi.

Udmurtlarda yüksek iyiliksever tanrıya Kılçin-İnmar adı verilmişti. O da diğer iyiliksever ilahlar gibi gökte oturmakta, kötü ilahlar ise yerde yaşamaktadır. Bu tasavvurlarda Hıristiyanlık etkisi görülmektedir.

Volga halklarına Muhtemelen İslam'la birlikte Keramete ihtiram gösterme geldi, keremet Arapça bir kelimedir. Volga halklarının inançlarında o çeşitli anlamlar almıştır: Bu, kanlı kurbanlar talep eden, ağırlıklı olarak kötü olan, çeşitli ruh cinsleridir. Ancak kurbanların getirildiği yere ve genel olarak kutsal koruluğa da aynı şekilde keremet adı verilmektedir. Böylesi kerametler ve koruluklar, ağaçlarının kesilmesinin şiddetle yasaklandığı, Çuvaş, Mari, Udmurt köylerinin yakınındaki yerler bazen çitle sarılıdır. Udmurtlarda böylesi kutsal koruluğa Lud adı verilmektedir.

Şamanlığın Kalıntıları

Volga halklarında tarımcıl komünal-topluluk ve aile-soy tapınçlarının yanısıra daha eski şaman tapıncının izleri çok zayıf da olsa korunmuştur. Mesela Marilerde seçilen komünal-topluluk rahiplerinden (kartlardan) başka olağanüstü yetenekler atfettikleri Mujanlar ya da Mujedışlar adını verdikleri falevlar var idi. Mujanlar güya hastalık gönderebilen ve onu iyi edebilen kötü ruhlarla konuşmakta idiler. Onlardan çok korkuyorlardı. Udmurtlarda aynı rolü, rahipleri (Vüsoyları) seçerken ve diğer konularda danıştıkları (tuno) falcılar, rüya görücüleri oynuyordu. Tuno ilahlarla, ruhlarla ilişki içinde olup onlardan geleceği öğreniyor, bunu yaparken de şaman usulleri ile çoğu kez kendini kaybediyordu. Çuvaşlarda büyücülere (üfürükçülere) Yomzya adı verilmekteydi. Onlar da öğütlerde bulunuyor, ne zaman nasıl kurbanlar sunacaklarını gösteriyorlardı. Yomzyalar sahtekârlık ve çıkarcılıkla geçiniyorlardı. Çuvaşlar, onları sevmiyor, fakat korkuyorlardı. İnanca göre, Yomzya öldükten sonra onun ruhu Keremet'e dönüşebilirdi.

Komi Halklarının İnançları

Doğu Avrupa'nın Kuzey halklarının, Komi-ziryan ve Komi-permyakların dini inançları, Volga halklarının inançlarından belirgince ayrılmaktadır. Bu inanç biçimlerinin başlıca iki farkı var: Birincisi, bu inançlar Orta Volga'da olduğu gibi tarım ekonomisinde değil ormanda avcılık temelinde oluşmuşlardır. İkincisi, Rus sömürgeciliği bu halklara daha erken ve daha derinden dokunmuştur. Onlar daha XIV. yy.da Hıristiyanlaştırılmıştı. (Stefan Permskiy'in ve onun izleyicilerinin faaliyetleri) Bu nedenle Ortodoksluk şöyle dursun, Rus halk inançlarının etkisi daha çok duyulmaktadır.

Komi halkları ve dinlerinin tasvirlerinden Klavdiya Popova, G. Litkin, M.P. Nalimov ve Sovyetler zamanındaki A.S.Sidorov'un çalışmaları özellikle değerlidir.

Komi (özellikle Komi-ziryan) halk inançlarındaki zanaat tapınçları çok büyük öneme sahiptiler. Komiler mükemmel avcıdırlar, avcılık zanaatı ise daima başarısızlık riskinin eşiğindedir. Bu nedenledir ki onlarda çok eski batıl inanışlar ve yasaklar ayakta kalmışlardır. Zıryanlar, arteller (kollektif birlikler) halinde avlanıyorlardı ve artelin yöneticisinin (sahibinin) mutlaka büyücü olması gerekirdi ve kendi arteline iyi ganimet veren toprağı bulma becerisi bilhassa yöneticinin bu vasfı ile açıklanıyordu. Münferit arteller arasında daha önce rekabet hatta düşmanlıklar bulunuyordu. Artellerin büyücülerinin-sahiplerinin birbirinin yolunu şaşırtmaya çabaladıkları inanışı buradan gelmedir. Büyücüsü daha güçlü olan artel ganimetle dönüyordu. Mamafih Ruslarınkine benzeyen doğa ruhlarına inanış da av ekonomisi zemininde tutunmuştur. Vorsaleşiy (insanı ormanın en sık yerine yönelten maskara), Kulvodyanoy (Slav mitolojisindeki suda yaşayan ve onun sahibi olan ihtiyar) ve diğerleri.

Bozgun göndermeye inanış çok güçlü idi. Bu, geçmişte sosyal yaşam şartlarının özellikle kadınlar arasında yol açtığı sinir hastalıklarının, histeri *"ikotlar"* (hıçkırıklar) ve diğerlerinin yaygınlığı ile açıklanmaktadır. Bu gibi hastalıklar nazara ya da bozgun göndermeye bağlanıyordu. Nazar değmesi güya kesintisiz ve tesadüfen söylenen bir sözle de mümkündü. (Bundan dolayı nazar *"vom"* ağız

kelimesinden Vomidz diye adlandırılmaktadır.) Bozgun gönderme ise bilinçli olarak mümkündür. Bunu en başta büyücüler yayıyordu. Büyücülere inanış çok güçlü idi ve büyücülere en olağandışı yetenekler atfedilmekteydi.

Komi-zıryanlardaki en orijinal inanış (Şeva hakkındaki) bozgun göndermeye ilişkin olandır. *"Şeva"* kelimesi herşeyden önce belirli bir hastalık -histeri ve onun sebebi- anlamındadır. İşte bu sebebi hastanın vücuduna giren herhangi bir maddi varlık olarak tasavvur ediyorlardı. Şeva saç kılı, ip, çöp, böcek görünümünde olup yiyeceklerle birlikte ağızdan vücuda geçebilmekteydi. Şeva'yı daha önceden muhafaza edip kendinde eğiten, sonra da salıveren büyücüler göndermektedir. İnsanın vücuduna sızan Şeva orada büyümekte serbestçe oradan oraya geçmekte, kurbanını kemirmekte ve boğmaktadır. Onu ölüme kadar sürükleyebilmektedir. Ayrılıp gittikten sonra da herhangi bir yerde yaşamını sürdürmektedir. Şeva'yı sadece ateşle yok etmek mümkündür. O zaman onu gönderen büyücü de ölebilir. Şeva hakkındaki inanışlar histerik olayların batıl itikatlarla yorumlanmasıdır.

Hastalığı gene büyü usullerinin yardımı ile ancak üfürükçüler iyi ediyorlardı.

Hayvanlar hakkındaki bazı inanışlar totemizmin bulanık izlerini hatırlatmaktadır. İnsanın esrarengiz ikincili hakkındaki tamamen orijinal Komi-ziryan inanışı, tarihsel olarak totemizmle bağlantılı olabilir. Her insanın görünmeyen ikinci kendisi, yahutta dış ruh (ort) vardır. Bazı bilgilere göre bu ort kuş olarak cisimleşebilmektedir. Ort hakkındaki benzer tasavvurlar Oba Ugorlarında vardır. Diğer komşu halklarda benzeri inanışlar gözlemlenmemiştir.

ndaki görünmeyen küçük varlıklar (Çudalar) üzerine inanış dikkate değerdir. Komi-permyakları onlara küçük kurbanlar sunmaktadırlar. Bu Çudalar yörenin eski efsanevi ahalasini, Çudo'yu çağrıştırmaktadır, fakat bu bir ve aynı şey değildir. Evsanevî Çud'la mitolojik Çudlar arasındaki bağ şimdilik aydınlık değildir.

Komilerin yüce tanrı tasavvurları muhtemelen Hıristiyanlıktan esinlenmedir.

Dini Reforme Etme Girişimleri

XVIII. yy.den başlayarak Çarlık hükümeti derebey-polis boyunduruğu sisteminin parçası olarak Volga halklarını zoraki Hıristiyanlaştırılma politikasını sürdürdü. Bu sistem Mardvin, Mari ve diğer köylülerin sessiz sağır direnişlerine yol açtı. Kendiliğinden protesto bazen dini biçime bürünüyordu. Halkın, Ortodoksluğun zoraki dayatmalarını reddederek, eski dinlere dönüşü ve bununla beraber eski dini çeşitli yöntemlerle reforme etme çabaları, Hıristiyanlığa daha cesur bir şekilde karşı koyabilmek içindi.

Bu gibi reforme etme olaylarının en parlaklarından biri XIX. yy. başlangıcındaki Teryuşev Beldesi (Nijniy Novgorod vilayeti) Mardvinlerinin hareketi ile bağlantılı olandır. (Mardvin teryuhları şimdi tamamen Ruslaşmışlardır.) Bu hareket sırf feodal-derebey boyunduruğuna direniş olarak başlamıştır. (Angarya çalışmalarının reddi). Ancak daha sonra bu hareket genişledi ve ona devlet köylüleri Mardvinlerin de katılmasıyla birlikte, dinî hareket biçimini aldı. Bu yıllarda, Mahallî peygamber, köylü Mardvin Kuzma Alekseyev ortaya çıktı. O *"artık İsa yok, Hıristiyan dini de olmayacak" diyordu.* Mardvin Kuzma Alekseyev, Eski Mardvin inanışına ve eski Mardvin geleneklerine dönmek gerektiğini ve halkı derebeyi boyunduruğundan kurtarmayı vaaz ediyordu. Kuzma'nın (o güne kadar çoğu unutulmuş) Mardvin dinine hangi biçimde dönmeyi umut ettiği tam bilinmemektedir. Burada o dini reforme etme girişimleri var gibidir. Zira Kuzma İsa'nın yerine tanrının anasını, Nikolay Çudatvorets ve Mihail Arhangel'i koymaya niyetleniyordu. Yani belki de asıl amaç Hıristiyan Panteonundan aktarmalar yapmaktı. Ancak hareket çabuk bastırıldı. Kuzma Alekseyev tutuklanıp mahkemeye verildi. Mahallî halk masallarında o daha sonraları da uzun süre *"Kuzka-Mordvin tanrısı"* olarak yaşatıldı.

Mariler arasında ortaya çıkan diğer hareket ise daha barışçıl sırf dini-reformist karakterde idi. Bu kugu-sorta *"büyük mum"* mezhebi daha XVIII. yy.ın 70'li yıllarında Hıristiyanlaşmış Mariler arasında ortaya çıkmıştır. Ancak XX. yy.ın sonunda polisin izlemeleri ile bağlantılı olarak geniş yaygınlık kazanmıştır. Bu mezhebin öğretisi Mari ve Hıristiyan fikriyatının bir çeşit karışımıdır. Tapınç yüksek tanrılara *"üç yüce beyaz yaratıcıya"* (Hıristiyanlıktaki üçüzlerin

yansıması olabilir.) dönüktür. Ki bunların yanısıra diğer tanrılar ve İsa'ya da ihtiram edilmektedir. Kugsortinciler tapıncı basitleştirdiler ve alt basamaklardaki ruhlara kurban sunmayı ortadan kaldırdılar. Mezhebin en katı izleyicileri ayin ekmeğini, çörekleri, balı kurban sunmayla, tapıncın ucuz biçimleri ile sınırlayarak her türlü kanlı kurban sunmayı reddediyorlardı.

Kugsortinciler babahanlığın doğal köy ekonomisine dönmeye çalışarak eşyaları satın almadan kaçınıyorlardı.

BÖLÜM 10

SLAVLARIN ESKİ DİNLERİ

Slav halklarının Hıristiyanlık öncesi eski dinleri yeterince biliniyor olmaktan uzaktır.

XVIII. yy. sonundan bu yana pek çok Slav halklarında genel olarak milli şuur uyanmaya başladığı zaman, bilginler onunla ilgilenmeye başladılar. Avrupa literatüründe ise bu yıllarda halk kültürüne halk sanatlarına ilgi duyulmaya başlanmıştı. Fakat bu zamana kadar tüm Slav halkları artık çoktan Hıristiyan olmuşlar, kendi eski inançlarını unutmaya başlamışlardı. Slavlarda bir zamanlar bu inançlarla bağlantılı olan bazı halk gelenekleri ve ayinleri korunmuştur.

Bu nedenle XVIII. yy. sonunda ve XIX. yy. başlangıcındaki eski Slav dini hakkında olan eserler tarihi olaylardan daha çok, romantik fantezilerdir. Bunlar Muhail Popov'un (1768) *"Slav masallarının kısaca nakli"*, Mihail Çulkov'un (1780) *"Rus batıl inanışlarının sözlüğü"*, Grigori Glinka'nın (1804) *"Slavların ilkel dini"*, Andrey Kaysarov'un (1804) *"Slav ve Rus mitolojisi"* vb. böyle eserlerdendir. Petr Stroyev'in (1815) *"Slav Rus mitolojilerinin kısaca yorumu"* adlı eseri adı geçen eserlerden daha eleştireldir ve daha zengin içeriklidir. Hatta çok daha sonraları, geçen yüzyılın 60'lı yıllarındaki yazarlarda, mitolojik okulun taraftarları eski Slavların dini hakkında yazdıkları zaman, pek çok romantik abartmalar ve hayal ürünleri ortaya atmışlardır. Buna en iyi örnek A.N. Afansyev'in (1865-1869) *"Slavların doğa üzerine şairce bakışları"*dır. Burada pek çok olaya dayalı materyal toplanmış ve özenle sistematize edilmiştir. Ancak yazar kendisinin vardığı sonuçlarda her zaman verili olaya dayanmamakta, bu nedenle de hayal ürünü varsayımlar yapmaktadır. Güvenilir kaynaklar temelinde, sadece XIX. yy. so-

nundan bu yana Slav halklarının Hıristiyanlık öncesi inançları hakkında korunmuş bilgilere ayık ve ciddi şekilde bakma girişimleri başlamıştır. (A. Kirpiçnikov, A.N. Veselovskiy, E.V. Aniçkov, N.M. Galkovskiy, V. Mansikka, L. Niderle ve diğerleri) Buna rağmen, yersiz uzlaşmaz çelişkilerden ve abartmalı eleştiricilikten uzak durulmadığı da gerçektir.

Kaynaklar

Slavların Hıristiyanlık öncesi inançlarının incelenmesine birincisi, VI.-XII. yy.a ait yazılı bilgiler; ikincisi, arkeolojik eserler; üçüncüsü, yakın zamana kadar korunmuş olan eski inanç ve ayinlerin kalıntılarının etnografik literatürde yazılan bölümleri kaynak olarak hizmet etmektedir. İlk iki kategori kaynak son derece kıttır. Sonuncusu ise sorunun çözümü anlamında büyük güçlükler arzetmektedir. XIX.-XX. yy.da yazılanlardan hangi ayin ve inanışlar Hıristiyanlık öncesi zamandan kalmadır, hangileri daha sonra ortaya çıkmıştır bunu bilmek mümkün değildir. Ancak incelemenin tüm güçlüklerine rağmen, yine de eski Slav dininin ana hatlarını tesbit edilmiş saymak mümkündür.

Şayet eski bilginler, bir çeşit ilk başlangıç genel Slav dinî birlikteliğini yeniden yaratmaya çabaladılarsa da en yeni araştırmacılar bu yaklaşıma şüpheyle bakmaktadırlar.

Eski Slavlar hiçbir zaman ne politik, ne de ekonomik olarak birleşik değillerdir ve onların ortak tanrılara, ortak tapınçlara sahip olmasına imkân yoktur. Her kabilede, hatta her soyda kendi ihtiram gösterdiği nesneler olduğu açıktır. Ancak elbette ki çeşitli kabilelerdekilerin çoğu aynı ya da benzeşmektedirler.

Gömü Tapıncı ve Atalara Tapınç. Aile-Soy Tapıncı

Ataerkil soy düzeni Slavlarda çok uzun süre varlığını sürdürmüştür. Kiev vakayinamesinin sözlerine göre *"her soy kendisiyle, kendi yerinde, her soy kendi sahip olduğuyla yaşamaktadır."* Bu nedenle doğaldır ki atalara ihtiram gösterme türündeki tapınç gömü tapıncıyla bağlantılı olarak korunmuştur.

Slav kabilelerinin yerleşik olduğu tüm topraklarda çok sayıda

antik mezar ve höyük gömüleriyle karşılaşılmıştır. Gömü gelenekleri karmaşık ve çeşitlidir. Ceset yakma özellikle Doğu, kısmen de Batı Slavlarındadır, güneydekilerde ise görülmemiştir. Slavlar cesetleri X. - XII. yy.larda daha ziyade gömüyorlardı yahut kayıkta yakıyorlardı. (Bu suya gömmenin de kalıntısıdır.) Mezar üstüne genel olarak höyük yığıyorlardı. Asilzadeler gömülürken ölüyle birlikte her zaman çeşitli eşyaları, öldürdükleri atını, hatta ölenin karısını da koyuyorlardı. Bütün bunlar ahiret hayatı üzerine herhangi bir türden tasavvurlarla bağlantılıdır. Ray (Cennet) kelimesi Hıristiyanlık öncesi genel Slav kelimesidir. Mükemmel bahçe anlamındadır. Anlaşılan öbür dünyanın resmedilişidir. Fakat muhtemelen, orası herkesin gidebileceği bir yer değildi. *"Peklo"* kelimesi de (harfiyen kızgın sıcaklık, ateş) şüphesiz Hıristiyanlık öncesi kökenlidir, belki de kötülerin ruhlarının yandığı yer, yeraltı dünyası anlamına geliyordu.

Sonraları Hıristiyanlık öğretisi *"gelecek hayat"* üzerine bu eski tasavvurların üstünü örttü. Belki sadece Ukraynalılarda sonbaharda kuşların uçtuğu ve ölenlerin yaşadığı mutlu ülke -viriy (iriy)- hakkındaki bulanık, mitolojik inanışlar korunmuştur.

Buna karşılık ölülerin canlılarla ilişkilerine yönelik inançlar şaşırtıcı derecede sağlam tutulmuştur. Ve onlar hiç de Hıristiyanlıktaki gibi değildir. Ölüler çok kesin olarak iki kategoriye bölünmüştür. Bu bölünmeyi hiç değilse Doğu Slavların inançlarında D.K.Zelenin mükemmelen belirlemiştir. Kategorinin biri *"temiz"* ölüler, doğal ölümle ölmüş olanlar, hastalıktan, ihtiyarlıktan (onları yaşına ve cinsine bakmaksızın ebeveynler diye adlandırıyorlardı) ölmüş olanlardı. Diğeri ise *"temiz olmayan"* ölüler (geberikler, kurbanlık insanlar) doğal olmayan, cebri ya da çok erken ölümle ölenler: intiharla ölenler, boğulanlar, sarhoşluktan ölenler, vaftiz edilmeden ölen çocuklar (Hıristiyanlığın katkısı) ve büyücüler. Bu iki kategori ölüyle ilişki kökten farklı idi *"Ebeveyinlere"* ihtiram gösteriyorlar, onlara ailenin koruyucusu gözü ile bakıyorlardı. *"hayaletler"*den ise korkuyorlar ve zararsızlaştırmaya çalışıyorlardı.

"Ebeveyinlere" ihtiram gösterme atalar, aile (çok açıktır ki daha önce soy) tapıncının ta kendisidir. Ortaçağ yazarlarınca da buna tanıklık edilmiştir. Bu tanıklıklar, Timtar Merzeburg'un *"domesti-*

cous colunt deos"-"onlar ev tanrılarına ihtiram göstermektedirler." ifadesi tarzındaki metinlerle kısmen günümüze kadar muhafaza edilmiştir. Rus köylüsü yılın belli günlerinde ebeveynlerini anmaktadır. Özellikle de ebeveyn cumartesinde (Bahar Bayramı'ndan önce, keza Üçüzler Bayramı'ndan önce) ve Paskalya'dan sonraki haftada. Belarus köylüleri dzyadlar (yani ölmüş dedelerin) bayramını özellikle törensel tarzda sonbaharda, çoğu zaman da ekimin son cumartesinde kutluyorlardı. Bayrama özenle hazırlanılıyor, temizlik yapılıyor ve konutlar yıkanıyor ve ayin yemekleri hazırlanıyordu. Her zaman büyük törenlerle gömülen dzyadlar ziyafete katılmaya çağrılıyordu. Zaduşnitsa (ölülerin mezarlıkta anılmaları) Sırplarda ve Bulgarlarda şimdiye kadar sadece köylülerce değil şehirlilerce de kutlanmaktadır. Yiyecekleri mezarlığa götürmekte, mezarların başında yiyip içerek, bir parçasını da rahmetlilere bırakmaktadırlar. Ölülere ailenin koruyucusu olarak bakıp bakmadıkları belli değildir. Ancak daha önceleri şüphesiz öyle bakıyorlardı.

Sırplarda günümüze kadar korunmuş olan (krsno imye) aile şanını kutlama geleneğini atalara ihtiramın, eski aile-soy tapıncının kalıntısı saymak gerekmektedir. Şan Hıristiyan azizlerinin (aile koruyucularının) gününde kutlanmaktadır. Ancak bayramın karakteri ve kökeni şüphesiz Hıristiyanlık öncesinindir. Daha önce onun ataların, ailenin koruyucularının şerefine kutlandığı anlaşılmaktadır.

Bir zamanlar var olan atalara tapıncın izlerinden biri de fantastik Çura ya da Şura örnekleridir. Bunun soyu başlatan, ihtiram gösterilen (aziz) ata olma ihtimali çok kuvvetlidir. Ona tapıncın doğrudan tanıklığı olmamasına rağmen, Slav dillerinde inandırıcı izleri kalmıştır. *"Çur!" "Çur benim!", "Çur bu benim"* haykırışlarının Çur'u yardıma çağıran büyü sözleri olduğu anlaşılmaktadır. Şimdi o çocuk oyunlarında korunmuştur. Ukraynaca ve Polonyacadaki *"Tsur tobi"*de büyü sözlerini deyimlendirmektedir. *"Çerezçur"* fiili bir yana çekilmek yani "çur"la sınırlanmak anlamındadır. *"Çeresçur"* kelimesininde "çur"un anlamından kaynaklandığı apaçıktır. Sanki herhangi bir sınırı, soy toprağının hududunu bekleyen gibidir. (Çeresçur kelimesi: oldukça, gayet çok, haddinden fazla aşırı derecede anlamlarındadır.) Çur-Şur'un özellikle ata anlamında olduğu *"Praşur"* dedenin, dedesi kelimesinde de görünmektedir.

Ağaçtan yapılma Çur tasviri Rusça kelime *"Çurka"*ya (Ağaçtan kesilen kısa kütük parçası) atıfta bulunuyor olabilir.

Çur kelimesi, nihayet atalara, eski aile-soy tapıncının sonuncu kalıntısı olan, özellikle ataerkil aile tarzının daha uzun süre varlığını sürdürdüğü Doğu Slavlarındaki Domovoy'a (Rus masallarındaki evde yaşayan cin) inanıştır. Domovoy (Domovik, domojil, Sahip, Susedko vb.) bunlar ailenin gözle görünmez koruyucularıdır. Halk inanışlarına göre onlar her evde vardır ve genellikle ocak-sabanın altında, arkasında, eşiğin altında oturmakta ve insana benzemektedirler. Çalışmaları izlemekte, çalışkan ev sahiplerini himaye etmekte ama tembelleri ve savsakları cezalandırmaktadırlar. Kendilerine saygı ve küçük kurbanlar sunulmasını (az ekmek, tuz, lapa vb.) talep etmektedirler. Atları sevip, onlara özen göstermekle birlikte, sadece don renkli atlar onun huyundadır ve o diğer atları boğabilir. Domovoy; ihtiyar, ölmüş yahut sağ ev sahibi görünüşünde ortaya çıkabilir. Ailenin ve ekonomisinin esenliği ya da kötü gidişatı sanki onun örneğinde timsalleşmiştir. Bu örneğin eski devirlerden beri Rus ve Belarus köylü ailelerinde korunuyor olması, ataerkil yaşam tarzının doğurganlığıyla açıklanmaktadır. Ukraynalılarda bu yaşam tarzı daha zayıf korunmuştur ve bu nedenle Domovoy'a inanış solgunlaşmıştır. Batı Slavlarında da (Çeklerdeki –Skrijtekgibi) benzeri örnekler vardır.

Temiz Olmayan Ölüler

"Temiz olmayan" ölülerle ilişki tamamen başka idi. En ufak ne aile ne soy tapıncına sahip değillerdi. "Temiz olmayanlar"dan sadece korkuyorlardı. Bu batıl korku ya onlar hayatta iken bu insanlar (büyücüler) karşısında duyulan korkuyla ya da ölüm sebebinin olağandışılığıyla ortaya çıkmıştır. Bu temiz olmayan ölüler hakkındaki batıl tasavvurlarda, animistik elementler çok az gibidir. Slavlar ölünün ruhundan ya da canından değil kendinden korkuyorlardı. Bu böylesi tehlikeli ölüleri zararsızlaştırmak için yakın zamana kadar yaşayan batıl halk usullerinden görünmektedir. Ölüyü mezardan kaldırtmamak ve canlılara zarar verdirtmemek için cesede kavak kazıkları çakılıyor, kulak arkası çene kemiğinden dişleri söküllüyordu. Kısaca özellikle cesedin ruhundan değil kendinden ve

onun doğaüstü yeteneklerinden, ölümden sonra harekete geçmesinden korkuyorlardı. Havaya yapılan kötü etkileri mesela kuraklığı temiz olmayan ölülere atfediyorlardı. Ve bunun önüne geçmek için, intiharla ölmüş kişinin yahut başka tarzda gebermiş olanın cesedini mezardan çıkarıp bataklığa atıyorlar ya da mezarı suyla dolduruyorlardı. Böylesi temiz olmayan ölüler, Upır (bu kelimenin kökeni aydınlık değildir. Tüm Slav dillerinde bulunduğu için saf Slavca olabilir) diye adlandırılıyorlardı. Ayrıca Sırplarda vampir, Kuzey Ruslarında ise Eretnik ve benzeri isimlerle anılıyorlardı. Eski kelime *"nav'ye" ("Naviy")* belki de özellikle böylesi temiz olmayan ve tehlikeli ölüler anlamına geliyordu. Hiç değilse Kiev vakayinamesinde, 1092 tarihinde yer verilen hikâyede salgın hastalığın nasıl vukubulup halkın korktuğu, geberiklerin sopalarla vurması ile açıklanıyordu. Eski kilise öğütlerinden birinde *"Yuhanna Zlatoust'un sözü"* ölüler şerefine verilen bir ayinden söz edilmektedir, *"navem mov yaratıyor kül de ortalıkta olup duruyor."* Bulgarlarda Naviler şimdi de vaftiz edilmemiş çocukların ruhudur. Ukraynalıların Mavkileri de bundandır.

Tarımcıl Komünal Topluluk Tapıncı

Slavlarda, tapıncın aile-soy biçimleri yanında herşeyden önce ziraatla bağlantılı olan komünal topluluk tapınçları da var idi. En ilk yazılı kaynaklarda onlar hakkındaki tanıklık gerçekten kıttır. Kilise nasihatlerinin birinde, yağmur çağırma ayini büyüsel ayine imada bulunmaktadır. Aynı vakayinamenin (1068 tarihli) başka bir yerinde ise ziraatla bağlantılı olduğu anlaşılan bir bayram şenliği söz konusu edilmektedir. Zirai takvimin en önemli anına denk getirilen ve sonradan kilisenin Hıristiyan bayramlarıyla kaynaşmış olan dinsel büyü ayinleri ve bayramları türünde çok sayıda ve çok sağlam tarım tapıncı kalıntıları Slavlarda en son zamanlarda bile korunmaktaydı. Bunlar: Svyatki (Ortodoks bayramı); düşen kış gün durumu zamanı (Noel yeni yıl devreleri); Maslenitsa (şimdi Hıristiyan Paskalyası ile ilişkilenmiş olan bahar ayinleri); bayramların yaz devreleri kısmen üçüzler gününe denk düşmekte, kısmen de İonn Krestitel (İvan Kupala) gününe denk düşmektedir; sonbahar Bartçini (ürünün toplanmasından sonra komünal topluluk ziyafetle-

ri -ayin yemekleri-) şeklinde belirtilebilir. Tarımsal devrelerin bütün bu gelenekleri ve ayinleri tüm Slav halklarında mamafih Slav olmayan halklarda da çok benzeşmektedir. Kuvvetli ihtimalle onlar herhangi bir zamanda basit ayin yemeklerinden oyunlarından ve bellibaşlı tarım faaliyetlerinin başlangıcına ya da bitimine adanmış olan bayramlardan ortaya çıktılar. (V.İ. Çiçerev araştırmalarında bunu başarıyla göstermiştir.) Ancak onlarda büyü ayinleri ve batıl tasavvurlar iç içe geçmiştir. Zirai büyüler ya başlangıç anına (*"ilk gün büyüsü"* -yeni yıl arifesindeki gelenekler ve fal açmalar) aittirler ya da taklitçildirler. (Ekim esnasındaki ayinler, mesela saban izine yumurta gömmek gibi.) Bu büyü ayinleri yakın zamana kadar korunmuştur.

Şüphesiz Slavlarda da bulunan, tarımın koruyucuları olarak timsalleştirilmiş tanrı örnekleriyle ilgili sorun çok daha az aydınlıktır. Literatürde güya tarımı koruyan bazı mitolojik varlıkların isimleriyle karşılaşıldığı doğrudur. (Koleda, Yarilo, Kupala, Lel, Kostroma ve diğerleri). Bunlar hakkında eski yazarlar özellikle de mitolojik okulun taraftarları birçok şeyler yazdılar. Ancak bütün bu örnekler tamamen şüphelidirler. Onlar ya Hıristiyanlığın etkisi altında şekillenmişlerdir, Örneğin; Kupala -bu İonn Krestitel-kupaniye Rusça'da yıkanma anlamındadır, Hıristiyan vaftizini halk yıkanmayla çağrıştırmaktadır, Lel-Hıristiyan *"Alliluya"* (methiye) sindendir. Ya da bayramların, ayinlerin sadece kişiselleşmesi olmaktadırlar. (Buna örnek, Koleda antik bayramlardan Kalend'dir ki onunla Slav kış suyatkileri denk düşmektedir.

Eski Slav Panteonu

Yazılı kaynaklar eski Slav tanrılarının adlarını korumuşlardır. Onlardan bazıları -daha sonraları adları silindi- herhangi bir şekilde tarım ekonomisi ile ilişkilidirler. Güneş ilahlarının, (Svarog, Dajdbog, Hors) bunlardan olduklarını düşünmek gerek. Doğrudan doğruya tanıklık eden bir bilgi yoksa da yer tanrıçalarına tapıncın olduğu anlaşılmaktadır. Felaket tanrısı Perun'un tarım ekonomisi ile bağlantılı olması mümkündür. (Bu isim sıfattır ve *"vuran"* anlamındadır.) Daha sonraları Rusya'da Beyler tanrısı olan Perona

köylülerce ihtiram gösterilmiş midir bilinmemektedir. Hayvan yetiştiriciliğinin tanrısı şüphesiz Veles (Voles) tir.

Rus kaynaklarında kadın ilah Mokoş'un hatırlanıyor olması dikkate değerdir. Bu eski Doğu Slav panteonunda tanıklık edilen tek kadın örnek değildir. Ancak ismi halkta bugüne kadar korunmuş olan tek ilahtır. Mokoş kadın işlerinin, iplik eğirmenin ve dokumacılığın koruyucu tanrıçası gibidir. Kuzey Rus bölgelerinde şimdi de varolan inanışa göre, koyunlar şayet yün atıyorlarsa bu *"Mokoş koyunları kırpıyor"* dur. İnanışa göre *"Mokoş büyük postla evi dolaşmakta, iplik büken kadınları rahatsız etmektedir."*

Çeşitli kaynakların tanıklığına göre eski Slavların tapındığı Rod ve Rojanits'in dinî mitolojik anlamı açık değildir. Kimi araştırmacılar onlarda soyun ata ruhlarını, (Soy-başlangıcı) diğerleri ise doğumun ve bereketin ruhlarını görmektedir. B.A.Rıbakov'a göre ise Rod Hıristiyanlık öncesi dönemde bütün Slavların göksel tanrısı olmayı başarmıştır. Ancak bu bilgi kesin değildir.

Yaygın olarak genel Slav ilahları var mıydı? Bu konu çok tartışılmıştır. Birçok yazar romantik-Slavit heveslerle bilinen mitolojik isimlerin neredeyse hepsine, hatta en şüphelilerine bile genel Slav tanrılarının isimleri olarak bakıyorlardı. Sonradan ortaya çıktı ki kimi tanrılar Doğu, diğerleri Batı, üçüncüler ise Güney Slavlarında anılmaktadır. Çeşitli Slav gruplarında sadece Perun'un adı tekrarlanmaktadır. Söylenmiş olduğu gibi bu sadece gökgürültüsü tanrısının sıfatıdır. Yazarlar, Svarog'u (Svarojiç) ve Dajdbug'u sık sık, Veles'i, arada sırada da genel Slav tanrılarını saymaktadırlar, fakat bütün bunlar yeterince inandırıcı değildir.

Kabile tanrılarına tapınç üzerine sadece varsayımsal olarak konuşmak mümkündür. Ortaçağ yazarları ve kronolojistlerinden, Titmar Merzeburgsky, Adam Bremenskiy, Sakson Grammatik ve diğer yazarlar, Batı, özellikle de Baltık Slavlarının kabile ya da yöresel tanrılarının isimlerini anmaktadırlar. Bu kabile tanrılarından bazılarının daha geniş ün kazanıp kabileler arası oldukları gözden kaçırılamaz. Bu gibilerine örnek: Ruyan (Ryugen) adasındaki Arkon da Danimarkalılarca 1168 yılında yıkılan Mabet Svyatovid'tir. Bu dönemlerde en gaddar tanrı Rodogost'tir ki ona ihtiram göstermenin izleri Çeklerin arasında bile korunmuştur. Triglav

Kuzey Deniz Sahilleri halklarının tanrısı idi. Bilinen daha başka kabile tanrıları da vardır. (Rugevit (Ruyan'da), Gerovit ya da Yarovit (Volgast'ta), Prov (Vagrlarda), tanrıça Siva (Polab Slavlarında), vb.

Sırplarda kabile koruyucusu olduğu varsayılan, daha sonra da Hıristiyan tanrının karşıtına dönüşen Dabog'dur. Bir takım diğer ilah adları da korunmuştur. Ancak onlar inandırıcı olmaktan uzaktır.

"Tanrı", "Cin", ve *"Şeytan" - "Bog", "Bes"* ve *"Çört"*

"Bog" kelimesi ezelden beri Slavcadır. Tüm Slav dillerinde ortaktır. Bununla beraber eski Farsça boga ve eski Hintçe Bhaga ile akrabadır. Bu dillerin de gösterdiği gibi bu kelimenin temel anlamı mutluluk ve başarı demektir. Buradandır ki mesela; *"bog-atıy"* (tanrıya, mutluluğa sahip olan) ve u-bogiy (*"u"* - herhangi bir şeyi yitirmeyi, ya da herhangi bir şeyden uzaklaşmayı ifade eden ön takıdır) şeklinde de karşımıza çıkar. Ayrıca, Polonyacada; Zbose-mahsul, Lujitsçede (lujçanlar: Güneydoğu Almanya'da yaşayan Batı Slav halkında) zbozo, zboze-sürü, gönenç şeklinde görülür.

Zaman akışı içinde, ilerleme, başarı, mutluluk, talih üzerine tasavvurlar, başarıyı sağlayan herhangi bir ruh tipinde timsalleştirilmiştir. Daha XV. yy. başlangıcında çarlık düğününde beylerden biri, tartıştığı diğerine şöyle demişti; *"Senin kardeşinde bog duvakda, (yani mutluluk duvakta, karıda) sende ise duvak da bog yok"* İkinci beyin kardeşi çarın kızkardeşi ile evli idi.

Doğaüstü varlıkların diğer genel Slav betimlemesi de Bes'tir. Bu kelimenin başlangıçta tüm doğaüstü korkunç şeyler anlamına geldiği anlaşılmaktadır. Bu kelimeyi, Litvanyacadaki baises-korku, Latincedeki -foedus korkunç tiksinç ile karşılaştırmak mümkündür. Rus dilinde *"beşeniy"* (kudurmuş), *"besitsya"* (kudurmak) anlamındaki kelimeler bu güne kadar muhafaza edilmiştir. Hıristiyanlığın kabulünden sonra *"bes"* dyavol, "satana" anlamı ile eşanlamlı, yani kötü ruhla aynı anlama gelir oldu.

Çört hakkındaki tasavvurların başından da aynı şeyler geçti. Çört kelimesinin etimolojik (kök) anlamı bilinmediği gibi, bu ör-

neğin Hıristiyanlık öncesi anlamı da tamamen aydınlık değildir. Çeşitli açıklama girişimlerinden, Çek Karel Erbe'in eski varsayımı en doğrusu gibidir. O, onu eski Slavca Krt'a indirgemektedir ki; o Batı Slav tanrısı Krodo'nın adında, Çeklerdeki kret (skritik), Lehlerdeki skrzat, Latviyalılardaki krat (ev ruhu) adlarında ses vermektedir. Bütün Slavlar ve onların bazı komşularınca bilinen "kraçun", (koroçun) kelimesi de aynı kökten gibidir. *"Kraçun"*, (koroçun) kelimesi: Kış Bayramı -svyatok- ve o zaman pişirilen ayin ekmeği, kışın ölümün ruhu ya da ilahı, (*Onu korotçun kaptı*, Rusça'da o öldü demektir) gibi anlamlara gelmektedir.

Eski Slavların, belki de kışın, soğuğun ve karanlığın timsalleşmesi olan bir çeşit kış ve ölüm ilahına inandıklarını düşünmek mümkündür. Belki de bu düşüncenin derinliklerinde, aydınlık ve karanlık başlangıç üzerine dualist (ikizleşme) tasavvurların rüşeym haliyle bağlantılı olan -krt-crt- örneğinin herhangi bir şekilde ikileştiğinin izleri vardır. Ancak -krt- kökü kaybolmuş, bu kök, -çrt- çört- (her türlü doğaüstü kötü gücün timsalleşmesi) olarak tüm Slav dillerinde korunmuştur. Çört- Hıristiyanların Dyavol'unun eş anlamlısıdır.

Kabile Tapınçlarının Gelişip Devlet Tapınçları Olması

Slav kabileleri sınıfsal tabakalaşmaya uğradıkları ölçüde hayatın devletçil biçimlerine geçmeye başladıkları zaman, kabile tapınçlarının milli-devletçil tapınçlara dönüşme şartları ortaya çıktı. Deniz kenarı Slavlarında Svyatovit'e tapıncın yaygınlaşması bununla bağlantılı olabilir. Doğu Slavlarında genel devlet panteonu ve devlet tapıncı yaratma girişimini Kiev beyi Vladimir yaptı. Vakayinamenin hikâyesine göre, o 980 yılında çeşitli tanrıların (Perun, Veles, Dacbog, Hars, Stribog, Mokaş) tüm put yığınını Kiev'in tepelerinden birinde topladı ve onlara kurban sunulup dua edilmesini emretti. Eleştiriyi aşırıya vardıran (Aniçkov gibi) bazı araştırmacılar, bunlara *"Viladimir'in tanrıları"* ve ta en başından beri prenslerin ve beylerin tanrıları diyorlar ve halkın derinliklerinde onlara tapıncı yok sayıyorlardı. Ancak bu olasılık zayıftır. Güneş ilahları Hors, Docbog ve diğerleri ve kadın tanrıça Mokoş'un halk ilahları oldukları anlaşılmaktadır. Vladimir kendi prensliğine sırf ideolojik

birlik vermek için, bunlardan resmî tanrılar yapmaya kalkıştı. Slav kökenli tanrılar vasıtasıyla kendi panteonunu yaratma girişiminden prensin kendisinin de memnun kalmadığını varsaymak mümkündür. Zira sadece 8 yıl sonra Bizans'tan Hıristiyanlığı kabul etti ve tüm halkı da buna zorladı. Hıristiyan dini, şekillenmiş olan feodal ilişkilere daha uygun düşüyordu. Bu nedenle Hıristiyanlık yavaş da olsa halkın direncini yenerek Doğu Slavlarının arasında yayıldı. Güney Slavlarının arasında da aynı şeyler cereyan etti. Batı Slavları feodal kral iktidarlarının büyük baskısı altında Hıristiyanlığı Roma'dan Katoliklik biçiminde kabul etti.

Hıristiyanlığın yayılmasına onun eski dinlerle kaynaşması eşlik ediyordu. Yeni inanışı halk adına daha kabul edilir kılmak için, Hıristiyanlığın ruhanileri kendileri özen gösteriyorlardı. Eski tarımsal ve diğer bayramlar kilise takviminin günlerine denk getirilmişti. Eski tanrılar yavaş yavaş Hıristiyan azizleri ile kaynaştılar. Çoğu zaman kendi isimlerini yitiriyorlar ancak kendi fonksiyonlarını ve sıfatlarını bu azizlere aktarıyorlardı. Perun'a (felaket ilahı) İlya Prorok adı altında, Veles'e (hayvancılık ilahı) Aziz Vlasiy adı altında, Mokoş'a, azize Prasakeva yahut azize Pyatnitsa adı altında ihtiram gösterme devam etti.

Slavların "İlkel Mitolojisi"

Slavların *"İlkel mitoloji"* örnekleri daha dayanıklı çıktılar. Bu örneklerde hangisinin gerçekten eski zamanlardan geldiğini ve hangisinin daha sonraki tabakayı oluşturduğunu ayırdetmek her zaman kolay değilse de onlar hemen hemen günümüze kadar yaşamışlardır.

Tüm Slav halklarında doğa ruhlarına inanç saptanmıştır. Orman kuşağında başlıca orman timsalleri, ruhlar bilinmektedir: Rusya'da leşiy; Belarusya'da leşuk, puşevik; Polonya'da duch, Leşny, borowy. Onlarda Slav çiftçisinin Deli Ormanlara sakıngan düşmanlığı timsalleşmiştir ki onda toprağı sürmek için savaşımla kazanmak gerekiyor ve yolunu şaşırma, vahşi hayvanlarca öldürülme tehlikesi insanı tehdit ediyordu. Ama Doğa unsuru suyun ruhu, (Rusça vodyanoy, Polonyaca topielec Woednik (topielnica, wodnika), Çekce vodnik, Almanya'daki Slavlarda wodny muz

(wodna zona) vb. nisbeten iyilikçi, şakacı Leşiy'den) daha çok korku uyandırıyordu; Zira gölde boğulma tehlikesi ormanda yolunu şaşırma tehlikesinden çok daha korkunçtu. Tarla ruhu örneği karakteristiktir: (Rusya'da poludnitsa, Polonya'da poludince, Almanya'daki Slavlarda pripoldnica, Çeklerde polednice.) Bu kadın güya gün ortasının kızgın sıcağında, genelde işe ara vermesi gerektiği zaman beyaz elbise içinde çalışmaktadır. Poludnitsa (geleneği ihlal edenin kafasını ters çevirerek ya da başka herhangi bir şekilde cezalandıra) örneği güneş çarpma tehlikesinin timsalleşmesidir. Polonya'nın ve Çekoslovakya'nın dağ bölgelerinde zenginlikleri bekleyen ya da dağları himaye eden dağların ruhlarına inanış vardır: Bu inanış, Lehlerde Skarbnik, Çeklerde ve Slovaklarda (Almancadan Bergmann-dağlı adam) perkman kelimeleriyle ifade edilir.

Özellikle Sırplarda yaygın olan "Vila" örneği daha çok karmaşık ve daha az aydınlıktır. (Bulgarlarda-samovila, samodiva). Onunla Çek ve Rus kaynaklarında da karşılaşılmaktadır. Bazı yazarlar onu ezelden beri Slavların tümünün; bir kısmı ise sırf Güney Slavlarının saymaktadır. Vilalar; orman, dağ, tarla, su ya da havanın kızları, insanın davranışına bağlı olarak onunla dostça da, düşmanca da ilişki sürdürebilmektedirler. Vilaların adları inanışlardan başka, Güney Slav kahramanlık türkülerinde de geçmektedir. Vila örneğinin kökeni aydınlık değildir, ancak çeşitli elemanların onda iç içe geçtiğine şüphe yoktur Doğa unsurlarının timsalleşmesi, belki ölülerin ruhları üzerine tasavvurlar ve bereketin güçleri de buradadır. Kelimenin kendisi Slavca gibi olmasına rağmen, kök anlamı tartışmalıdır. Bu tartışma; *"Viti"* fiilinden, kovmak, savaşmak ya da *"viliti"*den fırtınalı danslarda uçuşmak, (Çekçe vilny-şehvetperest, cinsel ihtiraslı, Polonyaca will korkuluk, içi saman dolu hayvan postu, wily, aptallık, delilik, zirzopluk şeklinde özetlenebilir.

Çok daha karmaşık da olsa Rusalka örneğinin kökeni hakkındaki soru daha aydınlıktır. Rusalka örneği yahut en azından herhangi bir benzeri tüm Slavlarda bilinmektedir. Onun hakkında çok tartışılmıştır. Rusalka'yı kimi suyun timsalleşmesi, diğerleri suda boğulan kadın vb. sayıyordu. Kelimenin kendisini kâh *"rusıy"*den (aydınlık, parlak), kâh *"ruslo"*dan (nehir yatağı) vb. çıkarıyorlardı.

Ancak şimdi kanıtlanmış sayabiliriz ki bu kelime Slavca olmayıp Latince kökenlidir ve *"ros"* kökündendir.

Doğu Slav Rusalkaları hakkında en ayrıntılı inceleme D.K. Zelenin'e aittir. O bu inançlar hakkında çok geniş fiili materyaller toplamıştır. Ancak Zelenin'in, onların kökeni hakkındaki görüşü tek yanlılıktan sıkılmaktadır. Mikdoşiç'in (1864), Veselovsky'nin (1880) ve diğerlerinin çalışmalarından bu yana, şayet antik Hıristiyan ayinlerinin Slavlara etkisi gözönüne alınmazsa, Rusalka hakkındaki inanışların ve onunla bağlantılı ayinlerin anlaşılmayacağı artık apaçık ortadadır. Akdeniz halklarında üçüzün (pyatidesyalnitsa'nın) bahar yaz bayramına, dominica rosarum, pascha rosata adı veriliyordu. Bu greko-Romen rusaliyler Hıristiyanlıkla birlikte Slavlara getirildiler ve yerli bahar-yaz tarım ayinleriyle kaynaştılar. Bulgarlarda ve Makedonlarda Rusaliyler, yahut rusalnitsalar (dişi rusaliyler) (troitsi -üçüzler- gününden önce) yaz bayramı olarak bilinmektedir. Rusalka Haftasını (üçüzlerden önce) ve keza Rusalka'yı kız ya da içi saman dolu taklidî kuklaları tasvir ediyordu. Rusalka'nın mitolojik örneği suda, tarlada ya da ormanda yaşayan kızlardır. Mitolojik örneğe yalnızca XVIII. yy.dan bu yana tanık olunmuştur. Bu bayramın ya da ayinin önemli ölçüde timsalleşmesidir. Ancak bu örnek, yeterince çeşitli ve eski Slav mitolojik tasavvurlarla kaynaşmıştır. Doğu unsuru suyun timsalleşmesinde, (Rusalka insanları suya sürükleyip boğmayı sevmektedir) suda ölmüş kadın ve kızlar hakkındaki, vaftiz edilmeden ölen çocuklar (temiz olmayan ölüler) hakkındaki tasavvurlarda ve bereket ruhları hakkındaki inançlarda, güney büyük Rus inançlarına göre, Rusalkalar çavdarlarda gezerek, otlarda yuvarlanarak tahıla, ketene, kenevire vb. bereket vermektedir. Bu yeni karmaşık Rusalka örneği, ezelden beriki eski Slav örneklerini (beregin, vodyanits ve diğer kadın su ruhları) dışlamıştır, kenara itmiştir.

Çağdaş Slav halklarında da insana kısmen düşmanlık, kısmen hayır işleyen doğaüstü varlıklar hakkında pek çok başka batıl tasavvurlar korunmuştur. Onlarda; maddi üretimin gelişmemişliğinin doğurduğu doğa unsurları karşısındaki korku ya da sosyal şartlar timsalleşmiştir. Bu tasavvurlardan bazıları Hıristiyanlık öncesi döneme kadar gitmektedir. Diğer nisbeten yeni hayat şartlarında orta-

ya çıkanlara örnek olarak, Ukraynalıların; zlidnya, (yoksul köylünün bedbaht kaderini timsalleştiren kötü ruhlar) hakkındaki inanışları gösterilebilinir. Kilisenin etkisi altında bu mitolojik örneklerin çoğu temiz olmayan güçlerin genelleşmiş adları altında birleşmişlerdir. (Mesela Belaruslardaki neçistikler.)

Üfürükçülük ve Tedavi Büyüsü

Tüm diğer halklarda olduğu gibi Slavlarda da tedavi büyüsünün kökü şüphesiz en eski dönemlere kadar gitmekteydi ve halk hekimliği ile bağlantılı idi. Kilise vaizlerinde tamamen aydınlık olmasa da tedavi büyü ve ayinleri zikredilmekte ve onlarla bağlantılı animistik örnekler hakkında konuşulmaktadır.

Bilindiği gibi üfürükçü araçları ile tedavi (diğer halklarda olduğu gibi) Slavlarda da en son zamanlara kadar korunmuştur. Hastalığın çeşitli belirtileri tedavi büyülerinde zikredilen, ayrı özel kötü varlıklar türünde, *"tryastsya", "ogneya", "Jelteya"* ve diğerleri şeklinde timsalleşmişlerdir:.

Eski Slav Tapıncı ve Onun Görevlileri

Eski Slavlarda dini ayinlerin icracıları ve tapıncın görevlileri hakkındaki bilgiler de çok aydınlık değildir. Aile-soy tapıncı merasimi çoğu zaman aile ve soy başkanlarınca yerine getiriliyordu. Toplumsal tapınç ise ayrı özel profesyonellerin (volhvoların) elinde idi. Sayısız girişimlere rağmen bu kelimenin kendisi yeterince açıklanamamıştır. Onda Slavların Keltlerle ilişkisinin (voloh, -valah- Keltlerin eski alametidir) yahut Finlerle ilişkisinin (Fince -velho- büyücü) ya da hatta Almanlarla ilişkisinin (völva –kâhin- kehanet) yansıdığı fikri vardır. Her durumda *"volhu"* kelimesi ile ilişkisine şüphe yoktur. Fakat kimler volhvo idiler? Basit sihirbazlar mı? Şamanlar mı? Yahut tanrının rahipleri mi? Herhangi bir şekilde Volhvolar arasında uzmanlaşma mertebeler farkı var mı idi? Bunlara cevap vermek zordur. Mamafih dinî büyü ayinlerinin icracıları için, çarodey (büyücü), vedun, veşiy (bilge kâhin), bayalnik, vorojets (eski Rusya'da büyücü), kudesnik (falcı) ve benzeri diğer adlar korunmuştur:

Rusya'da Hıristiyanlığın kabulünden sonra Volhvoların eski inançların koruyucusu olarak ve aynı zamanda beylik karşıtı ve antifeodal ayaklanmalara (mesela 1071) yönetici olarak sahneye çıktıklarına dair bilgiler vardır. Hıristiyanlık Rusya'ya sırf feodal, bey dini olarak geldiğinden bu anlaşılmaktadır. En son zamanlarda bile tüm Slav halklarında kendilerine esrarengiz bilgiler, temiz olmayan güçlerle söyleşide bulunmalar atfedilen sihirbazlar, büyücüler, cinciler bulunuyordu. Ancak bunların yanısıra eski dönemlerden beri tedavi büyüsü üzerine halk hekimliği ile bağlantılı uzman üfürükçüler de vardır. Halk inançlarında onlar büyücülerden ayrı tutulmuştur. Onların kendileri sık sık, temiz olmayan güçlerin değil, tanrı gücünün yardımı ile hareket ettiğini ileri sürerek onlara karşı durmuşlardır.

Çok ilginçtir ki Ruslar yabancı kabilelerin büyücü ve üfürükçülerini daha güçlü sayıyorlardı. Finlileri, Karelleri, Mardvinleri vd. Maamafih bu olay diğer halklarca da bilinmektedir.

Eski Slav dinlerinde şüphesiz ki tanrı vb. tasvirleriyle gerçek tapınak ve mabetlerin olduğu yerde kutsal kurban yerleri bulunuyordu. Ancak bunların çok azı hakkında bilgi sahibiyiz. Ryunge Adası'ndaki Arkon Mabedi, Petr'daki mabet, Kiev'deki Hıristiyanlık öncesi mabet gibi.

Tapıncın aslen neden müteşekkil olduğunu güvenle yargılamak zordur. Onun başlıca parçası şüphesiz ki kurban sunma idi. Ancak buralarda aynı zamanda, *"Terebaları (Ortodokslarda bir ayin çeşidi) gerçekleştiriyorlar", "trapezi (ayın ziyafeti) hazırlıyorlar", "atıştırıyorlar", "korovai'ye dua ediyorlar"*dı. Böylesi ifadeler eski kaynaklarda seyrek değildir. Sadece hayvanları değil (*"tavukları kesiyorlar"* vb.) önemli günlerde insanları da kurban sunuyorlardı. *"Geçici yılların hikâyesinde"* insan kurban sunmalar hakkında bazı hatırlatmalar vardır. Kiev halkı hakkında, onların tepeye yerleştirilmiş tanrı tasvirlerine *"oğullarını ve kızlarını da cinlere kurban"* sundukları söylenmişti. Prens Vladimir'in Yatvyaglara başarılı seferlerinden sonra, eski geleneğe göre kurayla belirlenmiş insanın tanrılara kurban sunulması kararlaştırıldı.

Mitoloji ve Slav Dininin Genel Karakteri Üzerine Sorun

Muhtemelen varolmasına rağmen eski Slav mitolojisi maalesef korunmamıştır. Kilise vaazlarında bazı şeyler -*"koşyuna"*lar- defalarca hatırlatılmaktadır. Bu kelime Grekçe *"mit"* kelimesine karşılık olarak kullanılıyordu. Eski Slav dini artıklarının kıtlığı, bazı araştırmacıları diğer halkların dinine kıyasla bu dini zayıf yoksul saymaya sevketmiştir. *"Temel yoksulluğu Rusya'nın putperestliği"* diyordu E.V. Aniçkov. *"Tanrıları zavallı, tapınçları ve huyları kabadır."* Ancak asıl mesele eski Slav dininin incelenmesinin yetersizliği ve kaynaklarının kıtlığıdır. Onun hakkında mesela eski Roma dini hakkında bildiğimiz kadar bilse idik, Slav dini bize Roma dininden, daha yoksul ve zavallı imiş gibi gelmeyecekti.

BÖLÜM 11

ESKİ GERMENLERİN DİNLERİ

Germen kabileleri antik dünyanın medeniyete geçmiş halklarıyla temasa geçtikleri dönemde, çoğunluğu Slavlarla hemen hemen aynı, saf soy ilişkileri seviyesinden yenice çıkmaya başladığı gelişim seviyesinde bulunuyordu. Buna uygun olarak onların dinleri de arkaik biçimleri daha az derecede korumadı. Ancak hem gelişim seviyeleri bakımından, hem de Keltlerin ve Romalıların daha sonra Hıristiyanlık inançlarından etkilenişleri bakımından, Germen kabile gruplarının kendi aralarında önemli derecede farklılık gösterdiklerini belirlemek gerekiyor. Bu nedenle mesela bu etkilerin kenarında kalan Kuzey İskandinav kabilelerinde özgün din, Güney ve özellikle de Güneybatı Ren, Tuna boyu kabilelerinden daha uzun süre ve daha sağlam korunmuştur. Evet, kabile ve coğrafya farklarıyla birlikte, tüm tarihî dönemler boyu oluşan değişiklikleri göz önüne almadan, genel olarak eski Germen dini hakkında sanki tek bir şeyden konuşurmuş gibi konuşmak, yalnızca çok şartlı ve dar anlamda mümkündür.

Kaynaklar ve Araştırmalar

Eski Germen dinini inceleme kaynaklarını şu beş ana türe indirgemek mümkündür: 1) Arkeolojik eserler, 2) Klasik Roma ve Grek yazarlarının bildirdikleri, 3) Ortaçağ Hıristiyanlık edebiyatı verileri - kilise vaizleri, piskopos mektupları, Sinodal (Ortaçağ kiliselerinde üst organ) kararları vb. 4) Ortaçağ İskandinav derlemeleri Edelalar: (X. - XII yy.) eski ya da şiirsel içerikli mitolojik kahramanlık türkü ve masalları, (XII. - XIII. yy.) yeni ya da nesir türünde dini mitolojik tezler, 5) Etnografik literatürde tasvir edilmiş olan halk inançları ve gelenekleri türünden eski dinin günümüzdeki kalıntıları.

Tüm bu kaynak çeşitleri araştırmacılarca yeterince ayrıntılı incelenmiştir. Hatırlamak gerekir ki XIX. yy.ın ilk yarısında Almanya'daki milli hareketin yükselişiyle bağlantılı, özellikle eski Germen putperestlerin geçmişine ilginin uyanması, dinin bilimsel tarihine atılan ilk adımlardan biri idi ve bilginin bu alandaki ilk klasik okulu -mitolojik okul- bu zeminde yapılandı. (Yakob, Grimm, Vilhem Shvarts, Adalbert Kun, Vilhem Manngardt vd.) Bu yönelişin basitleşmiş tek yönlülüğü, eski dinler ve mitolojileri sanki doğrudan doğruya organik kalıntılarmış gibi kabul ederek, folklorik materyallere fazla değer atfetme eylemi günümüzde moda olmaktan çıkmıştır. Çağdaş araştırmacıların çoğunluğu, eski Germen dinine daha sağlıklı, eskisi gibi idealize etmeden bakmakta, üstelik daha iyi anlaşılması için uygun tüm kaynaklar seferber edilmektedir. Mitolojik okulun yaratıcılarına ancak ilk kâşiflere has üstün yararlılık kalmıştı.

Totemizmin İzleri

Eski Germenlerin dininde de Totemizm gibi arkaik biçimlerin izleri farkedilmektedir. Kalıntılar olarak herşeyden önce bazı kabilelerin adlarını saymak mümkündür: Herusklar, Heruz (genç geyiklerden), Eburonlar, Eber (yaban domuzundan) gelmektedir. Muhtelif kabile ve soyların kökeninin ağaçlardan olduğuna dair mitler ve Merovingler soyunun kökeninin su ucubesinden olduğuna dair efsaneler vardır. Tüm insanların kökeninin genel olarak ağaçtan olduğuna dair meşhur mitte (cinsi) totemizmin yankısını görmek mümkündür. Bu mitolojide erkekler diş budağından, kadınlar kızılağaçtan yaratılmıştır.

Kutsal hayvanlara ihtiram göstermede de Totemizmin kalıntıları görülmektedir ki onlardan bazıları tanrıların canlı sıfatlarına dönüşmüştür. Kurt ve karga Odin'e ithaf edilmiş hayvanlardır. İskandinav mitlerindeki altın kıllı yaban domuzu vb.de buna örnektir.

Arkeolojik buluntularda tanıklık edilen ve kilise yazarlarınca da haber verilen (ayrı özel, sunî, oyuk taşlar) kutsal taşlara ihtiram göstermenin, ne ile bağlantılı olduğunu söylemek zordur. Bu çağdaş tapanların azizlerine benzer birşey olabilir. Kilise yazarları, kutsal ağaçları ve kaynakları, kendine temizleyici ve tedavi edici etki atfedilen kutsal ateşe ihtiram gösterilmesi olarak hatırlıyorlar.

Ziraat Tapıncı

Keza doğanın çok sayıdaki ruhlarına inanış da en arkaik kılıklara sahip idi. Yerin ruhları elfler, dağ trolleri, su niksaları, yeraltı cüceleri vb. böylelerindendir. Bunların bir kısmı insanlara dost, bir kısmı da düşmandır. Meraklılarının insanlarla dalga geçip, alay etmeleri seyrek değildir. İnsan ve kurda dönüşebilmeye (Werwolf) inanış buraya girmektedir. Bütün bu inançlar, sert ancak zaman zaman cömert doğa ortamında yaşayan avcı halkın yaşam tarzının yansıması idi. Bu inançlar diğerleri arasında eski dinin yasama gücü en yüksek elemanı gibi idiler ve halk inançlarında, kısmen de folklarda günümüze kadar korunmuştur.

Tedavi ve Diğer Büyüler, Mantika

Tedavi ve koruyucu ayinler Germenlerde çok yaygın idi. Büyüler, ateş, çeşitli koruyucu muskalar, nazarlıklar kullanılması, yerde açılan delikten, yarıktan hastayı geçirme, ancak gene de tedavi otlarından yararlanma bu ayinler arasındaydı. Büyücülüğe inanış çok güçlü idi. Büyücülerin ve cadıların doğaüstü yeteneklerine inanıyorlardı. Tanrılar hakkındaki tasavvurların büyü ile süslenmiş olması dikkate değerdir. Alman mitolojisinde tanrılar kudretli büyücüler olarak resmedilmektedir. Germenlerin toplumsal ve kişisel hayatın çeşitli olaylarında mantika (fal açma sistemi) çok önemli rol oynuyordu. Kuşların uçuşuna göre, kutsal atların davranışına göre, özellikle de fal işaretli kurna sopalarına (runamlar) göre fal açıyorlardı.

Gömü Tapıncı

Germenlerin gömü ayinleri ve ölülere tapınç ile bağlantılı inançları, bizim için tamamen aydınlık değildir. Gömü merasimi her yerde aynı değildi. Bronz devrinden kalma Tatsit'in tanıklık etmiş olduğu cesetleri yakmanın yanısıra, yer yer cesetleri gömme de uygulanıyordu. Appian, Germenlerin, (Svevlerin) güya ölümden korkmamalarını sağlayan ölülerin dirileceğine inanca dikkat çekmektedir. Ancak bu dirilişi nasıl anlamak gerektiği aydınlık değildir. Diğer yandan Alman mitolojisine göre savaşlarda yiğitçe çarpışmış ve ölmüş savaşçılar ziyafetlerin ve keyiflerin sunulduğu yer

olan tanrı Odin'in aydınlık sarayına (Valgalla'ya) düşüyorlardı. Ölülerin ruhlarına ihtiram gösterme, ilk Hıristiyan yazarlarınca direkt işaretlerle doğrulanmaktadır. *"Sisanctos fingunt aliquos mortuos", "bazı ölüleri kendileri için kutsal sayıyorlar".* Görünüşe göre ölülere ihtiram gösterme aile-halk tapıncı biçimini almıştı. Soyun ve ailenin başı bu tapıncın rahipleri idiler.

Kabile Tanrılarına Tapınç ve Mukaddes Şeyler

Romalılarla temasa geçtikleri dönemdeki eski Germenlerin dinlerinin ağır basan biçimi, şüphesiz ki kabile koruyucusu tanrılara ve kabile mukaddesatına tapınç idi. Mukaddes yer niteliğinde herşeyden önce Romalı yazarların defalarca zikrettikleri kutsal koruluklar sayılıyordu. Sadece toplumsal kurban sunmaların ve çeşitli ayinlerin geçtiği yer değil, fakat toplantıların da yapıldığı, genel kabile sorunlarının da çözümlendiği yer olan kutsal orman ve koruluk her kabilede var idi. Batavlarda, Frizlerde ve Herusklardaki kutsal koruluklar meşhurdur. Kabileler arası birleşmelerin yaratılışı ile bağlantılı olarak, bu gibi tapınç yerleri bazen kabileler arası ayinlerin merkezine, yaygın olarak ihtiram gösterilen mabede dönüşmüştür. Svev kabilelerinin en güçlüsü Semnovların toprağındaki tüm Svev birliğinin ihtiram gösterme yeri olan kutsal koruluk, böylesi bir örnek idi.

Kabile koruyucu ilahlarından sadece bir kısmı, ağırlıklı olarak da birtakım kabilelerin birliklerinin tanrıları olanlar bizce bilinmektedirler. Romalı yazarlar aşağıdaki kabile tanrılarını zikretmişlerdir: Bunlar; Tanfana, Marsların ve onlara akraba kabilelerin tanrıçası (Tatsit, Annallar I, 51); Badugena, Frizlerin tanrıçası (aynı yerde IV. 73); Nertus, Mabedî adalardan birinde olan Yutland Yarımadasındaki yedi kabile birliğinin koruyucu, tanrıçası (Tatsit, Almanya, XL); Alkanın, ikiz tanrıçalar Naganarvallar kabilesinde (aynı eserde XLIII) şeklinde sayılabilir. Aşağı Ren'de adı çok sayıdaki (26) yazıttan ve tasvirden bilinen ve herhalde Batavların ilahı olan tanrıça Nagaleniya'ya ihtiram gösteriliyordu.

Tümüyle gerçektir ki genel Germen panteonunun yüce tanrılarından bazıları, (şayet hepsi değilse) kendi kökenleri bakımından münferit kabilelerle ya da kabile birlikleri ile bağlantılı idi. Mama-

fih bu tanrı örnekleri karmaşıktır ve kökeni bakımından çeşitli elemanları içermektedir.

Genel Germen Tanrıları

Kuzey Germenleri'nin Odin'ine denk gelen, Güney Germen kabilelerinin Vodan'ı (Vuotan) en karmaşık ve aydınlık olmayandır. Onda Doğu mitolojisi timsallerinin elemanları vardır. Vodan, boranın, kasırganın tanrısıdır. Diğer yönden o ölülerin tanrısı, ahiret hükümdarlığının hakimi, ruhların yönlendiricisi olarakta sahneye çıkmaktadır. Muhtemelen demokrasi döneminde ve kabileler arası savaşların sürekliliğinde, Vodan (Odin) tanrılar yığını içinde birinci sıraya yükseldi. Kuzey Germen mitolojisinde Odin, aydınlık Volgalle'de hüküm sürüyordu ve savaşçı kızlar (volkiriyler) savaşta ölmüş savaşçıların ruhlarını ona, oraya götürüyorlardı. Bu mitolojiye göre, Odin baş tanrıdır; Bahadır tanrıdır, fakat aynı zamanda bilge sihirbaz, kutsal büyü yönünün erbabıdır. Güney Germenlerinde Vodan örneği insanın psikolojik hayatı ile bağlantılıdır: O fırtınalı ruh hareketlerinin, kudurmaların, çılgınlıkların tanrısı sayılmıştır. Burada bir çeşit şaman kalıntılarının izleri olabilir. Almanya'da bugüne kadar korunmuş olan karakteristik bir inanç Vodan'la bağlantılıdır. *"Vahşi av"* hakkında, (boranda, fırtınada, havadan yel gibi geçen ölü kalabalıklar huklunda) inanç. Bazı yerlerde *"vahşi avcı"*yı şimdiye kadar Vode (İsveç'de Oden) diye adlandırıyorlar. Bu durumda Vodan örneğinin çeşitli vasıflarından hangisinin daha ilklerden hangisinin daha sonrakilerden olduğunu güvenle tasavvur etmek güçtür.

Diğer yüce tanrı örneklerinde doğal mitolojik çizgiler kararlıca üstün gelmektedir. Şimşekten çekici ile yıldırımın ve kasırganın ilahı İskandinavyalı Tur (Güney Germen Donar); ışıldayan göğün tanrısı, Tiu (Tsiu); bereketin, baharın ve bitkilerin aydınlık ilahı Balder; (Freyr de bereketle bağlantılıdır); ateşin sinsi ve kurnaz tanrısı, Loki tanrıların büyüklerindendir. Bu tanrıların çoğunluğu şu ya da bu şekilde tarımla ilişkili idiler. Mesela bilindiği gibi Tor'a, Odin'den (savaş aristokrasisi tanrısından) farklı olarak köylülerce daha çok ihtiram gösterilmiştir. Ama gene de tamamen mümkündür ki genel Germen Panteonuna giren tanrılardan bazıları, başlangıçta

yöresel ve kabile tanrıları idi. Tor'a başlıca Norveç'te, İzlanda'da, Freyr'e ise İsveç'te ihtiram gösteriliyordu.

Germenlerde genel ulusal tanrılar yığınının şekillenmesi diğer halklarda da olduğu gibi kısmen kabileler arası birleşmenin yansıması kısmen de aracıdır. Germenler arasında bu eğilim Romalılara karşı mücadele döneminde güçlenmiştir. Tatsit'in 69-70 yıllarındaki büyük ayaklanma zamanında, anti Roma koalisyonu temsilcilerine bu çerçevede söylettiği söz karakteristiktir. Ayaklananlar genel Germen tanrıları adına Romalı harç toplayıcılarını öldüren kabilelerin kendilerine katılışını selamlıyordu. (Tatsit, Tarih LXIV.)

Mitoloji

Eski Germen mitolojisini yeterince biliyor olmaktan uzağız. Aslında sadece Kuzey Germenlerinin İskandinavların mitolojik tasavvurları bize kadar ulaştı. O da son zamanlardaki haliyle. Açıktır ki bu da özgün olmayan sanatçıl yeniden işlenmiş haliyledir. Bu tasavvurları herşeyden önce, İzlandalı Semund Sigfussan'a atfedilen şairsel derleme Eski Edda içermektedir. (XI. - XII. y.y) Semund'un toplayıp işlediği Edda türküleri kısmen daha erken döneme IX. - X. yy.a gitmektedir. Ancak gerek bunlarda, gerekse (İzlandalı Snorry Sturluson'un XIII. yy.) düzyazılı genç Edda'sındaki daha da özet mitoloji anlatımı Hıristiyan ilahiyatçılarının etkisine maruz kalmıştır.

Edda herşeyden önce evren doğum mitleri içermektedir. Germenler tanrıların yönetimine öngelen dönemi, diğer kudretli doğaüstü varlıkların yaşadığı zamanlar, diye düşünüyorlardı. Bunlar devler (yotunlar) idi. Tanrılar onlardan birini (dev İmir'i) öldürdü ve onun vücudundan yeri ve göğü yaptılar. Onlar insanları ağaçlardan yarattılar. Erkekleri diş budaktan, kadınları kızılağaçtan. Tanrılar (aslar) Asgard'da (Grekçe Olump'in benzeri) ziyafetler ve oyunlarla keyiflendikleri yerde, göksel konutta oturmaktadırlar. Mitlerde bilahare asların onlara saldıran devlerle ve keza başka cinsten tanrılarla (Vanolarla) büyük mücadelesi hakkında konuşulmaktadır. Bu Vanolar kimdi? Bunlar galiba bir çeşit yabancı etnik elemanların timsalidir. Kimi araştırmacılar, o isim altında Güney Germen kabilelerinin, diğerleri İsveçlilerin Venern Gölü'ne yakın bölge sa-

kinlerinin, Finlilerin ya da hatta Slavların kastedildiğini söylüyorlar.

Baharın ve bereketin tanrısı pek güzel Bolder'in ölümü (hain ve kötü Loki tarafından öldürülüyor) hakkındaki mit ilginçtir. Bolder, Loki'nin kışkırtması üzerine masum ökseotu dalından yapılma okla öldürülmesi çok ilginç bir mitolojik ayrıntıdır. G. Frazer onu meşe ve onun parazitine (ökse otuna) ihtiram gösterme ile bağlantılı bereket tapıncının işareti olarak yorumlamıştır. Ökse otunda sanki bereket şeytanının yaşamı büyüsel olarak bulunmaktadır.

İskandinav mitlerinde eski devlerin doğurduğu diğer şer güçleri faaliyet göstermektedir. Tüyler ürpertici korkunç kurt Fenrir, ateş dünyasının hakimi Surtr, ölümün ve cehennemin somurtkan tanrıçası Hel, korkunç köpek Garmr, yeraltı hükümdarlığının girişini bekleyen dev ejderha, ölü İmir'in cesedinde kaynaşan kurtlardan doğma kara cüceler Elfler vb. Mitolojik fantazinin bu kasvetli örnekleri anlaşılan önemli ölçüde kabileler arası sürekli savaşlar, atılgan ve acımasız Vikinglerin gerçekleştirdiği çapul-savaşı baskınları döneminin yaratıklarıdır. Şer güçleriyle aralıksız mücadeleyi tanrılar ve kahraman insanlar sürdürmektedirler. Kahramanlardan özellikle Sigurd Gerakl'ın (İskandinav paraleli) seçkinleşmektedir.

Eshatolojik mit (bu dünyanın gelecekteki sonunun tablosu) olağanüstü ilginçtir. Evren doğum masalının özetlendiği yerdeki *"kahinin kehanetleri"* onu içermektedir. Bu mitte, tüm kötü güçler bir gün ayaklanacaklar, tanrılar ve insanlar onlarla mücadelede ölecekler ve büyük yangında dünya yok olacaktır. Bu büyük katastrofu tasvir eden Edda'nın kıtaları karamsar şiire sızmıştır.

"Doğuda Ednur Ormanı'nın ortasında (ejderha anası) ihtiyar oturuyordu; Fenrira ise tütsü salıyordu.

Onlardan biri olacaktır bir gün hayvan suratında kanadın celladı canavar.

O ölülerin etiyle beslenecektir. Tanrıların tahtına kanları sıçrata sıçrata...

Ürüyordu it Garmr, Gnipahellira'nın mağarasındaki bağlar koptu atıldı kurtlar.

Raspra'da kardeş kardeşi kanla boğuyor.

Kandaş akrabalar kesiyor birbirini.

Şer ürüyor, tiksinçlerle dolu dünya.

Balta çağı, kılıç çağı, paralanmış kalkanlar çağı, tepi çağı, kurt çağı dünya sonunun önünde insanlar hiçbiri diğerine acımıyor.

Kuzeyden korkunç gemi yaklaşmakta ölüleri getiriyor, dümeni Loki yönetiyor.

Ejderha sayısız kurtla şimşek gibi gidiyor. Kardeş Bileytpra yönlendiriyor onların ordularını.

Güneş karardı yeryüzü denize battı.

Yıldızlar dökülüyor göklerden.

Buhar her yeri kavuruyor ve hayatlar besleyici yalıyor tüm göğü, yakıcı kızgın ateş."

Ancak Dünya'nın mahvını, yeniden doğuş ve yenilenme izleyecek, aydınlık Balder ölüler hükümdarlığından dönecektir. Tanrıların ve insanların yeni kuşağı bolluk ve rahatlık içinde yaşayacaktır.

Bu eshatolojik tabloda, Hıristiyanlığın kıyamet kehanetlerinin etkisinin izleri göründüğü gerçektir. Ancak onda ölen ve yeniden dirilen bereket tanrısı Balder, Hıristiyanlık öncesinin fikriyatı, aydınlık ve karanlık güçlerin mücadelesi üzerine eski özgün mitolojik tasavvurlar anlatılmaktadır.

Sadece eshatolojik değil, genel olarak tüm Kuzey Germen mitolojisi iç karartıcı ve heybetli tasavvurlarla doygundur. Onlar kendi aralarında da sürekli düşmanlıklar sürdüren savaşçı barbar kabilelerinin yaşam tarzına uygun düşüyordu. Dünya görüşünü bu mitoloji ile yansıtan savaşçı soy aristokrasisi, kabilelerin başında bulunuyordu. Tarımcı köylülerin Beret tanrılarına tapıncı, daha aydınlık bir takım olarak, sonraları onlarla içi içe geçti.

Bunlar arasında, Nornlar (kader tanrıçaları) üç kız kardeş (Urd-geçmiş, Verdandi-şimdiki, Skuld-gelecek), evrensel ağaç dişbudak İgdrasil, tanrı Ogun'in 8 ayaklı atı Sleypnir, keza tanrıların ve kahramanların kutsal sıfatları, özel adı olan nesneler: Tor'un çekici Myolnir, Sigurd'un kılıcı Gram, Edda'nın diğer mitolojik örneklerinden ayrılmaktadır.

Rahipler, Kâhinler

Germenlerle savaşmış olan Roma imparatoru Julius Sezar, onların Keltlerden çok önemli bir farkını Germenlerde *(druidlerin, ayinleri yöneten din görevlilerinin yokluğunu ve kurban sunmada gayretkeş olmadıklarını)* gördü. (Sezar'ın Gallarla savaşı üzerine notları VI 21) Sezar, Germenlerin (Svevlerin) olağanüstü ilginç, derin arkaik geleneklerini bildirmektedir ki ona göre fal açma, tanrıların iradesini öğrenme hatta savaş sorunları üzerine de olsa, yaşlı kâhin Matron'un (Matresfamiliae) elinde bulunuyordu. Bu, o günlerdeki Germenlerde çok güçlü anaerkil kalıntılara tanıklık etmektedir. (Aynı yerde I., 50)

Romalılarla çarpışmalar Germenlerdeki soy-topluluğu düzeninin dağılma sürecini hızlandırdı. Sezar'dan 150 yıl sonra, artık rahiplerin (sacerdotes) çok etkin durumlarını Tatsit haber vermektedir. Onlar kabile reisi krallardan (reges) ve savaş öncülerinden (duces) çok daha büyük otoriteye sahiptirler. Yargı özellikle rahiplerin elinde bulunuyordu. Onlar tanrı adına hareket ederek, ölüme ve diğer cezalara çarptırabilirdi. (Tatsit Germanya VII.) Kabile toplantılarını da onlar yönetiyordu. (aynı yerde XI.) Tanrıya tapıncın tüm konuları, kurban sunmalar, fal açmalar rahiplerin sevk ve idaresinde idi. Maalesef eski devir yazarlarından hiçbiri bu üst zümre rahiplerin nasıl ve hangi tabakalardan derlendiğini haber vermemektedirler. Ammina Martsellin'in bildirdiğine göre, Burgundlar kabilesinde yüksek rahip değiştirilebilinir değildi. Yani hayat boyu idi ve davranışlarından dolayı sorumluluk taşımıyordu. O zamanlarda, kral sadece savaşlardaki başarısızlıktan değil, ekonomik hayattaki kötü durumlardan da kabile karşısında sorumluluk taşıyordu. Mesela kıtlık vb. durumlarda onu değiştiriyorlardı. (Ammina Martsellin. Tarih XXVIII. 14) Kişiliği halkın refahıyla, doğal hayatla büyüsel olarak bağlı sayılan, ancak az iktidar sahibi olan, o zaman için karakteristik kutsal hükümdar kurumu burada görünmektedir.

Tatsit zamanında da daha sonraları da Germen kadınlarının gerek toplumsal, gerekse dini hayattaki rolü çok büyük idi. *"Onlar düşünüyorlar ki -Tatsit yazıyordu- Kadınlarda kutsal bir şey ve ileriyi görme yetisi var. (Sanctum aliquid et providum), onların öğüt-*

lerini küçümsemeyle geri çevirmiyor ve onların kehanetlerini dikkate almamazlık etmiyorlar." (Almanya VIII.) Toplumsal olaylar üzerindeki muazzam etkisi bazen sadece kendi kabilesi ile sınırlı olmayan kâhinler, ayrı özel ihtiramlara muhataptılar. En meşhuru Tsivilis ayaklanması esnasında (69-70 yıllarında) belirgin rol oynayan Brukterler kabilesinden kahin-kız Veleda'dır. (Tatsit Almanya VIII. tarih. IV 61, 65 V 22, 24). Germenlerin bazıları kadın kâhinlerin böylesine yüksek konumlarından memnun değillerdi. Hatta ayaklanma esnasında bile *"Sahip olarak birini seçmek gerekiyorsa, Roma hükümdarlarının egemenliğine katlanmak Germen kadınlarına katlanmaktan daha onurludur"* diyorlardı. (Tatsit, Tarih V.25). Benzer konumu bir süre önce Albruna (ya da Avriniya) (Tatsit. Almanya VIII.), bir süre sonra da Ganna almıştı. (Dion Kassiy. Roma Tarihi XVIII. 5, aynı yerde XXXVIII 48). Kâhinlik yeteneği olan bu kızlar bize kadın şamanlığı hatırlatmaktadırlar. Tatsit'in sözlerine göre, Naganarvallar kabilesindeki rahiplerin kadın elbisesi giyme yeteneğinin, kadın şamanlığın kalıntısı olduğu apaçıktır. (*"Almanya"* XVIII). Kadın şamanlıkla bağlantılı bu travestizm olayı Sibirya ve Kuzey Amerika halklarından da bilinmektedir.

Tapınç

Germenlerde tapınç biçimleri karmaşık değildi; başlıca, kurban sunmalar ve tanrıların iradesi hakkında fal açmalardan ibaretti. Kurban sunmalar çok gaddarcaydı. Tanrılara kurban olarak insanları, özellikle de savaş tutsaklarını öldürüyorlardı. (Tatsit Germanya. XXXIX.; Annalı I. 89) Aralarında düşmanlık güden kabileler, kanlı iç savaşlarda, bazen savaştan önce peşinen birbirlerini savaş tanrılarına kurban sunduklarından, yenilen taraftaki savaşçılar ve atlar da dahil *"genel olarak tüm canlılar"* Tatsit'in sözlerine göre, (*"Annalı"* III. 56) son kelleye kadar kılıçtan geçiriliyordu. Kimurlar İtalya'yı istila edecekleri zaman, rahibe-kâhinler esirleri kendi elleriyle kurban sunuyorlar, kurbanın kanına ve iç organlarına göre savaşın neticesine fal açıyorlardı. (Strabon, Coğrafya VII. 2, 3). Bu kanlı barbar tapıncı gene aynı savaşçıl yaşam tarzı döneminin ürünü idi.

Almanlarda mabet ve tapınak binaları yok idi. Tapınç yerleri

olarak kurban mihraplarının bulunduğu kutsal koruluklar hizmet veriyordu. Şayet yer yer put olarak kullanılan kaba ağaç kütüklerinin bulunması sayılmazsa tanrıların tasvirleri de yoktu.

Hıristiyanlaşma ve Hıristiyanlık Öncesi İnançların Kalıntıları

IV. ve X yüzyıllar arasında Hıristiyanlığın Germen kabileleri arasında yayılması eski inançları darbeledi. Feodal aristokrasi ve Hıristiyan vaizler tarafından kendilerine zorla benimsetilmek istenen yeni dine karşı halk yığınları uzun süre karşı durdu. Bu direnci zayıflatmak için Hıristiyan ruhanileri bazı eski gelenekleri ve inançları yasallaştırıp onlara Hıristiyan kılığı giydirerek, taviz verme yoluna gitti. Hıristiyanlık öncesi kalıntılar uzun süre ayakta kaldılar. Ortaçağ şeytanlaştırmaları, kötü ruhlara ve cadılara inancın yaygınlaşması, kanlı cinci avlama süreçleri... Bütün bunlar şüphesiz ki Hıristiyan ilahiyatçılarının, Katolik ve Protestan engizisyonunun elinin marifeti idi. Fakat binlerce *"cadıyı"* yakan ve insanın kötü ruhlarla söyleşide bulunma inancını destekleyen keşişler ve engizisyon hakimleri özünde eski Hıristiyanlık öncesi inançlara dayanıyorlardı. Ve kanlı insan kurban sunma geleneğini sürdürüyorlardı.

Eski inanç kalıntıları daha masum biçimde Germen halk folklorunda inançlarında ve Elfler, Troller, Gnomlar, Undinler ve çeşitli ucubeler hakkındaki masallarda, yakın zamanlara kadar özellikle de tarımın yıllık devrelerine bağlı halk ayinlerinde korunmuştur.

XIX. yüzyıl 60-70 yıllarında Wilhem Manhardt, daha sonraları da Cems Frezer bu tarımcıl ayinleri ve onlarla bağlantılı *"alt basamak mitolojiyi"* çok ayrıntılı olarak incelemiştir. Manhardt özellikle mahsul kaldırmayla ilgili gelenekleri ve mitolojik örnekleri ayrıntılı olarak gözden geçirmiştir. Bütün hasat geleneklerinde ve ayinlerinde bulanık da olsa, ekin tarlasında oturan herhangi bir çeşit şeytan ya da esrarengiz varlık hakkında tasavvurlar bulunmakta, ekin biçildikçe bu varlık geri çekilmekte, nihayet son demetin içinde kalmaktadır. Bu son demet, bitkinin görünmez ruhunun cisimleşmesidir ve özel geleneklerin nesnesi olmuştur. Onu süsleyerek törenle eve götürüyorlar ve gelecek hasada kadar muhafaza ediyorlardı.

Benzer gelenekler Slav ve diğer tarımcı halklarca da bilinmektedir. Ancak tüm tahıl tarlasını ve son demeti timsalleştirme eğilimi, Almanlarda komşularından çok daha fazla ifadesini bulmuştur. Almanlar bu son demeti kâh hayvan, kâh insan kılığında timsalleştiriyorlardı: *"çavdar kurtu", "Çavdar köpeği", "domuz", "horoz"* ve diğer hayvanlar, yahutta *"tahil nine", "çavdar insan", "buğday insan", "ihtiyar", "tahıl kız", "arpa gelin", "buğday gelin"* vb. hepsi onun timsalleridir. Bunlar sadece şairsel deyişler olmayıp mahsulü etkilemek için hayvanlar ya da insanlar üzerine büyü işlemleri yapılıyordu. Mesela (bitki ruhunun horoz türünde timsalleştirildiği yerde) Klauzenburg yakınlarında köylülerce uygulanan hasat ayinini Mannhardt tasvir etmektedir: Hasat sona erince, orda canlı horozu boğazına kadar gömüyorlardı, delikanlılardan biri de tırpanın bir vuruşuyla kafasını koparıyordu. (Gelecek ürünün mahsulünün büyüsel yeniden üretimi). Delikanlı şayet bunu başaramadı ise köylüler gelecek yıl kıtlık tehlikesi ile karşılaşabilirdi. Başarısız genç ise bütün yılı kırmızı horoz lakabı ile geçiriyordu. Bu ayinde tahıl tarlasının ya da mahsulünün horozla timsalleştirilme fikriyatı azami açıklıkla ifade edilmiştir.

Hıristiyanlık öncesi kökenli muhtelif mitolojik örnekler, (kimi tanrıların torunları) kilise tasavvurları ile karışmış olarak hafızalarda ve inançlarda korunmuştur. Kneht Rupreht, Kutsal Dede (kutsal Nikolay'la bağlantılı), Kuzey Almanya'daki Frau Holle ve Güney Almanya'daki kadın işlerinin koruyucusu kadın tanrıça Berhta bu gibilerindendir.

Bugüne kadar gelen ölüm ve gömüyle bağlantılı inanç ve batıl gelenekler pek çoktur: Rahmetli karşısındaki batıl korku, güya canlıları da cezbederek, ölülerin halay çekmeleri hakkında inançlar, hayaletlere inanış (aristokratik çevrelerde o korkunç şatolarda oturan *"beyazlar içindeki kadın"* üzerine tasavvurlar) biçimini almıştır. Halkın içinde zarar verici ve tedavi edici büyüye, çocukları güya Gnomlarca gizlice yerleştirilen *"gizlice değiştirilişine"* (Wechselbalg)'a inanç şu ana kadar yaşamaktadır. Herhangi bir fiziki yetersizlikten dolayı farkedilen bu çocukları batıl kanaatlerle bazen öldürüyorlardı.

BÖLÜM 12

ESKİ KELTLERİN DİNLERİ

Tüm olmaktan uzak da olsa Kelt halklarının dinleri bu halkların Romalılarla karşılaştıkları momente kadar yapılanmış haliyle bizce bilinmektedir. Yani M.Ö. I. yy.a doğru. Onu öğrenmenin kaynakları olarak; birincisi, yeteri kadar çok sayıdaki Roma dönemine ait arkeolojik eserler, yazıtlar ve tasvirler; ikincisi artık yazarların bildirdikleridir. Kelt dininin bundan önceki gelişimi şimdilik hiç bilinmemektedir. Çok daha sonraki dönemlerde önce, Romalılaştırmanın sonra da Hıristiyanlaştırmanın etkisiyle o yeterince hızlı dağılmaya uğradı.

Druidler

Keltler (Galler) Romalılarla sıkı temas halinde oldukları dönemde (M.Ö. I. yy. - M.S. III. yy.) Kelt toplumu gelişmiş soy kabile düzeninin sınıflı şekillenmeye dönüşme aşamasının arifesinde, yani Germenler ve Slavlardan tamamen daha yüksek tarihsel basamakta bulunuyorlardı. Kelt kabilelerinin ana kütlesi Pirene Yarımadasını, Galleri (şimdiki Fransa) ve Britanya Adasını yurt edinmişlerdi. Galler'de yaşayan kabilelerin en güçlüleri ve bizce daha çok bilinenleri, kendi aralarında sürekli düşmanlık sürdüren Allobroglar, Gelvetler, Sekvanlar, Arvernler, Edular, Treverler, Nerviylerdir. Ancak onların daha güçlü olanı komşuları yavaş yavaş kendi etrafında birleştiriyordu. Sezar zamanında (M.Ö. I. yy. ortalarında) Gallerde iki büyük kabile birliği rekabet halinde idiler: Birinin başında Edular, diğerinin başında ise Sekvanlar duruyordu. Kabilelerin içinde artık halkı tabi kılan, sürekli savaşları sürdüren ırsi, soy aristokratları ayrışmaya başlamıştı.

Tapınca yönelme tamamen profesyonel rahipliğin, Druidlerin

elinde bulunuyordu. Onlar dünyevî aristokrasinin yanısıra, Kelt kabilelerinin etkin ve imtiyazlı üst zümresini de teşkil ediyorlardı. Kelt rahipleri kapalı ve ırsi kast oluşturmasalar da druid ünvanına ulaşma genel olarak sadece aristokrasiden insanlar için açık idi. Druidler tüm Galleri kucaklayan kabileler arası organizasyonlarına sahip idiler. Senede bir defa Karnutlar kabilesinin bölgesindeki Genel Galler dini merkezinde danışma toplantısı yapıyorlardı. Onlar bu toplantılarda, hayat boyu görevli kalacak yüksek rahibi aralarından seçiyorlardı. Druid olmak isteyenler 20 yılı bulan uzun ve zorlu hazırlıktan geçiyordu. Aday rahip bilgeliğini öğreniyor, bir sürü dini marşları ve büyü sözlerini ezberliyordu. Kadınlar da Druid olabiliyordu.

Druidlerin otoritesi çok yüksekti. Kelt dinine sık sık Druidizm adının verilmesi boşuna değildir. Onlar kurban sunucular, falcılar, sihir yapan büyücüler, hekimlik yapan üfürükçüler ve gizli bilgilerin koruyucuları idiler.

Tapınç acımasız barbar karakter taşımakta idi. Kısmen falcılık sistemi ile bağlantılı olarak, insanı kurban sunmalar yaygınca uygulanıyordu. Ayinlerin çoğu kutsal meşeye ve ökse otuna ihtiram gösterme zamanına denk düşmekteydi. *"Druid"* kelimesinin kendisi *"dru"* yani meşeden üretilmiştir. Altın orakla ökseotu dalının kesilmesi ayini bilhassa esrarengiz sayılmıştır. Bu işlemi, geceleyin dolunayda ayinin uygulayıcısı Druid beyaz elbise giymiş halde yapıyordu.

Romalı yazarlar asıl Druid rahiplerinden başka, Keltlerin dinî inançlarıyla doğrudan ilişkili olan iki meslek daha zikretmektedirler: Bunlar Evboglar (kurban sunulurken ki görevliler) ve Bardlar (muhtemelen şaman özden esinlenmiş şarkıcılar) dır.

Rahip doktrinlerinin başlıcalarından biri, ruhların göç etmesi üzerine idi. Bunun yanısıra Keltlerde; yeraltında, su altında yahut adalardaki ahiret dünyası hakkında tasavvurlar yaygın idi.

Tanrılar

Yazıtlardan, tasvirlerden, kısmen de Romalı yazarların verdikleri haberlerden, çok sayıda Kelt tanrısının adı bizce bilinmektedir.

Onların çoğunun yöresel kabile koruyucusu tanrılar oldukları anlaşılmaktadır, hatta kural olarak kendi kabilelerinin adını taşıyorlardı. Allabrogrelarda tanrı Allabrorks, Arvernlerde tanrı Arvernoriks, Santonlarda tanrı Santiy, Marsaklarda Marsak anaları, Nerviylerde Nervinler vb. böyleleridir. Ancak kabileler arası ilişkilerin sağlamlaşması ile bazı ilahlara ihtiram gösterenlerin çevresi bir hayli genişledi. Onların isimleri birçok kitabede tekrarlanmaktadır. Gallerin ve Britanya'nın Kelt kabilelerinde münferit ilahlar bile ortak idi. Böylesi tanrılar mesela; Belenos (Belis, Bel), Kamulos (Kumail), Ogmios (Ogmion, Ogam), Esus (Eseur) ve diğerleridir. Fakat onların başlangıçta yöresel kabile tanrıları olduğu eponomik adlarından da bu adların geçtiği kitabelerin coğrafi yaygınlığından da anlaşılmaktadır. Tanrıça Brigantsiya, Brigantlar kabilesinin koruyucusu idi. Mogans, Mogantsiakların koruyucusu, Pyui'de Don bölgesinde de Dumiatis'e ihtiram gösteriliyordu. Essuviyler soyunun ya da kabilesinin eponim tanrısı Esus idi.

Görünüşe göre, başlangıçta komünal topluluk ve kabile patronları (sahip ve koruyucuları) olan Kelt tanrıları, çoğu durumda tamamen arkaik kılıklarını korumakta ve eski totemik kökenlerini adlarıyla ya da sıfatlarıyla açığa vurmaktadır.

Onlardan kimileri av tapıncı ile apaçık ilişkilidir. Galler tanrılarından Mokus (yaban domuzu), Tsernunnos (geyik boynuzlu tanrı) ve ayı ile tasvir edilen Dea Artio böyleleridir. Çeşitli ilahların figürlerine eşlik eden boynuzlu yılan tasviri ile de sık sık karşılaşılmaktadır. İrlanda'da ise balık tanrı var idi.

Evcil hayvanlarla ilgili diğer tanrıların, hayvancılığın koruyucusu sayıldıkları apaçıktır. Tanrıça Enona (Erosat'tan), at üstünde tasvir edilen tanrı Mullo, katır ya da eşek, Tarvos (öküz) Damona, (boynuzlu hayvanların kadın koruyucusu) bunlardandır.

Diğer başka tanrılar da doğa olayları ile açık bağlantılarını ortaya koymaktadırlar. Üstelik onlardan bazıları bereketin ve ziraatın koruyucuları idiler ve aslında daha karmaşık örnekleri temsil ediyorlardı. Göksel olayların tanrılarından öne çıkanlar: Levtsetios (yıldırım tanrısı), parmaklı tekerlekle de çekiş sıfatlı Taranis (taranukus), (Taranis'i Romalılar Jüpiterle özdeşleştiriyordu.) Britanya Adalarında Galler'den daha çok ihtiram gösterilen güneş

ilahları (Krom, Dagda, Samhan ve diğerleri) kaynak ve nehir ilahları pekçok sayıda idiler. En çok ihtiram gösterilen tanrılardan biri Esus, orman bitkileri ile bağlantılı gibidir. Onda bazı araştırmacılar yalnızca Kelt tanrıyı görmek istemişlerdir.

Onun insan türünde ağaç yaran iki tasviri meşhurdur; onlardan biri tanrının adıyla Paris'te, şimdiki Meryem Ana Kilisesi'nin yerinde, kurban sunulan yerde bulunmaktadır. Romalı şair Lukas, Esus'un adını Tevtates ve Taranis'le birlikte anmaktadır. Bazı araştırmacılar bunu esas alarak bu üç tanrının Kelt dininin yüksek üçlüsünü teşkil ettiklerini varsayıyorlardı. Ancak bunun için ciddi gerekçe yoktur ve üstelik hiçbir kitabede üç isimle birlikte karşılaşılmamaktadır.

Keza bilgeliğin ve güzel konuşma yeteneğinin tanrısı, geçmişte belki de tahıl tarlasının koruyucusu olan Ogmios'un figürü de ilginçtir. Antik yazarlar onu Herkül'e benzetiyorlardı. (Maamafih Romalılar diğer Kelt tanrılarını da kendi Herkül'üne yakınlaştırıyordu.)

Kelt kabilelerinin savaşçıl yaşam tarzı, bir sıra savaş ilahları yaratmış ya da eski tanrılara savaş fonksiyonları yüklemişti. Britanyalı Belatukadros, (onun adı XIV. yy.da açığa çıkarılmış olup, *"savaşta parlayan"* anlamındadır.) Katuriks (çarpışma hükümdarı); Kotsidius Belenus, Belisama böyleleridir.

Kabileler arası ticari ilişkilerin gelişimi ile Romalıların kendi Merkür'ü ve Minevraları ile özdeşleştirdikleri ticaretin koruyucusu tanrılar ortaya çıktı.

Genel anlamda üçlü olarak tasvir edilen Anaların ilahı, (Latincesi Matres yahut Matronae) daha eski anaerkil döneme işaret etmektedir.

Keltler tanrılardan başka çok sayıda ruhlara da inanıyorlardı. Fey, Elfler ve Ucubelerle birlikte, ağaçları, kaynakları ve taşları da ilahlaştırıyorlardı.

Druidizmin Gerileyişi ve Kalıntıları

Tapıncın yönlendirilişi profesyonel Druidlerin elinde olduğundan, eski dinin kaderi önemli derecede onların otoritesine bağımlı

idi. Romalıların Galler'i zaptettiği yıllarda, Julius Sezar Keltlerin savaş asilzadeleriyle mücadelesinde onlara yaslanabilme çabasıyla Druidleri destekliyordu. Ancak Galler ile barışın sağlanmasından sonra, Roma'nın Druidlere ilişkin politikası değişti. Avgust ve Tveriy'in Gall ahalisi arasındaki otoritelerini yok etmek için Drudleri izletiyorlardı. İmparator Klavidiy tarihçi Svetoniy'in sözlerine göre, *"Galler'de korkunç insanlık dışılığı ile farklılaşmış olan Druid dinini tamamen ortadan kaldırdı."* Romalılara bile bu din aşırı gaddar gelmekteydi. *"Tamamen ortadan kaldırıldı"* sözleri elbet abartmalıdır. Ancak Romalılaştırma gerçekten Druidlerin otoritesini sarstı. Hıristiyanlığın yayılması ise Keltlerin dininin gerileyişini sonuçlandırdı.

Fakat bu dinden izler Fransa, İngiltere, İrlanda ahalisinin inançlarında bu ana kadar korunmuştur. Cadılara, büyücülere, eflere ve feylere, çeşitli fantastik ucubelere inanış bu kapsamdadır. Kelt panteonunun yüce tanrılarına gelince, onlardan bazıları sessiz sedasız Hıristiyan azizlerine dönüştüler. Mesela Azize Brigatta, Aziz Patrik gibi.

En yakın zamanlarda İrlanda da, Velsde; Britanya karşıtı milli hareketin canlanması ile bağlantılı olarak eski Kelt dinini yeniden diriltmek için yapılan girişimlere işaret etmek dikkate değerdir. Bu İrlanda Uels *"neodruidizm"*in, eski Druid dininin güya gizli ve derin bilgeliğe haiz olmasından dolayı idealleştirilmesiyle bağlantılıdır. Bu tamamen zeminsiz saf entelektüel bir akımdır.

SINIFLI TOPLUM DİNLERİ (MİLLİ - DEVLET DİNLERİ)

MİLLİ - DEVLET DİNLERİ

Komünal-topluluk soy düzenin son basamağında duran halkların; Polenezyalıların, Afrika halklarının vb. dinlerinin incelenmesi, sınıflı toplum öncesinden sınıflı topluma geçiş dönemi için karakteristik biçimleri bize tanıttı. Reislerin tanrılaşması, kabile savaş tanrılarına tapınç, yapılanan özel mülkiyeti, köleliği, profesyonel rahipliğin ayrıcalaşmasını dinle kutsallaştırmak, bütün bu olaylar ilk doğum biçimleriyle, yukarda saydığımız halklarda ve aynı gelişim basamağındaki diğer halklarda gözlenmektedir.

Sınıflı toplumun gelişiminin erken aşamalarındaki dinlerde bu biçimler korunmaktadır. Ancak daha ilerde sınıfsal çelişkiler arttıkça ve devlet oluşup sağlamlaştıkça, din egemen sınıfların elinde gittikçe daha çok ideolojik silah haline gelmektedir. O gittikçe daha çok ruhani boyunduruğun aleti, halkı itaatkâr kılmanın usulü olmaktadır. Dinde çok eskiden kendiliğinden yapılanmış, çok eskilerden miras alınmış halk tasavvurları ve ayinlerinin yanısıra, rahiplerin ilahiyat spekülasyonları gittikçe daha çok yer tutmaya başlıyor. Pratik hayattan, maddi üretimden kopan rahipler, pasif gözlemci faaliyetine kapılıyor, karmaşık dini mitolojik sistemi incelmiş, metafizik tasavvurları yaratıyorlar. Elbette ki bu tasavvurlar sırf bireysel fantazilerin hür uçuşunun meyvesi değildir. Onlar çağın zihniyetine, herşeyden önce de egemen grupların çıkarlarına ve görüşlerine uygun düşmektedir. Bununla birlikte inananların rahiplerce bilinçli ve maksatlı aldatılmaları gittikçe daha çok tesirini göstermektedir.

Sınıflı toplumların dini, ilkel komünal toplum düzeni dinlerinden, incelenme kaynaklarına göre de ayrılmaktadır. Sınıflı toplumların dininin önemli kısmı yazılı kaynaklara, kutsal kitaplara, çeşitli dini metinlere dayanılarak öğrenilmektedir. Metinler bazı durumlarda tarihin derinliklerine gitmektedir. Bu araştırmacıya zaman zaman çok uzak geçmişe göz atma ve her münferit dinin önemli

zaman dilimi içindeki gelişim tarihini inceleme imkânı vermektedir.

Biz çoktan sınıflı gelişim yoluna girmiş olan, antik dünya halklarına ait dinlerin gelişim seyrini izleyeceğiz. Merkezî Amerika halklarının (Meksika'dan Peru'ya kadar), Doğu Asya'nın (Çin, Japonya), Güney Asya'nın (Hindistan) sonra da Klasik Doğu'nun (Mısır, Mezapotamya, İran vb.) Bu ülkelerde milli-devlet dinleri egemendir, yahutta egemen idi. Yani tarihsel olarak gelişmiş, sınıflı toplum şartlarında, münferit halklarda, yahut münferit devletlerde, onların sosyal politik düzenlerini yansıtarak ve böylece bu düzenlerle bağlantılı kalıp onları sağlamlaştırarak kutsallaştıran dinler bu türdendir. Belirli bir tapınca mensup olma, burada bir halka ya da devlete mensup olmaya denk düşmektedir. Daha sonra biz sınıflı dinlerin, *"dünya"* dinleri adı verilen daha geç ve karmaşık tipine göz gezdireceğiz.

BÖLÜM 13

MERKEZİ AMERİKA HALKLARININ DİNLERİ

Genel Tarihsel Şartlar

Merkezî Amerika ülkelerinde Avrupalıların ortaya çıkmasından çok önceleri kent kültürlü, ön sınıflı ve ön devlet düzenli kendine göre özgün, yüksek gelişimli toplumlar yapılanmıştı. Bazı burjuva diffüzyonist etnograflar, bu yüksek kültürün ortaya çıkışını, eski dünyanın kültürlü halkları tarafından ortaya konan etkiyle açıklamak eğilimindedirler. Ancak bu görüş lehine ciddi kanıt yoktur. Büyük olasılıkla, sınıflı düzen ve yüksek kültür, maddî üretimin gelişiminin verimli iç şartları sayesinde, Merkezî Amerika ülkelerinde bağımsız yapılanmıştır. Bu nedenle Merkezî Amerika halklarının dinleri de bağımsız gelişimin meyvesidir. Onlara hiç de eski dünyanın Mısır, Babil yahut başka dinlerin etkisi değil, ahalinin maddi ve toplumsal yaşam şartları yansımıştır.

İspanyol Kankistadorları ve sömürgecileri, bu halkların özgün kültürlerini tamamen yıktılar. Onların eski dinlerinden sadece çok az arkeolojik eserler ve daha da az dinî metin artıkları kaldı. Onların dini inançlarının tablosunu yeniden yaratmaya kısmen XVI. - XVII. yy.daki İspanyol tarihçilerinin tam olmasa da kıymetli tanıklığı imkân vermektedir.

Merkezî Amerika halklarında Amerika'nın diğer kabilelerinden daha yüksek gelişimli tarım ekonomisi egemendi. Tarım kültürü hemen hemen her yerde yoğun suni sulama sisteminde temellenmişti. Peru'da dağ terasları, Meksika'da *"yüzer bahçeler"* (çinapa) bulunmakta idi ve toplumsal iş bölümü kesin olarak vardı. Çeşitli mesleki zanaatlar ayrışmışlardı. İncelmiş çömlekçilik tekniği, renk-

li metallerin işlenmesi, ince kuyumculuk üretimi, karmaşık dokumacılık vb. Gerek komünal topluluk içi, gerekse münferit bölgelerarası canlı değiş-tokuş yürürlükteydi. Bu zeminde soyun ya da komünal köy topluluğunun sağlam kalıntıları korunmuş da olsa, toplumsal hayatın karmaşık biçimleri, keskin sınıfsal tabakalaşma gelişmiş, sağlam devlet iktidarı yapılanmıştı.

Merkezî Amerika'ya Avrupalılar gelmeden önce, dinle ilişkili olarak herbirinin özgün bir tabloyu temsil ettiği dört bağımsız büyük kültür merkezi var idi. Bunlar; Merkezî Meksika'da Aztekler, Guatemala ve Yukatan'da Maya kültürü, Kolombiya özellikle de Bogota çevresinde Çibça kabilesi ve Peru'da egemen İnka kabilesi ile Keçua'dır

Bütün bu dört merkezde bir ve ortak bir olayı farketmek mümkündür. Bu ortak olay, Amerika'nın daha az gelişmiş halklarının dinî inançlarını hatırlatan çok arkaik biçimlerinin, kabile fetihlerince konulan karmaşık devlet tapıncı ile iç içe geçmiş olmasıdır. Bu bölgelerde, köylülüğün tarımcıl dininin yanısıra, rahiplerin alacalı bulacalı ilahiyat-mitolojik sistemi de gelişmişti.

Meksika'nın Eski Halklarının Dini

Pueblo Kızılderilileri ve onların komşularındaki egemen tarım tapıncına benzeyen Azteklerden önceki tarım tapıncı, görünüşe göre Meksika dininin temelini teşkil etmeye devam ediyordu. Tarımın koruyucusu tanrılara tapınç, yağmur çağıran büyü ayinleri, mısır bitkisinin tanrılaşması gibi şeylerden de anlaşılacağı gibi, Meksika Panteonundan ilahların bazıları, eski tarımcı din tablosu ile bağlarını koruyorlardı.

Ancak inançların bu arkaik tabakasını Aztek fatihlerince yaratılmış olan daha karmaşık biçimler sarmalıyordu. Aztek toplum ve devlet yapısının kendisi yeterince karmaşık idi. Komünal soy topluluğu korunmuş olmasına rağmen, sosyal tabakalaşma artık önemli bir dereceye varmıştı. Asilzadeler, hür komünal topluluk üyesi savaşçılar, köleler, tabi kılınmış kabileler (donnikler) ve bu zemin üzerinde maddî üretimden tamamen kopmuş ve kendini tamamen dine adamış ayrı özel rahip tabakası ayrılaştı. Rahipler muhtelif

tanrıların mabetlerinde kooperatifler teşkil etmişler, toprakları sahiplenmişler ve ahaliyi muazzam şekilde etkiliyorlardı. Onlar takvimin, çok karmaşık vakayinamenin ve hiyerolofik yazının erbabı idiler. Onlar ayrı özel okullarda asilzadeden gençleri, geleceğin rahiplerini eğitiyorlardı. Rahiplikte sıkı hiyerarşi var idi. Yüksek rahiplik görevlerine sadece asilzade ailelerden gelenler ulaşabiliyordu. Rahipler sert disipline tabi idiler. Birçok ağır sınırlamalara ve yasaklara uyuyorlardı. Hatta kendilerine eziyet dahi ediyorlardı. Tapınç merkezleri olarak çok sayıdaki tapınaklar hizmet veriyordu. Onlar ekseriyetle, tepesindeki açık meydanla basamaklı piramit (teokalli) tipinde idiler.

Tanrılar

Meksikalılarda pek çok sayıda ve karmaşık tanrı panteonu var idi. Onların isimlerinden onlarcası bilinmektedir. Onların arasında doğa unsurlarının ve güçlerinin timsalleri ve insan faaliyetlerinin çeşitli türlerinin koruyucusu tanrılar vardı. Özellikle tarım ekonomisi ile bağlantılı tanrılar önemli anlama sahipti. Tlalok yağmur gönderen tanrı (başka bir rivayete göre Thlalok) çok sayıda idi. Sinteotl ana gıda besin bitkisi mısırın erkek timsali. Tonantsin *"anamız"* bereketin ve çocuk doğumunun tanrıçası (sonraları İspanyol misyonerleri Hıristiyan Madonna ile bağdaştırmaya çalışmışlardır) ve pek çok başka diğerleri.

Panteondaki en önemli yeri çeşitli kökenden üç tanrı örneği tutuyordu. Onlardan biri olan Ketsalkoatl başlangıçta muhtemelen totemik çizgili kültür kahramanı idi. Ketsalkoatl *"dik duran yılan"* bu güne kadar Pueblo Kızılderililerinde ve diğer Kuzey Amerika kabilelerinde korunmuş olan, kısmen yılan tapıncıyla bağlantılı totem fratrisine kadar giden örnektir. Ancak bu tanrı örneği insanımsılaştırılmış olup, uzun beyaz sakallı ihtiyar görünüşünde tasvir ediliyordu. Bu ilahın Azteklerce, öncüllerinden (Tolteklerden) alınarak benimsendiği açık ve nettir. Kettsalkoaltl'a en önemli tapınç merkezi ve onun baş mabedi Meksika'nın en eski kültür merkezlerinden biri olan Çokul'da bulunuyordu.

Diğer tanrı Tetsakatlipoka *"duman tüten cam"*, yıkıcı yakıcı

başlangıç olarak güneş timsalince temsil ediliyordu. Onun sıfatı, güneşin sembolü aynalı kalkan idi. Bu, kanlı kurban talep eden acımasız asık suratlı tanrı idi. Tetsakotlipoka'nın başlangıçta başlıca üç Aztek kabilesinden birinin, Tetsukanlıların kabile tanrısı olduğu anlaşılmaktadır.

Üçüncü ilah Uittsilopoçtli, kökeni bakımından o çok arkaik derinliklere sahip idi. Onu kalibri (Merkez ve Güney Amerika'da yaşayan küçük kuşlar) totemine bağlamak mümkündür. Ancak küçük masum yaratıklarla bağlantısının aksine, Uittsilopoçtla kanlı kurbanlar talep eden merhametsiz ilah idi. Başlangıçta Tenoçokların, Mohikanların kabile tanrısı idi ve Mohikanlar Aztek Devleti'nin başına geçtikleri zaman o savaş tanrısı, yüksek tanrılardan biri yapıldı. Ona Tetsakatlipok'a olduğu gibi insan kanını kurban sunuyorlardı. Bu kurbanlar esirlerden ya da Azteklerin kendi asilzade ailelerinin gençlerinden idi.

İnsan kurban sunma. (Eski Astek el yazılarından resim)

İspanyalıların gelişinden önceki bu kurbanların sayısı binlerle sayılmaktadır. Meksikalılar komşu devletlerle, mesela Tlaskalan-

lılarla kurban sunmak için esir elde etme özel amacıyla, savaşları yenileme üzerine periyodik olarak aralarında sık sık sözleşmeler yapıyorlardı. İnsanlık tarihinde bu belki de dinî gerekçeyle birbiriyle savaşmak üzere iki devletin sözleştikleri tek olaydır.

Esirleri tanrılara kurban sunma geleneği, Meksika'da sınıfsal ilişkilerin yine de yeterince gelişmediğine tanıklık etmektedir. Aksi halde esirleri öldürmezler çalışmaya zorlarlardı.

Uttsilopoçtli'ye tapınçta daha eski *"tarım"* tabakası korunmuştur. Senede iki defa düzenlenen bayram törenleri zamanında, bu tanrının ballı ekmek hamurundan muazzam büyüklükte tasviri hazırlanıyordu. Bu tasvir dini ayinlerden sonra parçalara ayrılıyor ve bayrama katılanlarca yeniyordu. Burada karşımızdaki olay, eski halkların çoğunda bilinen, Hıristiyanlıktaki esrarengiz şarap ekmek yedirme ayininde kalıntı biçiminde korunmuş olan tanrı yeme ziraat ayinidir.

İspanyol yazarlarınca XVI. yy.da tasvir edilmiş olan, törenle insan kurban sunma ayini zikretmeye daha çok değerdir. Bu tanrı Tetsakatklipoka'nın şerefine düzenlenen başta gelen bahar bayramıdır. Ona kurban olarak, esirlerden fiziken kusursuz en güzelini kurban ayininden çok önce seçiyorlardı. Kurban olarak seçilmiş olan tanrının cisimleşmesi sayılıyor, bütün bir yıl boyunca lüks ihtişam ve ihtiram içinde, ancak sıkı gözetim altında yaşıyordu. Bayrama 20 gün kala tanrıça sayılan 4 güzel kızı ona eş olarak ve hizmet etmesi için veriyorlardı. Fakat bayram günü, esir bu şanları şerefleri hayatıyla ödüyordu: Onu tapınağa götürüyorlar, rahipler onu Teokalli'nin tepesine çıkararak ayin taşının üstüne göğsü yukarı gelecek tarzda yatırıyorlardı. Daha sonra yüksek rahip taştan bıçakla onun göğsünü yarıyor, yüreğini koparıyor ve bu yüreği güneş tanrıya sunuyordu.

Mitoloji

Asteklerin evren doğum mitolojilerine göre, herhangi bir zamanda yaratıcı tanrı Tloke-Nauake (sırf soyut bir örnektir ve ona tapınç gösterilmiyordu) tarafından yaratılmış olan evrenin tarihinde 4 evrensel dönem ya da devre birbirinin yerine geçiyordu. Devre-

lerden her biri katostrofla sona eriyordu. "Evrensel yangın; tufan, boran, açlık." (Bunların sıralanışı çeşitli bilgilere göre farklılık arz etmektedir.) Bu inanışa göre, içinde bulunduğumuz evrensel dönem dünyanın yok oluşuyla sonuçlanacaktır. Bu eshatolojik fikriyatta sınıflı topluma özgü kötümser psikoloji yansıyor gibidir.

Maya Dini

Yukatan yarımadasında hayat bulan Maya Devleti'ndeki egemen tapınç bir miktar başka karakterde idi. Maya'nın tüm kültürü olduğu gibi dinleri de bizce Meksika halklarının dininden daha az bilinmektedir. Maya Devleti İspanyollar gelmeden önce gerilemeye başlamıştı. İspanyol fatihler onların kültürüne son vuruşu yaptı.

Maya'nın eski hiyeroglif yazıları şimdi çözümlenmektedir. Onun korunmuş olan eserleri; Drezden, Madrid ve Paris *"kanunları"* dinî içeriklidir. Onlarda çeşitli tanrı isimleri anılmaktadır. Yakın zamanlara kadar onlar okunamamıştı. Alman bilgin Şelhas (1897) Maya tanrılarını Latin harfleri ile deyimlendirmeyi önermişti. Tanrı A, Tanrı B, Tanrı C vb. Mamafih onlardan her birinin fonksiyonu bilinmekte idi. Şimdi artık onların isimleri de az çok bilinmektedir.

Maya Panteonunda başlıca yeri tanrı İttsamna (Şelhas'a göre Tanrı D) tutuyordu. Bu tanrı kökeni bakımından muhtemelen kabile ya da kent tanrısı İttsamna, kentinin kurucusu, sonradan (yazıyı ve tüm bilgileri yaratan) kültür kahramanı ve göğün tanrısıdır. Keza Mayyapana kentinin koruyucu tanrısı ve mitolojik aristokratik Kokomlar soyunun soy başkanı, tüm Maya kentini bir zamanlar kendi iktidarı altında tutan Mayyapana hanedanlığının hükümdarı Kukulkan'a tapınç da belirgin bir rol oynamıştır. Kukulkan (yarı insan-yarı yılan) Meksikalı Ketsalkoatly örneğine yakındır. Hatta isimlerinin anlamı bile aynıdır, *"dik duran yılan"*. Maya mitolojisinde dünyanın yaratılışında önemli rol atfedilen rüzgâr tanrısı Hurakan da (Rusça *"uragan"*. Kasırga, bora kelimesi buradandır) dikkate değerdir.

Maya'nın evren doğum mitolojisi çok karmaşık ve tumturaklıdır. Bu mitoloji, Kiça dilinde yazılmış ve XVII. yy.da bir İspanyol tarafından İspanyolcaya çevrilen *"Popol Vuh"* kitabında özetlen-

miştir. Mitte yaratıcı tanrıların (Yüce ana ve Yüce baba) dünyayı belli bir düzen içinde nasıl yarattıkları anlatılmaktadır. Yeryüzünü, hayvanları, sonra da insanları. İnsanı ilk önce kilden sonra da ağaçtan yaptılar, ancak iki girişim de başarısızlıkla sonuçlandı. O zaman tanrılar insanları öğütülmüş mısırdan yarattılar. Önce 4 tane erkek sonra da 4 tane kadın (4 Kızılderililerde kutsal sayıdır). Aynı mit, tanrılardan birinin, bir kızın ölü kafasından mucizevi tarzda yarattığı tanrılaşmış ikiz kardeşlerin kahramanlıklarını da anlatmaktadır.

Diğer mitolojik eser *"Çilam-Balam"* evrensel dönemler üzerine ve evrensel tufan üzerine hikâyeyi içermektedir. Dünyanın gelecekteki katastrofu üzerine eshatolojik mit de var. Bunlar yerlilerin eski Amerikan mitolojisi üzerine tek kitabıdır. Yukatan kentinin dinî merkezleri olan geniş popülariteye sahip en büyük mabetler, tapınaklar burada bulunuyordu. Tapınaklar muazzam büyüklükteki basamaklı piramit türünde inşa edilmişlerdi. Mayalarda, Aztek dininde olduğu kadar kanlı tapınç rolü oynamaktan uzakta olsa, tanrılara aralarında insanlar da olmak üzere kurbanlar sunuluyordu. Bu geleneğin başlangıcı en sonraki Astek fatihlerinin etkisine atfedilmektedir. (XV. yy.)

Mamafih anlatılanların tümü daha çok rahiplerin ve aristokrasinin dinini karakterize etmektedir. Halk yığınlarının kendilerine özgü başka inançları vardı. Mahsul veren yağmurun ve bereketin çok sayıdaki ruhlarına (çaklara) inanç. Çaklar dünya ülkelerinin 4 yönü ile bağlantılı idi.

Nagualizm

Yakın zamanlara kadar Guatemala (Maya) Kızılderililerinde (XVI. - XVII. yy. İspanyol yazarlarınca işaretlenmiş olan) kişinin ikincisi olan hayvan (nagual) üzerine çok ilginç inançlar korunuyordu. Her insanın esrarengiz ormanda yaşayan herhangi bir hayvan türünde ikincili vardır. Şayet bu hayvan ölürse insanın da ölmesi gerekmektedir. Bu inanç bir çeşit totemizm kalıntısı olup, aynı zamanda Kuzey Amerika Kızılderililerindeki kişisel koruyucu ruhlar tapıncına da yakındır. Dinin bu son biçimine bazen *"nagual"* kelimesinden dolayı Nagualizm adı verilmektedir.

Çıbça - Muisklerin Dini

Eski Amerikan medeniyetinin üçüncü merkezi şimdiki Kolombiya'nın başkenti Bogata'nın bulunduğu yerde, Magdelana nehrinin batı kısmından ona bitişik bölgede yer almaktadır. Burada egemen olan grup Çıbça (muiskler) yüksek kültür yaratmışlardır. Çıpça-Muisklerde dinî tapınç merkezleri ve ırsi rahiplik ile beraber tapınaklar vardı.

Tapınç merkezlerinden biri Bagata'dan uzak olmayan kutsal göl Guatabita idi. Göl tanrının cisimleşmesi sayılıyor ve ihtiram gösteriliyordu. Çoğu hallerde altın ve kıymetli taşlar zümrütler kurban olarak bu göle sunuluyordu. Belirli bayram gününde, değerli nesneleri toplamış olan hükümdar kayıkta gölün ortasına kadar yüzüyor ve kurbanı suya atıyordu. İnsanlardan da kurbanlar sundukları oluyordu.

Çıpça-muisk dininde savaşın koruyucu tanrılarına tapınç ve savaşla bağlantılı ayinler büyük rol oynuyordu. Güçlü yiğit kişiler kutsal kişiler sayılıyordu ve onların vücutları ölümlerinden sonra mumyalaştırılıyordu. Bu mumyaların kullanılış tarzı olağanüstü dikkate değerdir. Onları çarpışmanın en şiddetli yerine sedyelerde getiriyorlardı. Ve onlar da sanki savaşçıları coşturarak kendi halkından yana çarpışmaya devam ediyorlardı.

Aynı Meksikalıların Kettsalkoatlya'yı tasvir ettikleri beyaz sakallı ihtiyar gibi, Çıbça dininde de kültür kahramanı Boçika büyük rol oynamıştır. Boçika mitine göre, Boçika güneş tanrısıdır, onun karısı tanrıca ay ise insanları öldürmek istiyordu. Boçika onlara tüm sanatları ve zanaatları öğretmek istiyordu.

İnkalar Devletinin Dini

Eski Amerikan medeniyetinin dördüncü merkezi, Avrupalı kolonizatörlerin gelişine kadar İnkaların egemenliği altında olan Peuran Devleti'dir. İnkalar zaten yüksek kültürlü olan ülkeyi zaptetmişlerdi. Ancak onlar sıkı merkezîleşmiş sağlam devlet sistemini yaratmışlardır. İnkaların devlet yapısındaki kabilelerin çeşitliliği ve gelişim seviyelerinin farklılığı yüzünden, tapıncın yeterin-

ce arkaik biçimleri korunmuş idi. Fatihlerin beraberlerinde getirdikleri ya da yarattıkları tapınç biçimleri ise daha gelişkin idi.

İnkalarca kurumlaştırılmış olan devlet tapıncı, çeşitli tanrılara tapıncı bir araya getirip birleştirerek ve teşkilatlanmış hale gelmelerini sağlayarak merkezîleştirme girişimi olmaktadır. O, teşkilatlanmış, hiyerarşik olarak korporasyonlara ayrılmış rahiplerin elinde bulunuyordu. Rahiplerin başında yüksek rahip vardı. Keza falcılar, hekimler, kara büyücüler de var idi.

İnkaların devlet tapıncında merkezî yeri, İnkaların koruyucusu güneş ilahı tutuyordu. Hükümdarlığın başkenti Kusko'daki Güneş Tapınağı başlıca devlet mabedi idi. İlah; insan yüzlü, ışınlı büyük altın disk türünde (onun timsalleştiriliş alameti) tasvir ediliyordu. İnka devletinin başı, güneşin oğlu ve bu ilahın yüksek rahibi sayılıyordu.

İnkalar kendilerinin bu tanrısını çeşitli isimler altında bilinen daha eski yöresel tanrılarla bağdaştırmaya çabalıyorlardı. Onlardan en yaygın olanı Virakoça'dır. Virakoça anlaşılan başlangıçta kültür kahramanı idi ve mitler de o eski fratri bölünüşü ile bağlantılıydı. O insansılaştırılmış olarak tasvir ediliyordu ve efsanelerde faaliyetlerinin sona erişi ile batıya bir yerlere denizin ötesine giden eski reis olarak resmediliyordu. Ona tapıncın başlıca merkezi, (eski İnka öncesi kültür ocağı) Tiauanako'daki Titikaka Gölü'nün yakınında bulunuyordu. Mamafîh Virakoçiey tapıncının asıl İnka diniyle olan tarihsel bağlantısı aydınlanmamış kalmaktadır.

İknalarda; Karı - koca çift Paçakamak ve Paçamama, toprağa bereket verenlerin timsalleri, yıldırımın, yağmurun, denizin vb. tanrıları gibi başka yüce tanrılar da vardı.

İnka hanedanlığının kurucusu efsanevi Manko, kapalı yarı tanrı sayılıyordu. O mite göre güneşin soyundandır. Yerin altından mağaradan üç erkek kardeşi ve dört kızkardeşi ile beraber çıkmıştır.

Peru'da tanrılara tapınç Asteklerde olduğu kadar çok sayıda olmasa da insan kurban sunmayı da kapsamaktaydı. Tanrılara genel olarak esirlerden ya da bağımlı kabilelerden, İnka'nın yeni hükümdarının tahta çıkma olayı üzerine yahut İnka'nın kendisinin başkanlık ettiği zamanki savaş seferi öncesinde kurban sunuyorlardı.

Fakat tapıncın böylesi devletçil biçimlerinin yanısıra, eski halkçıl biçimler de korunmuştu. Totemizmin açık kalıntıları vardı. Tarihçi (yarı İspanyol-yarı İnka) Garsilaso de la Vega'nın bildirdiğine göre her yörenin kendi tanrısı vardı. Hayvan, ağaç, taş vb. örneklerde, güya kabile atalarının yerin altından çıkıp geldikleri kutsal yerlere ve ataların ruhuna tam anlamıyla ihtiram gösteriyorlardı. Onlara Uaka adını veriyorlar, maamafih bu kelime genel olarak tüm kutsal şeyleri ifade ediyordu.

Çeşitli kaynaklardaki bölük pörçük zikretmelere göre, hiç olmazsa bazı Kızılderililerde ilahlara ihtiram göstermeye eleştirel tavır doğmaktaydı. Sonuncu İnka üzerine anlatılanlara göre, o güneşin tanrılaştırılmasına şüpheyle yaklaşıyordu. Bu inanışa göre, güneş şayet yüksek tanrı ise (konuşuyordu o) her gün aynı yolu tekrar etmesine kim zorlayabilirdi? Hür düşüncenin bu ufacık ışığı bir hayli dikkate değerdir.

BÖLÜM 14

DOĞU ASYA HALKLARININ DİNLERİ

1. ÇİN'İN DİNİ

Şan Dönemi Dinî Eserleri

Çin dinine ilişkin en eski arkeolojik ve yazılı kaynaklar M.Ö. 2000 yıllarına Şan(in) dönemi hanedanlığı yani Şan(in) kabilesinin egemenliği zamanına aittir. O zamanlar soy ilişkilerinin sağlamca tutunduğu ilkel ataerkil devletin doğduğu günlerdi. O zamandan bu yana çok sayıda fal kemikleri korunmuştur. Bir zamanlar Şan Devleti'nin merkezinin olduğu yerde, Henan Vilayeti, Anyan Beldesi, Syaotun köyü yakınlarında (1899 yılından başlayarak) bulunmuş olan hayvanların kürek kemikleri, kaplumbağa kabukları vs. gibi bulunan kemikler 100 binden fazladır. Onların yaklaşık %30'u güçlükle okunabilen en eski Çin hiyerografik yazısıyla kaplıdır. Yazılar kısa kısa olup büyük ekseriyeti fal açanın cevabını almak istediği soruları kapsamaktadır. Sorular ziraata, havaya, savaşa, ava, kurban sunmaya vb. ilişkindir. Anlaşılan kürek kemiğini yahut kaplumbağanın kabuğunu, yazılı ya da yazısız ateşe atıyorlar, sonradan rahip-falcı oluşan çatlakların biçimine göre cevapları veriyordu. Bu usûl Asya'nın çoğu halklarınca şimdi de bilinmektedir. Yazılarda sık sık sorularla başvurulan *"tanrı"* (yahut Sandi) anılmaktadır. Mesela *"bu sene tanrı yeterince yağmur gönderecek mi?"*, "Van (bey) kent temeli atmak istiyor tanrı bununla mutabık mı?" vb. Muhtemelen bu Şanların kabile tanrısı idi.

Tanrı hakkında yapılanmış olan bu gibi tasavvurların yanısıra daha arkaik totemik inançların da korunduğu anlâşılmaktadır. En son zamanlarda bulunan metinlerden, Şanların kırlangıç kuşunu

kendi totemleri saydıkları varsayımını yapmak mümkündür. Sovyet Çinoloğu G.G. Stratanoviç, eski Çinlilerin totemik inançlarının birtakım göstergelerini kaynaklardan açığa çıkarmıştır. Mesela sözkonusu fal kemiklerinde, At kabilesi, Köpek kabilesi, Koyun kabilesi gibi kabilelerin totemik adlarıyla karşılaşılmaktadır,. Anlaşılan bu inanışta hayvanlar da bitkiler de totem olabiliyordu. Onların adları daha sonraları folklarda ve dini sembollerde geçmiştir.

Profesyonel rahiplerin, hem de çeşitli uzmanlarının bulunduğuna dair bilgiler de vardır. Bu; falcılar, şi-hava kayıtlarını tutan, u-büyücü sihirbazlar, Çju-tanrıya dua edenler yani muhtemelen kurban sunucular.

Çinlilerin dini inançlarına ve ayinlerine sınıfsal tabakalaşma keskince yansımıştır. Onlar, hükümdarların ve beylerin ölülerini büyük özenle gömüyorlar ve onlarla birlikte türbelere öldürülmüş (kurban sunulmuş) kölelerini de koyuyorlardı. Gene de Şan-in dini hakkında bildiklerimiz çok azdır.

Çjou Döneminin Dini

Bir sonraki Çjou (M.Ö. 1122-255) döneminin dini hakkında çok daha fazla bilgi bulunmaktadır. Çjou kabilesi İn kabilesinin egemenliğine son verince daha da gelişkin, toplumsal ilişkiler temelinde daha yaygın ve kudretli devleti yarattılar. Bu zamana doğru artık münferit beyliklerin halkı kenara iten büyük köle sahibi asilzadeleri ayrıcalaşmıştı. Asilzade soyları her zaman Çjou hükümdarının iktidarını tanımayıp, aralarında mücadele ediyorlardı. Beyliklerde (Tsi, Lu, Sun, Tso ve diğerleri) bürokratik yönetim sistemi yerleşmişti. Yazı yavaş yavaş gelişiyordu. Öğrenimli hizmetli bürokrasi tabakası ayrıcalaşıyordu. Bu tabakanın arasında sadece beyliğin yönetimini değil, yazıyı ve tüm kültürü elinde toplamış olanların politik, felsefî, dinî etik sistemleri birinci binyılın ortalarından milada kadar yapılanmaya başladı.

Onların arasında, köylü yığınlarının ve zanaatkârların emek tecrübelerini ve keza bürokrasinin pratik ihtiyaçlarını belli ölçüde yansıtan materyalist öğretiler de var idi. Bu materyalist öğretilerin başında, Han Feym'in olduğu (M.Ö. III. yy.) Fatszya (kanun şinaslar) Okulu'nun görüşleri meşhurdur.

Ancak Cjou döneminin ikinci yarısında ortaya çıkan bazı felsefe sistemleri, ilerde Çin'in devlet dini olacak olan dini öğretilerin gelişimi için temel hizmeti görüyorlardı. Bununla Konfüçyüscülük ve Doasizm'i kastediyoruz.

Lao-Tszı Öğretisi

Yaklaşık M.Ö. VI. yy.da yarı efsanevi filozof Lao-Tszi'nin (ki adı harfiyen *"ihtiyar filozof"* anlamındadır) öğretisi yapılanmaya başladı. Lao-Tszı öğretisi onun sözlerinden özetlenmişti ve *"Dao-de-tszı", "Dao hakkında kitap"* bilge fakat yer yer çok eski zamanların muammalı vecizelerinin derlendiği kitap (ki o sadece felsefenin gelecekteki gelişimine değil, özellikle dinin gelişimine çok esaslı etkiler göstermiştir.) büyük değil fakat ilginç felsefi çalışma türünde düzeltilmişti.

Lao-Tszı felsefesinin ana fikriyatı Dao fikri idi; *"Dao"* kelimesi Çin dilinde harfiyen yol anlamındadır. Ancak felsefi sistem içinde o çok daha geniş, metafizik, dinî öz kazanmıştır. *"Dao"* sadece yol değil, aynı zamanda hayat tarzı, metot, prensip anlamındadır. Bu anlayışı Grekçe meşhur gnostik *"logos"* anlayışı ile yakınlaştırmaya çalışıyorlardı.

Ancak gene de bazı Çinli ve diğer bilginler Lao-Tszı öğretisinde materyalist unsurları da var saymaktadırlar. Dao tabiattır, objektif dünyadır diyerek, *"Dao"* anlayışını materyalist kabul etmek mümkündür. Lao-Tszı'nın ardından gidenlerden bazıları (Han Fey, Yan Çju) Lao-Tszı öğretisini materyalist yönde geliştirerek Dao'yu böyle anlamaktaydılar.

Loa-Tszı felsefesi kendine özgü diyalektikle işlenmiştir. *"Her şey var olandan ve var olmayandan (ademi mevcudiyetten) meydana gelmiştir. Olanaksızın ve mümkün olanın icrasıdır. Biçim, uzundan ve kısadandır. Yüksek alçağı kendine tabi kılar. Yüksek ses alçağıyla Ahenk meydana getirmektedir. Önceden var olan gelecekte var olacak olanı kendine tabi kılıyor.", "Yetkinleşmemişten bütün meydana gelmektedir. Eğriden doğru, Derinlikten sığlık, Eskiden yeni."* , *"Büzüşen-genleşiyor, zayıflayan-güçleniyor, yokolan-yenileniyor."*

Fakat bu diyalektik çok ham idi. Tao-Tszı onu zıtların mücadelesi olarak değil uzlaşması olarak anlıyordu. Buradan, *"İnsan yapamazlığa vardığında yapılmamış bir şey kalmaz", "Halkı seven ve yöneten kişinin faaliyetsiz olması gerek"* pratik sonuçları çıkarılıyordu. Bize tamamen acayip gelen fikirlerde pratik felsefenin ve ahlakın ana fikri görünmektedir. Loa-Tszı: Birşey yapmamanın faaliyetsizliğin, Kvietizm'in prensibidir. Doğada ya da insanların hayatında bir şeyler yapma, bir şeyler değiştirme hevesi mahkûm edilmektedir. Lao-Tszı her türlü bilgiyi de şer saymaktadır: *"Kutsal adam"*, ülkeyi yöneten *"bilgelerin bir şey yapmaya yeltenmemeleri için çalışmaktadır. Her şey faaliyetsizlikle yapıldığı zaman (yeryüzünde) tam sükûnet olacaktır." "Her türlü bilgiden muaf olan, hiçbir zaman hastalanmayacaktır.", "Bilgisinin derinliğini bilen ve cahil olarak kalan kişi tüm dünyanın örneği olacaktır.", "Bilgi olmadığı içindir ki ben hiçbir şey bilmiyorum.", "Ben hiçbir şey yapmadığım zaman halk daha iyisini yapıyor, ben sakin olduğum zaman halk adil olmaktadır, ben yeni hiçbir teşebbüse girişmediğim zaman halk zenginleşmektedir."*

Lao-Tszı halkın arasında hükümdarın iktidarını çok yükseklere yerleştiriyordu. Ancak onu sırf ataerkil iktidar olarak anlıyordu. "Dao yücedir, gök yücedir, yeryüzü yücedir ve nihayet hükümdar yücedir. Demek ki dünyada dört yücelik vardır ve onlardan birini hükümdar teşkil etmektedir." Bu Polenezyalı Tui-Tonga tipinde kutsal ve faaliyetsiz reistir. Lao-Tszı çağdaşı devlet iktidarlarına olumsuz yaklaşmaktadır: *"Devlet vergileri aşırı derecede büyük ve ağır olduğu içindir ki halk açlık çekmektedir. Halkın felaketinin sebebi özellikle budur."*

Başlıca fazilet nefse hakimiyettir. *"Göğe hizmet"* ve insanları yönetmek için herşeyden iyisi nefse hakimiyeti uygulamaktır. Nefse hakimiyet ahlakî yetkinleşmenin başlangıcı olan faziletin ilk basamağıdır.

Kvitizmin ve durgunluğun bu ideolojisinde Çjou dönemi Çin toplumunun, belirli toplumsal tabakasının mevcut düzenini korumaya çabalayan (bu,şi, u,çju) eski ataerkil rahipliğin zihniyeti yansımaktadır. Rivayete göre Lao-Tszı'nın kendisi devletin hizmetinde

arşivi yönetiyordu. Ancak devletteki düzensizlikten hoşnutsuz olduğundan görevini bırakıp inzivaya çekilmiştir.

Çin'de şimdi de egemen olan üç dinden biri olan Dao adı verilen dinin gelişimine Lao-Tszı öğretisi temel olmuştur. Biz ilerde bununla daha ayrıntılı tanışacağız.

Kun-Tszı Öğretisi

Lao-Tszı ve öğrencilerinin kitaplarıyla hemen hemen aynı zamanda, bugün Çin'de egemen olan diğer dinin kökünün vardığı temeli atan felsefî eserlerin başka bir grubu ortaya çıkmıştır. Kun-Tszı ya da Konfüçyüs. Konfüçyüs felsefesi ve okulu kökeninin kırıp geldiği yer itibariyle Lao-Tszı felsefe sisteminden köklü tarzda ayrıdır. Onlar bürokrasi görevlilerinin çıkarlarını ve görüşlerini yansıtmaktadırlar.

Klasik Konfüçyus kitapları *"Beşli kitaba"* (U-tsizin) ve *"Dörtlü kitaba"* (Sışu) dağılmıştır. Bu kitapların hepsi dinî sayılmaktan uzaktır. Onların bazılarının dinle hiçbir alakası yoktur. Klasik *"Beşli kitap"*, hâlâ şimdi de Konfüçyus dininin temel kanunlarıdır ve şu eserlerden oluşmaktadır:

En eski kitap *"İ-tszın"* (değişimlerin kitabı) kısmen evren doğum ve mitolojik muhteviyatın eski şiirlerinin derlemesidir. *"Şi-tszin"* derlemesinin 4 parçasından sonuncusunda, dini ayinlerle ve kurban sunmalarla bağlantılı olarak icra edilen dini şarkılar ve marşlar vardır. *"Li-tsizin"* (Merasim kitabı) hepsi dini anlama sahip olmaktan uzak da olsalar çok sayıda ayinlerin tasvirleridir. Son kitap *"Çun-tsyu"* (Baharın ve Sonbaharın Kitabı) Çin beyliklerinden birinin çok kısa, kuru, özdeyişli hiçbir dini unsur içermeyen vakayinamesidir.

"Sı-şu" (Dörtlü kitap)'ı aşağıdaki kitaplar teşkil etmektedir: *"Da-syue"* (Yüce öğreti.) Konfüçyüs'e göre insanın kendini mükemmelleştirmesi hakkında öğreti olup, Konfüçyüs'ün öğrencilerinden biri tarafından özetlenmiştir, *"Çjun-yun"* (Ortalama hakkında kitap) tüm ahenge uymak ve aşırıya kaçmamak gerektiği hakkında öğreti; *"Lun-yuy"* Konfüçyüs'ün ve onun öğrencilerinin veciz

özdeyişlerinin kitabı; *"Men-tszi"* Konfüçyüs'ün en son öğrencilerinden, en seçkinleşmiş olan Men-Tszı felsefesinin öğretisi.

Konfüçyus eserlerinin özü nedir? Hikâye kısmını yani tarihi hikâyeleri ve vakayinameleri bir kenara bırakarak, sadece dinle doğrudan ilişkisi olanlara baksak dahi, biz onlarda dinî-mistik elemanlara çok az pay bulmaktayız. Konfüçyus öğretisinin esası, davranış kuralları ve doğru yaşam tarzı hakkında öğretidir. Bu politik ve özel hayatın sistemidir. Konfüçyüs'ün kendisi, metafizik evren doğum ve mistik sorunlarla az ilgilenmiş ve esas dikkati öğretinin pratik tarafına yöneltmiştir. O diğerlerinin arasında, diğer bazı efsanevi din kurucularından farklı olarak tamamen tarihi bir kişiliktir. Onun biyografisi yeterince iyi bilinmektedir. (Geleneklere göre onun yaşam yılları M.Ö. 551-479' dur) O Lu beyliğinde yüksek ünvan sahibi seçkin bir kişi idi. Ona atfedilenlerin tümünün aslında onun tarafından yazılmadığı da bir gerçektir ve onun başlangıçta yazdıklarının tamamı da bize ulaşmış olmaktan uzaktır. Ancak yazarın karakteri kitaplarda yeterince net yansımıştır. Yazdıkları sadece pratik davranış ölçüleri sistemini de içeren, devletin iyi yönetilmesi üzerine, devlet hizmetinin dürüstçe yönlenmesi üzerine ve aile yaşamındaki doğru düzen üzerine öğretidir.

Din Olarak Konfüçyusçuluk

Bu temel üzerinde özellikle çağdaş eğitimli Çinliler arasında Konfüçyüsçülüğün genel olarak din olmadığına dair düşünce yapılanmıştır. Bu bir yandan felsefî sistem diğer yandan ise devlet ve özel halkın kurallarıdır denilmektedir.

Bu düşünce elbette doğru değildir. Konfüçyüs'ün kitaplarının arasında doğaüstü ruhlarını ve öbür dünya vb. hakkında öğreti tasavvurlarını içerenler de vardır. Diğer yandan bizzat Konfüçyus kendisi büyük bir dikkat ve ihtimamla dinî ayinleri icra etmiş ve sapmadan onları icra etmeyi öğretmiştir. Ölümü üzerine onun kendisi tanrılaştı. Onun şerefine dini ayinleri imparatorun kendisi icra etti. XX. yy. başlangıcında Çin'de Konfüçyus şerefine 1500 tapınak sayılmıştır.

Fakat gene de din olarak Konfüçyusçuluk'un büyük ölçüde ken-

dine özgeliği reddedilemez. Bu özgelik, Konfüçyus öğretisi sadece pratiğe yönelmiş olduğundan değil, Konfüçyusçuluk teşkilatının kendisinin de Han döneminden başlayarak (M.Ö. 206-M.S. 220 yılları arası) yapılanmasından bu yana pek çok kendine has özelliği olmasından kaynaklanmaktadır. Bu özelliğiyle, bizce bilinen diğer dinlerden kesince ayrılmaktadır. Ne eski, ne de yeni Konfüçyusçuluk'ta ayrı özel toplumsal tabaka olarak profesyonel rahipliğin olmadığını söylemek yeterlidir. Konfüçyusçuluk'un kanunlaştırdığı ayinlerin icrası devlet memurlarının aile ve soy başkanlarının omuzuna yükleniyordu.

Kendi özü bakımından Konfüçyus tapıncı, Çin'de eskiden beri geleneksel olarak oluşmuş olan aile-soy ayinlerinin basitçi kanunlaşması olmaktadır. Konfüçyus yeni hiçbir şey öğretmedi. O kendisi ısrarla hiçbir şekilde yeni öğreti ortaya atmadığını, sadece eski kanunların ve düzenlemelerin sıkıca uygulanmasını talep ettiğini tekrar ediyordu.

Atalara Tapınç

Tapınçların en önemlisi Konfüçyus tapıncının da esas içeriği olan atalara tapınç idi. Çin'in resmi dini sayılmayan atalara tapınç, pratikte Çin dinî inançlarının ve ayinlerinin teşkilindeki başlıca kısım olmuştur. Her aile belirli zamanlarda, aile tapıncının ayinlerini gerçekleştirdiği yerde, kendi aile yahutta ibadethanesine sahip idi. Her soy sözkonusu soyun temellerini atana adanmış tapınağa (Myao yahut Tszun-Myao, şimdi sık sık tsıtan diye adlandırıyorlar) sahipti. Her daha büyük soy grubu Sin (Sülale) sülalenin temellerini atana adanmış bizzat kendi tapınağına sahipti. Bu tapınaklardaki kurban sunmalar ve dualar ya ailenin başınca ya da soyun kıdemlilerince uygulanıyordu. Eski zamanlarda küçük ev tapınaklar mezarlıkların yanında yapılıyor, kurbanlar orada sunuluyordu. Ancak Han hanedanlığı zamanında atalara tapınak (Myao) yapımı artık kişinin sosyal durumuna bağlı olarak sıkı kurallara bağlanmıştı. Sıradan insanlar genel olarak ayrı özel Myao inşa edemezler, atalara kurbanı doğrudan kendi konutlarında sunmaları gerekirdi. Memurlar bir tane, efendiler üç, beyler beş, imparator yedi Myao'ya sahip olabiliyordu. Rivayetlere göre ilk başlarda tapınağa ölen kişinin

tasviri olan kukla ya da heykeli konuyordu. Han döneminden sonra uzun beyaz ipek kumaş parçasını ortasına insan figürüne benzetecek tarzda yaptıkları kuklaya hun-ho adını veriyorlardı. Sonraları ataların tasvirinin yerini kırmızı hiyerografilerin yazılı olduğu siyah levhalar -Çju- olmaya başladı. Sun döneminden bu yana (960-1260) yaygın kullanıma giren bu levhacıklar, genel olarak Myao'da muhafaza ediliyordu. Ölenin ruhunu levhaya (Çju'uya) yerleştirmek için ayrıca, özel karmaşık ayinlere ve çağırılara başvuruyorlardı. Ayrı özel yazıcısı definden hemen sonra levhayı yazıyor, ailenin üyeleri ise dizleri üstünde durarak aşağıdaki çağrıyı söylüyorlardı. *"filan yılın, filan ay ve gününde öksüz kalmış oğul şimdi söyleyeceği sözlerle ebeveynlerine başvurmaya cesaret edecektir: Senin vücudun toprağa verildi, fakat senin ruhun ev tapınağına dönsün, ruhun için levha artık hazır, senin aziz ruhun eski konutunu (vücudunu) bıraksın; yeni Myao'ya yerleşsin ordan hiç ayrılmasın."* Bir kaç yıl boyunca tekrarlanan ayinlerden sonra ölünün ruhunu ihtiva eden Çju kesin olarak tapınağa yerleşmektedir.

Çju levhaları, girişe karşıt tapınağın kuzey duvarının önünde bulunan, uzun masa üzerindeki özel ayrı dolaplarda muhafaza edilmektedir. Ayin ve kurban sunma zamanlarında oradan çıkarılıp masalara konuyor ve onların önünde yenilip içilerek kurbanlar yerleştiriliyordu. Bu ayinler senenin belli bir gününde veya aile ya da soyla ilgili düğün, birinin ölümü, çocuk doğumu, aile reisinin yolculuğa çıkması vb. durumlarda uygulanmaktadır.

Mesela düğün merasiminin anlarından birini, damadın babasının ailenin tümünün eşliğinde atalar tapınağına gitmesi teşkil etmektedir. Buba orada levhayı çıkarıp kurban sunuyor, ruhları kurbana indirmek için büyü sözlerini söylüyor. *"Filan sene, ay tarihte ben hürmetkâr torun (İmyarek) rahmetli ata dedeme (İmyarek, ebeveynlerine gelinceye kadar tüm atalarını sırayla adlarıyla anmaktadır.) şunları haber verme cesaretini göstereceğim. Yaşı yetkinleşmiş olan benim filanca oğlum henüz evlenmemiştir, filancanın kızını kendine eş olmak niyetindedir, size hürmetle şarap ve meyveler sunarak ihtiramla bildiriyorum ki natsay (düğün merasimi - S.T.-) ve kız isteme bugün yapılacaktır."*

Atalara benzer dualarla başvurmalar, diğer ailevi olaylarda ol-

duğu gibi takvimi belli bayramlarda da söz konusudur. Mesela senenin dört mevsiminden her birinin ortanca ayında, ailecil kurban sunmanın gerçekleşmesi önerilmektedir. Momentten az biraz önce, aile reisi atalar tapınağına gidip dolaptan çıkarılan levhaların önünde diz çöküp sözlerine başlıyor: *"Ben hürmetkâr torun filanca, bugün filanca mevsimin ortasında siz hürmetlilere kurban sunmayı yerine getiriyorum. Baba, dede, dede babası, dede dedesi, ana, ebe, ebe annesi, ebe ebesi sizin levhalarınızı evin salonuna götürmeye cüret edeceğim tam bir ihtiramla getirilecek kurbanları oraya davet edilen ruhlarınıza ikram edeceğim."*

Çinlilerin dini inançlarına göre insanın en başta gelen görevi oğul hürmetkârlığı (Syao) ve atalara ihtiram göstermedir. Konfüçyus'un eserlerinden birinde konuşulmaktadır: *"Anaya, babaya daima tam saygılı olmak, en sevdikleri yiyecekleri sunmak, hastalandıklarında üzülmek, öldüklerinde yüreğinin derinliklerine kadar kahırlanmak, rahmetliye dini merasimlerle kurbanlar sunmak -işte oğul soyluğunun beş görevi."* Bir Çinli için dinî bakış açısından başına gelebilecek en kötü şey ardından (ölümünden sonra) kurbanlar sunup ölmüş atalarının gönencine özen gösterecek erkek evlat bırakmamasıdır. Özen gösterecek kimsesi olmayan ölülerin ruhları için yakarış ayinleri düzenlenmektedir. Canlı erkek evladı olmayan ölülerin ruhları için periyodik olarak kurbanlar sunup doyurmalar organize edilmektedir.

Çin'deki devletsel tapınç, esas olarak imparatorun atalarına yönelik idi. İmparator çeşitli devlet işleri ile ilgili olarak atalarının ruhuyla ilişki kuruyordu. Konfüçyus'un eserlerinden birinde konuşulmaktadır. *"Hükümdar şayet önemli bir konuya el atacaksa herşeyden önce atalarının tapınağına gitmeli yapmak istediği işi onlara haber vermeli, fallar açtırmalı, göksel alametlerin elverişli olup olmadığına bakmalıdır. Her şey işin sonunun hayırlı olacağını bildiriyorsa hükümdar ona cesaretle başlayabilir."*

Konfüçyusçuluk'un Atalara Tapınçla İlişkisi

Demek ki Konfüçyusçuluk'taki ana obje ataların ruhudur. Konfüçyus ayinlerin ve ataların şerefine kurbanların yerine getirilmesini ruhların kendileri için değil, onların ihtiyaçlarının gideril-

mesi için, yahut onların merhametini elde etmek için değil sırf bu ayinler çok eski zamanlardan bu yana uygulanıyor olduğundan talep ediyordu. Kendi kendilerine ruhlar Konfüçyüs'ü ilgilendirmiyordu. Konfüçyus dininde onlara karşı davranış tamamen şeklidir. Bilgi nedir sorusuna Konfüçyus'un verdiği cevap dikkate değer. *"Bir şeyin insan adına adil ve makbul olarak icra edilmesi için gücün tamamının kullanılmasıdır; ruhlara ve dahilere ihtiram göstermek ve atalardan hürmetkarca mesafeli durmaktır, bilgi dediğimiz işte bunlardır."* Öğrencilerden birinin ölülerin kendilerine kurbanlar sunulup sunulmadığını bilip bilmediklerini sorunca Konfüçyüs'ün verdiği cevap; *"Şayet ben sofu oğulun yaptıklarını, bildiklerini söyleyecek olursam rahmetli ebeveynlere tıpkı canlılara olduğu gibi hizmet verilmeye kalkışılıp dünyevî ilginin ihmal edilmesi tehlikesi var. Bilmediklerini söyleyecek olursam çocukların ebeveynlerini defnetmeme tehlikesi var. Senin için sorunun kesin çözümüne gerek yok, zamanı geldiğinde sen kendin herşeyi anlarsın."*

Konfüçyus felsefesi, dinî hayatın başlıca kuralı ve varolan tüm düzenin dayanağı olarak, ayinlere sıkıca uyulmasını (Li) saymaktadır. Ezelden beri yerleşmiş ayinlere şayet uyulmazsa yahut hele hele onlar ortadan kaldırılırsa herşey karmakarışık olur, düzensizlik ortaya çıkar. Evlilik ayinlerini ortadan kaldırdığınız takdirde, (kelimenin gerçek anlamında) eşler olmayacak, tüm suçlarıyla birlikte safahat gelişecektir... Defin ve kurban sunma ayinlerini ortadan kaldırdığınız takdirde, çocuklar rahmetli ebeveynlerine özen göstermeyecek ve canlılara da hizmet etmeyi bırakacaktır. Pin-Tszin ayinlerini ortadan kaldırdığınız takdirde, hükümdarla memurları arasındaki fark ortadan kalkacak, merkezden uzak beyler keyfî davranışlara başlayacaktır. Zorbalık ve zulüm ortaya çıkacaktır.

*"Li-Tszi"*de denilmektedir ki *"Li'ye uyulmaksızın devlet yönetmek körün rehbersiz kalmasıyla tamamen aynıdır, karanlık odada ışıksız bir şeyler aramayla tamamen aynıdır." "Li halkın varoluşunun gerekli şartlarını bir araya getirmektedir. Li olmazsa yerin ve göğün ruhlarına doğru hizmet verilemez; Li olmazsa hükümdarla memurları, (toplumsal durumlarına göre) yüksekle enginı, (yaşlarına göre) yaşlıyla genci sınırlayacak hiçbir şey olmaz."*

Konfüçyusçuluk'un Özü

Varolan sistemin sarsılmazlığı Konfüçyusçuluk'un ana prensibidir. Ataerkil monarşinin bu ideolojisi Çin feodalizminin temeli olmuştur. *"Çjun-yun"*da hayatın tüm geleneksel tarzları *"beş ilişkiye"* indirgenmektedir. Bu hükümdarla memurlar, ana babayla çocuklar, yaşlı ile genç kardeşler, kocayla karı arasındaki ve arkadaşlar arasındaki ilişkilerdir. Her şeyin temeline hiyerarşi ve ataerkil ilişkiler yerleştirilmiştir.

Daha önceden söz konusu edildiği gibi, Çin'de spesifik Konfüçyus rahipliği bulunmuyordu. Ayinlerin uygulanma kurallarını genel olarak baba oğluna öğretmekteydi. Ayinlerin icracıları ya memurlar ya da *"merasim profesörü"* adı verilen devlet hizmetinde yeralan ve ayrı özel tabaka oluşturmayan görevli şahsiyetlerdi.

İmparatorluk Çin'inde devlette görev edinmenin tek aracı olan devletin imtihan sistemi, bu devletsel tapınç etkinliğini destekleyen ana faktörlerden biri olarak hizmet etmiştir. Sınavın verilebilmesi için Konfüçyüs'ün klasik kitaplarını çok iyi bilmek gerekiyordu. Eski Çin'in yazılı olmayan anayasasına göre, İmparator'un Konfüçyusçuluk eğitimi almış memurları kanalı ile yönetmesi gerekiyordu.

Bu dinin politik rolü tamamen aydınlıktır. Şayet genel olarak din muhafazakâr ve gerici bir güç ise bu Çin için özellikle muhafazakâr bir dindir. Ki onun tüm anlamı geleneklere uymada, devlete karşı sorumlulukta, memura karşı sorumluluktaki dinselleşmiş ilişkide, feodal despot devlet düzeninin kutsallaşmasında ifadesini bulmaktadır.

Daosizm

Çin'de, bu saf devlet dinine paralel olarak kaynağını bildiğimiz diğer bir din daha Daosizm (taoizm) yapılanmıştır. Daosizm Konfüçyus dininden kesince ayrışıktır. O temeli sayılan Lao-Tszı dininden dahi ayrışıktır. Dao dini, kendi tapınaklarına, kendi kutsal kitaplarına kendi görevli rahiplerine sahipti; (onların sayısı XX. yy.ın başlangıcında 100 binden fazla sayılmıştır.) Dao rahipleri keşişlik edenler ve aileciller diye ayrılmıştır. Dao hiyerarşisinin başında Tyan-Şi *"Göksel öğretmen"* adı verilen yüksek rahip ya da

patrik duruyordu. Onun hanedanlığı M.S. II. yy.a kadar gitmektedir. O Daosların çoğunluğu gibi aile hayatı yaşıyordu ve insanlar arasında büyük saygı görüyordu. Onun sadece rahipler üzerinde değil, ruhlar üzerinde de egemen olduğu kabul ediliyordu. Tıpkı ona bağlı rahipler gibi ruhlar da patrik konağında ziyaretine geliyorlardı. Tyan-Şi konağı *"Ejderha-kaplan"* dağında (Tszyani vilayeti) bulunuyordu. 1927 yılında Çin Kızıl ordusu bu konağı zaptettiği zaman sonuncu (63.) Tyan-Şi saklanıp kayboldu.

Dao rahibi, esasen şarlatan, falcı, gelecekten haber veren, kutsal mukaddes şeylerin satıcısı, büyük ayinlerin icracısı olmaktadır. Anlamını atalara tapınmada, ölmüş imparatorlara tapınmada vb. bulan Konfüçyus ayinlerinden farklı olarak, Dao rahiplerinin ve keşişlerinin başlıca meşguliyeti büyüsel üfürükçülük, ayinler ve mantikadır. Dao dini olağanüstü çok halk dini inançları ile beslendi. Daocular ayinleri şaman tipinde, dinsel, vecd edici danslarla uyguluyorlardı.

Budizm

Çin toprağında yetişmiş bu iki dinin yanı başında dışardan gelme 3. dinde yeterince geniş popülariteye sahiptir. Bu Çinlilerin Fo öğretisi adını verdikleri Budizm'dir. Budizm'in tarihiyle biz ilerde tanışacağız. O Çin'de ilk önce Hinayan türünde I. yy.da ortaya çıktı, fakat uzun süre tutunamadı. Budizm'in ikinci kez ortaya çıkışı V. yy. başlangıcındaki Mahayan biçimidir. O zamandan bu yana Budist keşişleri zaman zaman hükümet tarafından bir takım izlenmelere uğramış olmalarına rağmen, Budizm Çin'de kökleşti. Hatta bu ülkede 3. eşit haklı dinî sistem durumuna geldi. Aslında gerçek Budistler, yani bilhassa sırf bu dinin taraftarları Çin'de azdır. Sadece Budist keşişlerini böylelerinden saymak mümkündür. Bu profesyonellerin ve nisbeten çok küçük grupların dışında, Çinlilerden herhangi bir kişinin kendini Budist olarak tanıtması mümkün değildir. Ancak Budist ayinlerini Dao ve Konfüçyüs'ünkilerle yan yana hemen hemen bütün dindar Çinliler uygulamaktadırlar. Halk içinde ayrı özel ihtiram görmeseler de Budist keşişlerin hizmetlerine özellikle defin ayinleri münasebeti ile çok sık başvurulmaktadır. Bu alanda keşişler büyük ehil sahibi sayılmaktadırlar.

Üç Dinin Karşılıklı İlişkisi

Çinlilerin San-Tszyao -üç din- adını verdikleri Konfüçyusçuluk, Daosizm ve Budizm böyle barış içinde dostça bir arada yaşıyor olmalarına rağmen aralarında mücadele sürüyordu. Çinliler genel anlamda şartlara bakarak, her üç dinin ayinini de uyguluyor olduğundan, inananlar için verilmeyen bu mücadele dikkate değerdir. Aslında bu mücadele sırf politik karakterlidir: Konfüçyüsçü memurlar ve Daocu rahipler geliri iyi yerlerdeki görevler ve politik hayatı etkilemek için aralarında sürekli rekabet ediyorlardı. Devlet işlerine karışmamayı vaadeden Lao-Tszı öğretisine karşın, Daocu rahipler iktidar olmaya hevesli idiler. Çin'in hayatında, rahiplerin partisinin diğer gruplarla birlik kurarak ve imparatorluk haremindeki etkilerini kullanarak (genel olarak Daocu rahiplerin sarayın kadın kısmına güçlü etkileri vardı) Konfüçyüsçü memurları görevlerinden kenara ittikleri, iktidarı kendi ellerine aldıkları dönemler vardır. Hatta büyük değişiklikler onların iştirakleri sağlanmadan yapılmıyordu. Mesela sırf Konfüçyüsçü olan Han hanedanlığı, en güçlüsü Daocuların başında oldukları meşhur *"Sarı kuşaklılar"* ayaklanması (184. yılı) olan, takım köylü isyanları neticesinde devrilmiştir. Budizm'in ve Budist keşişlerin imparatorluk iktidarının ayrı özel himayesinden yararlandıkları dönemler vardır. Suy (581-616) özellikle de Yuan (1260-1368) hanedanlığı yılları böylesi dönemlerdir. Konfüçyüsçü bürokrasinin Çin tarihinde Tan, Sun, ve Min millî hanedanlıkları zamanında değil, Moğol ve Mançuryalı yabancı hanedanlıklar zamanında en büyük etkinliğe sahip olmaları dikkate değerdir. Açıktır ki yabancı hanedanlıklar ülkede kendilerini sağlam hissetmediklerinden, eğitimli bürokrasiye yaslanmaya çaba sarfetmişlerdir. Çin'in milli hanedanlıkları ise Çin ahalisinin geniş tabakalarına daha yakın durduklarından, halk yığınlarıyla bağlantılı Daocu rahiplerin etkisini çok daha fazla hissediyorlardı.

Şamanizm

Bu üç dinden başka Çin'de Mançurya hanedanlığı zamanında (1644-1911) Daocu kültürdeki münferit Şamanist unsurlardan başka, Mançurya fatihlerince Çin'e getirilen (onlar o zaman daha soy kabile düzeni vasıflarını korumakta idiler) özgün, resmî, daha doğ-

rusu sarayın tapıncına dönüşmüş olan eski Şamanizm dahi bulunuyordu. Tesbitli belirli günlerde, saraycıl şaman ayinleri ve kurban sunmalar uygulanmakta idi. Hatta Pekin'de şaman hizmetleri kitabı yayınlanmıştı. Bu olgu ünlü Rus sinagogu İakinf Biçurin'i eski büyük dinler arasına Şamanizm'i de koymaya sevketti.

İslam

Nihayet Çin'de Müslümanlar da az değildir. Şayet batı vilayetlerinde daha Arap halifeliği döneminde ortaya çıkanları saymazsak, İslam ilk olarak Çin'e X.-XII.yy.da Kanton ve Yunnan üzerinden Kuzeybatı Çin'e XVI. yy.da sızdı. Müslümanlar diğer üç dinin yandaşlarına kesinkes karşı durmaktadırlar. Çin'deki Müslümanlar, sayıları çok kesin tespit edilmiş olmamakla birlikte herhalde milyonlarla ifade edilmektedirler.

Çin Panteonu

Çin tanrılarının Panteonu çok kalabalık ve karmaşıktır. Diğer dinlerden aktarılan tanrılarda, Çin'in yöresel tanrıları da ona katılmışlardır. Kökeni tamamen aydınlık bir figür olmayan Şan-di *"göksel imparator"* eski zamanlarda (erken Cjou dönemi) başlıca tanrı sayılmıştır. Araştırmacıların kimisi Şan-di'yi İntslerin ilk ata-dede atası, diğerleri göğün timsalleşmesi saymaktadırlar. Bir süre daha geç, ancak aynı Cjou döneminde Şan-di'nin hemen hemen aynı benzeri olan, o zamandan bu yana da sadece *"Gök"* (Tyan) adı verilen yüksek tanrı tarafından kenara itilmiştir. Şan-di adı geçmişe gitmektedir. Eski Çin'de göğe tapınç imparatorun tekelinde bulunuyordu. Göğe sadece imparator, geri kalan insanlar ise sadece ikinci derece tanrılara kurban sunabilirlerdi.

Konfüçyus ve Dao ilahlarının arasında sınır bulunmamaktadır. Sık sık bir ve aynı tanrılar söz konusudur.

Çin'de, ikinci derece tanrılar arasında en önde gelenlerden en çok sevilen zenginlik tanrısı Tsay-şen'dir. Bu tanrının ardındansa zanaatkârlar için mesleklerin koruyucusu sayılan ilahlar gelmektedir. Münferit yörelerin koruyucu ilahları, ölmüş seçkinleşmiş şahsiyetler bazen memurlar vb. çok büyük rol oynuyorlardı. Tüccarlar

zenginlik tanrısından başka yöresel koruyucu tanrılara da ihtiram gösteriyorlardı. Köylü için başlıca rolü zirai ilahlar oynuyordu. Çinlilerin inançlarında ejderha belirgin bir yer tutmaktadır. Çok sayıdaki ruhlar ejderhalar (İun-şen) yağmuru, su kaynaklarını yönetmektedir. Bundan dolayı köylüler onlara da ihtiram göstermektedir. Ejderhaların başlıcası Lun-van *"ejderhalar beyi"* imparatorla bağlanmıştır ve ona tapıncı imparatorun kendisi yönetmektedir.

Zirai Tapınç

Tarım çok eskiden beri Çin'in tüm ekonomisinin temelini teşkil ettiğinden, tarım tapıncına, ayrı özel önemi olan, devletin atfettiği önem verilmekteydi. Halkların çoğunda, sırf köylülük karakterini koruyan zirai tapınç, Çinlilerde resmi devletçil tapınç biçimini almıştır. Bu tapıncın başlıca objelerinden biri Şen-nun *"tanrılaşmış ziraatçı"dır.* Şen-nun, ziraatın keşfinin atfedildiği efsanevi imparatorlardan biridir ve Pekin'de özel kurban sunulan yer, imparatorun kurban sunduğu yer ona adanmıştır. Her yılın bahar başlangıcında büyüsel ilk sürümün, önemli devlet merasimi icra ediliyordu. İmparatorun kendisi önde gelen yüksek onur sahiplerinin eşliğinde kutsal tarlada pullukla ilk izi açıyordu. Ardından yakınları ve memurlar bu kutsal tarlayı işlemeyi sürdürüyorlardı. Ancak zirai tapıncın yığınsal biçimleri köylüye özgü kalmıştır. Bahar ve sonbahar ayinleri yer tanrısı Şe'ye kurban sunmalar bunlardandır.

Halk inançlarında ve tapıncında mahallî ruhlar (tu-di) belirgin yer tutmaktaydı. Onların şerefine her yerde küçük, bazen küçücük ölçekte tapınaklar inşa ediliyordu. Onlara yağmur, mahsul ve her türlü beladan kurtulmak için dualar ediliyordu. Her kentte kendi kent koruyucusuna (Çen-huan'a) ihtiram gösteriliyordu. (Çen-huan ismi *"çen"* -kent- ve -huan- çevreleyen kelimesinden ortaya çıkmıştır. "Huan" kanal ya da hendek, kelimesi kelimesine şehri koruyan hendek demektir.) İmparatorluk Çin'inde savaş tanrısı Guan-di'ye büyük ihtiram gösteriliyordu. Ona özellikle de imparatorluk karşıtı ayaklanmanın (1900 yılı) iştirakçileri tapınıyorlardı.

Mantika (Fin-Şuy)

Daosizmle bağlantılı olan jeomantika adı verilen toprağın özel-

likleri üzerine, daha doğrusu yörenin özellikleri üzerine fal açma sistemi, (Çincesi fın-şuy) *"rüzgar ve su"* büyüsel dinsel ayinler arasında çok büyük rol oynamaktaydı. İnançlara göre, her yöre topografik özellikleri ile bağlantılı, iyiliksever ve şer güçlerinin etkisi altında bulunuyordu. Belirli biçimdeki herhangi bir tepe, bitişiğinde bulunan her şeyi etkilemektedir. Sadece canlıları değil, yakınlarına gömülmüş ölüleri dahi etkilemektedir. Çin tarihinde bazen tüm bir şehir ya da köy, Daocu rahipler fin-şuy'un bu yerde elverişsiz olduğunu ilan etmelerinden sonra, boşalıyor ve sakinlerince terk ediliyordu. Elverişli olduğu söylenen yöreler ise haliyle çabucak yerleşim alanı oluyordu. Ataları neresi elverişli ise oraya gömmek gerektiğinden, yöresel fin-şuy'un definle ilgili karakteristiğini bilmek özellikle önemli idi. Bu zemin üzerinde Daocu rahipler ve falcıların içinden özel meslek fin-şuy üzerine uzmanlar yapılanmıştır. Onların işareti üzerine, Çinlilerin ölü akrabalarının kalıntılarını *"mutsuz"* mezarlardan çıkarıp diğer daha *"mutlu"* yere götürmeleri seyrek değildi.

Fin-şuy sisteminden başka, diğer çeşitli mantika türleri de kullanılmaktaydı. Mesela soru bir kâğıt üzerine yazılıp, tapınağın mihrabında yakılıyor rahipte cevabı kuma yazıyordu.

Çinlilerde Daocu tasavvurlarla bağlantılı olarak korunmuş olan, bakirenin gebe kalması üzerine eski inançlar, ilkel totemik inançların kalıntıları olabilir. Onlar ilk imparatorlar hakkındaki efsanelere denk düşmektedir. Efsaneye göre imparator Fu-si'nin annesi, devin izine basınca ona gebe kaldı. İmparator Şen-nun'un annesi dağ ruhundan gebe kalmıştı, imparator Huan-di şimşeğin ışığından, imparator Yao kızıl ejderhadan filozof Lao-tszı düşen yıldızdan vb.

Ahiret Dünyası Hakkında Tasavvurlar

Her zaman atalara tapınçla bağlantılı olmayan ahiret dünyası üzerine tasavvurlar, Daocu tapınçta büyük bir rol oynamaktadır. Daocuların dinî tasavvurlarına göre, her insanda iki ruh vardır. Vücuttan ayrılmayan tsi-hayat ve vücuttan ayrılabilen Lin-ruh. Ölüm üzerine, insanın kişiliği şayet hiçbir şeyle seçkinleşmemişse Guy'a (şekil, çizgi), insan önemli herkesin saygı duyduğu birisi ise Şen'e

(ilah) dönüşmektedir. Zengin, asil ve eğitimli insanların, Mandarinlerin ruhları şen (ilah) olmaktadır. Ölmüş seçkin kişilerin ruhları Konfüçyüsçü tapınçta da Daocu tapınçta da büyük rol oynuyordu. Onlara tıpkı ataların ruhlarına olduğu gibi kurbanlar sunuluyordu.

Kurban Sunmalar

Bir zamanlar gerçek kurbanlar sunuluyordu ancak büyük masraflardan kaçınmak için, Çin dininde yeterince erken, kendine özgü sembolizm dini hayata girdi. Gerçek şeylerin yerine, bu şeylerin kâğıttan yapılma tasvirlerini kurban sunuyorlardı. (Kağıt paralar, kağıttan yiyecek maddeleri vb.) Gerçek şeylerin yerine büyük masraf gerektirmeyen çeşitli şeylerin böylesi kağıttan yapılma şekillerini satan spesifik tacirler var idi.

Çinlilerin Dininin Genel Karakteristiği

Halk yığınları içinde ağır basan Çin dinini, özü bakımından, Konfüçyus öğretisi ile sıkıca bağlantılı ve onun tarafından onaylanmış olan atalara tapınç olarak saymak gerekmektedir. Bu 1911 Çin Devrimi'ne kadar devletçil tapınç idi. Ancak bu esasında daima aile-soy tapıncı idi ve şimdiye kadar da öyle kalmıştır. Çinlilerde onların familizm (Sülalecilik) adını verdikleri soy kalıntılarının çok sağlam korunmuş olması ile bağlantılı olarak, geçmişte Çin'in sosyal hayatına kuvvetli etkisi olan aile-soy tapıncı şimdi de büyük rol oynamaya devam etmektedir. Soy atalarının tapınağı -soy hayatının yoğunlaştığı yerdir. Çin'de köy çoğu zaman bir soyun üyelerinden müteşekkil olduğu için tapınak da komünal topluluk hayatının merkezi idi. Tapınağın toprağı var idi ve onun geliri çeşitli sosyal ihtiyaçlara harcanmakta idi. Tapınak araçlarının görevli sevk ve idarecileri, köy (soy) kıdemlileri, centraları, entelektüelleri (litaratları)dır. Tapınaktaki görevli bazen seçimle belirleniyordu. Ancak onlar fiilen köy egemen üst zümresinin tekelinde idi. Onların köydeki yönetici konumları ataların tapınağının otoritesi ile örtülüyor ve kutsallaştırılıyordu. Tek sözle XX. yüzyıl başlangıcında Çin köyü incelemelerinden birinde deniyor ki; "köy tapınağı dışardan bakınca köyün hükümeti olmaktadır. O köy adına gerek düşmanlık

gerekse barışçıl çeşitli ilişkilere girmektedir. O yabancıya karşı köydeki davranışından sorumludur. O merkezi hükümet karşısında köyün dürüstçe yönetiminden de sorumludur."

Çin dininin karakteristiğini şayet bir bütün olarak vermeye çalışırsak, herşeyden önce göze çarpan onun kendine özelliğidir. Dindar Çinliler mistizme, soyut metafiziğe, çileciliğe çok az eğilimlidir. Bu onların dininde, özellikle de Konfüçyusçuluk'ta yansımıştır. Konfüçyusçuluk yönergelere bağlanmış ayinlerin sıkıca uygulanmasına indirgenmiştir. Ayinler ise ağırbaşlı, kendine hakim, herhangi bir dini coşkunluk esinlenmesinden yoksundur. Bazı rahip falcıların (Daosların) tanrıyla mistik haberleşme uygulamaları olduğu gerçektir. Ancak o, Çin dininin bütünü içinde çok mütevazi bir yer tutmaktadır. Her türlü dini fanatizm, çilecilik, vücudu gaddarca öldürmeler, orgiastik esrime Çin dinine tamamen yabancıdır. Genel olarak dinde bireysel başlangıcın ve münferit insanın ahiret dünyası ile kişisel bağının Çinli dindarlarca benimsenmemesi soy geleneklerinin bariz yaşama gücü ile açıklanmaktadır.

1911 Devriminden Sonraki Çin'de Din

1911 Çin devriminden sonra dinin durumu şiddetle değişti. Gök tapınağındaki ayinlere son verildi. (1914 yılında Yuan Şi-kay onları yenilemeye kalkıştı.) Sun Yat-sen zamanında kilisenin devletten tamamen ayrılması uygulamaya kondu. Devlet imtihanlarındaki Konfüçyus eğitim sistemi ve okullarda Konfüçyüsçü klasik kitapların öğrenimi ortadan kaldırıldı. 1927 yılında Çan Kay-şi'nin karşı devriminden sonra, bu konuda gericilik dönemi başladı.

Çin'de halkçı-demokrat düzenin tesisinden sonra, aralarında Konfüçyusçuluk da olmak üzere din kesin olarak devletçil olmaktan uzaklaştı. Resmî dinî ayinler ve merasimler terkedildi. Eski tapınaklar, mimari tarihi eserler (mesela Pekin'deki Gök Tapınağı) müzeye dönüştürüldü. Konfüçyüs'ün doğumunun 2500. yılı münasebeti ile (1949) kutlamalar yapılmadı. Ahalinin yoksul tabakaları arasında özellikle köylerde din hala tutunmaktadır. Atalara tapınç ayinleri icra edilmektedir. Fakat devrimci iç savaşın gidişi içinde, özellikle halk devriminin zaferinden ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin

oluşmasından sonra dinin halkın arasındaki kökleri zayıflamaktadır. Daha devrimin gidişi içinde köylülerin, toprak beylerinin iktidarını devirdikleri yerlerde dinin otoritesi de sarsılmaya başladı. Köylüler yer yer ataların soy tapınaklarını okula ya da toplumsal binalara çeviriyorlar. Tanrıların tasvirlerini hayatlarından çıkarıyorlardı.

2. JAPONYA'NIN DİNİ

Japonya'da tarihsel olarak iki din sağlamca tutunmuş olup, şimdiye dek egemenliğini sürdürmektedirler. Sintoizm ve Budizm. Bunlardan birincisi tamamen ulusaldır. İkincisi Japonya ya da Çine olduğu gibi dışardan getirilmiştir. İki din arasındaki ilişkiler olağanüstü karmaşıktır.

Eski Mitoloji

Japonların eski dinini öğrenme kaynakları son derece kıt ve güvenilir olmaktan uzaktır. M.S. VII. - VIII. yy.da düzenlenmiş olan Japon vakayinameleri *"kodziki"* ve *"Nihonsyoki"* (Nahongi) mitolojik ve efsanevi hikayeleri de kapsamaktadır.

Japon rahiplerin evren doğum teorisine göre başlangıçta yer ve gök vardı. Onlar önce üç tanrı doğurdular sonra iki tane daha, sonra birbiri ardına 5 çift tanrı daha ortaya çıktı. Fakat bu tanrılar sırf soyut kavrayışlar olup tapınç nesnesi değillerdi. Bu çiftlerden sadece sonuncu çift belirli isme ve tipe sahiptir. Bunlar karı koca İdzanagi ve İdzanami'dirler. İdzanagi yeri ve özellikle de Japon adalarını yaratan yaratıcı ve şeytan olarak resmedilmektedir. O adaları eşiyle gök köprüde durarak ve denizi uzun mızrağı ile çölden çıkararak yarattı. Mızrağından deniz suyunun damlaması ile ilk ada meydana geldi. Sonra diğerleri de aynı şekilde yaratılmıştır. Bunun ardından İdzanagi sol gözünden güneşi ve en büyük ihtiram gösterilenlerden biri olan güneş tanrıça Amateros'u yarattı. Tanrıça Amateros, özellikle Japon imparatorlarının, herşeyden önce de onlardan ilki olan Dzimmu-tenno'nun atası sayılmaktadır. (M.Ö. VII. yüzyıla ilişkin, yarı efsanevi kişilik.) İdzanagi diğer tanrıları da yarattı: Ay, fırtına (boran), rüzgâr vb. Mit Ameterasu'nun boran tanrısı Susa-no-vo

(kudurmuş koca) ile mücadelesini anlatmaktadır. Susa-no-vo yenilmiş ve gökten yere (Hansyu Adası'nın güneybatı kısmı) İdzuma bölgesine kovulmuştur. Bu bölge daha sonraları da Susa-no-vo'ya ihtiram gösteren başlıca yer olarak kalmıştır. Bazı araştırmacılar (Karl Florents) bu mitte eski kabile grupları Kyusyu ve İdzumo kabileleri arasındaki mücadelenin yansımasını göstermektedir.

En Eski Din

Herşeye rağmen mitler son dönemlerin eserleridir. Gerçekte Japonların en eski dini, M.S.ki ilk yüzyıllarda ülkenin birliği sağlanıncaya kadar, kabile soy savaşçı asilzadelerinin ayrıcalaştığı, köleliğin doğmaya başladığı ataerkil soy kabile düzenini yansıtıyordu. Japonların en eski dinini, aile soy ve kabile ruhlarına ve koruyucu tanrılara (kami) ihtiramın teşkil ettiği anlaşılmaktadır. (*"kami"* kelimesi harfiyen yukarda, yukarıya, yüksek başkan anlamındadır.) Şimdilik bunun başlangıçta ölmüş ataların ruhu olup olmadığı aydınlık değildir. (Japonlarda atalara tapınç sonraları Budizm'in güçlü etkisi altında gelişmiştir), yahut yerin, doğa unsurlarının ruhları söz konusudur. Kami örneklerinde hem bu hem diğeri kaynaşmış olmalıdır. Kami'ye ihtiram gösterme yeri taşlarla çevriliyor ya da basit yapılarla belirginleştiriliyordu. Japonlar Kami'nin tasvirini yapmıyorlardı. Ancak tanrıların amblemlerini, fetişleri mabetlerde muhafaza ediyorlardı. Belki de totemik karakterli olan hayvanlara (tilkiye, maymuna, geyiğe) ihtiram göstermenin izleri de korunmuştur. Fallik tapınçla birleşik tarımcıl büyü ayinleri uygulanmakta idi. Soy düzeni ayrılıp dağıldıkça profesyonel rahipler olan, falcılar (ura-be) ve üfürükçüler (imi-be) ayrıcalaştılar.

Çin'in Etkisi ve Budizm

Japonların bu eski dini, bilahare toplumsal düzenin gelişimiyle değişikliklere uğradı. IV. yy.dan bu yana Çin'le ilişki geliştikçe ordan Çin'e Konfüçyus fikriyatı sızmaya başladı VI. yy. ortalarında Kore'den gelip Japonya'ya yerleşen Budizm'in izleyicileri ve vaizleri ortaya çıktı. VII. yüzyıl ortalarında merkezî Japon devletinin oluşmasından sonra, (645 yılında *"tayka darbesi"*) imparatorlar da

(tenno ya da mikado) iktidarlarına dayanak bulmayı umut ederek Budizm'i hararetle desteklemeye başladılar. VIII. yy.da *"Hara döneminde"* Budizm (Japonlar *"Butsu dini"* adını vermektedir) kesinkes Japonya'nın merkezî devlet dinine dönüştü. Onun rahiplerine (keşişlerine) Bodzu adını veriyorlardı. (*"Bonza"* buradandır)

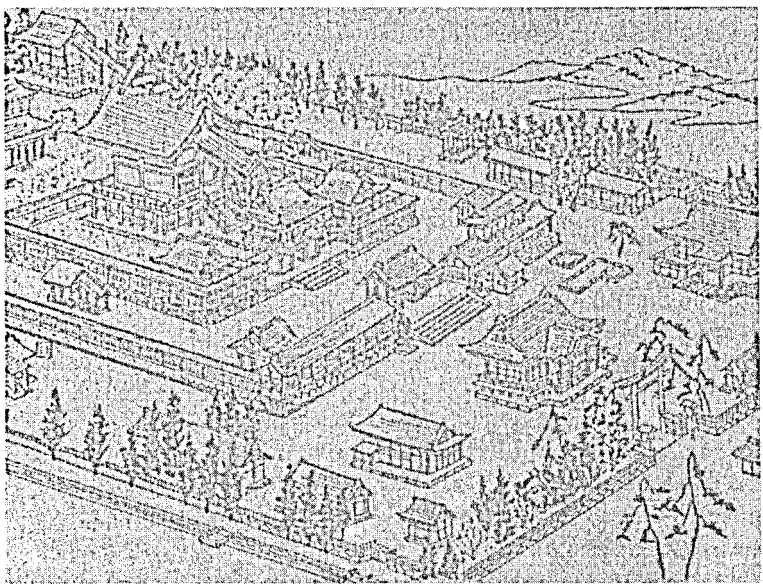
Sintoizm ve Budizm

Daha önce belirli bir adı olmayan Japonların eski geleneksel dini, Budizm'e karşıt olarak Kami-no-miti diye adlandırılmaya başlanmıştır. Kelimesi kelimesine *"kami yolu"* yani *"yerel tanrıların yolu"* yahut Çincesiyle Sin-to (aynı anlama gelmektedir) bu son kelime Avrupa dillerine girmiştir.

Sintoizm Budizm'in kuvvetle etkisine maruz kaldı. Sintoist rahipler kapalı ırsi kastlarda yavaş yavaş teşkilatlandılar. Budist tapınakları taklit ederek daha basitte olsa Sintoist tapınakları inşa etmeye başladılar. Sintoistler tanrıların tasvirlerini de yapmaya başladılar. Budistler ceset yakma ayinlerini getirdiler. (Eski zamanlarda Japonlar ölülerini toprağa gömüyorlardı.) Zamanla her iki din birbirlerine yavaş yavaş yakınlaşmaya başladılar. Budist tapınakların içinde, Sintoist tanrılar Kami için köşeler ayrılmaya başlandı. Hatta bazen bu Kamileri Budist tanrılarla sadece özdeşleştiriyorlardı. Diğer yandan Sintoist panteon da Budist tanrılarla doldurulmakta idi. IX. yy.da Budizm ve Sintoizm'i bütünleştirip tekleştirme çabasına girişen Sanno ve Ryobu mezhepleri ortaya çıktı. Saf Budist de, saf Sintoist de Japonya'da az kalmıştır. Ancak iki din arasındaki zıtlıkların izleri kalmıştır. Örneğin Sintoist tapınaklarda Budist tapınçla ilişkili olan kelimeleri (Budda, hava, keşiş vb.) telaffuz etmek yasaklanmıştır.

XII. yy. sonundan bu yana imparatorlara sadece dini fonksiyonları bırakan askeri-feodal aristokrasi, ülkede tüm iktidarı kendi elinde topladı. Mikado eskisi gibi tanrıça Amaterosu'nun torunu kutsal figür sayılıyordu. Fakat her türlü gerçek iktidarını kaybetmişti. Tüm dünyevî işlerden dışlandı. Ülke birkaç yüzyıl feodal anarşi içinde kaldı. Aristokratik klanlar aralarında savaşıyorlardı. Bazı büyük feodaller (daymyo) XVI. yy.dan bu yana ortaya çıkmış

olan Katolik misyonerlerin desteğini sağlamaya yelteniyorlar ve bu amaçla kendi uyruklarını Hıristiyanlığa döndürüyorlardı. İflas etmiş ve savaşın umutsuzluğa düşürdüğü köylülerin kendilerinin gönüllü Hıristiyan olmaları seyrek değildi. Fakat XVI. yy. sonundan bu yana, Japonya'yı yeniden birleştirmiş olan büyük feodaller (Hideyosi, bilahare de Tokugava klanı) Hıristiyanları izlemeye ve misyonerleri kovalamaya başladılar. 1614 yılında Hıristiyan dini Japonya'da yasaklanmıştır.

İkiymo'da Sintoist tapınak. Tapınak iiç avlu duvarıyla çevrili; dıştakinde, yüksek avlu kapısı "torii". İç avluda ana mabet daima kapalı; ilahın sembolü onda muhafaza edilmektedir. Kılıç, ayna, taş ya da diğer nesneler.

Kendi iktidarlarını sağlamlaştırmak için Japonya'nın yeni hakimleri (Tokugava klanından Syogunlar) mümkün olduğu kadar Japonların yabancılarla ilişkiler kurmalarına mani oluyorlardı. Onlar eski Japon geleneklerine yaslanmaya Çin-Kore etkisinden kurtulmaya çabalamışlardır. Ülkede özellikle XVIII. yy.da eski

Sintoist dine dönüş hareketi ortaya çıkmıştır. Kargaşa döneminde feodal çekişmelere karışmış, kendi dinlerinin kurallarını izlemeyi bırakmış ve Syogunuta döneminde ise kendi türünde polis memurlarına dönüşmüş olan Budist Bonzaların halk içindeki eski otoritelerini kaybetmeleri bunu kolaylaştırıyordu.

1867 Yılından Sonra Sintoizm ve Budizm

Mikado'nun dünyevî iktidarını yenilemiş olan 1867-1868 yıllarındaki *"Meydzi darbesi"*, eski feodal asilzadelerin zorbalıkla sona erdirdiği Sintoizm'in bütünüyle tamamen tanınmasına yöneldi. Sintoizm özellikle imparator iktidarının ilahiliğini vaaz ettiğinden bu tamamen doğal idi. Mikado Budizm'i tamamen yasaklamaya ve Sintoizm'in Japonya'da tek din olduğunu ilan etmeye yeltendi. (1868) Ancak bundan hiçbir sonuç çıkmadı: Budizm halk yığınları arasında güçlü ve sağlamdı. O zaman iki dini daha kesinkes ayırma kararı verildi. Sintoist tapınaklardan Budist tasvirler ve eşyalar uzaklaştırıldı. Ancak dinlerin ayrıştırılması başarılamadı. Onlar artık fazlasıyla kaynaşıktılar. 1889 yılında Japonya'da dini inanç özgürlüğü ilan edildi.

O zamandan beri saf Sintoizm imparatorluk saray tapıncı anlamına gelmektedir. Resmi bayramlar ve ayinler Sintoistçedirler. Halkın yaşam tarzında ise her iki din iç içe geçmiştir. Örneğin çocuğun doğumuna Sintoist ayinler eşlik etmektedir. Çocuğu Sintoist tanrıların koruyuculuğuna emanet etmektedirler. Defin tapıncı ise tamamen Budist Bonzaların elindedir. Tapınçların bazı coğrafi sınırları vardır. Sintoizm'in geleneksel merkezi, her taşın Sintoist geleneklerle ve efsanelerle bağlantılı olduğu yer olarak söz edilen İdzuma ili ve diğer Sintoist il Budist Bonzaların geçmişte mahallî beylere nezaketsizlik gösterip kendi itibarlarını zedeledikleri yer olan Satsuma'dır. Japonya'da tek bir bütün olmaktan uzak, birçok okul ve mezhebe bölünmüş olan Budizm, Japonya'nın diğer illerinde daha güçlüdür.

Sintoizmin Özü

Budizm'den ve onun karmaşık, incelmiş dinî felsefî dogmalar-

dan farklı olarak, Sintoizm bu güne kadar derinlerdeki arkaik tapınç çizgilerini korumuştur.

Sintoizm de tek bir bütün değildir. O herşeyden önce resmî tapınakçıl Sintoizm'e ve Cemaatçıl Sintoizm'e bölünmüştür. Tapınakçıl Sintoizm, İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Japonya'nın devlet dini idi. Bunun ana ekseni imparatorluk iktidarının ilahiliği üzerine dogmalardır. İmparator (Mikado-tenno) tanrıça Amaterasu'nun torunudur. Her Japon onun kutsal iradesine mutlaka itaat etmeye mecburdu. İmparatorun sarayı mabet sayılıyordu. Ölmüş imparatorların mezarları da mabet yapılmaktaydı. En önemli resmi ve dini bayramlar, efsanevi Dzimmu-tenno'dan başlayarak seçkinleşmiş imparatorları anma günleri ile bağlantılı idi.

Sintoist cemaatler pek çok sayıda idiler. Bu cemaatler onlarca şeklinde tanımlanmaktadırlar. Bu cemaatlerin çoğunluğu XIX. yüzyıldan daha önce ortaya çıkmıştır ve kökeni çok eskilere gitmektedir. Onlar kendi dini öğretileri bakımından aralarında şiddetle farklılaşmıştır. Kimilerinde ilkel tapınçların artıkları açıkça görülmektedir. Örneğin tanrıların bulundukları yerler olarak, tapınçlarında dağların doruklarını kabartılandıran *"dağlı mezhepler"* böyledir. (Dziko-kyo, Fuso-kyo, Mitake-kyo (kyo, topluluk-koloni, mezhep anlamındadır.) Diğerlerinde de Budizm'in, Konfüçyusçuluk'un etkileri farkedilmektedir. Entelektüellerden oluşma mezhepler ve yığınsal karakterli mezhepler de vardır. 1838 yılında bir kadın tarafından kurulan ve o zamandan beri ırsi olarak doğrudan onun torunlarınca yönetilen Tenrikyo mezhebi en yaygınlarından biridir. Bu mezhebin üyeleri yüksek ilah niteliğinde Tengri'ye -ilahi güç ya da şuur'a (us'a)- ihtiram göstermektedirler. Onlar hastaların iyileşmesi için dinî ayinler düzenlemektedirler. Fakat toplumsal hayata ve hayırseverlik faaliyetlerine de katılmaya çalışmaktadırlar.

Çin'deki Konfüçyusçuluk'u hatırlatan atalara, aile-soy tapıncı Sintoizmde büyük rol oynamaktadır. Ölen herkesin Kami'ye (tüm ruhların ve tanrıların ortak adı) dönüşeceği varsayılmakta, ailenin başı, soyun başı onlara gündelik dualarını uygulamakta ve kurbanlar sunmaktadır. Ölülerin levhası için küçük dolapçık, aile mihrabı Kami olanlar için (Çin'in etkisi) her evde bulunmaktadır.

Yöresel ve ulusal çok sayıdaki ruhlar ve ilahlar, aleni kitlesel

tapıncın nesnesi hizmeti görmektedirler. Bu ilahların ve ruhların yüceleri pek çoktur. Metinlerde *"800 miriada"* hakkında yani 8 milyon Kami (Japonlarda *"8"* kutsal sayıdır) hakkında konuşulmaktadır. Onlardan en çok saygın olanları: Amaterasu (güneş tanrıça), Suso-no-vo (bora tanrı), İnari'dir (*"pirinç adam"* tarımın koruyucusudur; iki kucak pirinç başağı ile ve sık sık dişi tilki ile tasvir edilmektedir.) Sintoist panteonda ünlü imparatorlar ve eski zamanların diğer seçkin kişileri belirgin yer tutmaktadırlar. Kutsal yerlere özellikle de dağlara ihtiram gösterilmektedir. Onlar arasında en başta gelen volkan Fudziyama'dır. Hayvanlara özellikle dişi tilkiye, maymuna vb. eski tapınç izleri korunmuştur. Fallik tapıncın kalıntıları da vardır.

Sintoist Tapınç

Sintoist tapınakları Budistlerinkinden büyük sadelikleri ile ayrılmaktadırlar. Onların dış duvarlarında her zaman enine kirişli yüksek avlu kapısı (torii) vardır. Tapınağın başlıca mabedinde (Handen) fetişler (ilahların amblemleri), ayna, kılıç vb.. keza gohei adak kumaş parçalarının asıldığı kutsal ağacın yerini tutan beyaz kağıt şeritli bambu değnekler muhafaza edilmektedir. En ünlü Sintoist tapınaklara (İdzumo yakınlarında, Yama'da da İze ve diğer illerde) belirli günlerde on binlerce hacı gitmektedir.

Sintoist rahipler (kannusi) görevlerini babadan oğula ırsi olarak devretmektedirler. Ancak onlar genellikle aynı zamanda herhangi bir dünyevî işle de meşguldürler. Rahipler sekiz mertebeye bölünmektedirler Onlardan en yükseği (Saişu) bey kökenli şahıslarca tutulmuştur.

Sintoist tapınç çok basittir: O dua formüllerinin (norito) söylenmesine ve (pirinç, sebze, balık v.b.) kurban sunmalara indirgenmektedir. Fakat onda Şamanizm çizgileri de vardır. Ayinlerde rahipler inananları ilahlarla ilişkiye geçebilsinler diye, onları kendinden geçme haline kadar sevketmektedirler. Ayinsel temizlik Sintoist tapınçta önemli rol oynamaktadır. Temiz olmayan hiçbir şey kutsal yerlere değmemelidir. Temiz olmayana dokunmuş olan insan arınma ayinlerinden geçmelidir. Senede iki defa 30 Haziran

ve 31 Aralık'ta ulusal arınma merasimleri (Matsuri) düzenlenmektedir. Sintoizm'de özellikle kan ve ölümle bağlantılı her şey pis sayılmaktadır.

Sintoizm'de ahlakî törede olağanüstü basittir. Sintoizm tapınağının başlıca ahlakî buyruğu imparatora kayıtsız şartsız itaat idi. Tarımcı halklar için karakteristik olan sulama tesislerinin ve bentlerinin bozulması, keza hayvanlara aşırı acımasızlık (insan hakkında konuşulmamaktadır) ve kutsal yerlerin dışkılarla kirletilmesi ağır günah olarak sayılmaktadır. Sintoistlerin kendileri ahlakî kuralların böylesine basitliğini bazen, Japonların doğadan terbiyeli halk olmaları, onların dini ahlakî nasihatlere ve yasaklamalara ihtiyaçları olmaması ile açıklamaktadırlar.

Sintoist dini genellikle bir bütün olarak (Konfüçyusçuluk gibi) yüzü dünyevî hayata dönüktür. Ahiret dünyası ile ilgisi azdır. Onun özü Japonya'da tarihen yapılanmış olan sosyal ve politik düzeni dinsel kutsallaştırmadır.

1945 yılında İkinci Dünya Savaşı'nda Japonya'nın yenilgisine kadar böyle idi. Militarist-şovenist planların çökmesi resmî dinin prensiplerini de sarstı. İşgalci Amerikan iktidarı 1945 Aralığında Sintoist dinin devletten ayrıldığı *"direktifini"* yayınladılar. Mikado, 1946 yılının 1 Ocak'ında, imparatorun ilahlaştırılması ve Japon halkının diğer halklar üzerinde üstünlüğü hakkında eski devlet doktrinini mahkum eden *"hükümdar genelgesini"* yayınladı. Ayrı özel hükümet talimatları ile Mikoda'ya aleni ve topluca tapınma merasimleri ve okullardaki dini eğitimler ortadan kaldırıldı. Sadece sarayın tapıncı dokunulmaz olarak bırakıldı.

Çağdaş Japonya'nın hayatında dindarlık esas olarak geleneksel ayinlerin özellikle de evdekilerin uygulanmasında tezahür etmektedir. Alenî ve toplu dinî merasimler çok kişiyi çekmektedir. Ancak kısmen sırf eğlence ve ilginç seyir olarak. Dinsel fanatizm, mezhepler ve dinî inançlar arasında düşmanlık yoktur. Binlerce yıllık sosyal politik yaşam tarzının kökten yıkılması, onun dinî kutsallarının da sarsılıp yok olmasına yol açtı.

3. KORE'NİN DİNİ

Çin'le Japonya arasında bulunan Kore, iki ülke arasında aracı olarak asırlar boyunca kendi türünde tarihsel rol oynamıştır. M.S. ilk yüzyıllarda Japon kültürüne bir hayli etki etmiş olan Kore, bilahare kendisi Çin ve Japonya'nın çapraz etkisine maruz kalmış ve bu doğal olarak dine de yansımıştır. Bununla birlikte üretici güçlerin daha yavaş gelişimi, sosyal ekonomik ilişkilerin durgunluğu, dinde daha arkaik çizgilerin korunmasına yol açtı. Mamafih Korelilerdeki gerek maddî hayat şartları, gerekse buna bağlı olarak dinsel yansımaların Çinliler ve Japonlarınki ile büyük benzerlik gösterdiği farkedilmektedir.

Atalara Tapınç

Atalara ihtiram gösterme Korelilerde korunmuştur. Ancak bu ülkede kökleşmiş olan Konfüçyus geleneğinin şiddetli etkisi altında idi. Hatta atalara tapıncı Kore'ye özellikle Konfüçyüsçülerin getirdiğine dair düşünceler vardır. Her nasıl vuku bulmuşsa da bu tapıncın biçimleri Çinlilerinki ile benzeşmektedir. Atalarının isimlerinin olduğu levhalar aile tapınağında muhafaza edilmektedir. Böylesi bir levhada atanın ruhunun, daha kesin ifadeyle her insanın sahip olduğu üç candan birinin gelip yerleştiği kabul edilmektedir. (Diğer can mezarda vücutla birlikte kalmaktadır, üçüncüsü ise ruhlar hükümdarlığına gitmektedir.) Levhalar karşısında yılın belirli günlerinde ayinler ve kurban sunmalar uygulanmaktadır. Ayinlere aile reisinin yönetimi altında ailenin tüm üyeleri ve akrabalar katılmaktadır.

Korelilerde Şamanizm'in kalıntıları da çok güçlüdür. Erkekler de kadınlar da şaman olabilmektedirler. En güçlü şaman kör doğmuş olan Pan-su'dur. Ancak sadece erkek olanı. Onlar özel olarak yaşlı Pan-sularla büyücülüğün çeşitli usullerini, ruhlarla konuşmayı ve onları büyülemeyi öğrenerek mesleklerine hazırlanmaktadırlar. Pan-sular eski imparator hükümetlerince tanınmış olan ayrı özel birliklerde teşkilatlanmışlardır. İkinci dereceden şaman Mu-dan gurubu daha da çok sayıdadır ve genellikle kadındırlar. Onlar esas olarak kötü ruhları merhamete getirmek için gerçek şaman kutla-

maları düzenlemektedirler. Pan-sular gibi onlarda aynı şekilde falcılıkla, kehanetle uğraşmakta, muska vb. hazırlamaktadırlar.

Ruhlara Tapınç

Kore halkının dininde çok sayıdaki ruhlara ihtiram gösterme ön sıralarda gelmektedir. Bazı bilgilere göre (Bişop) ruhlar 36 mertebeye bölünmektedir. Onların büyük kısmı tabiat ruhlarıdır. Sonuncular dan özellikle dağların ruhu ayrıcalaşmaktadır. Kore'de genellikle dağlara ayrı özel ihtiram gösterilmektedir. Dağların en yakın kentlere özellikle de yakınlarındaki insanların gömülü olduğu mezarlara bir çeşit esrarengiz etki yaptığına inanmaktadırlar. Bu nedenle Koreliler akrabalarının gömülmesi için uygun dağı bulmayı da çok önemli bir konu saymaktadırlar. Bu konuyla Pan-su ve diğer uzman falcılar uğraşmakta, dağlara kurbanlar sunmaktadırlar. Dağ geçitlerinde çevrelerinde kumaş parçaları, şeritler, kâğıtlar ve diğer küçük şeylerin asılı olduğu büyük taş yığınlarının görünmesi olağandır. Çinliler gibi Koreliler de güya su kaynaklarını ve yağmuru yöneten ejderhanın ruhuna inanmaktadırlar. Korelilerin inançlarında hayvanlar ve bu arada gulyabaniler belirgin yer tutmaktadırlar. (Dişi tilkiler (sapanlarda oluğu gibi), kaplanlar vb.) Ailenin koruyucuları sayılan konutun münferit kısmının ruhlarına, çeşitli ev ruhlarına da inanmaktadırlar.

Dini Sistemlerin Karşılıklı İlişkileri

Aralarında rekabet eden Konfüçyusçuluk ve Budizm, sıra ile Kore'nin devlet dini idiler. Kore'ye her iki din de yaklaşık IV. yy.da Çin'den sızdılar. Fakat Budizm özellikle Güney Kore'de daha derin kökleşti ve halkın inançlarına daha güçlü etkiler yaptı. Budizm'in yayılmasında özellikle son zamanlardaki Sapanya ile ilişki de belli derecede yansımaktadır. Konfüçyusçuluk uzun süre sırf imparator sarayında ve toplumun yüksek tabakalarında tanınmıştır. Ancak burada da Budist Bonzaları sık sık iktidarı kendi ellerine almışlar ve devleti fiilen yönetmişlerdir. X. yy.da (Karyo hanedanlığında) Budizm devlet dini olarak dahi ilan edilmiştir. Bu dönemde birçok Budist tapınaklar ve manastırlar, büyük heykeller inşa edilmişse de

sonraları onların bir kısmı yıkılmıştır. XIV.y.y sonundan bu yana (Çin'e yönelik olan Li hanedanlığının tahta çıkmasıyla) özellikle de XVI. yy.da (Japonların başarısız istila girişimlerinden sonra) Çin'in etkisinin artmasıyla Konfüçyusçuluk egemen duruma geçti. Budizm izlemelere uğradı. Bu dönemde Budist Bonzalar başkentten ve büyük şehirlerden kovulmuşlardır ve yeni manastır ve tapınakların yapımı da yasaklanmıştır. Ancak halk yığınları arasında Budizm'in etkisi güçlü olarak kalmıştır. XIX. yy. sonunda Japonya Kore'yi kendine tabi kıldığı zaman, Budist dini yeniden sağlamlaşmaya başladı. Uzun çağlar boyu süren dini ideolojik tahakküm şartlarında ezilen köylü yığınlarının protestolarının zaman zaman dinî biçimlere bürünmesi şaşırtıcı değildir. 1893-1894 yıllarındaki Tonhak dinî mezhebinin başında bulunduğu en büyük köylü ayaklanması böylesinedir. Bu mezhebin öğretisi Budist, Konfüçyüsçü, Daocu ve Hıristiyan tasavvurlarının karışımıdır. Mezhebin taraftarları (mesela Pai-Marire mezhebinin taraftarları Maarilerde olduğu gibi) büyüsel sihirli sözlerin tekrarının onları kurşunun zarar veremeyeceği hale getireceğine inanıyorlar ve silahların ateşi altında çarpışmaya yiğitçe yürüyorlardı.

BÖLÜM 15

HİNDİSTAN DİNLERİ

En Eski (Ari Öncesi) Dönem

Hindistan dini hakkında bilgi veren en eski tarihi eserler M.Ö. II.-III. bin yıllara aittir. Hint medeniyetinin eserleri Hint Nehri Havzası'ndaki Muhence-Daro ve Harappalar kültürleridir. Onlar 1922 yılından başlayarak, Hint bilgini Banerci ile İngiliz Marshall ve Maccey tarafından keşfedilmiş ve incelenmişlerdir. Bu gelişmiş bronz madenciliği ve diğer zanaatlarla, büyük taş yapılı kentleriyle, rüşeym halindeki yazıyla (henüz çözümlenmedi) tarıma dayalı yüksek ve karmaşık bir kültür idi. Yazı şimdilik okunup çözümlenmiş olmadığından, görünüşe göre Ari öncesine mensup Dramid ahalisi olduklarını düşünmek için esaslar varsa da Mohenco-Daro kültürünün taşıyıcılarının yazı dilini, B.Grazno'nun Hint Avrupa olarak belirleme girişimi açıkça başarısızlığa uğramıştır.

Hint medeniyetini yaratanların dini hakkında sadece tahminlerde bulunmak mümkündür. Steatit taşından yapılma çok sayıdaki mühürlerde hayvanların çoğu kez de öküzün, daha seyrek olarak filin, kaplanın, gergedanın oyma tasvirleri bulunmaktadır. Hayvanların heykel tasvirleri de vardır. Hatta totemik kalıntı olarak hayvanlara tapıncın herhangi bir biçimi de var olabilir. (Onların Hindistan'ın Dravid kabilesinde günümüze kadar korunduğunu bu arada söyleyelim.) Ağaçlara tapıncın da izleri vardır. Bu medeniyette erkek ve kadın insan figürleri de bulunmuştur. Bunlar büyük ihtimalle ilahlar idiler. Aynı zamanda üç yüzlü ve boynuzlu erkek figürleri ile de karşılaşılmaktadır. Kimileri bunları aynı şekilde tasvir edilen en son zamanların tanrısı Şiva ile bağlantılandırmaktadır. Tapınak kalıntıları bulunmamıştır. Ancak buna karşılık münferit evlerde,

küçük, kerpiçle kaplı havuzlar bulunmuştur. Toplumsal olduğu anlaşılan bu havuzlardan biri büyüktür. (12 x 7 m) Ahalinin Hindistan'da şimdi de yapılmakta olan ayinsel abdesti uyguladıkları sanılmaktadır. Ari kabilesinin (M.Ö. yaklaşık II. bin yıl ortalarında) Kuzeybatı Hindistan'ı zaptettiği döneme ait tarihi eserlerin, zaman zaman ortaya çıkması ile Hindistan halkının dinleri hakkında biz daha bol bilgiler edinmekteyiz. O devirden günümüze kadar Hindistan dininin tarihini genel olarak üç döneme ayırmaktadırlar: Ved, Brahman, Hinduist.

Ved Dönemi

En eski metinlerin adına bakarak birinci döneme Ved adı verilmektedir. (Ved-Veda-bilgi demektir.) Bu metinler Avrupa dillerine çevrilmiş olup özellikle de E. Byurnuf ve Maks Müller tarafından XIX. yy.ın ilk yarısından bu yana iyi incelenmişlerdir. Bu arada özellikle din üzerine bilimdeki mitolojik okulun yaratılmasında atılımı Ved'i incelemeler vermiştir.

Vedler dört ana derlemeye (Samhitlere) dağılmış olan, çeşitli zamanlara ait biraraya getirilmiş metinlerdir. Onlardan marşlar kitabı (Rigveda) en eskisi sayılmaktadır. Hemen sonrasında da sözkonusu marşlardan elde edilmiş olan duasal üfürüklerin ve ayinlerin eski derlemesi Samaveda ve (nesil kitabı) Yacurveda bulunmaktadır. Bu dört derlemeden en sonuncusu şarkı ve büyüsel üfürüklerin kitabı Atharva-veda'dır.

Bu çok hacimli bir eserdir. Rigvedalardan biri 1028 marşı kapsamaktadır. Yüzlerce yıl boyunca onlar ağızdan ağıza nakledilerek, çok daha geç dönemlerde kaydedilip yazılı hale getirilmişlerdir. Bu sebeple erken dönem dinî metinlerdeki ilk başlangıç çekirdeğini ayırdetmek zordur. Gene de Rigveda marşları belirgin şekilde daha sonra görecek olduğumuz en son metinlerden farklıdırlar. Onlar Hindoariy dininin ilk başlangıç döneminin aydınlık tablosunu az çok vermektedirler.[3]

---

[3] XIX. yy.ın ilk yarısında bu metinler ve onlarda yansıyan din şekilleri mitolojik okulun çalışmalarında genel olarak insanlığın dininin en eski aşamaları sayılıyordu. Biz onlara şimdi aynı gözle bakamayız. Rigveda derlemelerinde yan-

İran Yaylası'ndan Hindistan'ı istila eden Ariyler kültür yönünden Mohenco-Daro medeniyetinin yaratıcıları olan, ülkenin yerlileri ile bağlantılı değillerdi ve daha aşağı kültür seviyesinde idiler. Bunlar yarı göçebe hayvancı kabilelerdi. Vedlerde özellikle Rigua'da yansıtılan kültürün karakteri de, sosyal düzende yeterince arkaik tabloyu temsil etmektedir.

Ariyler Hindistan'ı istila döneminde gelişkin ataerkil soy-kabile düzeni ve askercil demokrasi aşamasında (sınıfsız toplumdan sınıflı topluma geçiş halinde) oldukları anlaşılmaktadır. Hindistan yerlileriyle mücadelede, ilk önce Kuzeybatı Hindistan'daki Hint Havzası'nı daha sonra da Kuzeydoğu Hindistan'daki Ganj Havzası'nı savaşarak ele geçiren Ariy kabilelerini sevk ve idare eden savaşçı aristokratlar, beyler, racalar Hindistan yerlileri ile mücadelede ayrıcalaştılar. Bu geçiş düzeni Rigveda ve diğer Vedlerde yansımıştır.

Ved Tanrıları

O dönemdeki Hindistan Ariylerinin dininde politeizm (çok tanrıcılık) egemendi. Tanrıların sayısını bilebilmek zordur. 33 tane sayılmaktaydı. Ancak Vedlerde çok daha fazla sayılar anılmaktadır: Bir yerde 3399 tanrı olduğu söylenmektedir.

Bunlardan hangilerinin başlıcaları olduğunu belirleme girişimleri olduysa da sorun çözümsüz kaldığından, kesin bir şey söylemek zordur. En doğru varsayım Maks Muller'inkidir: Müler; Vedlerin, verili momentte tanrılardan hangisine başvuruyorlarsa onun ön sıraya geçtiğine işaret etmektedir. (Buna Genoteizm adı verilmektedir.) Müller bu arada Genoteizm sistemine giren tanrıların daha önce kabilelerin (hatta daha da önce ailelerin) tanrıları olduklarını varsaymış ve bunu ilk olarak o öne sürmüştür.

Bu tanrılardan hangilerinin en eski olduklarını söylemek de aynı şekilde zordur. En eski arkaik çizgileri taşıyan ilk tanrı örneklerinden biri olarak İndra'yı saymak mümkündür. Bu Vedlerdeki en popüler tanrıdır. Sadece ona 250'ye varan marş adanmıştır. Diğerle-

sıtılmış olan dinin bu sözkonusu hali gelişimin uzun yoluna sahiptir. Bu yaklaşık olarak Afrika, Amerika ve Polenezya'nın sadece daha gelişkin halklarının ulaştıkları aşamadır.

rinde de sık sık anılmaktadır. Onun ikili tabiatı karakteristiktir. Bir yandan savaşçı tanrı, diğer yandan gökgürültüsü ve şimşek tanrısıdır. G. Kunov, İndra'nın başlangıçta Ariylerin kabile tanrısı, yahutta kabilelerinden birinin (tritsu'nun) savaşçı tanrısı olduğunu ancak daha sonraları doğa ilahlarının çizgilerini edindiğini varsayarken, haklı olduğu anlaşılmaktadır. İşte İndra'yı savaşçı olarak karakterize eden Rigveda'nın marşlarından birkaç metin. *"... Bir gün onların kalelerinin hepsini 7 kaleyi İndra yerle bir etti o Tritsu'ya, anu (düşman kabile) elebaşlarının varlıklarını verdi...", "İndra'nın sağlamlaştırdığı bu tritsular boşanmış tufan gibi aşağılara atıldılar. Hasisçe ölçüm yapan düşmanlar tüm zenginliklerini Sudas'a attılar. (Sudas Tritsa'nın elebaşıdır)", "Yamuna ve Tritsa İndra'yı desteklediler. O burada da Bheda'yı (düşman şeytanı) tamamen çapul etti. Aca, sigru ve yakşu (düşman kabile adları) haraç niteliğinde at başları getirdiler."*

Fakat diğer metinlerde İndra gök gürültüsü tanrısı, yüce gök tanrı, hatta güneşin ve ışığın hakimi olarak karakterize edilmektedir. Fırtınalı bulutların timsali sayılan büyük Acube, dünya ejderhası Vritray ile İndra'nın mücadelesi hakkında mitler vardır. Bu ejderhadan bütün tanrılar korkuyordu. Sadece bir tek İndra onunla mücadeleye girişti ve kazandı.

Saf doğa mitolojik çizgileri ile diğer tanrı Varuna, karanlık göğün, göksel ve yerel suların timsalidir. Onun adı olan *"var"* - örtmek- kökünden gelmedir. Bu örten ilahtır. İşte Varuna'ya ait marşlardan biri

"Ben ulvi derin duayı, hoş şanlı Varuna'ya, hakkı taala'ya yükseltiyorum. Ki o güneş için sermek için yeri parçaladı. Tıpkı rahibin kurban postunu..."

Dibi delik fıçıyla Varuna iki dünyaya ve hava boşluğuna döktü. O tüm evrenin hükümdarıdır. Ekmek yağmuru olarak toprağı suluyor.

O toprağı, yeri ve göğü suluyor. Varuna sağmalarını istediği zaman dağlar bulutlara bürünüyor ve azgın kocalar gemlerini salıveriyorlar."

Münferit metinlerde Varuna yüksek tanrı olarak terennüm et-

mektedir. Bununla bağlantılı olarak bazı araştırmacılar onu Hintlilerin en eski tek tanrısı saymışlardır. Ancak biz gerçekte bize tanıdık olan, verili momentte müracaat edilen tanrının merkezî figür haline geldiği olayıyla yüzyüzeyiz.

Gök, başka tanrı örneğinde timsalleşmiştir. Dyaus (ad Grek Zeus'la -Zeüs- akrabadır). Dyaus gündüz göğünün timsalleşmesidir. Sıfatı Pitar baba, Grekçe Zeus'a, Romaca Jupitere denk düşmektedir.

Sanki Varuna ve İndra örneklerinin bileşkesi olan Parcanya fırtınalı ve yağmur bulutlarının kişileşmesi, yere bereket saçan yağmurun hakimi olmaktadır.

Güneşin timsalleşmesi türünde tüm bir ilahlar silsilesi sahneye çıkmaktadır. Onlardan en ilkeli Surya'dır. Kelimesi kelimesine sadece güneş demektir. Diğer timsal Savitri (saviter) *"yenileyici", "canlandırıcı"*dır. Nuşan güneşin yakıcı sıcağının ilahı, sürülerin bekçisi, insanların dostu ve koruyucusudur. Aydınlık olmayan örnek Mitra da güneş grubu tanrılarına yakındır. Vedlerde onun adı genellikle Varuna ile birlikte geçmektedir. Midra (arkadaş) insanların savunucusu sayılıyordu. Vedlerde çok mütevazi bir yer tutan, ancak sonraları Hint dininin en önemli figürü olmaya yazgılı Vişina'yı da bu grubun içinde saymak gerekmektedir.

Fırtına tanrısı İndra'nın yol arkadaşları, Maruta'nın rüzgârları (gökte kudurmuşcasına uçuşan bora ilahları) olmaktadır. Onların babası kudretli ve azgın Rudra felaketin ve boranın tanrısıdır.

Şafağın timsalleşmesi (tanrıça İşas) Ved panteonunun pekte çok olmayan kadın ilahlarından biridir. İkiz tanrı Aşvinler, (aşva-at kelimesinden) isimleri harfiyen atlı ya da süvari anlamındadır) günün müjdecileri olarak sahneye çıkmaktadırlar. Bu dikkate değer mitolojik örneği incelemiş olan L. Ya Şternberg onu eski ikiz tanrılara tapınçla bağdaştırmaktadır.

Aditi üzerine tasavvurlar ise iyice belirsizdir. Bu kesintisiz hava boşluğunun timsalleşmesidir. Aditi daha sonra yer ana ile özdeşleşmiştir.

Bazı tanrı tipleri tapınç pratiğinin kendisi ile bağlantılıdır ve insanlarla göksel tanrılar arasında aracı olarak sahneye çıkmaktadır.

lar. Ateşin timsali Agni buna hepsinden daha çok örnektir. Agni örneği saf maddi çizgilerini korumuştur. Ona 200'e varan marş adanmıştır. Marşlarda ona hitap, gerçek ateşe nasıl hitap edilirse öyle, ancak basit sıradana değil kurbanlık olana olduğu gibidir:

"Her ağaçta saklanmış olan seni Agni, Angiraslar (eski bilgeler) buldu. Sürtünmeyle ulaşılan sen yüce bir güç olarak doğuyorsun."

"Ey ikiyüzlü olmayan kâhin, hikmet sahibi, mükemmel çehreli er kişiler, ilk başlangıcın birincisinin kurban alametine (Agni'ye) sürtünmeyle ulaşın. Ey er kişiler, hayırseverlik yaratın. Şayet ona sürtünmeyle elleriyle ulaşırlarsa o ağaç parçaları arasında pembe koşu atı gibi tutuşmaktadır." Böylece Agni'nin mitolojik çizgilerinin yanısıra onun maddi tabiatı da tamamen açık net sahneye çıkmaktadır. Ateş, mihrapta yakılan kurbanları göğe yükseltme anlamında insanlar ve tanrılar arasında aracıdır. *"Ey Agni, senin dört bir taraftan kuşattığın o kurban ve ayinler tanrılara gitmektedir."*

Diğer örnek olan ilah Soma da tapınç pratiği ile bağlantılıdır. Bu özel bitkiden (Asclepia Acida) hazırlanan ve tapınç etkinliklerinde kullanılan, onların fazlasıyla hoşuna gittiği için tanrılara kurban olarak hizmet veren, kutsal sarhoş edici içkidir. Ancak, Soma Hint panteonunun bağımsız ilahı niteliğinde sahneye çıkmaktadır.

Tanrı olarak Soma hakkındaki mitolojik tasavvurlar ve saf maddi nesne olarak hakkındaki tasavvurlar ikili karakter halidir.

Rigveda'nın bazı marşları tanrıların hepsine birden kolektifçe adanmıştır. Onlar Visvadevas diye adlandırılmaktadırlar.

Asurlar ve Devler

Ved tanrıları kısmen birbirine düşman kategorilerde iki zıt gruba ayrılmaktadır. Asurlar ve devler. Dyaus, Varuna, Mitra, Savitar, Aditi birinci; geriye kalanların çoğunluğu da ikinci gruptandır. Asurlar muhtemelen daha eski tapınç nesneleridir. Onlar İranlı, iyilik eden varlıklar olan Ağurlara (daha aşağıda söz konusu edilecek) denk düşmektedirler. En son zamanlarda Hintlilerde Asurlar kötü, Devler iyiliksever ruhlar oldu. O zaman İranlılarda bölünme tam tersine idi.

Rakşaslar da kötü ruhlar olarak sayılmaktadır. Onlarla mücadeleyi İndra ve diğer hayırsever ilahlar sürdürmektedir. Rakşaslar muhtemelen Ariylere düşman yöresel kabilelerin (Dravidlerin) mitolojik timsalleşmesi idiler.

Atalara Tapınç

Ariylerde tanrıların yanısıra atalara da (pitris, pitarlar-babalar) ihtiram gösteriliyordu. Vedlerde pitris çok sık anılmakta, ancak onlarda belirgin yer tutmamaktadır. Rigvad'ın Marşlarından birinde konuşulmaktadır. *"Pitris üç rütbe yükselsin... Onlar bizi çağırılarımızda esirgesinler. İhtiramımız şu anda eski babalara, yeni babalara, dünya ocağında yerleşik olanlara, soylu ırkın sinesinde bulunanlara yönelmiştir... Ey babalar, Barhişadlar (ot'da oturanlar) sizi yardıma çağırıyoruz. Size verdiğimiz tamamen yakılan kurbanla keyiflenin. Bize mutlu koruyuculuk verin. Şerri ve günahı bizden uzak tutun."*

Kurban Sunmalar

Ved dönemi tapıncında kurban sunma merkezî rol oynuyordu. O insanların tanrılarla ilişki kurmasının başlıca usulü idi. Kansız kurbanlar ağır basmaktaydı. Kutsal içki, sonra inek sütü, yağ, bal, pestil bu kurbanlar arasındaydı. Kurban sunucuları Vedlerde mertebesine ve uzmanlıklarına göre belirmektedirler.(Birileri adak şarabını gerçekleştiriyor. Diğeri kutsal ateşi yakıyor vb.). Ancak özel, profesyonel rahipliğin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Kurban sunmalara tanrıların doyurulması gözü ile bakılıyordu. İnsanlar yönünden bu akitla ilişki yeterince pratiktir. O kendi türünde bir ticaret gibidir: Ben sana veriyorum sen de bana veriyorsun. *"Yağ işte, senin mükâfatın nerede?"* İnsanlar tanrılara böyle hitap ediyorlardı. *"Burada senin için adanmış şarap soma çok, marşlarından birinde İndra'ya söylenmektedir. -Ey kahraman şair seni defalarca çağırmaktadır. Ey cömert bizden uzaklarda öyle ağırdan alma!"*

Kurbana ilişkin böylesine saf pratik ilişki çok dikkate değerdir. Kurban sunma momentinin kendisi o denli önemli sayılıyordu ki ondan ayrı olan mitolojik örneğin yetişmesi ilginçtir. Bu Ved dö-

neminde henüz zayıf, kişileşmiş olan Brahmanaspata -efendiye dualar ya da sihirli sözler- örneğidir. Biz ilerde bu örneğin nasıl büyüyüp yüksek tanrı haline geldiğini göreceğiz.

Kurbanla bağlantılı dualar zorlayıcı güce sahiptirler. İnsanların ricasına şayet doğru söylenen büyülü sözler ve doğru uygulanan kurbanlar eşlik ederlerse tanrılar reddetmezler. Bu fikriyat Hint dininin ilerdeki gelişimlerinde olağanüstü önemde sonuçlara yol açmıştır.

Ved dini böylece Mitolojinin güçlü gelişiminin timsalleşmesinin yanısıra gene de önemli derecede büyüyü temsil etmektedir. Dualar özü bakımından tanrılara zorlayıcı etki gösteren büyü sözleri olmaktadır.

Evrendoğum ve insandoğum mitolojisi az gelişmişlerdi. Rigvada'nın en sonundan 10. kısmında dev'in (Puruşa'nın) vücudundan dünyanın yaratılışı üzerine mite yer verilmiştir: Tanrılar onu öldürdüler, vücudunu parçaladılar ve parçalarından görünen dünyayı yarattılar. Keza ilk insan Yoma hakkındaki mit de meşhurdur. Yoma aynı zamanda ilk ölen insan olduğu için ahiret dünyasının hükümdarı da o olmuştur.

Mamafih Ved dininin ahiret dünyası hakkındaki tasavvurları çok bulanıktır. Hiçbir şekilde ahirette mükâfat-ceza vermenin lafı yoktur. Vücuttan ayrılmış can fikriyatının da henüz daha yapılanmadığı anlaşılmaktadır. Ved dini tamamen öbür değil bu dünyaya yöneliktir.

Ved Dininin Genel Karakteri

Ved dönemi dini, bir bütün olarak nisbeten basitliği ve karmaşık olmayışı ile ayırdedilmektedir. Bu dinin odak noktası kurban sunmadır. Tanrı örnekleri yeterince çok sayıdadır ve onların çoğunluğu tabiat olaylarının timsalleşmesidir. Ancak her durumda ayinin uygulayıcısının sırf belirli bir tanrıyla işi vardır. Tanrı örneklerinin önemli derecedeki özü bir ve aynı olayın çeşitli timsalleşmeleridir. Bu nedenle onlar kolayca kaynaşmakta ve kolayca biri diğerine geçmektedir. Başlangıçta onların çoğu muhtemelen kabile tanrıları idiler.

Erkek tanrıların tamamen ağır basması ve tanrıçaların hemen hemen yokluğu ataerkil toplum düzeninin egemenliğinden olsa gerektir.

Vedlerde ne tapınaklar ne de mabetler anılmamaktadır. Kurbanlar ya evde ya da açık havada ayrı özel mihraplarda sunulmaktadır. Tanrıların tasvirlerinin olmadığı da açık ve nettir.

Bu nisbeten sade dine geçiş halindeki soy-kabile toplumsal düzenini yansıtmaktadır.

Brahman Dönemi Toplumsal Düzenin Değişmesi

M.Ö. yaklaşık birinci bin yılın başlangıcında Hindistan halklarının toplumsal hayatında ciddi değişiklikler cereyan etmiştir. Ariyler Hint ve Ganj Havzası'nı kendilerine tabi kıldılar. Burada bir takım despotik, erken dönem köleci devletler ya da beylikler kurup, yerleşik tarım ekonomisine geçtiler. Bu geçişin ariy öncesi, mahallî ahalinin (Dravidlerin ve Mundaların) güçlü etkisi altında gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Sonuncuların kültürleri genel olarak Hindistan'ın kültürel gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Daha ileride göreceğimiz gibi bu dinde de yansımıştır.

Fatihlere tabi olan ahali arasında ve keza fatihlerin kendileri arasında sosyal çelişkiler gittikçe keskinleşmiştir. Münferit beylikler arasında mücadele yürüyordu. Yaklaşık M.Ö. birinci bin yılın ortalarında bu mücadelede ilk yeri, hemen hemen tüm Kuzey Hindistan'ın birleşme merkezi olan aşağı Ganj'daki Magadha devleti almıştı.

Hemen hemen günümüze kadar bu ülkenin toplumsal hayatının spesifik çizgisi olarak bilinen, Hindistan'ın kast düzeninin temelleri o zamanlarda yaygınlaşmıştı. Klasik kastlar adı verilen dört kast, Sanskritçe varna (Varna kelimesi tam anlamıyla çiçek demektir) eskiden meşhur idi. Bu eski kastları günümüzdeki kastlardan (cati) ayırdetmek için şimdi de varna diye adlandırıyorlar. Bu dört varna (kast): Brahmanlar, ksatriler, vayşlar ve şudralar idiler.

Kuzey Hindistan devletlerinde özellikle de Magadha'da egemen yeri ırsi kastlaşmış ayrıcalaşmış rahiplik, kurban sunucuları ve kutsal Vedlerin erbabı Brahmanlar tutuyordu. Ved döneminde böyle-

sine ayrıcalaşmış toplumsal tabaka henüz yok idi. O genel sınıfsal farklılaşma ile oluştu. Brahmanlar tapınç alanını tamamen ellerinde tekelleştirerek, kutsal bilgilere ve olağanüstü büyük toplumsal ağırlığa sahip olarak büyük gücün merkezindedirler. Bunların yanısıra egemen kastlardan diğeri (kşatriler) savaşçılar kastı önemli yer tutmaktadır. Prensler ve hükümdarlar bunların arasından çıkmaktadır. Üçüncü kast (vayşlar) esas olarak ariy kabilelerinin (fatihlerin) mensup olduğu toprak sahipleri, hayvancılar ve tüccarlardan oluşan hür ahalidir. Sıralanmış olan üç kast soylular ve ariyler olup keza iki kez doğanlar diye adlandırılıyorlardı. Tabi kılınan Hindistan yerlilerinin torunlarını kapsayan dördüncü kast haksız, hukuksuz köleler, şudralar, hizmetçilerindir.

Manu Kanunları

Hindistan'ın bu kast sistemi yasama eserlerinde ve Hindistan dininde (Manu kanunlarında) sağlamlaştırılmıştır. M.Ö. V. yy.da derlendiği sanılan (ancak çok daha sonraları yazılı hale getirilen) bu derleme, tüm gelecek yüzyıllarda da Hindistan'ın sosyal düzeninin düsturları olmuştur. Bunda Hindistan toplumunun kast yapısı sadece resmedilmemekte fakat din ile de güçlendirilip kutsallaştırılmaktadır.

Manu düsturları bakımından Brahmanlar (Braminler-rahipler) egemen kast olmaktadırlar. İşte orada onların ayrıcalıkları ve toplumsal durumları hakkında konuşulanlar: Dharma (kutsal kanun) hazinesini korumak için doğan Brahman, dünyada tüm varlıkların sahibi olarak yüksek yerde bulunmaktadır. Dünyada bulunan her şey Brahman'ın mülküdür. Özellikle üstün doğumu yüzünden tüm bunlara onun hakkı vardır. Brahman sadece kendininkini yiyor, kendininkini giyiyor, kendininkini veriyor, geriye kalan tüm insanlar Brahman'ın şefkati sayesinde vardırlar.

Brahman'ın başlıca şerefli meşguliyeti Vedleri öğrenmek ve diğerlerine öğretmektir. Ved'i bilmeyen Brahman meyvesiz hadım ağası ile aynılaşmaktadır. Brahman'ın yaşamı Manu Kanunu'na göre dört döneme bölünmektedir. Genç Brahman öğretmeninin yönetimi altında Vedleri öğrenmektedir. Sonra evlenmekte, mal mülk

sahibi olmakta, çocukları yetiştirmektedir. Hayatının üçüncü kısmı, ormandaki münzevi hayatıdır. Nihayet dördüncü dönem her türlü mülkiyetten feragat eden sadakalarla beslenen çilekeş hayatıdır.

Brahmanlar Kastı'nın ilahlaşması bu kast düzeni düsturunun en parlak çizgisidir. Manu Kanunları derlemesinde kastlar tanrıların düzenlemeleri olarak resmedilmektedir.

Üç Ariy Varna'sının insanları zaruri adama ayinlerinden (Upanayyana) Brahmanlar hayatlarının yedi, Kşatriler onuncu, Vaşlar onbirinci yılda geçmektedirler. Adama sağ koltuk altından geçirilerek sol omuzda tüm hayat boyu taşınacak olan kaytanın verilmesine eşlik etmektedir. Adama ikinci kez doğum gözü ile görülmektedir. Şudralar adam adam geçmiyorlardı ve yabancı kabileden sayılıyorlardı. Burada Varnaların eski Ariy kabile düzeninin gelenekleriyle bağlantısı ifade edilmektedir.

Manu Kanunları'nda hükümdarın iktidarı hakkında çok konuşulmaktadır. Bu iktidar ilahi kökenlidir. *"... Hükümdarları olmadığı zaman insanlar korkudan her tarafa dağılmışlardı. Tüm bu dünyanın korunması için hakim, İndranın, Anila'nın, Yama'nın, Güneş'in, Agna'nın, Varuna'nın ayın ve ilahlar hakiminin sonsuz parçacıklarından cezbedilmiş olarak hükümdarı yarattı. Hükümdarlar bu en iyi tanrıların parçacıklarından yaratıldığından, tüm canlı varlıkların üstünde ışıldayarak durmaktadır."* Hükümdarların başlıca görevi kast sistemini ve Brahmanların imtiyazını korumaktır. *"Hükümdar sabahleyin kalkınca brahmanlara ... yönetimdeki bilgelere ihtiram göstersin, ve onların öğütlerine göre davransın. Veda'yı bilen temiz, yaşlı Brahmanlara daima ihtiram göstersin..."* Çarpışmalarda yiğitlik, halkı savunma ve Brahmanlara ihtiram gösterme, hükümdarların üstün mutluluğa ulaşması için en iyi araçlardır.

Kast düzeninin atfedilmeye başlandığı yeni tanrı Brama ya da Brahma bu dönemde ön sıraya geçmiştir.

Bu dönemde oluşan mite göre Brahman'nın vücudunun çeşitli parçalarından kastların kendileri meydana gelmiştir. Onun; ağzından Brahmanlar, ellerinden- Kşatriler, kaburgasından Vayşlar ve ayaklarından Şudralar meydana gelmiştir. Bu inanışa göre, her kasta faaliyet türünü Brahma kendisi vermiştir.

"Bütün bu evrensel olanın korunması için o, nur (yani Brahma); ağızdan, ellerden, kaburgadan ve ayaklardan doğanlar için ayrı özel meşguliyetler düzenledi. Vedleri öğrenme ve incelemeyi, kendisi için kurban sunmayı başkaları için kurban sunmayı (şefkat) elde edilmesini ve dağıtımını o Brahmanlar için düzenledi."

Uyruklara bekçilik etmeyi, (Şefkat) dağıtmayı, kurban sunmayı, (Vedleri) öğrenmeyi, dünya eğlencelerine kapılmamayı o kşatriler için gösterdi.

Sürülerin güdülmesi ve keza (şefkat) dağıtımı, kurban sunma, (Vedleri) öğrenme, ticaret, tefecilik ve ziraatı da Vayşlar için.

Fakat Şudralar için hakim sadece bir tek meşguliyet gösterdi. O da Varnalara uysalca hizmet etmek.

Hindistan dininin tüm bu dönem tarihi, genel olarak bu dönemde Brahmanların üstünlüğünden dolayı Brahman diye adlandırıldı.

Dinde Değişimler

Profesyonel kast rahipliğinin (Brahmanların) sosyal rolünün yükselmesine uygun olarak tapınç iyice karmaşıklaştı. O Hindistan toplumunun sıkı aristokratik kast düzenini parlakça yansıtmaktadır. Herşeyden önce eski tanrıların panteonu karmaşıklaşmaktadır. Ved marşlarının, hakkında konuşmuş olduğu tabiat güçlerinin timsalleşmesi olan tanrılar ikinci plana gerilemekte, yeni, önemli derecede kastçıl ilahlar birinci plana geçmektedirler. Başlıcalarından biri Brahma sonraları baş tanrı olmuştur.

Bu ilahın kökeni olağanüstü ilginçtir. Daha önce görmüş olduğumuz gibi duanın timsalleşmesi (Brahmanas Pati) Vedlerde anılmaktadır. Brahman döneminde Brahmanas Pati evrenin yüksek tanrısına dönüşmektedir. Brahmanların tapınç etkinliği, kurban sunmayla ilgili dua öylesine büyük bir güce sahip oluyordu ki tüm dünya onlara tabi olmakta ve bu güç her şeyi kapsayan tanrı Brahma türünde timsalleşmektedir.

Bu dönemde Hindistan'da oluşan halk deyişi şöyle der: *"Dünya tanrılara tabidir. Tanrılar büyü sözlerine, büyü sözleri Brahmanlara, demek ki Brahmanlar bizim tanrılarımızdır."*

Diğer ilahlardan Vişnu ve Sina başlıca öneme haizdirler. Şina,

Ved Bora tanrısı Rudra ile bağdaştırılmaktadır. Ancak o aslında daha ziyade eski Ariy öncesi tanrıdır. (Onun Mokenco-Daro dönemindeki varsayımsal tasviri üzerine daha önce konuşulmuştu.) Vişnu adı güneşin Ved tasvirlerinden birine denk düşmektedir. Ancak görünüşü ve fonksiyonları bakımından o yeni tanrıdır.

Bu başlıca ilahların yanısıra başkaları da ön sıraya çıkmaktadır. Ved dininde, hemen hemen bulunmayan kadın ilahlar da belirgin yer tutmaya başlıyorlar. Her erkek ilah kendi kadın çiftini edinmeye başladı. Tanrıça Lakşmi, Vişnu ile birlikte, keza Durga, Kali adları da verilen tanrıça Parvati Şiva ile bağlanmaktadır. Daha bir sürü yeni tanrılar ortaya çıkmakta, onların hepsi birden Ved ilahlarını tamamen kenara itmektedirler. Çağdaş araştırmacılar bu tanrıların çoğunluğunun eski komünal-topluluk koruyucu ilahları olup, yerli ahali yavaş yavaş ariy fatihleriyle kaynaştıkça, Brahman panteonuna giren, mahallî Ariy öncesi tapınçlardan aktarıldığını varsaymaktadır.

Eski Ariy (Ved) dininden atalara ihtiram gösterme de korumuştur. Manu kanunlarında bu önemi bakımından tanrılara tapınçtan bile daha yükseğe konmaktadır. *"İki kez doğan için ataların şerefine ayin, tanrıların şerefine ayinden daha önemlidir."*

Brahman döneminde tapınç şiddetle aristokratlaşmıştır. Bu dönemde aleni toplu ayinler ve kurban sunmalar yoktur. Başlıca tapınç etkinliği sayılan kurban sunmalar özel konuya giriyordu. Sadece Brahman kurban sunmayı yönetebilir ve marş okuyabilirdi. O bunu davet üzerine yapıyordu. Kurban sunmalar büyük masraf gerektirdiğinden, onu sadece zengin beyler yerine getirmekteydi. Basit halk tapınçlara hiç katılmamakta idiler. Toplumsal kurban sunmalar yok idi. Özel kurban sunmalar ise yoksullara göre değildi. Toplumsal tapınaklar da yok idi.

Tanrılar kast tanrıları karakterini almışlardı. Baş tanrı niteliğinde öne çıkmış olan Brahma, Brahmanların tanrısıdır ve ona dualarıyla sadece Brahmanlar başvurabilirdi. Ved tanrılarından kendi önemini koruyan bir tek İndra, Kşatrilerin tanrısına dönüşmüştür. Daha sonraları Şiva ile özdeşleşen eski Rudra, Veyşlerin (Ziraatçıların) başlıca tanrılarından biri oldu. Şudralar genel olarak resmi tapınçta kenara itilmişlerdir.

Yeniden Cisimleşmeye İnanış

Sonraki yıllarda Hindistan dininin köşe taşlarından biri olacak olan yeniden cisimleşme fikriyatı, bu dönemde önemli din teorilerinden biri olarak öne çıkmıştır. Bu fikriyatın Brahman dinine eski yöresel inançlardan geldiğinden şüphe etmek mümkün değildir. Zaten Ariylerin Ved dininde ruhun öbür dünyadaki kaderine dair tasavvurlar genel olarak çok bulanık idi ve ölmüş kişinin ruhunun ikinci kere cisimleşeceğine inanışın ise hiç olmadığı anlaşılmaktadır. Mahallî kabilelerin (Dravidlerin ve Mundaların) inançlarında ise tam tersine reenkarnasyon üzerine totemik tasavvurlar belirgin yer tutuyordu ve şimdi de tutmaktadır. Onlar Brahmanizm de ancak kast düzeni ile bağlantılı olarak tamamen kendine özgü gelişim gösterdiler.

Mamu Kanunlarında canın taşınması üzerine öğreti sadece son 12. bölümde özetlenmekte, diğer bölümlerde ise onun yerine günahkârların cehennemde çekeceği eziyet üzerine tasavvurlar sözkonusu edilmektedir. Fakat daha sonraki Brahman eserlerinde Upanişadlarda ruhun taşınması fikriyatı egemendir.

Brahman tasavvurlarına göre insanın canı ölümden sonra yok olmamakta, başka bir maddi vücuda yerleşmektedir. İnsanın özellikle nerede cisimleşeceği, bugünkü davranışlarına herşeyden önce de kast kurallarına uymasına bağlıdır.

Başlıca ve esas kural kast kanunlarına uymaktır. Şudra şayet itaatkârca ve uysalca kastının tüm kurallarını ve davranışlarını uygulayarak diğer kastlara hizmet ederse, ahirette yeniden doğarken daha yüksek kastla cisimleşme olanağı bulmaktadır. Kastın kanunlarını bozan insan ise tam tersine, gelecekteki cisimleşmesinde sadece daha aşağı katta değil, fakat daha aşağıda olabilmekte ve hatta hayvana dahi dönüşebilmektedir. Brahmanlar günah kategorilerine insanın alacağı belirli cezaları dahi saptamışlardı. Fikrî plandaki günah için insan, daha aşağı kastın temsilcisi, sözlü günah için hayvan, günahkâr davranış için cansız nesne olarak cisimleşecektir. Böylelikle ahirette mükâfat-ceza alma konusundaki özgün dogmatik türdeki eski yeniden cisimleşme inanışı, sömürücü kast düzenin dinen kutsallaştırılmasına hizmet etmeye başladı.

KARMA

Yeniden doğuş hakkındaki öğretinin teorik esası karma fikriyatı, ta o zamanların Hint dinî felsefesinde işlenmişti. Karma anlayışı karmaşıktır ve o Hint felsefesinin çeşitli akımlarınca farklı, farklı yorumlanmıştır. Rus dilinde ona yaklaşık olarak iki anlayış uygun düşmektedir. Nedensellik ve kader. Hint felsefesinin tarihçileri S. Çatterci ve C. Datta *"Karma kanunu"*nu şöyle açıklamaktadırlar: *"Ferdin tüm davranışları iyisi ya da kötüsü, bu davranışlar şayet onların meyvesini almak niyetiyle, yani kasıtlı olarak işleniyorsa, onun hayatında kendilerine uygun düşen neticelere çağırı yapmaktadır. Her iyi davranış için insan mükâfat, her kötü davranışı için de ceza kazanmaktadır. Ancak kural olarak bu dünyada değil gelecekteki cisimleşmesinde. Hâlihazır yaşamdaki insan ya da diğer bir varlık eski geçmişte varoluşundaki davranışının neticesidir. İnsan gelecekte cisimlenirken ki kaderini kendi bu günkü davranışlarıyla yaratmaktadır. Brahman öğretisinin temelinde yeniden doğuşa dair böylesi karma felsefe fikriyatı yatmaktadır."*

Upanişadlar ve Felsefe Okulları

Brahman döneminde genel olarak dinî-felsefî literatür önemli etkinlik kazanıyor. Upanişadlar adı verilen bu çok sayıdaki ilahiyat tezlerinin önemi öylesine büyük ki tüm bu dönem bazen Upanişad dönemi olarak adlandırılmaktadır. Dinî inançların Brahman spekülasyonunun nesnesine dönüşmesinin, önemli derecede karmaşıklaşmasının meyvesi olarak, 250'ye kadar varan çeşitli ilahiyat-felsefe eseri bilinmektedir. Bunda toplumun sonraki farklılaşması ifadesini bulmuştur. Upanişadlarda çeşitli sınıfların çıkarları, çeşitli sınıfların ideolojileri yansımıştır.

Upanişadlarda yansıtılan dinî-felsefî sistem tamamen çeşit çeşit olmasına rağmen onların tamamını birkaç tipe indirgemek mümkündür. Altı klasik ya da Ortodoksal sistem olarak şunlar sayılmaktadır: Vedanta, Mimansa, Sankhya, Yoga, Nyaya, Vayşeşika.

Bunlardan Mimansa ve Vedanta derin mistik, sırf rahipçil Brahmancıl'dır. Vedanta sisteminin temelini Panteizm, yani münferit insanların canının (Atamanın- dünya canıyla, Brahma ile ve

Brahmanların yüksek tanrısı ile) kaynaşması fikriyatı teşkil etmektedir. Mimunsa'nın temel fikriyatı, sonsuzluk, sarsılmazlık ve Ved'in mutlak otoritesidir. Bu nedenle de dinî merasimlerin sıkıca uygulanması gereklidir.

Belli bir dereceye kadar Brahmanlarla rekabet eden Kşatrilerin dünyevî kastında ise tam tersine başka felsefî sistemler yapılanmıştır: Vedanta'nın evrensel Panteizm'inden farklı olarak Kşatrilerin Cankhya sisteminin temelinde maddenin özgürlüğü ve münferit vücutların çokluğu anlayışı yattığı için materyalizme yaklaşmaktadır. Vayşeşika, atomistik teoridir. *"Ortodoks olmayan sistemler"* daha da çok materyalisttir ve hatta ateist karakter taşıyorlardı: Dünyayı dört maddi elementin bileşkesine indirgeyen çarvaha ve tanrıların varlığını doğrudan doğruya reddeden Lokayyata bunlardandır.

Kendini yetkinleştirme mükemmelleştirme amacıyla dinî ve felsefî prensiplerin çileci öğretinin pratik kullanılışı olan Yoga, bu dönemde yapılanmış olan felsefî sistemlerden biridir ve Hint dininin sonraki gelişiminde de ayrıca önem kazanmıştır. Yogacıların öğreti ve pratiğinde vücut temizliğinin korunması ve ruhun yetkinleştirilmesi amacı için karmaşıkça işlenmiş nefes alma usulleri ve diğer özel davranış kuralları sistemi birinci sıraya çıkmıştır. Sonraları bu zemin üzerinde Hint çileciliği sistemi yetişmiştir.

Çok sık yapılageldiği gibi bir bütün olarak Brahman döneminin Hint dinini sırf Ved dininin sonraki gelişimi niteliğinde imiş gibi gözden geçirme imkânı yoktur. Ved dininden Brahmanizm'de pek az şey kalmıştır. Sadece Ved'in kutsal otoritesine inanış, bazı tanrıların isimleri ve kurban sunma merasimi. Kendi psikolojisi yönünde, sırf kast karakteri bakımından Brahmanizm dini Ved dininden keskince ayrılmaktadır. Brahmanizm'in çoğu inançları Ariylerin Ved dininden daha çok, Ariy öncesi dinî tasavvurlarla bağlantılıdırlar.

Caynizm ve Budizm

Birbiriyle mücadele eden dinî akımların gelişimi, elbette sadece egemen sınıfların içindeki çelişkinin büyümesini yansıtmıyordu.

Bu akımlardan bazıları kast boyunduruğuna karşı bilinçsiz protestoyu yansıtarak geniş halk yığınları arasında kendilerine yansıma buldular.

M.Ö. VI. - V. yy.da hemen hemen aynı zamanda ortaya çıktığı anlaşılan Budizm ve Caynizm böylesi akımların arasında idiler. Bu iki öğreti kendi aralarında çok yakındırlar ve karşılıklı etkileşimleri tartışılmazdır. Her iki akım da kast düzenini tanımıyorlar ve her münferit kişinin kendi çabası yoluyla ıstıraptan kurtulabileceği görüşünü başköşeye oturtuyorlardı. Her ikisi de Karma ve yeniden doğumu kabul ediyordu. Her ikisinde de mümin üzerine ahlakî öğreti öne çıkıyordu. Ancak bu iki inancın kaderi farklı oldu.

Caynizm'in kurucusu kabul edilen efsanevi Vardhamana Mahavira ya da Cinna (Kşatrilerde) öğretiyi, tüm maddi dünyanın şer olduğuna ve insanın ondan kurtulmaya çabalaması gerektiğine indirgemektedir. Hatta elbise giymeyi bile reddetmeye kadar varan (digambortlar, ışık giysililer) en kararlı Caynistlerin şiddetli çilekeşlik talebi, bakirelik ve evlenmeme, öldürmeme (ahimsa) talebi buradandır. Bu akımda böceği bile öldürmek yasaktır. Bu nedenle Caynistler tesadüfen canlı varlığı yutmamak için suyu süzgeçten içmeliler. Bunun içinde su içerken ağızlarını kumaş ve benzeri ile kapatmalılar. Bu akım zamanla taleplerini bir hayli yumuşatıp, ağırlıklı olarak tüccarlar ve şehir ahalisi arasında yaygınlaşmıştır. Caynizm Hindistan'da bugüne kadar var olagelmiştir. (En yeni verilere göre yaklaşık 3 milyon Caynist vardır). Ancak Budizm'den farklı olarak yurtdışına sızmamıştır.

Hemen hemen aynı zamanda şekillenmiş olan Budizm'in kaderi ise başkadır. (Bu konu 22. bölümde daha ayrıntılı olarak anlatılacaktır.) M.Ö.'ki son yüzyıllarda ve Milat başlangıçlarında Budizm Hindistan ahalisi arasında, kısmen talebini aşırıya vardırmadığı için Caynizm'den çok daha geniş, çok daha büyük yaygınlık kazanmıştır. Murya ve Kuşanlar hanedanlıkları zamanında (M.Ö. III. - M.S. II. yy.) Budizm bir ara devlet dini dahi olmuştur. Eski monopol durumlarını kaybeden Brahmanların rakip kastını, bunun en ciddi tarzda telaşlandırmaması olamazdı. Aksi halde ayaklarının altındaki toprak kayacaktı.

Hinduizm, Tapınç ve İnancın Demokratlaşması

Brahmanların Budizm'le mücadelesi, kast düzeninin korunması ve ahali üzerindeki egemenliklerinin devam etmesi içindi. Brahmanizm'in bu mücadele için yeniden silahlanması gerekiyordu.

Katı aristokratik karakteriyle yığınlarla işi olmayan eski Brahman dininin, Budizm üzerindeki etkisi zayıftı. Budizm'le rekabet edebilmek için öğreti ve tapıncın, halkın ihtiyaçlarına doğru herhangi bir şekilde uyum göstermesi gerekiyordu. Yeni dönemin başlangıcına delalet eden, Hindistan dinindeki yeni olayların çağırıcıları bunlardır. Bu dönem genellikle Hinduizm dönemi diye adlandırılmaktadır.

Bu dönemin karakteristik olayları tapıncın daha demokratik olmasından müteşekkildir. Geniş halk yığınlarını etkileme metotları işlenmiştir. Bunun için herşeyden önce halka tapınca katılma olanağının verilmesi gerekiyordu. Toplumsal aleni toplu merasimler, ayinler, mabetler, tapınaklar, haç yerleri vb. gerekiyordu.

Hindistan'da ilk tapınaklar bu dönemde ortaya çıkmıştır. Hindistan tapınaklarından en eskileri Budist tapınaklarıdır. (Başlangıçta kendine özgü mezar üstü basamaklar ve yeraltı tapınakları. (Çaytya). Daha sonra onların taklidi olarak, şatafatlı, fantastik mimari stilli, muazzam boyutlardaki, halkın muhayillesini bunaltıcı duygulara düşürücü izlenimler vermesi gereken Brahman tapınakları ortaya çıkmaktadır. Törensel ayinler, merasimler, gösteri alayları düzenlenmektedir. Tapınaklarda ve onların dışında muazzam büyüklükte tanrıların heykelleri dikilmektedir (Eski Hint dini, tanrı tasvirlerini hiç bilmemekte idi). Onlardan bazıları törensel alaylar zamanında yollara çıkarılmakta idi.

Diğer yandan tanrılar hakkındaki tasavvurların karakteri daha çok demokratlaşmakta idi. Sadece Brahmanların ilişkili olabildiği insanların ulaşamadıkları göksel tanrı örnekleri halkta az izlenim bırakmaktaydı. Tanrıları insanlara yakınlaştırmak gerekiyordu. Halkın kurtarıcısı halk tanrısı tiplerini yaratmak gerekiyordu. Avatara, (yukarılardan inip gelme, cisimleşme) göksel ilahın kendi yersel Avatarası'na sahip olunabileceği hakkında özgün öğreti ortaya çıktı. Avataralardan bazıları popüler halk ilahları oldular. Onlardan bir kısmı (kurtarıcı tanrılar - yerel tanrılar) Budist panteonu-

nu taklit ederek, yığınlara daha güçlü etki yapmak için bile bile yaratılmıştır. Vişunu Avatarlarından biri olan kurtarıcı Krişna onların en popüler olanlarındandır. Budist mitine benzeyen, onun dünya doğuşu üzerine mit kısmen de Hıristiyanlık mitinin etkisi altında yapılanmıştır. Mitte onun kahramanlıkları, insanlara merhameti ve dünyada ölüp kaybolması hakkında efsaneler anlatılmaktadır. Keza Güney Hindistan'da kurtarıcı tanrı olarak (Rama) sahneye çıkmaktadır. Bu aynı zamanda, Tseylona'nın Ariylerce zaptedilmesi esnasındaki efsanevî reis eski Hint destanının kahramanı Ramayna'dır.

Mezhepler

Kurtarıcı ilahlara ihtiram gösterme zemininde çok sayıda mezhep yapılanmıştır. Mezhepçilik Hindistan dininin günümüze kadar gelen ana çizgisi olmaktadır. Bu mezheplerin sayısını bugün bile kesin olarak sayabilmek mümkün değildir. Mezhepler kolay yaratılmaktadır. Onların başında kutsal kişiler, "giri" adı verilen hocalar durmaktadır.

Hinduizm'de dini yöneticilerin "giri" rolü olağanüstü önemdedir. Eskiden rahipler sırf kurban sunuyorlar, marşlar söylüyorlar ayinleri uyguluyorlar, birbirlerine Ved bilgisi öğretiyorlar, halk yığınları ile hiçbir ilişkide bulunmuyorlardı. Yeni dönemin rahipleri ise halk yığınlarının öğretmenleri, onların dinî hayatlarının yöneticileri olmaktadırlar. Guru tapıncı birinci plana geçmektedir. Guru sadece tanrı ile insan arasında aracı olmayıp, onun bizzat kendisi, hemen hemen ilahın timsalleşmesidir. Guru'nun her sözü onu izleyenler için kutsal kanundur. Mezheplerin bazılarında eski rahip ulemalığı hiç görünmemektedir. Yani bu mezhepler saf demokrat karakterlidir. Bu mezheplerde tarımla ve zanaatlarla bağlantılı ayinler ön sıraya çıkmaktadır.

Münferit kastların, mesleklerin, münferit yörelerin koruyucusu ilahlara tapınç gelişmektedir. Pek çok sayıdaki kastlardan herbiri kendi koruyucu tanrılarına sahiptir. Bu koruyucular kısmen eski panteondan aktarılmışlar kısmen de yeni yaratılmışlardır. Her komünal-köy topluluğu kendi mahallî tanrısına ihtiram göstermektedir.

Ariy Öncesi Tapınçların Mirası

Daha Brahman döneminde Hindistan'ın Ariy öncesi ahalisinin inançları ile bağlantılı eski mahallî tapınçların Hindistan dinlerinde çok önemli roller üstlendikleri anlaşılmaktadır. Özellikle de hayvanlara ihtiram gösterme, yılana, maymuna, file tapınç muhtemelen totem kökenlidirler ve Hinduizm'de yasallaşmış biçim almaktadırlar. Hint ilahlarının hayvan türünde tasvir edilmeleri seyrek değildir. Ganeşe (bilgelik tanrısı) fil türünde, Gauman maymun türündedir. Mamafih bazı hayvanlara, mesela ineğe tapınç, Ariylerin kendilerinde ezelden beri bulunuyordu.

Suya tapınç, onun arındırma gücüne inanış Hindistan'da çok büyük gelişim göstermiştir. Suya, insan ne tür günah işlemiş olursa olsun temizleyebilen Ganj Nehri'ne ihtiram gösterme en başta gelmektedir. İnançlı Hindu Ganj sahilinde ölmeyi büyük bir nimet saymaktadır.

Kutsal Kobra'nın çemberinde yatan tanrı Vişnu, onun karnından Lotüs yetişmektedir. Onun üstünde dört yüzlü ve dört elli Brahma'dır.

Tapınçlardan bazıları erotik makyajlı mistik karakter almaktadır. Şakta tapınçları adı verilen, kadının başlangıcı böylesinedir. *"Sol ele"* gizli tapınçlar gelişmektedir. Tanrı Şiva'ya ihtiram gösterme zemininde aşkın ve ölümün korkunç tanrı örnekleri ile bağlantılı orgiastik yobaz tapınçlar yapılmaktadır. Eski Durga ya da

kadın ilah Kali onların başlıcası sayılmaktadır. Bu mezheplerde fallistik semboller (linga, yoni) önemli rol oynamaktadır. En yobaz mezheplerden (thugi) birinin taraftarları (boğucular) aynı bu tanrıçaya kurban olarak yoldan tesadüfen geçmekte olan yolcuyu öldürüyorlardı. Munda grubu halklarının bazılarında geçmişte yer tanrıçasına çocukları kurban sunma (meria) uygulanmakta idi.

Hindu panteonundaki başlıca ilahlardan hangisini baş tanrı olarak tanıdıklarına bakarak, mezheplerin çoğunu iki ana grupta birleştirmek mümkündür. İki başlıca tanrı Vişnu ve Şiva'ya göre mezhepler Visnuist ve Şivaistlere bölünmektedir. Mamafih bu mezhepler arasında mücadele yoktur. Brahma'ya gelince, ona tapınç olmadığından, ayrı özel tapınakları ve tasvirlerinin yokluğundan sırf teorik olarak onu ulu tanrı olarak kabul ediyorlar.

Güney Hindistan'da yer yer olağanüstü arkaik dinî biçimler tutunmuştur. Hinduizm'in onlara etkisi çok zayıf olmakla beraber, onlar resmi olarak Hinduizm sistemi içinde sayılmaktadırlar.

Hinduizm'deki çileci Yogaizm Okulu ayrı özel gelişim katetmiştir. Yoga'nın çileci-katlanıcıları, boynuna demir kafes takma, toprakta örtülü kafa ile yatma, akrep yeme, elleri yukarı kaldırarak yürüme, harlı ateşin üstünde sıçramalar vb. safi yobaz ahitleri üstleniyorlardı.

Tanrı Şiva sıfatlarıyla birlikte: Üç dişli yaba, kobra ve diğerleri.

Ta Brahman döneminde işlenmiş olan yeniden doğuş hakkındaki dinî öğreti (canın taşınması) günümüze kadar tüm gücünü korumuştur. Gelecekte yeniden doğumunda insanın kaderi, sadece onun hayat tarzına ve kast kanunlarını uygulamasına değil, defin ayinlerine de bağlıdır. Cesetlerin yakılması Hindistan'da Ortodoks gömü tarzı sayılmaktadır. Olanaklar ölçüsünde onları kutsal nehirlerin kenarlarında yakıyor, defin ateşinin küllerini nehre atıyorlardı. XIX. yy.a kadar Kuzey Hindistan kabilelerinde dul kadının, kocasının ateşinde yakılması barbar dinî gelenek (sutti) süregelmiştir.

Hindistan'da dinî dağınıklık, mezheplerin aşırı gelişimi toplumsal dağınıklığın yansımasıdır. Burada Hindistan kast yapısının çeşitliliği, sınıf ilişkilerinin aşırı karmaşıklığı, ahalinin millî ve ırki bileşkesinin türdeş olmaması ifadesini bulmaktadır.

Defalarca belirtildiği üzere, zaten Hinduizm tek bir din olarak tanımlanamaz. Bu daha ziyade birbirinden tamamen ayrıcalaşmış dinlerin hepsidir. Hinduların hepsi için zorunlu dogmalar çok azdır: Bunlar, Ved'in kutsal otoritesinin tanınması, Karma ve ruhun göç etmesi hakkındaki öğretisi ve kastların tanrı tarafından tespit edildiğine dair inanışlardır.

Dinî teşkilatların çok çeşitliliğinin bizzat kendisi tüm Hindistan tarihi boyunca yabancı istilacılarla mücadelede bilhassa millî birlik olanağını frenleyen olumsuz etki olmuştur. Bu durum özellikle Müslümanlarca işgali, daha sonraları da İngiliz emperyalizmine tabi olan zamanlarında kolaylaştırıcı unsurdur. Hindu dini kast çekişmelerini kutsallaştırarak ve sağlamlaştırarak Hindistan'ın millî birliğinin gelişmesine çok esaslı fren olmaktadır.

Hinduizm'i Reforme Etme Girişimleri

Hint millî hareketinin kişilerinden çoğunca bu keyfiyet bilince çıkarılmıştır. Dinî-millî reform girişimleri defalarca yer aldı. Daha orta çağda iken önce kısmen İslam'ın daha sonraları da Hıristiyanlığın etkisi altında böylesi girişimler yapılmıştır. Onlardan bazıları panteonu sadeleştirme ve herhangi bir şekilde sistematize etme çabasından öteye gitmemiştir. Daha XIII. yy.da Vişnu ve Şiva'nın, iki birtek ilahın (Havri-Har'ın) çeşitli tezahürleri olduğuna dair fikriyat

ortaya çıkmıştır. Belki de Hıristiyan tasavvurların etkisi altında ana tanrıların Brahma, Vişnu, Şiva üçüzler fikriyatı (trimutri) ortaya çıkmıştır. Daha cesur reform girişimleri de olmuştur. Hint toplumunun ilerici tabakaları merasimcilikten, kast düzeninin adaletsizliğinden ve Brahman imtiyazlarından hoşnutsuzdular. Daha XV. yy.da kastların gereksizliğini seslendiren, batıl itikatlarla mücadele veren vaiz Kabir etkin oldu. O yabancı Müslümanlarla mücadele için Hintlilerin dinî birliğini sağlamayı başardı. Ancak netice itibariyle sadece, şimdi de var olan yeni bir mezhep (Kabir- panthi) yaratmış oldu.

Sihler

Gene XV. yy. sonlarında Müslüman fatihlerle mücadele zemininde Sihlerin özgün mezhebi yapılandı. Onun kurucusu Kaebir'in vaizlerinin keza Vedanta'nın eski panteist felsefesinin kuvvetle etkisi altında kalan, ticaret kastı Kşatrilerden (indus) Nanak diye biri idi. Onun öğretisinin en önemli tarafı, dinî dağınıklığı yok etme ve sadece Hinduları değil, Müslümanları da bir dinde birleştirme girişimi olmasıdır. Nanak'ın vaizi büyük başarı sağladı. İki yüzyıl boyunca önce Müslümanlarla sonra da İngilizlerle mücadeleyi sürdürecek olan önemli derecedeki halk yığınlarını birleştirmede başarılı oldu. Fakat dinleri birleştirme yerine Sihlerin kendileri ayrı özel askeri, dinî mezhep içine kapandılar. XVII. yy.da onlar güçlü bir devlet teşkil ettiler. XVIII. yy.da da çok sayıdaki gruplarıyla, şimdi de egemen oldukları yer olan Pencap'a hakim oldular. (1970 verilerine göre Hindistan'daki Sihlerin tümü yaklaşık 10 milyondur.) Sihler kendi yöneticilerine, Nanak'ın haleflerine itirazsız boyun eğmektedirler. Bunlarda İnduslardaki kutsal Guru gibidirler. Bunların toplulukları çok sıkıdır. Gelirinden belli bir yüzdeyi inançdaşlara yardım için, topluluk yararına zaruri ödeme geleneğine uymaktadırlar. Sihler Hinduistlerden daha sıkı olarak giyimde millî geleneklere sahip çıkmaktadırlar. Saç ve sakallarını traş etmemekte mezheplerine, mensubiyete tanıklık eden özel bilezikleri mutlaka takmaktadırlar.

XVIII. - XIX. yy. Reformist Hareketleri

XVII. ve XIX. yy.da İngiliz ve Fransız istilalarına karşı mücadele yeni boyutlar kazandığı, iç savaşla ve açlıkla bağlantılı iç çelişkiler daha da güçlendiği zaman dinî reformist hareket güçlenmiştir. Tüm bunlar özellikle Bengal'de ifadesini bulmuştur. Orada törensel formalizmin değil, canlı inanış ve duygunun esas sayıldığı yerde yeni Vişnu mezhebini yaratan bilgin vaiz Çaytanya etkin olmuştur. Onun izleyicisi, geniş bilgi ufkuyla kültürlü insan, eğitimci Rammohan Ray, Hinduizm dinini Manteizm ruhunda modernize etmeye çabalamıştır. Burada da tekrar Hıristiyanlık fikriyatının bazı etkileri ifadesini bulmaktadır. O kast ihtilaflarını bir parça yumuşatmak amacıyla *"Brahma Samac"* isimli yeni hareketi kurmuştur. XIX. yy.ın ikinci yarısında Hindistan'ın Kuzey ve Kuzeybatı kısmında sloganı *"Vedlere dönüş"* olan *"Arbya Samac"* hareketi ortaya çıkmıştır. Esas olarak Pencab ve birleşik illerin burjuvazisinden olan taraftarları, eski saf ve sade tapıncı yenilemek, onun kaba biçimlerine karşı, İslam ve Hıristiyanlık gibi yabancı dinlere daha da şiddetle mücadele etmek istiyorlardı.

Bazı vaizler ise tam tersine Hinduizm'i yabancı dinlerle yakınlaştırmaya çalışmışlardır. Onlardan en meşhuru (XIX. yy.ın ikinci yarısındaki) Vedanta da temellenmiş saf panteist dinini yaratmaya yeltenen Şri Ramakrişina Paramahansa'dır. Onun izleyicileri Ramakrişina'yı kurtarıcı ilan edip, onun şahsında tüm Hindistan'ı kucaklayan dinî eğitimci misyonu yaratmışlardır.

Hinduizm'in Çağdaş Durumu

Hindistan'ın dinî hayatının şimdiki tablosu, defalarca birleştirme çabasına rağmen olağanüstü çok renklidir ve bu da Hindistan'ın millî ve sınıfsal bileşkesinin çok renkliliğini yansıtmaktadır. Biz burada şimdiki zamana kadar Brahman çevreler arasında büyük otoritesi olan Vandata ve diğer sistemlerin inceltilmiş dinî felsefî metafizik biçimlerini de, Şiva, Vişnu ve Kişna'ya halk tapınçlarının büyük yaygınlığını da, kaba orgiastik ayinleri de bir ve aynı zamanda bulmaktayız.

Az veya çok derecede Hinduist panteonunun etkisine maruz ka-

lan Dravid ve Kolary (Munda) kabileleri özgün tapınçlarını korumaktadırlar.

Hinduizm, daimî inanç hoşgörüsü ve aynı zamanda başka kabile, başka ulus inançlarını yutma, onları tamamen kendi çok renkli sistemi içine alma yeteneği ile farklılık arzetmiştir. Brahmanlar herhangi bir Dravid ya da başka halk veya kabilenin dinini çok kolay Hinduizm'in kapsamına alıyorlardı. Onlar bunun için bu kabilenin tapınç nesnesini (herhangi bir hayvan dahi olsa) sadece Vişnu ya da Şiva'nın avatarası olarak ilan ediyorlardı.

Diğer yandan bireysel prozelitzm yani münferit kişilerin Hinduist dinine geçişine teorik olarak izin verilmemesi karakteristiktir. Buna kastlar hakkındaki öğreti engel olmaktaydı. Hinduist olmak için doğum itibariyle kastlardan birine mensup olmak gerekmekteydi. Bundan dolayıdır ki Hindistan'ın kast düzeniyle bağlantılı olan Hinduizm, prozetizme izin vermeyerek Hindistan'ın dışına çıkamamış ve dünya dini olamamıştır. Bunu aynı Hindistan zemininde doğmuş olan Budizm başarmıştır.

Ancak Hinduizm diğer halkların ruhî hayatını önemli derecede etkilemiş ve etkilemeye de devam etmektedir. En yeni zamanlarda Hindistan dininin ve dinî felsefesinin Avrupa ve Amerika entelektüellerinin bazı tabakalarına etkisi özellikle ilginçtir. Mesela Yoga öğretisine (Ramaçaraka ve diğerlerinin eserlerine) kapılmış olan, şimdi de kapılmakta olan Avrupalılar ve Amerikalılar az değildir.

Hindistan halkı derecesinde din boyunduruğunun altında bulunan başka halkın olması mümkün değildir. Hindu ellerinden, ayaklarından dinî nasihat ve yasaklamalarla tüm ruhî hayatı dinî ideolojinin belirleyici etkisi altında idi. Hindistan Cumhuriyeti'nin hükümeti ve hakim partisi Hindistan Milli Kongresi dini şimdide desteklemektedir. Ancak aynı zamanda onu kaba gelenek ve inançlardan, kast sistemi ile bağlantıdan kurtarmaya, modernize etmeye, (kast farklılığı şimdi kanunla yasaklanmış olsa da yaşamda korunmaktadır.) dini çağdaş ekonomik ve sosyal hayatla bağdaştırmaya çalışmaktadırlar. Örneğin bereketin ve güzelliğin tanrıçası Lakşmi şimdi artık ülkenin sanayisinin ve endüstrisinin koruyucusu, tanrıça Sarasvoti eğitimin, bilimin ve sanatın koruyucusu sayılmaktadır.

Sadece köylüler değil işçiler ve entelektüeller de dinlerine sıkıca tutunmuşlardır. Brahman kastından her insan olanaklarına göre oğlunun din eğitimi için bireysel düzende bilgili Brahmanlardan eğitmen-guru davet etmektedir. Çeşitli ayinlerin ve her türlü yasakların teferruatlıca uygulanması, merasim temizliğine dair sonsuz düzen, sürekli arınmalar ve kurban sunmalar mümin İnduist'in yığınla gücünü ve zamanını yutmaktadır. Zararlı hayvanları, vahşi canavarları, zehirli yılanları dahi öldürme yasağı, ahalinin refahına çok büyük zarar vermektedir. Bu zemin üzerinde ise zaman zaman yobazlığa varan dinî fanatizm alevlenmektedir.

Hinduist dininin halka verdiği herşeyden daha büyük zarar ise gayri adil kast düzenini kutsallaştırması ve sağlamlaştırmasıdır. Şimdiye kadar bundan özellikle Hindistan'ın *"aşağı"* ya da *"temas edilmez"* en çok ezilen kastları mağdur olmuşlardır. Bu kastlara şimdi 65 milyon insan mensuptur ve ülkenin tüm ahalisinin altıda birini oluşturmaktadır. Bu insanlar yakın zamana kadar sıradan insan haklarından bile (işlerini serbestçe seçebilme, genel kuyu ve kaynaklardan, nakliye araçlarından yararlanmak vb.) mahrumdular. Onlara sadece dokunmak yüksek kasttan Hinduist'i *"lekelemektedir"*. *"Temas edilmezler"* bir sürü aşağılayıcı sınırlama ve yasaklamalara tabidir. Hinduizm bu barbarca ve insan onurunu zedeleyici düzene tanrısal düzenlemeler olarak bakmaktadır.

BÖLÜM 16

ESKİ MISIR DİNİ

Klasik doğunun din tarihi çok sayıda yazılı ve arkeolojik kaynaklar sayesinde nisbeten iyi bilinmektedir. Onlara adanmış pek çok araştırma vardır.

Eski Doğu'nun halkları özellikle Mısır ve Mezopotamya'nın elverişli şartları sayesinde diğer halklardan daha önce sınıflı gelişim ve büyük medeniyetler yaratma yoluna girdilerse de (onların en eski eserleri M.Ö. dördüncü bin yıla kadar gitmektedir) orada yapılanmış olan sosyo-ekonomik düzen gelişmemiş kölecilik ve dayanıklı komünal-köy topluluğu ile çok tutucu ve az değişken olarak tezahür etmiştir. Hükümdar iktidarının, *"asyatik"* despotik düzenlemeleri ile eski Doğu devletleri politik düzeninin hemen hemen değişmezliği ve görenekçiliği buradandır. Tüm bunlar eski doğu dinlerine damgasını vurmuştur. Fakat onlarda, hayatın sosyal ve politik şartlarınca doğurulmuş olan, karmaşık biçimlerle, derin arkaik çizgilerin kaynaşması çok uzun süre tutunmuştur.

İlkel ve karmaşık biçimlerin bu iç içe geçmeleri eski Mısır dininde özellikle farkedilmektedir.

En Eski Mahallî Tapınçlar ve Totemizmin İzleri

İzlenebildiği kadarıyla tarihsel eserlere göre, Mısır'ın en eski din biçiminin yerel koruyucu ilah Nomlara ihtiram gösterme olduğu araştırmacılarca kabul edilmektedir. Nomların M.Ö. dördüncü bin yılsonlarında genel hükümdar iktidarı altında birleşmiş eski kabilelerin kalıntıları olduğuna şüphe yoktur. Fakat Nom tanrılarına tapınç olağanüstü dayanıklı çıktı. O genel Mısır ilahlarına tapınçla kaynaşmış olarak eski Mısır tarihinin sonuna kadar tutunmuştur.

Bu mahallî Nom tapınçlarında derin arkaik çizgiler korunmuştur. Her Nom şöyle ya da böyle yöresel tanrı ile bağdaşmış olan kendi kutsal hayvanına ihtiram gösteriyordu. Yerel tanrının ihtiram gösterilen hayvan türünde ya da insan-hayvan karışımı örneğinde tasvir edilmesi seyrek değildir.

En Güney Nom'da Elefatin'de koyuna, Dender'de ineğe, Siuta'da çakala, Germopol'da ibise (güneydeki bir kuş tipi) ve şebeğe, Fayyum Vahası'nda timsaha, Buhastisa'da dişi kediye ihtiram gösteriyorlardı. Çaylak tanrıça Güney Mısır'ın en eski birliğinin kaynaklandığı yer, Nehen'in kadın koruyucusu sayılıyordu. Yanıbaşındaki Neheb'de ise Nilüfer'e ihtiram gösteriyorlardı. Kuzey Mısır'ın en eski yerleşim merkezi Buto kutsal yılana, komşu komünal topluluk Pe ise arıya ihtiram gösteriyordu. Bu son dört varlığı tasvir eden hiyeroglifler sonraları birleşmiş Mısır'ı sembolize etmeye başladılar.

Görünüşe göre burada karşımızdakiler eski Totemizm'in artıklarıdır. Mısır'da hayvanlara tapınç soycul değil, yöresel olduğundan, böylesi varsayıma araştırmacıların çoğunun şüpheci yaklaştıkları da gerçektir. Hâlbuki Afrika etnografyası klasik soy Totemizm'inin hayvanlara bölgesel ihtiram göstermeye doğru geliştiğinin ikna edici örneklerini bize vermektedir. Örneğin Güney Nijerya kabilelerinde böyle idi.[4]

Buna karşılık hemen hemen tüm araştırmacılar yöresel koruyucu tanrılara ihtiram göstermede hayvanları insansılaştırma sürecinin yer aldığını kabul etmektedirler. Hiç değilse pek çok tanrıya ilişkin olarak buna şüphe yoktur. Dişi kedi, kedi kafalı olarak tasvir edilen tanrıça Bastet'e; doğan-tanrı Gara'ya dönüşmüştür, İbis kafa-

---

[4] Bazı yazarlar hayvanlara Mısır'daki tapıncın fetişist temeli hakkında konuşmayı tercih ediyorlar (Turayev B.A. Eski Mısır'ın tarihi L. 1935 cilt 1. Sayfa 177; Frantsov Y. Fetişizm ve dinin temel problemi M. 1940 sayfa 37-40 ve diğerleri; Şantepi de La Sossey dinin kabartılanmış tarihi Cilt 1. sayfa 116). Ancak La de Brosso'ya kadar (1760) giden bu görüş *"Fetişizm"* teriminin tamamen belirsiz ve geniş kullanımında temellenmiştir. Daha kesin anlamda fetişizm ile genellikle cansız nesnelere münferit ihtiram göstermeler kastedilmektedir.

lı Tota, köpek kafalı Anubis, timsah kafalı Sobeha, dişi aslan kafalı Sohmet, inek kafalı Hator vb. tasvirler insan-hayvan biçimli örnekler en kutsal hayvan kökenlerine açık net gösterge hizmeti görmektedir.

Yöresel koruyucuların arasında kadın ilahların çok sayıda oluşlarına da dikkat etmek gerektir. Nehebt, Hator, Neyt, Sohmet, Neftida vb. tanrıçalar. Bu galiba eski Mısırlılarda anaerkilliğin çok güçlü kalıntılarının korunmasıyla bağlantılıdır.

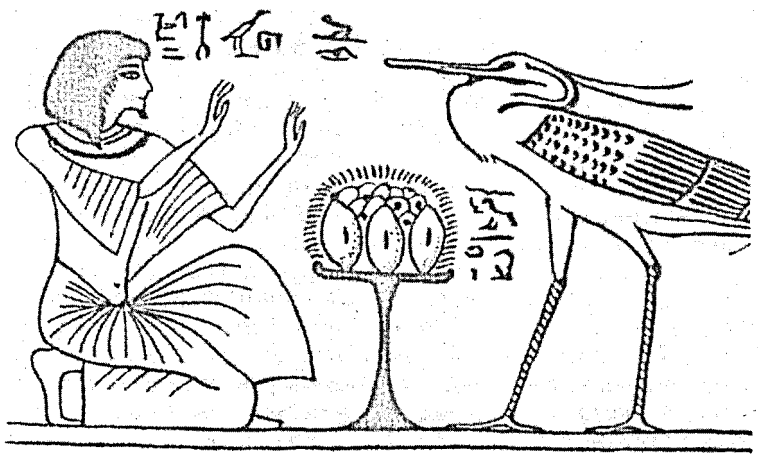
Nom ilahları başlangıçta hiç şüphe yok ki kabile ilahları idi. Nom'a dahil her komünal topluluğun kendi topluluk koruyucusuna ihtiram gösterdiğini düşünmek gerekmektedir. (Tıpkı Batı Afrika'nın bir takım tarımcı halklarında olduğu gibi) Ancak bu mahallî tapınçların izleri bize kadar ulaşmamıştır.

Ülkenin Birleşmesi ve Genel Mısır Tanrıları

Daha Mısır'ın birleşmesinden önce genel Mısır tanrılarına tapınç başlangıcının görünmeye başlamış olması muhtemeldir. Bunu Mısır'ın tapınç birliğinin bilinen çizgilerinin daha hanedanlık öncesi dönemde izlenebiliyor olmasından tahmin etmek mümkündür. Ancak sadece firavunlar döneminde tüm Mısır'a yayılmış olan ilahlara tapınç tarihin gözünde genel kabul görmüştür. Herhangi bir Nom devlet birliğinin merkezi olduğu zaman, onun koruyucu tanrısı genel devlet tapıncının nesnesi yapılmıştır. O zamanlarda tapıncın merkezîleşmesi devlet iktidarının merkezîleşmesini ifade etmekteydi.

Genel Mısır tanrılarının en eskisi başlangıçta İerakanpol'de ve Edfu'da tapılan doğan Gor'dur. Bu bölgeden çıkan hükümdarlar *"Gor'a ihtiram gösterenler"* (M.Ö. dördüncü bin yıl sonlarındaki 1. ve 2. hanedanlıklar) Mısır'ın ilk birleştiricileri idiler. Onlar kendi kabile ilahını genel Mısır güneş tanrısına dönüştürdüler. Menfis ilahiyat eserlerinin verdiği bilgiye göre, hanedanlığın başkentinin Menfis'e taşınmasından sonra (M.Ö. yaklaşık 3000. yıllarda 3. Hanedanlık) Menfis tanrısı Ptah Mısır'ın başlıca resmi tanrısı olmuştur. Ono (Gelional) kentiyle bağlantılı 5. hanedanlığın (M.Ö. yaklaşık 2700 yılları) iktidara gelişi Mısır'ın yüksek tanrısına dönüşmüş

olan yerel tanrı Atuma (Ra)'ya tapıncın yaygınlaşmasını beraberinde getirmiştir. (M.Ö. yaklaşık 2100-1800) 11. ve 12. Hanedanlık döneminde Mısır'ın yeni birleşme merkezi olarak Fiv'in yükselişi, o ana kadar az bilinen tanrıcık Amon'un tüm Mısır panteonunun başında yer almasına yol açtı. Ve eski yüksek Tanrı Ra ile yakınlaştı (Amon-Ra) 26. Sais Hanedanlığından sonra (M.Ö. VII. yy.) mahallî Sais tanrıçası Neyt (köken itibariyle Lübnanlı olabilir) almıştır.

Kutsal Feniks'e tapınç. (Feniks: Bazı eski mitolojilerdeki kendini yakmaya ve küllerinden yeniden doğmaya yetenekli olan kuş. Sonsuzca yenilenmenin sembolü)

Sadece panteonda başyeri alma şansına sahip ülkenin politik merkezinin koruyucu tanrıları genel Mısır tanrıları olmamış, fakat ülkenin birleşmesi ile bağlantılı olarak diğer mahallî ilahlarda, başlangıçtaki tapınma bölgelerinin sınırları dışında kendilerine hürmetkârlar edinmişlerdir. Tıpkı diğer ülkelerde olduğu gibi böylesi tanrılar belirli fonksiyonlar üstlendiler ve onlara insanın şu ya da bu faaliyet türünün, mesleğinin koruyucuları olarak bakılmıştır. Germopol'un tanrısı -Tut (İbis)- yazar ve bilgilerin tanrısı, Siutslu, (Anubi) ahret hükümdarlığının tanrısı, Latopal -Sohmet- savaş tanrıçası, Kaptos -Min- yabancıların koruyucusu olmuşlardır. İlahların çoğunluğu kozmik olaylarla bağlantılı idi. Onlardan bazılarına

kozmik çizgilerin daha, sırf mahallî koruyucular oldukları zamanlarda atfedilmiş olması elbette ki mümkündür. Tanrıların çoğu şöyle ya da böyle güneşle bağlanıyorlardı: Geliopal Atum-Ra; Gierrokanpol Gor; Busiris Osiris; Fivan Amon; Abidos Anhor; Fayyum Sobek, Germont mentu. Ayla bağlantılı olanlar; Tot, İsida, Honsudur. Gökle bağlantılı olarlar; Hator, Nut. Yer'le bağlantılı olanlar; Min, Geb. Mamafih bu tanrılardan bazıları mesela Geb ve Nut mahallî tapınçlarla bağlantıları yoktu.

Genel Mısır Panteonunun yaratılması münferit ilahlar arasında ilahiyat-mitolojik bağların düzenlenmesini beraberinde getirmiştir. Çeşitli yörelerde farklı olmalarına rağmen ilahların ünlü triadları ve enniadları böyle ortaya çıkmıştır. Fivan üçüzü - Amon, Mut, Honsu; Menfis üçüzü- Tah, onun karısı Sohmet ve onların oğlu Nefertum. Enne-adlardan (dokuzlu ilah) en yaygın olanı başlarındaki Ra ile beraber 4 çift tanrıdan müteşekkil Geliopol Enneada-'sıdır: Ra, Şu ve Tefnut, Geb ve Nut, Osims ve İsida, Set ve Neftida. Tüm bu tanrı gruplarını kısmen mahallî tanrıların kaynaşmasının ürünü, kısmin de sırf rahiplerin Teolojik spekülasyonları teşkil etmekteydi.

Tanrıların yakınlaşması diğer yandan, zaman zaman onların özdeşleşmelerine neden olmuştur. Mesela rahipler Geliopol Atum'unu Ra ile özdeşleştirmişlerdi. Daha sonra orta hükümdarlık döneminde aynı Ra ile fivan Amonu'nu ve timsah-Sabek'i özdeşleştirmişlerdir. Osiris ve Henti-Ementiu, tanrıça Hator'la Tefnut'u özdeşleşmişti.

Genel Mısır panteonu böyle yapılanmıştır. Kutsal hayvanlara genel Mısır tapıncı da muhtemelen aynı sürecin sonucudur: mahallî kutsal hayvanlar, eski totemler genel tapınç nesneleri yayıldılar. Tarihsel dönemde kedi, şahin, ibis ve timsah tüm ülkelerde kutsal sayılıyordu. Türlerin bütününden baskın olarak, münferit zatlarına da ihtiram gösteriliyordu. Menfis'te tanrı Ra'nın ünlü öküzü Apis'e, Mendes'de Osiris'in koyununa ve en çok ihtiram gösterilen tanrılarla bağlantılı diğer hayvanlara. Hayvanlara bu genel Mısır tapıncının da tamamen totemik kökenli olması muhtemeldir. Ancak bazı araştırmacılar gerçek zoolatriyanın şekillenmesini Mısır tarihinin son dönemleriyle ilişkilendirmektedir.

Tarım Tapıncı

Mısır dininin en eski kompleks tabakalarından biri tarımcıl halk inançları ve ayinleri olmaktadır. Mısır yazılı kaynaklarında doğal olarak halkçıl değil, devletçil din yansıtıldığından, onlar nisbeten az bilinmektedir. Fakat halk tapınçları da devletinkileri etkilemiştir. Bu etkinin izleri resmi tapıncın bazı ilah örneklerinde fark edilmektedir. Kotas'lı Min, Fivan'lı Amon, Elefantin'li Hnum, Deltanın tanrısı İsida vb. başlangıçta muhtemelen bereketin ilahları idiler. Fakat halkçıl tarımcıl dinin merkezî figürü şüphesiz Osiris idi.

Osiris örneği olağanüstü karmaşıktır. Onu tam anlamak kolay değildir. O başlangıçta Delta'daki Busuris'in (Cedu) yöresel koruyucu tanrısı olarak ve aynı zamanda bereket tapıncı ile sıkıca bağlantılı idi. Osiris devamlı bitki sıfatlarıyla tasvir edilmiştir. Üzüm bahçeleri çubuklarındaki Lotüs'le vb. Kazılarda bulunan, toprak tabakaya ekilmiş tahıldan insan silueti türünde yayılıp, ayrı özel ağaç çerçeveye doldurulmuş Osiris tasvirleri özellikle ilginçtir. Filizlenmiş tahıllar sanki tanrının canlı tasvirini yaratmıştır. Karakteristik bir resimde, yatan Osiris'in vücudunda, bir rahibin elindeki kapla suladığı buğday başağı yetişmektedir. Mısır ahalisi Osiris'in her yıl ölüm ve yeniden doğumunu bayramlaştırmıştır. Yazıtlardan birine göre bu bayram törenleri, (ay takvimine göre düzenlenmiş olduğundan yılın farklı zamanlarına denk gelmektedir) törensel toprak sürmeyi ve ekimi, keza toprak ve tahıldan hazırlanmış Osiris figürü ile ayinleri de kapsayarak 18 gün sürmekte idi. Osiris bu ayinlerde doğrudan doğruya ekmeğin timsalleşmesi olarak sahneye çıkmaktadır. (Bize kadar bölük pörçük ulaşmış olan) Osiris'in ölümü ve yeniden dirilişi üzerine mit bulunuyordu. Bu mit'e göre tanrı Osiris Mısır'ın hükümdarı idi. Kardeşi tanrı Set (seth) tarafından haince öldürüldü. Osiris'in vücudu parçalanmış ve ülkenin her tarafına saçılmıştı. Osiris'in kızkardeş-karısı tanrıça İsida uzun aramalardan sonra tanrının vücudunun parçalarını buldu ve topladı. Ondan oğul tanrı Gora'yı doğurdu. Gora Set'i mağlup etti ve babasını diriltti.

Bu mit ekilmiş ve filizlenmiş ekmeklik tahılın dönüşümü üzerine örnek hikâyeden başka bir şey değildir. Bu yapılagelen ayini açıklayan tipik tapınç mitidir. Mısırlıların kendileri hiç olmazsa son

dönemlerde Plutrah'ın *"İsida ve Osiris hakkındaki"* eserinde neye tanıklık ettiğini iyi idrak etmişlerdir. *"Ekini toprağa gömdüklerinde Osiris'in defnedildiğini, filizler uç vermeye başladığı zaman onun hayata döndüğünü ve yeniden geldiğini konuşmaktadırlar."* Plutrah'ın kendisi mitin böylesine açıklanışını saçma sapan saymaktadır; fakat o aslında mitin ana fikrini ve Osiris örneğinin karakterini ekmeklik tahılın timsalleşmesi olarak doğru nakletmektedir. Bitkiler alemi ruhunun ölümü ve yeniden doğumuna ilişkin, geniş yaygın eski tarımcı ibadetin çeşitli tiplerinden biri de Osiris'e halk tapıncı olmaktadır. Bilahare Osiris'in daha sonraki çeşitli tabakalaşmalarla iyice karmaşıklaştığı da gerçektir.

İnek kafalı İsida şarap adamaktadır. İnsan kafalı çaylak. Osiris'in ruhu bitkilerle kaplı gölden yükseliyor.

Sonraları Mısır'da en popüler hale gelen, kökeni itibariyle mahallî ilah, bereketin tanrıçası İsida, Osiris tapıncı ve örneği ile sıkıca bağlantılıdır. Helenistik-Roma döneminde, İsida'ya tapınç ayna zamanda Hıristiyanlıkla da rekabet ederek tüm Akdeniz'de genişçe yayılmıştır.

Osiris ve İsida şayet halk dininin başlıca figürleri idiyse, resmi tapıncın merkezinde 5. hanedanlıktan beri güneş-tanrı örneği bulunuyordu. İlk önce Ra sonra da onunla yakınlaşan fivanlı Amon. Mısır devlet dininin esas kısmını güneşe tapınç teşkil ediyordu. 5. Hanedanlık zamanında, dikili taşla karakterize edilmiş, güneş sembolü, güneş tanrısı tapınakları inşa edilmeye başlandı. Rahipler, çeşitli mahallî ilahları şöyle ya da böyle güneşle ilişkilendirmeye çalışıyorlardı: Gar, Anjer, Sobek, Manta, keza Osiris ve diğerlerini.

Hükümdarların Tanrılaşması

Mısır dininin sınıfsal sömürgeci rolü, devlet iktidarının yüksek taşıyıcısı firavunun tanrılaşmasındaki kadar hiçbir şeyle ifade edilmemiştir. Kendilerine Gar'a tapınanlar adını veren en eski birleştirici hükümdarlar, sanki bu ilahın ayrı özel koruması altında bulunuyorlar, hatta onun adını doğrudan doğruya alıyorlardı. 5. hanedanlıkla başlayarak firavuna güneş tanrısı Ra'nın oğlu olarak bakılmaktadır. Hükümdarın, tanrının oğlu, canlı ilah olduğuna inanış, Mısır'ın politik tarihinin en başından sonuna, yani Hıristiyanlığın zaferine kadar egemen olmuştur. Hükümdar en önemli dinî ayinleri bizzat icra etmiştir. Tapınakların temelini de (en azından teorik olarak) o atıyordu. Tanrının mabedine yalnız o girebiliyor ve ona kurbanlar sunabiliyordu. Rahipler sırf onun adına etkinlik gösterebiliyorlardı. Tüm saray hayatını çevreleyen kutsal Merasim: hükümdar karşısında karınüstü eğilme ve onun ayağı altındaki toprağı öpme, hükümdarın adının ağza alınmasının yasaklanması, onun dinlerin amblemi olarak kullanılması, hükümdar iktidarının ilahi kökenine inanışı yansıtıyor ve aynı zamanda onu güçlendiriyor, destekliyordu. Hükümdarların tanrılaştırılması egemen sınıfların elinde ezilen halk yığınlarının protestolarını bastırma araçlarının en güçlülerinden biri idi.

Göksel ineğin koruması altındaki firavun.

Gömü Tapıncı

Mısır'da gömü tapıncının abartılı gelişiminin de aynı sınıfsal anlayış ve karakteri aldığını söylemek mümkündür. Mısır'daki hanedanlık öncesi (yani sınıflılık öncesi) döneminin defni, diğer ülkelerdeki benzer eserler arasından farklı özellikteki hiçbirşeyle ayrılmamaktadır: Rahmetlileri küçük oval çukurlarda yanlamasına buruşuk olarak şatafatsız araç ve gereçlerle, bazen vücudu parçalara ayırarak gömüyorlardı. Ancak ilk hanedanlıkla birlikte herkesten önce hükümdarlar için gömü merasimi farkedilince değişmektedir. Anıt mezarlar yavaş yavaş daha geniş alanlı ve karmaşık yapılmakta, toprak seviyesinden yükseltilmekte, taş mastaba (alçak tepesi kesik piramit) biçimini, üçüncü hanedanlık zamanından sonra ise muazzam piramitler biçimini almaktadır. Ölen hükümdarın vücudunu karmaşık ameliyatlara, balsamlamaya ve mumya haline getirmeye başladılar. Daha sonraları firavunun yakınlarının ve nihayetinde de yüksek ünvan sahiplerinin vücutlarını mumyalaştırmaya başladılar. Daha da sonraları orta sosyal tabaka insanlarını mumyalaştırmanın karmaşık tekniği, yavaş yavaş yetkinleşerek, vücudu çürümeden koruyup mümkün olduğu kadar daha uzun süreli olarak muhafaza etme amacını güdüyordu. Bu sanatı ellerinde bulunduran

rahiplerin hiç değilse (M.Ö. VI. yy.dan) yeni hanedanlık döneminden beri bunda ne kadar başarılı oldukları mumyaların birçoğunun günümüze kadar mükemmelen korunmuş olmasından görünmektedir.

Eski hükümdarlık döneminde hükümdar mumyaları özel olarak tesis edilmiş piramitlerde, 4. hükümdarlık zamanında ise özellikle devasa tipte tesis edilmiş piramitlerde korunmuştur. Asilzade kişilerin mumyaları genellikle mastablarda korunmuştur. 11.-12. Hanedanlık orta hükümdarlık döneminde, hükümdar piramitleri ölçüleri bakımından çok daha mütevazileştiler. Daha sonra da kayalara oyulmuş gömü tapınakları, lahitlere yerlerini bırakarak inşa edilmez oldular. Orta gelirli insanlar rahmetlilerini (Hiç değilse yeni hükümdarlık döneminde) genel mezarlara gömüyorlardı. Yoksulların vücutlarını ise gelişigüzel kuma gömüveriyorlardı.

Cesetleri mumyalamada başlangıçtaki gerekçeler ne olursa olsun (bu konuda çeşitli varsayımlar vardır ve ola ki başlangıçta dinî tasavvurlar burada hiç de neden değillerdi) ancak firavun Mısır'ında balsamlamanın yüksek gelişkin tekniği ve genel olarak gömü tekniğinin karmaşıklığı, şüphesiz iyice işlenmiş dinî büyü inançları ile özellikle de insan ruhunun ahiretteki kaderi hakkındaki inançlarla sıkıca bağlantılı idi. Aslında Mısırlılardaki kadar gömü tapıncının geliştirildiği, her şeyin ahiret dünyası hakkındaki tasavvurlarla bağdaştırıldığı dereceye vardıran böylesi halk az bulunmaktadır.

Mısır inançlarına göre insanın ölmesi ile onun sadece vücudu ölmektedir. Onun varlığını teşkil eden diğer parçaları yaşamaya devam etmektedir. Vücuttan kuş türünde ayrılan cisim (ren), can (ba) göğe uçup gitmektedir ve nihayet bu inanç kompleksinin tümünde başköşeyi tutan insanın esrarengiz ikizi (ka). Kaderi vücudun kaderi ile esrarengiz şekilde bağlantılı olan Ka özgür candır. İnsanın görünmeyen ikizidir. Ka ölümsüz değildir, şayet rahmetli gömülürken gerekli olanların tümü sağlanmazsa o açlıktan ve susuzluktan yok olabilir. Şayet o büyüsel formüllerle korunmazsa ahiretin ucube canavarları onu yiyebilir. Mumyayı ya da hiç değilse ölünün heykelinin elverişli durumda korunması halinde Ka ondan daha uzun süre yaşayabilir.

Mısırlılarda Ka'nın ahiretteki kaderi üzerine çeşitli zamanlarda,

çeşitli tasavvurlar olmuştur ki onları rahipler özenle tek bir sisteme bağlamaya çabalamışlardır. Eski hükümdarlık döneminde rahmetlinin ya da Ka'sının batıda bir yerlerde bulunan *"Jaulu arazisine"* düştüklerine ve orada da, bu dünyada nasıl yaşadılarsa aynı hayatı sürdürmeye devam edeceklerine dair inanç ağır basmaktaydı. Asilzade ve zengin rahmetliler hayatın tüm nimetlerini orada da kullanmakta, gölgeli bahçelerde erkânları ve uşaklarıyla çevrili olarak keyif çatmakta, sevdikleri av sporu ile uğraşmaktadırlar. 5. ve 6. Hanedanlık zamanının aristokrasi mezarlarında İaulu arazisindeki bu mutlu hayattan sahneler tasvir edilmiştir. Burada bizim karşımızda geri kalmış halklardaki eski ve genişçe yaygınlaşmış öbür dünyadaki hayatın dünyevî yaşamın basbayağı devamı olduğuna dair tasavvurlardır. Ancak bunlar sınıfsal ilişkilerle karmaşıklaşmış tasavvurlar ve geleneklerdir. Öbür dünyadaki tüm nimetlerden bu dünyada sahip olanlar faydalanacaktır. Diğer yandan bu mutlu ahiret hayatı büyü araçları ile sağlanmakta idi. Anıt mezarların duvarlarında, onun sahnelerinin tasviri, mezarlara konanlarla, büyüsel formüllerle şekillenmektedir. Bu formüllerde diğerleri ile birlikte barbar yamyam geleneklerinin izleri de bulunmaktadır. *"N insanları yer, tanrılarla yaşar -metinlerden birinde söylenmektedir- O onlardan kazanlarda akşamlığını kaynatır... Onların büyükleri onun sabah masasına giderler, ortancaları onun akşam masasına giderler, küçükleri onun gece masasına giderler... O tanrıların yüreğini kapmaktadır, o kızılı yer, o yeşili kızartır..."*

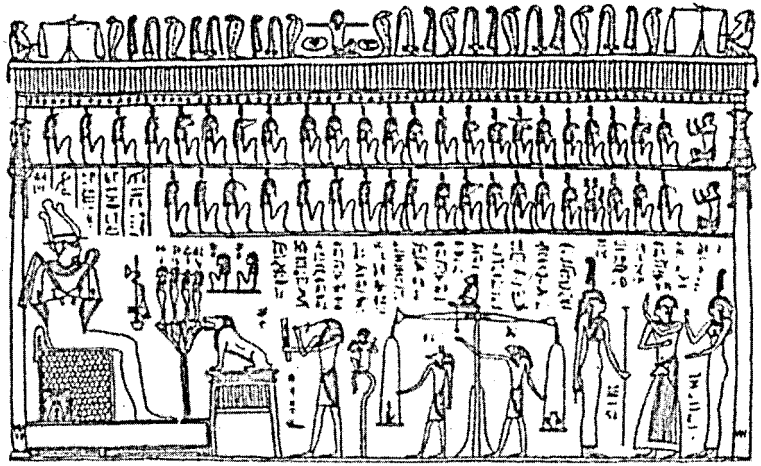
Daha en eski dönemde, Mısırlılarda aynı özel ilahlar ve ölülerin koruyucuları hakkında tasavvurlar yapılanmıştır. Çeşitli yörelerde ihtiram gösterilen, böylesi birçok ölünün ruhunu dinlendirmek için yapılan ayinlerin ilahları bilinmektedir. Siuta da Anumbis, Memfis de Sokar, Abidas'da Hentiementiu vb. Ancak eski hükümdarlık döneminde ölülerin koruyucusu niteliğinde iki ilah öne geçti ve o zamandan beri gömü tapıncı onların örnekleriyle bağdaştırılmaktadır. Güneş tanrısı Ra ve bitkilerin ölen ve dirilen tanrısı Osiris.

Ölüler alemi hakkında güneşle bağlantılı tasavvurların yayıldığı merkez olan Geliopolis, Ra'ya tapıncın odağı idi. Bu tasavvurlara göre ölülerin ruhları Ra'nın güneş kayığına binmeye ve onunla birlikte gökteki gündelik hareketi yerine getirmeyi çalışmaktadırlar.

Batıdaki ölülerin ülkesine dair fikriyat, rahmetlinin ruhunun güneşle bağlantısıyla ilgili inançlara hareket noktası olarak hizmet gördüğü açıktır. Batıya giden güneş, ışıkları ile bu ülkeyi aydınlatmaktadır. (Frobenus'un, güneşin ölülerle bağlantısı ve Batı'daki ruhların ülkesine dair fikriyatın yapılandığı zaman üzerine din tarihinde *"güneşçil dönem"* ünlü teorisi buradandır.) Mısırlılarda güneşin geceleyin indiği yer ve ölülerin canlarının bulunduğu yer olan karanlığın esrarengiz ülkesi (duat) hakkında bulanık tasavvurlar var idi.

Ancak Mısır gömü tapıncının Osiris örneği ile bağlantısı, çok daha büyük önem kazanmıştır. Bu örneğin kökeni ve evrimi hakkında konuşmuş bulunuyoruz. Başlangıçta onun gömü ayinleri ve inançları ile bir ilişkisi yoktu. Fakat artık (5. Hanedanlık) piramitlerinin metinlerinde onun adı ölülerin ruhlarını dindirmek için yapılan ayin formüllerinde anılmaktadır. Osiris daha ileride ahiret dünyasının hakimine, ruhların öbür dünyadaki yargıcına dönüşmüştür. Osiris tapıncını ahiret dünyası ile bağlayan halka, ölen ve dirilen tanrı olarak onun hakkındaki tasavvurlar hizmet etmiştir. Mite göre ilk ölen olması nedeniyle Osiris ölülerin hakimi olarak tasvir edilmeye başlandı. Onun her yıl dirilişi de insanlara, özellikle onun yardımıyla ölenin ruhunun kesin yokolmadan kurtulabileceği umudunu veriyordu. Osiris'ten rahmetlileri koruması rica ediliyordu. Bundan da öteye büyüsel olarak rahmetliyi Osiris'le özdeşleştirmeye yelteniyorlardı. Başlangıçta böylesi özdeşleştirmeye sırf hükümdar layık görülüyordu. Primad metinlerinde ölü hükümdar doğrudan doğruya Osiris diye adlandırılmaktadır. Daha sonra diğer asilzade ölülerini, daha da sonra sıradan kökenli ölüleri de Osiris diye adlandırmaya başladılar. *"Fişmaken Osiris"* defin metinlerinde rahmetli genellikle böyle adlandırılmaktadır. Özdeşleştirme fikriyatının böylesi basittir. Ölüye yüce tanrı süsü vererek düşmanca güçleri büyüsel olarak aldatmak gerekiyordu. Özellikle orta hükümdarlık zamanından beri Osiris gömü tapıncının başlıca figürü olmuştur. Busiris'e tapıncın merkezi Abidos da, Bisiris'ten sonra ikincil olarak *"Osiris'in mezarına"* (aslında bu 1. Hanedanlığın firavunlarından birinin Cer'in mezarı idi) ihtiram göstermeye başladılar ve inançlı her Mısırlı ölümünden sonra bu mabedin yanında Osiris'in

koruması altında gömülmeyi ya da oraya kendi mezar taşını dikmeyi arzuluyordu.

İnsanların ruhları üzerindeki Osiris mahkemesi. Osiris tahtta hükümdar sıfatları ile tasvir edilmiş. Sağdaki iki ilah tarafından getirilip yargılanan ruhtur. Tanrılar Gar ve Anubis ölünün tüm davranışlarını tartmaktadırlar. (Birinde çoğu zaman onun yüreği diğerinde ise gerçeğin tanrıçası). Yazıcı tat kaydetmektedir. Mahkûm edilen ruhu Osiris'in önünde terazide oturan ucube canavar kızartmaktadır. Yukarıdakiler jüriyi teşkil eden 42 Nom tanrısıdır.

Ahirette Mükâfat ve Cezaya İnanış

Mısır'da orta hükümdarlık döneminde en karakteristik fikriyat olarak, -ölmüş canlar üzerine yargılama fikriyatı- ölü ruhlarını dinlendirme tapıncı yapılanmıştır. Bu fikriyat piramit metinlerinde henüz yoktur. Orta Hükümdarlık eserlerinde ise artık vardır. Ruhların yargıcı Osiris'in kendisi sayılmaktadır. Onun yardımcıları 42 nom tanrısı keza tanrılar Anubis, Tot ve mahkûm edilen ruhları kızartan ucube cehennem canavarıdır. Bu korkunç mahkemede rahmetlinin yüreği tartılmakta, onun hayatta iken işlediği hayırlı ve zararlı işlere bağlı olarak ruhunun kaderi belirlenmektedir. Burada karşımızdaki olay, daha erken dönemde inanılan, öbür dünyadaki hayatın bu dünyadakinin devamı olduğuna dair fikriyatla çelişen ahiretteki mükâfat ve cezaya inanıştır.

Mısırlıların ahirette ruhların başına gelen belalar üzerine, onların yargılanmaları hakkında, onları tehdit eden tehlikeler ve onları bunlardan koruma araçlarına dair tasavvurları (karmakarışık ve çelişkili tasavvurlar) "Ölülerin Kitabı" adı verilen kitapta ayrıntılı olarak ortaya konmuştur. Bu çok geniş (180 bölümden daha fazla) büyüsel ölü ruhlarını dinlendirme ayini formülleridir. Bu formüllerden en eskisi (5. ve 6. Hükümdarlığın) Piramit metinlerine kadar gitmektedir. Onları o zaman firavunların anıt mezarlarının duvarlarına yazıyorlardı. Geçiş döneminde bu metinler erkândan olanların lahitlerine yazılıyordu. Daha sonra ise büsbütün çoğalan bu defin metinlerini papirüslere yazıp ölünün mumyasının göğsüne koymaya başladılar. Tamamen çelişkili muhteviyatı ile meşhur "Ölülerin Kitabı" böyle meydana gelmiştir.

Kimi bölümlerde, rahmetli adına farklı tanrılara, çeşitli tehlikelerden korumaları ricasıyla başvurulmaktadır. Ölü zaman zaman kendine doğrudan doğruya bu tanrıların isimlerini vermiştir. Bu cümleden olarak rahmetlinin kendi hakkında konuştuğu 17. bölüm özellikle ilginçtir. *"Ben -Atum biriciğim. Ben onun ilk doğuşundaki Ra'yım. Ben kendi kendini yaratan uluyum..."* vb. Diğer bölümlerde tam tersine dünyadaki işlerinden dolayı ahlakî sorumluluk tasavvurları ile bağlantılı fikriyat, öbür dünyadaki ceza ve mükâfat fikriyatı açıkça işaretlenmektedir. Güya Osiris'in mahkemesi önünde bulunan ölünün, kendisiyle ilgili çeşitli günahları ve kötü davranışları reddederek kendini temize çıkardığı 125. bölüm özellikle böyledir. *"Ben tanrılara hakaret niteliğinde hiçbir şey yapmadım. - Mahkemede kişinin ruhu konuşmaktadır- Ben efendinin kölesini incitmesine izin vermedim. Ben aç bırakmadım. Ben hiç kimsenin gözyaşı dökmesine sebep olmadım. Ben hiç kimseyi öldürmedim... Ben tapınaklardaki yedekleri çalmadım. Ben tanrılara adanmış yemekleri eksiltmedim."*

İnsanın ahlakî sorumluluk fikriyatı ve onun öbür dünya hayatına, korkunç mahkemeye inanışla bağlantılı bu fikriyat olağanüstü karakteristiktir. Bunun büyüyen sınıf çelişkilerine cevap olarak, egemen sınıfların çıkarına rahiplerce üretildiği besbellidir. Köle sahipleri ve rahipler köleleştirilmiş batıl inançlı halk yığınını ahiret cezaları ile şaşırtmaya ve onları ahiretteki mükâfat umuduyla teselli

etmeye çalışmaktadırlar. Orta hükümdarlık dönemi olan, özellikle de M.Ö. XVIII. yy. büyük sosyal altüstlüğe yakın dönem için (kölelerin ve ezilen yığınların isyanı) bu tamamen tipiktir. Korkunç ahiret mahkemesi üzerine Mısır dinî öğretisi sonraları aynı öğretinin Hıristiyanlıkta gelişimini özellikle etkilemiştir.

Mamafih hayırlı ve şerli davranışlarından dolayı ölümden sonra mükâfatlandırma ya da cezalandırma Mısır inançlarında egemen olmaktan uzaktır. Öbür dünyada ruhun sırf büyü araçlarıyla selamete kavuşmasının sağlanabilmesinin mümkün olduğuna dair tasavvurlar ağır basmaktaydı. Ölülerin Kitabı metninin kendisinin kullanılması, bunlar arasında keza kendi kendine büyüsel anlam atfeden 125. bölüm metininin kullanılması böylesi araçlardan biri idi. Bundan başka Ölülerin Kitabı ile birlikte onun yanıbaşına, mumyanın göğsüne (uşebta adı verilen) rahmetlinin ruhunu her türlü tehlikeye karşı koruması gereken diğer büyüsel nesneler de koyuyorlardı. Ölülerin Kitabı'nın bazı formülleri rahmetlinin ruhuna çeşitli hayvanlara dönüşme yeteneği verme amacını taşıyordu. Diğerleri ise koruyucu üfürükler idi. Mısırlıların ölülerin ruhlarını dinlendirme ayini inançları devrelerinde, büyüsel tasavvurlar henüz dinî ahlakî fikriyata ağır basmakta idi.

Mitoloji

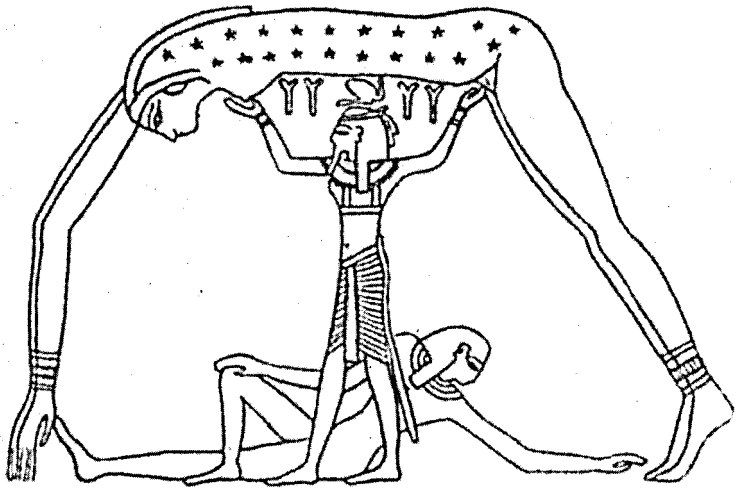
Mısır mitolojisi galiba çok zengin idi. Ancak onun nisbeten küçük bir kısmı bizlere ulaşmıştır. Onda Mısırlıların dinî tasavvuru yansımaktadır. Mitoloji Mısır dininin yavaş yavaş gelişimini, onun birbirini ardınca gelen tabakalaşmasını, keza üstünlük sağlamak için oralarda mücadele eden mahallî tapınçları ayırdetmeyi izleme olanağını, herşeyden daha iyi vermektedir.

Birbiriyle çelişen evren doğum mitlerinin Mısırlılarda çok olduğu anlaşılmaktadır. Dünya'nın başlangıcına dair başrolü mahallî tanrıya veren her yörenin kendi mitinin olması mümkündür. Bize kadar ulaşan böylesi mitlerden en eskisi, Memfis'in başkent olduğu 3. ve 4. hanedanlık zamanında olduğu varsayılan, Memfis ilahiyat eseri içermektedir. Bu eserde Gar, Tat ve diğer tanrıları kenara iten güya onları yaratmış olan mahallî tanrı Plath'a dünyanın yaratılışı atfedilmektedir. *"Tanrıları o doğurdu, kentleri o yarattı Nomları o*

temellendirdi, mabetlerine tanrıları o yerleştirdi. Onların kurbanlarını o ihlas etti, tapınaklarını o kurdu, onların vücutlarını (heykellerini) onların gönüllerinin arzusuna göre o yarattı." Ptah burada böylece sırf yaratıcı ve şeytanın değil fakat kültür kahramanının fonksiyonlarını da icra etmektedir.

Geliopal rahipliği ise, dünyanın yaratılışını kendi güneş tanrısı Ra'ya (Atamu) atfediyordu. Geliopal evren doğumuna göre Ra'nın kendisi, babası ilk kaos Nun tarafından doğurulmuştur. Bu kaostan olan Ra kendi kendiyle cinsel temasta bulunarak *"aile benim kendi ağzıma düştü"* sonra birbiri ardınca yüksek ilahları, insanları ve hayvanları yarattı. Havanın timsalleşmesiyle tanrı Şu'yu ve (onu bütünleyen kadın) Tefnut'u o *"kustu"*. Bu tanrısal çiftten sırasıyla Geb (yeryüzü), Nut (Gök) ve ulu onluyu teşkil eden diğer tanrılar doğdular. *"Ve onlar bu dünyada çok sayıda nesiller doğurdular."* Ra insanları kendi gözyaşlarından yarattı. Güneş Ra'nın gözü, ay onun diğer gözüdür. Geliopal evren doğum demek ki karşılıklı doğumdan birleşmiş fikriyatların ve büyüsel eserin timsalleşme zinciri olmaktadır. Burada evrim fikriyatının bilinen payı vardır. Diğer bir mite göre Geb ve Nut, (yeryüzü ve gökyüzü) başlangıçta sıkıca kaynaşık idi ve birbirlerini kucaklıyorlardı. Tanrı Şu (hava), Nut'u yükseğe, yukarıya kaldırarak onları birbirinden ayırdı. Bu mitin görsel tasviri korunmuştur. Bu gibi tasavvurlar şaşırtıcı şekilde göğün yerden ayrılışı üzerine ünlü Maoriy mitini hatırlatmaktadır. Ancak Maorilerde bu işi hava değil tanrı Tane'nin (ağaç-bitki) timsali icra etmektedir. Fakat Mısırlıların yer, gök tanrı çifti çoğu halklardan farklı olarak, göğü kadın yeri erkek saymaktadır. Gerçi genellikle Geliopal güneş mitolojisi ağırlıklı olarak ataerkil ideolojiyi yansıtıyorsa da bu özellikte anaerkilliğin yenilmiş olduğu görüşü açıkça ifade edilmiştir.

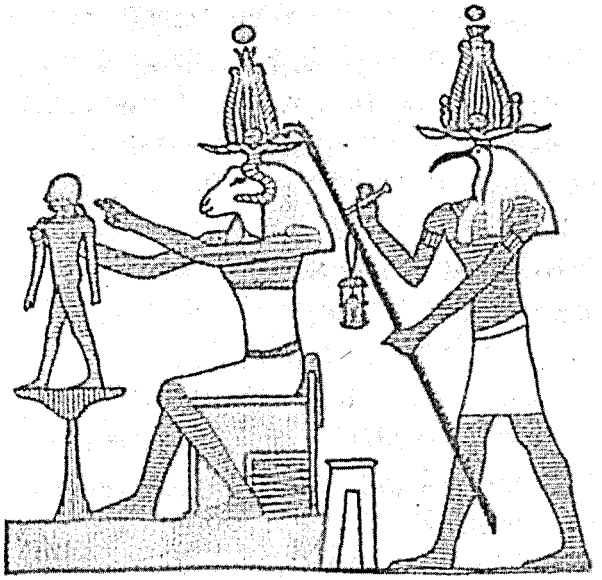
Tamamen bambaşka evren doğum ve insan doğum tasavvurları da bulunmakta idi. Güney Mısır'da tanrı Hnum'a ihtiram gösterenler tanrı-Çömlekçi'nin balçık ortamında insanları biçimlendirdiğine inanıyorlardı. Bu tasavvur zanaatkârlığın gelişiminin etkisi altında yapılanmıştır. Keza evren yumurtası hakkındaki mevcut mite imalar da vardır ki ondan güneş belki de tüm dünya doğmuştur. Bu Mısırlıların en arkaik evren doğum tasavvurlarından biri olmalıdır.

Tanrı Şu (hava), göğü (Nut) yerden (Geb) ayırmaktadır.

Mısırlılardaki doğa olaylarının mitolojik tasavvurlarında başköşelerden birini güneş tutmaktadır. Mısırlıların güneşe ilişkin mitleri çok çeşitlidir. Mitlerden birinde güneş yüce kendi örneği olarak çok büyük yılanla mücadele etmektedir. Diğer bir mitin muhteviyatı güneşin (Ra) yeraltı yılanı ile (Apap) mücadelesidir. Bu şüphesiz güneşin günlük hareketini ve batı ufkundan batışını yansıtmaktadır. Mısırlıların beylik mitolojik tasavvurları güneşe gündelik yolunu büyük sandalda yaptırıyordu. Ne de olsa dar nehir vadisi boyunca uzanan ülkede, Mısır'da genel olarak başlıca nakil vasıtası kayık idi. Güneş, böcek, akrep, doğan, yılan, kedi gibi çeşitli hayvan türlerinde de timsalleştirilmiştir. Gün aydınlığının evren doğumla ve ahiret dünyası üzerine tasavvurlarla mitolojik bağlantısı daha önce sözkonusu edilmişti.

Gök, Mısırlılarca ya kadın örneği türünde (Tanrıça Nut - Onu el ve ayak parmakları ile yere dayanmış yay gibi yukarıya dışa bükülmüş vücutla tasavvur ediyorlardı) ya da inek türünde timsalleştiriliyordu. Bu ineğin vücudunda güneşin, ayın ve serpili yıldızların kayıkları tasvirleştirilmişti.

Tanrı Hnum balçık ortamında insanı şekillendiriyor. Arkada Palma yapraklarından levhaya insanın hayat yıllarını işaretleyen, ibis kafalı tanrı Tut.

Mısırlılarda daha birçok diğer göksel ve yersel doğa olayları mitolojik olarak timsalleştirilmiştir. Ay, Hava Yeryüzü, Nil, Çöl vb. İyilikçi ilahlar örneğinde timsalleştirilmiş Nil Vadisi'nin iyiliksever tabiatından farklı olarak, çölün öldürücü güçleriyle bağdaştırılan herşey düşmanî, şeytanî ilah örneklerini doğuruyordu; Seta (Setha), Sohmet.

Mısır mitolojisinde kötü Set belirgin bir yer tutmaktadır. Osiris hakkındaki mitte, o Osiris'in ölümünü tezgâhlayan hain ve kıskanç kardeştir. (1931 yılında) Yeni bulunanlardan geniş kapsamlı bir mit Seta ve Gor'un Osiris'in mirası için münakaşalarını hikâye etmektedir. Bu mitte sadece bilinen tabiat olayları değil, (çölün şer güçleriyle vadinin bereketi) sosyal motifler de yansımaktadır. Osiris'in oğlu kardeşindeki mirasa itiraz etmektedir (Soya karşı ailecil başlangıç).

Kültür kahramanları hakkındaki mitler de aynı şekilde geniş

yaygınlığa sahiptir. Ancak Mısırlılarda kültür kahramanları tamamen tanrı idiler. Bunlar arasındaki yazının ve bilimin keşfinin, kutsal kitapların devrelenişinin atfedildiği, yazarların bilginlerin koruyucusu Germopol tanrısı İbis'i, Tot'u anmak gereklidir. Aslında karmaşık Osiris örneğinde de kültür kahramanı çizgileri açık ve net görünmektedir. Mit Osiris'in Mısır hükümdarı olduğunu ve insanlara ziraatı, bahçeciliği, üzümcülüğü öğrettiğini anlatmaktadır. Burada kültür kahramanı örneği ile bereket ve tarımcı tanrı örneği bir bütünde kaynaşmaktadır.

Diğer mitlerden de insanların tanrılar tarafından cezalandırılışına dair olanı dikkate değerdir. Bu gibi mitlerin ideolojik ana fikri, insanların uğradığı felaketi tanrıların öfkesine ve insanların kendi günahlarına gönderme yaparak haklı çıkarmadır. Ancak, şayet Ön Asya halklarında, insanları cezalandırmanın motifi mitolojik tufan gerekçesi ile bağlantılı idiyse, Mısır'da bu böyle değildir. Tufana dair mit hemen hemen tüm Afrika halklarına bu arada Mısırlılara da yabancıdır. Mısırlılar için Nil'in taşması nimet idi ve onlar suyun yükselmesinin felaket olabileceğini tasavvur edemiyorlardı. Mısır mitinde tanrıların insanları cezalandırması başka biçimlere dökülmektedir. İnsanların şerli işlerine öfkelenen tanrı Ra, onlara karşı kendi *"oko"*sunu, (kızı Hotor) sonra da tanrıça Sohmet'i (dişi aslan başlı azgın savaş tanrıçası) gönderiyor. Kan içici tanrıça öylesine gayretkeşlikle insanların kökünü kazımaya girişiyor ki Ra'nın kendisi onu yatıştırmak için kurnazlığa başvurmak zorunda kalıyor. O tanrıçayı bira ile sarhoş etmeleri emrini veriyor. Sarhoş olan Sohmet uykuya dalıyor ve kanlı işine son veriyor.

Büyü

Mısır dininde büyü pratiği çok büyük rol oynamıştır. Çok sayıdaki metine, tasvire ve maddi kalıntılara göre, halkın tüm yaşam alanlarında ve Mısır tarihinin tüm dönemlerinde büyü kullanıldığı bizce bilinmektedir. Tedavi; ön koruyucu büyü genel olarak hep olageldiği gibi, hekimlikle sıkıca bağlantılı idi. Mısır tıbbı özellikle de eczacılığı nisbeten yüksek seviyede idi. O genelde büyü tasavvurları ile doldurulyordu. Hatta kendi özü bakımından en akılcıl Papiruse Ebersa adı verilen, tıbbi eser de (yaklaşık M.Ö. 2000 yıl-

ları 12. Hanedanlık dönemi) maddi karışımların yanısıra hastalığa karşı büyü de içermektedir. Diğer tıbbî eserlerde büyü daha da fazladır. (M.Ö. VI. yy.dan beri) Yeni hanedanlık döneminde Mısır tıbbı kemikleşmiş, büyü araçları ve usulleri ile dolmuştur. Bunu tedavi pratiğinin ağırlıklı olarak rahiplerin eline geçmesi ile açıklamak olasıdır. Tedavi büyüsüne ön korumacılık (apotropeik) bitişmiştir. Yılan, zehirli böcek, timsah ve çeşitli vahşi hayvan ısırmalarına karşı büyü ve büyü araçları özellikle rağbet görüyordu. Tedavi ve Apotropeik amaçlar için çeşitli muskalar, kocakarı ilaçları ve büyüsel tasvirler kullanılıyordu. Hava büyüleri de uygulanmakta idi. Mesela güneşin düşmanları ile mücadelede sihirli araçlar. Böylesi merasimlerden biri Ra'nın düşmanı Apop'un tahttan indirilişi kitabında tasvir edilmiştir. Fivan tapınağının rahipleri *"güneşin ışıldaması için"* sihir ve büyü ayinlerinin eşliğinde o kitabı hergün okuyorlardı. Zarar verme büyüsünün çeşitli usulleri bilinmektedir. Düşmanın balmumu figürü üzerinde sihirler yapma, büyü tasvirleri ve üfürükler. Nihayet Mısır'da ölülerin ruhlarını dinlendirmek için büyüsel ayin yaygınca bilinmektedir. Rahmetlinin ahiret dünyasında esenlik kazanması için büyü sistemi araçları hakkında daha önce konuşulmuştu.

Mısırlılarda büyü tasavvurları çoğu zaman saf olarak değil tanrı örnekleri ile karmaşıklaşmış olarak bulunmakta idiler.

Rahipliğin Gelişmesi

Rahiplik Mısır'ın dinî hayatında özellikle son döneminde muazzam rol oynamıştır. O birden bire yapılanmadı. Eski hükümdarlık döneminde rahiplik çok sayıdaydı ve özerk değildi. Dinî ayinler esas olarak Erkan'dan kişilerce ve bölgenin hakimlerince yani dünyevî kişilerce icra ediliyordu. Devlet merkezinde ise bu görev firavuna aitti ve rahipler onun şahsının yerini tutarak hükümdarın adına hareket ediyorlardı. Sadece ana tapınakların rahiplerinin (Memfis'li Ptah'ın ve Gelopol'lu Ra'nın) korporasyonu daha etkin durum almıştı. Bizce bilinen en eski ilahiyat metinleri bu rahip korporasyonlarından çıkmıştır. Ancak artık o dönemde hükümdardan maaşlanmış olarak büyük mülklere sahip olan tapınç merkezleri bulunuyordu. Bunlar herşeyden önce lahitlerdeki mabetlerdir.

Hükümdar Hafra'nın oğlu Nekura beyinin lahiti 12 kentten gelir alıyordu.

Orta hükümdarlık döneminde rahiplerin durumu aynı şekilde kalmıştır. Onlar çok sayıda değillerdi ve ağırlıklı olarak asilzadelerden gelme idiler. Mesela büyük tapınaklardan birinde (Kahun'daki Anubis tapınağında) Mahallî asilzadelerden bir *"tapınak muhtarı"*, bir *"baş koyucu"* ve sıradan komünal topluluk üyelerinden, yerini bir sonraki gruba bırakarak her ay değişen dokuz yardımcı vardı.

Yaklaşık M.Ö. 1700-1750 yıllarında Giksoslarla mücadele döneminde, Mısır ahalisinde ulusal duyguların keskinleşmesi ile ve hükümdarların iktidarının zayıflamasından ya da yokluğundan rahiplik güçlendi ve dünyevî iktidardan belli derecede bağımsızlaştı. (M.Ö. XVI. - XIV. yy.) Giksosların kovulmasından sonra 18. Hanedanlık zamanında rahiplik görevi ilk defa irsileşti. Münferit tapınakların rahip cemiyetleri aralarında ilişki kuruyorlar onlardan en güçlüsünün (Fivan tapınağı Amon rahipliğinin) başkanlığı altında saflarını sıkılaştırıyorlardı. Böylece Fivler yeniden dirilen devletin başkenti oldu. Amon'un yüksek rahibi yani başkent tapınağının başı, politik hiyerarşide göze çarpıcı bir yer alıyor. Kargaşa ve Tutmosların, Hatşepsut kraliçesi ile mücadele yıllarında, rahiplik saray ilişkilerine karışıyor ve politik pozisyonunu güçlendiriyordu. 18. Hanedanlığın büyük fetihlerinin getirdiği bol ganimet yığınından önemli kısmı tapınaklara sunuldu. Dünyevî aristokratlarla mücadelelerinde hükümdarlar rahipliğe yaslanmaya çalışarak cömert bağışlarla ve katkılarla onları yemliyorlar, onlar da var güçleriyle tapınaklar inşa ediyorlar ve yaygınlaştırıyorlardı. Özellikle de Fivler Tutmos'un Asya seferlerinin neticesinde Amon'un III. Fivan tapınağını, Güney Lübnan'da fethedilen üç kentini ve üstelik Mısır'ın içinde birçok yerlerini mülkiyetine aldı. III. Amenhotep zamanında rahiplerin kudreti öylesine yükseldi ki hükümdarlar çekinmeye başladılar.

Onun oğlu IV. Amenhotep (M.Ö. 1401-1402 yılları) cesur ve hemen hemen benzeri olmayan rahiplerin vesayetinden kurtulma ve onların gücünü kısma teşebbüsüne girişti. O ilk önce Amon rahipliğine karşıt olarak Gelopal rahipliğine yaslanmaya yeltendi. Ancak

buna karşı dirençle karşılaşınca, daha kararlı tedbirlere yöneldi. O devletteki tam tanrılara tapıncı ortadan kaldırdı ve onların tapınaklarının kapatılması emrini verdi. Yeni tanrı (ATON'u) güneş diskini öne çıkardı. Kendi kendini bu yeni ve tek ilahın yüksek rahibi ilan ederek, bununla bağlantılı olarak da adını Ehnaton (Aton'a yarar) olarak değiştirerek, Fiva'yı terk etti ve kendi konutunu yeni ahetaton (Aton'un ufku) kentçiğine taşıdı. Ehnaton politikasında aristokratların ve rahipliğin zorbalığından eziyet çeken ahalinin orta tabakalarına yaslanıyordu. Bu dinî reformun politik içyüzü ve reformun kendisi gerçek devrimden uzaktı. Ancak bunun için zemin de zayıf idi. Eski rahiplik asilzadelerle birlik kurarak, içlerinde büyük otoriteye sahip olduğu halkın geniş yığınlarına yaslanarak sessiz ve derinden fakat inatla reformist hükümdara karşı direnci organize ediyordu. Yeni merkezî resmî tapınç sadece Ehaton hayatta iken korundu. Onun halefleri Aton tapıncına son verip eski tanrılara tapıncı yenileyerek Fivan rahipliğinin kırılmamış etkisine yeniden tabi olmak zorunda kaldılar. Zındık hükümdarın adı çabucak lanetlendi. Zafer kazanmış olan rahiplik bu mücadeleden sonra sadece güçlenmiş oldu.

Dünyevî iktidarın zayıflamasına paralel olarak rahipliğin güçlenmesi ilerde gittikçe daha hızlı tempolarla yürüdü. (M.Ö. XIV. ile XI yy. ortalarında) 19. ve 20. hanedanlığin kendi iktidarlarını yavaş yavaş kaybeden firavunları rahipliğe dayanmak ve onları kurbanlarla yemlemek zorunda idiler. Özellikle III. Ramses rahiplere çok şey vermiştir. Harris'in büyük papirüsünde onun tapınaklara verdiği muazzam maaşlar sıralanmaktadır. Bu firavun hükümdarlığının sonuna doğru, Mısır tapınakları hemen hemen üç bin kilometrekare kültürel toprağa (işlenmeye elverişli tüm sahanın yaklaşık %15'ine) sahiptiler. Bunlar arasında sade Fivan tapınaklarına 2293 kilometrekare toprak aitti. Tapınakların 103.175 kölesi ya da serfi (Bunlardan 81.322'si Fivan rahiplerinde idi) 490 bin baş hayvanı vardı. Kölelerinden ve serflerinden Amon'un rahipleri her yıl yaklaşık 310 bin çuval tahıl 25 bin kap şarap, yüzlerce baş hayvan, yüzbinlerce av hayvanı, yaklaşık 1000 kg gümüş, 52 kg altın ve daha bir sürü başka şeyler alıyorlardı. Kendi adlarına hükümdar maaşları ve gelirlerine de başka rahipler için dua etmeye gelenler-

den büyük gönüllü adakları da tabi ki topluyorlardı. Tapınaklar ülkede kudretli ekonomik güce dönüştüler ve rahipliğin politik otoritesi büyümeye devam etti. 20. Hanedanlığın hükümdarları görevlerini artık çoktan ırsileştirmiş olan Fivan yüksek rahibinin elinde kukla idiler. M.Ö. yaklaşık 1050 yılında, Fivan rahibi Herihor yüksek dünyevî iktidarı şeklen kaybediyordu. Mısır'ın genel çöküşü ile bağlantılı olarak, dünyevî iktidarın fiilen sadece Fivan beyliği sahası ile sınırlandığı da gerçektir. Aşağı Mısır'da kendi hakimleri ortaya çıktı. Fivan hiyerarşik sistemi kesintilerle yaklaşık 400 yıl Asurluların zaptına kadar (M.Ö. 671 yılı) varlığını sürdürmüştür. Rahiplerin tapınç fonksiyonları özellikle son dönemde yeterince çeşitli idi. Rahipler dinî ayinleri ve kurban sunmaları icra ediyorlardı. Fivan tapınaklarında her yıl 60 dinî merasim yapılmakta idi.

Tanrılara tapınç hizmetinden başka, rahipler karmaşık gömü merasimini de ellerinde tutuyorlardı. Cesetlerin mumyalanması, gömü ayinleri, karmaşık ve uzun formüllerle ölülerin ruhunu dinlendirme büyüsü, lahitlerin ve anıt mezarların yönetimi, zikir ayinlerinin icra edilmesi gibi işler rahiplerin ellerinde, ahaliye karşı etkinliklerini sağlamlaştırmak için alet idiler.

Rahipler ideoloji alanında egemenlik kurarak Mısır'ın zihni hayatının her tarafına muazzam etki yapıyorlardı. Sanat dinin güçlü etkisi altında bulunuyordu. Resimde, heykelcilikte, mimaride özgür yaratıcılığa ket vuran muhafazakâr geleneğin önemli derecede egemenliği bununla açıklanmaktadır. Özellikle tapınaklarda bulunan sanatçılar tamamen, daima saptanmış düsturlara tabi olmak zorunda idiler. Yazım hayatında rahiplerin etkinliği saf dinî, mitolojik ilahiyat edebiyatının bolluğu ile ifadesini bulmuştur. Rahipliğin Mısır'da bulunan bilim embriyonlarıyla ilişkisine gelince, bu konu üzerinde farklı görüşler vardır. Grek gezginleri Herodot ve diğerleri Mısır rahiplerinin bilgisini abartarak onlardaki bir çeşit gizli bilimi söz konusu etmektedirler. Ancak bu düşünce, paylaşan herhangi bir kişi tarafından şimdiye kadar az temellendirilmiştir. Mısırlı rahipler elbette ki tıp gibi ve böylesi bilginin alanlarıyla temas halinde idiler. Ancak onlar bunu büyü tasavvurlarıyla doldurarak gelişmesine daha ziyade zarar veriyorlardı. Astronomi alanında rahipler önemli malumatlara sahip olmuşlardı. Fakat matematik ve onun çeşitli

alanları galiba hiç değilse klasik dönemde rahiplerin elinde bulunmuyordu. Görünüşteki Mısırlı rahiplerin güya yüksek gizemli bilgeliği üzerine genel geleneksel düşünceyi, bilimin ve sanatın Mısır'daki gelişimini frenleyen gerici güç olarak, rahiplere dair daha ayık tasavvurlarla değiştirmek gerekmektedir.

Mısır Dininde Değişiklikler

Mısır dini olağandışı tutumlulukla ayrıcalaşmıştır. Ancak onda da tarihsel şartlar değiştikçe değişmeyen hiçbir şey kalmamıştır. Gelişimin genel çizgisinin birincisini, mahallî tapınçların basamak basamak kaynaşması ve onların genel devletçil ve ulusal tapınçla genel Mısır tanrıları ve teşkilatlanmış rahiplikle birleşmesi teşkil etmektedir. Ancak bunun yanısıra mahallî tapınçlarıyla, mabetleriyle, gelenek ve inançlarıyla özerkleşmiş mahallî tapınçlar da en sonuna kadar korunmuşlardır. İkinci genel gelişim çizgisini ise, sosyal çelişkiler arttıkça dinin sınıfsal ve boyunduruklayıcı rolünün de gittikçe daha çok keskinleşmesi, egemen sınıfın parçası olarak kapalı kast haline gelen rahipliğin güçlenmesi teşkil etmiştir. Üçüncüsün de zayıf da olsa, Mısır dininin içine kapanıklığının yenilmesi eğilimi yavaş yavaş ifadesini bulmakta ve bunda Mısır'ın uluslararası politik ve kültürel bağlarının gelişmesi yansımakta idi.

Aslında daha orta hükümdarlık döneminden beri Mısır yayıldıkça onun komşu halklarla teması ile Mısır panteonunda yabancı kökenli tanrılar ortaya çıkmaktadır. Mesela Nubiy ilahları Dedun, Bes, Lübnan tanrıçası Neyt bu kapsamdadırlar. 18. Hanedanlığın büyük tarihleri zamanında, Mısır'da Asya'nın Sami halklarının tanrıları, Voal, Astarla ve diğerleri ortaya çıkmıştır. 26. Hanedanlığın ulusal restorasyon politikası güden Saiss zamanında, yabancı tapınçlar hanedanlık tarafından izlenmeye maruz kalmışlardır. Hükümet sırf Mısır tanrılarına ihtiram gösterilmesini canlandırmaya çalışmıştır. Ancak yasaklama girişimi, bu tanrıların ve tapınçların enternasyonalist karışım sürecini kısa süreyle durdurmuştur. Yabancı tanrıların Mısır'a sızmasının yanısıra terside cereyan etmiştir. Diğer ülkelerde Mısır tanrılarına ihtiram gösterilmesinin yaygınlaşmasıyla birlikte, Amon'a, İsida'ya, Osiris'e ve diğerlerine, Finike'de, Suriye'de hatta Yunanistan'da ihtiram gösteriyorlardı.

Dini kaynaşmışlığa, bütünleşmeye götüren bu olay helenistik ve Roma döneminde ayrı özel güçle ifadesini bulmuştur. Bunda kölecilik düzeni ve Akdeniz devletlerinin içe kapanıklığının krizinin başlangıcı yansımaktadır.

Özgür Düşünce

Mısır'da dinî ideolojinin zorbalığı ne kadar büyük olursa olsun, gene de orada dinî dogmalara eleştirel yaklaşım ve özgür düşüncenin parıltıları yer almaktaydı. Özgür düşünce, sosyal çelişkilerin artmasının ve sömürücü düzene karşı yarı bilinçsiz protestoların yansıması idi. Bu protesto toplumun imtiyazlaşmışlarından bir kısmını kucaklamaktaydı. Orta hükümdarlık dönemi edebiyat eserlerinden biri olan *"Arfist'in türküsü"* bu hür düşünce keyfiyetini parlakça yansıtmaktadır. Onun yazarı kaçınmadan öbür dünyada ruhların varlığına şüphesini ifade etmiştir. *"Vücut yok oluyor, yerine başkası geçiyor... Evlerin kurucularından yer dahi kalmadı. Ne oldu onlara... Yüreğin bunu unutması için kalbin sağlam olsun... Neşeli ol yüreğini umutsuzluğa bırakma onun hevesini refahını izle... Yüreği çarpmayan bir şey duymaz. (Osiris) şikâyet ve gözyaşları kimseyi tabuttan kurtarmaz..."*

Bu sakin hür düşünceden farklı olarak, aynı zamanın diğer eserine *"Hayal kırıklığına uğrayanın kendi ruhuyla sohbeti"*nden kötümser duygular sızmıştır. Ancak onda da dinin insana vaadettiği ahiretteki nimetlere şüpheci bakış sezilmektedir.

Böylesi şüpheci keyfiyetler egemen sınıfların belli tabakalarında ifadesini bulmuştur. Halk yığınlarına, kölelere ve köylülere gelince, sosyal ezgiye karşı protesto, bazen dine düşmanlıkla iç içe geçmiştir. Buna yaklaşık M.Ö. XVIII. yy.da meydana gelen büyük toplumsal karmaşanın yazıldığı yerdeki ünlü Leyden Metni tanıklık etmektedir. Ayaklanan halk kendi öfkesi içinde mabetlere acımadı. *"Saklayan piramit şimdi boşaldı (bu belgenin yazarı -Bilge ipuver- şikayet etmektedir) lahitlerin sahipleri tepelernin zirvesine fırlatıldı"* Görünüşe göre karmaşa döneminde tanrıların tapınakları boşaltıldı. Kurbanlar sunmayı bıraktılar. Yazar tapıncın yeniden canlandırılmasına, adak şaraplarının, kurban sunmaların ve duaların uygulanmasına çağrı yapmaktadır.

BÖLÜM 17

ESKİ ÖNASYA HALKLARININ DİNLERİ

1. MEZOPOTAMYA HALKLARININ DİNLERİ

Mezopotamya halklarının tarihsel gelişim şartları Mısırlılarınki ile pek çok yönden benzeşmekte idi ve gelişimi de önemli derecede paralel olmuştur. Mısır ve ikili nehir arasında doğrudan doğruya tarihsel bağ zayıf olsa da hiç değilse erken dönemde iki ülkedeki din biçimleri gene de pek çok ortaklıklara sahip idiler. Elbet esaslı farklılıklar da var idi.

İkili nehrin eski dininin öğrenilmesine başlıcaları eski Babil ve Asur yerleşim noktaları ve saraylarının kazılarında açığa çıkarılan balçık levhalardaki olağanüstü çok sayıdaki metinler ve oralarda bulunan son derece zengin maddi eserlerle, bunlar arasındaki tanrıların ve ruhların tasvirleri hizmet etmektedir.

Sümer Dönemi. En Eski Komünal Topluluk Dini

Sulama tarımcılığında ve nehirlerin akıntısının düzenlenmesinde temellenen ikili nehrin yüksek medeniyetinin en eski eserleri, M.Ö. dördüncü bin yıla kadar gider. Bu medeniyet etnik mensubiyetleri aydınlatılamayan Sümerlere, Mezopotamya'nın Samiler öncesi ahalisine aittir. Eski Sümer komünal topluluğu (zirai bölgelerle kuşatılmış özerk küçük yerleşim birimi) kendi komünal topluluğu tapıncına sahip olan ilk arazicil birlikler olmaktadır. Her komünal topluluk (başlangıçta belki de soy kabile) kendi mahallî koruyucu tanrısına, yani verili yörenin şahsında kendi görevlisine sahipti. Patesi (Ensi), Patesi hem reis hem de rahipti.

En eski dönemdeki Sümerlilerin komünal topluluk tapınçları

(üçüncü bin yılın başlangıcına kadar) anlaşıldığı üzere komünal toplulukların kendilerine özgülüğünü yansıtarak tamamen özerk idiler. Ancak bu komünal topluluklar daha da erken dönemde, küçük soy ya da arazicil gruplardan oluşuyorlardı. Bazı örneklerde komünal toplulukların (ya da kabilelerin) patron (sahip-koruyucu) örneklerinin nasıl oluştuğunu açıkça görmek mümkündür. Eski kent Logaş'da Ningirusu (yani Girusu hakimi) koruyucu tanrı sayılıyordu. Girusu Logaş'ın yapısına giren küçük yerleşim birimidir. Logaş'ın yapısına giren diğer yerleşim biriminin koruyucu tanrıçası ise Bau'dur. Bu yerleşim birimleri birleştiği zaman ise tanrıça Bau'nun Ningirusu'nun karısı olduğu tasavvuru ortaya çıkmıştır.

Ülkenin Birleşmesi ve Genel Devlet Tanrıları

Artık Sümer döneminde (M.Ö. dördüncü-üçüncü bin yıllar) koruyucu tanrılara dair tasavvurların, bu tarz kaynaşma yolları ile biraraya gelmesi sonucunda ulusal ilahlar oluştu ve bunlar arasında özellikle yüce üçüz tanrılar öne çıktı: Anu; Sümerce an (Gök)'dandır. Başlangıçta muhtemelen sadece göğün timsalleşmesi idi. Enlil adının etimolojisi ise tartışmalıdır. Onun Sümerce Lil'e (rüzgâr, nefes, gölge, ruh) kadar gittiği varsayılmaktadır. Enlil metinlerinde *"su baskını hükümdarı", "dağ, rüzgar", "Ülkenin hükümdarı"* vb. sıfatlar olmaktadır. Bu ilahın dağdan esen ve yağmur bulutlarını sürükleyen bazen de böylece su baskınlarını oluşturan rüzgârla bağlantılı olması mümkündür. Özellikle deniz kıyısı komünal topluluklarınca ihtiram gösterilen tanrı Ea anlaşılan balıkçıların koruyucusu idi. Onu insan-balık türünde tasvir ediyorlardı. O aynı zamanda kültür kahramanı sayılıyor, mitlerde insanları diğer tanrılardan koruyan olarak tasvir ediliyordu. Ülkenin politik birleşme döneminde üç tanrının adı ulusal yüce ilahlar olarak ihtiram görmekteydi. Onlara atfedilen sıfatlar Anu, (kavranılmaz, anlaşılmaz ve uzak), Enlil (kudretli, hakim olabilen) ve Ea (bilge ve aziz)dir.

Bunlar ve mahallî ilahlar arasında rahipler bağlantı kurmaya başladılar. Ningirusu Enlil'in oğlu olarak; Hallab'ın koruyucusu tanrıça İnnina (daha sonra Sin'in kızı) Anu'nun eşi ilan edildi vb. Sami halklarının Akkadların, Ammoreylerin istilasına kadar,

komünal toplulukların eski koruyucu ilahlarından tanrıların panteonunun şekillenmesi süreci genellikle bu şekilde yürümüştür. Tabiat güçlerinin timsalleşme çizgileri de, kültür kahramanlarının çizgileri de buraya kaynamıştır.

En erken dönemde tanrıların tasvirlerinin büyük kısmı itibariyle insansılaşmaları dikkate değerdir. Mısır'dan farklı olarak, Mezopotamya, zoomorf tanrıları hemen hemen bilmemiştir. İstisnası insanbalık olarak tasvir edilen Ea'dır. Gene Mısır örneğinin tersine, Mezopotamya hayvanlara tapıncı da bilmemiştir. Genel olarak burada totemizmin izleri çok az farkedilmektedir.

Öküz, yılan gibi kutsal hayvanların olduğu gerçektir. Bu arada kutsal öküzler sık sık insan kafalı olarak tasvir edilmiştir. Mısır'da ise o zaman tam tersine tanrılar çoğu kez herhangi bir hayvan kafalı insan türünde tasvir ediliyorlardı.

Samiler Dönemi. Babil'in Yükselmesi. Marduk

İlk başlangıçtaki Sümer tanrı örneklerini ardılları olan Sami tabakasından ayıklamak çok zordur. Samiler döneminde (M.Ö. üçüncü bin yıl ortaları) eski Sümer ilahları önemli ölçüde kendi isimleri altında korunmuşlardır. Ancak Sami isimleriyle bir takım yeni tanrılar ortaya çıkmıştır. Bazen bu Sami isimleri eski Sümer tanrılarına da verilmiştir. Bunlardan bazıları uzun süreyle her iki adı da korumuştur. Tanrıça İninu'nun İştar diye adlandırılmaya başlanması gibi, (Akkadlarda eşter, Asurlarda İster, Batı Samilerinde Aştart, Astarta) güneşle bağlantı tanrısı Larsı Utu'da sadece Şamaş-Güneş adını almıştır. (Yahudilerde Şemeş, Araplarda Şems, Ammorylerde ve Asurlularda Samsu, Samas.) Sami halklarından bazıları (Finikeliler, Güney Arapları) bu güneş ilahını kadın örneğinde timsalleştirmişlerdir. Onla tanrı Ningirusu'nun adını Ninurtu diye değiştirdiler. (Daha önce *"Ninib"*e ihtiram gösteriyorlardı.) Sami panteonunun bu ve diğer ilahları, kökenleri bakımından münferit komünal toplulukların koruyucuları idiler. Nannarr, eski Sin dirura kentinin koruyucusu; Ninurtu, (Ninib, eski Ningirusu) Lasaşa kentinin koruyucusu; Abu, Borsippa kentinin koruyucusu; Nergal ise (ölümün yeraltı ilahı) başlangıçta Kutu kentinin mahallî patronu idi.

Babil kentinin yükselmesinden, yani M.Ö. ikinci bin yıldan beri, Babil'in koruyucu tanrısı Marduk birinci sıraya geçmektedir. Onu tanrı yığınının başına koymaktadırlar. Babil tapınaklarının rahipleri Marduk'un diğer tanrılar üzerindeki birinciliği üzerine mitler düzmekte, bu da yetmezmiş gibi onlar tek tanrı öğretisi gibi birşey yaratmaya çabalamaktadırlar. Genel olarak sadece tek tanrı Marduk vardır. Geriye kalan diğer tüm tanrılar, onun diğer çeşitli tezahürleridir. İnurta-Marduk güçleri, Nergal-Marduk çarpışmaları, Enlil-Marduk iktidarı vb. Monoteizme karşı bu heveste, politik merkezîleşme yansımaktadır. Babil hükümdarları tüm ikili nehri kendilerine tabi kılar kılmaz, Önasya'nın en güçlü hakimleri oldular. Ancak mahallî tapınçların, rahiplerinin rekabetinden olsa gerek, monoteizme geçiş denemesi başarılı olamadı ve onlar eski tanrılara da ihtiram göstermeye devam ettiler.

Hükümdarların Tanrılaşması

Eski Doğu'nun diğer devletlerinde olduğu gibi ikili nehirde de iktidar taşıyıcılarının kendileri dinî tapınmanın nesnesi haline geldiler. Sümer patesileri aynı zamanda tanrıların rahipleri idiler. İkili nehri birleştiren hükümdarlar, Sargon'dan başlayarak göksel tanrılara özel yakınlık iddiası güdüyorlardı. Onların, tanrıların sevgilileri, adamı oldukları ve onların adına hüküm sürdükleri kabul ediliyordu. Hükümdarlar genellikle ilahî sıfat taşıdıklarından kabartmalarda tanrılarla yüz yüze tasvir ediliyorlardı. Neramsin Stelasında (Kabartmalar dikey anıtsal işaret) hükümdar ilah gibi boynuzlu baş giysisi ile tasvir edilmiştir. Hükümdar Hammurabi, Stela da elinde kanun maddeleri olan tanrı Şamaş'ın karşısında durmakta ve onun elinden kanunları almaktadır.

Hükümdarlara tapınç Babil ve diğer rahiplere imtiyazlı durumlarının sağlamlaşmasını sağladığından dolayı, onlar tarafından destekleniyordu. Onlar Mısırlı rahiplerin zaman zaman yaptıkları gibi hükümdarlarla rekabete girişmiyorlardı.

Halkçıl Tarımcıl Tapınçlar. Ölen, Yeniden Dirilen Tanrılar

Devletin koruyucu tanrılarına resmi tapıncın ve hükümdarlara

tapıncın yanısıra şüphesiz eski derin ve saf halk tapınçları da korunmuştur. Herşeyden önce de bitkilerin ve bereketin ilahlarına tarımcıl tapınç. Sümer kentlerinden birinin koruyucu tanrıçası olan İştar'a ve aynı isim altında bilinen, ancak sonraları onunla kaynaştığı anlaşılan bereket tanrıçasına, kadın ilaha ihtiram gösteriliyordu. Diğer benzerleri olan bereketin kadın ilahları gibi İştar da aşk tanrıçası çizgilerini açığa vurmaktadır. İştar'ın erkek tamamlayıcısı tanrı Dumizi (Temmuz adı altında daha çok bilinmektedir) bitkilerin timsalleşmesi idi. Onun (Dumuzi'nin-Temmuz'un) yok olup gitmesi, yeraltı dünyasına inip gitmesi ve yeryüzüne yeniden dönüşü hakkında bir mit vardı. Ancak bu mit bölük pörçük bilinmektedir. Dumuzi'ye mitolojik olarak su ilahı Apsu'nun oğlu gözü ile bakılmıştır. Onun adının bütünü Dumu-zi- Apsu, Apsu'nun gerçek oğlu anlamına gelmektedir. Ölen Dumuzi'ye, kadınların yerine getirdiği ağlama geleneği vardı. Ölen sevgili Dumuzi'ye İştar'ın ağlayış metni korunmuştur. *"Efendi kaderi artık yaşamıyor, efendi kaderi artık yaşamıyor... Eşim benim artık yaşamıyor... Yerin bağrının efendisi artık yaşamıyor... Topraktaki filizlere özenle bakan artık yaşamıyor, toprağın gücünün sahibi artık yaşamıyor..."* vb. Yaz ayı (Haziran-Temmuz) Dumuzi'ye adanmıştır.

Tüm bunlardan görülmektedir ki Dumuzi tarımcıl ilahtır. Onun ölümü ve yeniden dirilmesi tarımcıl sürecin timsalleşmesidir. (Osiris ve İsida üzerine Mısır tapınç mitinin paralelidir.)

Babil rahiplerinin, Dumuzi'nin ölümü ve dirilişine tapıncı, kendilerinin Marduk'una aktarmaya çabalamaları dikkate değerdir. Metinlerden birinde özellikle Marduk (Bel) yeraltı hükümdarlığının giriş kapısında ölmekte, tanrıça karısı ise onu hayata döndürmektedir.

Dumuzi'ye (Temmuz'a) Samiler *"Efendi"* adını verdiler. Adani (Grek ve Latin biçimiyle Adonis) tapıncı sonraları tüm Ön Asya'da genişleyerek yayılmıştır. Adonis'in avda vahşi domuzun dişlerinden ölüşüne dair mitolojik hikâye dikkate değerdir. Yahudi peygamber Ezekiel Kudüs'te Temmuz'a ağlayan kadınları görmüştür. (Ez.8:14) bunların Babilli kadınlar olması muhtemeldir. *"Adonis'in bahçecikleri"* ise hızla filizlenen bitkileri ile doğunun ülkelerinde çok daha sonraları çoğalmışlardır. Bu geleneği Frezer izlemiştir.

Hükümdar Hanurabi'ye Kanunların rulosunu veren güneş Tanrısı Şamaş.

Rahiplik ve Tapınç Teşkilatı

En eski dönemde komünal toplulukların birleşmesi ve ilk devletlerin oluşması ile bağlantılı olarak, artık ayrıcalaşmış rahipler tabakası oluşmuştu. Önemli zenginliklere sahip olan tapınakların hizmetçileri rahipler, çok etkin bir sosyal tabaka haline gelmişlerdir. Onlar genellikle asilzade sülalelerden gelmedirler. Rahiplik ünvanı ırsi idi. Rahipliğe aday olandan birçok dinde karşılaşılan törensel taleplerden biri fizikî kusurun olmaması idi.

Erkek rahiplerin yanısıra rahibeler de (kadın tapınak hizmetçileri de) var idi. Onların çoğu aşk tanrıçası İştar'a tapınçla bağlantılı idi ve tapınak fahişeliği (İerodalı) yapıyorlar kendilerini orgiastik

tapınçlara veriyorlardı. Diğer yandan aynı İştar'a kadın elbisesi giyen kadın oyunları oynayan erkek rahipler (hadım ağaları) hizmet ediyordu.

Tapınç genel olarak sıkıca kurallara bağlanmıştı. Babil tapınakları genellikle merdivenli kuleleri ile (Zikkurutlar) tamamen etkileyici gösterişlilikte idiler. Onlar Babil kulesinin inşaatına dair Yahudi efsanelerinin yaratılmasına vesile olmuşlardır.

Rahipler aynı zamanda bilgin idiler de. Sulamalı tarım ekonomisi teşkilatlanma pratiği için gerekli olan bilgileri onlar tekellerine almışlardı. Nehirlerin sezonsal akıntılarını incelemek için gök cisimlerinin hareketlerinin sistematik olarak gözlenmesi gerekiyordu. Bu sebeple Babil'de Mısır'ınkinden geri kalmayan astronomi bilimi çok erken gelişmiştir. Gözlemler tapınak kulelerinin tepesinden rahiplerce sürdürülüyordu.

Bilginin göğe yönelmesi, gök cisimlerinin ardından sürekli gözlem gerekliliği, keza bu gözlemlerin rahiplerin elinde yoğunlaşması, tüm bunlar Mezopotamya halklarının mitolojisine ve dinine esaslı surette yansımıştır. İlahların astrolojileşme süreci yeterince erken başlamıştır. Tanrılar ve tanrıçalar, mahallî koruyucular gök cisimleriyle çağrışmaya başlamışlardır. En erken dönemde astronomi bilgisi daha gelişmeden önce, göksel olayların timsalleşmesinin yıldızsal çizgileri, elemanları tanrı örneklerine dahil olmuş olması elbet mümkündür. *"Tanrı"* anlayışının kendisinin Babil çivi yazısında yıldız anlamına gelen işaretlerle (ideogramla) tasvir edilmesi boşuna değildir ve bu işaret determinant niteliğinde her tanrı ya da tanrıçanın adına eşlik etmiştir. Astronomi bilgisi birikmeye, dağınık tanrı örnekleri bütün bir panteon oluşturmaya başladığı zaman, rahipler münferit göksel cisimleri ve diğer olayları tanrılar arasında dağıttılar. Tanrıların astrolojileşmesi başladı. Ezelden beri güneşle bağdaştırıldığı anlaşılan tanrı Larsi Utu'ya Şamaş adı altında tüm ülkede ihtiram gösterilmeye başlandı. Tanrı Ura-Sin ayla, diğer yüce tanrılar gezegenlerle özdeşleştirilmişti. Nabu-Merkür, İştar-Venüs, Nergal-Mars, Marduk-Jupiter, İnurta-Saturn göksel cisimleri, özellikle gezegenleri tanrı adlarıyla adlandırma geleneğinin Babil'den Greklere, onlardan da Romalılara geçtiğini ve tanrıların Romaca (Latince) isimlerinin bu gezegen isimlerinde

günümüze kadar korunduğunu yeri gelmişken söyleyelim. Senenin ayları da tanrılara adanmıştır. Babil dininin bu yıldızsal yönelişi takvimin yaratılışını da etkilemiştir. Zaman sıralama sisteminin 12'leşmesi, sonraları Avrupalılarca miras alınmıştır. Babil rahipleri zaman parçalarının sayısal ilişkilerine ve boşluğun bölümlenmesine kutsal anlam atfetmişlerdir. Kutsal sayıların ortaya çıkışı bununla bağlantılıdır. 3, 7, 12, 60 (5x12) vb. Bu kutsal sayılar da Avrupalılarca ve diğer halklarca miras olarak alınmıştır.

Mitoloji

Babil'de en eski dönemde evren doğum mitleri var idi. Korunmuş, yedi balçık serisine kazınmış olan mitolojik metin özellikle ilginçtir. O başlangıç sözlerine bakarak belirlenmiş ad taşımaktadır. *"Enuma eliş"* (harfiyen-ne zaman yukarı.) Mitte dünyanın başlangıcı, tanrılar ve onların dünyayı düzenleme uğruna mücadelesi anlatılmaktadır.

Göğün yukarısı henüz adlandırılmadığı zaman
Aşağının karanın adı yok idi.
Sade Apsu onların ilk başı var idi.
Tüm tanrıları doğuran Mummu ve Tiamat
Onların suları birlikte buluşuyordu.
Henüz tarla yoktu, bataklıkla karşılaşılmıyordu
Bir tek tanrı bile yoktu
Tanrılar göğün ortasında o zaman yaratılmıştı.
Lammy ve Lahamu vücut buldular.

Burada ilk kaos konuşulmaktadır; Apsu. Bu yeraltı dipsiz uçurumunun ve yeraltı sularının timsalleşmesi olabilir. Tiamet aynı dipsiz uçurumun ve dört ayaklı kanatlı ucube türünde tasvir edilmiş olan tuzlu suyun, ilk okyanusun kadıncıl timsalidir. Mummu, onlara tabi ruhtur. Lammu ve Lahamu anlaşılan tanrıların en eski mitolojik çiftidir. Daha ileride mitte dünyaya gelen tanrıların kaos güçleriyle mücadelesi anlatılmaktadır. Bu mücadelede en ilginç hikâye Tiamat'ın tanrılara kızarak, doğmakta olan dünya düzenine karşı korkunç ordu sürülerini kaldırdığı momenttir.

Tanrılar korkudan ucubeye karşı durmaya cesaret edemiyorlar.

Hepsinin karşısındaki kendi birinciliğini tanrıların kabul etmeleri şartıyla, sadece bir tek Marduk savaşa cüret edip tanrıları korumayı üstleniyor. Amansız bir mücadeleden sonra o gerçekten de galip geliyor ve ucube Tiamat'ı öldürüyor. Onun vücudunu ayırıp parçalarından göğü ve yeri yaratıyor. Bundan böyle Marduk, tanrılar arasında birincidir. Babilli rahiplerce yaratılmış olan bu mit, onların tanrısı Marduk'un diğer tabi olan kentlerin tanrıları üzerindeki öncelliğini haklı çıkarmaya yönelik idi.

Diğer mitolojik metinlerde Adapa adındaki ilk insanın yaratılması (onu tanrı Ea yaratmıştır) ve bu ilk insanın ölümsüzlüğü kaybetmesi üzerine, yani ölümün kökeni üzerine konuşulmaktadır. (Ea, Adapa'yı ölümsüz kılmak istemiştir. Ancak o kendi hatası yüzünden onu edinememiştir.)

Bize kadar gelen hikâyelerin en eskilerinden Gılgamış hakkındaki ünlü hikaye bazı ilginç mitolojik gerekçeler ihtiva etmektedir. Bu hikâyenin özüne değinmeden, sadece hikâyeye ve hikâyenin kahramanı Gılgamış'ın, dünyanın öbür ucundaki *"suların ve ölümün arkasındaki"* atası Utnapiştim ile karşılaşmasına dikkat edelim. Sonuncusu (Gılgamış'ın atası) Gılgamış'a tüm yeryüzünü boğan tanrıların gönderdiği korkunç tufandan Ea'nın öğüdüne göre gemi inşa ederek ailesi ve hayvanları ile sadece onun kurtulduğunu anlatmaktadır. Bu mitolojik gerekçe ve onun münferit ayrıntıları kuvvetli ihtimalle Yahudilerin Babillilerden aktardığı tufana dair meşhur kutsal kitap rivayetlerini kaçınılmazca hatırlatıyor.

Şeytanileştirme ve Büyü Sözleri

İkili nehir halklarının dinlerinde göksel tanrı ve kültür kahramanları üzerine tasavvurların yanısıra, büyük kısmı itibariyle kötü ve boğucu çok sayıdaki alçak ruhlara dair olağanüstü eski inançlar da büyük rol oynamışlardır. Yerin, havanın ve suyun, ruhsal hastalığın ve insanı şaşkına çeviren her türlü felaketin timsalleri Anunaki ve İgigi'dir. Onlarla mücadele için rahipler bir sürü büyü sözleri teşkil etmişlerdir. Büyü sözlerinde onların isimleri ve uzmanlıkları sıralanmaktadır. Aşakka insanın başını, Namtaru boğazını, kötü Utukku ensesini, Alu göğsünü vb. harap etmiştir.

"Dipsiz uçurumun yedi ruhuna" karşı işte tipik bir büyü sözü.
Yedilidir onlar, yedilidir onlar
Yeraltının dipsiz kuyusunda yedilidir onlar...
Yeraltı dipsiz kuyularının bağrında beslenip büyütüldüler.
Onlar ne erkek cinsinden ne kadın cinsindendir.
Onlar-yıkıcı kasırgadırlar
Onlar merhamet ve ıstırap bilmezler
Duaları ve ricaları onlar duymazlar.
Onlar atların dağlarında beslenmişlerdir.
Onlar Ea'ya düşmanlık güderler
Tanrılar arasında onlar güçlüdür.
Yolda durmakta, yola acı taşımakta
Kötüdür onlar, kötüdür onlar
Yedilidir onlar yedilidir onlar ve tekrar yedilidir onlar

Kötü ruhlardan korunmak için çok sayıdaki büyülü formüllerinden başka, muskalar ve esirgeyiciler yaygınca kullanılmıştır. Kötü ruha karşı mesela esirgeyici niteliğinde onu gördüğü zaman ruh korkudan kaçsın diye olabildiğince tiksindirici türde onun kendi tasviri kullanılmıştır.

Büyü ve Mantika

Tamamen apayrı türlerde sırf büyü ayinleri uygulanıyordu. Büyü sözleri-sihirler yazılı metinleriyle birlikte onların pek çoğu bize kadar ulaşmıştır. Onların arasında tedavi edici ve ön korumacı, bozgun verici ve savaş büyüsü ayinleri bilinmektedir. Tedavi edici büyü genel olarak olageldiği gibi halk hekimliği ile karışıktı. Ancak korunmuş olan reçetelerde onların bir birinden ayrılması zordur ancak bazılarında büyü tamamen açık ve net şekilde sahneye çıkmaktadır.

İşte mesela göz hastalığına karşı bir reçete: *"Siyah yünden, beyaz yünden bu taraftan bükeceksin; 7 ve 7 düğüm bağlayacaksın; büyüleri okuyacaksın; siyah yünden düğümleri hasta göze, beyaz yünden düğümleri sağlıklı göze bağlayacaksın ve..."*

İşte savaş büyüsü yazılan metinden bir parça: *"Düşman ne zaman ki hükümdara ve onun ülkesine karşı... hükümdar ordunun sağından yürümeli."* (kurban getirerek) *"domuz yağından düşmanın tasvirini yapacaksın ulinu yardımı ile onun yüzünü sırtına döndüreceksin (Onu kaçırtmak için)"* Muhtemelen bundan sonra düşmanın figürü yakılmış ya da başka herhangi bir şekilde yok edilmiştir. Sihirbazlar kurbanlarının tasvirlerini genellikle yakıyorlar, suda boğuyorlar, toprağa gömüyorlar ve toprakla örtüyorlardı. Ancak bu artık savaş değil bozgun gönderme büyüsüdür.

Babillilerde mantika sistemi (çeşitli fal açmalar) olağanüstü gelişkin idi. Rahipler arasında ayrı özel uzman falcılar (boru) var idi; Onlara sadece özel şahıslar değil, hükümdarlar da kehanette bulunmaları için başvurmaktaydı. Borular rüyaları yorumluyorlar, hayvanlara bakarak, kuşların uçuşuna bakarak, sudaki yağ tabakalarının biçimine bakarak vb. fal açıyorlardı. Ancak Babil'deki en karakteristik mantika usulü kurban edilen hayvanların iç organlarına özellikle de karaciğerlerine bakarak fal açma idi. Bu sonuncunun (gepatoskopiya adı verilen) teknik yöntemi büyük ustalık derecesinde işlenmişti; karaciğerin her parçasının kendi adı var idi. İnsan karaciğerinin fal belirtileri ile grafik emarları kil modelleri bulunuyordu. Sonraları bu teknik muhtemelen Hettolardan ve Etruslardan Romalılarca alınıp benimsenmiştir.

Ahiret Dünyasına Dair Tasavvurlar

Babil dininde ahiret dünyası üzerine tasavvurlar tamamen bulanıktır. Egemen inançlara göre ölenin ruhu hiçbir umudu olmadan karamsar hayat sürdürdüğü yere, yeraltı dünyasına gitmektedir. Babil dini, ahiret dünyasındaki mükâfat ve ceza fikriyatını bilmiyordu. Hatta Mısır dininden farklı olarak mezarda ruhların kaderinin eşitsizliğine dair tasavvurlar işlenmemişti. Mezopotamya halklarının tüm dini dünyevî hayata yönelik idi. O insana öbür dünyada mükâfat ya da teselli vaadetmemektedir. Bu son derece karakteristiktir. Mısır dini çok az olmak kaydıyla, son dönemlerinde dahi olsa insana mezarda herhangi bir teselli, bu dünyadaki haketmişliğinden dolayı mükâfat olarak daha iyi bir hayat için herhangi bir umut veriyordu. Sınıflı toplum tarihinin erken döneminde sınıf ön-

cesi toplumlarda olduğu gibi ahiret mükâfatı ile teselli momenti, genellikle olağan olarak bulunmamaktadır. O daha sonra, sınıfsal çelişkilerin çok daha keskinleşmesi ile ortaya çıkmıştır.

Asurlar Dönemi

Asur imparatorluğu döneminde (M.Ö. VIII. - VII. yy.) Mezopotamya'nın dinî sistemi az değişmiştir. Asurlular ne ekonomik yaşam tarzına ne de kültüre, yeni hemen hemen hiçbir şey katmamışlardır. Onlar sadece boyun eğdirdikleri Babil ahalisindeki yüksek kültürü, yazıyı, keza dini alıp benimsemişlerdir. Asur hakimiyeti döneminde de aynı Sümer-Babil tanrıları egemen olmuşlardır. Kudretli Babil rahipliği pozisyonunu korumuştur. Asurlu fatihler onlardaki bilgeliği, birikmiş bilgiyi öğrenmişler, dinî metinleri, mitleri, büyü sözlerini kaydetmişlerdir. Sümer-Babil dinî-mitolojik metinlerinin önemli bir kısmı bize tamamen Asur yazımı olarak ulaşmıştır. Onlar ünlü *"Aşşurbanibal'in kütüphanesinde"* korunmuştur. Ancak tanrıların panteonuna, Asurluların kendi kabile ve ulusal ilahları da eklenmiştir. Onların kabile tanrısı Aşur (Assur) (tipik savaşçı tanrı) devletin resmi koruyucusuna dönüşmüş ise de eski tanrılara tapıncın korunmasına zerre kadar engel olmadığı da gerçektir. Aşur'a tapıncın genişleyerek yayılmasına Asur rahiplerinin hiçbir zaman Babillilerinki gibi kudret kullanmamaları engel olmuştur. Aşur'un esas hizmetçisi, güya bu tanrının özel ayrı koruyuculuğu altında olan hükümdarın kendisi sayılmıştır. Asura tapınç sırf devletçil idi. Asurlular arasında boran felaket tanrısı Ramman'a tapınç da popülerdir.

Asurluların bazı Babil ilahlarına Asur halkının karakterine daha uygun düşen savaşçıl karakter çizgileri vermeye çalışması dikkate değerdir. Bereketin ve aşkın tanrıçası İştar onlarda tehditkâr kadın savaşçıya dönüşmüştür.

Babil Dinî Mirası

Babil rahiplerinin özellikle astronomi, zamanı hesaplama, meteoroloji sahalarındaki gerçekten geniş bilgileri ile bağlantılı olarak, Babil dininin kendisi uzun süre sağlamca tutmuş olabilir. Bu

bilgilerle birlikte Babil dinî-mitolojik sistemi de ülkenin sınırları dışında yayılmıştır. O Yahudilerin, Neopla Foniklerin, ilk Hıristiyanların dinî tasavvurlarını etkilemiştir. Ortaçağ başlangıcı antik dönemde, Babil rahipleri emsali görülmemiş derin bir bilgeliğin koruyucuları sayılmışlardır. Özellikle Babil şeytanileştirmeleri çok zehirli tohumlar bırakmıştır. Kötü ruhlara dair engizisyonculara *"cadıların"* vahşi tasavvurları esinini veren bütün ortaçağ Avrupa fanatik-fantastik tasvirler ağırlıklı olarak bu kaynağa kadar gitmektedir.

Bora-felaket tanrısı Ramman.

Felsefî Şüpheciliğin ve Özgür Düşüncenin Rüşeymi

Sümer-Babil toplumundaki dinî ideolojinin mutlak tahakkümüne karşılık, sınıfsal çelişkilerin keskinleşmesi, özgür düşüncenin rüşeymini ve gelecekte dinin eleştirilmesi ve reddinin embriyonunu eğitimli insanlarda uyandırmıştır. Zengin Babil literatüründe dinî

geleneğe eleştirel bakan bazı pırıltıları bulmak mümkündür. Felsefi metinlerin birinde, *"suçsuz çilekeş"*e dair, onun yazarı ilahın hiçbir suçu olmayan kişiyi cezalandırdığı ve hiçbir dinî merasimin ona yardım etmediği, düzenin adaletsizliği sorununu ortaya koymaktadır. Diğer aynı şekilde kötümser *"Efendinin köleyle diyalogu"* isimli eserde de bu dünyada her neye olursa olsun, bu arada ilahi yardıma hayatın devamlılığına, ahiretteki mükâfata umutların beyhudeliğine dair konuşulmaktadır.

2. KÜÇÜK ASYA HALKLARININ, SURİYE VE FİNİKE'NİN DİNLERİ

Hettlerin Dini

Küçük Asya'ya ezelden beri Yafet Kafkas dillerine akraba dillerde konuşan kabileler yerleşmişlerdi. Orada Hürritler, Hattlar ve diğerleri yaşamakta idi. Onlar ikili nehir halklarının uzun süreli kültürel etkisi altında kalmışlardır. M.Ö. ikinci bin yıldan beri Küçük Asya'ya ilk Hindo Avrupa kabileleri (nesitler, Luviyliler ve diğerleri) sızmaya başlıyor. İlk güçlü Küçük Asya devletlerinin oluşumu o zamanlara tekabül eder. Mitanni (Ahalisinin Hurrit olduğu yer) ve Hett hükümdarlıkları. (Hindo Avrupalı nesitlerin üstünlük sağladığı yer.) Ahalisi çeşitli dillerde de konuşsa, o dönemin tüm Küçük Asya kültürüne bazen geniş anlamda Hett adı verilmektedir. Onun tarihini üç döneme bölmek mümkündür: Proto Hett (Hindo-Avrupa öncesi yaklaşık M.Ö. XVIII. yy.a kadar), asıl Hett (yaklaşık XVII. - XIII. yy. Hett hükümdarları zamanına hemen hemen denk düşen Hindo-Avrupa dönemi) ve yeni Hett (Çöküşten sonra). Ancak kaynaklar dinî inançları bu dönemlere göre açık ve netçe ayrıcalaştırmaya izin vermemektedir.

Hett kabilelerinin dininde başlangıçta mahallî (kabilecil, komünal-toplulukçul, kentçil) tapınçların ağır bastığı anlaşılmaktadır. Hatta nisbeten daha geç zamandaki Hett hükümdarlarının II. Ramses ile yaptığı antlaşmada *"Hett ülkesinin binlerce tanrısına ve binlerce tanrıçasına."* gönderme vardır. Onlardan bazıları daha yaygın kabul görmüştür: Daha Prohett döneminden beri güneş tanrıçası Arinna bilinmektedir. Ülkenin birleşmesinden sonra devletin

baş tanrısı Tişuba'ya (Teşuba) -boran, felaket tanrısı- ve onun eşi Hebat'a (Arinna ile özdeşleşmiş olan) tapınç düzenlenmiştir. Tişuba'nın sıfatçıl sembolleri ikili balta (daha sonraları Kvit'e getirilmiş olan Zeus'un benimsediği) ve iki başlı kartaldır. (sonraları Bizans'tan bir takım ülkelere ve bunlar arasında Rusya'ya da devlet arması olarak gelmiştir). Diğer genel devlet tanrıları da var idi.

Helt hükümdarları ayrıca kutsal sayılmakta ve başrahip fonksiyonunu icra etmekteydiler. Kabartmalarda, hükümdar tanrıların yanında tasvir edilmiştir.

Devlet tapıncı, herşeyden önce Yüce anaya (bereket tanrıçasına) ihtiram göstermenin teşkil ettiği eski halk tarımcıl dini de içine almıştır. Onun Hettlerde hangi adı taşıdığı bilinmemektedir. Ancak sonradan Küçük Asya yüce anasına Ma, Peey, Kibele adları verilmiştir. Onun (Babil ve Mısır'da olduğu gibi) mitolojik partneri ya da eşi sonradan Attis adı verdikleri bereketin genç tanrısı var idi. Bu tanrılara tapınç orgiastik idi ve bir yandan tapınak fahişeliğini diğer yandan da rahibelerin kendilerini canavarca hadım etmelerini kapsamaktadır. Bu barbarca geleneği mitolojik olarak haklı çıkarmak amacıyla, genç ve pek güzel Attis'in ana-tanrıçanın aşk takibinden kaçabilmek için kendini hadım ettiği ve çam altında öldüğüne dair mit yaratılmıştır. (Çam Attis'in kutsal ağacı sayılmaktadır.) O sonra onu seven tanrıça tarafından diriltilmiştir. Attis'in ölüm ve dirilişinin kutlanması bahar zamanına (Mart) denk geliyordu. Sonraları bu merasim ilk Hıristiyan topluluklarınca İsa'nın ölüm ve diriliş merasimine çevrilmiştir.

Bitkilerin ve bereketin ilahı Telepinus'a dair mit de olağanüstü dikkate değerdir. Bu ölen ve dirilen tanrı üzerine bir mit çeşidi sayılmaktadır. Mite göre tanrı Telepinus (ölmedi ise de) bir yerlerde kayboldu. Onsuz tüm doğa kımıltısız kaldı. Ot kurudu, tarla bereketini kesti, sürü çoğalmayı kadınlar doğurmayı bıraktı... Tanrılar kaybolan ilahın aranışını organize ederler. Sonunda Telepinus'u buldukları zaman (onu arı buluyor ve uykusundan uyandırıyor) tüm doğanın yeniden canlandığı anlaşılmaktadır. Kökeni bakımından halkçıl olan tarımcıl tapıncın gerçekten devletçil yapıldığına, kayadaki büyük kabartma, Türkçedeki yazılı-kaya (eski Hett başkentinin yakınlarındaki) Yüce ananın sevgilisi bereket tanrısı ile karşı-

laştığı sahnenin tasvir edildiği yer tanıklık etmektedir. Tehditler Tişub tanrıya eşlik etmekte aynı yerde bu sahneye bakan hükümdar bulunmaktadır.

Haldların Dini

Van Gölü'nün etrafında yer alan Urartu ülkesinin ahalisi (başka deyişle Nairi, Van hükümdarlığı, Biayna) ezelden beri ikili nehir, küçük Asya ve Kafkasya ile kültürel ilişkilerle bağlantılı idi. Ahalinin dili (Yafet ailesinden) olup Hurridce'ye yakındı. M.Ö. IX. - XII. yy. arasında az kültür eserleri bırakmamış olan devlet bulunuyordu. Onun ahalisi (Urartular ve Haldlar) sonraları Kartbel (Gürcü) kısmen de Kafkasların Ermeni ahalisi ile kaynaşmıştır.

Haldların dini hakkında az şey bilinmektedir (M.Ö. IX. yy.) Bağımsız hükümdarlığın oluşması ile ulusal tanrıların devletçil tapıncı kurumlaşmıştır. Gökte oturan tanrı Hald onlardan başlıcası kabul edilmekteydi. Halkın adının da bu isimden kaynaklandığını araştırmacılar varsaymaktadırlar. Hald'ın eşi tanrıça Bagbartu (Uarubani) idi. Tehdit tanrısı Teşub'a (Teyşub) ve diğer tanrılara da ihtiram gösteriliyordu. Bütün bu tanrılar herşeyden önce hükümdar tanrıları, hükümdarın koruyucuları sayılmakta idiler.

Devletin dinî merkezi Hald'ın baş tapınağının bulunduğu yer Musasir kenti idi. Urartu hükümdarları bu tapınağa seferlerde ele geçirilen ganimetlerden zengin adaklar sunuyorlardı. Tapınağın rahipleri genellikle hükümdarın akrabası ya da yakını idi. Mabetler açık havada idiler.

Suriye ve Finike'nin Dini

Suriye ve Finike'nin Sami ahalisi dil ve köken bakımından ikili nehrin Samileri ile bağlantılı idi. Ancak burada başka şartlar oluşmuştur. Burada büyük devletler olmamıştır. Çoğunluğu Akdeniz sahillerinde yer alan serbest ticari kont devletleri ağır basmıştır; Ugarit, Bibil, Sudan, Tir ve diğerleri. Bu kentlerde diğer ülkelerle canlı ilişki sürdüren bezirgân-köleci aristokrasi egemendi. Kentler arasında düşmanlık sürdürüyorlar ve zaman zaman güçlü komşu

devletlere tabi oluyorlardı. Hettlere, Asur'a, Mısır'a bütün bu şartlar Suriyelilerin ve Finikelilerin dininden yansımıştır.

Her kentte kadın ve erkek cinsinden mahallî koruyucu ilahlara ihtiram gösteriliyordu. Onların büyük kısmının kendi adları yoktur, ya da bu isimler tabulaştırılmış olduğundan bize kadar ulaşmamıştır. Cins isimler adı altında söz konusu edilmişlerdir: El-tanrı, Vaol (Baal)- Sahib, Baalat-sahibe, Adon-efendi, Melek (Molalı) hükümdar. Tanrı adları bazen gene bireyselleşmişler; Mahallî farklılıklar kazanmışlardır. Tire'de Melkart'a (Kent hükümdarı), Bible'de Baalat-Gebal'a (Gebal'ın yani Bibla'nın sahibesine), Berite'de (şimdiki Beyrut) Eşmun'a ihtiram gösteriyorlardı. (Finike kolonisi) Karfagene'de tanrıça Tangit ve Baal-Hammon başlıca ilahlar idiler.

Komşu ülkelerle ilişkiler yabancı tapınçları hatta tanrı isimlerini alıp benimsemelerine yol açıyordu. Astart'a (Astart) Babil İştarı olarak ihtiram gösteriyorlardı. Babil'den getirildiği apaçık olan Adonis tapıncı; Asurlu Adad'a (Ramman) Suriye'de Hadad adı altında ihtiram gösteriliyordu. Tapınç tapınaklarda odaklanıyor, büyük gösterişlilikle ayrıcalaşıyordu. Sürekli kurban sunmalardan tapınaklarda büyük hazineler birikmiş idi. Tapınak rahipleri kudretli cemiyetleri sadece kendi kentlerinde temsil ettiklerinden, onlar merkezîleşmiş devletlerde (Babil, Mısır vb.) olduğu gibi, kendi mahallî tanrılarını diğer tanrıların üzerine yükseltemiyorlardı. Rahipler merhametsizce kanlı kurbanlar talep ediyorlardı. Önemli anlarda (Savaş zamanı vb.) esirlerin arasından olmayan insanlar kurban sunulmakta idi. Tanrı hürmetkârlarından en kıymetli şeyi talep ediyorlardı. Ana babalardan yeni doğmuş çocukları, özellikle ilk doğanları koparıp alıyorlar tanrıların tasvirleri önünde öldürüyorlardı. Bu kanlı acımasız gelenek hakkında sadece o zamanın yazarlarının tanıklığı ile değil, arkeolojik buluntularla da (tapınaklardaki mihrap kalıntılarına yakın çocuk kemiği birikintileri ile) doğrulanmaktadır. Finike tanrısı Moloh'un adı, insanların kanı için hayatını yutan merhametsiz, gözü dönmüş tanrı anlamında cins isim olmuştur. Moloh adının kendisinin, çocukları kurban sunma anlamında *"Molk"* kelimesinden geliyor olduğu fikri vardır. Belki de hiç bir diğer ülkede Finike kentlerinde olduğu gibi tanrılara tapınç böylesine gayri insani hunharlığa varmamıştır.

Finikelilerde tanrılar bazen insan türünde, bazen de öküz ya da başka hayvan tipinde veya sırf koni veya başlıca biçimdeki taş türünde tasvir edilmiştir.

Sovyet araştırmacı B.A.Turayev, Finikeliler denizci halk olmalarına rağmen onların tapınçlarına denizle bağlantılı hemen hemen hiçbir şeyin yansımadığına dair dikkate değer olguya parmak basmıştır. Onların ilahları denizciliğin, deniz ticaretinin koruyucuları değildi. Onlar tamamen karasal, üstelik de çoğu kez hayvancı yaşanı tarzı ile bağlantılı idi. Öküz tanrılar buradandır. Turayev buradan *"Finikeli ve genel olarak Hanan ilahlarının çölden çıktığı"* sonucuna varmaktadır. Şayet bu böyle ise bizim önümüzdeki bu tanrıların hürmetkârlarının, Samilerin ve Finikelilerin bir zamanlar ülkenin derinliklerinden geldiğine dair tanıklık fuzulidir.

1929'dan başlayarak eski Ugarit'in (Finike'nin kuzey kısmı şimdiki Ras-Şamra yakınları) çok sayıda yazılı eserlerinin keşfi, Finike dininde eski ve olağanüstü ilginç bir tabakayı, *Bereket, barış sunucu ve çok güzel"* tanrıları da açığa çıkarmıştır: Şahar, Şalem, Sadid, Aleyn-Eliun, Adanus ve diğerleri bunlardandır. Bereket sunucu ilahlara tarımcı komünal-topluluk tapınçları, Sovyet tarihçi N.M.Nikolsky tarafından ayrıntılıca incelenmiştir.

BÖLÜM 18

İRAN DİNİ (MAZDEİZM)

İran halkının dini tamamen kendine özgü yolda gelişmiş, diğer eski halkların dinlerine çoğu yönden benzemeyen biçimler almıştır.

Bu din, bilimde farklı farklı adlandırılmaktadır. Mazdeizm, baştanrı Ahuramazda'nın adına göre; zoroastrizm, dinin kurucusu efsanevi peygamber Zoroastra'nın (Zaratuştra) adına göre; Avesta dini (Avestizm), kutsal ana kitabın adına göre; ateşe tapınç, bu dindeki ateşin ayrı özel rolüne göre. Daha sonraki İran dininin kolu Mitraizm adını almıştır. Tanrı Mitra'nın adına göre, çok değişikliğe uğramış biçimde Kuzey Hindistan Perslerinde şimdi de korunan aynı din, bazen Narsizm diye de adlandırılmaktadır.

Avesta

Kaynakların yapısı İran din tarihinin öğrenilmesini çok güçleştirmektedir. Eski Perslerin dini hakkında o zamanki Grek yazarları bölük pörçük ve az güvenilir bilgiler vermektedir. Herodot ve diğerleri daha güvenilir bilgiler vermekle birlikte, daha da fazla bölük pörçük verileri Ahamenidlerin hükümdarlarının yazıtları (M.Ö. VI. - IV. yy.) içermektedir. Eski İran dini öğretisinin ana kaynağı olan Farsların kutsal kitabı Avesta'daki dinî metinler, çok daha bütünseldir ve daha çok materyali kapsamaktadır.

Ancak Avesta incelenmesi çok zor bir eserdir. M.S. VII. yy.dan beri Arapların işgalinden sonra Farslar ve diğer İranlı halklar hemen hemen tamamen İslam'a döndüklerinden, Farslar adı verilen eski dinin taraftarları İran'dan kaçarak başlıca Batı Hindistan'da Bombay bölgesinde tutunmuşlardır. Avrupa'da sadece XVIII. yy.da, İranlıların eski kutsal kitabının korunduğu bilinir olmuştur.

Oxford'da 1723'ten beri Hindistan'dan getirilen sayfalar muhafaza edilmektedir. Ancak onu okumasını hiç kimse bilmiyordu. Bilime kendini adayan bir Fransız Anketil Düerran Farsların kutsal kitabını bulmak ve okumasını öğrenmek amacıyla 1754 yılında Hindistan'a gidiyor. Uzun yıllar süren aramalar ve emeklerden sonra onu bulmayı başarıyor. Bu Fransız, 1771 yılında (Oxford'da) Avesta'nın Fransızca çevirisini yayınlamış, bu çeviriden çok kısa süre sonra da Almanca çevirisi ortaya çıkmıştır. Bilginler yeni keşfedilen metinlerin orijinalliği, kıymeti harbiyesi, eskiliği üzerine uzun süre tartışmışlardır. Onların incelenmesi ile Fransız Silvestr de-Sasi, Ejen Bürnüf; Alman Friedrich Spiegel, Geldner, Yakob Darmstetter, Bartolome, Frits Valf; Rusya'da B.A. Turayev daha sonra da V.V. Struve uğraşmışlardır.

Avesta'nın aynı döneme ait olmayan münferit parçalardan biraraya gelmiş olduğu açıklığa kavuşmuştur. Onun en eski kısımları, Avesta'nın temel kitabı olan Yasna'ya (marşların ve duaların kitabına) giren Gatlar, anlaşılan en eski döneme, Ahamenidler hanedanlığı öncesine kadar gitmektedir. Onlar eski Fars dilinde, en eski Ved diline çok yakın (Zend ya da Avesta dilinde) yazılmıştır. Daha sonraki kısmı ise Sasanidler döneminde (M.S. III. - VI. yy.) konuşulan Pehlevi (Orta Fars) dilinde yazılmıştır: Bunlar daha çok, Vendidad (İranlı rahiplerin kendi türünde dinî merasim düsturları); Yaşt (dualar); Vistpered *"başkana"* hitap eden dualar vb. içeriktedir. Avesta'nın en son kısmı (Bundegeş) Zaratuştra dininin kurucusunun efsanevi tarihi ve dünyanın sonu üzerine kehanettir. Rivayete göre Avesta 21 çeşit eseri kapsamaktadır. Ancak onların hepsi korunmuş olmaktan uzaktırlar.

Bu yüzlerce yıllık tabakalaşma yüzünden İran dininde neyin eski neyin daha sonra ortaya çıktığını tespit etmek zordur.

Onun kaynaklandığı yer hakkındaki soru da aydınlanmamıştır. Bazı araştırmacılar, örneğin Darmstetter, Avesta'daki dinin başlangıçta Midyalıların sürdürmekte olduğu kabile dini olduğunu ve Kuzey Batı İran'da Midyada oluştuğunu varsaymaktadır. Fakat diğer bilginlerin daha gerçeğe benzer fikriyatı: Avesta'nın vatanının Kuzeydoğu İran Baktriya (şimdiki Afganistan ve Tacikistan) olduğudur. Zaratuştra üzerine efsanelerde, dil verileri de bu tezden yana

konuşmaktadır. Bizzat Avesta metninde sadece Doğu İran'ın yöreleri ve kentleri anılmaktadır. Alman İranist Gertel ve Sovyet bilgin V.V. Struve, V.İ. Abayev ilk başlangıçta iki farklı dinin olduğu varsayımını yakın geçmişte öne sürmüşlerdir. Doğu İran'da (Baktriyada) Avesta dini, batıda ise Herodot ve diğer Grek yazarlarının söz konusu ettiği (Midya ve Persiyada) Mağların dini. Herodot'taki verilerle Avesta metni arasındaki bazı ayrılıklar bununla izah edilmektedir. Daha sonra Ahamenidler monarşisi oluştuğunda iki din bütünleşmiştir. Ancak bu görüş Sovyet tarihçi İ.M. Diyakonov tarafından reddedilmektedir.

Tüm eski ve yeni araştırmaların ışığında İranlıların dininin tarihsel gelişim tablosu aşağıdaki tarzda tasavvur edilmektedir.

İran Kabilelerinin En Eski Dini

En eski İran kabilelerinin eski Hindistan'ınkilerden ayrılmasının M.Ö. ikinci bin yıllarında meydana geldiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde her iki kabile gruplarının dinî inançları, dillerinin benzeştiği gibi benzeşmekte idi. Hindistan dini Ved, onlar hakkında bazı ipuçları vermektedir. Avesta ölmüş ataların ruhlarına (fravaşi-en sonunda ferver) tapınç işaretleri vardır. Eski Hindistanlılar gibi İranlılarda kutsal hayvanlara (ineğe, köpeğe, horoza) ihtiram gösteriyorlardı. Onlarda ateşe tapınç, kutsal içecek Haom'a ihtiram gösterme de (Hindistan'da soma) bulunuyordu. Hindistan Asurlarına (en eski tanrılara) benzer şekilde, İranlılar Agur (Ahra) ruhlarına da ihtiram gösteriyorlardı. Hindistan'da bilahare tapıncın başlıca nesnesi olan devler, İranlılarda tam tersine kötü ruhlar sayılmıştır. Ayrıca Tanrıların bazı isimleri de denk düşmekteydi. Güneş tanrısı Mitra, kötü ruh Andra'ya (Ved'deki İndra), kültür kahramanı Yima ilk çoban ve insanların kanun koyucusu Ved'deki Yam'a denk düşmektedir.

Bu arkaik temelde İranlılarda bilahare tamamen özgün din Mazdeizm ya da zoroastrizm gelişmiştir.

Mazdeizm

Avesta'nın derlenişi, anlatmış olduğumuz gibi, yaşadığı zaman

M.Ö. VI. yy. olan efsanevi kişilik peygamber Zaratuştra'ya (Grekçe biçimi Zoroastra) atfedilmektedir. Efsaneye göre o hükümdar Viştaspa zamanında yaşamıştır. Bu ad Dariya hükümdarının kendisi hükümdar olmayan babasının adı Gistaspa ile kafiyelidir. Bazıları Zaratuştra'nın yaşadığı zamanı çok daha erkene götürmektedir. Böyle bir kişinin yaşayıp yaşamadığı dahi gerçekte bilinmemektedir.

Avesta'nın ana fikriyatı dünyada aydınlık ve karanlığın başlangıcının keskin dualizmidir. Aydınlık ve iyiliğin ruhları "agur" örneklerinde, karanlığın, şerrinki ise "dev" örneklerinde timsalleşmektedir. Aydınlık ruhların başında Aluramazda (Ahamenid yazıtlarında Auramazda, Grekçe yayında Ormuzd) durmaktadır. Karanlık ruhların başı Anhra-Maynyu (Greklerde Ariman) ona karşı durmaktadır. Ancak sonuncusunun adı en eski metinlerde (Gatlarda) anılmamaktadır. Orada onun yerini *"darvand"* ve *"druj"* (yalancı) kelimeleri almıştır. Anhra-Maynyu adı ilk defa Vispered'in 25. marşında ortaya çıkmıştır. Ahuramazda'nın yanında 6 tane ikinci derece aydınlık ruh Ameşa-Spenta (ölümsüz azizler) durmaktadır. Onların altında ise pek çok aydınlık ruh veya melek vardır. Bunlar ya sırf doğa unsurlarının (gök, güneş, hava, rüzgar, ateş, su vb.) ya da ahlakî niteliklerin timsalleşmesidir. Bunların hepsine karşı, aynı nicelikte karanlığın ruhları (devler) çıkarılmıştır ki onların arasından da şerrin altı büyük şeytanı öne çıkmaktadır. Andra (Hintlilerdeki İndra'nın karşılığı) ve Eşmo (bu ad Grek biçiminde Asmodey, sonradan Avrupa'ya şeytanlardan birinin adı olarak geçmiştir) bunlar arasındadır.

İki yüce ruhta (tanrı da) var olan her şeyin aynı derecede yaratıcıları olarak kabul edilmektedir. Ancak Ahuramazda tüm aydınlığı, temizi, makulü, insanlara yarayanı, Anhra-Maynyu ise tam tersine tüm kötülüğü, pisliği, zararlıyı yaratmıştır. Aydınlık tanrı işlenen toprağı, karanlık tanrı çölleri yaratmıştır. Birincisi evcil hayvanları, ikincisi vahşi hayvanları, yırtıcı kuşları, sürüngenleri, böcekleri yaratmıştır. Temiz doğa unsurları (toprak, su, özellikle de ateş) Ahuramazda tarafından; hastalıklar, ölüm, kısırlık, Anhra-Maynyu tarafından yaratılmıştır. Bu dualizm parlak etik renklere de sahiptir.

Ahuramazda, gerçeğin, bilgeliğin, iyiliğin ruhudur; Anhra-Maynyu yalanın, şerrin, ahlakî çöküşün ruhudur.

Aydınlık ve karanlık başlangıçlar arasında ta ezelden beri uzlaşmaz mücadele sürmektedir ve bu mücadeleye insanlar da katılmaktadır. Avesta herkesi aydınlık ruhlardan yana olmaya Ahuramazda'ya tapanlar olmaya, devlerle ve onların doğurduğu her şeyle, tüm pislikle mücadele etmeye çağırmaktadır. Bunun mükâfatı mutlu hayat olacaktır.

Yasna'nın üçüncü marşında bu dünya görüşü çok açık ve net ifade edilmiştir: *"Başlangıçta fikirde, sözde, eylemde farklı faaliyetlere tevzi edilen iki deha, iyi ve kötü ruh var idi. Bu ikisinin arasında seçiniz, dürüst olunuz, kötü değil... Bu iki dehadan birini seçiniz: yalanın dehasını, kötülük yapanı, ya da gerçeğin ve azizliğin dehasını. Birincisini kabul eden herkes kendine en hüzünlü yazgıyı hazırlamaktadır. İkinciyi kabul eden Ahuramazda'ya gerçekten ihtiram gösterir işlerinde".*

Yasna'nın 12. marşında sanki Mazdeist inanışın tarafları olma açıklanmaktadır. *"Ben devleri lanetliyorum. Mazda'nın hürmetkârı olarak, Zaratuştra'nın izleyicisi olarak, devlerin düşmanı olmaya Agurların öğretisini icra etmeye Ameşa-spenta'yı övmeye, Ameşa-spenta'ya dua etmeye yemin ediyorum. Tüm hayır, tüm daha iyi kaymetleri ben hayırlıya zengine Ahuramazda'ya vaadediyorum. Ona adile soyluya azametliye (yakışıyor) boynuzlu hayvan, adil cennet, ışık."*

Dualizm ve Kökeni

Avesta'nın ve bütün Mazdeizm'in temelini teşkil eden aydınlık ve karanlık başlangıcın böylesine keskin Dualizm'i, eski dinler için tamamen olağan olmayan bir olaydır. O Çin, Japonya, Hindistan dinlerinde yoktu. Mısır ve ikili nehir dinlerinde ise zayıflığı farkedilmektedir. İran dini kendisinin bu denli kabartılı Dualizm'i ile tüm dünya dinlerinden iyice ayrılmaktadır.

Bu Dualizm'in kökeni nedir? Bu konuda çok yazdılar. Ancak sorun şimdiye dek tam olarak aydınlanmadı. Avesta'nın Dualizm'inde İran tabiatının zıtlıklarının yansıdığı fikri ifade edil-

miştir. Vahaların bereketli toprağı ve tehditkâr doğu unsurlarının gücü, sel baskınları, deprem, çöllerin kum fırtınası. Bu açıklamada gerçeklik payı varsa da herşeyi bir tek doğal zıtlıklara indirgemek elbette doğru değildir. Benzeri zıtlıklar pek çok ülkede bilinmektedir. Ancak onlar Mazdeist dininde olduğu denli Dualizm'i hiçbir yerde doğurmamıştır. Diğer bilginler Avesta'nın Dualist öğretisinin ve Ahuramazda-Anhra-Maynyu antogonizminin temelinde ikiz kardeşlere atfedilen mitteki derin arkaik ilkel Dualist mitolojinin yarattığını varsaymaktadırlar. Bu düşünce Eduard Taylor tarafından da ifade edilmiştir. Sovyet bilginleri A.M. Zolotarev ve S.P. Tolstov onunla mutabık kalarak Dualist mitolojinin kökünü, ilkel toplum ikili-ekzogami teşkilatında görmektedirler. Bu ilkel mitolojinin bazı münferit kalıntılarının Mazdeizm'in Dualist sistemine kaynamış olması mümkündür. Ancak bu varsayım onun kökünü açığa vurmamaktadır. Eski Hindo-İran (Genelariy) döneminde aydınlık ve karanlığın Dualizm'i henüz yoktur. Onun İran toprağında kendine özgü biçimde geliştiği anlaşılmaktadır.

Gerçeğe en yakın, hatta tartışmasız olanın Avesta Dualizm'i herşeyden önce yerleşik tarımcı kabilelerle, göçebe hayvancılar arasındaki zıtlıkların ve düşmanlığın yansımasıdır. Başlangıçta bu çelişme ola ki yakın akraba, ancak ekonomik yaşam tarzına göre ayrıcalaşmış kabile grupları arasında geçmiştir. Yerleşik yaşama ve tarımcılığa geçen İranlılarla, hayvancılıkla geçim tarzını daha uzun süre korumuş olan Hindo-ariyler arasındaki sürtüşme, Agurlara tapınanlarla (İranlılarla), devlere ihtiram gösterenler (Hintliler) arasındaki mücadele biçimini almıştır. İran'ın özellikle de Doğu İran'ın sakinlerinin, sonraları onlara sürekli saldıran Orta Asya'nın step kabileleri ile inatçı mücadeleyi sürdürmeleri gerekmiştir. Birbirini karşılıklı tamamlayan yerleşik tarımcı ve göçebe hayvancı yaşam tarzlarının asırlar boyu çatışması, sonuçta da ikiz kardeşler örneği türünde Agurların düşmanı Ahuramazda ve Anhra-Maynyu olarak yansıma bulması işte budur.

Bunun açık işaretlerini Avesta'nın kendisi de içermektedir. Vendidad'ın birinci bölümünde Ahuramazda'nın kendisi peygamber Zaratuşra ile sohbetinde yarattığı ülkeleri ve kentleri sıralamaktadır: Bu tarımcı İran bölgelerinin tamamıdır. Üçüncü bölümde

Ahuramazda yeryüzünde nelerin en iyi olduğuna dair soruyu cevaplandırmaktadır. Sürülü tarlaların, ekinlerin, yerleşik birimlerin bulunduğu yerlerin böyleleri olduğu görünmektedir. *"Mazdeist dinin çekirdeğinin nerede?"* olduğu sorusuna Ahuramazda şöyle cevap veriyor; *"Ekmeklik, tahıl iyi yetiştirildiği zaman, ekmeklik tahılı eken Aşa'yı yetiştirmekte (Aşa, Avesta'da ışığın ve hakikatin hükümdarlığıdır) ve Mazdeist dinini ileri götürmektedir."* Keza 1. bölümdeki Anhra-Maynyu'nun kuzey ülkelerinden, yani Orta Asya steplerinden istilaya gelişi de dikkate değerdir. Vispereda'da devlerin Mazendran'da yani Orta Asya stepleri sınırında yaşamakta olduğu söylenmektedir.

Ahamenidler ve Sasanidler Zamanında Mazdeizm

Dualist inanç, ancak Ahamenidler monarşisinin oluşması ve devlet dini olmasıyla nihai biçimini almıştır. (M.Ö. VI. yy. ortalarında) Ahamenidlerin iktidara gelmesine kendi türünde dinî karmaşanın eşlik ettiği varsayımı vardır. Midiy döneminde, (M.Ö. 612-550 yılları) kökeni bakımından Midiy kabile gruplarından biri olan Magların rahip kastı, tapınçta egemen duruma geçmiştir. Magların ve genel olarak Midiylilerin agurlara ya da devlere ihtiram gösterip göstermediği ve henüz bunların birbirine karşı koyup koymadıkları tam aydınlık değildir. M.Ö. 550 yılında Fars Ahamenidleri Midiy hükümdarlarının iktidarını devirerek Midiy Maglarına karşı Ahuramazda rahiplerine (atravanlar) destek vermeye başladılar. O zamanlar bir ara ya da o zamanlardan biraz önce, Zaratuştra reformcu nitelikte sahneye çıkmış olabilir. 523 yılında, Magların Ahamenid hükümdarına karşı en büyük ayaklanmanın başına geçtikleri gerçeği bilinmektedir. Bu hükümdarlar kendilerini ısrarla Ahuramazda'ya tapınanlar olarak ilan ediyorlardı. O bütün Ahamenid yazıtlarında hükümdarın ilahi koruyucusu olarak öne çıkmaktadır. Ona karşı ayaklananlar, hükümdarın düşmanları, tam tersine *"devlerin hürmetkârları"* diye belirlenmektedir.

1935 yılında keşfedilen (Gertsfeld tarafından yayınlanan hepsinden daha iyi V.İ. Abayev tarafından analiz edilen) hükümdar Ksersk'in yazıtında bu durum net bir şekilde ifade edilmiştir. Yazıtta şöyle konuşulmaktadır: *"Bu dünyayı yaratan, göğü yaratan,*

insanı yaratan, Ksersk'i hükümdar yapan, pek çok hükümdarın üstünde tek, pek çok hakim'in üstünde tek olan yüce Ahuramazda tanrıdır..." (daha ileride Ksersk'in iktidarı altındaki ülkeler sıralanmaktadır. S.T. Yazar-) *"Ve bu ülkelerin arasında* (hükümdarın iktidarı altındaki -S.T.-) *daha önce devlere ihtiram gösteren yerler de var idi. Sonra ben Ahuramazda'nın iradesinin gereği devlerin bu yatağını dağıttım ve 'devlere ihtiram göstermeyin' diye alenen söyledim. Orada, daha önce devlere ihtiram gösterilen yerde Ahuramazda ve göksel Arta'ya tapınmayı sağladım. Bütün bunları ben yaptım. Ahuramazda'nın şefkati ile ben yaptım".*

Ahuramazda'nın güneş sembolü ile birleşik insan tipindeki tasvirini, Dariy hükümdarının büyük Behistun yazını taçlandırmakta ve diğer Ahamenid eserlerinde de karşılaşılmaktadır.

Demek ki eski Ariy kabile ilahlarının, devlerin kötü ruhlara kesin dönüşümünün politik sebepler etkisi altında meydana geldiğini düşünmek mümkündür. Ahuramazda tapıncı en önce, hükümdar iktidarını dinî hali ile kutsallaştırmaya çağrılı idi. Ahamenidlerin dinî politikası becerikli ve ihtiyatlı idi. Onlar fethedilmiş oldukları Samilere diğer Ön Asya ve Mısır devletlerindeki var olan tapınçlara dokunmadılar. Ancak İran ülkelerinde Ahuramazda'ya sıkı merkezî tapıncı sürdürdüler ve devlere tapıncı sertçe yasakladılar.

Bu dini merkezîleşme, Sasanidler Devleti'nde Mazdeist dinin İranlıların orijinal millî dinine dönüştüğü yerde (III.IV. yy. M.S.) daha da çok ifadesini bulmuştur. O onların Akdeniz'in Hıristiyan devletlerine karşı (Bizans ve diğerleri) daha sonra ise Müslüman halifeliğine karşı mücadelesinde millî bayrak idi. Bu dönemde Avesta tam görünüşünü aldı.

Mazdeist Tapınç

Mazdeist tapınç pratiğini, kurban sunma ve arınma ayinleri, kutsal ateşin desteklenmesi vb. teşkil ediyordu. Tüm bunlar rahiplerin (Atravanların) tapınca yönelik herşeyi tekelleştirmiş olan görevine girmekteydi. Atravan'dan başka hiç kimsenin kurban sunmaya hakkı yoktu. Esas olarak Vendidad'da açıklanan Avesta'nın pratik direktifleri, herşeyden önce ayinsel temizliğe uyulmasına,

tüm temiz olmayandan kaçınmaya indirgenmektedir. Ölümle bağlantılı her şey ağırlıklı olarak temiz olmayan sayılıyordu. Her tür ceset temiz değildi. Onun hiçbir şekilde temiz doğa unsurlarına (toprağa, suya ve özellikle ateşe) dokunmaması gerekiyordu. Ölüleri defin etmenin spesifik Mazdeist tarzı buradandır.

Ceset ne toprağa, ne suya, ne ateşe dokunmasın diye Mazdeistler onu yırtıcı kuşların parçalamasına bırakıyorlardı. Bunun için ayrı özel yuvarlak kuleler (dakmalar) tesis etmişlerdi. Dakma, yukarısı ortasındaki kuyu ile tek merkezli üç çember olarak basamaklı huni gibidir. Oraya ölülerin cesetleri için çukurlar yerleştirilmişti. Dış çember rahmetli erkekler için, ortadaki kadınlar için, iç kısımdaki çocuklar içindi. Özel görevliler çabucak çaylaklarca yenilecek olan çırılçıplak vücutları getirip bu çukurlara koyuyorlar, sonra kemikleri kuyunun dibine atıyorlardı. Zaroastriy öğretisine göre bu yer (dakma) devlerin toplandıkları ve kendi cinci oyunlarını düzenledikleri yerdir. *"Susma kulesi"* adını verdikleri böyle yerler Mazdeizm'in çağdaş izleyicileri Farslarda şimdi de bulunmaktadır.

Ahiret Dünyası Üzerine Tasavvurlar

Ahiret dünyası üzerine tasavvurlar Mazdeistlerde gömü pratiği ile bağlantılı değildi. Ruhu vücutla ayrılmaz sayan Mısırlılardan farklı olarak, Ahuramazda'ya tapınanlar, ölenin vücudu ile hiç ilgilenmemişlerdir. Rahmetlinin ruhunun ise Mazdeizm öğretisine göre, dünyevî hayatına bağlı olarak çeşitli yazgıları yaşaması gerekiyordu. Ahuramazda'nın sofu hürmetkârları, dinin tüm taleplerini yerine getirenler, ölümden sonra aydınlık yere, Ahuramazda'nın hükümdarlığına cennete gidecektir. Temiz olmayanlar Ahuramazda'ya inanmayanlar, yasakları ihlal edenler ya da affedilmez günah işleyenler cehenneme Anhra-Maynyu hükümdarlığına gideceklerdir. Dünyanın sonunda günahkârların ruhları ve Anhra-Maynyu'nun kendisi kesin olarak yokolacaktır.

Mazdeizm Ahlakı

Avesta'nın Dualist dininde ahlakî çizgiler genellikle yeterince açık net görünmektedir. Aydınlık tanrısı Ahuramazda'da doğa ilah-

larının çizgileri hemen hemen yoktur. O iyiliğin gerçeğin, bilgeliğin timsalleşmesidir. *"Mazda"* kelimesinin kendisi bilge anlamındadır. Onun zıddı Anhra-Maynyu- kötü ruh, yalan ve her türlü kusur anlamındadır. İkinci derece ilahlar da özünde başlıca ahlakî niteliklerin timsalleşmesidir. *"Ölümsüz azizlerin"* altısından Yogu-Mano, iyiliksever aklıselimin timsalidir. Aşa-Vagişta yüksek azizliğin, gerçeğin ve mutluluğun, Garvadat, refahın ve sağlığın vb. timsalidirler. Dinî örneklerin etik karakterinin altının böylesine çizili olması, yeniden Mazdeist dinini diğer eski millî dinlerden ayrıcalaştırmaktadır.

Ancak Mazdeizm'in etik öğretisini idealize etmemek gerekmektedir. Onun ahlak anlayışı belirli tarihi şartlarda doğmuştur ve yeterince kendine özgüdür. Avesta'nın bakış açısından mümin insanın başlıca fazileti toprağı sürmek ve bitkiyi dikmektir. En ağır günahlar dinî merasim temizliğinin ihlal edilmesi ile bağlantılıdır. İnsanın ruhunu sonsuz mahvolmaya mahkûm eden en korkunç bağışlanmaz üç günah, ölünün cesedinin yakılması, leşin yiyecek olarak kullanılması ve doğallığa aykırı cinsi kusurlardır. Avesta'nın asıl ahlakî (bizim anladığımız anlamda) direktifleri sisli ve bulanık prensiplere indirgenmektedir: Adil olmak, hayırlı işler yapmak, gerçeği konuşmak, sözleşmeyi ihlal etmemek gerekmektedir. Buna mükâfat olarakta ölümden sonra mutluluk vaadedilmektedir.

Mazdeist dinî öğretide kendine özgü bir moment daha ölümden sonra ruhun kaderi de keza insanın Ahuramazda'ya ve iyilik ruhlarına inanışına, Mazdeizm'in dogmalarına inanışına bağlı olarak konmaktadır. Böylece insanın dinî kanaati onun dinî ruhunun ölümden sonraki kaderini belirlemektedir. Bu da eski dinlerde duyulup görülmeyen bir şeydir ve Mazdeizm'i dünya dinleri tipine yaklaştırmaktadır. Ki onlara mensup olma insanın kendi doğuş olgusuna göre değil kanaatlerine göre belirlenmektedir.

Demek ki Mazdeizm eski dünyanın diğer dinlerinden esaslıca farklılaşarak genel olarak dinin gelişiminin daha yüksek basamağını temsil etmektedir. O İran devletlerinin gelişiminin ve oluşumunun somut şartlarınca, sınıfsal çelişkilerin şiddetle keskinleşmesi ile Asyatik despotizm düzen krizinin yaklaşması ile yaratılmıştır. Egemen sınıflar ve onlarla bağlantılı rahipler, ezilen yığınların pro-

testolarını söndürmek için onlara umut türünde öbür dünya mükâfatı verme ve bununla birlikte ahiret cezası ile korkutmak gereğini hissediyorlardı.

Eshatoloji

Mazdeist din (diğer dinlerden farklı olarak) dünyanın sonu ve korkunç mahkeme üzerine eshatolojik öğretiyi geliştirmiştir. Bu öğreti Avesta'nın son kısımlarından birinde (Bundegeşa'da) ortaya konmaktadır. Bu öğretiye göre dünyanın sonu kurtarıcının (Saoşinant'ın) ortaya çıkması ile olacaktır. (Bazı mitlere göre o ya Zaratuştra'nın oğlu ya da onun yeni cisimleşmesidir.) O devden doğacak ve insan soyunu kurtaracaktır. Anhra-Maynyu'nun kötü ruhu kesin olarak yok olacak ve Ahuramazda'nın sonsuz hükümdarlığı başlayacaktır.

Mitra'ya Tapınç

Zoroastra dininde çok eski kökü olan, ancak özerk anlam kazanmış olan bir tapınç, bir parça ayrı duruyordu. Mitra (Mifra) tapıncı, en eski dönemde Mitra'nın (kendi Hint tezk'ine paraleldir) güneş'in timsallerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Ancak aynı zamanda ahlakî tasavvurlarla da bağlantılı idi. Onun adı sadakat anlamındadır. Avesta'nın eski metinlerinde onun adı geçmemekte fakat halk arasında ihtiram gördüğü anlaşılmaktadır. Hükümdar II. Artakserks (M.Ö. 405-362) ona tapıncı resmen kanunlaştırmıştı. Parfyan (M.Ö. III. yy. - M.S. III. yy.) ve Roma imparatorluğu döneminde Mitra'ya tapınç sadece İran'da değil, diğer ülkelerde de geniş yaygınlık kazanmıştır. Pompey'in seferlerinden beri (M.Ö. 66 - 63 yılları) bu tapınç uzak batıya taşınmış özellikle Roma lejyonlarında yaygınlaşmıştı.

Mitra mitsel öküzü yenen büyük savaşçı olarak tasvir edilmiştir. 25 Aralık güneşin kış dönencesi periyodu onun *"doğum günü"* olarak kullanılıyordu. Bu Mitra'nın güneşçil tabiatını doğrulamaktadır. Mitra aynı zamanda kurtarıcı sayılıyordu.

Mazdeizm'in En Son Kaderi

Müslümanların fethine kadar (VII. yy.) İran'ın millî dini olarak kalan Mazdeizm, aynı zamanda, sözkonusu edilmiş olduğu gibi, özellikle çok uluslu Ahamenid İmparatorluğu'nun, daha sonra ise Sasanidlerin oluşması ile bazı evren doğum çizgileri edinmiştir. Daha Ahamenidler döneminde Mazdeist fikir Yahudilere sızmıştı. Helenizm ve Roma İmparatorluğu döneminde onlar tüm Akdeniz'de (Özellikle Mitra'ya tapınç kanalından) yaygınlaşmışlar ve Hıristiyanlık ideolojisinin oluşmasına esaslı katkı sağlamışlardır. Mazdeist ve Yahudi-Hıristiyan tasavvurları Senkretizm'in kendine özgü toprağında III. yy. Manihiyleri'nin Düalist öğretisi (Onlar daha sonra sözkonusu edilecek) gelişti. Aynı ideolojik zemin üzerinde ortaçağda Pavlikian (VII. yy.dan beri); Bogomil (X. yy.dan beri), Katar, Albigaylular ve diğer (XII. - XIII. yy.) mezhepler yapılanmıştır. Ön Asya'da Kürtlerin bir kısmının arasında, Mazdeist öğreti temelinde diğer dinî inançların da karışımı ile şimdi de var olan Yezitler mezhebi oluşmuştur. (Yezid-meleklerin Mazdeist adındandır İzed, Yezad). Mazdeizm'in etkisinin izleri en yakın zamanlara kadar bazı Kafkas halkları arasında özellikle defin merasimlerinde korunmuştur. (Mesela Osetya'da İnguş iskelet mezarları.) 20. yy. başına kadar Bakü'de ateşe tapanların tapınağı bulunuyordu. Ulusal din olarak Mazdeizm Gebrlerin (Ateşe tapanların, harfiyen-inançsızların) İran'la birlikte (yukarıda anlatıldığı gibi) Bombey ve Gadjerata'da (Batı Hindistan) bölgesindeki Farsların az sayıdaki grubunda korunmuştur.

Farslar yaklaşık 130 bin kişi olarak sayılmıştır. Onların cemaatlerinin yöneticileri rahipler olmaktadır. Yüksek mertebedeki rahiplerin adı Dastura'dır. Sıradan papazlarınki Mabeda, aşağı görevlilerinki Gerbada'dır. Parslar ağırlıklı olarak tüccardırlar. Onların cemaati sıkıdır ve onlar ayinsel temizliğin talebine sıkıca uymaktadırlar. Ateş tapınaklarında dua etmekte, rahmetlilerini dogmalarda gömmektedirler.

BÖLÜM 19

YAHUDİLERİN DİNİ

Yahudilerin dini (Judaizm) bazı değişikliklerle günümüze kadar korunmuş eski dünyanın az sayıdaki ulusal dinlerinden biridir. Genel din tarihinde Judaizm en önemli kısmı itibariyle iki büyük çağdaş dünya dininin, kısmen Hıristiyanlık ve İslam'ın yapısına da girmiş olduğundan olağanüstü büyük rol oynamıştır.

Yahudilerin efsanevi kanun koyucusunun adıyla Judaizm, bazen Musa dini, Musa Kanunu diye de adlandırılmaktadır (İngilizler Musaizm dahi demektedirler.)

Bu dine ilgi gösterilmesi doğaldır, çünkü ona adanmış eserler muazzam niteliktedir. Ancak onun tarihinin öğrenilmesinde Judaizm'in bu özel rolü büyük güçlük çıkarmaktadır. Avrupa ülkelerinde Hıristiyan geleneği yapısına kabul edilmiş Lapudi dini geleneği, uzun süre hiçbir eleştiri gereği olmayan apaçık tanrı gerçeği sayılmıştır. Pek çok özgür düşünceli bilgin bu gerçekten şüphe duyma girişimini hayatlarıyla ödemişlerdir. Hatta şimdi bile, inançlı Yahudi ve Hıristiyanlar, özellikle de Katolik ve Ortodoks papazlar için, Yahudilerin ana kutsal kitabı Tevrat asla tarihsel bir kaynak değil, kutsal ruhun ilhamlarına göre yazılmış bir kitaptır ve otoritesi tartışılamaz bir inanış ve tapınma nesnesi olarak kalmıştır. Kilise taraftarları ve gerici burjuvazi için, Tevrat'ın eleştirisine günümüze kadar karşı çıkmalarının, onların her türlü ilerici düşünceye karşı mücadelelerinin esas parçası olduğu anlaşılmaktadır. Zaten Kitabı Mukaddes günümüzde de sömürücü sınıf düzeninin en önemli fikrî savunucusu olarak görünmektedir.

Diğer yandan özellikle bu sebeple, feodal derebeylik ve sonraları kapitalist düzenin ilerici toplumsal çevrelerden gelen her türlü eleştirisi Tevrat'ı yani Yahudi dinini aynı şekilde eleştiriyi de kaçınılmazca kapsamıştır ve kapsamaktadır. Bu zemin üzerinde dört yüz yıldan fazladır ilerici güçler ve gerici güçler arasında şiddetli mücadele yürü-

mektedir. Bu mücadelenin gidişi içinde başlıbaşına Kitabı Mukaddes bilimi yapılanmıştır.

Eski Yahudi dinini incelemenin ana kaynağı Tevrat'tır. Ondan bağımsız başka kaynaklar hemen hemen yok gibidir. Tevrat Grekçedir ve *"kitaplar"* anlamına gelmektedir. (Aynı anlamdaki Aramice Soferim'in de çevirisidir.) Tevrat bir tek eser olmayıp, çeşitli literatür eserlerinden büyük bir külliyattır. Geleneksel olarak onlar üç büyük gruba ayrılmaktadır. Herşeyden önce, derlenmesi efsanevi mitolojik Musa'ya atfedilen kanun kitapları (Aramice Tora) ya da Musa'nın Beşli Kitabı adı verilen kitaplardır.

Buraya dahil olanlar: Tekvin; dünyanın ve insanın tanrıca yaratılışına dair, ilk insanların cennette yaşayışı ve onların günah işleyip cennetten kovulmalarına dair, insanların çoğalması ve en eski tarihine dair, evrensel tufan ve ondan Nuh'un ailesi ile kurtuluşuna dair, Yahudi halkının soy başlatıcı en eski atalarına dair (İbrahim, İshak, Yakub, Yusuf ve kardeşleri) Yahudilerin Mısır'da yerleşmelerine dair hikayedir. Çıkış; Yahudilerin kanun koyucusu Musa'nın faaliyetleri ile hayatını, Yahudilerin Mısır köleliğinden kurtuluşunu ve tanrının meşhur on buyruğunu kapsayan (Çıkış 20. 1-17) ve diğer dini direktifleri içeren kitap. Levililer; dini yaşama dair sosyal direktifler içeren kitap. Sayılar; Yahudilerin Mısır'dan çıkışından sonra Filistin'in *"Hanaan toprakları"* zaptına kadarki tarihi ve yasaması. İkinci kanun koyma dini yasama. (İsus Navin'in yönetimi altında *"Hanaan toprağının"* Yahudilerce zaptedilişine dair hikayeyi kapsayan İius Navin'in kitabı Beşli kitaba bitişmiştir.

Tevrat bölümlerinin ikinci grubunu *"tarihsel"* kitaplar ya da yazılar teşkil etmektedir. Ruf, hükümdarlığın dört kitabı vardır. (İki kitap Samuel'in, iki kitapta hükümdarlarındır.)

Nihayet üçüncü grup kitaplar ise, bazı peygamberlerin hikayelerinden oluşmaktadır. Bu peygamberlerden bazıları; İşaya, Yeremya, Hezekiel, Danyal'dır. Peygamberlerin kehanet kitapları ve *"küçük peygamberler"* adı verilenlerin 12 kitabı ise: Osiy (İasiy), İoilya, Amos, Avidiy, İona, Mihey, Naum, Avvakum, Sofaniy, Aggey, Zahariy, Malahiy'dir.

Bütün bu kitaplara Hıristiyanlarla birlikte, (Yahudilerce kabul

edilmeyen) Hıristiyanların asıl kitabı Yeni Ahit'ten farklı olarak, Eski Ahit (Ahti Atik literatür)[5] adı verilmektedir.

Bilimsel eleştiri bu konuda pek çok şey yaptı ise de bütün bu kitapların gerçek kökeni kesin olarak saptanmış değildir.

Bibloistik başlangıç, burjuva devrimleri ve Avrupa ülkelerindeki aydınlanma dönemi ile ilişkilidir. Kitabı Mukaddes'e eleştirel yaklaşmaya çalışan ilk düşünürler arasında T.Gobbs ve B.Spinoza vardı. Onların daha ortaçağda öncülleri varsa da onlar, Musa'ya atfedilen kitapların gerçekte çok daha sonraki zamanlarda yazıldığını farketmişlerdir. Kitabı Mukaddes'in bilimsel incelemesine esaslı adımı 1753 yılında ansiklopedist çevreye yakın olan Fransız Jan Astruk atmıştı. Astruk *"Musa'nın varlık kitabını derlerken kullandığı anlaşılan ilk metinlere dair varsayımları"* kendi kitabında (Varlık Kitabı'nın kimi kısımlarında) tanrı Yehova (ya da İyegova), diğerlerinde ise Elohim diye adlandırdığını göstermiştir. (Kitabı Mukaddes'in Rusça ve diğer çevirilerinde tanrının adıyla ilgili bu fark yansımamıştır) Astruk, Varlık Kitabı'nın temelinde, başlangıçta bağımsız iki eser olduğunu tahmin etmiştir. Sonraları XIX. yy. bilginleri Astruk'un hipotezini geliştirerek ve derinleştirerek, Musa'nın Beşli kitabının teşkil olduğu kaynakları basamak basamak saptamışlardır. Bu bilginlerden Wilhelm Martin de Vette, German Gupfeld, K.G. Graf ve onlardan en önde gelen Yulius Velhauzen (*"İsrail tarihine giriş"*) (1878) özellikle çok şey yapmışlardır. Onların incelemelerinin neticesinde Beşli kitabın temelinde aşağıdaki kaynakların olduğu şimdi genel kabul görmektedir: Yahvist (tanrı Yehova'nın adının kullanılışına göre kararlaştırılarak verilen ad) muhtemelen M.Ö. IX. yy.da İudey'de derlenmiştir. Elohist (Keza tanrı Elohim adından dolayı kararlaştırılarak verilen ad, harfiyen tanrılar ya da ruhlar anlamındadır) muhtemelen M.Ö. XIII. yy.da Filistin'in kuzey kısmı Efraim'de derlenmiştir. İkinci kanun koyma yaklaşık M.Ö. 621 yılında derlenmiş, yaklaşık M.Ö. 560 yılında yeniden işlenmiştir. Rahip düsturu, yaklaşık M.Ö. 500 yıllarında derlenmiştir. Sonraları ilk iki kaynak, kararlaştırılarak, İeogovist adı verilip tek bir bütün haline

[5] Kitabı Mukaddes'in (Yetmiş yorumu)nun Grekçeye çevirisi Septuagint'e göre Ahti Atik'e (Bibliya'nın Hıristiyanlık öncesi kısmına –R.A.-) Salamon'un Hikmetleri, Lisus'un, Sirahov'un oğlunun, peygamber Varuh'un Hikmetleri olan kitaplar Tovila, Yudif, Ezdiranın ikinci ve üçüncü kitapları ve üç Makkevey kitabı ilişkilidirler. Ancak onlar Yahudi Yasası'na girmemektedirler.

getirilmiştir. Beşli kitabın bu temel kaynaklarını Latin harfleri ile ifadelendirmek kabul görmüştür. Yahvist-J; Elohist-E; İegovist-JE; İkinci kanun koyma-D (Almanca Deutaronom'dan); Rahip düsturu-P (Almanca Priesterkodex'den)

Kitabı Mukaddes'in geriye kalan kitaplarının kökenlerinin zamanı da tahminen saptanmıştır. Onların kronolojisi ve birbirini izleyişinin geleneksel anlayışa çok benzemediği ortaya çıkmıştır.

Böylece yurtdışı burjuva bilimi en ilerici temsilcilerinin şahsında Kitabı Mukaddes'in orijinal tarihinin açıklanması için pek çok şeyler yapmıştır. Ancak Yahudi dininin kendisinin eleştirilmesinde burjuva bilginlerinin en iyi temsilcileri dahi yarı yolda durmaktadırlar. Kendi araştırmalarının hilafına, onlar Yahudi dininin temelinde derin, kendine özgü bütün geri kalan *"putperest"* halkların dinlerinden farklı bir şeyin, özellikle yüksek bir şeyin olduğunu varsaymaktadırlar. En özgür burjuva araştırmacıları dahi Yahudi halkına özel seçilmiş halk, dinlerine ise tanrı açılışı olarak bakmaktadırlar.

Kitabı Mukaddes'in sonuna kadar mantıksal eleştirisi ve Yahudi din tarihinin sıkı bilimsel analizi Sovyet bilginlerince yapılmıştır. Bu çerçevede akademisyen N.M. Hikolskiy ve A. B. Ranoviç'in çalışmaları özellikle değerlidir. (Mesela A.Ranoviç'in Eski Yahudi dinî tarihinin dergilerinin derlemesine (1937) bakınız. Onlarda sadece Tevrat metinlerinin tarihi değil, Yahudi kabilelerinin Kuzey Arabistan'a göç etme döneminden, M.S. I. - II. yy.daki Roma hakimiyetine, Yahudi ayaklanmasının dağıtılışına ve Yahudilerin Filistin'den kovulmalarına kadarki Yahudi halkının tarihinin genel gidişi ile bağlantılı olarak, dinin tarihi ortaya konmaktadır.

Dinin gelişiminin, birbirini izleyen gidişinin incelenmesi gibi, Tevrat metninin tarihinin incelenmesi konusu da Tevrat metni defalarca yeniden işleme ve basıma tabi tutulduğundan olağan dışı zordur. Onun en eski kısımları şimdiki tespitlerinden olağandışı zordur. Onun en eski kısımları şimdiki tespitlere göre M.Ö. XIII. yy.a ait olan Derovan'ın kehanetinin türküsü (Sud 5); Saula ve İonafan'ın ölümüne dair Davud'un türküsü. (2 Hükümdar 1:17 ve devamı.) M.Ö. XI. yy.daki kitaplar ve peygamberlerin sözleri M.Ö. VIII. - VII. yy.da derlenmiştir. *"İkinci tapınak"* döneminde Yahudilerin Babil eserlerinden dönüşünden sonra (V. yy.) tüm Tevrat'ın tüm bölümleri sıkı Monoteizm ve

tapıncın merkezîleşmesi ruhunda köklü şekilde yeniden işlenmiş ve basımı yapılmıştır.

İşte tüm bu sebepledir ki şimdiki Tevrat'ı teşkil eden parçaları ve onların kronolojisini iyi kavramak zordur.

Tevrat kitaplarından başka aralarında Yahudi tarihçi İosif Flabiy'in eserinin de olduğu, daha bazı (az sayıda) yazılı kaynaklar da vardır. 66-70 yıllarındaki olayların, esas olarak kişisel gözlemlere göre yazılmış olan *"İudey Savaşı"* ve Tevrat kitaplarının temelinde derlenmiş olan, ancak ağızdan ağıza efsanelerin de eklendiği *"İudey'in en eski zamanları"* bu kaynaklardandır.

Eski Yahudi dinini öğrenmek için, son yıllarda bazı yeni ilave kaynaklar da ortaya çıkmıştır. 1947-1957 yılları arasında, Ölüdeniz sahillerinde ve Filistin'deki eski yerleşim birimi Hirbet-Kumran harabeleri yakınındaki mağarada çok ilginç buluntular gerçekleşmiştir. Tevrat kitaplarının metin kısımlarını ve varsaydıkları ünlü Essenlerin ve diğerlerinin münzevi topluluklarının tüzüğünü kapsayan, M.Ö. II. - I. yy.a ait eski Yahudi dilinde elyazması tomarlar bulundu. İncelenmesi yakın zamanda başlayan Kumran el yazmaları eski Yahudi dininin aydınlık olmayan sorularına ışık tutabilir.

En Eski Dönem Soy Tapınçları

Bizim elimizde bulunan tüm materyallerin temelinde, eski Yahudi dinî tarihinin incelemelerini aşağıdaki tarzda ortaya koymak mümkündür. Tarihinin en eski döneminde, M.Ö. ikinci bin yılın ilk yarısında, Yahudiler Kuzey Arabistan'a göç eden hayvancı bedevi kabilelerin yığışımı olmaktadırlar. Onlar o zaman ataerkil soy-kabile yaşam tarzında idiler ve dinleri de bu yaşam tarzını yansıtıyordu.

Belki de atalarının ruhu olan, soy koruyucularına tapıncın bulunduğu anlaşılmaktadır. Tevrat metninde bu tapınçtan bazı zayıf izler korunmuştur. Mesela varlık kitabında Yakub ve karısının baba Lavan'dan kaçtıkları zaman Rahil'in babasının evcil putunu nasıl kaçırdığının anlatılması onlardan biridir. Tevrat'ın Yahudi metninde, bu putlar "tarafını" kelimesi ile adlandırılmıştır. Bunların soy koruyucuları oldukları anlaşılmaktadır. Tevrat hikayesine göre Lavan, kızı ve damadının kaçmalarından daha çok, koruyucu tanrılarının kaçırılmasına öfkelenmiştir. O kaçakların ardına düşüyor, onların Terofimleri kaçırmalarını ayıplıyor ve ısrarla dönmelerini talep ediyordu. (Varlık 31:19,

30-34) O zaman Yahudilerin bu soy tapıncı nesnesine çok önem verdikleri açık ve nettir.

Tevrat'taki soy tapıncına dair doğrudan doğruya anma çok ilginçtir. Hükümdarlıkların I. Kitabında, hükümdar Saul'un öldürmeye niyetlendiği (sonraki hükümdar) genç savaşçı Davud'un hayatından korkarak, hükümdar ziyafetine davetten, doğduğu kent Vifleem'i ziyaret etmesi gerektiği gerekçesi ile uzak duruşu anlatılıyor. Bununla ilgili Davud; *"Bizde kentte akrabaların kurban sunması var, kardeşim de beni davet etti"* diye konuşmaktadır. (I. hükümdar 20:29)

Soy komünal topluluğun atalarına dair efsaneler de büyük ihtimalle soy tapıncı ile bağlantılıdır. Tevrat'ta anılan ataların (İbrahim, İshak, Yakub ve Musa'ya kadar diğerleri) tarihsel kişilikler olmadıklarını tüm araştırmacılar ittifakla kabul etmektedirler. O halde kimdir bu atalar? Onların isimlerinin göksel olayların timsalleşmelerinin mitolojik kavranışı olduğu kabuldür. Bu durumda, ata örneklerinin soy-kabile bölünmelerinin kişileşmeleri olmaları en çok gerçeğe benzeyendir. Engels bunu Marks'a mektubunda 26 Mayıs 1853 tarihinde özellikle belirtmiştir. Eski zamanlarda soy başı olan atalara dinî ihtiram atfedildiği anlaşılmaktadır.

Y. Velhauzen çok önemli bir gözlemde bulunmuştur. İegovist'te (Tevrat metninin daha eski kaynağında) soybaşı olan atalar, genellikle tapıncın geçtiği kutsal yerlerde faaldirler. Hâlbuki Kudüs'te tapıncın merkezîleşmesi için rahiplerin mücadelesini yansıtan daha sonraki rahip düsturunda, soybaşı olan atalar artık bu tapınç merkezlerinden kopmuştur. Tevrat metninde Rahil'in mezarına ihtiram göstermenin izleri korunmuştur (Varlık 35:19-25 Hükümdar 10:2).

Gömü Tapıncı

Gömü tapıncı hakkında çok az şey söylemek mümkündür. Ölüleri genel olarak toprağa gömüyorlardı; ancak bu gelenek hangi dini tasavvurlarla birleşiyordu tahmin etmek zordur. Hatta en son dönemlerde dahi mümin Yahudilerin ahiret dünyası üzerine tasavvurları çok bulanık idi. Her ihtimalde ahirette ceza ve mükâfata inanış yok idi. Günahları için tanrı insanları (şayet kendilerini değilse torunlarını) bu dünyada cezalandırıyordu. Tevrat'ta tanrı defalarca *"Babalarının suçunu çocuklarda ve çocuklarının çocuklarında üçüncü ve dördüncü kuşağa kadar cezalandıran"* olarak tasvir edilmiştir. (Çıkış 37:7). Onlar aynı

zamanda, ölülerin gölgelerini (ruhlarını) çağırıp onlarla sohbet etmenin olası olduğuna inanıyorlardı. Rahmetlilere dair böylesi spiritik (ölülerin ruhuyla konuşmaya inanış) tasavvura hükümdar döneminde tanık olunmuştur. Örneğin hükümdar Saul kadın sihirbaza Samuel'in oluşunun gölgesini çağırmasını emretmiştir. (I. Hükümdar 28:7-20) Bunun göçebe döneminde olup olmadığını yargılamak zordur.

Hayvancılık Tapıncı

Hayvancı tapınç şüphesiz büsbütün başlangıçta saf hayvancıl bayram olan, sürünün ilk yavrusunun baharda kurban sunulması ile bağlantılıdır. Robertson Smith bu kurban sunmanın totemik kökenine doğru dikkat çekmiştir. Sonraları ilk başlangıçtaki Pasha'ya tamamen başka elemanlar (tarımcı tapıncın çizgileri) karışmıştır. Kudüslü rahiplerce özenle basıma hazırlanmış olmasına karşın, Tevrat'ın metninde korunmuş olan bu ruh ve tanrı örneklerinin izleri, hayvancılık tapıncı ile bağlantılı idi. Mesela belirli momentlerde kendine keçinin kurban olarak sunulduğu mitolojik Azazel örneği bununla ilişkilidir. Halkın tüm günahlarını başına yükledikleri Azazel'in keçisini (Tevrat'ın Rusça çevirisinde *"keçiyi salıverme"*) canlı olarak çöle bırakıyorlardı. (Levililer 16:7-10, 20-22). Tüm günah ve suçların güya bağışlatıcı kurbanı sayılan bu günah keçisi ayini J.Frezer tarafından *"Altın Dalında"* çeşitli halklardaki benzer pek çok ayinlerin toplandığı yerde iyice analiz edilmiştir. Bu dönemde varolduğu anlaşılan, ruhlara dair pekçok tasavvurların zayıf izleri Tevrat'ta korunmuştur. Çıkış'ta (12:23) Mısırlıların tüm ilklerini yok eden, İsraillilerin tüm ilklerine ise merhamet eden *"Mahvedici ruh"* anılmaktadır. Sud'un kitabında (9:13) tanrı Yahudilere kötü ruhu göndermektedir. Kötü ruh hükümdar Saul'a defalarca tanrıdan misafir gelmekte ve ona eziyet etmektedir. (I. Hükümdar 16:14, 23; 18:10;19:9). Metinlerden birinde daha, tanrı insanlara *"yalancı ruhu"* göndermektedir (III. Hükümdar bölüm 22 sayfa 22-23).

Ay takvimi ile bağlantılı ay tapıncının, göçebe döneminde varolma ihtimali çok kuvvetlidir. Y. Velhauzen Yahudi dininde bugüne kadar büyük öneme haiz olan Cumartesi Kutlamalarının kökeninin özellikle bu tapınca kadar gittiğini varsaymıştır. Ancak başlangıçta bu haftalık dinlenme günü değil Velhauzen'in kabulüne göre daha çok ya yeni ayı

ya da dolunayı kutlama idi. Daha hükümdar döneminde *"yeni ay"* bayramı Yahudilerde kutlanıyordu (I. Hükümdar 20:5)

Yasaklar

Bir sürü yasak-tabu en eski dönemlere aittir. Onlardan biri cinsel hayatla ilgilidir. Bu yasağın komünal soy topluluğu düzeninden kök aldığı anlaşılmaktadır. Diğerleri yeme içme ile ilgilidir. Yenmesi yasak olan yiyecekler çok sayıdadır. Devenin, sıçanın, tavşanın, domuzun, sürüngenlerin, birçok kuşun vb. etinin yenmesi yasaktır.

Yasakların kökeni bakımından hayvancı göçebe şartlarıyla bağlantılı olduğu açık ve net olmakla birlikte, kökleri aydınlık değildir. Deve'yi yemek için öldürmenin yasak olması, Muhtemelen çölün başlıca iş ve yük hayvanı olmasındandır.[6] Domuz göçebelerin düşmanlık içinde olduğu tarımcı halkalara ait tipik *"yerleşik"* hayvan olmasındandır. Yemek yasaklarının çoğunluğu çoktan kendi ekonomik temelinden kopmuş olup sırf dinsel renge bürünmüştür, köklerini tanımak zordur. En sıkı yasaklardan biri kanın yiyecek olarak kullanılmasına ilişkindir. Kana vücudun ruhu (nefes) gözü ile bakılıyordu: *"Her türlü vücudun ruhu, onun kanıdır. O (kan) onun (vücudunun) ruhudur. Bu sebeple ben (tanrı-S?T) İsrailoğullarına söyledim: Hiçbir vücuttan kan yemeyiz, çünkü her türlü vücudun ruhu onun kanıdır, onu yiyen herkes yok alacaktır."* (Lev. 17:14) Yiyecek olarak kesilen hayvanların etinin kansızlaşmış olması gerekir.

Sünnet

Yeni doğmuş erkek çocukların sünnet edilmesinin şüphesiz ki çok eski kökleri vardır. Tevrat, bu olayın başlangıcını bu konuda tanrıdan özel emir almış olan Araam'a atfetmektedir. *"Bu benim nasihatimdir*

[6] Araştırmacılar Yahudilerde (keza Müslümanlarda da) domuz yeme yasağını farklı farklı açıklamaya çalışmışlardır. Kimileri onu hijyenik akılcıl mülahazalarla açıklamıştır. Domuz eti sıcak iklimde zararlı olabilmektedir. Ancak biz birçok tropik iklim halklarının domuz etini mükemmelen yediklerini biliyoruz. Diğerleri bunda domuzun bir zamanlar totem yani kutsal hayvan olduğunu varsayarak (kutsal ve temiz olmayanın aynı kökte olduğunu) totemik tabulaştırmanın kalıntısını görmektedir. Ancak bizde evcil domuzun totem olduğuna dair hiçbir kanıt yoktur ve her ihtimalde o totem olamazdı. Göçebe kabilelerde genel olarak domuz yoktur.

ki ona siz benimle (tanrıyla -S.T.-) senin aranda, senden sonra senin torunlarınla aramda (onların soyu) uymanız gerekir: Sizde bütün erkek cins sünnet olsun, bedeninizdeki uç kısmı kesip atın. Bu benimle sizin arasında nasihatin alameti olacaktır. Doğumun 8. gününde sizde soylarınız sünnet olacak, erkek çocuklarınızın hepsi..." (Varlık 17:10-12) Yahudilerdeki sünnet geleneğinin orijinal kökü aydınlık değildir. Komünal topluluğu soy düzeninde yeni doğmuşların değil, yeni yetmelerin üzerinde olgunluğa ulaşırlarken uygulanan bu gelenek inisyasyon geleneğinin en eski kalıntısıdır. Ancak kimi bilginler bu geleneğin Arabistan'ın Sami kabilelerinde, bu arada Yahudilerde de asırlardır ezelden beri bulunduğunu varsaymakta, diğerleri ise Mısırlılarda ve Afrika'nın diğer birçok halkında eski zamanlardan beri var olan bu geleneğin Yahudilerce Mısırlılardan alınıp benimsendiğini varsaymaktadırlar.

Yahudilerce ağaçlara, dağlara, kayalara, kaynaklara keza kutsal sütunlara ihtiram gösterilmesini en eski dönemlere götürmek gerekir. Bu tip ihtiram göstermenin izleri ile Tevrat metninde defalarca karşılaşılmaktadır.

Yehova'ya Tapınç

Nihayet ulusal tanrı sonraları yalnız başlıca değil, fakat tüm Yahudiler için biricik ihtiram gösterme nesnesi olan Yehova'ya tapıncın kökleri, eski Filistin öncesi dönemde bulunmaktadır.

Yahudi dininin merkezî figürü tanrı Yehova'ya tapıncın kökeni üzerine soru Judaizm'in öğrenilmesindeki en önemli, fakat aynı zamanda en zor sorudur. Bilimde o şimdiye dek kesin olarak çözülmüş değildir. Yehova ya da Yagve adının kendisi (daha önce doğru okumamışlardı. İegova; bazıları adın eski biçiminin Yagu olduğunu varsaymaktadır) ikna edici çözüme kavuşmuş değildir. Onun Yahudi kökenli olmaması da olasıdır. Bazı araştırmacılar Yehova'nın başlangıçta Mısır'a yakın Sina Yarımadası'nda oturan Madian kabilesinin tanrısı olarak kabul etmekteler: Çıkış 2:15-22'deki Tevrat hikayesi Musa'nın Madian rahibinin kızı ile evli olduğunu, orada onun ülkesinde yaşayıp, onun hayvanlarını güttüğünü ve orada Hira dağında (Sina Yarımadası'nda) Yehova'nın ona göründüğünü ve adını söylediğini (aynı yerde 3:1-14) anlatarak bunun lehine konuşmaktadır. Aynı hikayeye göre o ana kadar Yahudiler başka ad altındaki tanrılara ihtiram gösteriyorlar-

dı. (Aynı yerde sayfa 15) Her ihtimalde Yehova tapıncının başlangıçta yerleşik olduğu yer özellikle Sina ve Hıra dağıdır. (*"O dedi: efendi Sinadan geldi..."* İkinci 33:2) Ancak Yehova şayet başlangıçta Madin tanrısı ise de bu daha henüz Yehova örneğinin kökeni üzerine sorunun çözümü değildir. A.B.Ranoviç Yehova'yı başlangıçta çölün timsalleşmesi, ruhu saymaktadır. Ayrıca Yehova örneğinin eski totemik tasavvurların izlerini kapsadığı varsayımı da vardır. Onun aslanla ve öküzle bağı üzerine imalar da bulunmaktadır. Bu izler ne kadar zayıf ışık tutuyorsa da totemik elemanların çok sık kabile tanrısı örneğine sirayet ettiklerini bildiğimizden, onların varlığını kabul etmek mümkündür.

Yehova örneğinde inisyasyon patronu ruhunun çizgileri daha açık ve net görünmektedir. Tevrat'a göre Yehova büyük bir ısrarla İsrailli hürmetkârlarının sünnet olmasını talep etmektedir. Yehova'nın İsrailllilerin bütün ilklerinin ona adanmasına ısrarlı iddiası daha az değildir (Çıkış 34:20, sayı 3:2-13, 40:50 ve diğerleri). Bunun ilkel dönemde gençlerin inisyasyonu koruyucu ruhuna adanmalarının izi olduğu anlaşılmaktadır.

Bazı araştırmacılar, tanrıya adanmış ilkler için fidye talep edilmesini, bir zamanlar bu ilklerin gerçekten tanrıya kurban sunulduğunu, yani öldürüldüğünü varsaymaktadırlar. Ancak bu varsayım hiç de gerçeğe benzememektedir. Halk şayet bütün ilk doğan erkek çocuklarının düzenli olarak öldürülmesi geleneğini desteklese idi hiçbiri kendi varlığını koruyamazdı. Etnografya buna benzer halklar bilmemektedir. Ama gene etnografyadan adama merasimlerine ölümün ve dirilişin taklidi ayinlerinin birçok örneğinin girdiği bilinmektedir. Adanmayanlara inisyasyon ruhunun (Avustralyalılarda-Tuanirakada vb.) gerçekten çocukları öldürdüğünü, sonrada onları canlandırdığını telkin etmektedirler. İşte olası olan da budur ve Yahudilerin atalarında ilklerin tanrı Yehova'ya adanması da bundan ibarettir.

Yahudilerin kendileri için Yehova daima genel-ortak tanrı değildi. Hatta o başlangıçta bütün kabilelerin Yahudi grubunun esas çekirdeği İsraillilerin tanrısı değildi. Ancak bu noktada bulanıklık var. Genel olarak Yehova asıl İudey kabilesinin tanrısı sayılmakta sonradan bütün Yahudilerin - İsraillilerin tanrısı olduğu kabul edilmektedir. Ancak Yahudilerin efsanevi kanun koyucusu İudey kabilesine değil Levit kabilesine mensup olan, Yehova'nın ilk defa kendi adını açıkladığı ve

kendine aracı seçtiği, Musa bununla mutabık değildir ve bilahare bütün rahipler Yehova hizmetçileri kanuna göre Levitlere mensup olmalıydılar. Yahudilerin kendileri Yehova'ya hizmet edemiyorlardı. Tevrat'ta Levitlerin nesillerinin tanrının sevgili yakını niteliğinde olduğu defalarca anılmaktadır. *"Musa kapın kapılarında durdu ve söyledi: Kim efendi ise bana gelsin! ve bütün Levina oğulları onda toplandı."* (Çıkış 32:26). *"Ve tanrı Musa'ya konuşarak dedi: İşte ben bütün ilklerin yerine İsrailoğullarından Levitleri aldım. Levitler benim olmalı"* (Sayı 3:11-12) *"Rahiplere, Levitlere tüm Levin nesline İsraille kısım ve kısmet olmayacak onlar efendinin kurbanlarıyla beslenmeli ve onun kısmeti ile... Zira onu (Leviya neslini -S.T.-) tanrı seçti, tanrı senin, bütün nesillerinden, senin efendi tanrının önünde durmaları için kendi ve oğulları bütün gün."* (İkinci 18:1, 5)

Bilimdeki yaygın kanaat (M.Ö. X. yy. Davud'tan başlayarak) Yehova'nın başlangıçta İudey kabilesinin tanrısı oluşu, Yahudi hükümdarlar hanedanlığının İudey kabilesine mensup olmaları ve bu hükümdarların halktaki en popüler Yehova tapıncını devletçil tapınca dönüştürmek için maksada uygun bulmalarıyla açıklanmaktadır.

Göçebe Yahudi (İsrail) kabilelerinin Hanaan (Filistin) tarımcı bölgesine saldırıya başladıkları dönemde, kabile-savaşçı tanrı olarak Yehova'nın rolü birinci plana geçti. İsraillilerce Filistin'in zaptedilmesi M.Ö. XV. - XIV. yy.da başladı ve birkaç yüzyıl sürdü. O süreler zarfında Yahudiler Hanaan toprağının yerlileri ile inatçı ve yokedici savaşı sürdürdüler. Bu uzun yılların mücadelesinin dinde yansıtılan acımasızlığı Tevrat'ın kendi ruhunda ifadesini buldu. Yehova (başlangıçta kim olursa olsun) bu dönemde, halkın tüm düşmanlarla mücadelesini sevk ve idare eden savaşçı genel İsrail ya da genel Yahudi ulusal tanrısı olarak sahneye çıkıyor. Yehova'nın bu rolü Tevrat bölümlerinde baştan sona sık sık tekrarlanmaktadır. Yehova'nın *"savaşçıların tanrısı"* anlamındaki en sık sıfatı Safaof (Sebaat) buradandır.

Aslında Filistin Tevrat'ta Yehova'nın doğrudan doğruya emri olarak kaydedilmiştir. *"Şu halde, ayağa kalk, tanrı İusis Navin'e konuşmaktadır. Bu Ürdünü geçin, sen ve bütün bu halk, bu toprağı onlara veriyorum, oğullara İsraillilere. Ayaklarınızın bastığı her yeri Musa'ya söylediğim gibi size veriyorum. Çölden bu Lübnan'dan büyük nehre Fırat Nehri'ne kadar Hatteylerin bütün toprağı, büyük denize*

kadar Güneş'in battığı yere kadar sizin sınırlarınız olacak... İşte ben sana emrediyorum. Pek ve cesur ol, korkma ve dehşete düşme- senin tanrın, nereye gitsen heryerde seninle..." (Nav. 1:-4, 9). Tanrı Filistin yerli ahalisini acımasızca yok etme direktifini veriyordu. Savaşta ilk alınan Hanaan İlerihan kenti temellerine kadar yıkılmış, onun tüm sakinleri kılıçtan geçirilmişti. (aynı yerde 6:20,23) İkinci kent olan Gaem'de de aynısını yaptılar. Yehova'nın İusis Navin'e emrine göre, sadece hayvanları canlı bırakıp onları kendilerine ganimet olarak aldılar. (aynı yerde 8:1-2, 27-28) Bazen Yehova'nın kendisi de halkına yardım ederek savaşlara katıldı. İsraillilerin Amoreylilerle çarpışması da böyle idi. Sonuncular kaçmaya yeltendiği zaman *"tanrı onlara gökten büyük dolu taşları fırlatıyor onlar da ölüyordu; çarpışmada İsrailoğullarının kılıçla öldürüldüklerinden, dolu taşlarından ölenler daha çok idi."* (aynı yerde 10:11). Bu çarpışma olurken en gerekli zamanında, tam yerinde İsus Navin zaferini sonuçlandırmak için günü uzatmaya karar verdi ve sözüyle güneşi gökte durdurdu (aynı yerde sayfa 12-13). Tevrat'ın ifadesine göre onlar tarafından zaptedilen kentlerde bulunan *"bütün soluk alıp verenleri kılıçtan geçirdikleri"* zaman, Yahudilerin sonraki savaşlarında aynı vahşetle farklılaşıyordu. (Aynı yerde 11:11) Böylesi azgın gaddarlık kısmen, artık merhamet beklemeyeceklerini bildiği anlaşılan kent sakinlerinin inatçı direnişi ile açıklanmaktadır. Ancak bu inatçılığı Tevrat'ın derleyicisi saf arsızlıkla aynı tanrıya atfetmektedir: *"Tanrı senin yüreğini hırslandırsın diye onlar İsrail'in savaşını karşıladılar, büyünün verilmiş olması için, onların bağışlanmaması için, yok edilmeleri için tanrı Musa'ya emir verdi."* (Aynı yerde 20) Efendi tanrının teşkil ettiği hesaplı plan neticesinde ülke tamamen ıssızlaşmıştı. Yahudilere komşu halklardan sadece bazılarını tanrı yok ettirmedi. Ancak hiçte acıdığından değil, gene kurnaz hesapçılığı gereğiydi. Onlar savaş konusunda üzerlerinde pratik yapsın diye, İsraillilerin deneyleri için alet niteliğinde, gelecekte kendi türünde bilimsel malzeme olarak bırakılmışlardı. (Sad 2:21-23)- *"İşte bırakılan o halklar (Tevrat'ın derleyicisi aynı saf arsızlıkla yazıyor) tüm Hanaan savaşları hakkında bilmeyen herkes öğrensin diye, İsrailoğullarının daha önceden bilmeyen gelecek kuşakları savaşı öğrensinler diye, onlarla İsrail herkesi yemleyip ayartsın diye tanrı onları bıraktı: Beş Filistinli sahibi, bütün hanaaneyleri, Sidanyalıları ve Yahudileri, Lübnan Dağı'nda yaşayanları..."* (Aynı yerde 3:1-3)

İsraillilerin onlar için canlı yedek malzeme olarak bu bırakılanları

kullandıklarını söylemek gerek. Bilahare ülkeye tamamen hakim olan onlar, merhametsizlik bakımından inanılmaz işgalleri ve barışçıl sakinlerin kıyımını sürdürdüler. Yehova onları her zaman buna kışkırttı; acımasızlıktaki her türlü yumuşama için onları cezalandırdı. Mesela Yehova hükümdar Saul'dan o yeterince acımasızca Amolik sakinlerinin hakkından gelmediği için, kendi kutsamasını geri çekmişti (I. Hükümdar 15:7-16). Tanrının sevgilisi hükümdar David ise sade zaptedilen ülkelerin ve kentlerin sakinlerini fasılasızca yok etmiyordu. Fakat bunu ayrı özel sadist eğlence olarak yapıyordu. Ammonit kenti Ravva'nın zaptedilmesinden sonra, Davud tüm sakinlerini dışarı çıkardı. *"Ve onları bıçkının altına, demir balyozun altına, demir baltanın altına koydu ve onları yanan ocaklara attı. O Ammonit kentinin tüm halkına böyle davrandı."* Hükümdarlığın 2. kitabının derleyicisi eklemektedir (12:31). Bu gibi manzaralar, dinmez kan içicilik halinde Atstek Uittsilopaçt'u da Finikeli Moloh'u da geçen tanrı Yehova'ya ayrı özel keyif sağlıyordu. Tanrının ayrı özel kan içiciliği hakkındaki bu tasavvur daha öncede söz konusu edildiği gibi inatçı, kan dökücü savaşlar dönemince yaratılmıştır.

Filistin Dönemi

Yahudilerin Filistin'i zaptetmesi onların tüm yaşam tarzlarının, ekonomik ve toplumsal düzenlerinin, bunlarla birlikte tabi ki dinlerinin de değişmesine yol açtı. Yahudiler yavaş yavaş göçebe hayattan yerleşik hayata, hayvancılıktan tarımcılığa geçtiler. Onlar bu süre zarfında yöresel Hanaan ahalisi ile kaynaştılar. Zaptetme savaşları döneminde *"Sudey "* adını verdikleri dönem onlarda soy-kabile düzeni ve askeri demokrasi daha hala korunuyordu. Onlar düşmanlara karşı seferlerini seçilmiş Sudeylerin sevk ve idaresi altında gerçekleştiriyorlardı. Ancak bu düzen yavaş yavaş dağılıyor, zenginler ve fakirler, köleler ve hürler ortaya çıkıyordu. Önce Veniaminit kabilesinden (Saul) sonra İudey kabilesinden (Davit, Solomon) hükümdarlık iktidarı sabitleştirilmişti.

Bütün bu değişiklikler dinde de yansımıştır. Yöre sakinleri ile karışan Yahudiler Hanaanları taklit ederek çok sayıdaki mahalli tanrılara (Vaallara) ihtiram göstermeye başladılar. Mahalli vaallara, (komünal topluluk ve kent koruyucularına) tapınç Suriye ve Filistin'de ezelden beri yaygın idi. Büyük kısmı adsız olan bu vaallardan bazıları ön sıra-

ya geçti ve kişisel isimler aldılar. Tevrat'ta Yahudilerin bir zamanlar ihtiram gösterdikleri tanrıların isimlerinin zayıf ve tartışmalı izleri korunmuştur. Mesela Betel (ya da Vefil) (harfiyen tanrı evi demektir. Tevrat'ın Aramice metninde tanrı El Şadday adı bulunmaktadır.) Rusça çevirisinde *"herşeye kadar tanrı"* kelimeleri yer almıştır. (Varlık 28:3; 35:11 Çıkış 6:3) ancak daha doğrusu bu ezelden beri Hanaan değil Yahudi tanrısıdır. Yahudilerin tanrıça Anat'a ihtiram gösterdiklerine hatta onu Yehova'nın karısı saymış olmaları ihtimaline dair veriler vardır. Ona diğer Sami halklarda da ihtiram gösteriyorlardı.

Mahalli mabetlerde yöresel ilahlara, keza Sami halkları da olağan olarak genellikle kutsal yerler sayılan *"yüksekliklerde"* kurban sunmaları ve ayinler uygulamayı sürdürüyorlardı.

Yahudiler, Mahalli Filistin ahalisinden tarımcılıkla bağlantılı bir takım dinî bayramları alıp benimsediler. Matstsot; eski hayvancılık dönemi Paskalya'sı ile kaynaşmış olan Operesnakların Bahar Bayramı, Şabuot; Buğday Hasadı Bayramı, Sukkot; meyvelerin toplanması şerefine koyu koruculukların Bayramı.

Bütün tapınç kökeni itibariyle tevit kabilelerinin çıkma rahip gruplarının ırsileşmiş ve ayrıcalaşmış ellerinde toplanıyordu. Filistin döneminde *"levit"* kelimesi genellikle rahip anlamına geliyordu. (Yaklaşık olarak Midiylerde Mega'nın kabileden rahip kastına dönüştüğü gibi.)

Ancak bu geleneksel ve ırsi rahipliğin yanı sıra Yahudilerde Filistin döneminde daha arkaik olduğu anlaşılan diğer tiplerde din adamları vardı. Birincisi, Tevrat'ta defalarca anılan erkek ve kadın büyücüler, fal açıcıları, vb. Onlar önceden haber veriyorlar, ölüleri çağırıyorlardı. Hükümdarlar onları zaman zaman izliyordu. Ancak onların sayısı tükenmemiştir.

İkincisi nazariyler, yani münferiden tanrıya adanmış ya da kendi kendini adayan insanlar. Nazariyler sert törensel temizlik kurallarını, yemek sınırlamalarını, uyguluyor, şarap içmiyor, ölünün vücuduna dokunmuyor, saçlarını tıraş etmiyorlardı. Kadın ve erkek Nazariyler kutsal insan sayılıyor, onlara kehanet sahibi bilgiler, olağandışı yetenekler atfediliyordu. Nazariyler geçici ya da hayat boyu idiler. Geçici nazariyliğin kuralları Sayılar Kitabı'nda (6. bölüm) ortaya konmuştur. Tevrat'ta pehlivan Samson ve kehanet sahibi Samuel gibi efsanevi kişiler hayat boyu nazariyler olarak tasvir edilmiştir. Sudey kitabında

Samson'un olağan dışı doğumu üzerine mit vardır. Orada onun annesinin *"tanrı meleğinden"* önceden haber aldığı konuşulmaktadır. *"... İşte sen biliyorsun, oğlan doğuracaksın, onun kafasına ustura dokunmasın, çünkü bu çocuk rüşeym halinden tanrının nazariyi olacak ve o İsraillileri Filistinlilerin elinden kurtaracak."* (Sudey 13:5) Büyüyen Samson güya olağandışı pehlivan oluyor ve Yahudileri Filistinlilerle savaşlarda başarıyla sevk ve idare ediyor. Onu tuzağa düşürüp saçlarını kestikleri zaman onun saçlarındaki bütün gücü sona eriyor ve kayboluyor. (aynı yerde bölüm 16)

Nihayet artık M.Ö. VII. yy.dan sonra (muhtemelen daha önceden var olan) peygamber adı verilen (Yahudicesi Nebi) özel kategoride olan adamlarda tamamen özgün ve çok karmaşık olaya tanık olunmuştur. İlk başlarda peygamberler görünüşe göre kendi haline serbest davranan rahipler, fal açıcılar, önceden bildirenler idiler. Onlar tef vuruşlarıyla, müzik aletleri oyunları, dansları ile kendilerini vecd haline getirip bazen de çırılçıplak olup kehanetlerde bulunuyorlardı. *"ve o elbiselerini çıkardı ve Samuel'in karşısında kehanetlerde bulundu."* (I. hükümdar 1:24). Diğer bir deyimle peygamberlerin davranışlarında saf şamanist çizgiler ifadesini bulmuştur. Ancak İsrail ve İudey hükümdarlıklarında sınıf çelişkilerinin keskinleşmesi ile Salomon'un ölümünden sonra Yahudi devleti iki kısma bölündü ve peygamberler belli derecede halk hoşnutsuzluğunun tercümanı niteliğinde sahneye çıkmaya başladılar. Onların bunu doğrudan doğruya değil biçimsizleştirilmiş biçimde ifade ettikleri de gerçektir. Peygamberler halkın günahını açığa vurucular olarak davranıyorlar, ulusal tanrı Yehova'ya tapıncı yenilemeyi savunuyorlar ve mahalli Hanaan tanrılarına ihtiram göstermeye karşı çıkıyorlardı. Daha erken literatürde bulunmayan nota burada bazı peygamberlerde ses vermektedir. Daha önce olduğu gibi dini törensel temizlik değil, ahlaki günah fikriyatı M.Ö. VIII. yy.daki peygamberlerden en büyüğünde İsaiy'de bu nota duyurulmaktadır. *"Yıkanınız, arınınız (İasiy tanrı adına Yahudilere çağrı yapıyor) kötü hareketlerinizi gözlerimin önünden çekiniz. Kötülük yapmayı bırakınız. Hayır işlemeyi öğrenin. Gerçekleri arayın. Ezilenleri kurtarın. Öksüzleri koruyun. Dullara arka çıkın."* (Çıkış 1:16-17).

Ahlaki arınmaya, gerçeğe ve adil olmaya yapılan bu çağrı yeterince belirli sınıfsal anlam taşımaktadır. Toplumun egemen tabakalarından gelme peygamberler ezilen halkın protestosunu ve hoşnutsuzluğunu, ezmenin doğrudan doğruya suçlularından çekip uzaklaştırmaya çalışı-

yorlardı. Kötülüğün ve halkın belalarının sebebi peygamberlerin vaazlarına göre sosyal eşitsizlik ya da sömürü değil, sırf moral (ahlaki) alandadır. Halk tanrının direktiflerini yerine getirmediği için günahkârdır.

Diğer yandan peygamberler politik gazeteciler gibi sahneye çıkmaktadırlar. Onlardan bazıları uluslararası durumdan iyice haberdardı ve küçük Yahudi devletlerini daha güçlü komşuları (Asurlular, Babilliler) tarafından tehdit eden tehlikeyi görüyorlardı. Hakim çevreleri Mısır'la tehlikeli birlikten sakındırıyorlar, düşmanca istila felaketini önceden haberdar ediyorlardı. Fakat onlar halkı, en sonunda Yehova'nın halkını yüceltip kurtaracağı umudu ile teselli ediyorlardı.

Peygamberler resmî tapınak rahipliği ile bağlantılı değillerdi ve hatta sanki onun politikasına muhalefeti teşkil ediyorlardı. Bu dönemde peygamberlerin izlenmeleri üzerine bilgiler vardır. Ancak rahiplerle peygamberler arasında gerçek bir mücadele yoktur. Peygamber kitapları Tevrat'ın kanun metinlerine girmiştir.

Esaretten Sonraki Dönem

"Esaretten sonraki" ya da *"İkinci tapınak"* dönemi diye adlandırılan Yahudilerin dininin üçüncü dönemine geçiş, üç büyük olayla kendini belli etmiştir: Birincisi tapıncı kesin merkezîleşmeye uğratan İudey hükümdarı İosiy'in (M.Ö. 621) dinî reformu; ikincisi M.Ö. 586 yılında Babil hükümdarınca Kudüs'ün zaptedilmesi ve Yahudilerin bir kısmının Babil'e esir götürülmeleri; üçüncüsü ise M.Ö. 538 yılında, Kir Persid zamanında Babil esirliğinden dönüş, Kudüs tapınağının yenilenmesidir. Judaizm'in karakteristik özelliği sayılan, müminlerin fikrine göre ise, Yahudiliğin ezeli ve ayrılmaz özelliklerini teşkil eden çizgileri özellikle bu dönemde kesin olarak yapılanmıştır. Sıkı tek tanrıcılık tapıncın sıkıca merkezîleşmesi kutsal Tevrat kitaplarının kanunlaşması.

Hükümdar İosiy'in dinî reformlarının politik sebepleri de vardı. O dış düşmanların (Asurluların İsrail hükümdarlığını yıkmalarından kısa süre önce, daha sonra da Mısır ve Babil'in) saldırıları ortamında uygulanmıştır. İudey tüm güçlerinin sağlamlaştırılmasına ihtiyaç duyuyordu. İosiy reformunun temeline, Musa'nın Beşinci Kitabı adı verilen İkinci kanunlaştırmayı koyuyordu. Yaygınlaşan söylentilere göre o bulunmuştu. Aslında ise o uzun yıllarda teşkil edilmişti. İkinci kanunlaş-

tırma, Yahudilerin hem yasal hem ayinsel hayatını sıkıca kurallara bağladı. O tefeciliğe ve esir edici köleliğe karşı kanunları ve sınıf çelişkilerini bir parça zayıflatmak amacını güden yasaları kapsıyordu. Ancak bu kitaptaki başlıca sıkı prensip, tek tanrı Yehova'ya ihtiram gösterilmesi idi. Yani kanunun ruhu tapıncın merkezîleşmesi üzerine kesin ve sert tedbirler alınmasıdır. Hükümdarlığın dördüncü kitabında (bölüm 22-23) bu konu çok açık anlatılmaktadır. İosiy Kudüs tapınağından, Yehova'dan başka diğer bütün tanrıların tapınç nesnelerini uzaklaştırmalarını, *"yükseklerdeki"* bütün ihtiram gösterme yerlerini ortadan kaldırmalarını, *"Yükseklere"* ait bütün rahipleri, görevlileri kılıçtan geçirmelerini emretti. Keza bütün üfürükçülerin, sihirbazların vb. öldürülmelerini de emretti. Uzun zamandır kullanılmayan eski Paskalya Bayramı'nı resmen yeniden düzenledi.

Kudüs tapınağının rahiplerinin desteğinde hükümdarca Yehova tapıncını merkezîleştirme uygulaması, düşmanlara karşı ülkenin bütün kuvvetlerini birleştirmek için politik merkezi güçlendirme amacını güdüyordu. Fakat bu tedbir zayıf İudey'i yıkımdan kurtaramadı. M.Ö. 597 ve 586 yıllarında Babil hükümdarı iki kez Kudüs'ü aldı ve onu talan etti. Tapınak yıkılmış (aralarında çoğunluğu asilzade ve rahiplerden) pek çok İudeyliler Babil'e taşınmışlardı. Elli yıllık *"Babil esirliği"* gerçekte sadece köle sahipleri ve rahip üst tabakaya daha çok dokundu ise de Yahudilerce millî felaket olarak uzun süre hatırlanmıştır. Babil'deki elli yıllık yaşam Yahudi dinine yansımamazlık edemezdi. Babil Kır Persid tarafından zaptedildikten sonra, Yahudilerin vatana dönmelerine ve Kudüs tapınağını yenilemelerine izin verdiği zaman, (M.Ö. 538 V.) esirlik sonrası başlayan dönem çoğu yönden geçmişe benzemiyordu.

Toprak sahibi, köle sahibi, aristokrasinin esaretten dönüşünden sonra, sınıfsal çelişkiler daha da çok keskinleşti. *"Ve büyük hoşnutsuzluğa yol açtı, halkta, kadınlarda ve Yahudilerin kendilerinin kardeşlerinde. Konuştukları gibi öyle idiler: Biz oğullarımız ve kızlarımız çoğuz, biz ekmek vermek ve doyurmak ve yaşamak isterdik. Konuştukları gibi öyle idiler. Tarla kendimizin, üzüm bağları da kendimizin, evler de kendimizin açlara ekmek vermek için koyalım... Bizde de aynı vücut, kardeşlerimizde olduğu gibi oğullarımız da aynı onların oğulları gibi. Bak işte bizim oğullarımızı ve kızlarımızı köleliğe vermemiz gerekiyor. Kızlarımızdan bazıları da artık köleleştirilmiş durumda. Fidye için*

elimizde hiçbir araç yok, tarlalarımız da, üzüm bağlarımız da başkalarında." (Neem. 5:1-3, 5).

Halkın dizginlenmesi için daha güçlü tedbirler talep ediliyordu. Yahudilerde serbest, bağımsız bir devlet iktidarı yok idi. Onlar Perslerin iktidarı altında idiler. Onun yerine her türlü dünyevî iktidar rekabetinden kurtulan rahiplik muazzam kudret sahibi oldu. Yabancı iktidar sahipleri (Persler daha sonra da Grek, Suriye hükümdarları Selevkidler) Yahudilerin üzerindeki egemenliklerini sağlamlaştırmak amacıyla, Kudüs rahiplerine dayanmak için himaye ediyorlardı. Kudüs tapınağından başka herhangi bir tapınç merkezine izin verilmiyordu. Yahudiler Yehova'ya kurban sunmayı sadece Kudüs'te yapabilirlerdi. Tapınak rahiplerinin eline şimdi dua edenlerin getirdiği kurbanlar, ülkenin bütün köşelerinden akıyordu. Tapınağın duvarlarında çeşitli kurban sunmalardan derlenen hazineler birikiyordu. Yehova hürmetkârlarından hemen hemen her adımda, temiz olmayan herhangi bir şeye, her tesadüfî dokunuşta arınma kurbanları talep ediliyordu. Tapınak yararına doğal yükümlülükler talep ediliyor ve uygulanıyordu. Tapınağın rahipleri topladıkları geliri tefecilikte, kullanıyorlar ve onu daha da çoğaltıyorlardı. Rahiplerin rekabetçileri yok idi.

Kudüs rahipliği kutsal kişiler ve Levitler yani tapınak hizmetkârları diye iki tabakaya ayrılmış, sıkıca kapalı ırsi bir kast idiler. Bunların herbiri eskiden olduğu gibi bu imtiyazı Musa'nın kendinden ve kardeşi Aaron'dan almış Leviy neslinin torunları idiler.

Tek Tanrıcılık ve Tanrının Seçtiği Olma

Hiyerarşik sistemli düzenin olağandışı gelişimi, özellikle esaret sonrası dönemde kendi tam ifadesine ulaşan abartılı monoteizme yol açtı. Eski kabile tanrısı Yehova artık tek tanrıya (dünyanın yaratıcısına ve herşeyin hakimine) dönüşmüştü.

Böylece Judaizm'de, din tarihinde ilk defa mantıksal ve prensipsel Monetizm ilan edilmiş, sadece ilan edilmekle kalmamış, hayatta da uygulanmıştır. Monoteizm'e eğilim Mısır dininde de Babil dininde de İran dininde de bulunuyordu ve bu eğilim daima politik merkezîleşmenin hükümdarın mutlak iktidarının yansıması idi. *"... tanrının birliği -Engels yazmıştı- sadece, tek doğu despotunun yansımasıdır."* Ancak bu Monoteizm'i getirme girişimleri her seferinde mahalli tapınçların rahiplerinin direnmelerinden ve diğer merkez kaç kuvvetlerinden

yıkıma uğruyordu. Ve şayet şimdi Kudüs rahipliği gerçekten sıkı Monoteizm düzenlemeyi başardı ise bu Kudüs tapınağı rahipliğinin monopolist durumda kalmaları, güçlü rakiplerinin olmaması, hükümdarların ise (Perslerin ve diğerleri) onu himaye etmeleri ile açıklanmaktadır.

Bu dönemde özellikle beşli kitaba esas teşkil eden Tevrat kitapları sıkı Monoteist doktrin ruhunda basıma hazırlanmışlardır. Onların nihai basıma hazırlanmaları tüm araştırmacıların kabul ettiği gibi M.Ö. V. yy. sonuna doğrudur. Beşli kitabın önemli parçalarından biri olan rahip düsturları da gene o zaman derlenmiştir. Daha önceki kitaplardan Yahudilerce Yehova'dan başka diğer tanrılara gösterdikleri ihtiramın her türlü izleri özenle yok edilmiştir.

Demek ki geleneksel kilise görüşüne karşılık, Monoteizm Yahudilerde hiçte eski bir olay değil, tam tersine nisbeten daha geç bir olaydır.

Sınıfsal çelişkilerin keskinleşmesi süreci, genellikle ezilen halk yığınlarını protestodan ve kurtuluşları için mücadeleden uzak tutmak için herhangi bir dinî teselli bulunması ihtiyacını egemen sınıfların hissetmesine yol açıyor.

Sınıflı toplumların dinlerinin çoğunda böylesine teselli ahiretteki mükâfat ceza öğretisi türündedir. Yani bu dünyada çekilen ıstıraptan dolayı öbür dünyada mükâfat teklif edilmektedir. Ancak Judaizm'de böylesine öğreti yapılanmamıştır. Bu din tamamen dünyevi hayat ile bağlantılıdır ve öyle de kalmıştır. Yahudi dini ıstırap çeken halk yığınlarını başka tarzda teselli ediyordu. Ahirette mükâfat ceza fikriyatının yerine, onda özellikle tam da *"İkinci tapınak"* döneminde kesince gelişen tanrının seçtiği olma öğretisi gelişmiştir. Şayet Yahudiler ıstırap çekiyorsa bu onların suçluluğundandır. Onlar günah işliyorlar, tanrının buyruklarını ihmal ediyorlar, tanrı da onları bundan dolayı cezalandırıyor. Fakat onlar seçilmiş halk olarak kalmaktalar. Yehova kendi halkını affettiği zaman, onu yeryüzündeki bütün halkların üstüne çıkarma zamanı gelmiş olacaktır.

Tanrının seçtiği olma fikrinin bu kökeni, Yehova daha henüz kabile tanrısı olduğu ve doğal olarak kendi kabilesini himaye ettiği zamana, yani en eski döneme kadar gitmektedir. Sonradan tek yaratıcı ve herşeyin hakimi tanrıya dönüşen Yehova, kendi halkını şiddetle cezalandırdı ise de *"seçilmiş"* halkını sevmeyi hiç bırakmadı. Bu fikriyatı

bütün peygamberler seslendirmektedirler. Burada esaslı bir mantıkî çelişkinin ortaya çıktığı gerçektir. Şayet Yehova dünyanın yaratıcısı ve herşeyin hakimi ise neden kendi seçilmiş halkını küçük, hiç bir özellikle farklılaşmamış bir halk yapmıştır? Üstelik bu halk her adımda ona, Yehova'ya ihanet etmektedir. Ancak çelişkinin böylesine dikkat etmediler. (Genellikle dindeki çelişkiler olağan olarak farkedilmemektedir.)

Esaret sonrası dönemde tanrının seçtiği olma fikri daha yüksek sesle duyulmaya başlandı. Yahudilerin (İudeylerin) yabancı dilli, yabancı kabile komşularından sıkı ayrımı uygulandı. M.Ö. 446 yılında hükümdar Artekserks'in bu cümleden Kudüs'ün duvarlarını yenileme görevi vererek atadığı İudey'in hakimi Neyemiy tarafından bu hususta sert tedbirler alınmıştır. Bütün *"Papazlar ve Levitler"* bunu onayladığından *"Tüm yabancı kabileyi İsrail'den ayırdılar."* Bu dönemde Yahudilerin yabancı kabilelerden evlenmesi yasaklanmış, onlarla her türlü iletişim kesince sınırlandırılmıştır. Tüm Yahudi olmayanlar, seçilmemişlere, Yehova'ya tapınmayan herkese, temiz olmayan zavallı gözü ile bakılmıştır (Ezd- 9:12; 10:2-3. Neyem 9:2; 10:28-30; 13:3, 23-25).

Bu millî kendi kendini tecrit, halkı itaatkâr tutma ve onun sınıfsal boyunduruğa karşı protestosunu zayıflatma aracı idi.

Komşu Halkların Dininden Alınıp Benimsenenler

Babil esirliği Yahudilerin inançlarının muhteviyatında izler bıraktı. Tevrat metninde Babil evrendoğum ve şeytanlaştırma etkisinin açık damgaları bulunmaktadır. Örneğin Tevrat'ta sık sık anılan kanatlı Heruvimler (Kerubi-Hıristiyanlıkta yüce güzellikteki çehreli meleklerden biri -R.A.-) Babil Kerubilerinden, mitolojik kanatlı öküzlerden başka bir şey değildir. Yahudiler, kendilerini tehdit eden ölümden kurtuldukları zaman, Marduk'a, İştar'a, Asur-Babil tapıncı Marodohiy ve Sefir'e dair Tevrat'taki hikayede yansımıştır. (Esfi kitabı.) Purim bayramı bu kurtuluşun anısına düzenlenmiş gibidir. Gerçekte ise araştırmacılar bu bayramı da Babil kökenli saymaktadırlar. (Babillilerde Zagmuk) Nihayet tanrının Dünya'yı yaratışına dair Varlık Kitabı'nın ilk bölümünde, yazıya dökülmüş olan hikaye de dünyanın başlangıcı üzerine *("Enumaeliş" levhaları)* Babil mitinin etkilerinin izlerini taşı-

maktadır. İlk insanın Tevrat'taki adı olan Adem, Babil mitine göre ilk insanın adı olan Adap'a benzemektedir.

Bununla beraber Yahudilerin evren-doğum tasavvurları karmaşık ve tutarsızdır. Varlık Kitabı'nın ilk bölümlerinde dünyanın ve insanın yaratılışına dair iki farklı hikaye iç içe geçmiş durumdadır. Hikayelerden birine göre tanrı önce insanı (Erkeği) yarattı; sonra insanı yerleştirdiği cenneti yarattı, sonra insana yardımcı yaratmaya karar verdi ve bu amaçla çeşitli hayvanları yarattı. Ancak *"Narek isimli"* insan onların arasında uygun yardımcıyı bulamadı. Nihayet o zaman tanrı uykusu esnasında insandan kaburgasını alıp kadını yarattı. (Varlık 2:7-22). Diğer hikayeye göre ise tanrı dünyayı altı gün içinde yarattı. Onlardan beşinci günde balığı, sürüngenleri ve kuşları yarattı. Altıncı gün kara hayvanlarını, en sonunda da insanı, hem de erkeği ve kadını aynı zamanda yarattı. (Aynı yerde 1:20-27) Kitabın daha ilerdeki bölümlerinde de aykırılıklar az değildir.

Y. Velhauzen'ın fikrince, varlığın 2. bölümündeki metin, İegovist'e ait oldukça zengin mitolojik donelerle ve diğer ayrıntılarla halk efsaneleri üzerinde inşa edilmişti. Daha sonraki metin ise (Varlığın birinci bölümü) Rahip düsturlarından alınmadır ve kuru dogmatizm ile farklılaşmıştır.

Günaha düşme ve ölümün kökenine dair Tevrat anlatımı (tanrı ağaçlardan birinin meyvelerini yeme yasağını bozdukları için insanları cezalandırıyor) ölümün kökeni üzerine Babil mitinin tahrif edilmiş bir çeşidi olmaktadır. Babil mitinde ölümün gerekçesi, tanrılarla ilk insanın hatası arasındaki ihtilafla bağdaştırılarak, mantıksal tarzda temellendirilmiştir. Tevrat mitinde ise bu gerçek mantıksal tarzda temellendirilmemiştir. Burada birlik ve herşeye kadir tanrı, insana ölümsüzlüğü veriyor, ancak az sonra da bundan mahrum ediyor.[7]

---

[7] Mamafih bu Tevrat mitinin tarihçesi hakkında başka bir düşünce daha var. J. Frazer tarafından, ilk başlangıçtaki bize kadar ulaşmayan metinde, tamamen başka ve daha mantıksal mit olduğuna dair akıllıca varsayım ileri sürülmüştür. İlk başlangıçta tanrı insanlara hayat ağacının meyvelerini yemeleri, fakat ölüm ağacının meyvelerini yememelerini söylemek için yılanı gönderiyor. Ancak *"bütün vahşilerden daha kurnaz"* olan yılan, kötü niyetle tanrının bu haberini hayat ağacının meyvelerinden kendi yararlanmak için insanı tahrik ediyor. (Bu mitolojik gerekçeler, genişçe yaygınlaşmış olan *"yalancı haber"*in paralelidir.) Yeniden yapılan basımlarda ise yılan artık tanrının habercisi olarak değil, bu konudaki kendi hilekârlığından kendisi için hiçbir çıkar sağla-

Tufana dair Babil miti Tevrat'ın anlatımında tüm Dünya tufanı diye hemen hemen kelimesi kelimesine tekrarlanmaktadır. Nuh'un gemisinde tufandan kurtulan Noy, Babil Utnapiştim'dir. Ancak Babil mitinde ortada açık olan mantıksal bağ, Tevrat hikayesinde bozulmuştur. Orada tanrı Ea yüce tanrı Enliya'nın aksine, sevgilisi Utnapiştimi kurtarıyor ve böylelikle tüm insanlığın ölümüne engel oluyor. Tevrat'ta ise insanların ölüm ve ölümden kurtuluşu bir ve aynı zamanda herşeye kadir tanrıya atfediliyor.

Judaizm Babil etkisinden başka daha zayıfta olsa Mazdeizm'in etkisine de maruz kalmıştır. Yahudilerin onlarla (M.Ö. VI. - IV. yy.) Pers hükümdarlarının iktidarı altında bulunduklarında tanışmış olmaları gerekir. Şeytanların (tanrıların zıtlarının) ve kötü ruh örneğinin ortaya çıkışını özellikle bu etkiye bağlamak olasıdır. İlk başlangıçta bu gibi örnekler Yahudilere yabancıdır ve bu örnekler Tevrat'ta hemen hemen hiç yoktur. Kötülük fikriyatı Tevrat'ta başka türlü ifade edilmiştir. Yahudilerin yabancı tanrılara hizmeti ve bundan dolayı da gerçek tanrılarının onları cezalandırmaları türünde, ara sıra imanları ziyaret eden kötü ruhlar, aynı tanrıdan gelmedirler. Sonraki Hıristiyanlık öğretisine göre şeytan yasak ağacın meyvelerini yemeleri gerektiğine inandırarak cennetteki ilk insanları baştan çıkarır. Ancak Tevrat'ta bu baştan çıkarma rolünü Şeytan değil *"bütün kır vahşilerinden daha kurnaz olan yılan"* icra etmektedir. (Varlık 3:1) Sadece İova kitabında İova'yı öldürmek onun azimli adilliğini kırmak isteyen Şeytan, aynı tanrının izniyle sahneye çıkıyor. Peygamber Zahariye rüyasını anlatırken bu arada *"Tanrının önünde"* gördüğü Şeytanı da hatırlıyor (Zah. 3:1-2). Bir metinde tanrı örneği yerine Şeytan örneğinin geçirilmesi dikkate değerdir. Hükümdarlıkların ikinci kitabında Hükümdar Davud'a halkın genel nüfus sayımını düzenlemeyi telkin eden, İsraillilere bir şeyden dolayı öfkelenen tanrı, bundan dolayı tüm halkı anında şiddetle cezalandırdığı anlatılıyor. (2. Hükümdarlık 24:1, 12-6) Birinci kitapta (Paralipomenon) ise aynı hikayenin daha sonra rahipsel ruhla yeniden işlendiği yerde artık, Davud'u nüfus sayımına kışkırtan olarak, tanrı değil Şeytan sahneye çıkmaktadır. (1. Par. 21:1). Gene de her şeye rağmen tanrının hasmı özel kötü ruh ve şer hükümdarlığı fikriyatı özü bakımından Yahudi dinine yabancı kalmıştır.

madan kendi inisiyatifi ile davranmaktadır. (Bakınız Frazer D. Ahti Atik'te Folklor. M. 1985 sayfa 31-33)

Genel olarakta (diaspora) yurtdışı göçmenliğine ve Helenistik dinî-felsefî fikriyatla temasa kadar, soyut metafizik anlayışların sızmalarına karşı Judaizm hemen hemen korunmuştur. Ahiret dünyasına, ruhun ölümsüzlüğüne, öbür dünyadaki mükâfat ve cezaya dair vb. tasavvurlar, eski Judaizm'de bulunmamaktadır. Ona göre Tanrının mükâfatı da cezası da bu dünyada gerçekleşmektedir. Onlar şayet insanın kendi başına gelmezse onun sonraki nesillerinin başına gelecektir.

Sınıfsal zıtlıkların keskinleşmesi ile bağlantılı olarak, *"ikinci tapınak"* döneminde dini bir parça reforme etme, onu yeni şartlara daha çok ayarlama girişimleri yapılmıştır. *"Kitapseverler"* grubu (Soferim) ve *"kanunun"* ehli ve yorumlayıcısı olarak kendi türünde dinî hukukçular ortaya çıkmıştır. Bu *"kitapseverler"* en sonuncu hahamların uzak geçmişteki öncülleridir ve tapınak rahipliği ile bağlantılı değillerdir. Hatta ona muhalif oldukları anlaşılmaktadır. Ancak onlar kutsal kitapların basıma hazırlanmasına katılmışlardır.

Yurtdışı Göçmenliği Dönemi

Yahudi din tarihinin bir sonraki dönemi (diaspora) yani dağılma dönemidir. Dağılma, Yahudilerin Filistin sınırları dışına dağılıp yerleşmeleri daha Asurluların ve Babillilerin zaptettikleri yıllarda (M.Ö. VII. - VI. yy.) başlamıştır. Helenizm döneminde Mısır'da, Suriye'de, Küçük Asya'da ve Akdeniz'in diğer ülkelerinde pek çok Yahudi yaşıyordu. Yahudilerin kitlesel göçü Roma hakimiyetine karşı birinci ve özellikle ikinci Yahudi ayaklanmasının çökmesinden sonra cereyan etti. (M.S. 66-70 ve 132-135 yılları) Bu yıllarda hemen hemen bütün Akdeniz ülkelerinde Yahudi Kolonileri ortaya çıktı. Tit Flafiy tarafından (70. y) Kudüs tapınağının yıkılmasından ve (133 Y.) Kudüs'ün kendisinin yıkılmasından sonra, Yahudilerde geleneksel tapınç merkezi kalmadı. Dinin değişimini esaslı surette etkilemiş olan yeni tarihsel şartlar böyle yapılandı.

Yurtdışı göçmenliğinde herşeyden önce Yahudi cemaatleri ve Sinagog teşkilatları ortaya çıktı. Sinagog (Grekçeden; harfiyen buluşma, toplantı) dua evi ve aynı zamanda toplumsal hayatın odak noktası, kendi türünde cemaatin kendi kendini yönettiği organ yerine geçmekteydi. Sinagogu cemaatin ekonomice güçlü üyeleri yönetiyor ve onun başında da dünyevi kişilerden sinagog başı bulunuyordu. Sinagogun kendi bütçesi, kendi mülkü ve bu arada cemaat üyelerinin bağışların-

dan geliri var idi. Cemaatin mülksüz üyelerini kendi elinde daha sıkı tutmak için hayır işleri ile uğraşıyordu. Sinagoglarda kutsal yazıları okuyorlar, yorumluyorlar, dua ediyorlar, ancak kurban sunmuyorlardı. Yahudi dininin değişmez geleneğine göre Yehova'ya kurban sunma, sadece Kudüs tapınağında mümkündür. Sinagogların Helenistik dönemde ortaya çıkmaya başladıkları anlaşılmaktadır. Hatırlanan en eski Sinagog (Mısır, Aleksandriya'nın yakınlarındaki) M.Ö. III. yy. ortalarına ait olandır. Sinagoglar sadece yurtdışı göçmenliklerde değil, Filistin'de de bu arada Kudüs'te de var idi. Onlar özellikle Kudüs tapınağının yıkılmasından sonra Judaizm'in dinî hayatının ağırlık merkezi bilhassa sinagoglara geçtiği zaman büyük önem kazandılar.

Judaizm'in dini ideolojisinin Helenistik dinî-felsefî ideoloji ile karşılıklı etkileşiminin güçlenmesi ikinci karakteristik değişikliği teşkil etmektedir. Helenistik kültürün ülkelerine yerleşen Yahudiler, kural olarak Grekçeye geçtiler. (Filistin'in kendinde, kısmen Suriye'de ve Babil'de Aramice konuşuyorlardı. Sadece yazı ve tanrıya hizmet dili olarak korunan kendi dilleri ise, daha M.Ö. III. yy.dan bu yana gündelik yaşamdan kaybolmaya başladı. Tevrat'ın bütün kitaplarının (M.Ö. III. - II. yy.larda 70 ya da 72) Yorumun Çevirisi adıyla (Septuaginta) Grek diline çevrilmiş olması açık bir göstergedir. Tercüme esas olarak, artık Yahudice anlamayan çok sayıdaki Yahudi göçmen ahalinin ihtiyacı ve keza Yahudi olmayıpta onların diniyle ilgilenenlerin ihtiyacı için Mısır hükümdarı II. Ptolemeya'nın teşebbüsü ile gerçekleşmişti. Tevrat metninin Grekçesinin ortaya çıkışı Yahudilik ve Helenistik dinî felsefenin yakınlaşmasına etken oldu. Bundan da Hıristiyanlık öğretisinin işlenmesine esaslı etki gösteren (Filon Aleksandry'ın daha sonra Gnostizm denilen) sinkretik (elektrik-kaynaşık) dinî idealist sistemleri ortaya çıktı.

Bütün bunlar *"ikinci tapınak"* döneminde Varolan, Yahudilerin dinî içe kapalılığının belli ölçüde aşılması anlamına geliyordu. Yahudilerin göçmenlikte diğer dinden ve ulustan insanlarla bir arada yaşamaları onlarla yakınlaşmalarına yol açtı. Eski kabile tanrısı olan, bilahare de ulusal tanrı olan Yehova yavaş yavaş kendi ulusal sınırlılığından kurtulmasıyla birlikte onun Yahudi olmayan Prozelitler adı verilen tapınıcıları ortaya çıkmaya başladı. Onları derhal sünnet ediyorlardı. Prozelitizm'in ortaya çıkması, yani yabancı-kabile putperestlerin Judaizm'e dönmeleri, göçmenlik döneminin çok karakteristik bir çizgisidir.

Bu dönemde Judaizm'in kendi muhteviyatında, politik ve sosyal hayat şartlarının doğurduğu tamamen yeni çizgiler ortaya çıktı. Birkaç asırdan beri artık yabancıların iktidarı altında bulunan Yahudiler özgürlükten yoksun idiler. Halk defalarca isyana kalkıştı, fakat onlar en iyi ihtimalle sadece geçici başarılar sağlamıştı. (M.Ö. 165 Y. Makkayev ayaklanması) Roma hakimiyeti döneminde kuvvetlenen yabancı boyunduruk, fatihlerin gaddarca bastırdığı daha sık ve inatçı ayaklanmalara sebep oluyordu. Ezenlerden kurtulmak için doğaüstü yardıma inanış, kurtarıcıya, mehdiye, Yahudi halkını yabancı boyunduruğundan kurtarmak için zuhur edecek milli şefe inanış, bu şartlar altında güçleniyordu. Özellikle Roma döneminde genişleyip yaygınlaşan bu Mehdicilik fikriyatı Yahudi dininde tamamen yeni bir çizgi idi. Yahudiler, daha eski zamanlarda gerek kendi hükümdarlarına, gerekse yabancı gerçek hükümdarlara mehdi (pomazannik) adını veriyorlardı. Hıristiyan ideolojisinin doğmasında bu fikriyatın derin etkisi olmuştur.

Başka yeni bir fikriyat daha (gelecek yüzyıl üzerine eshatolojik öğreti) mehdi öğretisi ile sıkıca bağlantılı idi. Daha erken dönemlerde Yahudiler sadece yabancı boyunduruğunun devrilmesini ve özgür bağımsız hükümdarlıklarının yeniden kurulmasını hayal ediyorlardı. Sonraki literatürde (özellikle Talmut'ta) herhangi bir başka dünyada, dini bütün kişilerin hak ettiği mutlu olacakları yer, gelecek çağdaki mutluluk (olam-habba) fikriyatı belirmiştir. Bu dönemde, eski dönemlere tamamen yabancı olan ölülerin dirilmesine, ahiret dünyasına dair bulanık inanışlar ortaya çıkmaktadır. Dünyanın sonu, ölülerin dirilmesi ahiretteki mükâfat ceza gibi bütün bu fikriyatlar muhtemelen Mazdeist öğretinin etkisi altında doğmuştur.

Göçmenlik dönemindeki Yahudi dininde bir başka yeni olay da bir takım mezheplerin ortaya çıkmasıdır. Onlarda Yahudi toplumunun çeşitli sınıflarının çıkarları yansımıştır. Biz bu mezhepleri milat başlangıçlarındaki İosit Flaviy ve diğer kaynakların verdikleri bilgilerden öğreniyoruz.

Ortodoks Kudüs rahipliği ortamında (rahip hanedanlığının kurucusu efsanevi Sadok'un adından) Saddukeylerin mezhebi oluşmuştur. Onlar tapınakla sıkıca bağlantılı ve dinî geleneğe, ayinlere kesinkes uyulması taraftarı idiler. Ahiret dünyasını kabul etmiyorlardı. Tapınağın yıkılmasından sonra Saddukeyler sahneyi terk ettiler. Farisiler mezhebi halk yığınlarına daha yakın duruyordu. Bazı burjuva tarihçile-

ri onları demokratik mezhep ya da parti sayıyordu. Ancak işin aslında ise bu sadece göstermelik, yalancı dindarlıkla ayinsel direktifleri seyirlik uygulamalar ile inançlı halk yağınlarını etkilemeye çalışan demagojiden ibarettir. Bunlar görünüşe göre kanunların yorumlandığı ve dindarların eğitildiği yer olan Sinagoglarla bağlantılı egemen sınıflardan gelme idiler. Saddukeylerden farklı olarak Farisiler ahiret dünyasının olduğunu kabul ediyorlardı. F. Engels Farisileri *"bencil alçaklar"* diye adlandırmıştır. Onlar altmışlı yıllardaki İudey ayaklanması sırasında Roma tarafına geçmişlerdi.

Aşağıdaki halkı (tarımcıları ve zanaatkârları) üçüncü mezhep Essenler (Esseyler) kapsamına alıyordu. Bunlar çileci hayat sürdüren ve ayinleri kabul etmeyen topluluklar idi. Mülkün ortaklığını, tüketici Komünizm'i vaadediyorlardı. Essenler dindarların mükâfatlandırılacakları yere, ahiret hayatına inanıyorlardı.

Essenler mezhebi hakkında son zamanlarda henüz yeterince incelenmemiş Kumran tomarları gibi pek çok yeni materyal ortaya çıktı. Özellikle Essenler cemaatinin hayatını yansıtan ilk tomarlar 1947 yılında açığa çıkmıştır.

Talmut Dönemi

İkinci İudey ayaklanmasının Roma tarafından ezilmesinden sonra (132-135 Y.) Yahudiler Kudüs'ten kesin olarak kovulmuşlar ve Roma İmparatorluğu'nun tüm ülkelerine yayılmışlardı. Aynı zamanda imparatorluğun diğer ahalisi ile onların ilişkileri yeniden değişmeye başlamıştır. İmparatorluğun genel ekonomik gerileyişi ile bağlantılı olarak, özellikle III. yy.dan beri ticaret ve para dolaşımının azalması Yahudilerin çevre ahali ile ekonomik ilişkilerini ve Yahudi tüccarların etkisini zayıflattı. Bu dinî propagandanın azalmasına Yahudilerin eski milli dininin içe kapanıklığının kimi bölümlerinin tekerrürüne yol açtı. Hıristiyanlık artık Judaizm'den ayrıldı. Judaizm'in Helenistik dinle felsefe ile karşılıklı etkileşimi hemen hemen kalmadı.

Yahudilerin dini izolasyonunun yenilenmesi olan bu dönemin esası, Talmut olmuştur. Talmutlar inanç dünyası bilgeliğine ve bayağı gündelik yaşama ait pek çok dinî-hukukî kuralların düsturlarıdır. Talmut III. - V yy.da Babil ve Filistin Yahudileri ortamında oluşturulmuştur. O iki temel kısımdan müteşekkildir: Daha erken olanı Mişna (genişlemesine *"tekrara"* yani kanunun yorumu) daha sonraki

ise Gemera (yorumun yorumudur). Bunların her biri bizzat Galoha'ya (kanunlar ve dini merasim kuralları layihasına) ve Agada'ya (efsaneler, meseller, karmaşık ve karışık hukuki olaylar) dağılmıştır. Mişna eski Yahudi dilinde, Gemera ise o zamanlar Yahudilerin konuşma dili olan Arami dilinde yazılmıştır. Talmut iki paralel basımda muhafaza edilmiştir. Kudüs'teki (Jerusalemi) ve Babil'deki (Bavli). Daha sonra Talmut'a VI. - X. yy.larda çeşitli yorumlar da eklenmiştir.

Talmut Yahudi zenginlerin, tüccarların, köle sahiplerinin ortamında ve onların çıkarlarınca yaratılmıştır. Yahudi topluluğunun içindeki derin sınıfsal çelişkiler onda yansımıştır. Bu kitaplarda, dindarlar ve bilgin, zengin köle sahipleri, Talmut hahamları ve ahalinin sade yığını, Am-Gaarets (toprak halkı), köylüler, zanaatkârlar ve diğerleri kesince birbirine karşıt olarak konmuştur. Talmut'ta Am-Gaarets'e (toprak halkına) aleni küçümseme ifade edilmektedir. Bir de zengin Am-Gaaretsler var idi. Onlar fakirler için ulaşılmaz olan ahiretteki üstün mutluluğu hayırseverlik ve Tora'nın öğrenilmesiyle elde edebilirlerdi. Köleler ise Talmut'ta her türlü dikkatin dışında tutulmuştur. Onlar Yahudi topluluğunun üyeleri sayılmıyordu. Üstelik Yahudi köle sahiplerindeki köleler, olağan olarak yabancı kabilelerdendi. Yahudi dini Hıristiyanlıktan farklı olarak kölelere teselli sunmuyordu.

M.S. ilk yüzyıllardan bu yana Talmut Yahudi topluluğunun sadece dinî değil, hukuksal, toplumsal vs. bütün hayatının temeli olmuştur. Kendi devletleri ve dünyevi iktidarları olmadığından, yabancı kabileler ve yabancı inançtaki ahalinin arasında sağa sola serpilmiş cemaatler halinde yaşadıklarından, onlar kendi cemaat yöneticilerinin, daha sonra Ravvin adını vermeye başladıkları Talmut-hahamlarının tartışma götürmez iktidarı altında bulunuyorlardı. Yahudi müminler hayatta karşılaştıkları her güç durumda ravvinlere müracaat ediyorlardı. Onlar da çözümü salt Talmut'ta araştırmakta idiler. Tüm çetrefilli ve tüm basit sorunları, toplumsal ve özel hayatın tüm yönlerini dinî direktiflerle delillendirme geleneği, dinî uzmanların (ravvinlerin) herşeyde dinlenilmesi, onların sarsılmaz otoritelerinin kabul edilmesi, Yahudilerin yabancı inançtaki ahaliden tecridine daha dâ çok içe kapanıklığa yol açtı. Bu Yahudi topluluğunun zengin üst tabakalarının yararına idi çünkü böylece yoksul Yahudi yığınları tamamen onlara bağımlı hale düşüyorlardı.

Ortaçağda Judaizm, Rasyonalizm ve Mistisizm

Erken Ortaçağ'da Yahudiler eski Roma İmparatorluğu'nun bütün vilayetlerine ve sınır ötelerine dağılıp yerleşmişlerdir. Onlar özellikle İspanya'da (Sefarad Yahudilerinin çekirdeği orada oluştu) daha sonra da Almanya'da çok idiler (Aşkenaz Yahudileri). Arap halifeliği ülkelerinde de pek çok Yahudi var idi. Onlar her yerde ağırlıklı olarak zanaatkârlıkla, ticaretle, tefecilikle yer-yer de tarımcılıkla uğraşıyorlardı. Yahudilerin arasında sınıfsal tabakalaşma derinleştiği ölçüde, Ravvin üst tabakasının, Talmut yorumcularının tahakkümü güçleniyordu. Yoksul yığınların bu tahakküme karşı kendiliğinden protestosu Karaimler ya da Ananitler hareketi biçimini aldı. (Onun başı Anana, ben David'den dolayı.) Karaimler Talmud'u kesin olarak reddediyorlar ve Musa'nın *"saf"* öğretisine dönmeyi talep ediyorlardı. Karaim hareketi Karadeniz kıyısında Hazariye'de (VII. - X. yy.da Judaizm'in devlet dini olduğu yer) daha sonra da Kırım'da yaygınlaşmıştı. Karaimler Litvanya ve Kırım'da şimdi de varlar. Onlar ve mümin Talmudist Yahudileri arasında uzun müzminleşmiş düşmanlıklar var idi. Rusya'da çarlık hükümeti Yahudileri bir sürü ezici sıkıştırmalara uğrattı fakat Karaimlere dokunmadı.

Yahudi ahalinin ezici çoğunluğu, Sinagog topluluğu teşkilatınca (Kagal) bukağılanmış olarak kaldılar ve Ravvinlere itirazsız itaat ediyorlardı. Zenginlerin adamı Ravvinler sadece din sorununda değil dünyevi işlerde de itiraz edilemez yargıç niteliğinde sahneye çıkıyorlardı.

VII. - XII. yy.larda Arap halifeliği topraklarında yurtlanmış olan Yahudi topluluklar sade ekonomilerini sağlamlaştırmadılar, bu ülkelerde serpilerek yüksek kültüre de katıldılar. Oralarda hem Müslümanların arasında hem Yahudilerin arasında özgür düşünce doğdu. Ama bununla birlikte köhneleşmiş Tevrat-Talmut ilahiyatını ekonomik hayatın karmaşık şartlarına, bilimin yüksek seviyesine herhangi bir şekilde uyarlama girişimleri ortaya çıktı. Bu girişimler paralel ikili olarak yürüyordu, Rasyonalizm ve Mistisizm.

Yahudi ilahiyatçıları arasındaki rasyonalistlerden en mümtazı Mısır'da yaşamış olan Maymonid idi. (1135-1204). O çok sayıdaki yazılarında dini, çağdaş bilim ve felsefe ile uzlaştırmaya çabalamıştır. O Aristo'nun felsefesinden yana olmuş Müslüman rasyonalistlerin (Mutezilelerin) öğretisinden çoğunu kabullenmiş, Tevrat'ta baştan aşağı

dolu olan çeşitli *"mucizeleri"* ve gerçekdışı uydurmaları rasyonelce ya da mecazi imalarla yorumlamaya çalışmıştır. Maymonid Judaist dini sayısız karmaşık direktiflerden kurtarmaya özenerek, onun 13 ana savını öne çıkarmış ve tanrının varlığı üzerine bir takım *"bilimsel"* kanıtlar formüle etmiştir. Ravvinler bu özgün düşünceliliğe yan yan bakmışlar, Maymonid'in ölümünden sonra ise mezarına *"Musa Maymon'un oğlu lanetli zındık"* yazmışlardır.

Diğer Judaist ilahiyatçıları da içinde bulundukları çelişkilerden çıkışı, başka yerde, saf Mistisizm'e gidişte görüyorlardı. Müslüman Mistisizm'in etkisi altında gelişen Neonplatoiklerin öğretisine kadar giden Kabbalist akım böyle doğdu ve özellikle İspanya'da güçlendi. Yahudicedeki Kabbala kabul ya da gelenek anlamındadır. Başlıca Kabbalist eser Zogar (Parıltı) XIII. yy.da ortaya çıkmıştır. Bu ve diğer Kabbalist eserlerin özü, her türlü sıfattan mahrum sonsuz ve belirsiz varlık olarak tanrı hakkındaki Panteist tasavvurlardan ibarettir.

İnsan sadece isimlerin, ismi teşkil eden harflerin ve bu harflere denk düşen rakamların esrarengiz anlamından tanrıyı kavramaya yaklaşabilir. Kabalistler çeşitli sayıların kombine edilmesiyle büyü formülleri ile vb. uğraşıyorlar ve onlar dünyada şerrin olmadığını öğretiyorlardı. Onlara göre şer, iyiliğin yanı, tanrının sadece dış kabuğudur. Bu sosyal adaletsizlikleri haklı kılmanın kendine özgü tarzı idi. Kabbalistler ruhun taşındığına inanıyorlardı. Günahkâr ölünün ruhu herhangi bir diğer insan ya da hayvan vücudunda yeniden doğmaktadır. O günahlarından arınıncaya kadar böyle devam edecek ancak ondan sonra ruh temiz ruhların hükümdarlığına yükselecektir. Kabbalistler temiz olmayan ruhlara da inanıyorlar ve onları çeşitli şarlatanca usullerle hastalardan kovuyorlardı.

Kapitalizm Dönemi. Hasidizm ve Gaskala

Avrupa Yahudilerinin arasında burjuva kültürünün yükseldiği dönemde, Yahudi ahali arasında bir kere daha sosyal çelişkileri yansıtan yeni fikrî akım belirdi. Dar fanatik Ravvin dindarlığından, yığınların sağır-sessiz hoşnutsuzluğunu ifade eden mistik ve rasyonel akımlar yeniden canlandı ve Mistisizm, Hasidizm biçimini aldı.

Hasid (Sofu) terimi Yahudilerde Ortaçağ'da da var idi. Ancak şekillenmiş Hasid hareketi sadece XVIII. yy. ortalarında Yahudi yoksullarının, özellikle hukuki mahrumiyetlerinin ve ihtiyaçlarının ağır oldu-

ğu yerde, Güneybatı Rusya'da doğmuştur. Hasidizm'in temellerinin atıcısı olan İzrail Beşt (onun hayatı hakkında az şey bilinmektedir.) Ravvin alimliğine ve çok sayıdaki törensel kurala gerek olmadığını, duacıl vecd halinde ulaşılan tanrıyla aracısız konuşmaya kendini vermek gerektiğini vaaz ediyordu. Fakat Hasidlerin öğretisine göre tanrıyla ikili ilişki kurmaya her kişi değil, ancak üstün nitelikli özel sofu evliyalar (tsadikler) ulaşabilirdi. Hasidlerin ortamında, aslında sırf şarlatanlardan ibaret olan, inananları utanmazca soyup soğana çeviren, karşılığında onlara *"kendi rızasını"* veren tamamen ırsi tsadikler gibi *"kutsal insanların"* hanedanlıkları ortaya çıktı. Zamanla Hasidler ve Ravvinistler (Misnagid) arasında düşmanlık ortaya çıktı. Ancak sonraları o gittikçe azalarak yumuşadı. Şimdi ise Hassidler ve Ravvinistler arasındaki ilişki barışçıldır.

Yahudiler arasında yeni dönemdeki rasyonalist hareket (özellikle Almanya'da) dinî yasakları yumuşatmaya ve zayıflatmaya çalışan, (Moisey Mendelson, 1729-1786. ve onun izleyicileri) esasen dini gelenekle kopuşmuş olan rasyonalist hareket *"aydınlanma"* (Gaskala) biçimini aldı. Gaskala hareketi sonradan millî Yahudi devletin Filistin'de yenilenmesi vaazıyla, sırf gerici burjuva-milliyetçi Siyonizm olarak yeniden doğdu. (Gertsl T. Yahudi Devlet 1896)

Ravvinat

Yahudilerin muazzam çoğunluğu, özellikle Yahudi yoksulları, zanaatkârlar, küçük tüccarlar, işçilerin bir kısmı, eskiden olduğu gibi Ravvin-Talmudistlerinin ruhani köleliğinde bulunuyorlardı. Talmut ruhu sinagog topluluklarında egemenliğini sürdürdü. Dindar Yahudilerin gündelik hayatlarının tüm yönlerini ilgilendiren direktif ve yasaklar en küçük ayrıntısına kadar Talmut'ta işlenmiştir. Böylesi 613 direktif ve yasak sayılmaktadır. Çok geniş Talmut kurallarını anlamak kolay olsun diye daha XVI. Yy.da kendi türünde Talmut'a başvuru özet niteliğinde dini ayinsel kuralların dergisi -Şulhan-Aruh- dinci Yahudilere başucu kitabı olarak hizmet edeceği düşünülerek derlenmişti. Dünyada başka hiç bir din böyle ufak tefek direktiflerle dolu değildir. Bunda Judaizm'in kemikleşmişliği ve aşırı arkaikliği etkili olmuştur.

Ancak dinî törensel direktiflerin pek çoğu çağdaş hayat şartlarında tatbik edilemez oluşundan, onları her nasıl gerekiyorsa öyle yorumlama ya da bu direktifleri sırf görmezden gelme ihtiyacı ortaya çıkmıştır.

Bunu da Ravvinler yapıyordu. Hayattaki her durum karşısında nasıl davranılacağına, kanunu uyguluyormuş gibi yaparak nasıl atlatılacağına dair Ravvin emir gücünde öğüt verebilirdi. Ravvin bunu mükâfat uğruna ve genellikle de topluluğun zengin kısmının çıkarına uygun olarak yapıyordu. Ravvinler ruhanî mahkemeyi de yönetmekte idiler. Ve her inançlı Yahudi her tür tartışmada resmi değil özellikle bu mahkemeye başvurmak zorunda idi.

Fakat Ravvin (Hıristiyan ve Budist rahiplerden farklı olarak) tam anlamıyla ruhanî kişilik değildir. O bu anlamda hiçbir aleni görev sahibi de değildir. O sırf özel kişiliktir. Yine de bilgin olarak, direktiflerin erbabı olarak muazzam otorite sahibidir.

Sinagog topluluklarında uygulanan hayır işleri sistemi, inançlı yığınları itaatkâr tutmanın önemli aracı idi. Kardeşlikler (hayatın çeşitli olaylarına karşı yardımlaşma toplulukları) bulunuyordu. Hayırseverlik faaliyetleri yoksulları Kagal teşkilatına bağlıyordu.

Ravvinler, Yahudi burjuvazinin çıkarlarına hizmet ederek, aynı zamanda yaşadıkları ülkelerdeki egemen sınıfların çıkarlarının bekçiliğini de yapıyorlardı. Mesela Çarlık Rusyası'nda özel idari yetkileri olan *"mali ravvin"* görevi düzenlenmişti.

Ayinler ve Yasaklar. Bayramlar

İnançlı Yahudilerin bütün hayatları dini ayinlere, direktiflere ve yasaklara tabidir. Onlar yiyeceğe, giyinmeye, tuvalete, günün programlanmasına, dualara, bayramlara ilişkin idiler. Ve neyi ne zaman yapmanın mümkün ve neyi ne zaman yapmanın olmazlığını göstermektedirler. Bu direktiflerden biri de doğumun 8. gününde yeni doğma Yahudi çocuğun sünnet edilmesi üzerinedir. İnançlı Yahudi'nin her adımına duanın eşlik etmesi gerekir. Haklarında konuşulan çok sayıdaki yemek yasakları ve kurallar günümüze kadar korunmuştur. Bu nedenle Yahudi nüfusun bulunduğu şehirlerde genellikle koşernoye (yenilmesi caiz) etin temini için hayvanları düzenlenmiş kurallarla kesmesini bilen uzman kişiler (Şoyhet) vardır. Böylesi etler özel et tezgâhlarında satılmaktadır ve her türlü başka et mundardır. Giyinme de ayrı özel kurallara bağlıdır. Erkek elbisesi cepler belin aşağısında, tek tip kumaştan uzunca dikilmelidir. Baş daima hatta uykuda bile örtük olmalıdır. Dindar Yahudilerin sakal ve şakaklarında uzun peysler bırakması, dua zamanında elbisenin üstüne özel merasim örtüsü tales

(talet) giyinmesi gerekiyor vs. Yıkanma ile ilgili ise özellikle kadınlar için çok sayıda direktif vardır. Yıkanma akarsu olmayan özel ayin havuzlarında mikva da gerçekleşmelidir.

Cumartesi Bayramı'na uyulması da özel direktife tabidir. Bu günde sadece herhangi bir iş yapmak yasak değil, yemek hazırlamak, ateş yakmak, elde herhangi bir şey taşımak ve paraya dokunmak da vb. yasaktır.

Kökenleri hakkında konuştuğumuz yıllık bayramlardan Paskalya (eski Yahudi takvimine göre 14 Nisan'da), Şabuat (Paskalya'dan sonraki 50. gün eski Hasat Bayramı), Roşhaşana (Sonbaharda tişri ayının 7. günündeki Yeni Yıl), Iom-kipar (yeni yıldan sonraki 10. gün Bağışlama Günü), Sukkat (dinî merasim gereği özel kulübelerde (kuşalarda) yaşamanın talep edildiği zaman, yedi günlük Sonbahar Bayramı), Purim (Elfir ve Mardohey'in Bibliya tarihinin anısına Bahar Bayramı) vd. bugüne kadar uygulanagelmektedir.

Eğitimin ve öğretimin dinî sistemle olması yüzünden, Yahudi topluluklarının hayatına dinin etkisi özellikle derindir. Beş-altı yaşlı çocuklar özel okullarda (eşibat, heder) eğitiliyorlardı. Öğretimin özü istisnai olarak dinî ve sırf mekanikseldir. Dinî literatürü çok okuyan, fakat başka hiçbir bilgisi olmayan insanların öğretmen (melamed) olarak görev aldığı bu eğitim sisteminde, çocuklar Tevrat ve Talmut'un metinlerini ezberlemeye zorlanıyorlardı.

Yahudi dini sadece sınıfsal tahakkümü haklı gösterip kutsallaştırmıyor, cinsî eşitsizliği de kuvvetlendiriyor. Judaizm kadınları ailede ve toplumda tabii duruma itmekte, Talmut kadına bir sürü küçültücü sınırlamalar getirmektedir. Bu inanışa göre, kadın mahkemede tanık olamaz ve örtünmeden sokağa çıkamaz. Talmut'a göre kadın kocasının uysal kölesidir. Her inançlı Yahudi hergün tanrıya onu kadın yaratmadığı için şükranlarını sunan dualar etmekte, kadınlar ise dualarında kocasına itaatkar yarattığı için tanrıya şükranlarını sunmaktadır.

Modernizm. İsrail Devleti

En son zamanlarda XIX. yy. başından beri Yahudi dininin çağdaş sosyal ekonomik düzene ve kültüre uymayan açık net yönlerini yumuşatarak modernize etme çabaları yapılanmaya başladı ve şimdi de yapılanmaktadır. Bugün artık bir sürü *"kültürlü"* din savunucuları Tevrat hikayelerini mecazen yorumluyor, Talmut direktiflerinin gereksizliğini

ilan ediyorlar. Sinagoglarda tanrıya hizmet modernize edilmektedir. (Mahalli canlı dilde vaaz, müzik v.b.) Diğer yandan yoksullara özen diye sosyal demagoji vaaz edilmektedir. Liberaller ve Ortodoks Judaizmciler arasındaki mücadele alevlenmiştir. Judaizm'i tümden reforme etme çabalarına rağmen tüm ülkelerdeki Yahudi nüfusun gittikçe daha geniş yığınları önüne geçilemez tarzda dinden ayrılmakta Sinagoglardan kopmaktadırlar.

Günümüzde, İsrail Devleti'nde söz sahibi olan burjuva gerici hükümet, Ortodoks Judaizm'i yeniden doğurmaya çabalamakta ve o devlet dini sayılmaktadır. Yasamada, mahkemede Tevrat-Talmut prensipleri egemendir. Yahudilerin, Yahudi olmayanlarla evlilikleri gerçek sayılmamaktadır. Okullardaki eğitim ve öğretim dinidir. İsrail Komünist partisinin yönettiği ahalinin ilerici tabakaları bu politikaya karşı dinin devletten ayrılmasına ve vicdan hürriyetini elde etmeye çalışarak mücadele etmektedirler.

BÖLÜM 20

ESKİ GREKLERİN DİNİ

Eski Grek dini, Hıristiyan olmayan diğer dinlerden çok daha önce bilimsel ilgi nesnesi oldu ise de onun hakkında kökleşmiş bazı tasavvurlar ya önemli derecede tek yanlılar ya da sadece yanılgıdırlar.

Mesela Grek dinini şimdiye kadar Hegel'in deyimlendirdiği gibi hala *"güzelliğin dini"* saymaları seyrek değildir. Eski Greklerin dinini böyle idealize etmek, esas olarak Homeros'un şiirleri ve klasik tanrı heykel ve tapınakları ile aşırı derecede tek yönlü tanışmadan temellenmiştir. Gerçekte ise yanlışlık burada orta yerdedir. Homeros Destanı şüphesiz ki yüksek sanatsal yapıttır. Fakat o Greklerin, hatta aynı dönemdeki, (bu destanın ortaya çıktığı zamanki) dinlerine dair bile, sadece zayıf ve tek taraflı bilgi vermektedir. Homeros'un tanrılara karşı davranışının hiç de hürmetkârca olmayışı antik dönemin Greklerinin kendilerinde büyük şüphelere yol açmıştır. Grek heykeltıraşlığı ve mimarisinin klasik eserlerine (tanrı tapınakları ve heykellerine) gelince, onlar gerçekten de güzelliğin ve sanatsal ahengin taklit edilemez örnekleridir. Ancak onlar Grek halkının dini inançlarından daha çok, klasik Greklerin tasvir sanatının yüksek gelişimini karakterize etmektedir. Mesela Mihalenje, Rafealy, Titsia'nın Hıristiyan dininin karakteri üzerine büyük eserleri gibi, (diğer dönemden şayet kıyaslama için alınırsa) Fidiy, Skopas, Proksitely'nin heykelleri, İktin, Kalkirat'ın tapınakları ve diğer yapıtlar özü bakımından Grek dini hakkında aynı şekilde az tasavvur vermektedir.

Grek dinini anlamadaki diğer sınırlılığı, ona çoğu kere sırf mitolojik taraftan bakılması teşkil etmektedir. Grek mitolojisinin zen-

ginliği, renkliliği, çok yönlülüğü doğru, fakat Grek dinin en karakteristik yönü mitolojide görünse de, tüm dini ona indirgemek büyük yanlıştır. Bu dinin ayinsel tarafı ve ona denk sosyal biçimlenişi, politik önemi, sınıfsal rolü de eski Grek dinini öğrenmenin daha az önemli ve ilginç yönleri değildir.

Grek dinine ilişkin olarak üçüncü temel inançta, ona sadece ön Hint-Avrupa varsayımsal dinin devamı ve gelişimi olarak bakma eğiliminde görünmektedir. Gerçekte mitolojik okulun kurucuları (Yokoba Grimma, Maks Mulher vd.)'den gelen bu görüşün, literatürdeki destekleyicileri artık çok azdır. Otto Karn daha XX. yy.ın başlangıcında, Grek dininin *"ön indogerman"* tapıncın kalıntısı olduğu fikrinin reddedilmesi gerektiğine tamamen doğru olarak işaret etmiştir. Kern; Karşılaştırmalı mitolojinin sabun köpüğü dağıldı gitti, Helen tanrıları, Hellededo yaratıldılar ve onları sadece Hellededo da anlamak mümkündür diyordu.

Grek diniyle ilgili dördüncü yanlış görüşte, bu dinin Roma diniyle sık sık karıştırılması teşkil etmektedir. Romalılar çoktan beri Greklerle temasta olduklarından, onların tanrılarını kendilerininki ile yakınlaştırmaya çalışmışlardır. Ki o zamandan bu yana *"greko-roma"* tanrıları hakkında konuşmak ya da Grek tanrılarını Latin isimlerle adlandırmak alışkanlık halini almıştır. Aslında ise antik Greklerin ve Romalıların dini birbirinden tamamen ayrılmaktadırlar.

Kaynaklar

Eski Grek dinini öğrenme kaynakları olağanüstü zengindir. İyi incelenmiş arkeolojik eserler pek çoktur. Bunlar arasında antik tapınakların kalıntıları ve tanrıların heykellerinin çoğu bugüne kadar korunmuştur. Burada; çok sayıda tanrı, mitolojik sahne ile süslenmiş *"vazo ressamlığı"*, kilden yapılma kaplar ve literatür eserlerinden sadece başlıcalarını anmak yeterlidir.

Bu eserlerden en önemlilerinin *"Homeros destanları"* ile *"İlyada"* ve *"Odessea"* olduğu söylenebilir. M.Ö. yaklaşık IX. - VII. yy.da İyon lehçesinde derlenmiş olan *"İlyada"* ve *"Odessea"*, (bunların yazarına dair sorun çözümlenmemiştir) ve kararlaştırıla-

rak ifadelendirilen *"Homeros marşları"*da bunlardandır. (Bunların bir kısmı aynı döneme, bir kısmı da daha sonraki döneme aittir.)

Aynı zamanda, Beotik şair (M.Ö. VIII. – VII. yy.) Gesiod'un şiirleri *"Emekler ve günler"* ve *"Teogoniya"*; M.Ö. VII. - VI. yy.ın lirik şairleri olan Alkman, Stesihor, İvik, Pindar ve diğerlerinin eserleri; Atinalı büyük trajedi yazarları (V. yy.) Eshil, Sofakl, Evripid'in yapıtları da bu kapsamda büyük ilgi çekmektedir.

M.Ö. V. - IV. yy.daki tarih, coğrafya ve felsefî literatür de oldukça zengindir: Herodot, Fukidid, Ksenofant, Platoon, Aristo v.d.

Helenistik dönemi yazarları ve şairleriyle (Apolloniy, Rodos, Feokrit vd.) keza Roma dönemi yazarlarının eserleri de kaynaklar arasına konmaktadır. Sonunculardan özellikle M.S. II. yy.daki yazarlar Plutarh'ın *"Hayat Tasviri"* ve Pavsaniy'in *"Elleda'nın tasvirleri"* tapınç yerleri ve ayinler hakkında ayrıntılı bilgiler verir. Lukian'ın dinsel mitlerin hiciv tasvirleri de pek çok şey vermektedir.

En Eski Devre. Ege Dönemi Dini

Greklerin diniyle ilgili bütün sorulardan, şimdi de en zor ve en az aydınlık olanı Grek dininin en eski basamağı ve onun tarihsel köklerine dair sorudur. Varsayım olarak genel Hindo-Avrupa dönemine kadar giden bu dinin unsurlarının, gerçekte ise çok kıt olduğu anlaşıldı. Onlar belki de, etimolojik olarak diğer Hindo-Avrupa tanrılarının isimlerine yakın çokta fazla olmayan bazı tanrıların isimlerine indirgenebilir: Mesela Zeus (Sanskritçe Dyaus), Romalı Jupiter (German Tiu) ve Uranas (Sanskritçe Varuna). Bu etimolojik sıralamalardan fazla derlenemez.

Diğer yandan XX. yy.ın en başındaki (Arthur Evans ve diğerlerinin) eski Ege kültürünün keşfinden sonraki on yıllarda, Greklerin dinlerinin öncüllerinin (ya da atalarının) M.Ö. III. – II. bin yıllar kültürünün, Ege ya da krito-miken kültürü taşıyıcılarının inançlarıyla bağlantıları hakkındaki soru gündeme çıktı. Ancak bu soru en son zamanlara kadar tamamen aydınlanmamış olarak kaldı. Kritomiken yazısı çözümlenmedikçe, Egeliler ve onların toplumsal düzeni-dinleri hakkındaki bilgiler bölük pörçük olacaktır. Onlar sade-

ce maddî ve tasvirî malzemeden herhangi birinde, fresklerde, heykellerde vb. temellenmiştir. Bu malzeme ise Evans'ın başarılı ifadesine göre *"metinsiz tabloların atlası"* gibidir. Krito-miken kültürü taşıyıcıları, Grekler arasındaki etnik bağ ve tarihsel öncelik sorunu aydınlık değildir. Hâlâ da kısmen karanlıkta bulunmaktadır. Yabancı fatihler olarak, sonrakiler öncekilerin yerini mi aldılar ya da onlar herhangi bir ölçüde Egelilerin torunları mı idiler, en son Helen kültürü Krito-miken kültürünün hangi kısmını kendinde özümledi bu bilinememektedir.

Ortaya çıkan sorular, Greklerin efsanevi öncülleri Pelasgahlar ve Lelegahlara dair soru ile karıştığından daha da çok karmaşıklaşmıştır. Son zamanlarda Grekçeyi etkilemiş olan Pelasgah dilinin kalıntılarının incelenmesi için dilbilimciler çok şey yaptılarsa da Ege kültürünü Pelasgahlar mı yarattılar, Kirit hiyeroglif yazısını ve *"çizgi yazı A'yı"* onlar mı ya da başka bir halk mı kullandı gibi sorular yine de aydınlanmamıştır. Bu nedenle Grek dinindeki Pelasgah tabakası hakkındaki sorun D. Harrison, M. Nilson, B. Ditrich ve İngiliz Marksist tarihçi G. Tomson'un yeni ilginç incelemelerine rağmen fazlasıyla karanlıkta kalmıştır.

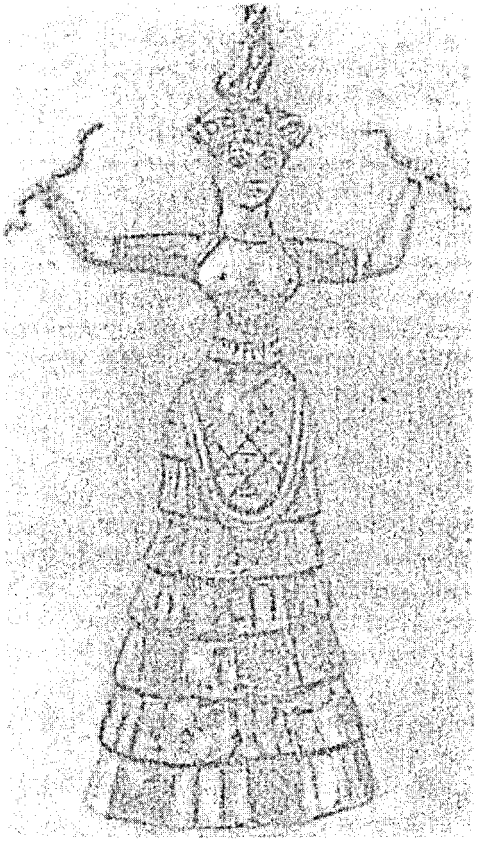
Ancak son yıllarda bilim bu alanda büyük başarılar elde etti. Genç İngiliz bilgin Ventris 1953 yılında Krit *"yazısı B'yi"* çözümlemeyi, *"(A yazısı"* şimdi de çözümlenmemiş olarak duruyor) Miken ve Pilosa, Knosa yazıtlarından bir takımını okumayı başardı. Sovyet bilgin S.Y.Lurye bu metinleri incelemeye devam etti ve derinleştirdi. Yazıtların Grek dilinin arkaik Ahey lehçesinde yazıldığı, dolayısıyla da Ege kültürünün taşıyıcılarının, hiç değilse onun son fazında Grek kabileleri olduğu anlaşıldı.

Krito-miken döneminin dini hakkında bilinenlerle tanışalım.

İkili ay balta, dini tapınç nesneleri arasında tehdit tanrısı olduğu varsayılan ayrı özel bir fetiş midir yoksa herhangi bir ilahın sembolü müdür? Bu her neyse, en belirgin yeri almıştır. Ölçüleri son derece büyük ya da son derece küçük olan ve alet olarak kullanılan bu ikili ay baltaların tasvirleri olan ikili ay baltalardan pek çok bulunmuştur. İkili ay baltaya tapıncın, Egelileri Küçük Asya halkları ile bağladığı anlaşılmaktadır. Hettlerin yaşadığı yerdeki tanrı Teyşuba'nın sıfatı da ikili baltadır. Kariylilerin dilinde *"Labris"*

kelimesi ikili ay balta anlamında idi. Kariy'de daha sonra Zeus Labrandey'e ihtiram gösterdiler. Grekçedeki "Labirent"in (Krit hükümdarının sarayının adı) *"ikili baltanın evi"* diye anlaşılması da belki buradandır.

Egelilerin ikili kalkana da ihtiram göstermiş olmaları mümkündür. Böylesi kalkan tasvirlerine (daraltılmış yeri ile sekiz rakamı biçimindeki) Krit buluntuları arasında karşılaşılmıştır.

Tanrıça yılanlarla. Fil kemiğinden ve altından heykelcik. (Knos, M.Ö. II. bin yıl ortası)

Bu arada hayvanlara tapıncın olduğuna da şüphe yoktur. Onlardan en önde geleni öküz idi. Sık sık karşılaşılan öküz tasvirleri, öküz savaşları sahneleri, bir mühürdeki insan gövdeli ve bacaklı öküz bunlara örnektir. Fakat hayvan tırnaklı, kuyruklu, dana başlı Ulubeyi temsil eden dikkate değer tasvir bu konuda daha açık konuşmaktadır. Ucube karşısında sarkık elleriyle erkek tasvir edilmiştir. Bu sahne ister istemez Krit *"Labirentinde"* yaşayan insansı öküz Minotavr hakkındaki Grek masallarını hatırlatmaktadır. Yılana tapınç hakkında onların çok sayıdaki tasvirleri, özellikle de ellerindeki yılanlarla kadın figürleri tanıklık etmektedir. Ola ki yılan tanrıçanın ya da kutsal yılanın hizmetkârı rahibenin heykelcikleridir. Kuşlara mesela güvercinlere de ihtiram gösterme varolmuş olabilir. Gerbcil stilde hayvan tasvirleri ile de karşılaşılmaktadır. Merkezî figürün yanında simetrik olarak duran iki hayvan. Ege Zoolatrisinin totemik kökenli olması kuvvetle muhtemeldir.

Görünüşe göre başlıcaları kadın olan, insan biçimli ilahlar da var idi. Tapınç tasvirlerinde kadın figürler pek çoktur. Mesela pençeleri yukarı kalkık köpeğin karşısında, yukarı kalkık elleriyle duran kadın tasviri dikkate değerdir. Yakın zamanlarda okunmuş olan Minoy yazıtlarındaki bazı isimler, klasik Yunan tanrılarının adlarını hatırlatmaktadır: Artemis, Poseydon, Germes, Gena, Zeus, Gestiya ve diğerleri. Ancak isimlerin benzerliği bazen şüphelidir.

Güneş ve Ay tapıncına, tekerlek tasvirleri gibi imalar da bulunmaktadır. Görünüşe göre kayalara ve kutsal ağaçlara tapınçta mevcut idi. Kısmen defin yeri, kısmen de ayinlerin uygulandığı yerler olarak mağaralar herhangi bir çeşit dini tasavvurlarla bağlantılı idi. Özel bir mabet açığa çıkarılmamıştır. Bundan anlaşılmaktadır ki ayinler mağaralardan başka açık havada da icra edilmiş olmalıdır. Rahiplerin daha ziyade de rahibelerin olduğu anlaşılmaktadır.

Krito-miken kültürün taşıyıcılarının dinlerine dair bilgiler pek kıttır. Bu dinin biçimi ve karakteri hakkında bunlardan sonuç çıkarmak çok zordur.

Biz şimdi Krito-miken kültürünün taşıyıcılarının hiç değilse son dönemdekilerin Grekler-aheyliler olduğunu biliyorsak da onların klasik dönem Grekleri ile hangi tarihsel ilişkilere sahip oldukları bizim için pek aydınlık değildir. Önce aynı Grek İyan kabilelerinin,

sonra da kültürel gelişimin çok daha aşağı seviyesinde olan Doriy kabilelerinin istila yeri olduğu anlaşılmaktadır. Miken kültürü yıkılıp gitmiştir.

Bu nedenle Krito-miken dinini Grek dininin basbayağı erken dönemi saymak asla mümkün değildir. Sonuncusu herbiri farklı tarihsel kökeni olan parçaların oluşturduğu gayet karmaşık bütünü temsil etmektedir. Ancak hiç bir şüpheye yer yok ki kalıntı ve biçimleri değişmiş şekilde de olsa Krito-miken dininin bir takım unsurları klasik dönem Greklerinin inançlarında ve ayinlerinde korunmuştur. Onda böylesi pek çok sayıda kalıntıların varlığını İsviçreli araştırmacı Martin Nilson ve İngiliz tarihçi George Tomson inandırıcı tarzda göstermiştir.

Tarihsel Gelişim Üzerine Soru

Greklerin dininin nisbeten büyük zaman süresini kucaklayan, (hatta Krito-miken dönemini saymayarak) M.Ö. I. bin yıldan başlayarak M.S. IV. yy.da Hıristiyanlığın zaferine kadar olan hemen hemen 1500 yılı inceleme olasıdır. Buna rağmen bu muazzam zaman zarfındaki dinin tarihsel gelişimini izleme olanağı yoktur. Doğal olarak geriye varsayımlar kalıyor ki mesela; Homeros'un şiirleri (M.Ö. IX. - VII. yy.) erken dönemi, *"Ellada'nın Tasvirleri"* Pavsaniya ise (M.S. II. yy.) Greklerin dininin gelişiminde son dönemi yansıtmaktadır. Ancak kaynakların daha dikkatle incelenmesi büyük çekinceler koymadan bu varsayımı kabul etmeye izin vermiyor. Homeros Destanı gerçekten arkaik unsurların yanısıra yeterince karmaşık ve biçimi değiştirilmiş tasavvurları da kapsamaktadır. Diğer yandan Pavsaniya Plutrah, Lukanin ve diğer sonraki yazarlarda biz çoğu zaman inançların ve ayinlerin derin arkaik biçimlerinin yansımalarını bulmaktayız. Bu nedenle Greklerin dininin gelişim aşamalarını izlemeye girişirken, biz sadece kaynakların kronolojik mantıkla gidişine yaslanamayız ve daha karmaşık usulleri kullanmaya mecburuz.

Totemizmin İzleri

Eski Grek dininde totemizm benzeri inançların derin ilkel biçi-

minin zayıf da olsa gene de farkedilir izleri korunmuştur. Bu konuda şüphe götürür verileri bir yana bırakarak, Greklerin ayinleri ve mitolojilerindeki sırf açık seçik totemizm kalıntılarını anmak yeterlidir. Mirmidonyan kabilesinin karıncalardan kökenli olduğuna dair mit, parlak örneklerden biridir. (Mit kendi adının totemik etimolojisince sağlamlaştırılmıştır. Diğer örnek, Atina'nın kurucusu yılan ayaklı kikrop hakkındaki mittir. Yer kadınla birleşmek için kah öküz, kah kuğu, kah altın yağmur görünüşünde olan Zeus hakkındaki miti totemik inançların uzak yankısı saymak mümkündür. Ki bu kadının totemden gebe kalışının meşhur totemik gerekçesidir. Kendi hayvansal kökeninin izlerini ya da herhangi bir hayvan ve aynı zamanda belirli bir yöre ile bağlantısını korumuş fakat insan biçimli pek çok tanrı örnekleri zayıf da olsa totemizmin belli belirsiz hatırlanışı olabilir. Mesela Apollon (Kurt Artemida) dişi ayı ya da geyik, Germes-koyun, Gera İnek ya da keçi ve diğerleri. Nihayet şu ya da bu hayvan cinsi üzerine yerel tabular aynı noktayla ilişkilendirilebilinir. Lokonik'deki Poseydonov Gölü'ndeki balıklar, Tegci yakınlarındaki dağlardan birindeki kaplumbağalar.

Av Tapıncının İzleri

Bu dinde eski avcı tapıncının kalıntıları da korunmuştur. Daha M.S. II. yy.da Artemis Lafriy'in şerefine, Ahey Patralar'da her yıl düzenlenmekte olan bayram töreni parlak örneklerden biridir. Bayramın birinci günü rahibe geyiklerin koşulu olduğu arabada geçit töreni gerçekleştiriliyor, ikinci gün devasa kurban sunmalar düzenleniyordu. Canlı yırtıcı vahşi hayvanları, geyikleri, dağ keçilerini, yaban domuzlarını, ayıları ve kurtları keza evcil hayvanları ve kuşları kurban sunulan yere, mihraba bol bol atıyorlar, aynı yere ağaç meyvelerini da koyuyorlar ve hepsini yakıyorlardı. Barbarca, gaddarca bütün bu ayin tablosu, antik Yunanlıların *"güzellik dini"* hakkındaki geleneksel tasavvurlarla kötü örtüşmekte ve avcı kurban sunma ziyafetlerini hatırlatmaktadır.

Hava büyü ayinleri en eski zanaatkârlık tapınçları ile bağlantılı idi. Böylesi ayinlerin başlangıçtaki saf büyüsel karakteri, bu ayinlerin artık kendilerine havale edilmeye başlanan tanrı örnekleri ile gölgelendiği de bir gerçektir. Fakat o gene de yeterince açık ve net

görünmektedir. Pavsaniy'de daha onun zamanında icra edilen böylesi ayinlerin çok ilginç tasvirlerini de bulmak mümkündür. Mesela Mefenah (Karinfika) kentinde yakıcı Libya rüzgarını kovmak için yaptıkları ayin şöyle idi; İki tane adam beyaz bir horoz alıp ortasından bölüyorlar, ellerindeki bu yarımlarla üzüm bağının etrafında çeşitli taraflara koşuyorlar ve sonunda koşmaya başladıkları aynı yerde horozun iki parçasını da toprağa gömüyorlardı. Sikion'a yakın bir yerlerde rüzgarların *"nefesini yumuşatmak için"*de ayin icra edilmekteydi. Rüzgarlara kurban sunulan yerde dört çukurun üzerinde *"Medey sihir sözü"* geceleyin okunuyordu. Yağmur çağırma ayinleri daha da yaygın icra edilmekteydi. Likosur (Arkadiya) civarında kuraklık durumunda Likey Zeus'un rahminde yükselen buhardan bulut oluşup yağmurun yağacağını umut ederek suya meşe dalını atıyorlar, bu esnada tabi ki dua ediyorlar ve Zeus'a kurban sunuyorlardı. Fakat ayinin başlangıçtaki büyüsel çekirdeği net görünür kalmıştır. İçinde bulunulan doğal ortamda, çok sayıdaki küçük ruhlara inanışta Grek dininin bu en eski tabakasına aittir. Su ve orman perileri (nayad, driad) dağların sahibi ruhlar v.b.

Zarar Verici ve Tedavi Büyüleri

Çok çok eskilere giden zarar verici büyüye inanış da Greklerde korunmuştur. Bu tip büyünün yeraltı dünyasının karanlık tanrılarına dair tasavvurlarla bağlantılı olması tamamen anlaşılır bir şeydir. Bunlardan tehditkâr Gegata en başka durmakta idi. Diğer Htonik (dünyevî) ilahların adlarıyla olduğu gibi, onun adıyla da mahvetmek istedikleri insana büyü sözleri gönderiyorlardı. Lanetlemeler ve beddualar uğursuz ayinlere eşlik ediyordu. Grek mitolojisinin erkek ve kadın büyücüleri hemen hemen hiç bilmemesi karakteristiktir. Kirka ve Medea örneklerinin diğer halklardan alınıp benimsendiği varsayılmaktadır. Ama buna karşılık hekimlik sanatı alanında dinî büyüsel inançlar uzun süre büyük önemini korumuştur. Hatta rasyonel tıbbî başarılar döneminde dahi (Hipokrat ve diğerleri) genel olarak iyileştirici tanrılara tapınçlarla bağdaşmış tedavi edici üfürük ayinleri devam etmiştir. Sadece Asklepiy ve onun oğlu Mohaon değil, Apollon, Dionis, Demetra, Herakl, Amfiaray, Pan ve pekçok yöresel ilahlar, şifalı kaynakların perileriyle birlikte,

Anigrida'nın, İomda'nın ve diğerlerinin perileri de iyileştirici tanrı niteliğinde sahneye çıkmaktadırlar. (Pavsaniy Elledan'ın tasvirleri kitabı Beşinci kitap V. bölüm, Onbirinci kitap VI. Bölüm, Yirmiikinci kitap VII. bölüm ve diğerleri). Fakat bütün bu örnekleri, hatta tedavi edici büyü pratiğinin timsalleri olan Asklepiy'i dahi şifa verici tanrı sanmak mümkün değildir. Çoğu hallerde bizim karşımızdakiler, tapınçlarına bu tip pratiğin de karıştığı, mahalli koruyucu ilahlar ve onların doğaüstü hekimcil vasıfları kendine edinmiş örnekleridir.

Gizli Birliklerin İzleri

Kökü gizli erkek birliklerine kadar giden erkeklerin tapınç artıkları da aynı şekilde dinin derin arkaik kalıntılarına aittir. Erkeklerin bu ayinleri, yer yer paraleli kadın ayinleri ile iç içe geçmiştir. Mesela Sikion ve Fliunt arasındaki kutsal korulukta yalnız erkeklerce düzenlenmiş olan Demetra'nın şerefine özgü bayram töreni bu kapsamdadır. Kadınlar Mumfan'da toplanarak tanrıçanın onuruna ayrıca tören yapıyorlardı. Lokan sahilindeki Ares tapınaklarından birinde her yıl kadınların kabul edilmediği sırf erkek bayramı kutlanmakta idi. (Pavsaniy kitab II. Bölüm 11, 3; kitap III. bakın 22, 7). Dinsel ayinlerle ilişkili olduğuna şüphe olmayan Greklerin ünlü milli oyunlarının (olimpiyat, nemey, istamiy, pifiy) köklerinin de eski erkek birliklerine kadar gitmesi muhtemeldir. Bir zamanlar kadınların bu oyunlara alınmadığına dair işaretler bulunmaktadır. Fakat onlarda erkeklerin iştirak etmesine izin verilmeyen sırf kadınlara ait tapınçlar da bulunuyordu. Mesela Demetra'ya, Kora'ya ve Dionis'e olan bazı mahalli tapınçlar bu kapsamda idi.

Gömü ve Aile-Soy Tapınçları

Greklerin gömü ayinleri ve onlarla bağlantılı ahiret dünyası hakkındaki tasavvurları çok daha derin ve eski zamanlara gitmektedir. Ölüleri, Greklerdeki egemen geleneğe göre ya toprağa gömüyorlar ya da kabirlere defnediyorlardı. Krito-mikan dönemine kadar giden bu gelenek, sadece kısa bir süre için, muhtemelen İyanların getirdiği cesetleri yakma geleneğinin ortaya çıkması ile (tam da on-

ların egemen olduğu bir dönem Homeros'un şiirlerinde yansıtılmıştır) kesintiye uğramıştır. Ancak yeni gelenek çabuk ortadan kalkmış ve onun taşıyıcıları ölülerini toprağa gömme yerel geleneğine tabi olmuşlardır. Gerakil'in defin ateşinin alevlerinden göğe yükselmiş olması gibi, münferit mitolojik gerekçeler sayılmazsa ahiretteki hayata dair Greklerin tasavvurlarında cesetleri yakma geleneği hemen hemen hiç iz bırakmamıştır. Cesedi toprağa gömme geleneği tam tersine, Greklerin ölülerin kaderi hakkındaki tasavvurlarına kendi damgasını vurmuştur. *"Odessea"*da (türkü 11) gayet iyi yansımış olan bu tasavvurlara göre, ölülerin ruhları ya da gölgelerinin hüzünlü varlığı, Aid'in yeraltı bölgesine gitmektedirler. Buradaki bütün ruhların kaderi ister parlak savaşçı, isterse basit ziraatçı olsun hemen hemen aynıdırlar. Onların hepsi Aid'in ıssız ve kasvetli boşluğunda kederli gölgeler olarak dolaşmaya mahkûmdurlar. Ancak işlenen suçlardan dolayı ölümden sonra cezalandırılma fikriyatı var idi. İnanışa göre, Efsanevi Sifiz, Tantal ve Donaidi gibi tanrıların özel öfkesini kendilerine çeken insanlar, Aida da çeşitli ıstıraplar çekmektedirler. Daha sağlam ve yaygın olan kanaat ise, ruhun kaderinin, canlıların ölmüş varlıklarla ilgili gerekli ayinlerin icra edilmesine bağlı olduğudur. Bu inanışa göre, definden mahrum rahmetlinin ruhu öbür dünyada kendine sükûnet bulamaz.

Bu nedenle Grekler rahmetliler karşısındaki son görevlerinin icrasına çok büyük önem atfetmişlerdir. Grek dininde hiçbir şey ölülere ilişkin olan kadar önemli yer almamış ve inananların keyfiyetine böylesine derin dokunmamıştır. Ölüm kendi kendine Greklere özel bir korku vermiyordu. Ancak ölümden sonra vücudun gömülmeden kalabileceği, köpeklerin yemesine bırakılacağı fikriyatı dehşet gibi geliyordu. Homer destanında bu korkular yansımıştır. Ölmekte olan Hektor'un kendini yenen Ahilla'ya hararetli yalvarışını hatırlayalım; *"O, beni mirmidan köpeklerinin parçalamasına verme!"* ve aynı Ahilla'nın, Hektor'un babası ihtiyar Priam'ca kıymetli fidye karşılığında, defin için oğlunun vücudunun verilmesine yönelik yakarış için gizlice ziyaret edilmesi bu inanışı doğrulamaktadır. Sofoklu'nun *"Antigona"* trajedisinin konusu gene aynı bu gerekçeyle inşa edilmiştir. Kız sırf kutsal görevini yerine getirmek,

öldürülen kardeşinin vücudunu toprağa vermek için gönüllü olarak ölüme gitmektedir. Bu gibi tasavvurlar sadece literatürü değil, politik hayatı da etkilemiştir. Bunu görmek için Polepan Savaşı'nın son yıllarının trajik destanını hatırlamak yeterlidir. (M.Ö. 406 Y.) Bu olayda, Arginus çarpışmasında öldürülen savaşçıların vücutları toplanıp toprağa verilmediği için, Atinalı stratejistler ölüme mahkum edilmektedirler.

Grekler ölünün gölgesinin yiyeceğe ihtiyacı olduğuna inanıyorlar ve onları doyurmaya çalışıyorlardı. Eshila trajedisinin karhamaniçesi Elektra şu sözlerle şarabı toprağa dökmektedir; *"Toprağa sızanı için babam aldı onu"* Onun kardeşi Orest de babasının gölgesine başvurmaktadır. *"Oy, baba ben sağ oldukça sen parlak kurbanlar alacaksın; ancak ben ölünce ölüleri beslemeye getirilenler de senin payın olmayacak."* Evripidov İfigeniya'da *"sevinç getirsin diye"* mezara süt, bal ve şarap dökmektedir. Böylesi inançların M.S. II yy.da da yaşadığını Lukian haber vermiştir. *"İnsanlar ruhların sunulan yiyecekler için dışarıya çıktığını ve yakılan etin dumanı ve toprağa dökülen şarapla beslendiğini sanmaktadırlar."*

Gömü tapıncı Greklerin aile-soy dininin esas kısmını teşkil etmektedir. Onun dayanıklılığı ataerkil-soy düzeni kalıntılarının korunmasıyla desteklenmiştir.

Soy kalıntılarıyla birlikte Greklerde sırf ocağa ailecil tapınçta ayakta kalmıştır. Kutsal ev ocağı kadın ilah Gestiy tipinde timsalleşmiştir. Ocağın kadıncıl timsalleşmesi olayı anaerkilliğin kalıntısı olarak pek çok halkın dinlerine özgüdür.

Kahramanlara Aristokratik Tapınç

Soy düzeninin dağıldığı zeminde, aristokratik soyun yarışmasıyla bağlantılı olarak, dinin yeni biçiminin serpilmesi Grekya için çok karakteristik bir özelliktir: *"Kahramanlara"* aristokratik tapınç.

Literatürde kahramanlara tapıncın, tanrılara inanışın gerilemesi neticesi daha sonraki olay olduğu fikriyatı ifade edilmiştir. Ancak bununla mutabık olmak mümkün değildir. Arkaik dilde, mezar üstleri yazıtlarındaki Kahraman kelimesi sadece ölü anlamına geliyordu. İlk başlangıçta münferit soyların koruyucu ruhları ve

soybaşlatıcı atalar kahraman idiler. Aristokratik soyun ayrışması ile de onların soyunun başlatıcıları ihtiram gösterilecek özel nesneler olarak ayrıcalaşmaya başladılar. En asilzade ve güçlü soyların kahraman ataları, diğerlerinin üzerinde daha çok yükseldiler ve onların hürmetkâr çevreleri olağanüstü genişledi.

Bütün Grekya'da en geniş şöhrete Gerakl sahipti. Ancak onu tarihsel kişilik saymak mümkün değildir. Diğer yandan Gerakl'ı Güneş tanrısı olarak kabul eden eski *"mitolojik"* görüşlerle de mutabık kalınamaz. Gerakl, eponim kahramanı, efsanevi ata, İsparta hükümdarlarının iki hanedanının kökünün vardığı (Doriy kabilesinin) Greaklidler aristokrat soyunun soy başlatıcısıdır. Peloponnes'in büyük kısmının Doriylerce fethini sağlayan efsanevi *"Geraklidler seferi"* muhtemelen gerçek tarihsel bir olay idi. (M.Ö. XII. -XI. yy.). Adının etrafında her çeşitten kahramanlıklar üzerine efsanelerin sarmaşıklaşmaya durduğu Gerak'lın yüceltilmesi o noktaya vardı ki, onun göğe yükseldiğine ve genel Helen panteonunun tanrılarından birine dönüştüğüne dair mit ortaya çıktı.

Bu vesile ile Pavsaniy'in bildirdiği Sikion Efsanesi ilginçtir. *"(Ellada Tasviri"* kitap II. bölüm 10,1): Gerakl'ın oğlu Fest babasına, (daha önce ihtiram gösterdikleri gibi) toplulukların ve kentlerin daha demokratik tapınç biçimine doğru serpildi ise de (bu konuya aşağıda döneceğiz) sonuncunun yanısıra kahramanlara aristokratik soy ihtiramı geleneği korunmuştur. Artık avam karakteri almış olan tapınçları asilzade soyları yer yer kendi ellerinde sıkıca tutuyorlardı. Atina'da Erethay ve Buta kahramanlarına tapınç aristokratik sülale Butadların ellerinde bulunuyordu. Eretheyan'ın duvarlarındaki freskler bu Evpadrid soyunun tarihinden olguları tasvir ediyordu. Elevisin Demetra tapınağındaki rahiplik görevlerine, salt bu arada Evmolpa ve Kirika kahramanlarına soy tapıncı hizmeti de veren Evmalpid ve Kirik soylarının üyeleri yerleşmişlerdi. Elevisin dinsel dramlarında, diğer asilzade soylarda (Fillidler, Krokonidler, Evdanemler, Fidalidler ve Buzigler) bilinen rolü oynuyorlardı.

Mahalli Komünal-Topluluk Tapınçları

Ancak soy düzeninin dağılması ve toprakçıl komünal-toplu-

lukların oluşmasıyla Grek dininin ağırlık merkezi zaten mahalli topluluk patronlarına (Kahramanlara ve tanrılara) ihtiram göstermeye kaymıştı. Antik dönemin en sonuna kadar tutunmuş olan mahalli komünal-topluluk tapınçları, Grek dininin en karakteristik olaylarından birini teşkil ediyordu.

Pavsaniye'de mahalli tapınçlar şöyle anılmaktadır. İfikl'ın kahramanı (Gerakl'ın kardeşi) Fenea'da, Feysoye perileri Feysoye'de (Arkadiya), Evrinomlar Figaliy'de, Borey'in rüzgar tanrısı Megulopal'da (Arkadiya), Erot Fesbiyah'da, Lina Gelikan'da vb. Komünal toplulukların bir çoğu cins ya da topluluk isimleri altındaki kendi koruyucularına ihtiram gösteriyorlardı. Miopiy'de *"lütufkar tanrılara"* (Meyliheylere) ihtiram gösterme de bu kapsamdadır. Amfisey'de *"hakimin"* oğulları Anaktlara, Buliyea'da *"en yüce tanrıya"* Megistas'a, Elida'da *"kentin kurtarıcısı tanrıya* Jasipalis'e, Arkadiya komünal topluluklarında mitolojik olarak Demetra'nın kızı Persefona ile yakınlaşan *"hakime'ye."* tapınç vardır.

Bu yöresel tapınçların kıyısında köşesinde olağanüstü arkaik inanç biçimleri, fetişizm kalıntıları, kayalara, nehirlere, su kaynaklarına, dağlara ihtiram göstermeler tutunmuştur. Psofia'da tapınağa adanmış olan mahalli nehir Erimanf'a, Orhomen'de güya bir zamanlar gökten düşmüş olan kutsal taşa; Heroneylilerde Zeus'un hükümdarlık asası sayılan kutsal mızrağa tapınıyorlardı. Delflerde hergün yağ döktükleri, bayramlarda ise taze yünle kapladıkları özel ihtiram gösterilen bir taş vardı. Fliunt'de kent meydanında yöre sakinlerinin tapınç nesnesi olan bakır keçi duruyordu. Özellikle yöresel olan bu fetişlerden çoğu sonraları kendi ilk başlangıç tipini kaybetmeden, genel Grek ilah örnekleri ile bağdaşmışlardır. Mesela Fespiyah basit yontulmamış taş tanrı Erot'un tasviri sayılıyordu. Sikiona'da özel piramit Meylihiy Zeus'un sembolü idi. Sütun ise tanrıça Artemis'i tasvir ediyordu. Betillere (işlenmiş taşlara) ihtiram gösterme de mahalli tapınçlarda yeterince geniş yaygınlıkta idi.

Tarım Tapıncı

Eski komünal topluluk tapınçlarında tarımın ve hayvancılığın

koruyucularına ve bereket ilahlarına tapınma da büyük rol oynuyordu. Ünlü Elevsin dinsel dramları başlangıçta tarım ilahlarına, herşeyden önce de Demetra'ya mahalli tapınçtan başka birşey değildir. Demetra'ya saf tarımcı tapınç, bu tanrıçaya kansız kurbanların sunulduğu yer Figliy de var idi. Meyveler, üzüm, bal petekleri, taze kırpılmış koyun yünleri, bütün bunlar kurban sunulan yere yığılıyor ve üzerlerine zeytin yağı dökülüyordu. Demetra'ya bütün Figaliy komünal toplulukları adına böylesi kurbanlar sunuluyordu. (Pavsaniy kitap VIII. bölüm 42, 11). Tifarey (Fakıda) sakinlerince uygulanan bereket sağlamanın büyüsel usulleri çok ilginçtir. Tifariyliler Antiopanın mezarına koymak için Fiv yakınlarındaki Zet ve Amfion mezarlarından toprak çalıp getirmeye çalışıyorlardı. Böylelikle onlar Fivan toprağından kendilerine bereket *"taşıyorlardı"*. Fakat Fivanlılar bereketin kaçırılmasına mani olmak için mezarlığı onlardan özenle koruyorlardı. (Pavsaniy kitap IX. bölüm 17,4) Genel Grek tanrılarının çoğu hallerde ziraatın ve hayvancılığın koruyucusu çizgilerini kendilerinde korudukları iyi bilinmektedir.

Kentsel Tapınçlar

Ağırlık olarak halk yığınlarının, köylülüğün yaşam tarzında korunan, yukarda tasvir edilmiş olan Greklerin tüm dini inançlarının ve ayinlerinin kökü, esas itibariyle komünal topluluk-soy döneminin ya da ilkel topluluğun dağılma aşamasına kadar giden erken din biçimlerinin kalıntısı olmaktadır. Köleci cumhuriyetlerin serpildiği klasik dönemdeki egemen din biçimine gelince, onların temel biçimi şüphesiz ki kentlerin (koruyucu) tanrılarına tapınç idi.

Bu tapınç devletçil bir karakter taşıyordu ve bütün vatandaşlar için politik olarak zaruri idi. Bu çerçevede Grek kenti hiç bir hürriyete yer vermiyordu. Genel olarak tanrılara ve mitlere karşı şüpheci davranmak, hatta tanrılar üzerine Homeros'un Destanları'nda yapıldığı gibi eğlendirici tarihçeler anlatmak, onlarla alay etmek mümkün idi. Grek dini genel zaruri dogmalar bilmiyordu. Ancak (kentin koruyucusu) tanrının şerefine icra edilen zaruri ayinlerden sapmak, onlara saygısızlık göstermek olamazdı ve bu kanunun ihlali halinde şiddetli ceza tehdidi vardı. Resmî iddianamenin söylediği

gibi *"kentin ihtiram gösterdiği tanrılara ihtiram göstermeyip yeni ilahlar ithal eden"* Sokrat'ın (M.Ö. 339 yy.) suçlanması ve idama çarptırılması ibret verici bir örnek olmaktadır.

Tanrılar (kentin koruyucuları) farklı farklı idiler. Onların arasında genel Helencil olanların yanısıra, ihtiram görmeleri münferit kent topluluğu dışına çıkmayan yöresel ilahlar ve kahramanlar da vardı. Eskiden bir zamanlar ki kahramanlara tapıncın özel çizgilerini, klasik dönemde komünal -topluluk kent tapıncının da edindi. Her kentin kendi patronları (daha ziyade kentin eski eponimleri olan kahramanları) vardı. Atina çevresindeki Falerde Faler kahramanına (efsaneye göre Argonavtların seferine katılan), Atinalıların kendileri ise (Tesey'e onun babası Egey'e ve muhtemelen bir zamanlar münferit Attika topluluklarının koruyucuları olan diğer kahramanlara) Erehfey'e, But'a, Pirifay'a, Akadem'a ve diğerlerine ihtiram gösteriyorlardı. Karinfyalılar Zeus'un oğlu saydıkları kendi eponimleri Korinf kahramanına; Trinfyalılar Trinf kahramanına (Zeus'un torununa); Germion sakinleri Germion'a tapınıyorlardı. Lokanik'de şerefine tapınak yapılan Mendelay kahramanına; Messeniy'de Triop'un kızı Messenay'a; Farrah'da Nikomah ve Goras'ın kardeşlerine, Asklepiy'in ve hekimlerin torunlarına ihtiram gösteriyorlardı. Olimpiy'de kahraman Pelops, Pisey'de Eol'un torunu Pis, Arkad Mantinye'sinde Arkad; Platye'de Asop'un kızı Pateya vb. mahalli patron idiler. Koruyucu kahramanların şerefine her birinde kutsal arazisi (temanos) olan tapınaklar (gereanlar) inşa ediliyor ve toplumsal bayramlar, kurban sunmalar düzenleniyordu.

Münferit kentlerde genel Grek panteonunun ilahlarına da mahalli koruyucular niteliğinde ayrıca ihtiram gösteriyorlardı. Bu ilahlardan çoğunun başlangıçta mahalli patronlar olduklarını fakat şu ya da bu tarihsel nedenler yüzünden genel ulusal tanrılar mertebesine yükseldiklerini düşünmek mümkündür. Mesela Asklepiy başlangıçta muhtemelen Epidavriy'in mahalli ilahı idi. Artamida Arkada'nın, Gera-Miken ve Argos'un daha sonra da Samoc'un kadın koruyucusu idi. Grekler sık sık kendi mahalli kent patronlarına ya genel ulusal tanrılarla mitolojik akrabalık atfederek ya da onlarla doğrudan doğruya özdeşleştirerek bağdaştırmaya çalışıyorlardı. Bu esnada mahalli patronun kendi adı genellikle tanrının sıfatına dönü-

şüyordu. Çok eski İsmeniy Nehri ilahı, Fiv bölgesinde İsmeniy Apollon'a; Beotiy topluluklarından birinin koruyucu dağ ilahı, Ptoy-Ptay Apollon'a dönüşmüştür. Zeus'un çok sayıdaki sıfatlarından bazılarının başlangıçta serbest-bağımsız mahalli ilahlar olduğu anlaşılmaktadır. Anhesme Dağı'nda ihtiram gösterilen Zeus Anhesmiy, bu dağın tanrısından başka bir şey değildir. Zeus Gipat, Gipat Dağı'nın ilahı, Zeus Latistiy, Latistan Dağı'nın timsalleşmesi, Zeus Kroheat, Krohey kentinin mahalli koruyucusudur.

Genel Grek tanrıları şayet onların dış düşmanlarla mücadelelerinde Greklerin koruyucuları idilerse, mahalli kent tanrıları kahramanlarının ise aralarındaki sen ben kavgalarında kendi topluluklarını himaye ettiklerine Martin Nilson tamamen doğru işaret etmiştir. Kent patronlarına (tanrı ve kahramanlarına) tapınç, demek oluyor ki Grekya'nın politik parçalanmışlığının yansıması idi. Bu mahalli patronların Grekya'nın yüce tanrılarınca yutulması, Grek kentlerinin politik değilse de kültürel ve ekonomik birleşme eğilimini yansıtıyordu.

Genel Grek Panteonun Kökeni

Bilindiği gibi çok eski zamanlardan beri farkedilen bu birleştirici eğilim, kendi yetkin sonucuna Makedon dönemine kadar ulaşamadı. Genel Helen panteonunun mahalli ilahlara tapıncın yanısıra yaratılışı da uzak geçmişe hatta belki de Miken hükümdarlığı dönemine aittir. Homeros döneminde hiç değilse Aheylilerin açıkça bilincine vardığı Greklerin kültürel birliği, genel Grek tanrılarına (Olimpiyliler'e) ihtiramda yansımıştır. Aheyliler ve İoniylilerce Ege adalarının ve Küçük Asya kıyılarının, Balkan Yarımadası'nın fethi ve kolonileştirilme gidişatında nüfus göçü de bunda etkili olmuştur. Genel ulusal panteonun biçimlenmesinde epik şiirin kendisi de onun yaratıcıları olan Aedlerde şüphesiz ki az rol oynamamıştır. Bu anlamdaki eski özdeyiş *"Grekyanın tanrılarını Homeros yarattı"* bir çeşit tarihi gerçekliği yansıtmaktadır.

Olimpiy panteonunun yüce tanrılarının kökeni üzerine soru olağanüstü zordur. Bu tanrı örnekleri çok karmaşıktır. Onlardan herbiri uzun bir evrim geçirmiştir. Bu konuda daha da derinleşmiş

araştırmacıların fikrine göre, Olimpiy tanrılarından bazıları, Aheylilerce benimsenip alınan eski Krito-miken Elen öncesi ilahlardır.

Gera

Zeus'un eşi, tanrıçalardan başlıcası, *"Büyük sakin gözlü"* Gera, Şiliman'ın kazılarında bile açığa çıkarılan ineğe tapıncın olduğu yerdeki inek tanrıça olarak eski kadın koruyucu Miken'den başka bir şey değildir. Destanda Argiulilerin (argosluların) özel kadın koruyucu tanrısı olarak sahneye çıkmaktadır. Daha sonra da hakkında mahalli mitlerin olduğu yer Argolid de özel ihtiram görmüştür.

Poseydon

Poseydon muhtemelen Pelopennes'in deniz ilahı idi. Ona sahil balıkçıları ihtiram gösteriyorlardı. O Miken yazıtlarında defalarca anılmaktadır. Lokan deniz birliğinin odak noktası Tenar Burnu'nda, Poseydon mabedi olan İoniyliler de Doriyliler de ona tapıncı benimsemişlerdi. Poseydon sadece deniz tanrısı değil, atların koruyucusu olarak da ihtiram görüyordu. Sonraları yaygınlaşan Poseydon tapıncı, bir takım mahalli tapınçları kapsamına alıyor, onun örneği mahalli kahramanları kenara itiyor ya da onlarla kaynaşıyordu. Mesela Onhest kenti Beotiya'da bir zamanlar mahalli kahraman Onhest ihtiram görüyordu. Fakat o sonradan Poseydon'un oğluna dönüşmüş ya da onunla özdeşleşmiştir. Orada Poseydon Onhestiy'in tapınak ve heykeli bulunmaktadır.

Atina

Atina şüphesiz ki kentlerin ve kent surlarının kadın koruyucusu eski ilah idi. Her kentin böylesi belki de cins isimlerle adlandırdıkları *"Hakime vb."* kendi kadın koruyucusu olduğunu kabul etmek için temele sahibiz. Sonradan daha da çok yaygınlaşan Atina adı, kendi ünlü ihtiram gösterme yerine (Atina'ya) göre verilmişti. Bu zaten *"Atina tanrıçası"* ya da *"Atinalı kadın"* anlamına gelen sıfattır (Mesela İspartalılar onu böyle adlandırıyorlardı.) Onun diğer adı olan Palada da *"Müthiş mızrakçı kadın"* anlamındadır. Onun bir

ismi daha Paliada ise kentin kadın savunucusu demektir. Pavsaniy, Tanina'nın 50 kadar çeşitli sıfatını anmaktadır. Onun zamanında bu bütün Grekya'nın en çok ihtiram gösterilen ilahlarından biri idi. Münferit kurban sunma yerlerini ve heykellerini saymadan, *"Ellada tasvirlerinde"* anılan çeşitli bölgelerde onun şerefine inşa edilmiş en azından 73 tapınak ve mabet anılmaktadır. Bu konuda Atina sadece Artemis'ten geri kalmaktadır. Tapınaklar genellikle kentin iç kalelerinde bulunuyordu. Klasik mitolojide Atina savaşçı kadın Tanrıça olarak sahneye çıkmakta ve baştan aşağı silahlı tasvir edilmektedir. Bununla beraber onun örneğinde totemik çizgiler de korunmuştur. Baykuş ve yılanlar kalkan altındadır, keçi postunun zeytin ağacının hamisidir ve çeşitli totemik örneklerin çizgileri sonradan Atina örneğine kaynamıştır.

Artemis

Tanrıça Artemis Greklerin en çok ihtiram gösterdiği ilahlardan biridir. Ona adanmış tapınakların sayısı (Yaklaşık 80'dir). Grekya'nın tanrıları arasında birinci sırayı o almaktaydı. Kökeni bakımından o şüphesiz ki mahalli ilah idi. Ancak onun ilk başlangıçtaki tapınç yeri tartışmalıdır. Homeros Destanı'nda Artemis Aheylilere düşman ilah olarak sahneye çıkmaktadır. Bu nedenle genel olarak Artemis'e tapıncın Küçük Asya'da ortaya çıktığı, (baş tapınak Efes'tedir) bereketin koruyucu kadını sayıldığı yerden sonraları Grekya'ya yayıldığı varsayılmaktadır. Ancak Artemis'e tapıncın, özellikle Grekya Arkadiya'dan yani ona tapıncın en eski zamanlardaki ve bağımsız ocağının olduğu yerden Küçük Asya'ya geçtiğine dair tam tersi görüş de vardır. Artemis Arkadiy'de eski mahalli ilah, ayı avının koruyucusu idi. G. Tomson, Artemis örneği ve tapıncının pek çok mahalli tapınçlardan yapılandığını kabul ederek, örneğin temelini Karadeniz'den, belki de Kafkasya'dan getirilen eski Pelesog tanrıçası dişi ayının teşkil ettiğini varsaymaktadır.

Klasik mitoloji de ve ikonografide genel olarak alageyik, ayaklı bakire tanrıça, kadın avcı olarak sahneye çıkmaktadır. Artemis'in alageyikle bağlantısı ne inançlarda ne de tapınçta yansımadığından sunni mitolojik yapım olduğuna şüphe yoktur. Tam tersine Artemis'te bir sürü bulunan pek çok sayıdaki mahalli sıfatlarda halk

inançlarının izleri korunmuştur. Pavsaniy, böylesi sıfatlardan 40 kadarını anmaktadır. Onların arasında Brovron'un, Lampey'in, Ferey'in, Alfey'in, Slim Feliy'in Artemis'i ve diğerleri gibi, sırf coğrafyaya özgü olanlar ve Artemis Evrinoma, Diktina, İfigeniya, İssoriya, Limnatida, Orfiya ve diğerleri gibi bir zamanlar serbest bağımsız ilahların adları olduğu anlaşılanlar da vardır. Bu sıfatlar bütün Grekya'da yaygınlaşmış olan Artemis'e tapıncın bir takım mahalli tapınçları emdiğini fazlasıyla doğrulamaktadır.

Apollon

Grek mitoloji ve dininde göze çarpıcı yere sahip Apollon (Feb) olağanüstü karmaşık ve aydınlık olmayan bir örnektir. Apollon tapıncının kökenine dair çok tartışılmıştır ve hâlâ da tartışılmaktadır. Sovyet Profesör A.F. Losev ayrıntılı bir inceleme yayınlamıştır. Bu örneğin tarihinin Artemis örneği tarihi ile bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Klasik mitolojide bu iki ilah boşuna Leto'nun (Latona'nın) ve Zeus'un çocukları, erkek ve kızkardeşler yapılmamışlardır. Bazıları (mesela Kern) Apollon'u da Artemis gibi eski arkaik ilah (çobanların koruyucusu) saymışlardır. Apollon'a tapınç klasik dönemde pek çok saf mahalli Grek tapıncı ile kaynaştı ise de çoğunluk onu kökeni bakımından Küçük Asyalı ilah olarak kabul etmektedir. Ve bu daha doğru gibidir. Apollon adının kendisi, kâh öldürücü, mahvedici, kâh sürülerin koruyucusu olarak farklı farklı yorumlanmıştır. Ancak bu ismin Grekçe olmadığı anlaşılmaktadır. Helt yazısının B. Groznly'ce çözümlenmesinden sonra, Hett tanrılarından birinin Apulunas adını taşıdığı görülmüştür. Groznly bu ismi Samice- Babilce saymaktadır. Babilcede abullu büyük giriş kapısı demektir. Muhtemelen Apulanas kent kapısının koruyucu tanrısı yani kentin koruyucusu idi. Homeros destanında Apollon, Artemis gibi Aheylilere düşman tanrı olarak, Troyalıların koruyucusu olarak resmedilmektedir. Miken yazıtlarında onun adı hiç geçmemektedir. Apollon'a tapıncın Grekya'ya İoniylilerce sonradan getirildiği anlaşılmaktadır. Delos adasında Apollon'un genel İoniy mabedi bulunmaktadır. Klasik dönemde Grekya'da ona ihtiram gösterilen diğer merkez ünlü kâhinin bulunduğu yer olan Delflerdir

Apollon'un kökeninin tamamen Küçük Asya (Kariy) olduğunu kabul eden George Tomson'un ileri sürdüğü orijinal varsayıma göre, Krit'ten İoniya'ya tapınç sadece kendi anası Yaz ve kızkardeşi Artemis'i kenara ittiği yerde Delflerde gelişmiştir. Bu ataerkilliğin anaerkillik üzerindeki zaferi anlamına gelmektedir.

Grek topluluklarının mahalli tanrılarının Apollon tarafından kenara itildiğini diğer örneklerde de görmek mümkündür. Apollon'un kendi sevgilisi Giatsint'i tesadüfen nasıl öldürdüğüne dair mit gayet iyi bilinmektedir. Bu mitte eski Hton ilahı Giantsint'e tapıncın yerini Apollon'a tapıncın alışını anlatan tarihi olay yansımıştır. Aynı Apollon, Kareney sıfatını benimseyerek Lakan çoban tanrısı Kareney'i ötelemiştir. (Apollon Kareney) Peleponessa'da Apollon genel olarak çoban ilahı sayılıyordu. *"Apollon özellikle öküzleri sever"* diyerek, Pavsaniy öküz kafatasına ayağıyla dayanan tanrının tasvir edildiği yer Aheya tapınaklarından birindeki Apollon heykeli hakkında konuşmaktadır. (Pavsaniy kitap VII. Bölüm 20,3-4) Fiv civarında Apollon İsmey'e ihtiram gösteriyorlardı. Bu sıfat bir zamanlar sakinlerinin muhtemelen tanrılaştırdıkları mahalli nehir adıdır. Apollon'un çeşitli diğer sıfatları Likey, Ptoy (pta), Delf, Amikley, vb. de aynı olguyu, bu tanrıya tapıncın diğer pek çok mahalli tanrılara tapınçları emdiğini açık ve netçe göstermektedir.

Klasik dönemde Apollon tamamen unutulmuş olan barbar kökenine rağmen Grekya'daki en popüler tanrılardan biri yapılmıştır. Bazıları onu Helen milli ruhunun timsalleşmesi saymaktadır. Ona çeşitli bölgelerde 50'den fazla tapınak adanmıştır. Apollon'a pek çok çeşit fonksiyon atfedilmektedir. Onlardan başlıcaları; Geleceği bildirme kehaneti (Delf ve diğer kâhinler); sanat ve bilimi himaye etme, (Apollon Muzaget); yani sanat ve bilimi timsalleştiren dokuz ilham perisinin şefi, (Apollon Kifared); yani Kifara çalan (onu sık sık elinde bu müzik aletiyle tasvir etmişlerdir), hekimlik, Apollon bu konuda Asklepiy ile rekabet ediyordu ve ona özel sıfatı vardı. Pean; her türlü pislikten arındırma, Apollon'un gümüş yayı hakkındaki mitolojik tasavvur ve uzağı görme. Gümüş yay vb. sıfatları bununla bağlantılıdır; doğru, ılımlı dünya düzeni ışığının ilahı (hala şimdi de kullanılan *"Apollon ruhu"* vb. ifadeler buradandır.) Apollon'un Güneş'le bağlantısına gelince, bu konuda antik kaynak-

ların çoğunluğu hiçbir bilgi ihtiva etmemektedir. Bu uydurulan felsefi spekülasyon gibidir.

Asklepiy, Pan, Afrodit, Ares

Saf Grek zemininde yapılanmış olan tedavi edici, iyileştirici tanrı Asklepiy örneği daha sadedir. Başlangıçta o Epidavr'ın koruyucusu mahalli ilah idi. Ancak sonradan Grekya'daki en ünlülerden biri olmuştur. M.S. II. yy.da Grekya'nın çeşitli bölgelerinde en azından 38 Asklepiy tapınağı var idi. Bu hemen hemen Zeus tapınağının sayısı kadardır.

Çobanların tanrısı Pan kökeni bakımından aynı şekilde Arkad mahalli ilahı idi.

Tanrıça Afrodit tam tersine sırf doğu kökenlidir. Miken döneminde bu tanrıçanın adının hiçbir izi yoktur. Gomer'e göre o Aheylilere karşı Troyalıların tarafında çarpışmıştır. Onun adının sıfatı denizköpüğünden doğduğuna dair mitle bağlantılıdır. Onun diğer adı olan Kipridu ona tapıncın eski merkezine işaret etmektedir. Kıbrıs Adası, saf Asya (Sami) tanrısı Adonis'le mitolojik bağı, karşımızdakinin Küçük Asyalı bereketin kadın ilahı olduğunu fazlasıyla doğrulamaktadır. Afrodit Greklerde kadınlık zarafetinin idealize edilmiş timsaline, aşkın ve güzelliğin tanrıçasına dönüşmüştür. Klasik dönemin Grekyalıları için insanî eğilim karakteristiktir. Mitoloji Afrodit'ten Erot'un annesini yapmıştır.

Frakiylerden aktarılan tanrı Ares, daha Homeros döneminde *"İlyada da"* o da Aheylilere düşmandır) Greklerde azgın savaş tanrısına dönüşmüştür.

Gefest, Gestiya, Germes

İnsanların kültürel hayatlarındaki olayların doğrudan doğruya timsalleşmesi olan tanrılardan bazıları, mahalli tapınç elemanlarını sindirdi ise de bunlar özel grup teşkil ediyorlardı. Dünya ateşinin ve demircilik zanaatının timsali Gefest böyle bir örnektir. Başlangıçta onun da (Lemons ya da Likiy adasında) mahalli ilah olması muhtemeldir. Bu topal tanrı örneği mitolojide belirgin bir yer tutuyorsa da Grekya'nın kendisinde ona tapınç yaygın değildi. Aile

ocağının ilahı (Gestiya) ise sadece evdeki ateşin timsalleşmesidir. Germes şüphesiz ki Grekya'da yol işaretleri olarak kullanılan taş kümeleri ya da taş sütunlarının (Germa'nın) timsalleşmesidir. Onu genellikle insan kafalı taş sütun tipinde tasvir ediyorlardı. Yolların ve yolcuların koruyucusu Germes, zamanla ticaretin ilahı olmuştur. Mitolojide ise *"tanrıların habercisi"*, *"ruhların kılavuzu"* dur. (Daha Homeros zamanındaki mitoloji elemanları da kaynamıştır). Burada Peleponess hayvancılık tanrısını örnek olarak analım. (Pavsaniy kitap II. Bölüm 3-4)

Zeus

Olimpiyat tanrı yığınının yüksek tanrısı *"tanrıların ve insanların"* babası Zeus örneği çok fazla karmaşıktır. Şüphesiz ona da çeşitli yerel ilahların çizgileri kaynamıştır. Başlıcaları Krit ve Fessaliya olan Zeus'a dair mitlerin farklı dönemlerinin de denk düştüğü, çeşitli birçok Zeus tapınç merkezi var idi. Zeus'un Krit Adası'nın doğusunda doğduğuna dair olan ve eski mağara tapıncıyla bağlantılı mitler, *"Zeus'un mezarının"* aynı Krit'te varlığı, bütün bunlardan çıkan sonuç Minos dönemi ikili baltasının sembol olduğu anlaşılan, daha eski Krit ilahı Zeus örneği ile kaynaşmıştır. Diğer yandan şüphesiz anakara Grekya bileşeninde de Zeus vardır. O açık ve net olarak Zeus örneğinin esas çekirdeğini teşkil eden yağmurun ve bereketin daha eski Fessaliy ilahıdır. Fessaliy'in tarlalarını sulayan yağmur bulutları, karlı Olimpiya'dan geliyordu. Yerli çobanlar da tarımcılar da bu yüce dağı baş tanrının bulunduğu yer saymaya alışkındılar. Fessaliy ise bir takım Grek kabilelerinin anavatanı idi. Onların Fessaliy'den bütün Grekya'ya dağılmaları, Zeus tapıncının bu denli geniş saygınlaşmasına ve yavaş yavaş Kritomiken tehdit tanrısıyla kaynaşan bu tanrının, genel Helen panteonunun yüksek tanrısına, Olimp tanrıları topluluğunun başkanına dönüşmesine neden oldu. Zeus örneğine kaynamış olan çok sayıdaki mahalli yerel koruyucu tanrının isimleri artık biliyor olduğunuz gibi, onun sıfatları türünde korunmuştur. Böylesi sıfatların niceliği 50'yi aşkındır. Onlardan birçoğu bu tanrının münferit fonksiyonlarını göstermektedir. Zeus Htoniy; yeraltı yani bereketi sağlayan kişidir. Gerkiy, sınır belirleyen ve koruyan; Kseniy, yabancıların ha-

misi; Gietiy, yağmur getiren; Leheat, herşeyi doğuran; Plusiy, zengin; Mayreget, muktedir mahkeme vb.); diğerleri coğrafi öneme sahiptirler ve Zeus tapıncının mahalli merkezlerini işaret etmektedirler. (Olimp, İmt, Nemey, İtom, Laris vb.) Zeus adının kendisi ışıldayan gök anlamındadır ve genel Hindo-Avrupa köküne kadar gitmektedir. (Hintilerde Dyaus, Germenlerde Tiu vb.) Ancak bu bize henüz eski mitolojik okulun yaptığı gibi, Zeus tapıncında eski Hindo-Avrupa döneminin mirasını görme hakkını vermez. Ne de olsa çeşitli kökenden tanrılara dil bakımından akraba halklar da benzer sıfatları kolayca ekleyebilirler.

Tarımcıl İlahlar

Kökenleri belki de eski olan Grek tanrılarından bazıları nisbeten geç dönem tapıncında önemli yer tutuyorlardı. Bu özellikle Demetra, Kora, Dionasa gibi tarımcıl ilahlarla ilişkilidir. Miken yazılarında onlarla karşılaşılmıyor. Homeros şiirlerinde ise aralarda anılıyor. Homeros döneminde ağır basan hayvancı yaşam tarzının tarımcıl ilahlarla bağlantıları henüz büyük öneme sahip değillerdi. Onlar klasik dönemde zirai ekonominin gelişmesiyle öne çıkmıştır. Dionis, Frakiy, Frigiy üzümcülüğün ve şarapçılığın koruyucusudur. Grek tapıncına sadece M.Ö. VII. - VI. yy.dan bu yana girmiştir. Dionis'e tapıncın gelişmesini Karintli Periandr, Sikianlı Klisfen, Atinalı Pisistrat tiranları desteklemiştir. Halk yığınlarına yaslanarak Tiranların bu demokratik köy tapıncını, kahramanlara aristokratik ihtiram göstermeye karşı koymak istedikleri açıktır. Bereket tanrıçası Demetra tahılların timsalleşmesi olan kızı Persofona (Kara) ile birlikte saf Grek ilahıdırlar. Bunlara tapıncın en önemli ocağı epeyce geniş ün kazanan Elevsin'dir. Demetra ve Persofona'ya diğer ihtiram gösterme merkezleri; Fliunt civarındaki Kelei, (bereket tanrıçasına sadece Htuniy adı verilen yerdeki) Germiana, Lerna, Pellana yakınındaki Miseyan (Aheyde-Demetra Misiya'ya tapınç), Fenei ve Akadiy'in diğer komünal topluluklarıdır. (Pavsaniy kitap II. Bölüm 36 kitap VII. bölüm 14, 12 bölüm 15, 1-2, bölüm 37, 9-10) Verili olayda da genişçe yaygınlaşmış olan Demetra Elevsin'e tapıncın, mahalli kadın ilahlara tapıncı yutmuş olduğu açık ve nettir.

Diğer Tanrılar ve Titanlar

Yüce yeraltı tanrıları Aid ve Gegata genel Grek avam tapıncına sahip değillerdi. Ama buna karşılık kara büyüde belirgin bir yer tutuyorlardı. Ancak bu ilahların genel Grek mitolojisinde, yeraltı hükümdarlığının ve ölümün hakimi niteliğinde, sağlamlaşmadan önce, mahalli koruyucu ilahlar oldukları söylenebilinir. Aid'e tapınç Elide'de, Gegata'ya tapınç Egina Adası'nda var idi. (Pavsaniy Kitap VI. bölüm 25, 2-3; kitap II. bölüm 30-2)

"Eski kuşağın" yüce tanrıları, Grek dininde özel yerler tutuyorlardı. Kronas, Reya ve Titanlar (devler) Mayer, Uzaner, Lemann, Palents ve diğerlerinin çoktan beri doğru olarak farketmiş oldukları gibi, Kronos'un, oğlu Zeus tarafından devrilmesi hakkındaki mitte ve sonuncunun Titanlar üzerindeki zaferinde tapınç değişikliği yansımıştır. Yabancı göçmen Grekler, Zeus'a ihtiram göstermekte idiler. Beraberlerinde bu yeni tanrıya tapıncı da getirmişlerdi ki o daha eski Pelasg ilahı (Kronosu) kenara itmiştir. Muhtemelen eski Krit bereket tanrıçası Reya'yı aynı şekilde yeni kadın ilahlar kenara itmişlerdir. Kroniya Dağı'nda, Kronos'a çok eski tapıncın uzun süre korunduğu Elida'da görünmektedir. Tanrının kendi adı da buradan gelmiş olabilir. (Pavsaniy kitap VI. bölüm 20,1) Kronos'u kenara iten Zeus mitolojik olarak onunla kısmen kaynaşmıştır. Zeus'un Homeros'taki sıfatı Kronion, bu iki örneğin belli belirsiz bir bütün olarak itiraf edildiğini göstermektedir.[8]

Grek tanrılarından bazıları az çok soyut örneklerdir. Münferit soyutlanmış kavramların timsalleşmesidirler. Mesela Plutos (Pluton) böyle bir örnektir. Onun adı zenginlik, bolluk anlamındadır. Bu tanrı örneğinin erimi ilginçtir. Nilson'un gerçeğe benzer varsayımına göre, Plutos zenginliğin doğrudan doğruya timsalleşmesidir. Fakat zenginlik tarımcılık olduğundan ve tahıl genel olarak yeraltı depolarında, çukurlarda, ya da bodrumlarda muhafaza edildiğinden Plutos'un yeraltı dünyası tanrısına dönüşmesi zor de-

[8] Bakınız: Belah K. Grekya'nın Tarihi. B.M. 1905 1. cilt sayfa 78. Kronos adını bazen *"kronas"* (zaman) kelimesi ile karşılaştırmaktadırlar ve hatta bundan geniş sonuç çıkarmaktadırlar. Ancak böylesi karşılaştırma için ses uyumundan başka bir temel yoktur.

ğildir. Bu nedenle o Aid (Gades) cehenneminin timsalleşmesi ile kaynaşmıştır. Hemez ceza ve mükâfatın tanrıçası, Femida hakkaniyet (Adliye) tanrıçası, Mayrı kader tanrıçası, Nike zafer tanrıçası vb. gibi ilahlar, daha da soyut karakter taşımaktadır. Kavramların kendilerine denk düşen cins isim deyişlerinin teşkil ettiği timsalleşmeler, suni olarak yaratılmış isimlerdir. Greklerin dininde sadece insanların üzerinde değil, tanrıların üzerinde de iktidarı olan kader fikriyatı özellikle önemli rol oynamıştır. Bu fikir Homer'de ve Trajedisi'nde yansımıştır. Ancak karşı gelinmez kadere gerekçe halk inançlarından daha çok, soy-kabile aristokrasisinin ömrünü tamamlayan soy düzeninin yıkılış ve eski dayanaklarının düşüşü dönemindeki görüşleri, felsefî-mitolojik spekülasyonu olmaktadır.

Mitoloji

Grek mitolojisi incelenmesi çok zor bir objedir. Herşeyden önce onun aşırı karmaşıklığına işaret etmek gerekmektedir. Bu mitolojideki her şey din alanına ait olmaktan uzaktır. Her şey de bu kelimenin asıl anlamında mit olarak adlandırılmış olamaz. Genellikle Grek mitolojisi olarak adlandırılan bu karmaşık ve uçsuz bucaksız bütünlüğün ve mitlerin kendilerinin yanısıra, tarihsel efsanelerde, rivayetlerde, masal kahramanlıklarında, edebi öykülerde, mitolojik kanunların serbestçe değişimleri de girmektedir. Ancak bu çok çeşitli elemanlar birbirleriyle çok sıkıca bağlantılı olduklarından, bu geniş mitoloji, kavramı bütün olarak gözetmektedir.

Gerçek mitlerin arasında herşeyden önce totemik mitler gibi derin arkaik katman açığa çıkmaktadır. Onlardan bazıları hakkında (yılan ayaklı Kerap, karınca mirmodanlar gibi) konuşmuştuk. Metamorfozlar'a (insanların hayvanlara, bitkilere, ya da cansız nesnelere dönüşmelerine) dair böylesi hikayeler çok sayıda konularda totemik temele kadar gitmektedir. Onlar çoğunlukla bize kadar şaircil işlemelerden geçerek, Ovidiy'in *"metamorfozlarında"* gelmiştir. Miniy'in kızının yarasaya, Firren haydutlarının yunuslara, Giatsint'in ve Nartsiss'in çiçeklere, Dafna'nın defne ağacına, Aedona'nın bülbüle, Arahna'nın örümceğe, Sırınga'nın perilere vb. dönüşmeleri gibi. Bu mitlerin yapıları çok sade ve berraktır. Onlar sık sık etiolojik ya da etimolojiktir. Ancak onların fikrî özü bazen

karmaşıktır. Dionis'in, sert kabalığından dolayı ceza alarak yunuslara dönüştürdüğü Tiren gemicileri hakkındaki böylesi mitte, Dionisiy tapıncının düşmanları üzerindekî dinî fikriyattaki zaferi yansımıştır. Apollon'un istemeden sevgilisini ve Giatsint'in gençlerini (sonuncusu Isparta'nın eski ilahıdır) öldürmesi üzerine mitte de tapınçların değişimi yansımıştır. Arahna hakkındaki mitte ise ahlakî, dinî eğilim ifade edilmiş, insanın tanrılar karşısında kendine aşırı güveni yargılanmıştır.

Demetra, Persofan, Triptolem ve Dionis haklarındaki tarımcıl mitler ise gayet karakteristiktir. Bu mitler ekimin ve tohumun filizlenmesinin timsalleştirilmesi fakat aynı zamanda da tarımcıl tapınçla bağlantılı, Elevsin ve diğer dinsel dramların (misteriylerin) ayinsel uygulanışının mitolojileşmesidir.

Keza doğa oluşlarının doğrudan doğruya timsalleştirilmesini de mitolojinin çok eski elemanı saymak gerekiyor. Mitolojik okulun, Grek mitolojisinin böylesi timsalleşmelerden teşkil olduğuna dair eski görüşü şüphesiz ki tek yanlı ve doğru değildir. Ancak bu unsur Grek mitolojisinin esas kısmını teşkil etmektedir. Onun münferit olarak seyrek sahneye çıktığı, doğu mitolojik çizgilerin genellikle karmaşık tanrı ve yarı tanrı örnekleri ile iç içe geçtiği gerçektir. Zeus örneğinde boran, Poseydon örneğinde deniz timsalleşmesinin çizgileri bulunmaktadır. Gök (Uran), yer-dünya (Geya), Güneş (Gelios) ve Ay (Selena) insan tipli varlıklar olarak düşünülmüştür. Ancak onlar dinde hiçbir rol oynamamıştır. Kudretli, insansılaşmış varlıklar türünde, rüzgarların mitolojik olarak timsalleşmesine gelince, Borey, Zefir, Nut vb. rüzgarların tanrısı Eol'a tabidirler.

Dinî hayattaki daha büyük önem, yerküre tabiat unsurlarının mitolojik timsalleşmelerine aittir. Nehirler, su kaynakları, dağlar ve ağaçlar da genellikle insansılaşmış olarak tasavvur edilmişlerdir. Lakanik'te ülkenin yerlileri Lelegler hakkında bu tür mit vardı. Onların üzerinde Leleg hüküm sürüyordu. Şimdiki adı da Evrot olan nehrin suyunu, onun torunu Evrot gölden denize götürmüştür. Leleg kendi hükümdarlığını annesi Teygeta babası ise Zeus olan Lakedeman'a teslim etmiş, Evrat bu Lakedeman'a kızı İsparta'yı vermiştir vb. Kısaca, meşhur coğrafi adlar karşımızda mitlerde canlanmakta ve insan olarak hareket etmektedirler. Bu mitin politik

eğilimini (ona benzeyen diğerleri gibi) İsparta hükümdarlarının kendi soyunu mitolojik Eponimlere (adlara) yükseltme teşkil ediyordu. (Pavsaniy kitap III. Bölüm 1; 1,2 ve devam)

Greklerin halk inançlarında evrendoğum temasının farkedilir bir yer almadığı anlaşılmaktadır. Evrendoğum miti bize kadar Gesiod'un işlemesinde gelmiştir ve suni, soyut metafizik spekülasyonun açık izlerini taşımaktadır. O rahiplerce derlendiği besbelli olan Dünya'nın kökenine dair meşhur Polenezya (özellikle Maoriy) mitlerini hatırlatmaktadır. Mit evrim şemasında inşa edilmiştir ve tanrısal ayartma gerekçesi burada bulunmamaktadır. İlk başlangıç kaosundan yer-dünya (Geya), Karanlık (Ereb), Gece, sonra da Işık, Efir (hava, esir) Gün, Gök, Deniz ve tabiatın diğer büyük güçleri doğmuştur. Gökten (Urandan) ve yer-dünyadan eski kuşak tanrılar Kronos ve Titanlar, bunlardan ise Zeus ve diğer Olimp tanrıları doğmuştur. Bu soyut alegorik (temsilli) ve yeterince mat mitolojik tasavvurlardan farklı olarak, tanrı kuşakları arasındaki mücadele, Kronos'un oğlu Uran tarafından devrilmesi, onun kendi oğullarını yemesi (onlardan birinin kendini devireceği korkusundan) ve nihayet onlar üzerindeki oğlu Zeus'un zaferine dair mitler daha canlı ve dikkat çekicidirler. Onlar konuşulmuş olduğu gibi, belli ölçüde tapınçların tarihsel değişimini yansıtmaktadır.

İnsanların kökenine dair soruya açık cevap vermeyen Grek mitolojisinde, insan doğum gerekçesi hemen hemen yoktur. Mitlerden birine göre insanın yaratıcısı Titan Pometey idi. Her halükarda Grek mitolojisinde tanrılar dünyayı ve insanı yaratan rolde sahneye çıkmamaktadırlar.

Kültür Kahramanları Üzerine Mitler ve Diğerleri

Yaratıcı tanrı fikriyatı Grek mitolojisine tamamen yabancı idiyse de kültür kahramanları örneği onda belirgin bir yer tutuyordu. Kültür kahramanları niteliğinde tanrılar, titanlar ve diğer yarı tanrı varlıklar onda yer alıyordu. Zeytin ağacı kültürü ve kadın el işlemeciliği tanrıça Atina'ya; tahıl kültürü Demetra'ya; bağcılık ve şarapçılık Dionis'e; ölçü ve ağırlığın sayıların ve yazının keşfi Germes'e atfedilmektedir. Mitolojik yarı tanrı örneklerinden

Arkadlı Pelasg ve oğlu Likaon, insanlara toprağı işlemeyi öğreten Elevsinli Triptolem, (Onun adı üçlü sürüm anlamına gelmektedir); arabalarda ve yarış atlarında gitmenin mucidi Afinli Erihtaniy seçkinleşmektedirler. İnsanların dostu ve koruyucusu Prometeus özellikle renkli bir figürdür. Titan Prometeus insanlara akıl ve bilgi verdi. Onlara hayvancılığı, ziraatçılığı, gemi yapımcılığını, denizde gitmeyi, metal işlemeyi, hesap yapmayı, yazıyı, hekimliği öğretti. O onlara bereketli ateşi getirdi. Bilge Prometeus insan koruyuculuğundan dolayı Zeus'un öfkesini kendine çekti ve binlerce yıllık korkunç cezaya çarptırıldı. (Uzak Kafkasya'daki inanca göre, kayaya prangalanmış olan Prometeus'un, Zeus'un kartalının her gün gagalayıp parçaladığı karaciğeri, geceleyin yeniden oluşuyordu). Sadece uzun yıllar sonra bu cezadan onu Gerakl kurtarmıştır. Prometeus sadece kültür kahramanı değil titan-tanrı pehlivandır da. Mitoloji insanların bu soylu savunucusunu sert acımasız ve kıskanç tanrılara karşı kesince karşı çıkarmaktadır.

Bu arada bu örnekte de görüldüğü gibi kültür kahramanlarına dair mitlerin (diğer pek çok mitlerde) dinî karakterli olması mutlak zaruret değildir. Kültür kahramanı tanrıların yanısıra (Atina, Apollon ve diğerleri) insanlık dehasının, gücünün, yiğitliğinin, insanı yükselten insanî vasıfların timsalleşmesi olan Prometeus benzeri örnekler miti, bu miti yaratanların fikrince, tanrıların bile üzerinde idiler. Bu mitlerde fantazinin timsalleştirdiği işlem, dönüyorsa da Prometeus'a dair mitin ana fikri aslında dinsel olmaktan daha çok anti-dinseldir. Marx *"Prometeus, felsefe tarihinde en soylu kutsal kişi ve çilekeştir."* diye boşuna konuşmamıştır.

Kentlerin kurucu, düzenleyici ve yasa koyucu gibi yarı efsanevi yarı tarihsel figürleri, büyük ressamlar, şarkıcılar, şairler kültür kahramanı örneklerine yakındırlar. Bazen de onlardan ayırdedilemezler. Birinci tip kahramanlar arasında sayılanlar; Atinaların Sinoykizminin, Attika halkının filalar, fratriler ve soylara, tabakalaşma ve mesleklere bölümlenmesinin atfedildiği Tesey; ünlü İsparta yasa koyucusu Likung; Fiv'in kurucu kadını ve diğerleri. Herhangi bir çeşitten tarihsel kişilik çizgileri, bu örneklerde yarı tanrı mitolojik tasavvurlarla kaynaştıkça, Tesey, Eako kadını, hatta Likung üzerine efsanelerin gerçek tarihsel çekirdeği hakkındaki so-

ru aydınlanmamış kalmaktadır. Ancak bu efsanevi kent kurucu ve yasa koyucu örneklerde din unsurları da vardır. Onlar büyük kısmı itibariyle mahalli tapınç nesneleri idiler. Bu tapıncın da efsanelerinde politik anlamı aydınlıktır. Mevcut sosyal politik düzenin (elbette aristokratik olan) kurulmasını, soy-kabile asilzadeleri, yarı tanrılaşmış kişilere atfederek, kendi imtiyazlarını, iktidarlarını, kutsallıklarını ve dokunulmazlıklarını koruma içine alıyorlardı.

Diğer kategori yarı mitolojik, yarı tarihsel örnekler, büyük sanatkârlar, mucitler ve şairlerdir. Mitlerde ve efsanelerdeki kurnaz, akıllı usta ve mucid Dedal, ressam Pigmalion, şarkıcı Orfey, Arion ve Homer böylelerindendirler. Bu isimlerdeki kişilerin tarihsel varoluşlarına dair ne şekilde düşünürsek düşünelim, onlar sık sık bilinen meslek ve zanaatların sadece şahıslaşmalarıdır. Mesela Dedal, herşeyden önce arkaik eski heykellerin, keza onların kullanılmış oldukları özel ayrı bayramların cins isimleridir. (Pavsaniy kitap IX. bölüm 3, 2-8) Bundan da fazla onların yaratıcısı efsanevi sanatkârın kişisel adıdır. Diğer yandan önümüzdeki eponimler (ünlü ailelerin, sanatkârların ve şairlerin soy başlatıcıları, Dedalidler, Gomenidler) dinî kardeşliğin kurucuları (arfikler) ve bu efsanelerin sosyal düşüncesi de şüphe uyandırmamaktadır. Burada mesleğin ya da dinsel mezhebin kendi kendini yüceltme eğilimi ve aynı zamanda onu bir ailenin ya da kardeşliğin sınırları içinde tutma çabası ortadadır.

Bazı mitler onlarda korunmuş olan sosyal hayatta yok olmuş biçimler ve eski geleneklere dair belli belirsiz anışlardan dolayı ilginçtirler. Babası (Agomemnon'un) kanının öcünü almak için annesini öldüren Orest'in yargılanması üzerine olan ünlü mit bu kapsamdadır. Bahofen bu mitte anaerkil hukukun babaerkille değişiminin yansıtıldığını dâhice tahmin etmiştir. Grek mitolojisinde korunmuş olan insan kurban sunmanın çok sayıdaki izleri (Makarey'in, Alkestida'nın, İfigeniya'nın ve diğerlerinin kurban sunulmaları) aynı cümleden olabilir.

Tapınç Mitleri

Dini mitolojinin orijinal tohumunu sırf tapınç mitleri adı veri-

lenler teşkil etmektedir. Onlar şu ya da bu dinsel ayinle sıkıca bağlantılı olup mitolojinin kutsal metinleri gibidirler. Ayinlerin kendileri şu ya da bu mitolojik hikayenin şahsında oynanan oyun olmaktadır. Mesela Gera heykelinin Navpliy'de kutsal kaynakta (Argalida) her yıl ki yıkanma ayinlerine ilişkin Gera-Mimfa ve Gera-Teliya mitleri, (Pavsaniy kitap II. Bölüm 38,2) Genç Zeus'un eğitimi, onun olimp oyunlarını düzenleyişi ve bu oyunlarla bağlantılı mit (Pavsaniy kitap IX. Bölüm 3, 1-2); Gera ve Zeus'un çekişmesi ve barışması anısına Platyelerde her yıl kutlanan bayrama dair mit vb.de bu kapsamdadır. Burada da görünüşe göre hep olageldiği gibi, ayinler mitlerin sahnelenmesi için düzenlenmemiştir, tam tersine mitler özgün anlam çıkarmalar olarak yaratılmış ve çoğu hallerde kökeni ve ilk başlangıç fikri unutulmuş olan tamamen eski ayinlerin ikincil yorumlarıdır.

Benimsenen ve Suni Mitler

Grek mitolojisinde dışarıdan aktarıldığı apaçık olan bir takım mitolojik konular ve gerekçelerle karşılaşılmaktadır. Su yönünden fakir Grekya'da ortaya çıkması zor olduğundan, Babil kökenli olduğu besbelli olan tufana dair miti buraya katmak gerekir. Keza doğudan gelen tanrılarla bağlantılı mitleri de. (Dionis, Kabirler ve diğerleri)

Greklerin zengin ve parlak destanlarını mitolojiden ayırmak zor ise de, mitoloji ile karıştırmamak gerektir. Argonautların seferi, Troya Savaşı, Odissey'in yadellerde dolaşması ve Fivan hükümdarları (Edip ve diğerleri) hakkındaki öykülerle de mitolojik örnekler ve gerekçelerle sık sık karşılaşılıyorsa da kelimenin gerçek anlamında mit değildirler. Bunlar bir bütün olarak gerçek tarihsel tohumlar içeren tarihsel efsanelerdir.

Grek mitolojisinde masalsı unsurlar az değildir. Ki onları asıl mitlerden ayırdetmek herhalde daha zordur. Çeşitli ucubeler, fantazi varlıklar, kiklop kentavr (yarı insan yarı at) benzeri Skiller ve Haribdalar, Meduz ve Grapiy mitolojik olmaktan daha çok masalsı tarza aittir. Bu örnekler ve dinsel tapınçlar arasında bağlantının hiç olmayışından zaten bu anlaşılmaktadır. Ancak bunlar mito-

lojik dokunun içine tanrıların ve kahramanların düşmanları olarak girmektedirler.

Nihayet Grek mitolojisinin renkli ve karmaşık tablosunun tamamlanması için edebî ya da felsefî suni mitleri de hatırlamak gerekiyor. Mitolojik geleneğin engin gücünün, yazar ve filozofları fikirlerini mitolojik örneklerde ifade etmeye zorlaması seyrek değildir. Laton'un *"Pıra"*da bildirdiği ve muhtemelen kendisinin yakıştırdığı cinsel farklılığın ve cinsel aşkın kökenine dair mitolojiyle birlikte, Sokrat'ın ya da sofist Prodik'in dizelediği anlaşılan erdem ve sefahat arasındaki mücadele fikrini ifade eden *"Gerakl yol ağzında"* miti de buna örnektir.

Grek Mitolojisinin Kendine Özgeliği

Grek mitolojisi ona giren unsurların tüm çeşitliliğine ve karmaşıklığına rağmen gene de ortak bir özelliğe sahiptir. Ortaya konan örneklerin yüksek sanatsallığı ve şimdiye kadar dinleyicilerde ve okuyucularda her zaman aynı güçlü etkiyi bırakması sanatsallığı, her şeyden önce Grek mitolojik örneklerinin derin hümanizminde ifadesini bulmaktadır. Genellikle insan biçimcil (antropomarfîzim) adı verilen bu hümanizm, heyve resimlerinde canlandırılan kahraman ve tanrı örneklerine, dış yüzünden safî insan biçimleri vermelerde ortaya çıkmaktadır. Böylesi görsel insanbiçimcilikten, Martin Nilson psikolojik insanbiçimciliğin (onu bazen antropopatizm diye de adlandırıyorlar) Grek halkının rasyonalist ruhunu kendinde daha derin yansıttığını doğru ayırdetmiştir. Bu gerçek hümanizmdir, ancak genellikle Greklerin mitolojik şahsiyetlerine hiçte özgü olmayan herhangi bir çeşit yumuşak kalplilik anlamında değil, bu şahsiyetlerin sırf insan biçimli resmedilmeleri anlamındadır. Onlar gerçek, hemen hemen canlı insan örnekleridir. Ellada'nın tanrı ve kahramanları erdemleri ve kusurlarıyla yüceltilmiş, idealleştirilmiş insanlardır. Grek tanrılarına insancıl olan hiçbir şey yabancı değildir. Onlarda insan tabiatına özge olmayan hemen hemen hiçbir çizgi yoktur. Ölümsüzlük dindar Greklerin gözünde tanrıları insanlardan ayırdeden tek niteliktir. Onlar insanların çoğunluğundan güç ve basiretçe üstünseler de, herşeye kadir olma, herşeyi görme özelliğine sahip değildirler.

Şayet Grek mitlerinin, bize kadar gelen çoğu hallerinde, onların saf halkçıl biçimlerinde değil Ovidy ve Vergiliy'in şiirlerinde, Romalı yeniden yorumlamaları söz konusu etmeden Homer'in ve Gesiod'un şiirlerinde, trajedisyenlerin bazı lirik şairlerin eserlerinde, şairsel hatta filozof işlemelerle ulaştığı hatırlanırsa, Grek mitolojisinin göze çarpan bu özelliğini anlamak zor olmayabilir. Diğer yandan Fidiy, Praksitely, Polignot ve diğerlerinin büyük eserleri (klasik Elleda'nın mükemmel tasviri sanatı) içinden geçerken, mitolojik malzeme anlam değişikliğine uğramıştır. Mitleri halkçıl temeline daha yakın biçimde, muhtemelen tarihçiler ve coğrafyacılar, Pavsaniy, kısmen de Herodot- vermektedir.

Her nasıl olursa olsun, şayet Grek mitolojisi antik sanatın ve edebiyatın gelişmesini esaslı şekilde etkiledi ama diğer yandan da sanat ve edebiyat mitolojiyi derinlemesine etkilemiş mitolojik kahramanları asilleştirmiş, hümanistleştirmiş yüceltmiştir. Bu örneklerin renkliliği ve canlılığı dinî fantazinin değil Grek halkının büyük sanatsal yeteneğinin işidir.

Tapınç

Greklerde tapınç biçimleri nisbeten sade idi. Tapıncın en olağan kısmı kurban sunmalardı ve kurban sunmaların karmaşıklığının derecesi ve ölçüsü çok çeşitli idi. Kurbanın en sıradan ve sade olanı tanrılara şarap sunmadır. Tanrıların yemeğine ya da onların şerefine toprağa veya ateşe fincandan şarap serpiyorlar keza tahıl, meyve yağ vb. şeyleri de kurban sunuyorlardı. Kurbanın daha pahalı ve karmaşık biçimi olan (bazen çok sayıdaki) hayvanları kurban sunma, kurban sunmanın ölçütüne, vesilenin ve amacın önemine bağlı idi. En önemli ve törensel durumlarda Gekatambalar (100 hayvanın kurban edilişi) sunuluyordu. Mitlerden uzak geçmişte insan kurban sunmaların da bulunduğu sonucuna varılabilinir. Ancak bu tartışmalıdır. Kurban sunmanın karakteri aynı zamanda kurbanın özellikle kime adandığına da bağlı idi. Genel olarak Olimpiy tanrılarına beyaz tüylü, yeraltı tanrılarına siyah tüylü hayvanları kurban ediyorlardı. Yeraltı tanrılarına kurban sunulurken tamamen yakıyorlar ve toprağa gömüyorlardı. Ölülere sunulan adaklar da toprağa döküllüyor ya da gömülüyordu. Kahramanlara sunulan kurbanlar yakılı-

yordu. Olimp tanrılarına sunulan kurbanların eti ise tam tersine ayine katılanlarca yeniyordu. (Pavsaniy kitap II. Bölüm 10)

Diğer tapınç unsurları, mihraba çelenk konması, tanrıların heykelinin süslenmesi, onların yıkanması merasimi olayları, kutsal marşların ve duaların okunması, bazen de dini danslar idi. Ayinler daima her yerdeki sıkıca düzenlenmiş ayrı özel merasimlere göre uygulanıyordu.

Toplumsal tapınçları yerine getirmeye, devletin önemli meselesi gözü ile bakılıyordu. Kent topluluğunun koruyucu tanrılarının şerefine ayinler, devletin yüksek görevdeki şahsiyetlerinin yönetimi altında gerçekleşiyor ve onlara tam bir ciddiyetle muamele ediliyordu. Böylesi ayinlerden en önemlileri genel ulusal tören karakterini alıyordu. Atina'daki büyük ve küçük Panefenyeler, Feney'deki (Beotiya) Germey oyunları vb. Bu ayinlere rahipler de katılıyordu.

Devletin görevli kişilerinin ve rahiplerin yönettiği toplumsal tapınçlardan başka özel evcil tapınçta bulunuyordu. Onun daha mütevazi ayinlerini aile ya da suyun başkanı gerçekleştiriyordu.

Rahipler, Tapınaklar

Grekya'da rahiplik ayrı özel bir cemiyet, hele hele kapalı tabaka tipinde teşkil etmiyordu. Rahipler sadece münferit tanrıların tapınaklarındaki hizmetkârlar sayılıyordu. Tanrıya tapıncın gündelik hizmetleri, düzenli olarak kurban sunmalar, tanrı heykellerinin süslenmesi, törensel abdest almalar vb. onların zaruri görevlerine giriyordu. Bazı durumlarda fal açmayla, kehanetle ve hekimlikle de uğraşıyorlardı. Rahiplerin görevinin münferit asilzade soyların sınırları içinde kuşaktan kuşağa geçerek, hayat boyu, hatta ırsi olması seyrek değildi. Avlamsal tapıncın doğrudan doğruya soydan geliştiği yerde, bu özellikle böyle idi. Ancak rahiplerin hem de çoğu kez kısa süre için, seçimli olmaları daha sıktır. Bu bazen (Mesela Olimp'de) sadece bir aylığına bir görevlendirmedir. Ancak seçimsellik, rahipçil görevleri eski aristokrasinin ağırlıklı olarak ellerinde tutmalarına engel değildi. Rahipleri genellikle asilzade ailelerden seçiyorlardı. Rahipten törensel temizlik, fiziki kusurun olmaması, sık sıkta ahlakî temizliğe uyması talep ediliyordu. Bazı tapınaklar-

daki rahiplerin sadece ergenlik çağına kadarki çocuklardan oluşmasının sebebinin son taleple bağlantılı olduğu açık ve nettir. Rahipçil görevlerin kadınlarca arasıra da kız çocuklarınca ve kızlarca icra edilmesi seyrek değildir. (Mesela Atina'daki Pandroso tapınağında). Bu görev bazen de yaşlı kadınlarca icra edilmektedir. (Germionadaki Demetra tapınağında) (Pavsaniy kitap I. bölüm 27,5) Belirtmek gerekir ki ahlakî temizlik talebi kadın rahiplere karşı daha sıkı ileri sürülüyordu.

Rahiplik görevi onurlu idi, ancak hiçbir şekilde doğrudan doğruya iktidar vermiyordu. Üstelik de resmî tapıncı çoğu kez genellikle rahipler değil, sivil görevli şahsiyetler yönetiyordu. Grek köleci kentleri, bu hususta rahipleri tahakküm sahibi olan despotik doğu devletlerinden kesinkes ayrılıyordu.

Tapınaklarda rahiplerden başka genellikle tapınağın gelirinden ve inananların adaklarından geçinerek yaşayan çeşitli görevliler de bulunuyordu.

Tapınağın kendi ekonomisinin olması seyrek değildir. Tapınakların kutsal tapınak arazisi türünde toprakları ve köleleri vardı. Önemli, kıymetli nesneler en saygın tapınaklarda bir araya getiriliyordu. Oralarda devlete ya da özel kişilere ait olan hazinenin muhafaza edilmesi de seyrek değildi. Bunlar en tehlikesiz muhafaza etme yerleri (kasalar) idi. Atina deniz birliğinin hazinesi önce Delas'daki Apollon mabedinde, daha sonra da Atina'daki, Parfenon'da bulunuyordu. Ancak tapınakların adaklardan ve bağışlardan teşkil olunan kendi hazineleri de vardı. M.Ö. IV. yy.da Delfiy tapınağı muazzam tutardaki (10 bin yetenek) kıymetli nesneye sahipti. Tapınak rahipleri, ellerinde bulunan parayı faiz karşılığında sık sık dolaşıma sokuyorlardı. Delos Mabedinin M.Ö. 377 yılında, kendi aktifinde çeşitli kentlere ve şahıslara ödünç verdiği 47 mali kaynağı var idi. Böylece tapınaklar kendi türünde bankalara onun rahipleri ise banker tefecilere dönüşmüştü.

Genel Grek Tapınç Birliği

Grekya'da politik birliğin olmadığı gibi merkezîleşmiş tapınçta yoktu. Mahallî kentçil ve komünal-toplulukçul tapınçlar politik da-

ğınıklığın ifadesi idi. Gene de ifadesini Helenlik ulusal fikriyatında bulunan kültürel ortaklık zemininde tüm barbarlığa karşı çıkarılan bazı tapınç merkezleri geniş, genel Grek anlamı kazandılar. Başlangıçta şüphesiz sırf mahallî tapınç merkezleri olan Delflerdeki Apollon mabedi, Olimp'deki Zeus, Elevsina'daki Demetra, Epidavredeki Asklepiya ve diğerleri, geniş ün sahibi olmuş ve tüm Grekya'da bir kısmı da sınır ötesinde ihtiram görmüşlerdir. Diğer mabetler münferit Grek kabilelerinin ya da toprakçıl birliklerin tapıncının yoğunlaştığı yer olarak daha dar öneme sahiptiler. Apollon'un Küçük Asya İoniylerinin tapınç merkezi Delos tapınağı ve bütün Peloponneslilerce ihtiram gösterilen Tenoro Burnu'ndaki Poseydon mabedi böyledirler. Otoritesi komünal toplulukların ve kentlerin sınırını aşan bu tapınç odaklarının otoritesi ya ünlü kehanette bulunan yer olmalarında (Delfler); ya oyunların ve yarışmaların düzenlendiği yer olmalarında (Olimp); ya mucizevî iyileştiricilikleriyle ünlenmiş olmalarında (Epidavr); ya da kutsal esrarengizler olmalarında (Elevsin) temelleniyordu. Her halükarda tüm vatandaşların katılmasının zorunlu olduğu polis (kent) tapıncından farklı olarak, bu genel Grek dinî merkezleri, sırf manevi otoriteden faydalanıyorlardı. Onlara ihtiram göstermede tamamen gönüllülük esastı. Rahipler ve mahallî hakim gruplar için bu mukaddes yerlere daha çok hürmet cazipti ve elbette onların çıkarlarına idi. Rahipler çeşitli usullerle tapınakların prestijinin ve popülaritesinin yükselmesi için özen gösteriyorlardı.

Delfiy tapınağının rahipleri de kâhinlerinin otoritesini maharetle destekliyorlardı. Rahiplerin; Grek kentlerinin, hatta bazı barbar devletlerin politik sorunlarında iyi bilgi sahibi olmaları sayesinde kendilerine müracaat eden özel kişilere ve kentlere yararlı öğütler verebilmeleri seyrek değildi. Mamafih Delfiy rahipleri hataya karşı sigortalanmak için kendi öngörülerini ve tavsiyelerini bilhassa sisli ve ikili anlamlı biçimde ifade etmeye çalışıyorlardı. Bu noktada belirtmek gerekir ki rekabet halinde bulunan münferit Grek kentlerinin çıkarları arasında manevra yapmaya çalışan Delfiy mabedi, genel ulusal sorunu anlama seviyesinden uzak idi. Örneğin o Pers istilası esnasında Ellada üzerine çöken vahim tehlike anında tamamen anti vatansever pozisyon almıştır. M.Ö. V. yy.daki iç savaşta birbi-

rine düşmanlık güden tarafları barıştırmak için kendi otoritesini kullanmaya yeltenmeden tamamen Poleponnesliler tarafında yer almıştı.

Greklerin ulusal birliğine Zeus'un olimp mabedi (genel Helen Olimp oyunlarının yapıldığı merkez) daha olumlu etki yapmıştır. Dört senede bir düzenlenen bu oyunlar sadece Greklerin yaklaşmalarını desteklemiyor, aralarındaki politik çatışmaları da belli derecede yumuşatıyordu. Hiç olmazsa oyunlar zamanında genel olarak iç savaşlar duruyor barış düzeni başlıyordu.

Orfçular ve Pifagoreyciler

Egemen kent tapıncının ve eski halk inançlarının yanısıra Grekya'da yaklaşık M.Ö. VI. yy.dan buyana yarı tarikatçıl yeni dinî akımlar ortaya çıkmaktadır. Bu tarikatlardan Orfim adı verilen en çok öneme haiz olmuştur.

Bu akımın taraftarları (Orfcular) kendi inançlarının kökenini güya Homer'den daha önce yaşamış olan mitsel şair Orfey'in varsayılan öğretisinden çıkarıyorlardı. Gerçeklikte ise Orfiy hareketinin Grekya'da izleniyor olması M.Ö. VI. yy.dan daha uzak değildir. (Delflerdeki Frizde (süs kuşağında) şair İvik'deki anmalar.) Orfizm'in gelişmesinde büyük rol Pisistratidler zamanında Atina'da yaşayan Onomakrit'e aittir. Orf dininin yayılma merkezleri Sicilya ve İtalya Grek kolonileri ve Attika'dır. Onun gelişmesini şüphesiz ki doğru dinî ve felsefî sistemler etkilemiştir. Orfçuların kendi kutsal kitapları vardı ancak onlardan bize sadece bölük pörçük parçalar gelebilmiştir.

Orfçularda tanrılar hakkında kendi tasavvurları, kendi mitleri, dinî mistik karakterde kendi evren doğumları var idi. Bu tasavvurlara bakılırsa varlığın başlangıcında zaman duruyordu. Başka rivayetlere göre; Kaos, Efir (Esir) ya da Erol. Orf mitolojisinde çile çeken ve canlanan tanrı (Zagrey-Dioniş) örneği önemli rol oynamıştır. Orfçularda (sadece onların kimilerinde) antropogonik (insan doğum) miti var idi. Onların fikrince insanlar, Zeus, Zegrey-Dionas'ı öldürdükleri için cezalandırdığı Titanları yaktıktan sonra kalan külden meydana gelmişlerdir. Ekonomik ilerlemeler ve Grek-

lerin büyük kolonileşmesi döneminde keskinleşen sınıf mücadelesi sonucu, yeni toplumsal keyfiyet Orf hareketinde yansımıştır.

M.Ö. VI. - V. yy.da Büyük Ellada'da kendine özgü gelişim kaydeden Orfizm'e yakın olan Pifagorey mezhebi aynı zeminde serpilmiştir. Pifagoreyciler sadece dinî mezhep değil, fakat felsefî okul ve politik parti aristokrasinin parçası olduklarından orada önemli politik rol oynamışlardır. Pifagoreycilerin dinî mistik keyfiyeti, ruhun güç etmesine inanışla ve güneş ve ateşe ihtiram göstermeyle belirginleşmiştir.

Elevsin Sırrı, Dionis'e Tapınç

Orfizm, Demetra'nın Elevsin sırlarının gelişimini de etkiledi. Mahallî Evpadrid soylarının ellerinde bulunan ve başlangıçta sırf tarımcıl olan Demetra'ya tapınç, M.Ö. VI. - V. yy.dan milada kadar daha geniş, hemen hemen genel ulusal önem kazandı. Her halükârda, Attika için Demetra, Bayram Şenlikleri genel ulusal törenler idi. Elevsin'de eski tarımcıl ayinler temelinde kendine özgü gizli tapınç yapılandı. Ruhun ahiretteki hayatı üzerine öğreti ve mistik ayinler bu tapıncın fikrî temeli olmuştur. Onların aracılığıyla müminler öbür dünyada eserlik edineceklerini umuyorlardı. Bu inançlar ve ayinler Persefone'nin Aid'e ineceğine Demetra'yı arayacağına ve Persefone'nin gökler dünyasına döneceğine dair mitle bağlantılı idiler. Demetra'nın sırlarına iştirak etmek için, özel adanma ayininden hem de iki defa geçmek gerekiyordu. Küçük Misteriy adı verilen ilkbahar ayinleri zamanında, adayın Mistı'ya (ilk basamak)'a adanması yer alıyordu. İkinci basamağa Epoptı'ya adanma düzenlendiği zaman sonbaharda Boedromian (Eylül) ayında yüce misteriy kutlanıyordu. Adanma merasimlerinde başyeri arınma ayinleri, abdest alma ve oruç tutma tutuyordu. Adananlar Demetra tapınağında gizli gece ayinlerine katıldıkları zaman, onların önünde Demetra ve Persefone üzerine mitin şahsiyetleri olduğu anlaşılanlar oyun oynuyorlar, bu tanrıların kutsal sembollerinin (tahıl başaklarının) gösterisini yapıyorlar ve Demetra, Persefone, Dionisa, Tritolema ve adsız tanrı ve tanrıçaların (Bereketin koruyucu ilahlarının) şerefine marşlar söylüyorlardı.

İnananlar sadece Attik'te değil, onun sınırları dışında da Elevsin misteriylerine çok büyük önem veriyorlardı. Bir takım antik yazarlarda da onların anılışlarıyla karşılaşılmaktadır. Homeros marşında Demetra şerefine şarkı söylenmektedir. *"Bu dünyanın insanlarından kendi gözü ile görenler mutludur. Onun sırrına eremeyen, ona iştirakçi olamayan ölümden sonra soğuk karanlık altında benzer kaderi olmayacak."* İsokrat'ın *"Panagirika"sında* (M.Ö. V. yy.) şöyle bir yer vardır: *"Bizim illerimizde ortaya çıkan Demetra bize kıymet yetmez iki nimet verdi. Bizi vahşi halinden çıkaran toprak mahsullerinin kültürünü ve adananlara varlığın sonu ve sonsuzluğa dair en tatlı umutları veren bayram şenliğini."*

Böylece biz Elevsin tapıncında, Grek dini için tamamen olağandışı olan öbür dünyadaki mutluluğa inanış fikrini bulmaktayız. Yüzü yerel Dünya'ya dönük olan ve taraftarlarına ahiret dünyasında karanlık Aid'de kederli ömür çürütmeden başka bir şey vaadetmeyen resmi Grek dininin, halkın belli kısmını tatmin edici olmaktan çıktığı açık ve nettir. Muhtemelen keskinleşen sınıfsal çelişkiler, yoksullarda bulanık protesto duygusunu, iktidardaki varlıklarda ise hoşnutsuzluklara bir çeşit teselli aracı bulma ihtiyacını doğurmuştu. İnsanların dikkatini bu dünyadan, geleceğe aktarma hevesi ve bu arada da mükâfat vaadetme ortaya çıktı. Elevsin misteriyleri asıl Hıristiyanlık tipindeki Saterpolik dinin öncülü, kurtarıcı dinin rüşeym hali olmaktadır.

Benzer durum Grekya'ya Küçük Asya'ya Grek kolonisi üzerinden Frakiy ve Küçük Asya'dan taşındığı anlaşılan Dionis tapıncının başından da geçti. Dionis başlangıçta bağcılığın ve şarapçılığın timsalleşmesi idi. Grekya'da yaygınlaşmış olan ana tapınç, tarımcı halk tapınçlarının en popülerlerinden biri olmuştu. Ancak kutsal kurtuluş fikriyatı onunla da bir oldu. Dionis'e tapıncı benimseyen Orfçular onu kurtarıcı sıfatı ile mükâfatlandırdılar. Onu Titanların parçaladığı fakat Zeus'un kendi oğlu (genç Dionis) türünde canlandırdığı Zegrey'e dair mitle bağdaştırdılar. Bu ölen ve dirilen tanrı, insanların kurtarıcısı tanrı oldu. (Doğu tanrıları Osiris, Temmuz ve diğerleri gibi.)

Helenist Dönem Dini

Grek dininin tarihsel gelişimini, konuşmuş olduğumuz gibi doğrudan doğruya olaylarda izlemek zor olsa da klasik dönemin sonuna doğru Helenist ve Roma döneminde ondaki değişiklikler gene de açıkça farkedilmektedir. Onlardan birincisi yabancı ve melezleşmiş tapınçların yaygınlaşmasıdır. Bildiğimiz gibi daha erken dönemde Grekya'ya bazı doğu ilahları sızmıştı. Ancak onlar o zaman tamamen Helenleştirilmişlerdi. Şimdi ise özellikle Helen-Roma zamanında Mısır ilahları İsida ve Amman'a, Ön Asyalı Attis ve Adonis'e *"Suriyeli tanrıçaya"* ve diğerlerine tapınçlar sözkonusudur. Ptolemeylerce getirilen yeni Sinkretik Greko-Mısır tanrısı Serapis büyük popülarite sahibi idi. Grek unsurlarının bilim, sanat, edebiyat dil alanında daha aktif olduğu, din alanında ise tam tersine doğu unsurlarının Grekya'yı daha çok etkilediği gerçektir. Grek-Barbar kültüründe karşılıklı etkileşim Helenist dönem için tipik bir özelliktir. Bu çöküş döneminin tüm çehresiyle Mistizm'e kapılışı, tam da doğu dinlerinin işleyişi ile açıklanmaktadır.

Helen hükümdarlarının tanrılaşmasında da doğu etkisi ifadesini bulmuştur. Demokratik ve rasyonalist geleneğin gene de fazlasıyla güçlü olduğu yerde, Grekya'nın kendisinde hükümdarlara tapınç kendine zemin bulamamıştır. Aleksandr Makedonsky'e tapıncı o hayatta iken başlatma girişimi Grekya'da alaycı tepkilere yol açtı. İspartalılar bu konuda *"Aleksandr şayet tanrı olmak istiyorsa bırakın tanrı olsun."* şeklinde konuşuyorlardı. Fakat dönemin ruhu yavaş yavaş Grekleri de etkiledi. Demetra'ya Poliorket'e Grekya'nın kurtarıcısı olarak tanrısal onur bahşediliyordu. Helenistik doğuda ise hükümdarları (Ptolemeyleri, Selevkidleri) doğrudan doğruya tanrıyla eşitleştiriyorlardı.

Dinin Felsefeye Etkisi

Din ve mitoloji Grekya'nın sanatını, edebiyatını, felsefesini derinden etkilemiştir. Edebiyat ve sanattaki dini-mitolojik konular ve gerekçeler hakkında konuşmuş bulunuyoruz. Felsefede ise dinin etkisi özellikle erken dönemde ifadesini bulmuştur. İoniy natür filozoflarında mitolojik tasavvurların yansıması farkedilmektedir.

Örneğin Dünya'nın sudan meydana geldiğine dair Fales Milet fikriyatı, tüm varolanın babası olarak Okyanus'a dair mitten daha uzağa gitmemektedir. Sokrat ve Platon'a kadar en son filozofların ve idealistlerin kendi tarzlarının anlatımı için mitolojik örnekleri kullanmaları seyrek değildir. Antik demokrasinin gerileyişi ile bağlantılı olarak neoplatonizm, neonifagorizm gibi sistemler ortaya çıkmaya başladığı zaman, Helenistik Roma döneminde dinin felsefeye etkisi yeniden güçlendi.

Özgür Düşünce

Felsefede ise antik Grekya'nın karşıt ateist dünya görüşü en büyük güçle ifadesini bulmuştur. Bu ülkeyi bilimin, edebiyatın sanatın beşiği saydığımız gibi, aynı hakkaniyetle onda özgür düşüncenin vatanını da görmek mümkündür.

Tanrılar üzerine mitlere ilişkin tamamen hür düşünce Homer de sahneye çıkmıştır. Homeros şiirlerindeki dini tasavvurlara ilişkin olarak, ikili karakterin farkına varmamak mümkün değildir. Destanların kahramanları Ahill, Agamemnon, Priam, Hektor, Odissey ve diğerleri tanrılara sırf derin dinî ihtiramla doludurlar. Onların davranışlarında ve sözlerinde saygısızlığın izi, hele hele onlarla alay etme bulunmaz. Destanın yazarı tam tersine kendisi tanrılar hakkında, onların özellikleri ve davranışları hakkında konuşurken çok az dinî duygu sergilemektedir. O serbestçe zaman zaman da tanrıların karakterinin kötü ve gülünç yönleri hakkında, onların şu ya da bu insana veya halka karşı adil olmayan düşmanlığı hakkında, gaddarlıkları, cilveleri, karşılıklı aldatmaları ve kurnazlıkları hakkında sanki memnuniyetle konuşmaktadır. Hera'nın Troyalılara, Poseydon'un Odisse'ye aman bilmez düşmanlığı hakkında konuşmaktadır. Hatta tanrıların insanlar karşısındaki zayıflığı ve güçsüzlüğü ile (Dimed'in savaşta Afrodit ve Ares üzerindeki zaferi); onların aşk maceraları hakkında konuşmaktadır. Örneğin aldatılan koca Gefst'in, karısı Afrodita'yı sevgilisi Ares'le birlikte ikisini de ağla kapatarak yakalayışına ve onları tüm tanrıların alay etmelerine sergileyişine dair tarihi hatırlayalım. Bütün bu hikayelerin, destanların yazarının (ya da yazarlarının) hiçte özellikle dindar olduğuna tanıklık etmemektedir. Sofu Grekler Homer'i boşuna

Ateist saymamışlardır. Platon ise kendi ideal devletinde ahlaksızlığından dolayı Homer'in okunmasının yasaklanmasını önermiştir. M.Ö. IX. - VII. yy.larda soy-kabile aristokrasisi çevresinde onlar için derlenen ve söylenen destanların artık tanrılara ve mitlere karşı eleştirel yaklaşımı farkedilmiştir.

Klasik dönemde daha derin özgür düşünce gelişmiştir. *"Prangalanan Prometeus"*, insanların soylu arkadaşı Prometeus'a karşı Zeus'un zalim ve gayri adil tiran olarak tasvir edildiği yerde Eshil Trajedisi özü bakımından anti dinsel eserdir. Marks'ın ifadesine göre Grekya'nın tanrılarını bu Trajedi *"Ölümcül olarak yaralamıştır."* Evripid'in trajedilerinde de tanrıların tamamen cazip olmayan yönleri sergilenmektedir. Hera, Apollon, Afrodit ve diğer tanrılar onlara kin duyduklarından ya da aşağılık duygularından suçsuz insanları mahvetmektedirler. Evripid, tanrıların varlığını redde kadar varmaktadır. Mesela *"Bellorofant"* trajedisi bu kapsamdadır. Onun kahramanı orada tanrıların olup olmadığını öğrenmek için göğe uçmaktadır. Yeryüzünde gerçekdışılığın ve zorbalığın hükümdarlığını görerek, genel olarak tanrıların olmadığını ve onlar hakkında anlatılan her şeyin boş masallar olduğunu varsaymaktadır.

Hepsinden daha tam özgür düşünce felsefede ortaya çıkmıştır. İlk felsefî sistemler özü bakımından dinin reddi idiler. İyan Doğu filozofları Dünya'nın başlangıç temelinde sonsuzca hareket halinde olan maddeleri (Suyu, havayı, ateşi) görüyorlardı. Eleatlar'da varlığın sınırsızlığı ve sonsuzluğuna dair öğretiyle, dini mitolojilerin tam tersine akılcı evren düşüncesi tasavvurları ile sahneye çıkmışlardı. Bu okulun ilk başlatıcısı Ksenofan tanrılar hakkında insan biçimciliği (antropomorf) tasavvurlarını alaya almıştır. Ancak o tek ve insanlara benzemeyen ilaha inanıyordu. Empedokl dört unsur üzerine saf materyalist öğretiyi geliştirmiş ve devrim deorusunun ilk taslağını vermiştir. Anaksagor'un atomik kainat teorisi (evrenin temeli olarak maddecil *"Şeylerin değişimi"*) sonraları materyalist Levkip ve Demokrit tarafından geliştirilmiştir. Aynı Anagsagor güneşin tanrı değil muazzam ateş yığını olduğunu öğretmiştir. Anaksagor tanrısızlığı yüzünden Atina'dan kovulmuş ve eserleri yakılmıştı. Başlarındaki Protagor ve Gargiy ile Sofistler de Relyatif

kavrayış teorisi ile *"herşeyin ölçüsüdür"* dinsel dünya görüşünün temellerini yıkıyorlardı. Büyük Aristo tutarlı olmasa da çoğu yönden materyalist sistemiyle dine daha da güçlü bir vuruş yapmıştır. Epikur klasik materyalizmin olumlu geleneğini sürdürerek, ona daha da olgunlaşmış biçimini verdi. Epikur'da tanrılar tamamen ortadan kaldırılmadı ise de dünyadan *"dünyalar arası boşluğa"* kovuldu ve insanların işine iştirak etmekten ötelendi. Nihayet antik dünyanın büyük hiciv yazarı Lukin Samasatskiy (M.S. II. yy.) mitolojik hikayelerin bütün saçmalığını ortaya dökerek tanrılarla acımasızca alay etti. Onlar hakkında *"haron", "Tanrıların konuşmaları", "Tanrıların toplantısı", "Deniz konuşmaları", "Ölülerin hükümdarlığındaki konuşmalar"* ve diğerlerini yazdı. Marks'ın sözleri ve Eshel'in trajedileri ile ölümcül derecede yaralanmış olan Grek tanrıları, Luken'in *"sohbetlerinde"* tekrar (komik bir şekilde) ölmeleri gerekti.

Grek dini gene de Hıristiyanlığın Roma İmparatorluğu'ndaki zaferine kadar yaşamaya devam etti ve zamanla onun münferit çizgileri Hıristiyanlıkla kaynaştı.

BÖLÜM 21

ESKİ ROMALILARIN DİNİ

Eski Roma dini gerek olağanüstü özgün karakteri bakımından gerekse Roma devletinin kendisinin ve kültürünün insanlık tarihinde kazandığı önem nedeniyle inceleme için büyük ilgi çekmektedir. Romalıların dini kısmen benzer tarihi şartlarca doğurulduğundan, kısmen de doğrudan etkilenmeyle Grek diniyle birtakım orta çizgileri olmasına rağmen tamamen kendine özge çehresiyle ayrıcalaşmıştır.

Eski Roma dinini inceleme kaynakları Greklerin ki ile benzerdir. Bunlar arkeolojik eserler (tapınak, mihrap, kurban sunma yeri, tanrıların tasvirlerinin kalıntıları) özellikle aydınlatıcı çok sayıdaki yazıtlar, Katan, Varran, Pliniy, Starşiy, şair Ovidiy, hatip Tsitseron, tarihçi Plutrah ve daha pek çok antik yazarların gayet bol tanıklıkları ve nihayet putperestlere tartışmaya giren ilk Hıristiyan yazarların eserleri.

Roma dininin tarihsel gelişimi Grek dininden çok daha iyi incelenebilmektedir. Roma Devleti'nin gelişmesi ile bağlantılı olarak onun nasıl değiştiği kolayca farkedilmektedir. Küçük kent topluluğundan muazzam imparatorluğa kadar. Ancak bununla birlikte çok derin arkaik çizgiler onda en sonuna kadar kalmıştır.

Aile - Soy Tapıncı

Roma devletinin varlığının sonuna kadar çok sağlam korunmuş olan Romalılardaki dini inanç ve ayinlerin en eski tabakalarından biri Greklerde de olduğu gibi soy dini, aile-soy koruyucu ruhlara tapınç idi. Dinin bu biçiminin dayanıklılığı soy teşkilatlarının ken-

dilerinin bilhassa da patrik ailelerdeki kalıntıların yaşama gücüyle açıklanmaktadır.

Romalılar ölülerin ruhunun ya da gölgesinin (manes) ailenin ya da soyun koruyucuları olduklarına inanıyorlardı. Dii Manes *"tanrılar -manlar-"* ifadesi son derece olağan idi. Bu kelimelerin kısaltılmışı *"D.M."* harfleri (*"dis manibus", "tanrılara-Manlara")* ile lahit taşlarında sürekli karşılaşılmaktadır. Bu arada söylemek gerekirse bilimde bazen kullanılan *"Manizm"* terimi (ölülere tapınç, atalara tapınç, keza bu tapınçtan çıkarılan din teorisi) *"Man"* kelimesinden kaynaklanmaktadır. Manlar başlangıçta ev zahire ambarı ya da erzak kilerini timsalleştiren (Penatlar) aile ocakları ile (Penus'tan iaşe, yiyecek erzakından) yedek erzak ile yakınlaşmıştır, hatta özdeşleşmiştir. Bilahare de evi muhafaza eden ruhlar olmuşlardır.

Bu iki tasavvura yakın olan üçüncüsü de daha geniş anlamı olan -lar'lar (lares)dir. Lar-genel anlamda koruyucu ruhtur. Lares Familares'ten (koruyucu aile ruhlarından) başka lares viales (yolların koruyucu ruhları), Lares compitales (Kavşakların koruyucu ruhları), lares permerini (deniz seferlerinin ruhu), hatta lares militares (savaşçıl ruhlar) da bulunuyordu.

Aile soy koruyucularına tapınç doğal olarak özel dar ailecil ya da soycul karaktere sahipti. Başkasının yönetimi altında aile, koruyucu atalarının onuruna ev ocağında kutlama törenleri yapıyordu. *"Biliniz ki -Katon yazıyordu- efendi bütün ev için kurban sunmaktadır."* gibi tarzlarda soy duaları da düzenledikleri açık ve nettir. Onların nesnesi genel olarak ata belki de efsanevi hatta mitolojik soy eponimidir. Klavdiyler soyu kendi soy başlatıcı atasına Klaus'a, Tsetsiliyler soyu Tsekula'ya, Yaliyler soyu İul'a vb. ihtiram gösteriyorlardı.

Eski soy teşkilatları devletçiliğin içinde eridikçe tapıncın soy biçiminden daha genişine doğru geçiş süreci yürüyordu. Bazı soy tanrıları genel devletçil tapıncın objelerine dönüşmüşlerdir. (Bazı Roma tanrılarında eski sülale ya da soy kökeninin izleri korunmuştur.) Örneğin Samilerin koruyucu tanrısı Favn'a tapıncın neşeli karnaval bayramları ile başlangıçta Fabiy ve Kvinktiliy soylarına, Herkül'e tapıncın, Potistiy ve Dinariy soylarına, Minerva'ya tapın-

cın ise Nautsiylere ait olduğuna dair düşünce vardır. Bu durum, bu tapınçları taşıyan soyların belki de kendi yabancı kökenleri ile bağlantılı olan o tapınçlardan bazılarının Roma'ya dışardan getirilmiş olabileceklerini hariç tutmaz. Eski vatanlarında bu tanrıların kendi tarihçelerinin olması ve Roma dinine başlangıçta soy ilahları olarak girmiş olmaları mümkündür.

Romalılarda aile soy tapıncının olağan dışı yaşama gücü, Hıristiyanlığın eski din üzerindeki tam zaferine kadar devam etmiş olmasından da görünmektedir. Son imparatorların putperestliğe karşı yönetilmiş direktiflerinden biri (392 y. Feodosiy'in direktifi) özellikle Larlar ve Penatlar şerefine ailecil ayinler icra edilmesini yasaklamaktadır.

Romalılardaki aile-soy tapıncı ateşe arkaik ihtiram gösterme ile bağlantılı idi. Penatlar ev ocağının ruhları idiler. Fakat soy birliklerinden Roma komünal topluluğunun kendi kökeni ile bağlantılı olan ateşe tapınç da aynı şekilde genel devletçil biçim aldı. Komünal topluluk mabedinde yanan sönmeyen ateş, tanrıça Vesta türünde timsalleşmiştir. Grek Gestiya'nın benzeri her iki durumda da ateşin kadıncıl tarzda timsalleşmesi ataerkil dönemin kalıntısı sayılabilinir. Vesta'nın insan biçimli tasviri yok idi. Onun sembolü tapınakta sonsuzca yanan doğal maddecil ateş olmuştur. Bu Romalılardaki derin arkaik ateşe tapıncın bir kanıtıdır.

Totemizm İzleri

Roma dininde totemizm unsurlarının bulunduğuna dair sorun tamamen aydınlık değildir. Her halükarda onun buradaki izleri çoğu diğer halkların dinlerindekinden daha azdır. Kapitoliy Dişi Kurdu'na ihtiram gösterme ve Roma komünal topluluğunun kurucu ikizleri Romul ve Rem'i doyuran dişi kurt hakkındaki rivayet muhtemelen totemik kökenlidir. Ancak genellikle bazı diğer dini tasavvurlarla birlikte bu rivayetin de Romalılarca Etrusklardan aktarıldığı kabul edilmektedir. Aneak İtaliy kabilelerine de totemik inançların yabancı olmaması olasıdır. Etrusklarn istilasından sonra kabilelerin göçünü anlatan Umbrosabel Efsanesi kabilelerden birini göçerken öküzün sevk ve yönetimi altında yürüdüğünü ve yeni vatan-

larında *"öküz kentini"* (Bovian) kurduklarını, Pitsentler kabilesinin ataları olan diğer kabileye saksağanın (rica) yol gösterdiğini, Girpinler'in başlangıçlarını aldıkları üçüncü grup kurdun (hirpus) sevk ve idaresi altında yürüdüğünü anlatmaktadır. Bu efsanelerin totemik kökenleri üzerinde şüphe duymak zordur. Ancak Roma dininde totemizmin daha belirgin izlerini açığa çıkarmak başarılamamıştır.

Gömü Tapıncı

Aile-soy dininin atalar şerefine ayinleri Romalılarca mutlaka uygulandı ise de, ölülerin ruhlarının ahiretteki kaderleri üzerine tasavvurları aşırı bulanık idi. Grek Aid'e benzer yeraltı hükümdarlığına, tehditkâr Ork'un iktidar olduğu ve ölülerin ruhlarının hepsinin gittiği yere inanıyorlardı. Ancak faziletli ruhların vardığı yer bahtiyarların tarlasına Elizium'a inanış da bulunuyordu. Bu arada ölünün gölgesinin vücutla bağlantıyı kaybetmediğine dair daha da eski tasavvur korunmuştur. Romalıların mezarları ya da yakın inşa etmeye çalışmaları dikkate değer. Böylesi mezarlarda çok sayıda yazıtı açığa çıkarmak mümkündür. Bunlara bakılırsa mümin Romalılar ölünün canlılarla bağlantıyı sürdürdüğü kanaatindeydi. Yazıtlarda ölünün adına onu hayırlı sözle anmaları, biraz armağan getirmeleri vb. ricayla canlılara hitaplar seyrek değildi. Larvlar, Lemurlar adı verilen akrabası olmayan rahmetlilerin ruhları besleyecek kimseleri olmadığından kindar sayılıyorlardı. Onları yumuşatmak ya da uzaklaştırmak için Mayısta kutlanan özel ayinler (Lemuriyler) düzenleniyordu.

Tarımsal Tapınçlar

Tarımcı ve hayvancı ayinler ve inançlar da Roma dininin en eski tabakaları arasına aittir. Ağırlıklı olarak patriçecil ve kentçil ola tapıncın soy biçiminden farklı olarak bu tarımcıl-hayvancıl tapınçlar köycül ve pelbcil idiler. Ancak kent ve köyün arasındaki bölünme eski Roma için tamamen farazi olduğu için bu ve diğerlerinin arasında kesin sınır yok idi.

Zirai inançlar ve ayinler Romalıların dininde şüphesiz belirgin

bir yer tutuyordu. Sonradan çeşitli fonksiyonlar edinmiş olan Roma panteonunun en önemli ilahlarından çoğu kendi kökenleri itibariyle özellikle zirai hayvancı tapınçlarla bağlantılı olmaları olgusu buna tanıklık etmektedir. Mesela klasik dönemde savaş tanrısı sayılan Mars başlangıçta tarımın ve hayvancılığın ilahı, bereketin ve baharın tanrısı idi. Baharın ilk ayı ona adanmıştı. Mart, Marsın şerefine bayram şenliklerinin düzenlendiği zamandır. Favn sürünün koruyucusu çobanların tanrısı idi. Onlar kışın sonunda 17 Şubatta onun şerefine neşeli Orgastik bayram (Luperkaliya) düzenliyorlardı. Daha sonra Grekli Afrodit ile özdeşleştirilmiş, aşkın ve güzelliğin tanrıçası olan Venera ilk başlangıçta bahçeciliğin ve üzümcülüğün ilahı idi. Keza sırf Pleb ilahı Liber şarapçılığın tanrısı idi. İlk ekimden önce Aralıkta neşeli ayinlerle şerefine Saturnaliy töreni düzenlenen ekim tanrısı Satrun. Keza tahılın kadın koruyucusu Tserera ziraatla bağlantılı idiler. Hudut tanrısı Terminus başlangıçta muhtemelen tarlaların arasındaki sınırın bekçisi idi. Tarımcılar onun bayramını 23 Şubatta kutluyorlardı. Karmaşık Jupiter örneğinde de tarımcıl inançların unsurları bulunmaktadır. Jupiter üzümcülüğün koruyucusu sayılıyordu ve bu niteliği ile Liber'le özdeşleşmiştir. Nihayet Opa (Ops), Konsus, çobanların tanrıçası Palesa (Pales) ve diğerleri gibi münferit tarımcıl işlerin ya da onlarla bağlantılı tabiat olaylarının timsalleşmesi olan çeşitli başka ilahlar da var idi.

Önemini uzun süre korumuş olan eski Roma bayramlarının büyük kısmı kökeni bakımından zirai ve hayvancılık ayinleri ile bağlantılı idi. Sözkonusu edilmiş olan Saturnaliy ve Luperkaliy'den başka Tsereliyler (Tserera şerefine Nisandaki Ekim Bayramı) bağ çubuklarının koruyucusu Jupitere kurban sunmalarla Nisan ve Ağustos vinaliyleri, Ağustos da kutlanan Hasat Bayramı, Şubat terminaliyleri gibi ve başka bir takım kırsal bayramlar kutlanıyordu.

Roma Panteonu

Roma panteonu'nun karmaşık bileşkesi Roma topluluğunun kendi kökeninin önemli derecede karmaşıklığı ve rengârenkliliğine doğurulmuştur. Daha önce kimin sayılmış olursa olsun o kabilelerin ve soyların ilahlarının çoğu bu panteonun yapısına girmiştir.

Roma topluluğunun Latin, Sabin, Etrusk ve belki de diğer kabile ve soy gruplarından teşkil olduğu bilinmekte. Ancak her münferit grubun izafi ağırlığı tamamen aydınlanmamıştır. Bu nedenle de Roma tanrıları yığınının kökeni üzerine sorunda tam aydınlık değildir. Romalıların kendileri klasik dönemde panteonların da iki grup ilah ayırd etmişlerdir; Dil indegetes - eski, yerli, vatani tanrılar ve dii nevensides (novensiles)- yeni tanrılar, yabancılar. Ancak birinci grubun bileşkesinde farklı kabile kökenli ilahlar ayırdedilmektedir.

Roma panteonuna Etsusların katkısına dair osru en fazla tartışılandır. (genel olarak etrus problemi şimdiye kadar çözülmemiş olarak kalmıştır). Bazı kimseler Etrusk kökenini tanrı Merkuriy'e (Etrusk soyunun Mersu adında), Minevra tanrıçalarına (Etrusk Menevra'sı) ve Yunona'ya (Etrusk Uni'si) atfetmektedir. Yüce tanrı niteliğinde ihtiram gösterdikleri yıldırımın timsalleşmesi (Tina, Tinia) Jupiter Etrusların etkisi altında Romalıların yüksek tanrısı olduğuna dair görüş vardır.

Ancak Roma ilahlarının çoğunluğunun yerli İtalyan kökenli olduğu anlaşılmaktadır. Roma topluluğu büyüyüp serpildikçe ve ona en yeni kabileler ve bölgeler girdikçe onlar Roma panteonuna dahil olmuşlardır. Diana galiba Aritsiy'in yerli ilahı idi. Venera, bahçeciliğin eski İtaliy tanrıçasıdır. Mary (Mavras, Marmar) Sabinlerin tarımın koruyucusu kabile tanrısı olduğu anlaşılmaktadır. Marsların Sabın kabilesinin adıyla onun adının uyaklığı (kafiyeliği) tesadüfi değildir. Roma Palatinde Mars'a tapıncın eski merkezi bulunuyordu. Ancak yalnızca, Roma ahalisinin yapısında Sabel unsurunun eskiliği anlamına gelmektedir. En son tasavvurlardan Mars'la ve Roma'nın kurucusu Romul'la yakınlaştırılan Kvirin'in herhangi bir eski topluluğun (galiba gene Sabinsky) koruyucusu olduğu anlaşılmaktadır. Romalıların eski adlandırışlarına bakılırsa Kvirtler (Sabince quuiris-mızrak kelimesinden olabilir) hepsinden daha doğrusu Roma'nın kendisinin patronu-eponimi idi. Dii indigetes arasından Roma panteonunun bazı diğer tanrıları da büyük olasılıkla ilk başlangıçta Roma Devleti'ne kaynamış olan toplulukların koruyucuları idiler.

Ancak eski Roma ilahlarının ezici çoğunluğu tamamen başka karakter taşır. Roma panteonunun çok sayıdaki Dii Moneres'i hiç-

bir zaman herhangi bir topluluğun koruyucusu değildi. Onlar çoğunlukla himaye ettikleri insani faaliyetlerin çeşitli yönlerinin timsalleşmesinden başka bir şey değillerdi. Muhteviyatı kısmen Varron, Tsiteron daha sonra da Hıristiyan yazar Augustin tarafından özetlenen İndigitamenta adı verilen bu küçük tanrıların bize kadar ulaşmayan listesinde kesin olarak hangi durumlarda, hayatlarının hangi momentlerinde, tanrılardan hangisine mümin Romalının başvurması gerektiği gösterilmiştir. İnsanın dünyaya geldiği günden başlayarak her adımı, fonksiyonu olağanüstü sınırlı şu ya da bu ilahın koruyuculuğu altında bulunuyordu. Bu tanrılar kendi isimlerine değil, onların herbirinin icra ettiği fonksiyona göre cins isimlere sahip idiler. (adlarının gizli olması ve bizce bilinmez kalması da mümkündür.)

Öyle ki yeni doğan çocuğun ilk çığlığı tanrı Viticanus'un koruyuculuğu altında idi. Onun teker teker söylediği sözleri tanrılar Fabulinus, Farinus, Locitius yönetiyordu. Bebe'ye Yemlar, Educa ve Potina öğretiyordu. Çocuk yürümeye başlayınca tanrıça Abeon onu evden çıkarıyor, Abeon ise eve geri getiriyordu. Çocuğun fizikî büyümesini de tanrılar himaye ediyordu. Onun kemiklerini sağlamlaştıran Ossipago, dik durmasını sağlayan Statanus, adalelerinin büyümesine yardım eden tanrıça Sagna idi. Çocuk okula kaydolduktan sonra her gün oraya tanrıça İterduca götürüyor Domiduca ise eve gelirken eşlik ediyordu.

Evin girişini üç tanrı bekliyordu; Forculus (kapı kanatlarının, Limentinus) eşiğin, tanrıça Cardea kapı kilitlerinin timsalleşmesidir vb.

İnsanın her adımının, her faaliyetinin kendi tanrısı var idi Böylesi ufak ilahların sayısının sayılamayacak kadar çok olması olağandır. Alman araştırmacı German Uzener kendi fikrince bunu en eski kategori *"anlık tanrılar"* diye adlandırmıştır. (Augenblicksgötter). Bizim *"tanrı"* kelimemizin, en çeşitli timsalleşme örnekleri ve doğaüstü varlıklar anlamına gelen Roma *"deus"* anlayışına tamamen uygun düşmediğini görmek zor değildir.

Bu ilahların pek çoğu ziraatla (örnekleri yukarda verilmişti) ve ekonomik faaliyetin diğer türleri ile bağlantılı idi. Kültürün gelişmesi ve yeni uğraşlarla ve kültürel nimetlerin ortaya çıkması ile

yeni tanrılarda doğuyordu. Mesela bakır para bakırcı-tanrı Eskulanus'un koruyuculuğu altında idi. 26 yılında Romalılar gümüş para kullanmaya başladıkları zaman onunla beraber birincinin oğlu olan yeni tanrı Argentinus (gümüşcü) dünyaya geldi. Cumhuriyet döneminin sonunda gıda maddelerinin taşradan sevkiyatı ve ekmeğin dağıtılması sistemi (Anana) uygulanmaya sokulduğu zaman bol ekmek getirmesi için dua etmeye başladıları tanrıça Anana meydana geldi.

Her erkek kendi kişisel koruyucu ruhuna -perisine (Geniy) sahip idi. Kadınların evlilik hayatlarında, çocuk doğurmalarında elverişli şartlar sağlayan koruyucu tanrıçaları (yunanolar) var idi. Kişisel koruyucu ruhlara (geniylere ve yunonalara) tapınç tarihsel olarak kökeninin eski Nagualizm'e kadar gittiği açık ve nettir. Sovyet araştırmacı E.M. Ştoerman'ın tamamen doğru olarak fark ettiği gibi, kişisel koruyucu -peri üzerine tasavvurların gelişmesi eski soy ve komünal topluluk bağlarının gerileyişini yansıtmıştır. Başlangıçta perilerin soy başlatıcıları ve soyun koruyucuları oldukları anlaşılmaktadır. *"geniş"* kelimesinin *"genere"* (doğurmak) fiilinden gelmesi boşuna değildir.

Kişisel perilerden başka görünüşe göre genel olarak yılanın sembol sayıldığı çok sayıda yöresel koruyucu periler de (Genii lorcorum) var idi. Yerlerin bu perileri yukarda anılanlarda yakındırlar ve pratikte bunlar arasında açık sınırın ortaya çıkması olanağı yoktur.

Roma panteonunun yüce ilahlarının kökenine dair soru karmaşıktır. Onlardan bazıları söz konusu etmiş olduğumuz gibi, bir zamanlar münferit komünal topluluk ve kabilelerin koruyucuları idiler. Fakat çoğunluğu toplumsal ve devletsel hayata ilişkin olan münferit soyutlaşmış anlayışların önemli derecede doğrudan doğruya timsalleşmesidir. Romalılar Dünya (Pax), Umut (Spes), Yiğitlik (Virtus), Adil olma (Sustitel), Mutluluk (Fortuna) vb. ilahlara ihtiram gösteriyorlardı. Bu sırf soyut anlamlar kendilerinde canlı kişisel örneklerin çizgilerinden gayet az, mitolojik çizgilerden ise daha da az ihtiva etmekte idi. Onları hatta gerçek timsalleşmeler olarak adlandırmak zordur. Fakat Roma'da onların şereflerine tapınaklar yaratılmış, kurbanlar sunulmuştur. Romalıların mitolojik

fantazileri olağanüstü yoksul idi. Tanrılara insan biçimi vermede gayet zayıf idi.

Bu özellikle de ilahların çoğunun belirli bir cinsinin olmaması ya da cinslerin güya ikileşmesi, aynı isimli tanrı ve tanrıçaların çift örnekler halinde doğmaları ilginç olayında ifadesini bulmuştur. Liber -Libera, Favn-Favna, Poman-Pomana, Dian-Diana, Pales (tanrı ve tanrıça). Rahiplerin kendileri de zaman zaman çağırı yaptıkları ilahın hangi cinse ait olduğunu bilmiyorlardı ve böylesi hallerde ona *"sivedeus, sive dea"* (ya tanrı ya da tanrıça) diye hitap ediyorlardı.

Bellena, savaş tanrıçası; Terminus, hudut tanrısı; Vanono, mitolojik olarak (Grekler etkisi altında), onun karısı olarak Jupiter'le bağlanmış olan ailenin ve çocuk doğurmanın tanrıçası gibi ilahlar isimlerinde sırf cins isimlerle adlandırmalardan az farklılaşmıştır.

Klasik dönem Romalılarının başlıca tanrı örneği -hakkında kısmen konuşulmuş olan Jupiter'in kökeni en az aydınlık görünüşe göre de en çok karmaşıktır. Temelinde bu, muhtemelen ışıldayan göğün timsalleşmesidir. Gök baba (Jovis-Poter, Jupiter), Sanskritçe Dyanus-Pitar, Grekçe Zeus-pater paraleli örnektir. Bu unsur karmaşık Jupiter örneğinde açık ve netçe görünmektedir. Ancak bu eski bilginlerin Jupiter'in genel Hindo-Avrupa ilahı olduğuna dair fikrini doğrulaması olanağı yoktur. Onun adı sadece gök anlamında cins isim olarak da kullanılmıştır. Sub Jove -sadece açık gök altında, Sub Jave frigido- soğuk havada gök anlamındadır. Jupiter aynı zamanda gökgürültüsü ve yıldırımın tanrısıdır. (Etrus Tinia'nın etkisi altında olması mümkün) Diğer yandan konuşmuş olduğumuz gibi Romalılar onu Liber'le özdeşleştirerek Jupiter'de üzüm bağı çubuklarının koruyucu tanrısını görüyorlardı. İleride Jupiter (muhtemelen Grek Zeus'u takliden) misafirperverliğin, ahlaklılığın, aile hayatının savuncusu tanrı sayılmıştır. Romalıların başlangıçta herhangi bir kişiliksiz gücün tezahürüne bağlı olarak belirsiz çoklukta Jupiter kabul etmiş olmaları olasıdır. Efsanelere göre Etrüsk kökenli hükümdar Tarkviniy Kopitoliy Tepesi'nde Jupiter'e tapınak tesis emişti ve Jupiter Kapitoliy kentin koruyucusu saıymaya başlandı. Daha sonra o tüm devletin yüksek koruyucusu ve Roma halkının ulusal tanrısı olmuştur.

Keza tanrı Mars'ın örneği de karmaşıktır. Onun başlangıçtaki (herhalde, Marsiy-Sabin) kabile tanrısı ve ziraatın koruyucusu çehresi yavaş yavaş en sonunda daha çok uzmanlaştığı savaş tanrısı fonki soyun önünde geriye çekilmiştir. Bazı araştırmacıların fikrince bunun meydana gelmesi Roma köylülerinin toprağı komşu halkların elinden mızrak ve kılıçla alıp sahiplenmesindendir. Tarlanın tanrısı savaşın tanrısı olmuştur. Tıpkı Mars'ın daha sonraları Grekli Ares'le eşitleşmesi gibi.

Roma tanrılarının münferit örneklerinin kökeni nasıl olursa olsun Roma Devleti yaratıldıkça ve büyüdükçe onlara tapınç antik toplumlardaki kent koruyucusu tanrılara ihtiram gösterme biçimini almıştır. Grek ve doğu tanrılarına benzer şekilde Roma tanrıları da kendi devletlerinin patronları sayılmıştır. *"Diğerlerine karşı Roma devleti nasıl içine kapanık idi ise -momensan adilane yazmaktadır- Roma tanrıları da aynı şekilde yabancılarınkine doğrudan doğruya karşı duruyordu. İki çevrede başka başka değil aynı zamanda genişlemekte idiler. Fethedilen kentlerin vatandaşları Roma'ya göç ettiği zaman tanrıları da yeni yere davet ediyorlardı... Herkes kendi tanrısına ihtiram gösterdiği gibi devlet de aynı şekilde kendi özel ayrı tanrılarına sahip idi."* Roma tanrılarının en eskisi olarak Mammson başlangıçta *"halkın üç triba'sı"* olan -Jupiter (Yovis), Mars, Kvirin- üçüzünü sayıyordu, ki onlardan bu devlet teşkil olmuştur. Daha sonra bu üçünü diğer üçüz (Jupiter, Yunona, Minerva) kenara itmiştir. Grek etkisi altında olduğu kesin olan Grek Olimp panteonuna benzer tanrılar yaratma eğilimi daha geç dönem için saymak gerekir. Şair Enney (M.Ö. II. yy.) başlıca on iki Roma Tanrısı anmaktadır. Yunona, Vesta, Minerva, Tserera, Diana, Venera, Mars, Merkuriy, Jupiter, Nepton, Vulkan, Apollon. Yazar Varran I. yy.da onlara sekizini daha eklemektedir: Anus, Satrun, Geniy, Güneş, Ork, baba-Liber, Yer-dünya, Ay.

Böylece klasik dönemde Roma dininin egemen biçimi, Grek Cumhuriyetlerinde de olduğu gibi kent tanrılarına tapınç onun resmi dini olmuştur.

Eski Roma dininin en büyük araştırmacılarından biri George Vissova Roma panteonunun tanrılarını dönemlerine ve kökenlerinin yerine göre aşağıdaki şekilde genel yerleştirme önermektedir.

İlk başlangıçtaki Roma tanrıları (dii indigetes): Yanus, Jupiter, Mars, Kvirin, Vesta, Penat'lar, Lar'lar, Geniy"ler, Yunona, Satrun, Neptun, Vulkan ve diğerleri. Yabancı tanrılar (dii novensides) İtaliy kökenliler: Dina, Minerva, Fortuna, Kastor ve Polluks, Gerkules, Venera ve diğerleri. Grek kökenli yabancı tanrılar: Apollon, Tserera, Liber, Libera, Merkuriy, Eskulap ve diğerleri. Yeni yaratılan ilahlar, soyut kavramların kişileştirilmesi: Yiğitlik, hürriyet, sağlık, zafer, umut, sadakat ve diğerleri.

Tanrılar (dei) ve diğer doğaüstü kişilikli varlıklara dair tasavvurlardan başka Roma dininde bir çeşit kişiliksiz doğaüstü güç (numen) üzerine derin arkaik tasavvurlar da korunmuştur. Bu kelime (nure, hareket etmek, harekete geçirmek fiilindendir) esas olarak tanrılara ve keza bazı insanlara özgü (numen deorum) esrarengiz kudretli yetenek anlamına geliyordu. Sonraları numen imparatorun (imparatorların tanrısallığı) hakkında konuşmaya başladılar. Numen fikriyatı, kendine özgü benzeri Okyanus'taki Manadır. Mamafih bu kelime kişisel anlamda tanrı kavramı yerine kullanılıyordu.[9]

Tapınç Biçimleri

Grek dini ve mitolojisinin parlak ürünlerinden farklı olarak Roma tanrı örnekleri soluk ve kuru oldukları gibi, Roma'da bu tanrılara tapınç da aynı şekilde kuru, ayık ve aşırı biçimsel idi. Roma dini, hiç değilse resmi olan ilahla herhangi bir mistik, senli benli konuşmaya yeltenişe girişmeyi hiç bilmiyordu. Tapınç, kesin belirlenmiş zaman dilimlerine, bilinen ayinlerin, kesin direktiflere bağlanmış şekilde kurban sunmaların icra edilişine, yasallaştırılmış formüllerin söylenişine indirgenmişti. Tanrılara dönük ne hareketlerde, ne sözlerde tespit edilmiş şablondan hiçbir sapmaya izin verilmiyordu. Dua formüllerinin kendileri, dua edenin ilaha sunduğunun net ve sunumlarının ve bunların karşılığında ondan beklediği

[9] Sovyet araştırmacı A.İ. Nemirovsky Roma dininde olan numi hakkındaki tasavvurun tarihsel olarak bizzat tanrılar hakkındaki tasavvurların öncülü olduğunu varsaymaktadır. (Nenurovskiy A.İ. Erken Roma İdeolojisi ve Kültürü sayfa 50-56)

nimetlerin sıralanışı idi. Şüpheye yer bırakmamak için dua sözleri jestlerle destekleniyordu. Yeri anarken elle ona dokunmak, Jüpiter'in adı telaffuz edilirken elleri yukarı kaldırmak gerekiyordu. Kendi hakkında konuşurken yakaran eliyle göğsüne vuruyordu. Tanrının adını doğru söylemek özellikle önemli sayılıyordu. Aksi halde dua gücünü kaybediyordu. Bu nedenle dua formüllerinde genel olarak olası yanlışlara karşı sigorta etmesi gereken çekinceler konuyordu. Mesela *"Jüpiter hayırlı ve yüce veya sana uygun olan adın her ne olursa olsun."* Ayinlerin icrasında sıkı formalizm, ancak kurban görünüşü vererek, kendine özgü maharetle tanrıları kandırmalarla, asgari harcamalarla bağdaştırılmıştı. Mesela tanrılara sunulacak kurban adedi kadar, (sürünün ya da insanların) onun yerine Romalılar aynı nicelikte sarımsak başını sunmakla yetiniyorlardı. Tanrıların karşısındaki mecburiyetlerini harfi harfine yerine getirerek, Romalılar aynı zamanda onlara fazladan hiçbir şey vermek istemiyorlardı. Parlak, canlı ve renkli mitolojinin yokluğu gibi, dinin bu çizgisinde de; pratik, hesaplı, hiçbir aşırılığa, hiçbir şairsel fantazi havalanmalara eğilimli olmayan Roma halkının millî karakterinin ifadesini bulduğu açık ve nettir.

Fal Açma

Roma dinî ve toplumsal-politik hayatında fal açma (mantika) ve alametleri gözleme sistemi büyük rol oynuyordu. Önemli her toplumsal sorun karşısında (savaştan, seferden, çarpışmadan, barış sözleşmesinden, bina inşaatından önce) tanrıların alametlerini bulmaya çalışıyorlardı. En çok kullanılan mantika usulleri kuşların uçuşuna göre fal açma (asupitsiya, kelimesi kelimesine *"kuşlara bakış")*, kutsal tavukların tahılı gagalayışlarına göre fal açma ve şimşeğin tipine göre fal açmadır. Romalılar; Etruslardan, kurban edilen hayvanların iç organlarına göre fal açma sistemini (garsunitsiya) alıp benimsemişlerdi. (Etrusların bu biçim fal açmayı eski Küçük Asya vatanlarından bizzat getirdiklerine dair düşünce vardır ve Mezopotamya halklarında buna büyük rağbet gösterildiği bilinmektedir.) Romalılarda cumhuriyetin sonuna kadar Etrus falcıları en iyi garusupçular sayılıyordu. Çeşitli alametler, hepsinden daha sıkı da şu ya da bu olağanüstü tabiat olayını yorumlamalar

çok büyük öneme haizdi. Böylesi tüm olaylar genel olarak namüsait belirtiler sayılıyordu.

Fal açma sistemi de aşırı formalizmle ayrıcalaşıyordu. Libya'da yazılan Samit Savaşları zamanına ilişkin fıkralaşmış hikaye karakteristiktir. Romalı askerlere kumanda eden Konsül Papiriy uygun anı bulunca hasmına saldırmak niyetinde idi. Askerler de Konsülün kendisi de çarpışma isteği ile sabırsızlanıyorlardı. Bu psikolojiyi paylaşan rahip falcı, adet olduğu üzere çarpışma başlamadan önce fal açma gereğini yerine getirdi ve Konsüle sonucun elverişli olduğunu, tavukların kendilerine verilen tahılı iyi gagaladığını söyledi. Ancak savaş başlamadan önce Papiriy birden rahibin kendine gerçeği söylemediğini, hakikatte falın sonuçlarının elverişsiz olduğunu öğrendi. Papiriy buna rağmen *"Bu onun meselesi, rahip şayet yalan söyledi ise o bundan dolayı cezalandırılacaktır. Bana gelince, bana asupidsiyanın elverişli olduğu söylendi ve ben de öyle sayıyorum."* Dedi. Savaş başladı ve kazanıldı ancak hikaye rahibin savaşta öldüğünü anlatmaktadır.

Mantikanın tam tersine, Roma dininde büyü, hiç değilse resmî devletçil tapınç da yaygın kullanıma sahip değildi. Tanrılarına ke-

sinkes hürmetkâr olan Romalılar onlardan hayatın gerektirdiği durumda yardımlar ve koruyuculuklar bekliyorlar ve keyfi büyüsel etkinliğe seyrek başvuruyorlardı.

Tanrıların Tasvirleri ve Tapınaklar

Romalılar tanrıların tasvirlerini, heykelleri putları başlangıçta bilmiyorlardı ve burada gene Roma dininin ussallığı, duygusal ve şairsel karakterin yokluğu görünmektedir. Münferit ilahların maddi sembolleri olarak, muhtemelen bir zamanlar sırf fetiş olan eski şu ya da bu nesne hizmet ediyordu. Mars mızrakla sembolleştirilmişti. Jüpiter taşla. Vesta'nın sembolü ise sözkonusu ettiğimiz gibi kutsal sönmez ateş idi. Romalılar tanrılarının heykellerini yapmaya daha sonraları Grekleri takliden başladılar. Bunların yanısıra köylüler tanrıların sembolü niteliğinde eski kütük ve büyük taşlara ihtiram gösterme geleneğini sürdürüyorlardı.

Ölülerin tasvirleri ise tam tersine Romalılarca eskiden beri yapılmakta idi. Her ailede muhafaza edilen bu tasvirler, yüz kalıbı ya da büst türünde idiler. Bu gelenek Romalılara Etruslardan gelmiş gibidir.

Başlangıçta gerçek tapınaklar yok idi. Roma toplumu, tapınakları başlangıçta sadece fal açmalar, herşeyden önce de göğü gözlemek için inşa etmişlerdi. Bu arada Latince fiil *"Contemlari"* gözetlemek, bakmak, incelemek buradan gelmedir. Bu kutsal yer, önemli toplumsal etkinlikler ve senatonun toplanması gibi için hizmetler veriyordu. Başlıca en eski tapınaklardan biri Jüpiter'e adanan Templum Capitalinum idi. Daha sonraları Romalılar gene Grekleri takliden kendi tanrıları için tapınaklar (mabetler) inşa etmeye başladılar. Ancak onların mimarisi Greklerden farklı olarak oturulan konutlardan geliştirme tek tipte idiler. Roma tapınaklarının ön kısmı göğü gözledikleri yer olan geniş açıklıkta idi.

Rahipler

Roma dininin sıkı resmî karakteri, onun hizmetçileri olan rahiplerin devlet görevlisi kişiler olmalarında ifadesini bulmuştur. Roma ayrı özel rahip tabakasını hiçbir zaman bilmedi. Rahipler ayrı ba-

ğımsız rol oynamadılar. Fakat Roma'da üyeleri başlangıçta seçimsiz olarak alınan, sonraları ise seçilmeye başlanan rahipler kurulu eskiden beri bulunuyordu. En eski kurullar Pontifikler, Fetsiallar, Flaminler, Laperkler, Saliyler, Arvallar Avgurlar, Vestalklar ve daha başkaları.

Pontifikler; bayramlara ait takvimi izleyen, çok eskiden üç, daha sonra altı ya da dokuz, Julle zamanında onbeş, Sezar zamanında onaltı kişi idiler. Elverişli ve elverişsiz günleri (dies fasti et nafasti) onlar biliyor, tarihsel olaylar ve efsaneler üzerine kayıt tutuyor, daha sonra da tuttukları notları ilgililere bildiriyorlardı. Ağırlık ve ölçü sistemini biliyorlardı. *"Pontifex"* kelimesinin kendisi (harfiyen köprü inşaatçısı) bu rahiplerin Tiber Nehri'yle bir çeşit bağına işaret etmektedir. Mommsen'in görüşüne göre bunlar başlangıçta, köprülerin açılıp kapanmasını sağlayan ilk mühendislerdi. Kurulun başkanı (pontifex maximus) bazı polis haklarına sahipti ve dine ilişkin olan herşeyin genel gözetimini yapıyordu.

Fetsiallar rahip olmaktan çok Roma topluluğunun komşularıyla ilişkilerinde haberci, tellal ve elçiler idiler. Onlar geleneksel dinî kurallara uyarak savaş ilan ediyorlar, barış yapıyorlar, diğer topluluklarla yapılan sözleşmelerin andaçlarını onlar muhafaza ediyorlardı. Fetsiallar 20 kişi idiler. Onlardan ikisi başlıca sayılmaktadır. Kapitoliyden kutsal otu taşıyan Verbenarius ve sözleşmeleri yapmakla yetkili olan Pater Patratus'tur.

Avgurlar falcıların etkin kurulunu teşkil ediyorlardı. Onlar başlangıçta 3 sonraları ise 16 kişi idi. Onların vazifesi, cumhuriyetin görevli kişilerine elverişli ve elverişsiz alametler üzerine cevaplar vermekti. Bu pasif rol Avgurlar heyetinin serbestliğini ve politik etkisini sınırlıyordu.

Kurban sunmaların yönetimi *"rex sacrorum"* (kutsal eylemin hükümdarı) adı verilen özel rahibe aitti. Bu görevde eski hükümdar iktidarının kalıntısını görmek mümkündür. Ancak cumhuriyet döneminde bu görevin politik önemi büyük değildi.

Altı kişilik Vestalklar Kurulu (Vestler tanrıçasının rahibeleri) büyük ihtiram görmekte idiler. Genel olarak asilzade ailelerin kızları bu ünvanda 30 yıl kalarak vestalk oluyorlardı. Bu zaman süresi

içinde onların bekârlık ve sıkı bekâret yemini uygulamaları gerekiyordu. Yeminin bozulması şiddetle cezalandırılıyor, suçlu canlı canlı toprağa gömülüyordu. Vestalkların başlıca vazifesi Vesti tapınağındaki sönmeyen ateşi desteklemekti. Kurulun başında muazzam toplumsal otoritesi olan Virgo Vestalis Makxima duruyordu. Mesela idam yeri yolunda suçlular şayet onunla karşılaşırlarsa onun onları ölümden kurtarmaya hakkı vardı.

Yüksek Pontifik'in genel yönetimine tabi olan münferit tanrıların hizmetçileri olan rahiplere flaminler adı veriliyordu. Onlar 15 kişi idiler. Onlardan üçü Jüpiter Mars ve Kvirin'in hizmetçileri olan kıdemliler sayılmakta idi. Tanrılara kurbanları flaminler sunuyordu. (Onlar özellikle de flamen dialis, Jupiter'in rahibi ve büyük onur sahibi idi.) Ancak bu uğurda bir sürü sınırlama ve yasakların külfetine katlanmakta idiler. Mesela Jüpiter flamini hayvana binemez, yemin edemez, açık kafa ile dışarı çıkamaz, pişmemiş ete, keçiye, pelüre, baklaya vb. dokunamazdı.

Saliy, arval ve luperk kurumları belki de devletçil Roma diniyle değil, eski halkçıl, tarımcıl tapınçlarla bağlantılı, bir miktar kendine özgü karaktere sahip idi. Soliyler *"skakunlar"* iki cemiyet teşkil ediyorlardı. Biri Mars'ın Polatin tapıncı ile diğeri Kvirin'in Kvirinal tapıncı ile bağlantılı idi. Bunların herbiri 12'şer kişi idi. Bunlar tarafından icra edilen ayinler törensel ve resmi tapınçta şiddetle ayrılıyordu. Onları şarkı söylemeler ve danslar teşkil ediyordu. Burada şamancıl etkinliğin kalıntılarını görmek mümkündür.

"Arval kardeşler" de 12'şer kişilik Polatin ve Kvirinal idiler. Tarımcıl Mars ilahının şerefine Dea Dia ve diğerleri ayinleri idare ediyorlardı. Hayvancılığın tanrısı Favn'ın rahipleri, Luperklerdir. Yuperkal Bayramı'nda onlar sırf bacak aralarındaki deri kuşaklarıyla yarı çıplak, kurtları tasvir ederek koşuyorlar ve çocuk doğurmayan kadınlara kısırlıktan kurtarmak için kayışlarla vuruyorlardı. Luperk ayinlerinde şüphesiz ki eski orgaistik tarım tapıncının kalıntıları korunmuştur.

Roma rahipliğinin kurumlarında diğer derin arkaik kalıntılarda korunmuştur. Mesela Aritsiya kentinden uzak olmayan Nemi gölü sahilinde ormanda tanrıça Diana'ya adanmış kendine özgü Rex Nemorensis (Orman hükümdarı) adını taşıyan rahibin bekçilik etti-

ği mabet bulunuyordu. Mamafih bu hükümdar en bedbaht varlık idi. Geleneğe göre yerine almak isteyen her kim olursa onu öldürebilirdi. Bu yere göz diken sadece kutsal koruluğa girerek kapılardan birini *"altın dalı"* kırması gerekiyordu. Bundan sonra o *"Orman hükümdarına"* saldırabilir ve onu kılıçla öldürebilirdi. İşte bu nedenle *"hükümdar"* rahip, elinde kanından çekilmiş kılıçla hiçbir zaman dinlenme bilmeden sürekli kapıda nöbet tutuyordu. Mamafih bu onurlu ancak tehlikeli görevi almak isteyen az bulunuyordu. Genellikle bunlar kaybedecek hiçbir şeyi olmayan kaçak kölelerdi.

İmparatorluk dönemine varıncaya kadar korunmuş olan bu tuhaf gelenek (M.S. II. yy.da dahi ona uyulmuştur) Frazer'in *"Altın Dal"* üzerine olağanüstü ilginç incelemesi için hareket noktası görevini görmüştür. Frazer genel olarak, Diana Aritsiya rahibinin görev değişimi düzeninin, (bu geleneğin ve onunla bağlantılı inançların) bu denli olağan dışı geleneğinin hangi unsurlardan yapılandığını, tümü 12 cilt tutan materyal temelinde açıklamaya çalışmıştır. Frazer burada karşımızdaki bu olayın, bitkilerin ruhunun timsalleşmesine ilişkin çok eski inanışların kompleksi olduğunu saptamıştır. *"Orman hükümdarı"*, kutsal ağacın (meşenin) canlı ikincil olarak insan tipinde cisimleşmesidir. Ağacın ruhu ve dolayısıyla rahibin canı, meşede karşılaşılan ve kutsal sayılan ökse otuyla, parazit bitkiyle esrarengiz şekilde bağlantılıdır. Ökse dalını kırınca *"altın dala"*, güya onun bekçisinin, rahibin ruhuna sahip olmak mümkündür ki ondan sonra onu öldürmek zor değildir. Buradaki öldürme eyleminin kendisi bereketin tarım tanrısı ile bağlantılı insan kurban sunmanın artığıdır.

Roma'nın en önemli rahip kurumları bütünüyle Patriçelerin, devletin tam hukuklu vatandaşlarının sahipliğinde idi. Rahiplik görevini, özellikle de Pontifikat gibilerini elde etmeyi başarıyorlardı. M.Ö. 300 yılında Ogulniylerin kanununa göre Plebler, nihayet Pontifik görevlerini alma hakkına kazanmışlardı. Bu onların hukuken Patriçelerle eşitleşmesinde çok önemli bir adım idi. Bu kanundan sonra Patriçelerin elinde artık büyük politik önemi olmayan rahiplik görevlerinden sadece bir kısmı, eski Flaminlerin, Luperklerin, Saliylerin, *"Kutsal faaliyet hükümdarlarının"* ve Vestalkların görevleri kalmıştı.

Daha geç dönemde devlet düzenini demokratikleştirme mücadelesi *"Domitsiy kanunu'nun"* (M.Ö. 104. yıl) kabulünü sağladı ki ona göre Pontifiklerin ve Augurların görevleri halk toplantılarındaki seçimle belirlenmeye başladı. Bu kanun Sullan gericiliği zamanında (M.Ö. 81. yıl) ortadan kaldırıldı ancak Tsitseran konsüllüğünde (M.Ö. 63. yıl) yeniden çıkarıldı.

Rahipler ve onların birlikleri hiçbir mertebede toplumsal hayattan ayrıcalaşmamıştı. Rahiplik görevleri ile her ne olursa olsun diğer görevler gibi dünyevî kişiler uğraşıyordu. Buradaki tek özellik onların genellikle hayatboyu rahip olmasıdır. Rahiplik sanını toplumsal faaliyetle birlikte yürütmek mümkün idi ve çoğu kez sırf onursal ünvan idi. Tiberiy Grakh daha genç yaşta iken Avgurların kuruluna seçilmişti. Daha sonra Tsitseron gibi, Julius Sezar 13 yaşından beri Jupiter'in flamini sayılıyordu. 37 yaşında ise yüksek pantifikliğe seçilmişti. Daha sonra bu görevi Lepid, sonrakinin ölümüyle birlikte ise Oktavian August, August'un ardından da imparatorlar diğerlerinin arasında yargıçlığı ve yüksek pantifikatlığı da ellerinde tutuyorlardı.

Din ve Sınıflı Düzen

Eski halkların tüm dinleri gibi, Roma dini de Roma topluluğunun bütün dış dünyaya karşı koyuşunu ifade ediyordu. Roma tanrıları düşmanlarıyla mücadelesinde devletin koruyucusu idiler. Ancak bu karşı koyuş topluluğun içine de taşınmıştı. Plebler başlangıçta resmi tapınca katılmıyorlardı. Onların auspitsiylere başvurma hakları yoktu. Bu temel üzerinde *"Auspicia non habetis"* Patriçeler, Plebletin toplumsal görev almalarını reddediyorlardı. Plebler eşit hakka kavuştukları zaman da eşitsizlik ortadan kalkmadı ve aslında daha da derinleşti. Köleliğin gelişmesiyle birlikte din köle sahiplerinin kölelere karşı duruş biçimlerinden biri oldu. Artık köleler yalnızca kökenleri bakımından tapınçtan uzaklaştırılıyorlardı. Köleler için genel olarak insanî haklar kabul edilmediğinden, onların emekleri ve zamanları sahiplerine ait olduğundan, sahiplerin, kölelerin zamanlarını tapınç konusuna harcamalarını onaylamamaları anlaşılmaktadır. Köle sahiplerinin bakış açısını, hesaplı ve sert sahip Katon çok iyi ifade etmiştir. Katon, Kompitaliy Bay-

ramı'ndan başka zamanlarda, köle-veilik'e (çiftliği yöneten) bile kurban sunmayı yasaklamıştı. *"Önceden haber vericilere, avgurlara, Falcılara, astarloglara"* danışmayı yasaklamıştı. Sadece eski Saturnaliy Bayramı güya sosyal farklılığın unutulduğu zamanda, köleler sadece bayram eğlencelerine katılmıyorlar, ancak eski bir geleneğe göre onlar bu günlerde imtiyazlı sayılıyorlar, sahibin masasında yiyip içebiliyorlardı. Hatta sahip onlara hizmet ediyordu. Bu geleneğin derin arkaizmini, saturnaliy günlerinde güya soy topluluğu düzeninin yeniden doğuşu teşkil ediyordu.

Dinde Roma toplumunun sınıfsal çelişkilerinin yansıması, Sovyet araştırmacı E.M.Şterman'ca mükemmelen açıklanmıştır. *"Roma İmparatorluğu'nun ezilen sınıflarının dini ve morali."* (M. 161) Şterman; Roma'nın kölelerinin, azat edilenlerin ve hür yoksulların, köle sahibi asilzadelerin ahlaki değerlerinden farklı olarak, yalnızca kendi özel sınıfcıl ahlaki değerleri olduğunu değil, onların dini inançlarının da resmi Roma dini ile uyuşmadığını gayet inandırıcı bir tarzda göstermiştir. Mesela eski Patriçelerin üçüzüne (Jupiter-Mars-Kvirin'e) karşı duran tarımcıl ilahlar (Pleb üçüzü Tsererа-Liber-Libera) çoktan beri var idi. Pleblerin Patriçelerle eşitleşmesinden sonra bu Pleb tanrıları da devletçil tanrıların yığınına kabul edilmiştir.[10]

Halk yığınları kendi sevgili tanrılarına, özellikle iyi yürekli tanrıça Priap'a, daha da çok Slivan'a, resmi devlet tapıncında hemen hemen yer almayan diğer sade halkçıl ilahlara ihtiram gösteriyorlar, kendi tanrılarında *"küçük insan"*, güçlü insanlardan kendi savunucularını, kendi ufak tarlacığının, yoksul evinin pılı pırtısının bekçilerini görüyorlardı.

Tarihsel Değişimler ve Yeni Katılımlar

Roma dininin tarihsel gelişimine esas olarak, devlet büyüdüğü

[10] Ticaretin koruyucu tanrısı Merkuriy'in Pleb kökenli olduğu anlaşılmakta (onun adı *"Merky"*-Mal, *"Mercator"*-tacirdendir. A.İ. Nemiroviskiy bu tapıncın uygulanmasının ticari faliyetle uğraşan pleb varlıklı kodamanların yükselmesiyle bağını saptamıştır. (Nemirovikiy. A. İ. Erken dönem Roma'nın ideolojisi ve kültürü sayfa 112-115)

ölçüde onun yapısına önce İtalya'daki sonra da sınırları dışındaki yeni yeni bölgeler dahil olurken Roma panteonunu da yeni tanrı ve tanrıçalarla tamamlanması teşkil ediyordu. Bu anlamda özellikle Greklerin etkisinin büyük önemi var idi. En eski dönemlerde bu etki ilk defa İtalya'nın Batı kıyısındaki Grek kolonisinden geçerek ifadesini buluyordu. Kunmi ve Neopal. Grek tanrıları Apollon, Gerakl (sadece adının ses benzerliğinden dolayı Roma Gerkules'i[11] ile özdeşleşen) ve diğer bazıları o zaman Romalıların arasına karışmıştı. O zaman daha hükümdarlık döneminde Romalılar Greklerin ve Etrüsklerin örneğine göre, inşaata ilk tapınakları, tanrıların heykellerini dikmeye başlamışlardı. Siblyn Kehanet Kitapları adı verilen Kum'dan, güya Grek ayinlerinin Roma'ca alınıp benimsenmesine yol açan efsane de gene aynı o eski döneme aittir.

Tarentin savaşı (M.Ö. III. yy. başlangıcı) ve Grek kolonilerinin Güney İtalya'ya tabi olmasından sonra (M.Ö. II. yy. ortaları) Grek dini Roma'ya şiddetle etki etmeye başladı. Bu etki Grekya'nın kendinin Roma'ca zaptedilmesinden sonra daha da güçlendi. Romalılar Greklerin açık ve net kültürel üstünlüğüne tabi olarak zengin ve çeşitli Grek mitolojisini kendilerine mal ediyorlar, onu sıkıcı, cansız tanrılarına aktarıyorlardı. Bu tanrılar Greklilerinkine yakınlaşıyor ve özdeşleşiyordu. Jupiter Zeus ile Yunona Gera ile, Minevra Afin ile, Diana Artemi ile, Mars Ares ile, Venera Afrodit ile vb. özdeşleştirilmişlerdi. Müminlerin artık tanrıların ulusal kökenini ayırt etmeyi bıraktıkları Greko-Romen Sinkretik panteon yavaş yavaş yerleşti.

Doğu tapınçlarının alınıp benimsenmesi başka karakter getirmiştir. Kendi çehresi ve özü bakımından Roma dininden farklı olan, başka sosyal ve politik toprakta büyüyen mistisizmin, ahiretteki ceza mükâfat fikriyatının vb. sızmış olduğu bu tapınçları, Roma hakimleri ve aristokrasisi kendi anlayışları yönünden yeterince şüpheyle karşılıyorlardı. Onlar Grek dini gibi resmi Roma tapıncına

[11] A.İ. Nemirovskiy İtalya'da Herkül'e tapıncın tarihsel kökenini, bu örneğin biçimlenmesine Grek ve Etrüsk etkisini, yerel İtalyan toprağındaki değişimini, Herkules'in, Patitsiy ve Pinariylerin soy koruyuculuğundan genel ulusal savaş daha sonra da ticaretin ve diğer yandan da genel olarak erkek gücünün ilahına dönüşümü çok iyi izlemiştir.

organik olarak girememişlerdir. Daha M.Ö. 204. yılda Frigyalı Yüce Ana'nın kutsal taşının (Pessinut'tan) Roma'ya resmen getirildiği ve bu tanrıçaya tapıncın kurumlaştırıldığı gerçektir. Bu istisnai bir olay idi. Eski Roma'nın pek resmi Patriçeleri, eski tanrılarına sağlamca tutunmuşlar ve barbarlardan gelen çeşitli dini yeniliklere yüksekten ya da şüpheyle bakıyorlardı. Fakat kentli yoksul insanlar, köleler, halk yığınları tam tersine Mısırlı İsida'ya, Anubis'a, Serapis'a çeşitli Suriyeli ve Küçük Asyalı tanrılara memnuniyetle ihtiram gösteriyorlardı. Onlar, onlarda *"kurtarıcı'yı"* görüyorlardı. Resmi Roma tanrıları ise onlara hiçbir şey vermiyordu. Doğu ilahlarına tapıncın orgastik karakter taşıması seyrek değildi. Fakat bu Roma iktidarlarınca ayıplanmakta hatta yasaklanmakta idi. Vakhanaliyalar'ın (Şarap ve eğlencenin tanrısı Vakha şerefine bayram) karşı Senato Kararnamesi M.Ö. 186 yılına aittir. Onları kutlarken Frakiy-Frigiy şarap tanrısının hürmetkârları çeşitli asırlıklara ve utanç verici etkinliklere kapılıyorlardı. Senato bu dinsel Orgiyaların (şarap tanrısı ve şarapcılığın şerefine karnavalcıl ziyafetler) iştirakçilerinin 7 bin kadarını mahkemeye celbetmiş, suçlulardan yarıdan fazlası hayatı ile ödemişti. Fakat bu sert yasaklayıcı tedbirlere rağmen doğu tapınçları Roma'ya şaşmadan sızmaya devam ettiler. Bunda Roma topluluğunun çok uluslu büyük Akdeniz İmparatorluğu merkezine dönüşümü dolaylı olarak tezahür ediyordu. Şüphesiz daha sonraki zamanda, Antik Roma'nın dağılma döneminde Mitra, İsida, Attisa, Hrista tapınçları bulunan İtalya'da kitlesel saygınlık kazandığı zaman (M.S. III. - IV. yy.) bu özellikler parlakça ifade edilmeye başlandı.

İmparatorlara Tapınç

Roma dininin diğer değişim yönü Cumhuriyet'ten Printisipat'a daha sonra da Dominat'a geçişle bağlantılı idi. Köleci cumhuriyetin krizi sonucunda doğmuş olan Monarşik iktidarların (başlangıçta cumhuriyetçil ünvanla üstü örtülü olarak) dinin kutsallaştırmasına ihtiyacı var idi. İmparator iktidarına tapınç başlangıçta ilk önce ürkekçe de belirmiş olsa, tanrıların ayrı özel sevgilisi sayılan Julle zamanında farkedilmişti. Ancak imparatorların gerçek tanrılaşması (başlangıçta ölümden sonra daha sonra ise hayatta iken) Julius Se-

zar'dan bu yana başlamıştır. Ölümü üzerine *"anofeoz"* (olağanüstü ululama), resmi tanrısal onurlar ilk defa ona ithaf edilmişti. *"Augusf"* yani "mukaddes" lakabını almış olan Oktavian ölümünden sonra tanrılar arasında sayılmış ve onun onuruna tapınak inşa edilmiştir. Kalikula hayatta iken kendini tanrı ilan etmiş ve hatta Grek tanrılarının heykellerinin başını, onun kendi başının tasviri ile değiştirilmesini emretmişti. Tüm imparatorlukta *"İmparatorun Geniy'ine"* resmî tapınç hayata geçirilmişti. Bütün bunların çok açık politik anlamı vardır.

Fakat ilk Sezarlar (Süzerenler) aynı zamanda iktidarlarına Cumhuriyetçil gelenekler için kabul edilebilinir biçimler vermeye çalışarak, başka dinî politikayı, çöküşe gitmeye başlamış olan eski Roma inançlarının ve ayinlerinin diriltilmesi politikasını uyguluyorlardı. Özellikle Avgust ısrarla bu yönde davranıyordu. O tapınakları yeniliyor ve hatta inşa ediyordu. Onun zamanında yalnız Roma'ya 82 tapınak eklenmişti. Roma'nın 265 semtinden her birinde Larlara ihtiram göstermeyi organize ederek onlara eski tapıncı canlandırdı. Arvallar'ın kardeşlik faaliyetlerini yeniledi ve düzene soktu. Geleneksel dini bayramları ve oyunları yeniledi ve genişletti. Yüce Pontifik payesini kendi aldı. Sezarlar eski Roma tapınçlarını desteklerken gerçekten yabancı doğu ayinlerinin icrasını yasaklamıyorlardı. Fakat onları, vatani Roma dinine karşı çıkarmaya, böylece de onların yayılmasını sınırlamaya çalışıyorlardı. Ancak doğal tarihsel eğilime karşı yürüyen bu politika başarılı olamadı. Çünkü kapalı kent yaşam tarzını yansıtan Roma'nın eski tanrıları, muazzam dünya devletinin yeni şartlarına uygun gelmiyorlardı.

Özgür Düşünce

Şayet geniş kitlelerde eski ulusal tanrılara ihtiram gösterme doğu tanrılarınca yavaş yavaş kenara itildi ise, eğitimli çevrelerde toplumun kültürü geliştiği ölçüde özgür düşüncenin büyümesi karşısında geri çekiliyordu. Sonuncusu Roma da Grek eğitimi ile birlikte yaygınlaşmaya başladı. Grek kültürünün enerjik vaizlerinden biri, Grek yazarlarını Latin diline çeviren şair Kvint Enniy (M.Ö. 240-160 yılları) dini sorunlarla ilgili kararlı bir şüpheci idi ve tanrılara inanmıyordu. Onun çağdaşı Plavt (M.Ö. 250-184) komedile-

rinde dua formüllerini hırsızlara ve berduşlara söyleterek onları alaylı gülünçleştirme iznini kendine veriyordu. Diğer yazar ve filozoflar, M.Ö. II. - I. yy.da akılcı dünya görüşü ile mitlere ve tanrılar hakkındaki tasavvurlara alegorik anlam vererek dini uzlaştırmaya çalışıyorlardı. Eğitimli insanlardan bazıları kendileri artık fallara, alametlere, inanmasalar da onları gene de halk için gerekli sayıyorlardı. Mesela kendi özgür düşüncesini Avgur görevini dürüstçe icra etmesi ile bağdaştırmayı bilen Tsitseron *"ausinitsiler hakkında ne düşünülürse düşünülsün halk kanaatlerini incitmemek için ve onların devlete gösterdikleri hizmet için onları korumak gerek."* diye konuşuyordu.

Roma özgür düşüncesi en büyük doruğuna dahi şair ve filozof-Materyalist Tit Lukretsiy Kar'ın (M.Ö. 45) eserinde ulaşmıştır. *"Şeylerin doğası üzerine"* mükemmel şiirinde dünya üzerine materyalist bakış açısını tutarlıca uygulayıp, tanrıların varlığını reddederek ve dinin konumunu deşifre ederek, dinin kökünü ve yaşama gücünün nedenlerini kavramaya kadar yükselmiştir. Pliniy Sekund Starşiy (M.S. 23-79 yılları) geleneksel tanrıları reddeden fakat evrenin merkezi saydığı güneşin tanrısallığını kabul eden daha az tutarlı bir materyalist idi.

Roma dini M.S. IV. yy.daki Hıristiyanlığın zaferine kadar yaşamıştır.

SINIFLI TOPLUM DİNLERİ (EVRENSEL DİNLER)

BÖLÜM 22

BUDİZM

Marksizm'in kurucuları; *"evrensel"* ya da uluslarüstü adı verilen üç dini (Budizm, Hıristiyanlık, İslam) kabile ya da ulusal devlet dini olan ve öyle de kalan eski *"doğal olarak serpilmiş"* dinlerin karşısına koyuyordu. Bu karşılaştırma son derece özlüdür. *"Evrensel"* ya da uluslarüstü dinler, din tarihinde nisbeten daha geç ve tamamen kendine özgü bir olaydır. İnsanlık tarihinde ilk defa onlarla birlikte, dilsel ve politik bağlardan ayrı dinsel bağlar ortaya çıkmıştır. İnsanlar doğum yeri ve dilden, ülke ve uyruktan bağımsız, müminler olarak aralarında birleştiler. *"Evrensel dinler"*in ortaya çıkma ve yaygınlaşması, her seferinde tarihsel şartların çok seyrek bileşkesinin sonucu idi.

Ortaya çıkışı bakımından *"evrensel"* dinlerin en erkeni olan Budizm, Asya halklarının tarihinde, Hıristiyanlığın Avrupa'daki, İslam'ın yakın Doğuda, Ortadoğu'da ve Kuzey Afrika'daki yazgısına çok benzeyen, büyük rolü oynadı ve oynuyor.

Budizm'in Kökenine Dair Soru

Budizm'in kökeni karanlıkla örtülüdür. Doğrudan doğruya onun doğum dönemine ait yazılı kaynaklar muhtemelen yoktur. Var idi ise de korunmamıştır. İlk yazılı kaynaklar (hükümdar Aşoka'nın yazıtları M.Ö. III. yy.) Budizm'in artık kendi biçimlenmiş mezhep teşkilatıyla, dogmatik usulüyle, geleneğiyle yapılanmış din olduğu zamana aittir. Aşoka dönemi öncesi Budizm'in erken tarihi ise, sırf en son Budist efsanelerine göre bilinmektedir. Çeşitli dönemlerde kaydedilen efsaneler, zamanın akışıyla Budist dininin muazzam literatürünü oluşturmuştur.

Tarihçi için en kıymetlisi, düstur literatürünün, Budist dininin derleme en eski eserleri (Tipitaka) olan, Pota dilinde yazılmış, şimdi de esas olarak Sri-Lanka'da (Tseylon) korunan kitaplar olmaktadır. Onların teşkili M.Ö. birinci yüzyıla ilişkindir. Tipitaka (Sanskritçe Tripitako, harfiyyen *"üç sepet"*) üç parçadan kuruludur: Bunlar; Vinaya-Pitaka Budist topluluklarının eski düsturlarının derlemesi, Sutta-Pitaka Buda'nın vecizelerinin ve sohbetlerinin derlemesi, Abhidharma-Pitaka Metafizik mütalaalardır. En sonraki Budist literatür (Sanslerit, Çin, Tibet, Khemer ve Japon dillerinde) çok daha engin olmasına rağmen tarihsel değeri daha azdır.

Bu eserlerde, M.Ö. yaklaşık VI. – V. yy.da Hindistan'ın kuzeyinde yaşamış ve orada öğretisini geliştirmiş olan gerçek insan Buda anlatılmaktadır. En sonraki saf fantastik rivayetler Buda hakkında artık yüce ilah olarak konuşmakta, onun dünyevi doğumu, hayata eşlik eden mucizeleri ve bundan önceki cisimleşmeleri anlatılmaktadır.

Erken-Budist Rivayetleri

Tipitaka'ya göre bu dinin kurucusu, Kuzey Hindistan küçük devletlerinden birinin hükümdarının oğlu idi. O Şakya kabilesinden olup Himalayaların eteklerindeki Kapilavastu kentinde doğdu. Onu Siddhartha diye çağırıyorlardı. Daha sonra o Gautama (Soy, sülale adı) ve Şakyamuni (şakya kabilesinden bilge) olarak daha çok bilinir oldu. Rivayetlerde ise o cins isimler ve onursal sıfatlarla daha sık adlandırmaktadır. Fahtagata *"garip"*, Bhagavat *"Uğurlu"*, Cina *"muzaffer"* vb. Siddhartha'nın babası Suddhodana sevgili oğlunu en çocukluğundan itibaren olağandışı ihtişamla kuşattı. Onu üzebilecek herşeyden özenle esirgedi. Genç sultan çevresinde hiçbir kasvet zorluk, çirkinlik görmedi ve tanımadı. O hayatta eziyet çekme, ihtiyaç duyma, hastalık, çökkünlük ve ölümün varlığına dair şüphe bile duymadı. Kendi parlak ve mükemmel sarayının ve bahçesinin sınırları dışına hiçbir zaman çıkmayarak eğlencelerde, ziyafetlerde ve şölenlerde vakit geçirdi. O sevdiği kadınla evlendi ve bir oğlu oldu. Kaba ve alımsız gerçeklikle ilk temas onun duygusal aklını çok güçlü etkiledi. En son efsanevi hikayelerden birine göre, dört karşılaşma sultanın ruhsal olarak altüstlüğüne sebep oldular. Çök-

kün ihtiyar, azap içindeki hasta, sonra da gömmeye götürülen rahmetli onun gözüne ilişti ve Siddhartha da ilk defa hastalığın, çökkünlüğün, ölümün olduğunu öğrendi. Tüm insanlardan uzaklaştı. Nihayet o lüksten zevklerden gönüllü olarak kopmuş, çilekeşlikle (asketizmde) ruhçul sükûnet bulmuş olan keşişle karşılaştı ve bu örneği izlemeye karar verdi.

Bu karşılaşmadan sonra Siddhartha sarayı ve aileyi gizlice terketti. O zenginliği ve iktidarı reddederek çileci-münzevi adam oldu. Gönüllü olarak kendi kendine eziyet çektirerek, o zamanki inanç fanatiklerinin geleneğine göre ruh dünyasına ulaşmak ve gerçeği kavramak için kendi vücudunu her türlü eziyetle halsizleştirerek (Gautama - onu artık böyle çağırıyorlardı) ormanda yedi yıl geçirdi. Ancak ne en sert oruç, ne de en incelmiş kendi kendine eziyet çektirme genç münzeviyi tatmin etmiyordu. O kurtuluşun doğru yolunun bu olmadığını anladı. Uzun süreli azap verici fikir yürütmelerden sonra Gautama gerçeği buldu. Rivayete göre bir gün geceleyin derin düşüncelere dalarak ağaç altında otururken (bodhi ya da incir ağacı, idrak ağacı) Gautamu aniden *"aydınlığa"* ulaşıyor ve tüm gerçeklik ona malum oluyor. Bu momentten bu yana Siddhartha (Gautamu), Buda (Aydın) oluyor.

Gautama her iki aşırılığında da; tam zevkü-sefa ve şehvet hayatı ile gönüllü olarak eziyet çekme hayatının aynı derecede doğru yoldan uzak olduğu kanaatine varıyor. Birincisi, *"ruh için bayağı, soysuz, iğrenç hayattır, yakışıksız küçüklüktür."* ikincisi *"kasvetli, yakışıksız, önemsiz hayattır."* Doğru yol ortada durmaktadır. Bu yol gerçeğin kavranması için derinleşmedir. Sükûnete ve ruh'un aydınlanmasına götüren yoldur.

Buda Gautama *"Gerçek yol"*u keşfedince, ilkin Varanasi (Benaresa) kenti yakınındaki Rişipatara parkında, sonra Kuzeydoğu Hindistan'ın kent ve köylerinde vaaz verme faaliyetine başladı. Ona, sayısı gittikçe çoğalan öğrenci ve izleyiciler akıp geliyordu. Onlardan bazılarını Hindistan'ın her köşesine öğretmenlik etmeye gönderdi. Kendisi de diğerleriyle birlikte ülkeyi dolaşarak öğretisini yayıyordu. Buda'nın bundan sonraki tüm hayatı (rivayete göre 40 yıl) böylesi vaaz vermelerle oradan oraya dolaşmalarla geçti. Hayatının sonuna doğru onun izleyici toplulukları artık çok çeşitli

yerlerde, başlıca da Kuzeydoğu Hindistan'daki beyliklerde idiler. Uzun yıllar ülke ülke dolaşmalardan sonra Buda öldü ve onun vücudu Hint ayin geleneğine göre öğrencilerince yakıldı.

Budizm'in başlangıcına dair eski rivayetler böyledir. En sonraki fantastik ayrıntılarla doğulu efsanelerden farklı olarak burada doğaüstü hiçbir şey yoktur. Özetlenen rivayet tabi ki çeşitli edebi yakıştırmalarla süslenmiş durumdadır. Bu yüzden onlara tam güven yanlış olur. Ancak mitolojik okulun taraftarlarının düştüğü karşıt uçta yanlıştır. Örneğin Kern ve Senar: Buda'ya dair efsanelerin tarihsel temelini tamamen yadsımaları ve onda saf mitolojik örnekler (güneş tanrısı örneği) görme çabaları. Budizm'in kurucusunda tarihsel kişilik gören, buna rağmen onun hayatına dair hiçbir şey bilmediğimizi, ona dair çok sayıdaki efsanelerin az güvenilir olduğunu ve kısmen de kalıplaşmış örneklere göre söylemlendiğini varsayan ünlü Rus araştırmacıları Profesör V.P. Vasilyev, G. Oldenberg, A. Bart ve diğerleri elbette haklıdırlar. Ama bu efsanelerde anlatılanlar (şayet onun hakkındaki en sonraki masalsı tabaka bir kenara konursa) o zamanki Kuzey Hindistan devletlerindeki yaşam ortamına tamamen uygun düşmektedir.

Erken Budist kaynaklarının dikkatlice incelenmesi, bu dinin ortaya çıkışının tarihsel şartlarını anlama olanağı vermektedir.

Budizm'in Ortaya Çıkış Zamanı

En aydınlık olmayan sorunlardan biri kronolojiye dair sorundur. Budist rivayetleri Buda'nın yaşam zamanını tamamen farklı farklı belirlemekteler. Güney Budistleri onu yaklaşık M.Ö. VI. yy.la ilişkilendirmekte, Kuzeyliler ise fantastik rakama M.Ö. XXV. yy. (2420)kadar çeşitli kronoloji vermekteler. Nisbeten daha sağlam gelenekli Güney Budizm'i bu sorunun tahmini çözümüne olanak vermektedir. Budist vakayinamesine göre, Gautama'nın Nirvanasından (ölümünden) 100 yıl sonra gerçekleştirilen ikinci Budist toplantısından 118 yıl sonra hükümdar Aşoka tahta çıktı. Grek kaynaklarına göre Aşoka'nın hükümdarlık zamanı (M.Ö. 268-232) yeterince tarihselleştirildiğinden, (elbette tamamen hipotez olarak) Buda'nın ölüm yılı M.Ö. yaklaşık 490 olarak saptanmaktadır. De-

mek ki onun yaşadığı zaman, VI. yy. ikinci yarısı ve M.Ö. V. yy. başlangıcıdır. Budist dininin kurucusu demek ki Konfüçyüs'ün çağdaşıdır.

Budizm'in Ortaya Çıkışının Tarihsel Şartları

Budizm; Kuzey Hindistan beyliklerinde, özellikle de Magadha'da VI. - V. yy.da alevlenen şiddetli sınıfsal mücadele şartlarında doğdu. Sınıfsal çelişkiler burada had safhaya ulaştı. Zengin köle sahiplerinin, Brahmanların, Kşatriylerin, beylerin debdebeli hanım evladı hayatları ve kölelerin, serfleştirilmiş köylü toplulukları üyelerinin, aşağı kastların yoksulluğu, zarureti, yüksek kastların Brahman ve Kşatriylerin arasındaki iktidar mücadelesi, Kşatriy ortamından gelme ve Brahman asilzadelerini iktidardan uzaklaştıran askeri hanedanlığın (mesela Seysunaga) belirmesi gibi olaylar geleneksel dünya görüşünün krizine neden oldu. Güya en yüce Brahman tarafından düzenlenmiş olan kast sisteminin sarsılmazlığına inanış sallanmaya başladı. Mevcut düzene hoşnutsuzluğu sergileyen, hatta pek çoğu yüksek kastlara ait kişilerin münzevi hayatı, çilecilik, keşiş berduşluğu genişçe yaygınlaştı. Zındık öğretiler, tarikatlar, hatta ateist felsefi sistemler mesela Çarvaka bu ortamda tezahür ettiler. Hoşnutsuzluğun, güvensizliğin, umutsuzluğun genel ifadesini bulduğu yeni dini öğretilerden biri de Budizm idi.

Erken Budist Dini Öğretisi

En son tabakalaşmaların altındaki Budist dünya görüşünün başlangıçtaki özü ancak güçlükle açığa çıkarılabilmektedir. Bir zamanlar o dinî olmaktan daha çok felsefî ve ahlakî bir sistem idi.

İlk Benaresa vaazında yükselttiği keşfi olan ve Buda Gautama'nın *"uyanıklığını"* teşkil eden *"dört ulvi hakikat"*, erken Budist dünya görüşünün temelini teşkil etmektedir. Bu dört hakikat; azap çekmeye, azap çekmenin nedenlerine, azap çekmenin sona ermesine ve azap çekmenin sona erme yönündeki yola dair öğretisidir.

Buda'nın öğretisine göre bütün hayat azap çekmedir. *"Doğum azap çekmedir, ihtiyarlık azap çekmedir, hastalık azap çekmedir; sevmediğin ile birleşme azap çekmedir, sevdiğinle ayrılık azap*

çekmedir. Arzuladığına ulaşamama azap çekmedir..." Azap çekmenin nedeni, hayata düşkünlük, maddeye ihtirastır. Bu ihtiras *"yeniden doğuştan yeniden doğuşa götürmektedir."* Azap çekmenin sona ermesi *"Arzunun tamamen yok edilmesi, üzerinden bu ihtirasın kenara itilmesinden"* ibarettir. İnsanın kendine, varlığa karşı her türlü hevesi, her neye karşı olursa olsun her türlü arzuyu, tutkuyu, her türlü düşkünlüğü boğması gerekir.

Peki bu arzuların yok edilmesine nasıl ulaşılacaktır? *"Dört ulvi hakikatten"* sonuncusu bunu öğretmektedir. O azap çekmenin sona ermesine götüren *"sekizli yol"* hakkında konuşmaktadır. Bu *"Mümin inanışı, mümin kararlılığı, mümin sözleri, mümin amelleri, mümin hayat tarzı, mümin hevesleri, mümin niyetleri, mümin idraki"*dir. Bu *"Sekizli yolu"* izleyerek insan en sonunda yetkinliğe ulaşmakta, O arhat, aziz olmakta ve sonunda Nirvana'ya dalmaktadır. Nirvana, Budist öğretisine göre son ideal keyfiyet olup bilge kişi ona ulaşma hevesinde olmalıdır.

Peki bu Nirvana ne demektir? Bu kavram tüm Budist felsefesinde belki odak noktasını tutuyor. Ancak o, onda kesin belirlilik kazanmamıştır ve Budist literatürde onun çeşitli kavranışlarıyla karşılaşılmaktadır. Kimilerinin fikrine göre Nirvana, tam yok oluş, tam ademi mevcudiyettir. Diğerlerinin fikrine göre ise varlığın sadece erişilebilinir kavranışının sona ermesi ve başka bir şeye, kavranamaz varlığa geçiştir. Keza tıpkı aynı şekilde kimileri Nirvana'yı insan hayatta iken ulaşılabilinir saymakta, diğerleri ise sadece vücudun ölümünden sonra kavuşulabilinir saymaktadır. Budistlerce de benimsenen geleneksel Hindistan zihniyetine göre, her yaşayanın kısmeti olan yeniden doğuşlar zincirinin nasıl olursa olsun sona ermesi Nirvana demektir.

Yeniden doğuşların bu sonsuz zincirine Budistlerce Sansara adı verilmektedir. O her türlü canlı varlığı bir takım kaynaşmış azap çekmeler üzerinden, yeniden doğmanın birinden diğerine kaçınılmaz olarak sürüklemektedir. Bu düşünceye göre, ölüm insanı varlığın azap çekmelerinden kurtarmıyor, zira onun ardından yeni doğum izliyor. Sadece uzun süreli bir takım yeniden doğmalardan sonra, Arhata (gerçeği kavramış aziz münzevi) keyfiyetine ulaşan Sansara'nın ıstırap verici kötü dünyasından kopabilir. Canlı varlık

yeniden doğarak (tıpkı Brahmanistlerin kanaati gibi) sadece insan değil her tür başka biçimi de alabilir. O hayvan, bitki, kötü ruh, ilah olarak yeniden doğabilir. Ancak insan olarak yeniden doğma keyfiyetinden ideal Nirvana keyfiyetine geçme mümkün olduğundan, sadece özellikle insan olarak doğum yeniden doğmanın en büyük biçimidir. Budistlerin inanışına göre Buda'nın kendisi, doğumundan önce uzun birtakım yeniden doğmalardan geçmiştir: O (çeşitli kastların ve mesleklerin insanları örneğinde) yeryüzünde de, şu ya da bu ilah türünde bu arada Brahma'nın kendisi olarak gökyüzünde de yaşadı. Ancak insanlardan *"aydınlanmaya"* ilk ulaşan olduğundan onu artık yeni doğum tehdit etmemektedir. Buda'nın ölümü doğrudan doğruya Nirvana'ya geçiştir. Bu nedenle Budistler genellikle dinlerinin kurucusunun ölümüne dair değil, onun Nirvana'ya geçişine dair konuşmaktadırlar.

Erken Budizm, Arhata keyfiyetine ve ondan da Nirvana'ya geçişe ulaşmanın tek aracı olarak, insanın kendi bilinçli çabalarını, *Sekizli yol"* sayıyordu. Hiç kimse ve hiçbir şey insanı kurtaramaz. Şayet o kendisi ulaşamaza onu ıstırap verici Sansara'dan kurtaramaz ve Nirvana'ya götüremez. İnsanın tanrılara umut etmemesi gerekmektedir. Buda tanrıların varlığını inkâr etmiyordu. Ancak onun öğretisine göre tanrılar, sadece insanı varlığın azap çekmesinden kurtaramıyor değillerdi. Onların kendileri de onlardan kurtulmuş değillerdi. Zira onlar da aynı Sansara'nın kör döngüsünün kanununa tabi idiler. Bu nedenle Buda tanrılardan daha yüksekte durmaktadır. Ancak Buda'nın kendisi insanları kurtarmıyor, onları Sansara'dan azap çekmeden uzaklaştırmıyor, Nirvana'ya götürmüyor, o insanlara sadece gerçeği haber veriyordu. O sadece doğru yolu göstermekteydi ve onda yürümeyi her insanın kendisi tamamen serbest olarak yapmalıydı.

"Dikkatle dinleyin kardeşler (şakyamuni Varanaside (Benares) söylediği ilk vaazında konuşuyordu) ölümden kurtuluş bulundu. Dikkatle dinleyin keşişler. Ben sizi doğrultuyorum, ben size öğretimi açıyorum. Şayet siz benim öğütlerimi izlerseniz yakında kutsal arzunun yüksek yetkinliğine ulaşacaksınız... Siz daha bu dünyada gerçeği kavrayacak ve onunla yüzyüze olacaksınız."

Erken Budizm Ahlakı

Demek ki erken Budist öğretisini ağırlık merkezi ahlakî alanda, insanın davranış normlarında durmaktadır. İnsan fikir yürütme ve idrak üzerinden gerçeklere ulaşabilir, kurtuluşun doğru yolunu bulabilir ve kutsal öğretinin buyruklarına uyarak yetkinliğe ulaşabilir.

İlk başlangıçtaki Budizm'in moral buyrukları, ağırlıklı olarak inkâr karakteri taşımaktadır. Bu, Buda'nın izleyicisinin kaçınması gerektiği davranışlar listesidir. Herkes için geleneksel, zaruri buyruklar beşe indirgenmektedir. Bunlar: hiçbir canlı varlığı öldürmemek, yabancı mülkiyeti almamak, yabancının karısına dokunmamak, gerçek dışı konuşmamak ve şarap içmemektir. Ancak yetkinleşmeye ulaşmaya hevesli olanlar için bu beş yasak çok daha sıkı direktiflerin bütün bir sistemiyle gelişmektedir. Öldürme yasağı hatta gözle farkedilmesi zor böcekleri bile öldürmenin olmazlığına kadar vardırılmaktadır. Bu nedenle süzülmemiş suyu kâseden içmek doğru değildir, zira onda küçük canlı varlıklar bulunabilir, rençber gayri ihtiyari topraktaki kurtlara zarar verebileceğinden ziraatla uğraşmakta doğru değildir. vb. Eş sadakatinin ihlalinin yasağı tam bakirelik talebine genişlemektedir. Yabancı mülkiyeti almama yasağının yerini genel olarak her türden mülkiyeti reddetme talebi almaktadır. Sadece sarhoş olma yasağının yerine, Brahmançilecilerinin sık sık kendilerini açlık çekmelere vardırdıkları yobazlığa kadar olmasa da genellikle yemede sıkı perhiz, keza her türlü konfordan, zevklerden ve dünyevi hayatın lüksünden ayrı durma konmaktadır. Tek sözle Budizm'in moral direktiflerinin uygulanması, keşişçe hayat tarzı talebi, dünyadan el etek çekme, münzevilik anlamına gelmektedir.

Budizm'in önemli buyruklarından biri tüm canlı varlıklara sevgi ve şefkattir. Budizm bu hususta, aralarında fark gözetmeksizin iyilere ve kötülere, hayvanlara ve insanlara eşit şekilde dostça davranmayı buyurmaktadır. Her kime olursa olsun münferit bir kişiye istisnai olarak ayrı, özel düşkünlük kesince mahkûm edilmektedir. Diğer yandan canlı varlıklara yönelik Budist'çe sevgi aktif ve faal olmayan sevgidir. Daha doğrusu pasif-hayırhah haleti ruhiye, zora karşı koymama, kırgınlığı bağışlamadır. Buda'nın takipçisi asla kötülüğe kötülükle cevap vermemeli zira bununla kötülük yok olma-

makta ancak düşmanlık ve azap çekme büyümektedir. Hatta başkalarını tahakkümden korumak, haksızlıktan öç almak, cinayeti cezalandırmak dahi doğru değildir. Buda'nın takipçisi kötülüğe karşı sakince, sabırlıca ve duygusuzcasına davranmalı, sadece ona iştirakten kaçınmalıdır.

Erken Budizm Metafiziği

Erken Budist felsefesinin öğretici yanı ahlakî yanı karşısında çok geri plana çekildi. O çok sisli idi. Buda'nın kendisi hayatın mümin yolunu vaazı en önemli mesele sayarak saf metafizik sorulara büyük önem vermiyordu. Buda'nın vaazının biriyle ilgili hikayede mecazi bir karşılaştırma verilmektedir. Ormandaki yaprak miktarından elde ne kadar azı tutulabilinirse, Buda'nın öğrencilerin açtığı gerçeğin parçası kendi bildiğinden o kadar azdır. İnsanlar için yararsız olduğundan onu insanlara açmayı gereksiz sayıyordu. Başka bir seferde de Buda şöyle bir karşılaştırma yaptı; İnsan şayet zehirli okla yaralandı ise tedavi etmek yerine, düşmanın onu niye yaraladığı, hangi kabileden, kasttan olduğu, babasının anasının kim olduğu vs. sorulursa o doktora ulaşmadan ölmektedir. Keza dünyanın kötülüğünden kurtuluşu arayan her kişi, dünyanın özü, kökeni vs. üzerine yararsız sorular sormadan, işaret edilen fazilet yolunu izlemelidir.

Budist felsefede pek çok hatta en önemli soruların bile aydınlanmamış kalmasının sebebi işte budur. İnsan hayatının psikolojisine dair Budist öğreti de böyledir. Budizm insan ruhunun bütünlüğünü (birliğini) hele hele ölümsüzlüğünü yadsımaktadır. Psikolojik hayatın temelini can değil münferit dharmalar teşkil etmektedir. *"Dharma"* kelimesi çeşitli anlamlara sahiptir; kanun, öğreti, din, hakikaten reel nitelik vs. Ancak onun Budist felsefedeki esas anlamı *"Kendi emaresini taşıyan"* yani ruhsal vasıfların taşıyıcısıdır. İnsanda böylesi vasıfların, Dharmaların taşıyıcısı çoktur. Çeşitli Budist okulları onları 75, 84, 100 ve daha fazla olarak saymaktadır. Dharmalar arasında maddi dünyanın kavranışıyla bağlantılı (görsel, işitsel vs.) *"duyusallar"*, (Soyutlaşmış tasavvurlar) *"bilinç"* dharmaları ve daha bir kaç kategori, bu arada *"Varlığa dair olmayan"* ve sükûnete hevesli olan Nirvana da vardır.

İnsanın ölümü üzerine onun kişiliğini teşkil eden Dharmalar dağılmaktadır. Ancak insan hayatta olduğu zaman ve önceki yeniden doğuşlarında onun bütün faaliyetince yaratılan dharmanın etkisi altında onlar artık yeni kombinasyonlarda biraraya gelmekte ve yeni kişiliğin başlangıcını vermektedir. Dharmaların sonsuz döngüsü böyle yetkinleşmektedir. Bu ıstırap verici *"varlığın çemberinden"* insan sadece Buda'nın buyrukların takip ederek kopabilir.

Dharmaların döngüsüne dair tasavvur *"Varlığın çemberi"* henüz erken dönemde metafizik işleme uğradı. On iki Nidana'ya (döngünün neden-sonuç halkaları) dair öğretide ilk Nidana'dan *(cahillik)* başlayıp son Nidana'yla *(yaşlılık, ölüm)* biterek bütün halkalar sıkıca birbirini izlemektedir.

Budist felsefenin esaslarının esasını dharmalara dair öğreti teşkil etmektedir. Bu öğreti saf dil ve metafizik biçimde de olsa kendisi diyalektiğin şüphe götürmez elemanlarını içermektedir. Engels diyalektik düşüncenin ilk kez Budistlerde ve eski Greklerde açığa çıktığına boşuna işaret etmemiştir.

Erken Budizm dini öğretisi bazen *"tanrısız din"*, *"ateist din"* diye adlandırılmaktadır. Bu tam doğru olmamakla birlikte gerçeklik payı da vardır. Buda Brahman tanrılarının varlığını yadsımadı. Ancak o onları insana yardım etmede güçsüz sayıyordu. Buda'ya göre, insan varlığın verdiği azaptan yalnız kendi çabalarıyla kurtulabilir. İlk bakışta bu öğreti, kendinde insanın serbest iradi ve faal tezahürüne çağırıyı içermektedir. Ancak aslında Buda hayattan pasifçe el etek çekmeyi kurtuluş olarak anlıyordu. Bu anlayışa göre, varlığın verdiği azaptan kurtulmak sadece varlığın kendinden kopmakla mümkündür.

Erken Budist Toplulukları

Erken Budizm'in pratik moral direktiflerinin sıklığı bu öğretinin takipçisinden keşiş hayat tarzı talep ediyordu. Aslında erken Budist toplulukları (Sangha) yoksulluk çeken keşişlerin (bikşu) ve keşişelerin (bikşinu) kardeşliği olmaktadır. Onlara çeşitli kastlardan insanlar kabul ediliyordu, ama hepsi değil. Oraya köleleri, askerî suçluları, borçluları kabul etmiyorlardı. Ebeveynlerin iradesine kar-

şı hiç kimseyi kabul etmiyorlardı. Keşişlik tüzüğü sıkı idi. Topluluğun üyeleri basit sarı renkli elbiseden başka (sarı renk Hindistan'da aşağı, *"temiz olmayan"* kastlarca benimsenmişti.) hiçbir mülk edinemezlerdi. Onlar evlenmeme yemini ediyorlardı. Ancak Buda'nın takipçilerinin hepsi böylesi mahrumiyete kendini mahkûm etmeye razı gelemezlerdi. Onların çoğunluğu dünyada kalmayı tercih ediyordu. Budizm'in böylesi dünyevî taraftarlarının upasakalarının (kadınlar-upasika) yani *"hürmetkârları"*nın sadece asgari beş yasağı uygulamaları ve buna ilaveten keşiş toplulukları yararına bağışlarda bulunmaları gerekiyordu. Budist dinî öğretisi böylesi dünyevî Buda taraftarlarının varlığına razı olmaları elbette boşuna değildi. Budist keşişleri kendileri çalışmadığından sırf adaklarla yaşadıklarından ve başka şekilde yaşam için imkânları olmadığından bu müminler Budist toplulukları için gerekli idiler de.

Erken Budizm'in Yaygınlaşması

Yeni dinin vaazı Hindistan'da geniş başarı kazandı. O ahalinin çeşitli tabakalarının ihtiyaçlarına ve umutsuzluklarına cevap veriyordu. Kent sınıfları için, (Kşatriyler ve diğerleri) Budizm Brahman aristokrasisine ve onun imtiyazlarına karşı, kast sıkışıklığına karşı mücadelede silah idi. Yoksulluktan ve felaketlerden hiçbir çıkış yolu görmeyen ezilen halk yığınlarına Budist öğreti aldatıcı da olsa onlardan herhangi bir tarzda kurtuluş yolunu gösteriyordu. Brahmanlar kibirle halkı küçümsediğinden Brahman dini böylesi bir yol bile vermiyordu. Mamafih yoksul ve çaresiz kastların üyeleri Budist keşiş topluluklarına girerek bazı insanî haklar ediniyorlardı. Onlara orada eşit davranılıyordu. Budist vaiz Brahmanizm'in genel olarak görmezden geldiği halka, sıradan insanlara dönük olduğundan yeni öğreti halkı cezbediyordu. Bu öğreti keza pahalı kurban sunmalar, karmaşık ve külfetli ayinler de talep etmiyordu. Buna Buda Gautama'nın ve onun öğrencilerin halka eski Ved marşlarının arkaik dilinde değil anlaşılır konuşma dilinde (Prakritde) vaaz verdiklerini de eklemek gerek.

Budist öğretisinin geniş yaygınlaşmasını, keşiş topluluklarının iyi organize oluşları da destekliyordu. Onlarda sıkı disiplin ve kı-

demlilere itaat egemendi. Brahmanlar yeni dinin yaygınlaşmasına şiddetle direniyorlardı. Ancak onların halk yığınlarına etkisi zayıf olduğundan karşı duruşları da güçsüz idi Konuşulmuş olduğu gibi Brahmanizm yavaş yavaş yeniden silahlanabiliyor ve Budizm'e hücuma geçebiliyordu. Fakat Budizm'in kendisi de Brahman diniyle mücadele de değişmeden kalmıyordu.

Maurya ve Kuşanlar Zamanında Budizm

M.Ö. III. yy.da Hindistan'ın büyük kısmını birleştiren Mahada Devleti'nde Budist öğreti egemen din oldu. Bu devlette Brahmanların etkinliği Kşatriy hanedanlıklarının politikası ile zayıflatılmıştı. Bu devlette Greko-Makedon fatihlerinin kovulmasından sonra hüküm süren aşağı kasttan gelme Maurya hanedanlığının hükümdarları özellikle Budizm'in koruyucuları idiler. Onlar Brahman aristokrasisine yaslanamazlardı ve yaslanmak isteyemezlerdi. Kast farklılıklarını kabul etmeyen, üstelik halk yığınları üzerinde büyük etkinliği olan Budist toplulukları Maurya hükümdarları için çok daha uygun dayanak olabilirdi. Budizm, merkezîleşmiş büyük Maurya Devleti açısından, yerel ve kabile tapınçlarıyla bağlantılı olmadığı ve Budist topluluklarının kendileri sıkı disiplinli ve tek yönetime tabi oldukları için iyi idi. Nihayet kötülüğe karşı durmama vaazı ile de Budizm hakimlere halkın dizginlerini elde tutmasına yardım ediyordu. İşte bu sebeplerden dolayıdır ki Maurya hanedanlığının üçüncü hükümdarı Aşoka, Budistleri kısa süreli izlemeden sonra onlara olan davranışını değiştirdi ve Budizm'in devlet dini olduğunu ilan etti.

Aşoka'nın kararnameler yazıtı Budizm'e dair en eski ve güvenilir bilgileri içermektedir. Onun zamanında Budist manastırları ortaya çıkmaya başladılar. Bu dönemde Stuplar (çeşitli kutsal andaçların korunağı) inşa ediliyordu. Tüm Hindistan'da yayılmış olan Budizm zamanla Hindistan sınırları dışına da sızmaya başladı. M.Ö. III. yy.da Sri-Lanka'ya (Tseylon) daha sonra da Hindi-çin'e ve Endonezya'ya hakim oldu. Budizm'in bu ülkelerde kökleşmesi Hindistan'ın ticaretinin yaygınlaşması ile yürüyordu.

Budizm Kuşanlar hanedanlığı zamanında *"Hindo-Skif hüküm-*

darlığı" M.S. I. - II. yy. daha da büyük yükseliş ve daha geniş yaygınlık kazandı. Hindistan için yabancı olan bu hanedanlıklar doğal olarak ülkede kendilerine dayanak bulmaya hevesli idiler ve bu istekleri elbette sadece yerel geleneklerle bağlantılı Brahmanları kapsamıyordu. Kuşan hükümdarları her yola başvurarak Budist topluluklarını himaye ediyorlar ve manastırlar, tapınaklar inşa ediyorlardı. Bu konuda özellikle hükümdar Kanişka (M.Ö. 73-123) ünlendi. Bu yıllar da Budizm kuzeyle birlikte Orta Asya da yaygınlaştı ve daha sonra da Çin'e sızdı.

Budist Dini Öğretide Değişmeler

Budizm'in özellikle Hindistan'ın dışında geniş yaygınlık kazanması ve egemen din haline dönüşmesi öğretinin kendi özünde esaslı değişmelere yol açtı. Bu değişmeler kısmen kendiliğinden, kısmen de Budist toplantılarının kararları biçiminde organize olarak meydana geldi. Budistlerin ilk iki toplantısı sadece rivayetlere göre bilinmektedir. Birincisi güya Gautama'nın ölümünden hemen sonra, ikincisi ise 100 yıl sonra meydana geldi. Üçüncü toplantı Aşoka zamanında, dördüncüsü Kanişkar zamanında yer aldı.

Budist dini öğretisinde değişmeler iki yönde yürüdü; bir yandan entelektüel çevrelerde, keşiş topluluklarının yöneticilerinin arasında Budist metafiziğinin karmaşıklaşması ve sonraki gelişimi meydana geldi. Diğer yandan da Budizm geniş halk yığınları arasında özellikle de Hindistan'ın sınırları dışında yaygınlaştığı ölçüde Budist öğretinin mahalli geleneklere, çeşitli ülkelerin halklarının ilkel dinlerine Budist öğretinin uyarlanması şeklinde yürüyordu. Birbirlerine zıtmış gibi olan her iki süreç de birbirini etkiliyordu.

Henüz ikinci Budist toplantısında (rivayetlere göre) tüzüğe uymanın sıkılığına dair tartışma meydana geldi ve topluluk iki akıma ya da mezhebe bölündü. Daha sonra çeşitli yönlerde Budizm'in metafiziğini işleyen, diğer mezhepler ortaya çıkmaya başladı. Görünür dünyanın gerçekliğine dair ve onun kavranabilirliğine dair tartışıyorlardı. Genel karmaşa içinde Budizm'de 30'dan fazla mezhep ortaya çıktı. Fakat en derin bölünme Budizm iki akıma bölündüğü zaman yaklaşık M.S. I. yy.da meydana geldi. Hiniyana *"dar*

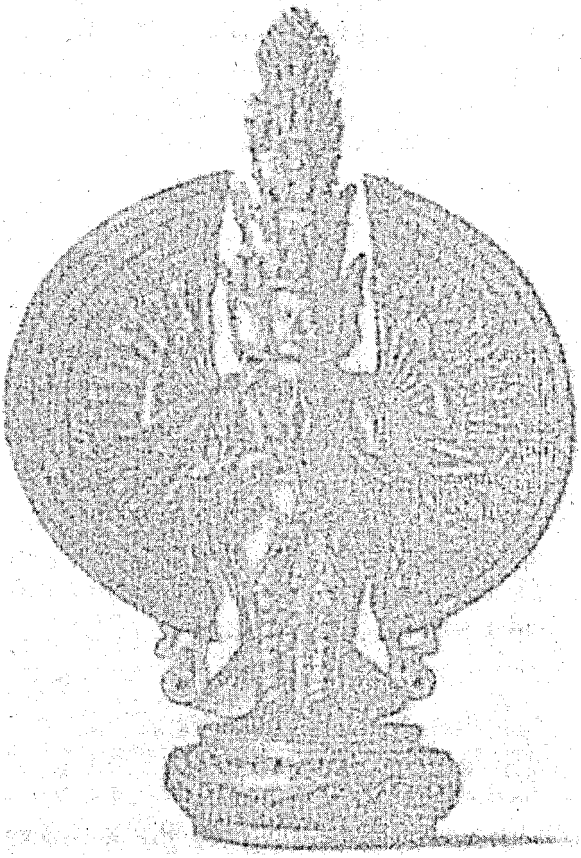
çember" ya da kurtuluşun "dar yolu" ve mahayana *"büyük çember"* ya da kurtuluşun *"dar yolu"* rivayete göre bu bölünme 4. toplantıda kemikleşti. Hiniyana taraftarları tüzüğün sıkıca uygulanmasının ardında duruyorlar, ilk başlangıç Budizm'in dogmalarına tutunuyorlardı. Mahayana taraftarları tam tersine Şakyümuna öğretisinden çok uzaklara gittiler.

Mahayana

Güney Hindistan doğumlu I. yy. Brahman kastından ünlü ilahiyatçı Hagarcuna, Mahayana öğretisinin kurucusu sayılmaktadır. Mahayana öğretisi ilk başlangıç Budizm'ine kıyasla esaslı yenilikler içeriyordu. O şüphesiz Brahmanizm karşısında büyük geri çekilme idi ve yeni dini kabul etmiş olan ancak kendi eski dünya görüşlerinden çoğunu koruyan Brahmanların etkisini yansıtıyordu.

Mahayanistler Budist dini öğretisinin temel fikriyatının (her insanın sadece kendi keşçil çabalarıyla Nirvana'ya ulaşabileceği görüşü) sıradan insana gücünün üstünde yük verdiği noktasından hareket ediyorlardı. Bu dar yola sadece az sayıda kişi ulaşabilmekte idi. Halk yığınına ise daha kolay, geniş yol gerekmektedir. Ve işte Budizm'in kurucusunun kendisi Gautama, Mahayanistler için bilge öğretmenden tanrıya dönüştü. Buda'ya tapınç yavaş yavaş gelişti. Buda Şakyamuna'nın (Gautama'nın) çok sayıdaki Buda'lardan yalnızca biri olduğuna dair tasavvur ortaya çıktı. Bu Budalar arasında Brahman tanrıları da, sonraları Budizm'in yaygınlaştığı yerlerdeki diğer ülkelerin tanrıları da bulunuyordu. Budizm panteonu keza kendi azizleri (arhatları) hesabına doldurulmakta idi.

Budaların sayısı yavaş yavaş, sürekli çoğalmakta idi. 555 Buda'ya dair tasavvur bulunmaktadır. 35 evren yöneticisi Buda, günahlardan arındıranlar vs. Kuzey Budist tapınaklarında şimdi de 1000 Buda muhafaza edilmektedir. En çok ihtiram gören Buda'lar; Şakyamunt; bizim bildiğimiz dini öğretinin kurucusu, Maytreya; gelecek evren düzeninin Buda'sı, Vacrapani; bin Buda'dan sonuncusu, Mancuşri; bilge, Adibuda; dünyanın yaratıcısı, Amitabha; cennetin mistik hakimi.

Bodhisatva Avalokiteşvara

Mahayanist Budizm'inde Budalardan başka Bodhisatvalar da ihtiram gösterme nesnesi oldular. Bodhisatva bu kendindeki varolma ihtiraslarını alt etme yoluyla yetkinliğe ulaşan ve Nirvana'ya geçişe layık olan, ancak diğer varlıkları kurtarmak için gönüllü olarak dünyada kalan varlıktır. Demek ki Bodhisatva potansiyel Buda gibidir. Budistler Bodhisatvalardan özellikle Avalokiteşvara'ya ihtiram göstermektedirler.

Mahayanistlerce Budist dini öğretisine getirilen önemli bir yenilikte dünyevileri Nirvana'ya bırakmalarıdır. İlk defa Nagarcuna sadece yalnız keşişlerin değil dünyevilerinde Nirvana'ya ulaşabilir olduğunu öğretmeye başlamıştır.

Ancak bu tavizler yeterli değildi. İncelmiş filozoflar ve hayal kırıklığına uğramış entelektüeller için cazip olan Nirvana idealinin kendisi, geniş halk yığınlarına göre az anlaşılır bir şeydi. Onları daha çekici birşeyle cezbetmek gerekiyordu. Ve işte Mahayanist Budizm'de, ilk başlangıç Budizm'inde hiç bulunmayan cennete dair öğreti böyle ortaya çıktı. Cennet Sukhavata'nın mutlu ülkesinde bulunmaktadır. Müminler orada her türlü nimetle dolu olan muhteşem bahçeler arasında bulunmaktadır. Orayı mistik Buda Amitabha yönetmektedir. Sukhavata'nun bu cenneti sonuncu idealle (Nirvana ile) nasıl ilişkilidir? Budist ilahiyatçıları bu sorunu şöyle çözümlemektedir; müminlerin canının Sukhavata'nın cennetinde bulunabilmeleri için Nirvana'ya ulaşmadan önce yeryüzünde bir kere daha cisimleşmeleri gerekmektedir. İnanan yığınlar için ise Sukhavata'nın cenneti yer olarak değil tam da en çekici durum olarak tasavvur olunmuştur.

Cennetin yanısıra Budist cehennemi de ortaya çıktı. Buda'nın kanunlarını ihlal edenleri cehenneme mahkûmiyetle insanların gözünü korkutan en ince işkencelerle tablolar icadedilmişti.

Mahayanit öğretide artık felsefi ahlaki sistem olarak ilk başlangıç Budizm'inden çok az şey kalmıştı. Bunun içindir ki kendi bu biçiminde daha esnek olan Budizm çeşitli ülkelere çok daha fazla geniş sızma yeteneğini gösterdi.

Budizm'in daha Sonraki Yaygınlaşması

Budizm'in yaygınlaşması Hint kültürünün etkisiyle ve Hint ticaretinin genişlemesiyle el ele yürüdü. Budizm'in Sri-Lanka'ya sızması hakkında yukarda konuşulmuştu. Budist vaizleri bu öğretiyi oradan (daha M.S. V. yy.dan önce) Birma ve Siam'a (M. S. V. yy.dan bu yana) Endonezya Adaları'na taşıdılar. Budizm Endonezya'da İslam tarafından kenara itileceği XIV. yy.a kadar Brahmanizm'le birlikte tutundu. (Budizm'in izleri şimdi sadece Bali Ada-

sı'nda korunmuştur.) Bütün bu sözkonusu ülkelerde Budizm eski Hinayana biçiminde yaygınlaşmıştı. Bu nedenle Hinayana daha sonra Güney Budizm'i diye adlandırılamaya başlandı. Çin'de ise tam tersine, oraya daha M.S. I. yy.da sızan Hinayan dini öğretisi tutunamadı. Daha sonra ise özellikle V. yy.dan bu yana Mahayanist Budizm artık Çin'de yaygınlık kazandı ve Çin'de kendisi için elverişli zemin bularak, etkinliğini mahalli dinlerle (Konfüçyusculuk ve Daosizm) paylaştı. Budizm Çin'den IV. yy.da Kore'ye oradan da VI. yy.da Japonya'ya sızdı. Budizm Japonya'da mahalli din Sintoizm'le, Kore'de mahalli tapınçlarla ve Konfüçyüscülükle rekabet etti ve karşılıklı etkileşti. Hindistan'la sınır Nepal'da Budizm henüz Aşoka zamanında yaygınlaşmış, daha sonra da Tibet Budizm'i biçimini almıştı. Ancak XVIII. yy.da fatihler, gurkalar (Hinduistler-Şivaistler) onu kenara itmeye başladılar. Nepal nüfusunun yüzde onunu şimdi de Budistler teşkil etmektedir.

Tibet'te Budizm

Mahayana öğretisini en gür çiçeklendiği başlıca ülke Tibet idi. Budizm Tibet'e ilk defa M.S. VII. yy.da saf politik gerekçe ile getirilmişti. Ülke o zaman sınıflı toplumsal düzene geçişi yaşamakta idi ve Tibet'in birleştiricisi Strontszyangombo birleşmeyi ideolojik olarak sağlamlaştırma gereğini duyuyordu. O komşu ülkelerle; Hindistan'la, Nepal'le ve Çin'le ilişki kurmaya başladı. Nepal'den yazı ve Budist dini öğretisi aktarıldı. En sonraki efsanelere göre Strontszyan'ın kendi Bodhisatva Avalokiteşvara'nın timsalleşmesi oldu. Ancak Budizm Tibet'e başlangıçta Hinayana biçiminde sızdı ve uzun süre *"bon dini"*ne, (ya da *"bon-po"* adı verilen) kendi eski şaman ve soy tapınçlarına tutunmuş olan halka yabancı kaldı. Budizm uzun süre sırf saray çevresinin dini olarak kaldı.

IX. yy.dan bu yana Budizm ancak Mahayanist biçiminde halkın içinde yaygınlaşmaya başladı. Onun (VII. yy.da) vaaz'ı kendi taraftarlarıyla birlikte büyü ayinlerini, ruhları büyülemeyi, fal açmayı yaygınca uygulayan Padmasambava idi. Budizm'in bu misyonerleri, Budist panteonunu yerli ilahlarla cömertçe dolduruyorlar ve müminler için Sukhavata'nın cennetini, günahkârlar için korkunç cehennemi vaaz ediyorlardı. Böylesi türden yenilikler halk yığınları

arasında yeni dinin yaygınlaşmasını önemli derecede kolaylaştırıyordu. İktidarlar da var güçleriyle onu destekliyorlardı. Ama Tibet'te eski soy-kabile asilzadelerine yaslanan anti-Budist parti de güçlü idi. X. yy. başlangıcında (hükümdar Langdarma zamanında) Budizm izlemelere maruz kaldı. Mücadele 925 yılında komplo düzenleyip Langdarma'yı öldürmeleriyle birlikte Budistlerin zaferi ile sonuçlandı. (Langdarma ensan Budist inançlarında korkunç günahkâr ve zındık olarak tasvir edilmektedir.) Budizm yeni akım (Tantrizm) güçlendiği zaman IX. yy.da Tibet'te tam zafere sahip oldu.

Tantrizm ve Gelukpa

Tantrizm'in kurucusu olarak Padma-Sambava'yı, en ünlü temsilcisi olarakta IX. yy. ortalarında Hindistan'dan Tibet'e gelen keşiş Cu-Adişa'yı saymaktadırlar. Tantrizm, ya da Tantraların sistemi, kendinde ilk başlangıç Budizm'inden hemen hemen hiç bir şey kalmayan mistik öğretidir. Tantrizm adı Buda'yı herşeyden aziz, başlangıçsız ve sonsuz kabul etmektedir. Tangistlerde Budalar genel olarak üç kategoriye bölünmektedir: İnsanlar, deruniler, şekillenmemişler. Bu kategorilerde özellikle derinliğe ve büyü üfürükçülüğüne (darani) Nirvana'ya ulaşmaya ve yeniden doğumu kolaylaştıran ve hızlandıran bilgiye özellikle büyük önem verilmektedir. Bu öğretiye göre, yeniden doğumların uzun zinciri yerine, insan kısa gizli bir büyü üzerinden Nirvana'ya ulaşabilir. Böylece ağırlık merkezi insanın serbest çabalarından (erken Budizm'de bu öyle idi) bilgelerin (Tantraların erbaplarının) büyüsel etkinliğine taşınmaktadır. Budizm felsefî sistemden basit büyücülüğe doğru böyle yozlaştı.

XI. - XII. yy.da Tibet bir sürü keşişim yaşadığı yer olarak, (Tibetçe Lam. Tibet-Moğol Budizm'i için genel adlandırma Lamanizm buradandır) Budist manastırlarının ağıyla kaplandı. Dinî kitaplar Sanskritçeden Tibet diline çevrilmektedir. Moğol fatihleri (özellikle Kubilay) her çareye başvurarak bu ülkede Budizm'i destekliyorlardı. En etkili manastırın (soskya ya da Saçja) başrahibi Pagba-Lama imparatorun genel valisi oldu. 1368-1644 yıllarında hüküm süren Çin'in Min Hanedanlığı Tibet'te Budist dinini destek-

lemeye devam ediyor ise de onu zayıflatmak için bu ülkenin parçalanması politikasını güdüyordu ve manastırlardan birinin diğerlerinin aleyhine güçlenmesine engel oluyordu. Tibet Budistleri arasında bu politikaya tepki olarak Amda'daki Gumbum manastırından Gelukpa mezhebinin kurucusu Budizm'i reforme edici Tszonkova'nın (1357-1419 yılları) başkanlığında yeni birleştirici akım ortaya çıktı. Tszonkova eski Budist moralini ve ahlakî sıkılığı yeniden kurmaya çalıştı. O keşişler arasında sıkı disiplin uyguladı. Kendi taraftarlarına yeniden sarı başlıkla birlikte zaruri sarı elbise giyimi uyguladı. Gelukpa mezhebi bu nedenle, Tibet'te daha önce ağır basan Sakya mezhebinden *"kırmızı şapkalılardan"* farklı olarak *"Sarışapkalılar"* adını aldı.

Tapıncın yeni biçimleri zamanla daha da kökleştiler. Törensel ayinler, gösterişli merasimler ve müzik aletlerinin, çanların, aziz tasvirli bayrakların vb. kullanıldığı dini bayramlar ortaya çıktı. Tapınçtaki bu reformun Katolik Hıristiyanlığın etkisi dışında meydana gelmediğine dair görüş vardır. En başlıca reformu ise Budist kilise teşkilatında sıkı hiyerarşi düzenleme teşkil ediyordu. Onun üzerindeki tam iktidar iki yüksek rahibin elinde yoğunlaşmıştı. Pançen-rimpoçe (Pançen-Lama, Pançen-ertni) daha sonra da Dalay-lama *"marye-lama"* adı verilen Gyalpo-rimpoçe. Bu rahiplerin ikisi de en çok ihtiram gösterilen Budist ilahlarının cisimleşmesi olarak ilan edildiler. Pançen-lama Amitabha'nın Budaları, Dalay-lama ise Avalokiteşvara'nın obdhisatvalarıdır. (Aryabolo, Hanşim-bodhisatva)

Genel olarak *"sarışapkalılar"* mezhebinde dönmelere (hubilganlar) inanış büyük önem kazandı. Hubilganlar ilahların canlı timsalleşmeleri olarak kabul gördüler. Her manastırda kendi dönmeleri, canlı tanrıları, Budaları ya da Bodhisatvaları var idi. Onlara tapınç inananların yığınını çekiyordu.

Tibet Hiyerarşik Sistemi

Tibet'te dünyevi iktidar hiç değilse usulen Çinli imparatorlara aitti. Tibet'in Budist yüksek rahipleri ise başlangıçta sırf ruhani iktidara sahip idiler. Ancak onların halk arasındaki otoriteleri büyük-

tü. Min İmparatorları zayıftılar. 1639-1640 yıllarında Moğol Han Guşi Tibet meselesine müdahale etti ve mahalli beyi (prensi) öldürüp sayı ile bu adın beşinci dönmesi Dalay-lama'nın eline tüm dünyevi iktidarı teslim etti. Çin'in güçlü Mançur hanedanlığının başlangıçtan beri iktidarının egemenliğini Tibet'e yaydığı doğrudur. Ancak mahalli iktidar fiilen Dalay-lama'nın elinde kaldı. Daha doğrusu onu çevreleyen yüksek lamların ellerinde. Tibet'te hiyerarşik sistem ruhani ve dünyevi büyük feodallerin toprak sahiplerinin, hukuksuz köylülük yığınları üzerinde egemenlik kurduğu yerde feodal-derebeylik düzenin kendine özgü biçimi sabitleşti. Politik iktidar ise Budist yüksek rahiplerinin elinde yoğunlaştı.

Bu yüksek rahiplerin başında Pançen-lama ve Dalay-lama duruyordu. Birincisinin ruhani mertebesi, Buda Amitabha'nın dönmesi sayıldığından daha yüksektir. Dalay-lama ise Bodhisatva'nın dönmesidir. Pançen-lama Dalay-lama'nın ruhani babası (günah çıkarıcı) sayılmaktadır. Ancak dünyevî gerçek iktidar Dalay-lama'ya aitti. Bu nedenle o Budist dünyasında ve diğer ülkelerde de dünyevi meselelerden uzaklaşan Pançen-Lama'dan daha ünlü ve etkin idi. Dalay-lama'nın konağı olan manastır Potala kutsal kent Lhas'da; Pançen-Lama'nın konağı ise Şigats kentine yakın Daşihlumbo manastırındadır.

Moğollarda, Buryatlarda, Kalmıklarda ve Tuvinlerde Budizm

Budizm'in beylerin feodal iktidarının sağlamlaşması amacına hizmet ettiği yer olan Tibet, onun komşu ülkelere sonraki yaygınlaşmasının merkezi idi. Budizm Moğolistan'a daha Yuan hanedanlığı (Kubilay zamanında) döneminde sızdı. Ancak bilahare ortaya çıkan feodal kargaşalık zamanında etkinliğini kaybetti. XVI. yy. sonundan bu yana Moğol beyleri onu yeniden getirtmeye başladılar. Tibet'ten Lam-vaizlerini davet ettiler. Manastırlar inşa ettiler. Başlangıçta bunları sadece Güney Moğol beyleri (Altan-Han ve diğerleri) yapıyordu. Bilahare Kuzey Moğolistan'ın (Halha'nın) beyleri de bu akımı izlediler. Onlardan ilki Şetu-han Abatay tarafından 1586 yılında Halha'da en eski Erdeni-tsza manastırı, sonra ise pek

çok diğer manastırlar inşa edilmişti. Moğol Budistleri kendi dönmelerini-hubilganlarını (gegemanlarını-azizlerini) edinmeye çalışıyorlardı. Onlardan Urgın manastırının Hubilganları, özellikle Doğu manastırının XVII. yy.dan bu yana Batı Moğollarına, Oryatlara karşı mücadelesinden sonra ve XVII. yy. sonunda Çin'e tabi olmalarından sonra en büyük etkinliği kazandılar. Urgin Hutuhta (veya bogdo-gegen-yüce aziz) tam da Darunta'nın saygın (ihtiram gösterilen) Budist bilgininin dönmesi sayılıyordu. Onun tam ünvanı Çjebtszun-damba-hutuhta'dır. Bütün kuzey Budist ülkelerinde onun kutsallığı kabul ediliyordu. O Pançen-Lama ve Dalay-lama'dan sonra liyakat bakımından üçüncü yüksek rahip sayılıyordu. 1911 Çin devriminden sonra tıpkı Tibet gibi hiyerarşik sistemli devlete dönüşen Moğolistan da devlet iktidarının başı Urginhutuhta (bogdo-gegen) oldu. Moğol emekçileri Devrimci Halk Partisi'nin yönetimi altında halk cumhuriyetini kurdukları 1924 yılına kadar varlığını sürdürdü. Sonraki sosyalist yeniden düzenleme yıllarında ülkede yığınsal anti Lam hareket serpildi.

XVII. yy. başlangıcına doğru Budizm Batı Moğolları arasında, bu arada aşağı Volga'ya göç eden Kalmıklar arasında da yaygınlaştı. Onun benimsenmesi esas olarak beylerin çıkarına idi. Buradaki Budist vaizlerinden özellikle Batı Moğol yazısının yaratıcısı Zaya-Pandita (1599-1662) ünlüdür.

XVIII. yy. başından bu yana Buryatlar arasında Budizm-Lamaizm şiddetle yaygınlaşmaya başladı. İlk manastır (Tsugol) 1711 yılında inşa edilmişti. XIX. yy.da Buryatya'daki manastırların sayısı 34'e ulaştı. Lamaların niceliği binlerle sayılıyordu. Ancak Budizm yalnız Doğu Buryatya'da, Baykal'ın ötesinde feodal asilzadelerin (noyanların) güçlü olduğu yerde yaygınlaştı. Ataerkil-soy ilişkilerinin varlığını sürdürdüğü yerde onun için elverişli zemin bulunmadığından, Budizm Batı Buryatya'ya hemen hemen hiç sızamadı. Rus çar hükümeti bir süre tereddütten sonra (zira o Sibirya halklarını Hıristiyanlaştırmaya çağırıyordu) Baykal ötesinde Budist kilisesini kanunlaştırdı. Onun Moğolistan ve Tibet'le bağını zayıflatmak içinse II. Ekaterina hatta yüksek-Lama, Bandido-hambolama- görevini (1764 yılında) yarattı. Rusya'da (1809 yılı) en büyük Gusinoozer datsan onun ikametgâh yeri ve Budist kilisesini

yöneten merkezi oldu. Daha sonra 1853 yılında özel olarak *"Rusya'da Lamay ruhbanlarına dair durum"* yayınlanmış idi.

Budizm Türk dilli halklardan sadece Tuvinler arasında yaygınlaştı. O Tuva'ya *(Urayhay diyarı)* Tibet ve Moğolistan'dan XVIII. yy.da sızmaya başladı ve XX. yüzyıl başlangıcına doğru epeyce genişledi. Ama Tuva'da Budizm eski Şaman inançlarını kenara itmedi. Orada az sayıda olmayan Şaman faaliyetlerini sürdürdüler.

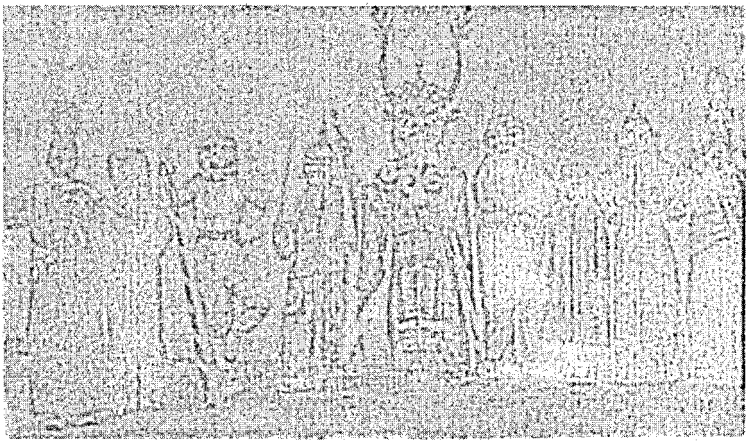
Çağdaş Budizm-Lamaizm

Tüm kuzey Budizm için Tibet Metropol aziz ülke olmaktadır. Lhasa-kutsal kent Budist hacıların her taraftan aktığı yerdir. Bu şehrin nüfusunun çoğunluğunu keşişler teşkil etmektedir. Tibet dili bütün kuzey Budistlerinde kutsal sayılmaktadır. Engin dinî literatür o dilde yazılıdır. Yazılı literatür Gancur 108 cilt, onun yorumu Dancur ise 225 cilttir. Moğolistan ve diğer bölgelerdeki bütün Lamaist manastırlarında keşişlere Tibet dili öğretilmekte ve Budist literatür onda öğrenilmektedir. Tibet azizlerine güney Budistlerince de ihtiram gösterilmektedir. Tszankava'nın düzenlediği tapınç biçimleri bütün kuzey Budizm'inde hemen hemen aynıdır. Her manastırda her gün hurallar (ayinler) uygulanmakta, belirli günlerde tantaralı bayramlar düzenlenmektedir. Onlardan başlıcaları, tsam (kökeni bakımından daha Budizm öncesi eski bayram) ve Maytry'nın (geleceğin Budası'nın) döngüsüdür. Tsam zamanında Lam'ların kendine özgü kutsal oyunları düzenlenmekte, korkunç ve çirkin maskeler giyinmiş Dokşitler'in (ucube şeytanlar) inancın düşmanlarını korkutmaları gerekmektedir.

Lamaizm'de gündelik tapınç çoktan boş şekilcilikle yozlaştı. Dua formüllerinin mekanik tekrarına büyük önem verilmektedir. Bu formüllerden başlıcası *"Om mani padme hum!"* , *"Oyy lotüsdeki zenginlik"*tir. Bu dua taşlara, yollara, kağıt yapraklarına yazılıyor ve sonra özel *"dua değirmenlerine"* (hurde) tıkıştırılıyor, bu değirmenler dua edenlerin elleriyle döndürüyor, her dönüş duanın çok kareli tekrarıyla aynı önemde oluyor. Bu gibi değirmenler bazen rüzgar ya da su ile de döndürülmektedir.

Budist ülkelerinde keşişler pek çoktur. Her aileden hiç değilse

bir erkek çocuğunu keşişliğe (Lamalığa) ithaf etme geleneği vardır. Kadın keşişler de varolmakla birlikte onların sayısı azdır. Tibet'te Lamaların sayısı ülkenin erkek nüfusunun dörtte birine ulaşıyordu. Lamaların bir kısmı manastırlarda, bir kısmı ise dünyada yaşamaktadır. Manastır Lamaları mertebelere bölünmektedir. Alt mertebe bandiy (mürid), daha sonra Getsul, Gelyung gelmektedir. Nihayet manastırın başrahibi Şiretuy. Keşişler faaliyet türüne göre de bölünmektedir. Doktor, müzikçi, öğretmen, memur, önceden haber veren (kâhin) lamalar v.s. Özellikle onurlu durumu tabi ki Hubilgana lamaları işgal ediyordu. Moğolistan'da ve Tibet'te manastırlar son zamanlara kadar büyük feodal-derebeylikleri idiler. Onlar topraklara, sürülere (casa) dünyevi feodallerden beylerden daha az ezmedikleri serflere, Moğolistan'da Şabinalara sahip idiler. Bazı manastırlarda serflerin ağır emekleri ve inananların bağışları sayesinde muazzam zenginlik birikti. Oralarda pek çok heykel, kutsal tasvirler vardır. Mesela bazı manastırlarda 1000 Buda heykeli muhafaza edilmektedir. Lamaların şatafatlı elbiseleri, bayraklar, müzik aletleri ve tapıncın diğer gereksinimleri manastırların olağan aksesuarlarıdır. Bütün bunlar dua edenlerin dini tahayyüllerini etkileme araçlarıdır.

Dokşitlerin, Budist dininin düşmanlarını izleyen tehditkâr ilahların maskeleri

Budizm panteonu, özellikle kuzeyinki çok zengin ve karmaşıktır. Asıl Budalar ve çeşitli adlardaki bodhistvalar'dan başka tehditkâr ilahlar Dokşitler, Mahakalar, Çjmsaran ve diğerleri, çeşitli Budist azizleri, ünlü Lamalar, özellikle *"Sarı şapkalılar"* mezhebinin kurucusu Tszonkava da ihtiram görüyordu.

Güney, Güneydoğu ve Doğu Asya'da Budizm

Budizm en belirgin toplumsal, politik ve kültürel rolü şimdiki zamanda Hinduçin yarımadasında oynamaktadır. Çin'den getirilen mahayana öğretisinin egemen olduğu yer olan Vietnam hariç, Hinduçin'in geriye kalan tüm ülkelerinde çeşitli mezhepler halinde Hinayanist Budizm yaygınlaşmıştır. Birmanya'da, Kamboçya'da, Taynad'da Budizm devlet dini olarak sahneye çıkmaktadır. Tayland da kral Budist kilisesinin başı sayılmaktadır. Bütün erkekler manastırda müridlik stajından geçmektedir. Hatta bunun için devlet memurları dört aylık ücretli izin almaktadırlar. Ülkede okullar Budist ruhbanlarının ellerinde bulunmaktadır. Kamboçya'da da her erkeğin manastırda mürid olarak bulunması gerekmektedir. Budizm Birmanya'da egemen dini teşkil etmekte, ancak ahalinin bir kısmı diğer inanç öğretilerine ya da sırf mahalli tapınçlara da tutunmaktadır. Sri-Lanka'da ahalinin çoğunluğunu teşkil edn Singallar Budist, Tamiller ise Hinduisttirler.

Bu ülkelerde Budist ruhbanlığı toplumsal politik hayattan ayrı durmamaktadır. Geniş halk yığınlarıyla bağlantılı sıradan keşişlik (örneğin güney Vietnam'da ve Kamboçya'da) demokratik hareketten yana sahneye çıkmaktadır.

Japonya da pek çok mezhebe bölünmüş olan Budizm saf milli Sintoizm'le öylesine kaynaştı ki oluşturduğu *"yeni dinler"* adı verilen dinlerde hangi mezhebin Budist dinî öğretide hangisinin Sintoist dinî öğretide temellendiğini güvenle söylemek zordur. Kurtarıcı Buda Amitabha'ya umut bağlayan (Ortaçağ kökenli) *"Amidait"* mezhepler ağırlıklı olarak Budist ruhla doludur. *"İntiren"* gibi Ortaçağ mezhepleri ve bunlar arasında ülkenin politik hayatına aktif olarak karışan en yığınsal mezhep *"Sokagakkay"* ayrı duruş ve fantastik istisnalığını korumaktadırlar. Nihayet gene

ortaçağda doğmuş olan *"Dzen"* mezhebi son zamanlarda geniş yaygınlık kazandı. Onun mistik kendi kendine derinleşme vaazı ve gerçeği aklın dışında kavrayışı belirli entelektüel çevrede beğenilmektedir. *"Dzen"* mezhebinin taraftarları ile Japonya'nın sınırlarından uzakta bazı Avrupa ve Amerika kıtası ülkelerinde de karşılaşmak mümkündür.

Asya ülkelerindeki geniş demokratik hareketler zemininde Budist kiliselerinin ve münferit mezheplerin yakınlaşma eğilimleri görünmeye başlamıştır. Kolombo'da (Sri-Lanka) 1950 yılındaki Budist kongresinde *"Budistlerin evrensel kardeşliği"* organize edilmiş idi. Onun *"İcra komitesinin"* konağı sonra Rangun'a (Birma), daha da sonra Bangkok'a (Tayland'a) taşındı. Komite, Budist dini öğretinin temel fikrinin aksine kâh halk yığınlarının özellikle barış için mücadele de keyfiyetini yansıtarak kâh gerici emperyalist çevrelerin keyfiyetini yansıtarak aktif olarak uluslararası politikaya karışmaktadır.

Budizm'in Tarihsel Değeri

Budizm'in tarihsel rolünün genel değeri şüpheye yer bırakmamaktadır. Budist öğreti ıstırap çeken insana bir çeşit teselli veriyordu. Ancak bu ham teselli idi. Ta en baştan beri sabretme ve kötülüğe karşı koymama vaazı ile Budist öğreti insanları daha iyi hayat için mücadeleden alıkoyuyordu. Sonraları ise Budizm kabâ yalan, şarlatanlık, çıkarcılık, inanan yığınların köreltilmesi sistemiyle yozlaştı. Geri ülkelere (Tibet, Moğolistan, Buryatya) sızarak kültür ve eğitim elemanlarını nisbeten zenginleştirmiştir. Herşeyden önce de Budizm'in Hindistan'dan getirilen yazıyı, bilgi parçacıklarını kendisiyle beraber getirdiği doğrudur. Ancak eğitim sadece az sayıdaki Lama aristokrasisi için idi. Budizm asıl halka kaba batıl itikattan başka hiçbir şey vermedi. Bütün canlı varlıklara sevgi ve hayırhahlık vaazına rağmen Budizm mizaçların yumuşamasında asla etken olmadı.

BÖLÜM 22

HIRİSTİYANLIK

Tarihi her şeyden önce Avrupa halklarının ve sonraları pek çok Avrupa dışındaki ülkenin tarihiyle sımsıkı şekilde kaynaşmış olan Hıristiyanlık, ortaya çıkış zamanından dolayı evrensel dinlerden ikincisidir.

Hıristiyanlık şimdi yer kürede en yaygın dindir. Onun taraftarları 1975 verilerine göre 1 milyar 24 milyon kişidir. Hıristiyanların büyük kısmı Avrupa ve Amerika'da yaşamaktadırlar. Ama Hıristiyanlık tek bir bütün değildir. O çok eskiden beri çoğu kez aralarında düşmanlık güden bir takım mezheplere, kiliselere, yorumlara ve tarikatlara dağılmaktadır.

Hıristiyanlığın Kökenine Dair Soru

Hıristiyanlığın tarihindeki en zor problem bu dinin kökenine dair soru olmaktadır. O süreklilik arzeden ve tamamen farklı farklı yargılamanın nesnesi idi. Burjuva literatüründe, Hıristiyanlığın ortaya çıkışına dair soru üzerine iki temel yönelişi izlemek mümkündür. Biri kendi kökenini ilahiyatçı bakış açısına götürmektedir ki ona göre Hıristiyanlık, güya M.S. I. yy. başlangıcında Roma hükümdarları August ve Tiberiy'in hükümdarlığı yıllarında, Filistin'de yaşamış olan tanrı insan İsa Hristo'nun temellendirdiği ve vaaz ettiği öğretidir. Bu din onun öğrenci-havarilerince insanlığa yayılmış, sonraları da insanlığın malı olmuştur. Bu saf kilise bakış açısıdır. Ancak o yumuşatılmış, bilim süsü verilmiş türde burjuva tarih literatürünün sayfalarına geçmiştir.

Engels'in işaret ettiği gibi özellikle Tyubigen, Protestan adı verilen bibliestik İncillerin eleştirisi için pek çok şey yaptı. O İncil

metinlerindeki bütün mucizeleri ve çelişkileri aleni fantastik unsuru olarak ortaya çıkardı. Ancak bütün bunların arasında Evangelistler *"kurtarılabilecek her şeyi kurtarmaya"*, dinin otoritesini desteklemeye ve Hıristiyanlığın kökenine dair kilise tasavvurunu korumak için, İncil hikayelerindeki güya bir çeşit tarihsel çekirdeği korumaya çalışıyorlardı.

En büyük Protestan Hıristiyanlık tarihçisi Davit Straus bu yönelişin temsilcileri arasındadır. Onun kendisinin de ifade ettiği gibi, İsa örneğindeki *"mitsel urları ve tabakaları"* ayıklamak için Straus diğerlerinden daha fazla çalıştı. Hıristiyanlığa *"mit"* kavramını uygulamaya ilk defa Straus cesaret etti. Ancak o gene de İncil hikayelerinin temelinde Galileli vaiz İsa'ya ilişkin orijinal tarihsel kişilik yattığını onaylamaya devam etti.

Erken Hıristiyanlığın incelenmesinde diğer karşıt yönelişi anti-Klerikalizm diye adlandırmak mümkündür. Bu akım kendi başlangıcını XVIII. yy. aydınlanma literatürüne hatta tam olarak Şarl Dyupyui'ye götürmektedir. Bilindiği gibi mitolojik okulun bu öncüsü, bütün tanrı örneklerini ve kahramanları astralno-mitolojik timsalleşmeler olarak yorumluyordu. O diğerlerinin arasında İsa Hristo'yu da güneş tanrısı sayarak bu örneğe de aynı pozisyondan yaklaşıyordu. Tabiatın yüce tanrılarına, bitkilerin ölen ve dirilen tanrılarına tapınçlarla bağlantılı dünyanın dinleri XIX. yy. ortalarında daha iyi öğrenilmeye başlandığı zaman, özgür düşünceli bilginler Hıristiyanlıkta da eski doğu tapınçlarıyla bağlantılı çok sayıda denk düşmeler keşfetmeye başladılar. İsa örneğinin eski dünya tanrıları Osiris, Mitra, Dionis ve diğerleri çizgilerinden yapılanmakla birlikte, kısmen de Astral-mitolojik kaynaklı olarak gördükleri eski Yahudi kâhinliğinden teşkil olduğunu düşünmeye, buradan da Hıristiyanlıkta genellikle orijinal bir şeyin olmadığı, sadece Yahudi, Mısır, Suriye ve başka kökenden eski antrolojik ve diğer mitlerin nakaratı olduğu sonucunu çıkardılar. Bu yönelişin bilginleri İsa'nın tarihsel kişiliğini büsbütün yadsıyorlardı.

Frazer bir dereceye kadar, Leh Andcey Hemoyevsky, Amerikalı Vilyım Smith, İngiliz Jon Robertson, Alman Artur Dreus özellikle eski Hıristiyanlığa böyle bakıyorlardı. Bunların hepsi idealist, bir kısmı ise dindar kişilerdi. Kaba batıl itikatla mücadele ederek onla-

rın yerine reforme edilmiş dini ve soyutlaşmış Deizm gibi bir şeyi koymaya çağırdılar. Her halükarda ilahiyatçı-Tyubigenistlere benzer şekilde, özgür düşünceli mitoloji bilginleri de Hıristiyanlığı sadece, sırf dini fikriyatların karşılıklı etkileşimi planında inceliyorlar ve Hıristiyanlığın ortaya çıkışının tarihsel şartlarına dair soruyu ortaya koymuyorlardı. Diğer tüm dinlerin yanında, Hıristiyanlığın özel istisnalığına dair klerikal teze karşı mitolojik okulun takipçileri bir yandan mücadele ederken, diğer taraftan aşırılığa düşüyorlar ve genel olarak ona, çoktan bilinen fikriyatların kendi türünde mekanik karışımı gözüyle bakarak Hıristiyanlıkta yeni hiç birşey görmüyorlardı. Kısaca mitolojik bakış açısı tarihsellikten yoksunlukla günahkârdı.

İlerici Alman düşünür Hegelci Bruno Bauer Hıristiyanlığın kökeni probleminin incelenmesini doğru yola aktarmaya çalışan burjuva bilginlerinden ilkidir. Engels, B. Bauer'in bütün öncüllerinden daha çok şey yaptığının ve hepsinin birlikte alındığında erken Hıristiyanlık tarihinin bilimsel incelemesi için ilk defa *"zemini temizlediklerinin"* altını çizdi. Bauer herşeyden önce erken Hıristiyanlığın, Doğu (İdudaist) ve Batı (Helen-Roma) dinî-felsefî fikriyatların kendi türünde sentezi olduğunu (1840-1842) iddia etti. Ama problemin doğru çözümü sadece Marksist bilim tarafından verildi. Hıristiyanlığa prensip olarak en doğru yaklaşımı, Engels'in *"Bruno Bauer ve ilk başlangıç Hıristiyanlığı"* (1882), *"İlhamın kitabı"* (1883), *"İlk başlangıç Hıristiyanlık tarihi üzerine"* (1894) çalışmaları içermektedir. Hıristiyanlığın ortaya çıkışının tarihsel şartlarına ve onun sosyal köklerine dair sorun ilk defa onlarda saptanmıştır.

Devrim öncesi Rusya'sında Hıristiyanlığın bilimsel incelenmesi kilise sansürü tarafından engelleniyordu. Ancak 1905 yılından sonra özgür düşünceli bilginlerin bazı çalışmalarının çevirileri ilk defa ortaya çıkabildi. Yanlışlıklar yaptılarsa da güçleri yettiğince Marksist metodu kullanan yazarların bir takım eserleri sadece Ekim devriminden sonra ortaya çıktı. (N.M. Nikolskiy, V.S. Rojitsin, R.Y. Vipper, A.B. Ranoviç, S.İ. Kovalyev, P.F. Preobrajenskiy ve diğerleri)

Daha sonra yurtdışı literatürde Marksist tarihçilerin çalışmaları ortaya çıktı. Onlardan en önemlisi, Ariçbald Robertson'dur. Soru-

nun prensip olarak doğru kavranışını Fransız Komünist bilgin Şarl Enşlen'de ve İtalyan Komünist tarihçi Ambrodjo Doninya'da bulmak mümkündür.

Kaynaklar

Erken Hıristiyanlığı öğrenme kaynakları Hıristiyanik ve Hıristiyanik olmayanlar diye iki temel gruba bölünmektedir. Hıristiyanik kaynaklar da ayrıca üç kategoriye bölünmektedir. Yeni atik adı verilen kanuncul kitaplar; kanuncul olmayan eserler-apokrifler (düzmece eserler) ve diğerleri; Havarilerin ve diğer erken Hıristiyan yazarların eserleri.

Kilise gelenekleri bakımından kabul edilmiş kitapları aşağıdaki eserler teşkil etmektedir.

Dört İncil *"Matta"*, *"Markos"*, *"Luka"* ve *"Yuhanna"*dan oluşmaktadır. Bunlar Hıristiyanlığın kurucusu İsa Hristo'nun dünyevi hayatına dair, onun vaazlarına, mucizelerine, ölümüne (çarmıha gerilmesine ve dirilişine dair hikâyelerdir. İlk üç İncil özü bakımından kısmen aynıdırlar bazen de birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Bu üç İncil'e karşılıklı yakınlıklarından dolayı Sinoptikler adı verilmektedir. Yuhanna'nın İncil'i onlardan önemli derecede farklıdır.

Havari Luka'ya (minimum üçüncü İncil'in yazarına) atfedilenler Havarilerin amelleri ve Hıristiyanlığın ilk vaizlerinin faaliyetlerine dair hikayelerdir.

Havarilerin mesajları, yani çeşitli Hıristiyan topluluklarına mektuplar bunlar arasında Havari Paul'e atfedilen 14 mektup ve diğer Havarilerin (Yakov'un, Petrus'un, Yuhanna'nın, Yuda'nın) 7 mektubu.

Apokalipsis ya da (güya dördüncü İncil'in yazarı) aziz Yuhanna Bogoslov'un ilhamı

Bu eserlerin müellifliğine dair kilise fikriyatı böyledir. Kilise onları tanrının esinlendirmeleri saymakta, yani insanlarca da yazılmış olsa, kiliseye göre bu aziz ruhun telkinine göredir ve bu nedenle onların her kelimesini mutlak gerçek saymaktadır.

Ama müelliflik anlamında da onların teşkil edildiği zaman anlamında da bilimsel eleştiri yeni atik eserlere tamamen başka şekil-

de bakmaktadır. Dikkatli bir inceleme onlardan en eskisinin Apokalipsis olduğunu göstermiştir. Onun M.S. 68-69 yıllarında Sezar Nöron'un ölümünden hemen sonra yazıldığı anlaşılmaktadır. (Metinde anılışlarına göre *"yedi hükümdar"*dan *"beşi öldü, biri halen mevcut, diğeri ise henüz gelmedi, geldiği zaman ise o kısa süre için var olacak."* İlham 17:10) Demek ki Filistin Yahudilerinin Roma'ya karşı ayaklanmalarının en kızgın anında. Bu eserden köleleştiricilere gerçekten nefret ruhu esmektedir ki onlara yakın ve korkunç ölüm önceden haber verilmektedir. Burada İncil'in bağışlama ve sabır vaizlerinin izi bile yoktur. İlham'ın yazarı asla tamamen karşıt ruhun yayıldığı dördüncü İncil'in yazarı olamaz. İlham'dan biz altmışlı yıllar zamanında artı birkaç Hıristiyan topluluğunun var olduğunu öğreniyoruz. Küçük Asya'da muhtemelen Hıristiyanlığın vatanında onlardan yedisi anılmaktadır.

Müellifliği güya havari Paul'a ait olan mektuplar, ilhamdan önemli derecede daha sonra ortaya çıktı. Üstelik de çeşitli zamanlarda. Onların yazarları çeşitlidir. Onlar üç gruba bölünmektedirler. II. yy. ilk çeyreğine ilişkin olan *"erken"*; ikinci çeyreğine ilişkin olan *"orta"* ve nihayet II. yy. ortalarına ilişkin olan *"sonrakiler"*. *"Sonrakiler"*in mesajların ideolojisi *"erkenler"*inkinden farkedilir derecede ayrılmaktadır. Diğer Havarilerin isimleri altında bilinen, geri kalan 7 mektup özü ve yazılış zamanı bakımından birbirlerine çok yakındır ve *"Paul"*un mesajlarından farkedilir derecede ayrılmaktadır. Onların yaklaşık II. yy. ortalarında ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Kilisece en erken sayılan eserler (İnciller) de aslında II. yy. ortalarından daha erken yazılmadılar. Üstelik sözkonusu edilmiş olduğu gibi ülkeyi ve dönemi kötü bilen yazarlar tarafından İncillerde pek çok coğrafi ve tarihsel yanlışlıklarla karşılaşılmaktadır. Bu kitaplarda o zamanlar Filistin'de bilinmeyen hayvanlar ve bitkiler anılmaktadır. Örneğin Yahudilerin temiz saymadıkları ve üretmedikleri domuzlar, yahut doğada bile bulunmayan varlıklar örneğin, büyük dallı ağaç olarak tasvir edilen kara hardal, altından geçilen *"dallı budaklı frenküzümü"*. *Bununla birlikte* çeşitli zamanların olayları ve kişileri de karıştırılmaktadır. Örneğin M.Ö. 4. yılda ölen

hükümdar İrod ve M.S. 6. yıldan sonra hüküm sürmüş olan Suriye hakimi Kviriniy.

İnciller pek çok durumda keskince birbirlerine ters düşmektedirler. Mesela Matta ve Luka'nın İncillerinde İsa'nın soyu David'e kadar götürülmekle beraber Matta'ya göre bu 28 kuşak olarak, Luka'ya göre ise 42 kuşak olarak sayılmaktadır. İsa'nın baba tarafından dedesini Matta Yakov diye Luka ise İlya diye adlandırmaktadır. Matta'nın hikayesine göre; İsa'nın anne-babası Yahudi kenti Bifleem'de yaşıyorlardı ve bebeğin doğmasından sonra yeni doğanların hepsinin öldürülmesini emreden hükümdar İrod'dan Mısır'a kaçmışlardı. İrod öldüğü zaman ise onlar Mısır'dan Galile kenti Nazaret'e taşınmışlardı. Luka'nın hikayesine göre ise; İsa'nın anne-babası daima Nazaret'te yaşıyorlardı. Sade İsa'nın doğduğu anda nüfus kaydı sayımı olayından dolayı Bifleem'de bulundular ondan sonra rahatça Nazaret'e döndüler. Böylesi çelişkiler İncillerde pek çoktur.

İncil hikayelerinin çeşitli mucizeler ve fantastik olaylarla dolu olmaları konuşulacak bir şey değildir. Tedavi edilemez hastaların ve kör doğmuşların iyileştirilmesi, ölülerin diriltilmesi, suda yürümeler vs. İncillerin metni her halde çok defa değiştirilip yayınlandı. Sık sık eski özüyle çelişen yeni uygulamalar yapıldı. Bu nedenle İncilleri tarihsel kaynak olarak kullanmak çok zordur.

II. yy. ortalarından daha erken yazılmamış olan Havarilerin amellerine gelince onlar en geç yeni ahit eserlerinden biri olarak kabul edilmektedir.

Erken Hıristiyanlık eserlerinin diğer kategorisi kanun sayılmayan yazılardır. Onlar kilisece yadsınmıyorlarsa da Tanrı esinlemeleri sayılmamaktadır. Bu pek çok olan düzmece İncillerin büyük kısmı günümüze kadar ulaşmamıştır ve onların bizce sadece adlarının biliniyor olması seyrek değildir. Korunmuş olan kanun sayılmayan yazılardan en önemlileri; Nikodim'in İncil'i *"Yahudi-İakov'un ilk İncili"*, *"Marangoz-İosif'in kitabı"*, düzmece *"Amel-ler"*, Germa'nın *"Caban"ı* ve *"12 Havarinin öğretileri"*dir Büyük kısmı münferit kiliseler ve mezhepler arasındaki şiddetli mücadele yıllarında Hıristiyanların kendilerince yok edilen erken Hıristiyanlık literatürünün acıklı kalıntılarının hepsi budur. Korunmuş olan

kanun sayılmayan yazıların bazıları kanuncuların çoğunluğundan daha önce yazıldıkları için büyük ilgi çekmektedirler. Örneğin; II. yy.ın birinci yarısındaki Hıristiyan toplulukları tarihinin erken etabını yansıtan *"12 Havarının Öğretisi"*, *"Didahe"* bunlardandır.

Hıristiyan kaynaklarının üçüncü daha sağlam kategorisi savunucuların (yani Hıristiyanlığı onun literatür düşmanlarından savunanların) ve kilise babalarının eserleridir. Onlar az çok tam tarihselleştirilmiş olmalarından dolayı, müelliflerinden ve orijinalliklerinden şüphe duyulmamaktadır ve kıymetlidirler. Kanuncul kitapları da onlara göre tarihselleştirmek gerekmektedir. Filozof Yustin'in ya da çilekeşin (yaklaşık 150. yıl); dört kanuncul İncil'i ilk zikreden ve hatta ilahiyatçı olarak onların niçin ne daha çok, ne de daha az özellikle dört olduğunu kanıtlamaya çalışan İriney Lugduncky'in (yaklaşık 180. yıl); *"Tsels'e karşı 6 kitap"*ı yazan Tertallin Karfagencky'in (II. yy. sonu ve III. yy. başlangıcı); Tsels Hıristiyanlığın literatürsel hasmı ve eleştirmen Kliment Aleksandry'in (III. yy. başlangıcı) ve Hıristiyanlık kilisesinin ilk tarihçisi Evseviy Kesariysky'in (IV. yy. başlangıcı) eserleri buraya dahildir.

Definler (özellikle Roma'nın katakamblarındakiler), yazıtlar ve diğerleri gibi arkeolojik eserleri de erken Hıristiyanlık kaynaklarının arasına dahil etmek gerekmektedir. Ancak onların hepsi II. yy.dan daha önceye ilişkin değildirler.

Son on yıllar zarfında bazı önemli yeni buluntular oldu. Mısır'da Luksop'dan kuzeye doğru 50. km'de Nag-Hammadi (Eski Henoboskion) köyünde başlıcaları erken Hıristiyanlık mezheplerinden biri olan Gnostiklerin eserleri olan III. - IV. yy.daki Kopit dilinde pek çok papirüs bulundu. Onlar arasında muhteviyat bakımından kanuncul kitaplara yakın olan *"Filip'in İncil'i"* ve *"Foma'nın İncil'i"*de bulunmaktadır. Ölü Deniz sahilindeki Hirbetkurmun'da Essey mezhebine ilişkin el yazması buluntular da erken Hıristiyanlığa ilave ışık tutmaktadır. Keza Roma'da ve Kudüs yakınlarında yeni buluntular ortaya çıktı. Ancak onların anlamı henüz aydınlık değildir.

Asıl Hıristiyanlık kaynakları bunlardır. Putperest yazarların tanıklığına gelince onlar özellikle en erken dönem için kıt ve şüphe-

lidirler. Hıristiyanlığın zaferinden sonra IV. yy.ın başlangıcında, Hıristiyan yazarlar, putperest yazarların tanıklığıyla İncil hikayelerinin orijinalliğini doğrulamak için antik yazarların eserlerine geçmişe yönelik ulamalar (eklemeler) yapmaya başladılar. Böylesi literatürsel sahtekârlıklar o zamanlar çirkin sayılmıyordu. Böylesi ulamalardan bazıları, çok daha ince yapılmış olduklarından ayırt etmek zordur. Bu nedenle erken Hıristiyanlık ve özellikle muhtemel kurucusuna dair Hıristiyan olmayanların tanıklıkları tamamen karmaşıktır.

En erken tanıklık 64 yılına ilişkindir. Ancak o önemli derecede daha sonra yazılmış olan Tatsit'in *"Annallarında"* bulunmaktadır. (II. yy. başlangıcı) Orada Neron'un Pompei'yi yakmakla suçlandırıp Hıristiyanları şiddetle cezalandırışı anlatılmaktadır. Metinde şöyle bir ifade vardır: *"Hrista'yı Tiberiya savcısı Pantiy Pilaş cezalandırdı."* Zamanında bastırılan zararlı batıl itikat, sadece geldiği yer olan İudey'de yeniden su yüzüne çıkmadı. Her yerden gittikçe daha çok kepazeliğin, ayıpların aktığı yer Roma'da da taraftar bulmaktadır. Bu yeri araştırmacılar farklı farklı yorumlamaktadırlar. Kimileri onu Hıristiyan yazıcılarınca yapılmış en son ulama saymaktadır. Hiç bir Pilat üzerine, Tiberiye'nin küçük taşra memuru hakkında Tatsit'in daha önce konuşmaması, burada ise her nedense hatırlaması gerçeğe az benzemekte ve böylesi varsayımın lehine tanıklık etmektedir. Diğer yazarlar Tatsit'e, Hıristiyanların yazıcısının yeni dine dair böylesi saygısız kelimeler atfetmeye başlayamayacağına işaret etmektedirler.

Diğer tahmin edilen tanıklıkla, İosif Flaviy'in *"Eski zamanlar İudeyinde"* karşılaşılmaktadır. (Kitap 18, bölüm 3, madde 37); O Pilat'ın Filistin'deki hakimlik yıllarında İsa'nın vaazı, idamı ve dirilişine dair konuşmaktadır. *"Şayet onu genellikle insan olarak adlandırmak mümkünse, bilge insan İsa bu zaman dolaylarında yaşadı. O hayret edilecek ameller uyguladı... O Hristos idi..."* vs. İosif Filaviy'in eserinin tüm stiline keskince ters düşen, herhangi bir Hıristiyan yazıcısınca yapıldığı açık ve net olan bu sakar ulama araştırmacılardan hiç kimseyi şaşırtmadı. Herkes onu sahte olarak saydı ve sayıyor. Roma iktidarınca cezalandırılan vaiz olarak biraz başka şekilde de olsa, orijinalinde İsa'ya dair konuşulduğundan, bilinme-

yen birinin eliyle İosif Flaviy'in metnine yalnız münferit kelimelerin (*"O Hıristos idi"* vs.) sokulduğuna dair fikir bulunmaktadır. Cezalandırılan İsa'nın hiç de İlah ve mucize yaratıcı olarak tasvir edilmediği Flaviy'in eserinin bulunan Arapça çevirisi ile yakın zamanda sağlamlık kazandı.

Hıristiyanlara dair Hıristiyan olmayan kaynaklardaki tamamen gerçeğe benzer ilk tanıklığı biz Pliniy Maldşiy'in yazılarında (kayıtlarında) bulmaktayız. Taşra Vifiniya'nın (Küçük Asya) genel valisi olarak, kendisine rapor edilen suçlu topluluğun üyeleri Hıristiyanlara nasıl davranacağına dair talimatını, işlenen suçlar veya mezhebe mensubiyet için cezalandırmayı sorarak, imparator Troyan'a yaklaşık 113 kitap yazdı. Trayan, Pliniy'in sorusuna bu konuda ılımlılığa uyulması ve sadece batıl itikadında inat edenleri cezalandırma talimatıyla cevap verdi. Trayan'ın Pliniyle yazışmasına göre (akademisyen Vipper bu mektupları tamamen düzmece sanmaktadır.) II. yy.ın başlangıcında Küçük Asya'da çok Hıristiyan vardı.

Talmut'ta vaiz İa Ben-Pandir'in (Pandir'in oğlu) idamı anılmaktadır. Ancak bu kişinin İncil İsa'sı ile alakasının ne olduğu aydınlık değildir.

II. yy.ın ikinci yarısında Hıristiyanlığa dair putperest haberler daha çok ortaya çıkmaktadır. İmparator Mark Avreliy onlar hakkında Doğu'da (Lukian Sa Mosatskiy; sonuncunun Pergrin'in vefatına dair) Küçük Asya Topluluklarının yaşamı üzerine hiciv yazmaktadır. Hıristiyanlığın erken yıllarında putperest yazarların tanıklığının ne kadar kıt ve az güvenilir olduğu bu özetten görünmektedir. Özü bakımından onlar dinin muhtemel kurucusuna (İncil İsa'sına) dair hiçbir şey konuşmamaktadırlar. Onun hakkında ne Hıristiyanik ne de diğer kaynaklarda tartışmasız tanıklık yoktur.

İsa'nın Tarihselliğine Dair Soru

Bu nedenle bilimsel literatürde tarihsel kişilik olarak İsa'nın olup olmadığına dair tartışma şimdiye kadar sürmektedir. Tarihsel okulun taraftarları bunu kabul ediyor, mitolojik okulun taraftarları ise yadsıyor. Bu soru üzerine Marksist araştırmacılar arasında da

çeşitli fikirler bulunmaktadır. İsa'nın çağdaşı bütün kaynakların suskunluğuna yapılan göndermeden başka (ki onlar hakkında konuşuldu) onun tarihen varoluşuna karşı esaslı bir argüman daha göstermek mümkündür. Erken Hıristiyanlık eserlerinin kronolojik gidişatını düzenleyerek, biz onlara göre İsa'nın, Apokalipsis'te sahneye çıktığı şekil olan doğaüstü varlık ve mistik kuzu Hristo örneğinden, yeryüzünde vaaz vermiş ve idam edilmiş İncil insanına yavaş yavaş evrimini izleyebiliriz. Bu evrim Hıristiyanlık inancının kendi gelişimi ile de bağlantılıdır.

Diğer argümanı arkeolojik ikonografi vermektedir. Erken Hıristiyan tasvirlerinde Çarmıha gerilen İsa örneği ile karşılaşılmamaktadır ve bunun ortaya çıkması VII. yy.dan daha erken değildir.

Marksist bilim için İsa'nın kişiliğine dair soru büyük öneme haiz değildir. F. Engels erken Hıristiyanlığa dair kendi makalelerinde bu soruyu ortaya bile atmadı. Hıristiyanlık öğretisinin kökünün her kim olursa olsun münferit kişiliklerin faaliyetinde değil, zamanının toplumsal, politik şartlarında ve o şartlar zemininde serpilen fikriyatın mücadelesinde aramak gerektiği tamamen açıktır. Her halükarda İncil'in İsa Hristo örneğinin (çağdaş Hıristiyanlıkta sadece o korunmuştur) herhangi bir tarihsel kişiliğin yansıması olmadığı, uzun fikrî mücadele süreci içinde çok çelişkili çizgileriyle kolektifçe yaratılan saf bir literatür personeli olduğu açıktır. Bizim için M.S. I. yy.da Filistin'de İsa adında vaizin yaşayıp yaşamadığı ve onun idam edilip edilmediği o kadar da önemli değildir.

Hıristiyanlığın Ortaya Çıkışının Tarihsel Şartları

Hıristiyanlığın tarihsel şartlarına dair soruyu kesin bilimsel olarak ilk ortaya koyan konuşmuş olduğumuz gibi F. Engels idi. O, Hıristiyanlığın doğuşunun temel ve en önemli şartı olarak Roma İmparatorluğu'nun oluşması olduğuna işaret etti. Dünya monarşisinin yaratılması tapıncın tasfiye edilmesi için zemin hazırladı. Roma fatihleri bizzat münferit devletlerin yıkılmasına öncülük ediyordu. Onun despotik zorba rejiminde ortaya çıkan, taşranın köleleştirilmesi, ağır haraçlar ve genel hukuksuzluk gibi etkenler, sadece kölelerde değil, geniş yığınlarda ve hür ahalide özellikle taşra ahalisin-

de vurdumduymazlık ve moralsizlik duygusunun ortaya çıkışına yol açtı.

Kölelerin ve Roma'nın kendine tabi kıldığı halkların başarısız ayaklanma girişimlerinin, genel vurdumduymazlık moralsizlik ve şaşkınlığı kuvvetlendirmesi ve keskinleştirmesi, münferit ülkelerdeki silahlı direnme girişimlerinin bastırılması ve köle ayaklanmalarının başarısızlığı, ezilen yığınlardaki yeisi ve durumun umutsuzluğu keyfiyetini doğurması gerekiyordu.

F. Engels yaratılmış durumdan aynı şekilde çıkış göremeyen çeşitli sınıfları, toplumun bütün tabakalarını yeis ve şaşkınlık keyfiyetinin kucakladığının altını çizdi. *"...Münferit küçük kabilelerin ya da kentlilerin de Roma dünya devletine her türlü direnmeleri umutsuzca idi. Çare nerede idi. Köleleştirilmiş ezilenler ve yoksulluğa düşenler için kurtuluş nerede idi? Bütün bu birbirine yabancı hatta karşıt çıkarlı çeşitli insan grupları için genel çare neydi"*

Böylesi bir çare bulundu; (Engels konuşmaktadır) *"Ancak bu dünyada değil."*

Yeryüzünde boyundurluktan kurtulmanın ve selametin olanağını göremeyerek, insanlar kurtuluş ve selameti kaçınılmazca gökte aramaya mecbur idiler.

Ancak yeni dine niçin ihtiyaç duyuldu niçin eski dinlerde teselli bulmak olanaksızdı?

Engels'in işaret ettiği gibi eski dinler kabile ve milli dinler idi. *"Ki onlar her halkın toplumsal ve politik şartlarından serpilmişler ve onlarla kaynaşmışlardı."* Bu dinler kendi kendilerine ulusal sınırlarından çıkamazlardı. Bundan başka, bu dinlerin yapılmadığı yer olan devletlerin yıkılması, onların zeminini havaya uçurdu. Bu durumda, dar ulusal şartlarla bağlantılı olmayan, çeşitli kabile yığınlarının ve Roma İmparatorluğu'nun müthiş sıkıntı çeken ahalisinin taleplerini tatmin edebilecek olan daha esnek bir dine gerek var idi.

Enternasyonal Dinin Yaratılması Girişimi

Roma İmparatorluğu'nun hakimlerinin kendileri, böylesi uluslarüstü bir dünya dinini yaratmak için bazı yeltenişlere kalkıştı-

lar. Mesela tamamen elverişsiz, resmî genel imparatorluk tapıncı uygulama girişimleri yapıldı. Çeşitli yerel tapınçların pek çoğundan bağımsız olarak, İmparatorun perisine (Giniyine) tapıncı, Roma kentinin kurucusu tanrıça Roma'ya tapıncı ve kapital Jüpiter'ine tapıncı, Roma hükümeti imparatorluğun bütün taşrası için zorunlu kılmaya yeltendi. Ancak ezilen geniş yığınları kaplayan teselliye ihtiyacı, böylesi kuru-bürokratik tapınçlar hiç bir derecede tatmin edemezlerdi.

Bazı dinî öğretiler inanan yığınları büyük başarıyla etkileme iddiasında bulunabiliyorlardı. Tam da Roma İmparatorluğu'nun oluşma döneminde nitelikleri bakımından belli derecede evrensel tapınca yaklaşan bazı doğu tapınçları geniş yaygınlık kazandılar. İmparatorluğun batı yarısında İsa'ya tapınç yaygınlaştı. Ona tapınanlar Roma'da da taşrada da az değildi. Roma ordusunda özellikle İranlı Mitra'ya tapınç geniş yaygınlık kazandı.

Ve yine de bu dinlerden hiçbiri Hıristiyanlığın olduğu gibi tam anlamıyla dünya dini olamadı, dünya egemenliğini kazanamadı.

F. Engels bu dinlerin dünya dinleri olmalarını engelleyen esaslı bir keyfiyete işaret etmektedir. Eski uzmanların iddiasına göre, bu dinlerden her biri, insanlar arasında suni bölmeler yaratılmasını teşkil anlamında karmaşık ayinlere sahip idi. Çeşitli dinlerin insanları birlikte ne yiyebilirler, ne içebilirler ne de konuşabilirlerdi. *"Bu insanın insandan bölünüşünün sonunun, eski Doğu'nun mahvoluşunun sebeplerinden biri İsa idi."* diye konuşmaktadır Engels.

Sadece bu ayinleri reddeden, insanlar arasındaki bölünmeyi ortadan kaldıran böylesi bir din, dünya dini rolünü iddia edebilirdi. Roma İmparatorluğu'nun çeşitli dilli ahalisini ve çeşitli kabilelerin geniş yığınlarını bölebilen değil, birleştirebilen böylesi bir din gerekiyordu.

Yeni dine, dinî teselliye gereksinim herşeyden önce köleler ve ezilenlerce hissedilmekteydi. Eski dünyanın dinlerinden hiç biri kölelere, ezilen yığınlara dinî teselli veremiyordu. Onların hepsi karakterleri bakımından devletçil ve aristokratik idiler. Halkçıl tapınçların da var olduğu gerçektir. Ancak onlar da köleler için değildi ve onların herbiri yerel idi. Kölelere ve ahalinin sınıflarından

olmuş gruplarına, kendi kabile ortamından, kendi halkından koparılanlara eski ulusal dinler uygun düşmüyordu.

Sovyet tarihçileri aşağıdaki çok önemli olguyu işaret etmektedirler: Kölecilik düzeninin krizi, toplumsal bilinçte yeni eğilim doğurdu. Yoksulluğu, köleliği, fiziki çalışmayı bayağı ve küçültücü bir şey olarak hor gören eski aristokratik ideolojinin yanısıra, İmparatorluğun erken döneminde artık prensip olarak başka tasavvurlar ortaya çıkmaktadır. Bu tasavvurlar, mütevazi ihtiyaçlı ve çıkarlı *"küçük insana"*, bu arada köleye ve onun insanî liyakatine kabul edilebilinir ilişkilerdi. Bu yeni görüş mezar kitabeleri ve diğer yazıtlarda da hicivci Martsiol ve Yuvenal'ın eserlerinde de stoacıların felsefesinde de yansımasını bulmuştu.

F.Engels ilk başlangıç Hıristiyanlığının kölelerin ve ezilenlerin dini olduğuna işaret etmektedir: *"... O ilk önce kölelerin ve azad edilenlerin, yoksulların ve hukuksuzların, Roma tarafından tabi kılınan ya da dağıtılan halkların dini olarak sahneye çıktı."*[12]

İudey Hıristiyanlığı

İudey mezhepçiliği bu yeni dinin ortaya çıktığı ilk başlangıç zemini idi. (II. yy.larda Filistin'in kendi halkında da göçmenlerde de bir takım mezhepler bulunuyordu). Onlardan bazıları mehdinin (kurtarıcının) zuhuru beklentisinde temellenen dini öğretiler idi. Herhangi bir diğer halktan daha çok, yabancı tahakkümünün - Greko- Suriye ve Roma felaketinin korkusunu çeken Yahudiler,

---

12 K.Marks, F. Engels eserleri 22. cilt sayfa 467. Erken Hıristiyan topluluklarının sosyal bileşkesi üzerine başka görüşlerin olduğu da gerçektir. Mesela K. Kautski *"Hıristiyanlığın kökeni"* (1908) onları kölelerden değil özgür varlıksız kent insanlarından *"proleterlerden"* müteşekkil sayıyordu.

R.Y. Vipper diğer yandan kendi erken çalışmasında (1908) Hıristiyanlığın ilk önce Roma tüccarlarının tefecilerin ve idari sisteminin imtiyazlarına gücenen taşranın varlıklı tüccar çevreleri ortamında doğduğu fikrini ileri sürdü. Vipper daha geç çalışmalarında I. y.y.'da Hıristiyanlığın kendi taraftarlarını kölelerden ve ezilenlerden derlemiş olmasıyla mutabık kaldı. Ancak bu arada artık II. y.y.'da onun ahalinin varlıklı tabakalarının dini olduğunu doğruluyordu. (bakınız: Vipper R.Y. Roma ve erken Hıristiyanlık)

özellikle de bazı mezhepler için bu mehdi beklentisi dinin köşe taşı oluyordu.

Şayet bazı Yahudi dinî akımları, mesela Zelatlar mehdiden elinde kılıçla halkı Roma boyunduruğundan kurtaracak kahraman savaşçıyı anlıyor idilerse, (bu umut özellikle birinci İudey Savaşı döneminde ve ikinci İudey Ayaklanması zamanında şiddetlenmişti) bunun, birinci ve ikinci Ayaklanma'nın bastırılmasının üstünlüğünü ruhani mehdi ve ruhani kurtarıcı beklentisinden teşkil olan diğer yönelişe vermesi gerekir.

Filistin'in tenha yörelerindeki keşiş topluluklarında yaşayan Esseylerin öğretisi de böyle idi. Onlar çileci hayat sürdürüyorlar, evlenmemeyi, mülklerin ortaklığını vaaz ediyorlardı. Köleliğe müsade etmiyorlardı. Onlar mehdiyi *"adilliğin başrahibi"* olarak anlıyorlardı. Esseyler diğer konularda İudey direktiflerine sıkıca tutunuyorlardı.

Doğan Hıristiyanlığa hepsinden daha yakın durduğu anlaşılan Nazorey mezhebi çok daha az bilinmektedir. Yahudiler'de çok eskiden beri kendilerini geçici ya da tüm hayat boyu tanrıya adayan insanlara Nazorey adı verilmekteydi. Onlar saçlarını tıraş etmiyorlar, şarap içmiyorlar, ölülere dokunmuyorlardı. İsa İncillerde böylesi Nazorey olarak tasvir edilmektedir. *"Nazorey"*, *"nazoreyli"* insan ünvanı olarak İncillerde sık sık kullanılmaktadır. Bu kelimenin kökeninin Nazaret'ten olduğuna dair efsanenin kendisi, bu adın açıklanması için daha sonra düzülmüştür. İsa'nın takipçilerine de sık sık Nazorey adı veriliyordu. Örneğin Havari Pavl'in *"nazorey eres'inin temsilcisi"* olarak suçlanması bundan dolayıdır. (Amel 24:5). Hristo'nun takipçilerinin mezhebinin ilk başlangıçta böyle adlandırıldığını düşünmek mümkündür.

Mamafih onlar kendi kendilerine daha ziyade sadece *"İnananlar"*, *"Kardeşler"*, *"Çağrılılar"* gibi adlar veriyorlardı. Başlangıçta onlara Hıristiyan diyen sadece hasımları idi ve bu lakap hoş olarak karşılanmıyordu. Yalnız II. yy.ın ikinci yarısından bu yana *"Hıristiyan"* kelimesi yeni inanışın taraftarlarının kendilerini adlandırışı olmaktadır. Bu çok ilginç keyfiyete ilk defa akademisyen R.Y. Vipper dikkat çekmiştir.

Hıristiyanlığın ortaya çıktığı sosyal ve etnik zemini daha kesin saptamak mümkündür. Onun meydana çıktığı yer aslında Yahudi Filistin'i değil Yahudi göçmenliği idi. Hıristiyan literatürünün, Filistin'deki sorunların durumuyla kötü tanışıklığı olan yazarlarca yazılmış olması bunu açığa vurmaktadır. Özellikle Grek felsefesiyle ve putperest halkların tapıncıyla tanışık olan Yahudi göçmenliği ortamında, Yahudi dininin ulusal sınırlılık çerçevesini kırma olanağı veren zemin oluştu ve onu uluslarüstü bir dine dönüştürdü.[13]

Bruno Bauer'in doğru düşüncesine gönderme yaparak F. Engels *"Hıristiyanlığın babası"* olarak, geç Grek felsefesi ile derince dolu olan Yahudi filozof Filon Aleksandır'ı işaret etmektedir. O kendinde ulusal Yahudi çizgilerini ve saf klasik Grek eğilimini birleştirerek, insanın yaratılışına ve günaha düşüşe dair v.s. İncil hikayeleri ortaya atmıştı. O tanrıya dair sıkı Monoteist Yahudi öğretisine tutunuyordu. Ancak aynı zamanda Tanrı ile maddi dünya arasında kutsal aracının İlahi Logos'un (kelimenin) varlığına yer veriyordu. Bu Grek idealist felsefenin karakteristik fikriyatı idi. İlahi Logos, Tanrının oğlu Hıristiyanlığın merkezi örneği, (İsa Hristo) yapıldı.

Hıristiyanlığın Yahudi mezheplerinden biri olarak ortaya çıktığı herşeyden daha iyi aşağıdaki olgudan da görünmektedir: Hıristiyanlığın ilk eseri (Apokalipsis) baştanbaşa savaşçıl Judaizm ile dolu oluşuyla, en geç bütün Hıristiyan literatüründen kesince ayrılmaktadır. Orada henüz temel Hıristiyan dogmaları yoktur. Tanrının üçüzlüğü, kutsal ruh ve en önemlisi de en geç Hıristiyan ahlakiliği olan sabır, uysallık, bağışlama vaazı yoktur. Tam tersine Engels'in söylediği gibi bu yazılar Yahudi halkının zorba ve ezenlere karşı "Sağlıklı ve onurlu öç alma", kin ruhuyla işlenmiştir. Onda "savaşçıl ruh ve zafere inanç" egemendir. Engels'in altını çizdiği gibi Apokalipsis'in yazarı kendini "İudey'den başka ber şey" olarak dahi tasavvur etmemektedir. Apokalipsis de en geç Hıristiyan literatür için karakteristik olan kozmopolitizm çizgileri de yoktur.

---

[13] Mamafih bazı araştırmacılar mesela S.İ. Kavalyev yine de Hıristiyanlığın ilk başlangıç doğum yeri olarak Filistin'i saymaktadırlar. (bakınız Kavalyev S.İ. Hıristiyanlığın ortaya çıkışının temel soruları. M.L. 1964 sayfa 160-162)

En geç Hıristiyanlıkta pek çok Yahudi elemanları korunmuştur. İsa Hristo'nun, Hıristiyanlığın kurucusunun kişiliğinin Yahudi olarak tasvir edilmesi, İncil olaylarının etkinlik yeri olan Yahudi ülkesinin Filistin olması; İncillerin etkinlikte bulunan bütün kişilerinin Yahudi olması, Yahudilerin kutsal kitabı Tevrat'ın tanrıdan esinlemeler olarak Hıristiyanlık kanunlarının bileşkesine dahil edilmesi, Yahudi tanrısı Yehova'nın baba-tanrı adı altında Hıristiyanlıkça adapte edilmesi, Yahudi dininin temel dogmaları olan, dünyanın ve insanın tanrıca yaratılış tasavvurunun Hıristiyanlık dini öğretisinin yapısına girmesi bu elemanlardan bazılarıdır. Cumartesi Bayramı ve başlangıçta Hıristiyanlar için zaruri sayılan ancak yavaş yavaş uygulanmaz olan sünnet gibi bazı Yahudi ayinleri uzun süre boyunca Hıristiyan topluluklarında tutundular.

Hıristiyanlıktaki Yahudi Elementleri

Böylece Hıristiyanlık, gelişiminin ilk aşamasında mezhep, kelimesinin en doğrudan doğruya anlamıyla, Yahudi mezheplerinden biriydi. Ancak artık I. yy. sonuna doğru, Yahudi kökenli olmayan bazı elementler Hıristiyan topluluklarına kaynamaktaydı. Keza putperest tapınçların içinde de Yahudi mehdicil mezheplerin ruhuna yakınlaşan akımların oluşması keyfiyeti de Hıristiyanların artmasına destek oluyordu. Doğu tapınçları, özellikle ezilen sınıflar arasında geniş yaygınlık kazanan kurtarıcı tanrı örneklerine ihtiram göstermeyi zaten biliyorlardı.

Biz Mısır'da, Babil'de, Suriye'de ve daha sonra Grekya'da ortaya çıkan pek çok kurtarıcı-ilah tapıncı bilmekteyiz. Osiris, Tammuz, Adonis, Attis, Dionis böyleleri idiler. Onlar doğanın tanrıları ve bitkiler ruhunun timsalleşmeleri idiler. Ancak çalışan yığınların bilincinde, onlar kurtuluşa dair ricalarla başvurulması mümkün olan tanrılar niteliğinden, özel ihtiram göstermeden yararlanıyorlardı. İlk başlangıçta, tarımsal fonksiyonları ile kent yoksulları için hiçbir öneme haiz olmayan tanrılar, özellikle kurtarıcı vasıflarıyla kıymetli idiler. Buna tamamen isabetli olarak Marksist tarihçi Arcibald Robertson işaret etmiştir.

Antik ve doğulu devletlerin dağılma döneminde, kabile ve milli

çerçeveleri aşan dinlerin embriyonlarını temsil eden misteriyler (dinsel konulu ortaçağ dramları), esrarengizlikler aralarda gelişti. Misteriyler milli ya da kabile mensubiyetine göre değil, dini cemiyete gönüllü olarak dahil olmayla oluşan, mezheple birleşik dini topluluklar olmaktadır.

Misteriylerin ahiret hayatına dair tasavvurlarla bağlantılı olması çok önemlidir. Onlara iştirak, sanki ahiret dünyasında daha iyi yazgıyı sağlıyordu. Bu ruhun kurtuluşuna dair öğreti olmaktan başka bir şey değildi. Helenizm zemininde buna benzer tapınçların varlığı Yahudilikte oluşmuş olan kurtuluşa dair öğretinin, Mehdiciliğin yaygınlaşmasına elverişli geliyordu.

Putperestlerin, Yahudi olmayan elementlerinin, erken Hıristiyan topluluklarının yapısına girmesi, Hıristiyan dogmasında ve ayininde esaslı değişiklikleri beraberinde getirdi. Bu dönemde, Hıristiyanlığa putperest tapınçlardan aktarıldığı açık olan öğeler sızmaktadır. Tanrının ölüşü ve dirilişine dair Hıristiyan öğreti, ölen ve dirilen tanrılara doğru tapınçların yansımasıdır. Hıristiyan Paskalya ayini Attis'in ölüm ve dirilişinin bilinen ayinlerini tekrar etmektedir. Hatta Paskalya ayininin münferit ayrıntıları, Attis'in ölüm ve dirilişi olayı üzerine eski gece ayinlerinin kopyalarıdır.

Tanrı Mitra'ya tapınç da Hıristiyanlarca benimsenen örnek oldu: Hristo'nun Noel Bayramı günü 25 Aralığa, yani Mitra'nın Doğum Bayramı'nın kutlandığı kış güneş dönengesi momentine denk getiriliyordu.

Hıristiyan tanrının annesine İhtiram gösterme Mısır'lı İsiada'ya tapınçtan kopya edilmiştir. İsiada'nın erotik boyası sayesinde, evrensel tapınç niteliğinde yaygınlaşmaya çok elverişli olduğunu söylemek gerekmektedir. Buna benzer türden, eski dinle daha başarılı mücadele etmek için, Hıristiyanlığın kadın ilah tapıncını düzenlemesi gerekiyordu. Ki bu düzenleme olmadan, o İsaida'ya tapınç gücüyle boy ölçüşemezdi. Eski Yahudi dininde hiç görünmeyen ve IV. yy.a kadar Hıristiyanlığın kendinde bulunmayan tanrı anneye tapınç buradan meydana geldi. Meryem'in düzmece hayat hikâyeleri ortaya çıktı. (kız Meryem'in kitabı, çocukluk kitabı, vs.)

Mısır ve diğer dinlerden bir takım başka unsurlarda aktarılmıştı.

Haçla kuzunun tasviri-erken Hıristiyanlık sembolü. Kilisede eski duvar resmi.

Mesela haça tapınç Hristo'nun idam edildiği varsayılan araçla hiçbir ortaklığa sahip değildir. Çarmıhlarda gerçekten çarmıha geriyorlardı. Fakat onlar "T" harfi biçiminde idiler. Oysa Hıristiyanların çapraz haçı, eski Mısır, Krit ve diğer tasvirlerde karşılaşılan olağanüstü eski bir dinî semboldür. Onun kökenini saptamak şimdilik zordur. Ancak haça tapınç her halükarda asla kurtarıcının çarmıhta ölümüne dair efsaneyle bağlantılı değildir.[14] En eski Hıristiyan eserlerinde (anıt mezarlarında) kutsal sembol niteliğinde haçla değil, kuzuyla, omuzunda kuzu ile çobanla, balıkla ve diğer tasvirlerle karşılaşılmaktadır. Çeşitli biçimlerde haçlar daha sonra

[14] Dini sembol olarak haç, dünyanın hemen hemen bütün ülkelerinde bilinmekte idi. Eski Çin'de, eski Hindistan'da, Afrika'da, Amerika'da, hatta Totemik Vaniga'yı bazen büyük haç biçiminde yapan Avustralyalılarda. Haçın ilk başlangıç dinî anlamına dair çok çeşitli varsayımlar ileri sürülmüştür. Kimileri onda ateşin sembolünü görmektedir. Diğerleri güneşçil işaret ya da bereketin sembolünü vs. Gamalı haça da öylesine çok yorumlar atfedilmektedir. Kuzey Amerika Kızılderililerinde haç keza dört doğu unsuruna ihtiram göstermeyle de bağlantılı olan alemin dört yönünün sembolüdür.

ortaya çıkmaktadır, fakat bunlar çarmıhsız haçlardır. İsa'nın haçta çarmıha gerilme tasvirlerini sadece VIII. - IX. yy.dan bu yana yapmaya başladılar.

Kız Meryem'in, kutsal ruhtan İsa Hristo'ya iffetli gebe kalışı fikriyatı Yahudiliğe yabancıdır. Ancak tanrının ölümcül kadınla cinsel ilişkisine dair inanç, bir takım doğu ve antik tapınçlarında genişçe yaygındır. Bu fikriyatın kökü ise en derin geçmişte (eski totemik inançlarda) yatmaktadır.

Böylece Hıristiyanlıkta Yahudi öğelerin yanısıra eski doğu dinlerinden aktarılma birtakım elementler de bulunmaktadır.

Yahudi ve Yahudi Olmayan Gruplar Arasında Mücadele

Putperest ve Greko-Roma grupların erken Hıristiyan topluluklarının yapısına sızması, bu topluluklar içinde Yahudi ve Yahudi olmayan elementler arasında şiddetli mücadeleye çağrı yaptı. Bu ise, Hıristiyanlıktan Yahudi mirasın yavaş yavaş kenara itilmesine yol açtı. Erken Hıristiyan topluluklarının bazı grupları arasında çok güçlü anti-Yahudi eğilimin varlığı, erken Hıristiyanlık literatüründe ifadesini bulmuştur.

Her şeyden önce İncil hikayelerinde İsa Hristo'nun düşmanları olarak Yahudilere dair fikir çok açık ve net geçmektedir. Onun kendisi Yahudi de olsa, Yahudi halk İsa'nın ölümünden suçludur ve onun düşmanlarıdırlar. Pilat'la Episod Yahudilerin bu suçunun altını daha çok çizmektedir. Tarihsel gerçeğin tam tersine (zira gerçeklikte Potniy Pilat insancıllığa hiç eğilimli olmayan gaddar bir müstebit idi) İncillerde Pilat, güya herşeyden daha çok suçsuzu mahkûm etmekten korkan olarak adil ve ihtiyatlı yargıç olarak tasvir edilmiştir. O Yahudileri İsa'nın idamında ısrar etmemeleri için ikna etmeye çalışmaktadır. Bu meseleye iştirak etmediğinin işareti olarakta elini yıkıyor. Tüm bu Episod'un (dört İncil'in hepsinde varyasyonlarla tekrarlıdır) Romalıları temize çıkarmak ve İsa'nın idamı suçunu Yahudilere yıkmak için uydurulduğu açık ve nettir.

Aynı bu niyetle İncillere (yine dördüne de) hain Yahuda figürü sokulmuştur. Bu İsa'yı düşmanlara 30 gümüş paraya satan kişidir. 12 havariden biri. Yahuda adının kendisi Yahudi halkının kişileş-

mesidir. İncillerin yaratıcıları onun şahsında sanki tüm Yahudi halkını damgalamak istiyorlardı.

Böylece Hıristiyan dogmasında, tapınçta, İncil hikayelerinde Yahudi ve Putperest (hatta Anti-Yahudi) unsurlar iç içe geçmişlerdir.

Ferdinand Bauer erken Hıristiyanlıktaki bu iki düşmanlık güden eğilime dikkat eden araştırmacılardan ilkidir. O bu iki eğilimi en ünlü iki havarinin görüşleri ve vaazı ile bağlamaktadır. Bauer'un görüşüne göre, asıl Hıristiyanlık, Petros'un (havari) ve Paul'ün (güya kendi kendini adlandıran olarak, Putperestlerin havarisi) "Petrizmin" ve "Paulizmin" bileşkesinden ortaya çıkmıştır.

Bu fikir özü bakımından doğrudur. Hıristiyanlığın din olarak oluşumunda çözücü adımı, Yahudilikle kopuşmasının teşkil ettiğini söylemek mümkündür. Ancak böylesi kopuşmanın olduğu yerde yine de Yahudi geleneği korunmuştur. Buna uzun ve zorlu mücadelenin bedeliyle ulaşılmıştır.

Hıristiyan topluluklarındaki Yahudi ve Yahudi olmayan (Putperest) gruplar arasındaki mücadele I. yy.ın sonunda ve II. yy.da büyük gaddarlığa ulaştı. Sonraları bu mücadelenin izlerini Hıristiyan literatüründe yumuşatmaya çalıştılarsa da onlar kanun kitaplarında kalmaya devam etmiştir. Matta'nın İncilinde (o müstesna olarak Yahudi sayılmaktadır) iki karşıt eğilimin damgası açık ve netçe görülmekte ve asıl çelişkiler buradan farkedilmektedir. İsa 12 havarisini vaaz için gönderirken onları şöyle uyarmaktadır: "Putperestler'in yoluna gitmeyiniz.; bilhassa İsraillilerin evinin ölmüş koyunlarına gidiniz." Yani sadece Yahudilere (Mat. 10:5-6) Bu fikrin hemen hemen kelimesi kelimesine aynısı Kananey'li kadınla Episod'ta tekrarlanmaktadır ki onda İsa aynı temelde yardımı reddetmekte ve O; "Sadece İsrail evinin ölmüş koyunlarına gönderildi." demekte, tüm Yahudi olmayanlar ise köpekle "İtlerle" kıyaslanmaktadır. (Aynı yerde 15:24,26). Ancak aynı bu İncil'de İsa Yahudiler karşısında Kapernaum subayına (Romalıya) tercihini göstermektedir. (Aynı yerde 8:10-13) İncil'in sonunda ise, İsa Havarilerini "Bütün halklara" vaaz vermeye göndermektedir. (Aynı yerde 28:19)

Demek ki erken Hıristiyanlık Yahudi ve Putperest (Helenist) inançların bileşkesinden teşkil olmuştur. Ancak biz şayet Dreves ve Robertson tipi araştırmacılara benzer şekilde, Hıristiyanlıkta bu öğelerden başka yeni hiçbir şey görmese idik yanlışa izin vermiş olurduk.

Günahkârlık ve Kurtuluş Fikriyatı

Tüm Hıristiyanlığın ana fikriyatı, insanın günahkârlığı ve aynı fikrin diğer yüzü olan kurtuluş fikriyatı üzerinedir.

Engels Hıristiyanlığın merkezi fikriyatı olarak defalarca günahkârlık fikriyatının altını çizmiştir:

"... Hıristiyanlık sayısız yürekte yankı bulması gereken tele dokundu. Zor zamanlar vesilesiyle, genel maddi ve moral sefalet vesilesiyle, Hıristiyan bilinci tüm şikâyetlere cevap verdi: Evet bu böyle ve başka türlü olamaz; dünyanın bozulmuşluğundan sen suçlusun. Siz hepiniz suçlusunuz, senin ve sizin asıl içi bozukluğunuz! Bunu yadsıyacak insan nerede bulunabilirdi?"

Günahkârlık fikriyatından iki esaslı netice çıkıyordu: Birincisi insanlığın üzerine çöken bütün mutsuzlukların nedeni olarak, günahkârlık hakkındaki öğreti, yığınların dikkatini sosyal kötülükle reel mücadeleden yana çekiyor ve sorunu, hayati çıkarlar için mücadele yüzeyinden, günahlardan kurtulma yüzeyine taşıyordu. İkincisi ise, bu öğreti yığınlara kendi türünde dinî teselli vermekteydi. Zira o kurtuluş, selamet fikriyatı ile kopmazca bağlantılı idi. Bu inanışa göre, bütün dünya günahta durmaktadır. Tüm insanlar tabiatları gereği günahkârdırlar. Bu günahkârlık mitolojik olarak Adem'in günaha düşmesine yüklenmektedir. Ancak umut insanlığı kurtaracak olana kalmıştır. İlahi kurtarıcıya dair tasavvur buradandır.

Bu fikriyat kendi kendine yeni değildi. Kurtarıcı Tanrılar doğu tapınçlarında da bulunuyorlardı ve çok eski şecereye sahiptiler. Onlar tarihsel olarak sınıfsız toplum için karakteristik olan kültür kahramanı örneklerine kadar gitmektedirler.

Hıristiyanlıkta özellikle kurtuluş fikriyatı en önemli fikriyat ol-

du. Bu nedenle İsa Hristo'nun, kurtarıcı-tanrı örneğinin Hıristiyanlık tapıncındaki figürüne dönüşmesi gerekiyordu.

İsa Hristo örneğinin kendisi, konuşulmuş olduğu gibi aşırı derecede karmaşıktır. *"İsa Hristo"* adlarına iki kelimeden müteşekkil de olsa biz bir isimmiş gibi bakmaya ve onunla bir tek anlayışı bağlamaya alışkınız. Ancak İncillerde dahi bu böyle değildir. Bu ad İncillerde iki farklı anlayışa uygun düşen iki farklı addır. R.Y. Vipper bu keyfiyetin altını doğru çizmektedir. İsa, kimilerinin yüce öğretmen ve mucize yaratıcı saydığı, diğerlerinin hilekâr saydığı Galileli vaizin asıl adıdır.[15]

Hristo ise bu Yahudice *"Mehdi"* (Maşiah) kelimesinin Grekçe çevirisi cins isimdir. *"Kutsayıcı"*, yani hükümdarı (kutsamak fiilinden) İncillerde bu adın ikisi hemen hemen hiç yanyana durmamaktadır. (Hele hikaye kısmında tamamen hiç) ve Hristo adıyla da çok seyrek karşılaşılmaktadır. İncil hikayesine göre, İsa hiç kimseye beklenen Hristo yani Mehdi olduğuna dair konuşmamıştır. Hatta onun en yakın öğrencileri bile öğretmenlerinin Hristo olduğundan emin değillerdi. Onlardan yalnız biri Simon-Petrus, İsa'nın *"Siz beni kim olarak sayıyorsunuz?"* sorusuna verdiği cevapta *"Sen Hristo'sun"* demesi üzerine böylesi basiretlilikten dolayı İsa onu derhal gelecek kilisenin başı olarak görevlendirmiştir. Ama İncil'de İsa'nın Hristo olduğunun yayılmasını öğrencilerine sıkıca yasakladığı ilave edilmektedir. (Mat., 16:15-20; Mar. 8:20-30) Halk yığını İsa'nın Hristo olduğuna inanmak istemiyorlar, İsa üzerine şöyle konuşuyorlardı: *"Biz onun nereden olduğunu biliyoruz. Hristo geldiği zaman onun nereden olduğunu hiç kimse bilmeyecek."* (İn. 7:27) Daha sonra İsa mahkemede rahiplerin direk, *"Sen Hristo musun?"* sorusuna olumlu cevap verdi ve onun cevabı suçlanana karşı yeterli delil kabul edildi. O kendine Hristo yani Mehdi, hükümdar adını veriyordu. (Mar. 14:61-64; Luka. 22:67-71) İncil Hikayeleri'nin tüm ana fikrinin özünü, hakkında pek çok söylenti olan

[15] Bazı araştırmacılara göre İsa adı (Yahudice'si Yeşua) başlangıçta insana değil tanrıya ilişkindir. Filistin'de eskiden beri tanrı İsus'a tapıncın var olduğu gerçektir. (Güneşi durduran İsus Navin'e dair Ahdi Atik hikaye) A. Nemoyevskiy, A. Drevs ve diğerleri böyle tahmin yürütüyorlardı.

Galileli vaiz İsa'nın kahramanlıklarına ve Yahudilerce beklenen mehdi Hristo olduğuna okuyucuyu inandırmak teşkil etmektedir.

Mehdi'nin (Hristo'nun) hiç de başını sokacak yeri bile olmayan mütevazi vaiz türünde değil, tehditkar efendi, yargıç türünde ya da göksel kuzu türünde tasvir edildiği yer olan daha erken Mehdist ve Apokalipsisci eserlerden, İncil öğretisi Mehdi konusundaki yaklaşımıyla kesince farklılaşmıştır.

En keskin ideolojik mücadele doğaldır ki özellikle karmaşık İsa Hristo örneği etrafında alevlenecektir. Bundan sonraki mezheplerin ve çeşitli yönelişteki delaletlerin mücadelesinde İsa Hristo'nun tabiatı üzerine soru daima başlıca ihtilaf nesnesi olarak kaldı.

Böylece; günahkârlık fikriyatı, kurtuluş ve günahları ödeme fikriyatı, kurtarıcı, insan-tanrı fikriyatı, işte Hıristiyanlığın temel fikirleri bunlardır.

Bu kurtuluşu Hıristiyanlar nasıl tasavvur ediyorlardı? Burada tüm eski dinlere özgü olan bağışlatıcı ya da merhamete getirici kurban ilahların öfkesini yumuşatan fikriyat kullanılmış, bu bağışlatıcı kurban fikriyatı da Hıristiyanlıktaki merkezlerden biri olmuştur. Onu ata dede Adem'den miras kalan insanların bütün günahı için, bir kerede ebedi bağışlatıcı kurban (İsa Hristo'nun gönüllü ölümü) getirilmiş olması teşkil ediyordu. Bu gönüllü kurban insanlığı günahtan kurtardı. Bu kurtuluşa katılmak için İsa Hristo'ya kesin olarak inanmak ve onun öğretisini izlemek yeterlidir.

".. Hıristiyanlığın başlıca ilk devrimci (filon okulundan aktarılma) fikriyatı (Engels konuşmaktadır) insanlar için aracı olarak verilen bir yüce kurban, bir kerede ve ebedi olarak tüm insanların bütün zamanlar için günahlarını ödeyerek bağışlattı."

Buradan diğer kurbanlara gerek olmadığı sonucu çıktı. Ve erken Hıristiyanlık tapıncında biz her türlü kurban sunmanın ve ayinlerinin gereksiz sayılarak yok oluşunu görmekteyiz.

İsa Hristo'nun ıstıraplarına, ölümü ve dirilişine dair çeşitli görüşler ifade edilmektedir. Tamamen aydınlıktır ki biz İncil Hikayesi'ni herhangi bir orijinal olayın yansıması sayamayız. Vaizlerin idam edilmiş oldukları doğrudur. Ancak bu İncillere sadece hikayeyi tarihsel anlatım biçiminde ifade etme olanağı vermiştir. Diğer

yandan *"olayı"* mitolojik okulun taraftarlarının tasavvur ettiği gibi tasavvur etmek mümkün değildir. Burada herhangi bir göksel olaya dair mitolojik hikaye ortadadır.

Frazer'in ifade ettiği, Robertson'un geliştirdiği düşünce çok dikkate değerdir. Robertson'un görüşüne göre İsa'nın ıstıraplarına dair İncil Hikayesi dikkatli okuma anında bir parça garip izlenim bırakmaktadır. Sanki bu hikaye edebi eser değil de dramatik etkinliktir. Ve sadece daha sonra metne sokulmuştur. Sanki biz burada herhangi bir ayinsel etkinliğin sahneye konuşuyla karşı karşıyayız ve İncil anlatımı bu etkinliğin librettosu olmaktadır.

Bu gerçeğe çok benzemektedir. Buna benzer türden misteriyler, eski Mısır'da, eski Grekya'da (elevsin misteriyleri) Attis'e tapınçta, ıstırapların ve dirilişin şahıslarındaki tasvirlerde bulunuyordu. Mümkündür ki Hıristiyan misteriyleri'de tanrının ıstırabı ve dirilişi kapsamında icra ediyorlardı. Hıristiyan literatürün yaratılışı döneminde, bu dramın librettosu yazılmıştı ve İncil metninin özünü teşkil ediyordu. Sonuçta onu orijinal tarih olarak kabul etmeye başladılar. Bu varsayım nüktecilikten yoksun değildir ancak önemli derecede gerçeğe benzemektedir.

Kilise Teşkilatının Şekillenmesi

Hıristiyanlığın ilk yüzyılları, çeşitli sınıfsal çıkarların mücadelesini yansıtan ideolojik yönelişlerin acımasız mücadelesi ile doludur. Bu mücadelenin gidişatı içinde, Hıristiyanlığa diğer dinlerle mücadelesinde önemli derecede getiri sağlayan Kilise teşkilatının şekillenme süreci yavaş yavaş yürüdü.

Hıristiyan kilise teşkilatı birden bire yapılanmadı. Erken Hıristiyanlık eserlerinde biz onu hemen hemen görmemekteyiz. Orada memleket memleket gezen vaizler olan havariler ve peygamberler sahneye çıkmaktadırlar. Onlar gezdikleri yerlerde münferit topluluklardı. Bulundukları yerde kısa süre için belirmekte ve birkaç günden fazla kalmamaktadırlar. II. yy.a kadar Hıristiyan topluluklarının yönelimi daha sonra harizmatikler adını alan tabakaya aitti ki onlara kutsal ruhun özel ceza affına harizmaya sahiplik atfediliyordu. Bu insanlar öğretiyor, vaaz veriyor, münferit toplulukları zi-

yaret ediyorlardı. Ancak onlar hiçbir resmi pozisyon işgal etmiyorlardı.

Daha sonraki eserler, topluluklarda ilk sürekli görevli kişilerin (diyakonların ve episkopların) ortaya çıkışını yansıtmaktadırlar. Diyakonlar (Grekçe diakonos kelimesinden, hizmetçi) topluluğun cari ihtiyaçlarına hizmet veriyorlar, Episkoplar (Episkopos kelimesinden, gözlemci) ise topluluğun maddî kısmını para ve mülkleri idare ediyorlardı.

Daha sonra presbiterler (kıdemliler), III. yy.da Metropolitler (münferit kiliselerin yöneticileri), ve sonrasında patrikler (tüm bölgenin kilise birliğinin yöneticileri) ortaya çıkmışlardır.

Hıristiyan kilisesinin gelişmesinde özellikle episkopluğun güçlenmesi önemli rol oynuyordu. Sıralanan görevli şahsiyetlerden episkoplar, (parasal güç onların elinde bulunduğundan) ağır basan role ve daha büyük şansa sahiptiler.

II. yy.dan buyana episkoplar sadece ekonomik meselelerde değil, ideolojik sorunlarda da rol almaya başlıyorlar ve onlar dogmatik ve tapınç sorunları üzerine başlıca uzmanlar olarak hareket ediyorlardı. Münferit toplulukların episkoplarının birbirini desteklemesi, Hıristiyan topluluklarının sağlamlaşması meselesinde önemli faktör olarak hizmet etti.

Mezhepler, Delaletler

Ama bu sağlamlaşmaya şiddetli iç mücadele bedeliyle ulaşılmış, bu mücadele büyük kısmı itibariyle dogmalar için tartışmalar biçimini almıştı. Ancak bu dogmaların ardında çeşitli millî ve sınıfsal gruplara ait ve onların çıkarını yansıtan çeşitli ideolojik akımlar duruyordu.

I. yy.da Hıristiyan toplulukları içinde aralarında mücadele eden akımlar bulunuyordu. İoan'ın ilhamında dalaletler nikolaitler anılmaktadır. Onlar hakkında hiçbir şeyin bilinmediği gerçektir.

II. yy.da Hıristiyanlıkta münferit mezhepler ve akımlar arasında acımasız mücadele meydana geldi. Bu hareketlerden en ilginçleri Gnostikler, bu arada Markionitler ve Montanistlerdir.

Gnostizm'in erken Hıristiyanlıktaki rolüne dair sorun aydınlık

değildir. *"Gnosis"* kelimesi Grekçe biliş, kavrayış demektir. Ancak burada gerçek dünyanın aslına uygun tecrübesi kavranışı değil, tanrının mistik kavranışı kastedilmektedir. Gnostikler (insanın zekâsı ile ilahın sırrını ve dünyanın özünü kavrayabileceğini iddia eden) mistik filozoflardır. Hıristiyanlığın tarihselleri, Gnostizm'e dindar Hıristiyan ilahiyatçılarınca, genellikle bu dinin yan dalı olarak bakılmıştır. Zaten bu hareket çok geçmeden bastırılmış mezhepçil bir dinî öğretidir ve yine ilahiyatçılar tarafından sapma olarak kabul edilmektedirler. Diğer bilginler öncede A.Drevs Gnostisizm'in Hıristiyanlık toprağında değil tam tersine Hıristiyanlığın Gnostisizm toprağında serpildiğini iddia etmekte ve Gnostisizm'i daha eski Hıristiyanlık olarak saymaktadır. Her iki bakış açısında da gerçeklik payı olduğu anlaşılmaktadır. Erken Gnostik öğretiler (I. - II. yy.) Hıristiyanlık ideolojisinin oluşumunu gerçekten etkilediler. *"Hıristiyanlığın babası"* adı verilen Filon Aleksandriysky Gnostik idi. Ancak daha geç zamanda (II. yy. ortasından bu yana) Gnostiklere *"Gerçek"* Hıristiyanlıktan sapanlar gözü ile bakmaya başladılar.

Geç Helen idealist felsefesinin temelinde yetişen Gnostik öğretinin özü, aydınlığın (aziz), iyiliksever ruhun, tüm madde ıstıraplarının ve karanlığın Dualist karşılaştırılmalarından teşkil oluyordu. İyiliksever yüce tanrı Plerom'un ruhu (harfiyen *"tamlık"*) böylesine kötü dünyanın yaratıcısı olamazdı. Dünya herhangi bir kötülüğe tabi sınırlı tanrı tarafından yaratılmıştı. Bazı Gnostikler onu Yahudi Yehova ile özdeşleştiriyorlardı. Erişilmez hayırlı tanrı ve basit maddi dünya arasında doğrudan doğruya hiçbir temas yoktur. Ancak onların arasında ıstırap çeken insanı kurtaracak ve onu aydınlık ruhun tanrının hükümdarlığına yükseltecek olan aracı ilahi logos (kelime, fikir, zeka) vardır. Buna tüm insanların değil, sadece seçilmişlerin, ruhun insanlarının, *"pnevmatiklerin"* (Grekçeden ruh, nefes) ulaşılabileceği de gerçektir.

Hristo kurtarıcı örneğine kaynamış olan Logos'a dair Gnostik öğreti Hıristiyanlığa geçti. Bu özellikle Gnostik ruhun işlemiş olduğu dördüncü İncil'de *"Yuhanna'dan"* görünmektedir. *"Başlangıçta kelime var idi, kelime de tanrıda idi, kelime de tanrı idi..."* (varlık 1: 1.) Ancak Hıristiyanlardan (Yahudi-Hıristiyanlardan) farklı olarak Gnostiklerin çoğunluğu, Yahudi tanrı Yehova'yı kötü

varlık sayıp, kendi aydınlık yüce tanrılarını ve kurtarıcı -Logos'u- ona karşı çıkararak tüm Yahudi dinini kararlıca reddediyorlardı. Yahudiiği bu reddediş özellikle tüm Eski Ahit'i büsbütün reddeden Markos'un (II.? yy. ortaları) vaazlarında kesince ifade edilmiştir. Markos ve diğer Gnostiklerin öğretilerinde anti Yahudi ruh hali doruk noktaya ulaşıyordu. Ama Hıristiyanlık bu yolda yürümedi. Tam tersine Yahudi dinini kurtarıcı tapıncıyla uzlaştırmaya çalıştı. Sonuçta Gnostizm yalnızca felsefî olarak eğitilmiş, incelmiş entelektüellerin, zengin insanların dünya görüşü ve geniş yığınlara hitabetmeyen öğreti olduğundan ve yığınlara kurgusal zihnî faaliyete benzeyen soyutlaşmış felsefî Logos değil, canlı kurtarıcı örneği gerekli olduğundan, Hıristiyanlıkta egemen akım olamadı. Ancak yine de Hıristiyanlık dinî öğretisine Gnostik felsefeden de birşeyler girmeyi başardı.

Gene II. yy.da ortaya çıkan zındık akım, I. yy.daki Yahudi-Hıristiyanlığın savaşçıl ruhunu canlandırma girişimi olmaktadır. Bu Sovyet tarihçi A.B. Ranoviç tarafından iyi incelenmiş olan Montanistlerin hareketi idi. Mezhebin kurucusu Firigya'daki Kibele'nin eski rahibi Montan (onun hakkında çok az bilinmektedir) kilise hayatının her türlü kuralcılığına, episkopların büyüyen iktidarına kararlıca karşı çıktı. O karizmatik idi ve kendi tanrısı adına vaaz veriyordu. *"Ben insanda bulunan efendi tanrı hakkutanlayım"* diye konuşuyordu. Aşırı çileciliği ve evlenmemeyi tutuyor ve talep ediyordu. (Onun taraftarları bu talebe uymuyorlarsa da) İsa Hristo'nun çok geçmeden ikinci gelişini ve alemin sonunu ilan ediyordu. Bu devrimci demokrat ilk başlangıç Hıristiyanlığını, köle sahiplerine elverişli barışçıl din haline dönüştüren kaçınılmaz süreci umutsuzca durdurma girişimi idi. Montanizm başlıca Firigya'da yaygınlaşmış idi. Buna bu öğretinin devrimci tarafını boğmuş da olsa ünlü Hıristiyan savunucu Tertullian da katılmıştı.

II. yy. ortalarına doğru Hıristiyan topluluklarında iktidarı artık varlıklı elemanlar, köle sahipleri ve tüccarlar ele geçirmişlerdi. Onlar bu demokratik fantastik akımı bastırmayı başardılar.

Episkopal kilise teşkilatının sağlamlaşması için Montanizm'e karşı mücadelede episkop egemenliğinin seleften halefe havaricil geçişi, Hristo'nun kendisinin havariler kanalıyla iktidarı episkopla-

ra verdiği ve inanç meselelerinde kiliseyi yönetmeye onları görevlendirdiği öğretisi yaratılmıştı.

II. yy.da mistik ve eshatolojik akımların alt edilmesinden sonra, III. yy.da yeni mezheplerin ortaya çıkışını görmekteyiz. Onlardan özellikle, İran'da ve komşu ülkelerde yaygınlaşmış olan Manihiler mezhebi karakteristiktir. Bu, Hıristiyanlığın Zoroastrizm ile kendine özgü birleşmesinden ortaya çıkan, keskin Dualist dini öğretidir. 276 yılında idam edilmiş olan yarı efsanevi Mani'nin (Manesa, Maniheya) adına göre vasıflandırılmıştı. Manihilerin öğretisindeki başlıca fikriyat ışığın ve karanlığın, hayrın ve şerrin zıt kutuplar olarak karşı karşıya konmasıdır. Bize görünen dünya, bu arada insanlar da ışık parçacığı ile karanlık parçacığının karışımından doğurulmuştur. Hayali vücutta cisimleşmiş olan İsa, insanlara ışığı karanlıktan, hayrı şerden ayırmayı öğretti. Mani de aynı şeyi öğretti. Manihiler tüm eski ve yeni ahitin büyük kısmını kabul ediyorlardı. Onların topluluğu sınıflara bölünmüştü. Yüksek sınıf *"seçilmişler"*, *"en temizler"* tüm dini ayinlere, diğerleri ise sadece bazılarına katılıyorlardı. Hıristiyanlığın devlet dinine dönüşmesinden sonra bu mezhep bastırıldı. Ancak onun fikriyatı daha sonra Pavliklerin, Bogomillerin ve diğerlerinin ortaçağ mezheplerinde yeniden doğdular ve onlar oralarda parlak sınıfsal renkler aldılar.

IV. yy.da ağırlıklı olarak Kuzey Afrika'da yaygınlaşmış olan Donatistlerin (episkop Donat'ın adından dolayı) hareketinde sınıfsal kökler daha aydınlık ve nettir. Donatistler devlet iktidarı ile her türlü uzlaşmaya karşı çıkıyorlar, özel hayatta dahi olsa kendini herhangi bir şeyle lekeleyen episkopları papazları tanımıyorlardı. Köleci Roma İmparatorluğu'nun krizi keskinleştiği ölçüde Donatistlerin hareketi IV. yy. sonuna doğru (Hıristiyanlık kilisesinin imparatorlukta artık egemen olduğu zaman) yoksulların zenginlere karşı açık ayaklanma biçimini aldı. Bu Agonistiklerin (Hristocu savaşçıların) ya da Tsirkumtsellionların bilinen hareketidir ki onlar ellerinde silahla zenginlerin mülkünü yağma ediyorlardı. Hükümet hareketi güçlükle bastırabildi. Ama Donatist toplulukları Kuzey Afrika'nın bazı bölgelerinde Müslüman fethine kadar (VII. yy.) korundular.

Ancak şayet Donatistler-Agonistikler dogmatik sorunlar üzerin-

de egemen dinî öğreti ile hemen hemen ayrılığa düşmediler ve onların hareketi kilisede derin bölünme doğurmadı ise de kilisenin artık egemen hale gelmesinden sonra IV. yy.da kilisedeki en büyük muhalefet hareketi Ariy hareketi ile baş şekilde neticelendi. Arianstliğin başlıca ocağı Mısır, özellikle de Helenistik geleneğin çok güçlü olduğu yer olan İskenderiye idi. Ariy İskenderiye'de papaz idi. O tanrı insana dair kilise öğretisinin dogmatik saçmalığını yumuşatmaya, onu düşünmeye alışmış insanlar için daha kabul edilebilinir kılmaya çalışıyordu. Ariy'in kanaatine göre İsa Hristo tanrı tarafından doğurulmamış yaratılmıştı. Demek ki o tanrı babayla *"bir özlü"* değil onunla *"benzer özlü"* idi. Bu iki kelime arasındaki fark Grekçe'de bir harfte (*"t"*) ifade ediliyordu, ancak bu fark o zaman olağanüstü önemliymiş gibi geliyordu. Sözkonusu sorun İsa Hristo'nun kurtarıcının tabiatı hakkında değildi. Bu ise Hıristiyanlık dini öğretisinin temellerinin temeli idi. Ariy'in vaazının çevresinde hararetli tartışmalar alevlendi. Mısır'ın özellikle de İskenderiye ahalisinin geniş yığınları Ariy'i destekliyordu ve mesele sokak çarpışmalarına kadar vardı. Bunun ardında elbette ki Mısır sakinlerinin, imparatorluğun merkezî politikasına sabretmek istememeleri gibi politik gerekçeler de saklanıyordu. Ancak tam da o zaman imparator için devletin birliğini koruma herşeyden daha önemli idi. İmparatorun kendisi Konstantin, o zaman henüz daha Hıristiyan olmasa da bölünmenin altedilmesi için enerjik tedbirler aldı. Bu vesileyle o ruhaniliğin Vselen toplantısına çağrı yaptı. (325 yılında İznik kentindeki I. Vselen toplantısı.) Bu toplantıda Ariy'in hareketi mahkûm edildi ve o zamandan bu yana Ariy'in kendisi Ortodoks kilisesinde en korkunç zındık ve günahkâr olarak kabul edilmektedir.

Ama Ariancılık daha uzun süre varolmaya devam etti. O imparatorluğun sınırları dışında da yayılmış idi. Onu Gotlar, Vandallar ve Langobardlar kabul etmişlerdi. Onların daha sonra Katolikliğe geçtikleri de doğrudur.

Ariancılık dağıtılmıştı, ancak kısa süre sonra ona yakın Konstantinopol episkopu Nestoriy'in öğretisi ortaya çıktı. Nestoriy, İsa Hristo'nun sırf yüzeysel biçimde üçüzün ikinci şahsı, Tanrının oğlu ile birleşen insan olduğunu ve bu nedenle kız Meryem'i tanrı

doğuran değil, insan doğuran, Hristo'yu doğuran olarak adlandırmak gerektiği öğretisini yayıyordu.

Nestoriy hareketi de (431 yılında) 3. Efes Vselen toplantısında yargılandı ve Nestoriycilik'te mahkum edildi. Ancak o eskiden beri Dualist dinin egemen olduğu yer olan Doğu'da çok güçlü etkiye sahipti. Doğu'da o bağımsız din olarak uzun süre tutundu. Ortaçağda Merkezî Asya'da büyük rol oynadı ve şimdiye kadar münferit küçük halklarda (Lübnandaki Aysorlarda, Maronitlerde, Güney Hindistan'daki *"Suriyeli Hıristiyanlarda"*) korunmaktadır.

Ariancılığın, Nestoriycilikle mücadelesinde (IV. - V. yüzyıllar) İsa Hristo'nun tabiatına dair aynı sorun üzerine karşıt akım ortaya çıktı. Bu yönelişin temsilcileri İsa Hristo'nun özü bakımından insan olmadığını öğretiyorlardı. Bu akımlara göre, onda ilahi tabiat insanî tabiatı öylesine bastırdı ki İsa Hristo kelimenin tam anlamıyla tanrı idi. Onda iki değil bir tabiat (ilahi tabiat) var idi. İsa Hristo'nun *"bir tabiatlığına"* dair bu öğreti episkop Evtihiy tarafından temellendirilen Monofizit (Grekçe Monos'dan - bir, Physis - tabiat) mezhebe başlangıç oldu. Bu mezhepte V. yy.da Doğu-Roma İmparatorluğu'nda geniş etkinlik kazandı ve IV. Vselenskiy (Halkidon) kilise konseyince mahkumiyete rağmen (451 y.) bir takım ülkelerde sağlamlaştı. Bunda bu ülkelerin Bizans'tan kilise ve politik bağımsızlık mücadelesi ortaya çıkıyordu. Ermeni kilisesi keza Kaptalar, Abissinler şimdiye kadar Monofizitçiliği desteklemektedir.

Hıristiyan Dogmacılığı ve Etiğin Çelişkisi

Hıristiyan topluluklarının gelişiminin karmaşık tarihi Hıristiyan dogmacılığında yansımasını bulmuştur. Başlangıçta küçük bir Yahudi mezhebi olarak ortaya çıkmış olan Hıristiyanlık, ahalinin tüm yeni gruplarının, çeşitli etnik ve sınıfsal elementlerin ihtiyacını ve talebini tatmin ettikçe yavaş yavaş evrensel bir dine dönüşmüştür. Bu Hıristiyan dogmacılığının olağanüstü karmaşık, sorunlu ve çelişkili yapılanmasına yol açtı. Hıristiyanlık dini kadar iç çelişkili, mantıksızlık, aykırılık içeren başka bir dinin dünyada bulunması imkânsızdır. Şayet az önemli bir olgu olarak, münferit İnciller arasındaki çelişkileri ortaya koyarsak ve şayet sadece Hıristiyanlığın

temel anlayışlarıyla sınırlanırsak, burada bulduğumuz uzlaşmaz çelişmelere şaşmamak mümkün değildir.

Herşeye kadir ve her hayrın sahibi Tanrı fikriyatı, ıstırap çeken kendi ölümüyle insanların günahını bağışlatan tanrı fikriyatı ile keskince çelişmektedir.

Her hayrın sahibi, her şeye kadir Tanrı fikriyatı tüm insan soyunun günahkarlığı fikriyatı ile, öbür dünyada ceza-mükâfat ve günahkârların eziyet çekmelerine dair öğreti ile çelişmektedir. Şayet tanrı herşeyin sahibi ve herşeye kadir ise o insanları kötü yarattığı için onları sonsuz azaba mahkum etmeyerek insanların ve dünyanın kaderini umumî esenlik yönünde düzenlemesi gerekirdi. Herşeyi bilir tanrı önceden kimi insanları adilane hayata ve cennet saadetine, diğerlerini günaha ve ahiretteki azaba önceden tayin etti. Ancak aynı zamanda Hıristiyan öğretisine göre insanın iradesi özgürdür, o kendisi fazilet yolunu ya da günah yolunu kendisi için seçmektedir ve buna göre tanrı birilerini mükâfatlandırıyor diğerlerini cezalandırıyor. Bu dogmatik çelişkiyi Hıristiyan ilahiyatçıları farklı farklı fakat aynı şekilde başarısız çözmeye çalışmaktadırlar.

Tanrının üçüzlüğüne dair Hıristiyan doğmasının mantıksal saçmalığı da ayrıca göze çarpmaktadır. Tanrı tek fakat aynı zamanda onlar üç; baba-tanrı, oğul-tanrı ve ruh-tanrı. Aziz baba tanrı oğlunu yeryüzüne gönderiyor ve o orada aziz ruh tanrıdan ve kadından doğuyor. Dünya'da olan bu oğul-tanrı insanlara sürekli olarak onun yalnızca kendininkini değil, onu göndermiş olan babasının iradesini, yerine getirdiğini söylemektedir. O ağır cezayı taşıyabilmek için ondan güç rica ederek babasına dua etmektedir. Hatta onu bu cezadan kurtarmasını da rica etmektedir. O ve babası, annesini gebe bırakan onun da babası olan kutsal ruh bütün bunların bir ve aynı tanrı olduğu anlaşılmaktadır. Bunu insan aklıyla kavramak mümkün değildir. Bu karışıklık, pek kutsal ürün çeşitli kaynaklardan alınmış olması ile açıklanmaktadır. Tanrı-baba Yahudi Yehova-savaof'tur. Tanrı-oğul bu yukarda görmüş olduğumuz karmaşık örnekteki mehdi-kurtarıcıdır. Tanrı-ruh aziz Pleroma, Yahudi tanrı Yehova'dan ölçülemez derecede daha yüksek ve hatta kısmen ona karşı çıkan Gnostiklerin mücerret ilahi başlangıcıdır.

Hıristiyan dinî öğretide diğer dogmatik çelişkiler de, mantıksal düzensizlikler de çok sayıdadır.

Dogmaların bu çelişkisi ve Hıristiyanlığın bu karmaşık ideolojisi erken Hıristiyanlıkla temsil edilen çeşitli sınıfsal güçlerin ve çıkarların mücadelesinin yansıması olan münferit yönelişler arasındaki şiddetli mücadele tarafından doğuruldular. Fakat inanan yığınlar dogmatik çelişkilerden hiçte sıkıntı duymuyorlardı. Hıristiyanlık dogmacılığın kendilerine herşeyden daha az gerekli olduğu, kölelerin ve ezilen yığınların dini olarak doğmamış mıydı? Onlara hayırsever ilaha, kurtarıcıya inanış ve dini teselli gerekiyordu. Şayet genel olarak dinde duygusal unsur ulusal unsura ağır basıyorsa, bu kitlesel mehdici dinî hareketlerde özellikle keskin ifade edilmektedir. Hıristiyan topluluklarına başka sınıfların insanları, özellikle yumuşatılmış ideolojili geç Grek felsefesinin ruhuyla beslenmiş olan Roma-Helen topluluğunun eğitimli temsilcileri kaynamaya başladıklarında Hıristiyanlığa kendi çıkarlarını ve fikriyatlarını getirdiler. Ancak dogmacılıkta başını sonuna bağlamada başarılı olamadılar.

Hıristiyan dogmacılığı karmakarışık ve düzensiz olduğu gibi, onun etiği de çelişkilidir ve aydınlık değildir. Uzun süreli ideolojik mücadelenin gidişatı içerisinde Hıristiyanlık dünya görüşüne tamamen çeşitli, etik normlar ve prensiplerinin döküldüğü anlaşılmaktadır. Hıristiyanlıkta stoiklerin incelmiş moralinin, kölelerin ve ezilenlerin keyfiyetine uygun düşen ahlaki prensiplerin yanısıra, parazit köle sahiplerinin kaba itici anlayışları da yansıyordu.

İşin aslı budur. İncillerde ve mesajlarda zamanımızın etiğine ve yaşam bilgeliğine ters düşmeyen bir takım ahlakî ya da sırf yaşamsal ifadeler de bulmak mümkündür. Mesela: "Ağaç meyvesine göre bilinir. Eski kürke yeni şara dökmemek gerekiyor. Hiç kimse kendi yurdunda peygamber değildir. Hiç kimse aynı anda iki efendiye hizmet edemez. İnsanı ona dahil olan değil, ağzından çıkan lekeler. Kardeşinin gözünde çöp arama önce kendi gözündeki merteği çıkar. İnsan cumartesi için değil cumartesi insan içindir. Emek harcamayan yemesin vb." Tüm bu sağlıklı moralcil fikriyat, Hıristiyanlıkça antik felsefî etik sistemlerden, başlıca Stoiklerden özellik-

le de Engels'in adlandırdığı gibi *"Hıristiyanlığın amcaları"* Seneklerden alınmadır.

Ancak hemen buracıkta bu makul moral prensiplerin yanıbaşında Yeni Ahit literatürde en alt ahlaki bilinç için dahi basit düşüncelerle karşılaşılmaktadır. İsa alenen ortaklıkta annesini ve kardeşlerini yadsımaktadır. (Mat. 12:47-50) O kendi ailecil ve moral borcunu yerine getirmek isteyen babasını defnetmek isteyen öğrencisine izin vermemektedir. (Mat. 8:21-22) O herkese müstehak olduğu cezadan beceriklice kurtulan dolandırıcı yönetmen örneğini vermektedir. Bu vesile ile tamamen ciddi her tür imadan yoksun şöyle bir öğüt vermektedir: *"Kendinize adil olmayan zengin dostlar bulunuz."* (Luka. 16:1-9) Nihayet, zenginlerin varlıklarına daha da ilave etmek, varlıksızlarda var olan son mülkü de onlardan çekip almak gibi oldukça basit bir kural Yeni Ahitçileri oldukça mutlu etmektedir. Bu tesadüfî bir dil sürçmesi değildir. Zira bu fikir İncillerde 5 kez tekrarlanmıştır. Matta'da ve Luka'da ikişer defa Markos'ta bir defa (Mat. 13:12, 25:29; Mar. 4:25; Luka. 8:18; 19-26) Bütün bunlar köle sahiplerinin ve tefecilerin hayvanca moralidir.

Hıristiyan etiğinin çelişkisi, Hıristiyan topluluklarının sınıfsal yapısının değişmesinin doğrudan doğruya yansıması idi. Başlangıçta onları isyankâr Yahudi yoksulluğu teşkil ediyordu ve savaşçıl apokalipsist ruhla dolu idiler. Ne zamanki bu ruh silindi gitti, Yahudi ayaklanmasının yenilgisinden sonra Hıristiyanlıkta ezilen yığınların haleti ruhiyeleri yoksulların övülmesi ve zenginlerin mahkum edilmesi türünde yansıdı. *"Keder size zenginler! Zira siz kendi tesellinizi aldınız. Keder size şimdi doymuş olanlar zira siz istediniz."* (Luka. 6:24-25) *"Tüm çalışanlar ve eziyet çekenler bana geliniz ben sizi sakinleştiririm."* (Mat. 11:28) *"Sonuncular birinci, birinciler sonuncu olacak."* (Mat. 20:16)

Ama kölelere ve ezilenlere İncillerin yazarları gökte mükâfat vaadederek ve onlara sempatilerini ifade ederek, kölelerin burada, yeryüzünde kurtarılması sorununu ortaya koymayı düşünmüyorlardı. Köleliği onlara şüphe uyandırmayan doğal bir şey olarak tasavvur ediyorlardı. Hıristiyan toplulukları köle sahipleri ve zenginlerin hesabına dolmaya başladığı zaman, tamamen hukuksuz varlıklar

olarak kölelere bakış İncillerde daha da parlak yansıdı. Mesela Luka'nın İncilinin sözlerine göre İsa dinleyicilerine şöyle öğüt vermektedir; *"Sizlerden tarla süren, hayvan güden kölesi olanlar onun tarladan dönmesi üzerine ona çabuk gel masaya otur mu diyecek? Tam tersine bana akşam yemeğini hazırla şimdilik ben yiyip içinceye kadar kemerini sık, sonra da kendin ye iç. Demeyecek mi ona?"* (17:7-9). Buna benzer öğüdün yazarının, ağır gündelik çalışmadan sonra köleye istirahat ettirmeyi tamamen gereksiz saydığı anlaşılmaktadır.

Ama sosyal ve moral prensiplerin tüm çelişkilerinde, İncil Hıristiyanlığı'nda gene de etik bir norm egemendir.

Sabır, itaatkârlı itirazları bağışlama vaazı. İncillerde özellikle bu vaaz özü bakımından uygulanamaz kerteye kadar vardırılan aşırılığa kadar götürüldü. *"Düşmanlarınızı seviniz, (İsa öğretmektedir) Sizi lanetleyenleri hayırla anınız. Size kin duyanlara iyilik ediniz. Sizi gücendiren ve kovanlar için dua ediniz. (Mat. 5:44). Kötüye karşı çıkmayınız. Sizin yanağınızın birine vurana diğer yanağınızı çevirin"* (Mat. 5:39) Özellikle bu moral pek çok insanı Hıristiyanlığa çekti ve çekiyor. Çoğu direktifleri, ahlakî boyutu hariç, Hıristiyanlardan hiç kimse hiçbir zaman uygulamadı ve uygulamıyor. İkincisi, onlarda varolan akılcıl şeyler, sükûnet ve gururla kendine hakimiyet, kendine ve başkasına saygı Hıristiyanlığın orijinalitesi değildir ve stoiklerin etik sisteminden aktarılmışlardır. Nihayet üçüncüsü yani İncil vaazı, somut şartlarda nasıl seda veriyorsa, aslında köleci düzen şartlarında özü bakımından o bu düzenin savunucusu idi. Gücenikliği bağışlama vaazı tüm insanlara çağrı gibi de olsa, açıktır ki her şeyden önce özellikle ezenlerin gücendirdiği kölelere ve ezilenlere hitabetmektedir. Asla tersine değil. Hıristiyan vaazı olan itaatkârlık ve bağışlama, en baştan bu yana sömürenlerin lehine idi.

Tapıncın Gelişmesi

Mezhepler arasındaki mücadele toplulukların birliğine, Hıristiyan kilisesinin teşkilat biçimlerinin sağlamlaşmasına yol açtı. Bu

ideolojik mücadelenin gidişatı içinde Hıristiyan ayinleri ve Hıristiyan tapıncı karmaşıklaştı.

Erken Hıristiyanlık tapıncı olağanüstü sade idi. Ayinler hemen hemen yok idi. İnsanlar arasındaki karşılıklı ilişkinin sadeliği ve basitliğinin ayinlerle bölünmemiş olması, kendi zamanında Hıristiyanlığa diğer dinler üzerinde zafer sağlayan şartlardandı. En özellikle insanları bölüp, eski ayinleri ortadan kaldırışını Hıristiyanlığın devrimci taraflarından biri ve böylelikle 'Evrensel din olmanın ilk olanağı" olarak gördü. İlk başlangıç Hıristiyan ayinleri, öğretinin kurucusunun anısına, trapezlerle periyodik olarak akşam toplantıları ile sınırlı idi. Bu trapezlerde ekmek tadılıyor, kutsal metinler okunuyordu. Hıristiyan topluluklarının içine diğer tapınçların taraftarları dahil oldukça, eski ayinlerin çeşitli elemanlarının akını ortaya çıkmaktadır.

Hıristiyan ayinlerinde başköşe, amacını tanrının ceza affını insanlara indirmenin teşkil ettiği, trainstvolara (gizemlere) tapınç etkinliklerine aittir. En eski ve aynı zamanda en önemli Hıristiyan trainstvoları (gizemleri) vaftiz ve şaraplı ekmek yeme ayinidir.

Şaraplı ekmek yeme ayininin gizemi (ki onda ekmek ve şarap görüntüsü altında inananlar *"Hristo'nun vücut ve kanını"* tatmaktadırlar) eski tanrı yeme ayininin şekil değişiminden başka bir şey değildir. Totemizm zemininde ortaya çıktığı anlaşılan bu tanrı yeme ayini, özellikle tarımcıl dinlerde gelişmişti. İnananlar bitkilerin koruyucu tanrısının yerine geçen insan ya da hayvan suretindeki örnekleri öldürüyorlar ve yiyorlardı. Mitra'ya, Attis'e ve diğer doğu tanrılarına tapınçta da ekmek ve şarap yeme ayini bulunuyordu. Bu kutsal yeme ve içmelerin tanrının cisimleşmesi sayıldığı anlaşılmaktadır. Mitraist ekmekle şarap yeme ayini hemen hemen değişmeksizin Hıristiyanlığa geçmiştir. Ama burada bir nokta var ki kuzuyu öldürme ayini, yeme ayininin eski Yahudi Paskalya merasimi ile iç içe geçmesidir. Kendini kurban sunan Hıristiyanlığın kurucusu, kuzu olarak tasvir edilmeye başlandı. (Bu arada o apokalipsisde mistik göksel kuzu örneği olarak sahneye çıkmaktadır). Hıristiyan Paskalya kompleksi böyle ortaya çıktı. Şarapla ekmek yeme trapezi senede bir haftalıktan, her haftalığa dönüştü.

Kendini kurban sunan tanrının, vücut ve kanını yeme ayini tanrıya hizmete yetkinleşti.

Şarapla ekmek yeme ayininin ardından yine diğer tapınçlardan aktarılma vaftiz gizemi ortaya çıktı. Suyla vaftiz, yani su yardımıyla ayinsel arınmanın kökü en eski inisyasyon ayinlerine kadar gitmektedir. Gizli birliklere adanma, eski doğu dinlerindeki Misteriylerde daima dini merasimcil arınmayla teşkil ediyordu. Gizli tapınca kabul ayinine ikinci doğum gözü ile bakılıyordu. Elevsin Misteriylerindeki Dionis ve İsida gizemlerinde de ayinsel yıkanmalar kullanılıyordu. Bu Mandeyler mezhebinin dini merasiminde daha da çok görünür yer işgal etti. (Keskin Dualist öğretisiyle herhangi bir *"kurtarıcıya"* keza İoann Krestitel'e ihtiram gösteren kökeni aydınlık olmayan bir mezhep. Bu mezhebin taraftarları 2-3 bin kişi kadar Güney Irak'ta ve İran'da şimdi de vardır. Suyla vaftiz'in Mandeist dini merasimi, efsanevi İoann Krestitel örneği ile birlikte, Hıristiyan toplulukları için doğrudan doğruya aktarma kaynağı olarak hizmet etti. Sanki mundarlığı yıkayan suyla vaftiz, Hıristiyanlıkta umumi günahkârlığa dair öğreti ile bağlantılı olarak, özellikle büyük önem kazanmıştı ki ondan güya kurtarıcının ölümü, insanları kurtarmıştı. Suyla vaftiz esnasında inananlardan bu *"ilk doğuş günahı"* yıkanmaktadır.

Yalnızca bir süre sonra şimdiki zamanda da Hıristiyan kilisesinde 7 adet olarak sayılan diğer gizemler ortaya çıktı. Bu sayı ilk başlangıçta VII. yy.da Lion toplantısında Katolik kilisesince düzenlenmişti. Daha sonra Doğu Ortodoks kilisesince de aktarıldı.

Demek ki II. - III. yy.larda biçimlendiği türüyle Hıristiyanlık artık olağanüstü karmaşık, şaşırtıcı ve çelişkili dinî öğreti olmaktadır ki onun birliğini sadece büyük güçlükle, o da daha çok dış görünüş itibariyle sağlamak mümkün olmaktadır.

Hıristiyanlıkta iç içe geçmiş olan bir sürü itikat vardır. Bunlar; herşeye kadir tek tanrıya dair Yahudi öğretisi, ölen ve dirilen tarımcı tanrı örnekleriyle kaynaşıp ruhani kurtarıcı bağışlatıcıya dönüşmüş olan Yahudi mehdi-kurtarıcı fikriyatı. Ruhun ve maddenin zıtlıklarına dair ve onlar arasındaki ilahı aracıya (Logas'a) dair Gnostik öğreti. Mazdeist eshatoloji ve müminler için gelecekteki mutluluk hükümdarlığına inanış. Kötü ruha şeytana dair yine

Mazdeist tasavvur. Ana tanrıçaya (o yine tanrı doğurandır) eski doğu ihtiram gösterisi vb.

Hıristiyanlık dini öğretisine pek çok diğer dini öğretiler de kaynadılar. Melek-koruyuculara Hıristiyan inanışına dönüşmüş olan, kökü eski Hagualizme, eski totemik ayin ve tasavvurların kalıntılarına (bakire gebe kalmaya, şarapla ekmek yedirme ayinine inanışa) kadar giden perilere antik ihtiram gösteriş vb.

Hıristiyan Toplulukları ve Devlet

Erken Hıristiyanlığın gelişimine etki etmiş olan esaslı keyfiyet, Hıristiyanların izlenmeleridir. Hıristiyanlık gayri adil sosyal düzene karşı, sömürülen yığınların kendiliğinden protestosunu kendinde cisimleştiren, kölelerin ve ezilenlerin dini olarak ortaya çıktı. Genişçe yaygınlaşmış olan bu din zamanla tehlikeli görünmeye başladı. Bu koşullarda egemen sınıflar yönünden kuşkuya ve belli derecede düşmanca davranışa çağrı yapmaması mümkün değildi.

Hıristiyan topluluklarının devlet iktidarınca izlenmelerine ve tenkitlerine dair sorun, sonraları Hıristiyanların kendilerince çok şişirildi. Kilisenin yöneticileri ilk Hıristiyanların inançlarını savunarak verdikleri kurbanlarla gururlanıyorlar, Hıristiyan çilekeşlerinin kahramanlığı ve sebatkârlığını her çareye başvurarak övüyorlardı. Kilise tarihçileri yerel ve önemsizleri saymadan 10 büyük sürgün saymaktadırlar. Ancak anlaşıldığı kadarıyla büyük sürgün adı verilenlerin niceliği ve boyutu son Hıristiyanlık geleneğinde tasvir edildiği gibi büyük değildi. İlk *"sürgünler"* (imparator Neron ve Domitsian zamanında) efsanevidir ve gerçeklikte yer almış olması ihtimali azdır. Troyan zamanında sürgünün olup olmadığı sorunu aydınlığa kavuşmuş değildir. Tarihen saptanan ilk fakat kısa süreli sürgün imparator Detsiy zamanında (249-251), en büyüğü ise Diokletian ve onun iktidar ortağı Maksimian zamanında III. yy. sonu IV. yy. başlangıcında idi. Bu sürgünün nedenleri tamamen politiktir. Hükümet Hıristiyan kilisesini sadece varolan politik düzene karşı protestonun taşıyıcısı olarak değil, kendi türünde tehlikeli rekabetçisi olarak görüyordu. Ama bu kovalamalar yalnızca sallantılı elemanların dökülmesine yol açıyor, Hıristiyanların kilise teşkilatının kendisini mücadelede sağlamlaştırıyor geliştiriyordu.

Münferit İmparatorlar ve taşranın hakimlerinin, bazen Hıristiyan topluluklarına ve onların ruhaniliğine yaslanmaya çalışmaları başarısız değildi. İlk önceleri bu olaydan olaya meydana geliyordu. Etkin sosyal güç olarak imparatorun Hıristiyanlıkla sağlam birliği ancak IV. yy. başlangıcında ortaya çıktı. İmparator Konstantin Hıristiyanlık kilisesiyle mücadele etmektense onu devlet çıkarına kullanmanın daha iyi olacağı düşüncesine geldi. 313 yılındaki Milan Fermanı'nı, (özel yasa kararnamesini) kovalamalara son veren ve Hıristiyanlığın devlet dini olarak yasallaşması sayma kabul görmektedir. Ancak böyle bir fermanın gerçekten olup olmadığı kanıtlanmış değildir. Konstantin'in kendisi Hıristiyan olmamıştı. O tüm hayatınca putperest olarak kaldı. Ancak Hıristiyan kilise teşkilatını da kendi mücadelesinin gidişatı içinde yaslanılabilinecek olan çok önemli sosyal güç görerek Hıristiyanlığı himaye ediyor, diğer dinler karşısında ona olan tercihini ortaya koyuyordu.

Hıristiyanlığın Egemen Dine Dönüşmesi

Milan Edikt'inden bu yana başlayan Hıristiyan kilisesinin devletle birliği, sonraları kiliseyi sistematik olarak destekleyen ve onların desteğini kullanan doğu ve batı imparatorlarının politikalarında sağlamlık kazandı.

Hıristiyan kilisesinin durumundaki böylesi değişiklik, bizzat esaslı iç değişimleri ardından getirdi. Hıristiyanlığın sosyal yapısının kendisi değişti. Hıristiyan kilisesinin egemen hale gelmesinden uzun süre önce daha III. hatta II. yy.da kalelerin yanısıra Hıristiyan topluluklarına da egemen sınıfların temsilcileri zaten girmişlerdi Hıristiyan tapıncına, Asilzade sülalelerde, özellikle onların kadın kısmı olumlu bir haleti ruhiyede idi. Roma'nın asilzade kadınları arasında Hıristiyan kilisesi çok büyük etkinlikten yararlanıyordu.

Araştırmacılarca yapılan yaklaşık hesaplamalar Hıristiyanlığın egemen dine dönüşmesinin arifesinde bile, dinlerden en yaygını olmadığını göstermektedir. Hatta büyük kent merkezlerinde dahi Hıristiyan toplulukları karşılaştırmalı olarak ahalinin küçük kısmını (beşte birini ya da daha azını) birleştiriyordu.

Hıristiyanlığın egemen dine dönüşmesi ile Hıristiyan topluluk-

larının sayısallığı epeyce arttı. Ahalinin orta tabakası ve köle sahibi sınıf, kendi esas yığınında yeni dine kaynadılar. Bundan sonra Hıristiyanlık artık kesin olarak kölelerin ve ezilenlerin dini olmaktan çıktı ki onun yardımıyla egemen sınıfların halkı tabi kıldığı dine dönüştü.

Hıristiyanlığın sınıfsal olarak bu temelli değişimine, Montaistlerden (II. yy.) Donatistlere kadar (IV. yy.) karşı çıkanlar, öncelikle adalet biçimini alan demokratik akımlar idi. Ancak onların hepsi kemikleşmiş kilise teşkilatınca bastırıldılar.

Ama daha uzun süre Hıristiyanlığın yaygınlaşması, hiç değilse batı taşralarında kentlerle sınırlı kaldı. Daha uzun süre köy ahalisi arasında eski putperest inançlar egemen olmaya devam ettiler.

Geçerken söyleyelim ki *"Putperest", "Hıristiyan olmayan"* anlamında kullanılmaya başlanan latince *"paganus"* kelimesi *"köy sakini"* (pagus, köy, çevre) demektir ve paganist kelimesi buradandır. Başlangıçta tüm Hıristiyan olmayanları ifade eden Rusça *"paganlar"* kelimesi de buradandır.

Helenist doğuda ise Hıristiyan olmayanlar Grekçe, kelime ile adlandırılıyorlardı. Slavca çevirisinde bu kelimeye *"yeciki"* (halklar) ifadesi karşılık gelmektedir. Rusçadaki *"putperest"* kelimesi de buradandır.

Hıristiyanlık egemen din olduğu zaman özel keşişlik, münzevilik hareketi de doğdu ve kudretli kiliselere dönüşen Hıristiyan toplulukları, dünyevî şerden kaçanlara hizmet vermez oldular. Bu kiliseye mensubiyet artık günahtan kurtarmıyordu. O zaman en fanatik haleti ruhiyedeki Hıristiyanlar, kendilerini tanrıya adamak için günahlı dünyadan çöle, tenha yerlere gitmeye başladılar. İlk münzeviler ve ilk keşiş yurtları Mısır'daki Fivaid Çölü'nde ortaya çıktı. Aziz Antoniy ve Aziz Pahomiy keşişliğin kurucuları sayılmaktadırlar. Daha sonra diğer Hıristiyan ülkelerinde de manastırlar ortaya çıkmaya başladı. Erken Ortaçağ'da manastırlar çeşitli düşman istilalarında kendi türünde sığınaklara dönüşmeye başladılar. Onlar çeşitli maaş ve bağışlarla yavaş yavaş büyük ekonomik güç haline gelip zenginleştiler.

Erken Hıristiyanlığın Rolünün Genel Değerlendirilmesi

Erken Hıristiyanlığın tarihsel rolünün genel değerlendirmesini yapmak kolay değildir. Bu sorun çok karmaşıktır. O çeşitli kabile yığınlarından insanlara ortak, üstelik günahta ve soyut eşitlik tarzında da olsa çeşitli fikriyatında kaynaşma olanağı veriyor. Bu çerçevede erken Hıristiyanlık eski tapınçlara kıyasla ileriye adım oluyordu. Lenin erken Hıristiyanlığın *"demokratik-devrimci ruhuna"* dair konuştu. Toplumsal morale ilişkin olarak, Hıristiyanlık eski dinlerin ilkel moraline kıyasla daha ileriye gitti. Ancak o etik kıyaslama bakımından mesela Stoiklerinkine göre geriye adım idi. Kültürel bakış açısıyla (tüm çelişkileri içinde) geniş yığınların anlayış seviyesine adapte olan Hıristiyan dinî öğreti, antik kültürün bilimsel temelleriyle, incelmiş felsefesi ile, yüksek artistik sanat eserleriyle boy ölçüşemez derecede aşağıda duruyordu. Mucizeye ve kehanete kaba inanışı ile, gerçek dünyayı kavramayı küçümsemesi ile Hıristiyan ideolojisinin egemenliği antik medeniyetin erken Ortaçağ'da düşüşüyle birlikte, genel kültürel çöküşe, mizaçların nasırlaşmasına ve barbarlığın tekerrürüne uygun düşüyordu. Cahil ve fanatik Hıristiyan kalabalıkları antik kültürün değerlerini yağma ettikleri zaman, onların şeytan işi görerek pek çok bilginleri, sanatçıları öldürmeleri olgusu bilinmektedir. 415 yılında İskenderiye'de Helenist öğrenimin merkezinde, başlarındaki patrik Kiril'le keşiş ve papazlarca kışkırtılan fanatik Hıristiyanlar ünlü kütüphaneyi, bilginin en değerli hazinesini yerle bir ettiler ve yaktılar ve önde gelen bilgin kadın, matematik, astronomi ve felsefe üzerine değerli çalışmaların yazarı Gipatiya'yı vahşice öldürdüler. Roma'da sanat ve bilim eserlerinin 410 yılında Vestgotlarca 455 yılında daha da şiddetli olarak Vandallarca (Vandalizm) yıkılıp yakılması önemli derecede dini temele sahip idi. Bu yeni dönemde Hıristiyanlar böylece ilahi gayretkeşliklerini sergiliyorlardı!

Hıristiyanlığın Yaygınlaşması

Roma İmparatorluğu'nun devlet dini olan Hıristiyanlık, onun dağılma döneminde Greko-romen kültürüyle birlikte Germenlere ve Slavlara sızıyor. IV. yy.da Gotlar ve Vandallar V. yy.ın sonunda ise Franklar vaftizi kabul ediyorlar. VI, IX. yy.larda Hıristiyanlık

daha da uzaklarda ki Germen kabilelerine (Aldemanlara, Havarlara, Frizlere, Anglosaksonlara ve diğerlerine) yavaş yavaş sızıyor, IX. - X. yy.larda da Slav halkları arasında yaygınlaşıyor. X. yy.a doğru hemen hemen tüm Avrupa Hıristiyan oldu. Doğuda IV. yy.da Kafkasya'ya kadar (Ermenilere ve Gürcülere) sızan Hıristiyanlığın çok daha zor mücadeleyi Zaroastrizmle, VII. yy.dan bu yana da Hıristiyanlığın doğu ülkelerinde daha ileri yaygınlaşmasının yolunu hemen hemen kapayan İslam'la sürdürmesi gerekti.

Ancak Avrupa'nın (ve diğer ülkelerin) putperest halklarına sızarak Hıristiyanlık hiçte mahalli dinleri yok etmiyordu. O daha çok onlarla kaynaşıyor mahalli ayinsel gelenekleri de mitolojik örnekleri de kendinde sindiriyordu. Dini Sinkretizm ya da ikili inanç böyle yerleşti. Hıristiyanlığın kontrolü altına giren bölge halkları, mahalli tanrılara kaynaştıkları Hıristiyan azizlerinin ismi altında ihtiram göstermeye devam ettiler. (Mesela Slavlarda eski Perun'a, İlya Prorok adı altında, Velas'a, aziz Vasily adı altında vs.) Ağırlıklı olarak zirai takvimle bağlantılı geleneksel halk ayinleri, kilise takvimi günlerine denk düşürüldüler. (yortu, maslenitsa, üçüzler ve diğerleri). İlkel mitolojinin örnekleri çeşitli su, orman, ev, kaboldları, elfler, troilalar vs. kendi adları altında korundular, ancak kilise onlara temiz olmayan güç olarak bakmayı öğretti.

Büyük keşifler döneminden (XV. - XVI. yy.dan) bu yana, Hıristiyan misyonerleri sadece haçla değil, kılıç ve ateşle de hareket ederek bu dini Eski Dünya'nın sınırlarının ötesine götürdüler. XV. yy. başlangıcına doğru Hıristiyanlık en yaygın din olmaktadır.

Batı ve Doğu Kiliselerinin Bölünmesi

Hıristiyanlığın iç hayatı ve kilise içi ilişkiler kendilerinde politik tarihin gidişatını yansıtıyorlardı. Roma imparatorluğunun Doğu ve Batı olarak politik ve kültürel bölünmesi (M.S. III. - VI. yy.lar) Batı ve Doğu kiliselerinin yavaş yavaş konuşmasına yol açtı. Batı'da imparatorun iktidarının gerileyişi ve daha sonra da ortadan kalkması ile (yaklaşık 476 yılı) kilisenin başı olarak Papa adını alan Roma Episkopunun otoritesi olağandışı arttı. İmparatorluğun korunduğu yerde Doğu'da kilise patrikleri (Konstantinopol, Antiohiye, İsken-

deriye ve Kudüs) böylesi iktidarlar olamadılar. Onlar imparatorların himayesinden çıkmaya hemen hemen hiç teşebbüs etmediler.

Kilisenin bağımsızlığı IIIX. - IX. yy.larda Bizans'ta putları kırma hareketi zamanında özellikle büyük darbe aldı. Onu her tür özgürlükten mahrum etmek ve kendilerine daha çok bağlamak için imparatorlar ikonlara tapınmayı yasakladılar. Böylece inananlar için kilise ayinlerinin cazibesini zayıflatarak kilise ve manastır topraklarına el koydular. İkona ihtiram göstermenin sonra yenilendiği (842. yılı) gerçek, ancak kilisenin toprakları geri iade edilmedi ve onun serbestliği kesin olarak ortadan kaldırıldı.

Doğu patrikleri özellikle bu nedenle Roma papası iktidarına tabi olamadılar. Doğu ve Batı kiliseleri arasında politik mücadeleyi yansıtan teşkilatçıl ve dogmatik ihtilaf yavaş yavaş birikti ve nihayet bu kiliseler arasında formel ayrılığa yol açtı. (1054 y.)

Bu kiliseleri Batı (Roma-Katolik) ve Doğu (Grek-Ortodoks) olarak şimdiye kadar bölen başlıca dogmatik ayrılıklar şunlardır:

1- Kutsal ruhun sadece tanrı-babadan indiğini kabul eden Doğu kilisesinden farklı olarak, Batı kilisesi dogması kutsal ruhun tanrı-babadan ve tanrı-oğuldan indiğine dairdir. *"Filioque"*; Katolik ve Ortodoks kiliselerin yöneticilerinin kendileri de bu ihtilafı en başlıca hatta tek uzlaşmazlık noktası sayıyorlardı.

2- Tanrı karşısında azizlerin *"icap eden yüksek yararlılıklarına"* dair Katolik kilisesi öğretisi. Bu yüksek yararlılıkları kilisenin isteğince yönetebileceği hazine teşkil ediyordu.

3- Günah bağışlama kâğıdı pratiği, güya bu kutsal fondan kilisece satılan günahlardan arınma belgesi

4- Günahkâr ruhların sonradan cennete geçmek için alevde yanarak arındıkları yer olan Arafat'a dair (1439 yılında Florentiy kurulunda kabul edildi.) Katolik öğreti yine bununla bağlantılıdır. Üstelik ruhun Arafat'ta bulunacağı süre tekrar gene kilisenin gerekçesine (akrabaları tarafından yapılacak ödemeye) göre kısalmaktadır.

5- Daha IX. yy.da var olan ve 1854 yılında dogmaya yükseltilen kız Meryem'in bakire gebe kalışına dair öğreti.

6- 1870 yılında düzenlenen inanç meselelerinde Papa'nın yanılmazlığına dair dogma.

Katolik kilisesinin Ortodoksluğa nisbet ayinsel özellikleri şunlardır: Ortodoksluktaki daldırma yerine suyun dökümüyle vaftiz, yenidoğma üzerinde değil erginliğe ulaşan üzerinde ayin tipi, cemaatin yalnız ayin ekmeği yemesi (ekmekle şarabı yeme ayini sadece ruhani şahsiyetler içindir.), Ayin ekmeği olarak yavan ekmek (Güllüz kaşa) beş parmakla istavroz işareti ve ayinlerde Latin dili kullanılması.

Katolikliğin kanuncul farkları: Tüm ruhaniliğin bekârlığı, (Ortodokslarda sadece keşişlik), ruhani ünvandan çıkışa izin verilmemesi, kardinaller kurumu, papaların üstünlüğü, 21 ekümenliğin (Ortodokslarca kabul edilen 7'sinin yerine) kabulü, kilise cemaatine Kitabı Mukaddes'i okuma ve yorumlamanın yasak edilmesi (bu yasağın şimdi zayıfladığı gerçektir), evliliğin bağı vb.

Bu farklılıkların çoğunluğunda, asırlar boyunca çeşitli faal ve aynı zamanda esnek, inanan yığınları etkileme usullerini işleyen ve pek çok ülkede muazzam politik iktidar kullanan ve Ortodoksluğa göre önemli derecede güçlü olan Katolik teşkilatı açığa çıkmaktadır.

Roma Katolik ve Ortodoks kiliseleri arasındaki uzaklaşmayla, taraftarlar arasındaki eski kanlı çarpışmalar şimdi kesilmiş de olsa bu güne kadar korunmuştur. Papalık ayinlerde ufak tefek tavizler karşılığında Doğu kiliselerini kendine tabi kılmak için defalarca yeltenmiştir. 1439 yılında Florentiy, 1596 yılında Brest birlikleri böyle ortaya çıkmıştır. Sonuncusu, Batı Belorusya'yı ve Batı Ukrayna ahalisini içine aldı ve onu Katolik Polonya kilisesine daha sıkı tabi kılma amacını izledi. Ancak bu birlik dinî çekişmeleri yumuşatmayıp onu daha da çok güçlendirdi. Brest birlikleri XX. yy.ın 40'lı yıllarının sonuna kadar var olmaya devam etti.

Batıda Ortaçağ Mezhepleri

Avrupa Ortaçağı'nda sınıfsal mücadele bir takım mezheplerin ve sapmaların ortaya çıkmasına yol açtı. Onlarda feodal-kilise boyunduruğuna karşı kendiliğinden protesto ifade ediliyordu. (VII. - IX. yy.) Bizans'ta avlikanlar, (X. - XIII. yy. ve daha sonra) Bulgaristan'da Bogomiller, (XI - XIII. yy.) batı ülkelerinde Patorenler, Katarlar, Albigoylar, Valdensler ve diğerleri böyle idi.

Bütün bu zındık ideolojilerin temeli Mazdeizm'den miras alınmış, hayırlı ve şerli başlangıçların ezeli antogonizmine dair dualist öğretidir. Şerrî ruh (Satanail) yaratığı tüm maddi dünya ve insan vücududur. İnsan ruhu ve tüm ruhsallık hayırlı tanrıça tarafından yaratılmıştır. Delallar böylece tüm maddi dünyayı şer sayarak ilk Hıristiyanların hayatının sıkı çilekeş sadeliğine dönüşünü vaaz ediyorlar, kiliseyi ve onun ayinini ise yadsıyorlardı. Egemen kilise, feodal devlet iktidarıyla işbirliği halinde halk yığınlarının kendiliğinden muhalefetinin bu tezahürlerini acımasızca bastırdı.

Papalık, onların kökünü kurutmak için XII. yy. sonunda özel kilise mahkemesi olan kutsal engizisyonu yarattı. Zındıkları ve hatta sırf ihbarlara göre sapmalarından sadece şüphe duyulanları engizisyoncuların mahkemesine teslim ediyorlardı. Ki o suçlananları genellikle vahşi işkencelerden sonra ateşte yakıyorlardı. XIII. yy.dan bu yana engizisyon dominikleri keşiş tarikatının eline verilmişti. Engizisyoncular zındıkların yanısıra bu arada *"cadıları"* ve *"büyücüleri"*de izliyorlardı. 1487 yılında acımasız bir şekilde gaddar *"cadılara balyoz"* kitabı teşkil edildi. Cadıların ve diğer kilise düşmanlarının takibatı ve aranmaları için, engizisyonun egemenliği döneminde hiçbir suçu olmayan binlerce kurban yakıldılar ya da işkence edildiler. Engizisyon özellikle İspanya'da çok acımasızdı. (Kral *"engizisyonu"* 1478)

Skolastik ve Mistik

Doğu Avrupa'ya kıyasla Batı Avrupa'daki daha canlı politik ve kültürel hayat orada daha engin ilahiyatçıl ve dinî-felsefî literatürün ortaya çıkmasına neden oldu. Avrupa'da kilise doğmalarını antik öğrenim ve bilimin korunmuş olan kalıntılarıyla her nasılsa mutabıklaştırma girişimleri yapılıyordu. Ayrı özel kilisebilim (Skolastik) (XII. - XIII. yy.) böyle doğdu. İlahiyatçı, Skolastikçiler dinî sorunlar konusunu en *"bilgin"* eda ile yargılıyorlar, Kitabı Mukaddes öğretisini Aristo felsefesi ile (Antik yazarlardan hala hatırlanan tek kişi) uzlaştırmaya çalışıyorlardı. Bilimi ya da bilim adını verdikleri şeyi ve felsefeyi dinin hizmetine soktular ve *"felsefe ilahiyatın hizmetçisidir."* (Philosophia est ancilla theologiae) öz deyişi o zaman doğdu.

İlk ve en ünlü Skolastikler Anseim, Kenterberiyli başpiskopos, Petr Abelyar, Albert ve Foma Akvinskiy'dir. (Sonuncusu Katolik çevrelerde şimdiye kadar eşsiz bilgin ve filozof sayılmaktadır.) Skolastik bilimin kaleleri Paris, Balon ve Oxford üniversiteleri idi. Hıristiyanlık dinî öğretisini *"rasyonalize etmeye"* çalışan bu ilahiyatçılardan farklı olarak, dinle bilimin uzlaşmazlığını düşünen diğer kilise adamları Mistisizm'e eğildiler. Onlar esrarengiz tanrı kavrayışına ve tanrıyla ilişki kurmaya heveslendiler. Çilekeşliğe sarıldılar ve kendilerini vecde kadar götürdüler. Onlar insan aklına ve sağduyuya küçümseyerek baktılar. Kilise öğretisiyle ilgili, gerçeğe yakın her tür şüpheye Tertullian'ın kelimeleri ile cevap verme eğiliminde idiler. *"Ben saçma olana inanıyorum"* (Credo quia abksurdom.) Bu mistik akımın kökü eski Vizionizm'e kadar gitmektedir. Ortaçağ mistisizminin en ünlü temsilcisi Klero manastırının rahibi Bernard'dır. (XII. yy.)

Bilimin Hıristiyan Kilisesince İzlenmesi

Ortaçağ kilisesi gerçek bilime olağanüstü şüpheci yaklaşmıştır. Özgür bilimsel inceleme girişimleri onun tarafından inatçı direnişle karşılaşıyordu. Zira kilise mensupları, bilimde (tüm anlamıyla) Kitabı Mukaddes'in otoritesinin havaya uçmasını görüyorlardı. Bilimin dışlanması özellikle Rönesans döneminde güçlendi. Bu dönemde özgür düşünceleri hapislere atıyorlar. İdam ediyorlar ya da zorbalıkla, tehditle kanaatlerinden dönmeleri için zorluyorlardı. İngiliz Filozof ve bilgin Roger Bacon (XIII. yy.) uzun yıllar manastır hapishanesinde kalmış, Kopernik'in öğretisi mahkum edilmiş ve yasaklanmıştı. İtalyan düşünür ve bilginleri Jordano Bruno ve Lyaçilio Vanini merhametsiz idamlara çarptırılmışlardı. Büyük astronom Galilei'yi dünyanın güneş etrafında dönüşüne dair öğretiyi reddetmeye zorladılar ve pek çok diğer bilginler de izlendiler. 1559 yılından bu yana papalıkça sık sık düzenlenen *"yasak kitaplar listesi"* (index librarum prohibitorum) bulunmakta ve yayınlanmaktadır. Bu listeye sürekli özgür düşünceli bilimsel eserleri ekliyorlar ve hâlâ da eklemektedirler. *"Zındıklarla"* ve *"cadılarla"* bir tutup kutsal engizisyonun ateşinde öldürdükleri bilim çilekeşlerinin sayısı ilk yüzyılların Hıristiyan çilekeşlerinin sayısını kat kat aşıyordu.

Başka hiçbir din, Hıristiyanlık kadar bilimi ve özgür düşünceyi takibe almamıştır.

Kilise Reformu, Protestanizm

XVI. yy. başlangıcında Merkezî ve Kuzey Avrupa ülkelerinde feodalizme ve onun kilisecil ifadesi Katolizm'e, istibdat ve çıkarcı papalığa karşı yönelmiş, özü bakımından bir burjuva hareketi reformu ortaya çıkıyor ve bu reform Roma Katolizmi'nden kopan bir takım Protestan kiliselerini yaratıyor. Bunlardan Almanya'da ve İskandinavya'da egemenlik kazanan Lutercilik, İsviçre ve Hollanda'da Kalvenizm. İskoçya'da Prosevitercilik İngilterede Anglikanizm (episkop kilisesi) başlıcaları olmaktadır. Bütün Protestan kiliselerinin öğretisinin başlıca özellikleri; *"kutsal efsaneler"* (yani kilisenin otoritesine büyük önem veren Katolizm ve Ortodoksluktan farklı olarak) din meselelerinde tek otorite olarak *"kutsal yazıların"* kabulü, *"inançla haklı çıkmanın"* kabulü, (hayırlı işlere) dair yani kilise yararına bağışlarda bulunmaya dair öğreti, Katolizm'den farklı olarak; hepsi iki (yedi değil) gizemin kabulü ve Katoliklerde olduğu gibi otomatik olarak değil, sadece inanç gücüyle yürürlüğe giren sözleşme gözü ile bakılan vaftiz ve ekmek şarap yeme ayini'dir

Bütün bu prensipler doğrudan doğruya feodal ve merkezî Katolik kudretli kilise aygıtına karşı yönelmişti. Protestanizm dinî hayatın ağırlık merkezini kiliseden münferit kişiliğe taşıdı. Reform kilise teşkilatını yıkarak, Kuzey Avrupa ülkelerini papalığın iktidarından kurtarınca, bu iktidarı diğer güçlerin eline verdi. Almanya ve İskandinavya'da (Lutercilik) laik kralların ve beylerin ellerine, İsveç ve Hollanda'da (Kalvenizm), Cumhuriyetçi burjuvazinin eline, İngiltere'de (Episkop kilisesi) merkezî monarşinin eline.

Burjuva Protestanizminin en mantıksal çeşidi, sert çileci ve karamsar fantazisi ve mutlak ilahi mukadderat öğretisi ile Kalvenizm idi. Mukadderat Engels'in yazmış olduğu gibi; *"ticaret ve rekabet dünyasında başarı ya da iflas, münferit şahsiyetlerin faaliyetlerine ya da becerilerine değil, onlardan bağımsız bir keyfiyete bağlı olduğunun dini ifadesi idi."*

Burjuva bilginleri dahi Protestanizmin sınıfcıl tabiatını anlamaktadırlar. Mesela Marks Veber "Kapitalizmin Protestan etiği ve ruhu" çalışmasında bunu çok iyi göstermektedir.

Reform döneminde ve daha sonra egemen kiliselerden kopan mezhepler olan ana Babtistler, Morav kardeşler ve diğerleri, Pleb demokratik akımı idiler. Ancak bu sonraları özellikle Kvakerler, Medodistler, Babtistler ve Mennopitler gibi diğer Protestan mezheplerinin inanan yığınları, kapitalist kodamanlarla sömürü biçimine dönüşmesine engel olmuyordu.

Şayet Protestanizm en baştan bu yana bir takım akımlara, kiliselere, yorumlara parçalanıyor ve şimdiye kadar onun zemininde münferit mezhepler varolmaya devam ediyorsa, Katolizm tam tersine sıkı merkezîleşmiş din idi ve öyle kaldı. Yalnız 1870 yılında ondan küçük bir eski Katolik grup olan, başlıca İsviçre ve Güney Almanya'da *"papanın yanılmazlığına dair"* yeni dogmayı kabul etmeyen, ruhban ve kilise cemaati grubu koptu. Eski Katolikler kilise yönetiminde bazı demokratikleşmeleri, tapınçta sadeleşmeleri uyguladılar. 1920 yılında, sırf politik zeminde, Katolik ruhbanlardan ve Çekoslovakyalı inananlardan bir parça, Vatikan'ın yeni kurulan devletle düşmanca ilişkisi yüzünden Roma'dan koptu. Ve bağımsız Çek kilisesi oluştu. Ancak bu bölünme, şimdi tüm yeryüzünde 580 milyondan fazla olan inanan Katoliklerin önemsiz küçük bir parçasını etkiledi.

Katolizm şimdi Güney ve Batı Avrupa ülkelerinin çoğunluğunda yaygındır. O Portekiz'de, İspanya'da, İtalya'da, İrlanda'da, Belçika'da, Avusturya'da, Polonya'da tamamen, Fransa'da, Macaristan'da, Çekoslovakya'da, Yugoslavya'nın Kuzeybatı kısımlarında (Slovaklar'da, Hırvatlar'da) kısmen egemendir. Batı Almanya'da (Güney ve Batı bölgelerinde) ve Kuzey Arnavutluk'ta ağır basmaktadır. Katolikler İsviçre ve İngiltere'de de yaşamaktadırlar. Katoliklik Sovyetler Birliği'nde Litvanyalılarda ve Doğu Lestonyalılar'da da korunmuştur ve Avrupa dışı ülkelerden Latin Amerika ülkelerinde de egemendir. ABD ve Kanada'da (Franko Kanadalıları) Katolikler çoktur. Çeşitli Afrika, Asya ve Okyanus ülkelerinde misyonerlerce Katolikliğe döndürülenler de az değildir.

Ortodoksluk, Eskiayincilik ve Rus Mezhepleri

Doğu ve Güneydoğu Avrupa'da, Bizans'tan yayılan Greko Katolik (Katolik) dini kökleşti. Grekler, Bulgarlar, Sırplar, Karagarlılar, Mekodonyalılar ve Romanyalıların büyük kısmı şimdiye kadar Ortodoksluğu tutmaktadırlar. Hıristiyanlığın X. yüzyılda sızdığı yer Rusya'da (Rusların Hıristiyan olmaları prens Vladimir zamanındadır. 1988 yılı) Ortodoksluk egemen resmi din oldu. Ruslar, Bulgarlar, Ukraynalılardan başka, Moldovyalıların, Karelyalıların, Komların, Mordvinlerin, Marilerin, Udmurtların ve Sibirya halklarının da büyük kısmının dini Ortodoksluk idi. Kafkasya'da Osetinlerin, Abhazaların bir kısmı ve Gürcüler Katolik'tirler. Katolik kilisesi ideolojik olarak Çarlık monarşisisini destekliyor ve fiilen tamamen ona tabi oluyordu. Rus kilisesine başkanlık eden Moskova metropolitleri, 1589 yılından bu yana ise patrikler, devletten bir kaç bağımsızlık elde etmek için ara sıra yeltenişlerde bulundular. I. Petro patrikliği ortadan kaldırarak kilisenin başına Çar'a itaatkâr kurumlardan sen Sinot meclisini koyup, kiliseyî şekli bağımsızlıktan bile yoksun kıldı. (1721) Dolayısıyla, Ortodoks ruhbanlığı basit *"papaz cübbesi içindeki memurlara"* dönüştü.

Kilisece kutsallaştırılan feodal sömürülere karşı halk yığınlarının sağır protestosu, zaman zaman devlet kilisesine karşı hareket biçimini aldı. Ortaçağ mezhepleri buradandır. XIV. - XV. yy.larda Strigolnikler ve XV. yy.da Jidovstvuyuşler patrik Nikon'un kilise politikasına ve ilahiyat kitaplarının onun tarafından düzeltilmesine karşı çıktığı zaman, XVII. yy. ortalarında kiliseyi bölen geniş harekette aynı şekilde yapılanmıştı. Eski ayinciler ve Nikoncular arasındaki ihtilaf, dogmalar değil de ayinsel teferruatlar gibiydi. Eski ayinciler haç çıkarma için üç değil iki parmağı birleştirmede ısrar ediyorlar. Üç kez *"alliluya"*yı (övgü'yü) söylüyorlar ve *"İisus"* değil *"İsus"* şeklinde yazıyorlardı. vs. Ancak eski ayinciliğin fanatikleri, bu teferruatlar için korkusuzca sürgüne, idama, kendini yakmaya yürüyorlardı.

Zamanla eski ayincilikte tek bütün olarak kalmadı, o da parçalandı. Daha uzlaşmacı haleti ruhiyeli gruplar olan zengin taşra insanları ve tüccarlar, papaca yorumlar yaptılar. Onların kendi papaz-

ları vardı ve Çarlık iktidarının yasallığını kabul ediyorlardı Ancak daha radikal unsurlar (çoğunlukla köylüler) papasız yorumlar teşkil ettiler ve Nikoncularla konuşmayı kesin olarak reddettiler. Çarlığın devlet iktidarını anti Hıristiyan, egemen kiliseyi de anti Hıristiyan dalalet içinde sayarak tabi olmadılar. Hükümet ve egemen kilise *"bölücüleri"* (eski ayincileri) şiddetle izledi. Onlar da Sibirya'da ve Kuzey'in Zavoljye Ormanları'nda saklandılar. Eski ayincilik sadece 1905 yılında yasallaştırıldı.

XVIII. yy.dan bu yana, Rusya'da tekrar köylülerin ve ahalinin diğer tabakalarının derebeyi despot polis ve kilise tahakkümünden hoşnutsuzluklarını yansıtan yeni tip mezhepler ortaya çıkmaya başladı. XVIII. yy.ın daha ilk yarısında tüm resmi dogmayı, kilise ayinciliğini vb. reddeden *"İlahi insanlar"* (Onların hasımlarının onlara verdikleri ad olarak Hristavoverler, Hlistlar) mezhebi ortaya çıktı. Ayin yerine onlar vecdedici oyun ayinleri düzenliyorlardı. Üstelik bazı oyun ayini iştirakçilerini *"aziz ruh yuvarlıyordu."* Onlar da kendinden geçmiş olarak kehanette bulunmaya başlıyorlardı. (Şamanlık kalıntıları.) XVIII. yy.ın ikinci yarısında Hristovoverlerden hadımlar, günahcıl bedensel arzuları tamamen yok etmeyi talep eden ve bunun için kendini iğdiş eden fanatikler ve İğdişlik mezhebine katılan diğerleri ayrıldılar.

Bu mistik mezheplerden başka akılcıları da ortaya çıktı. Onların kurucuları Hıristiyan dinî öğretisini *"akıl"* ruhunda yorumlamaya yelteniyorlardı. (XVIII. yy.ın 50'li yıllarından bu yana) ruh savaşçıları malokanlar, *"ruhcul Hıristiyanlar"*, (XIX. yy.ın ortasından bu yana) *"desneye kardeşlik"*, *"İlinciler"* ve birtakım diğerleri. Bu mezheplerde bir yandan ataerkil komünal topluluğu yaşam tarzına köylülerin kendiliğinden hevesleri (onlar özel toprak mülkiyetini kabul etmiyorlardı vb.) diğer yandan özgür kapitalist gelişmeye bulanık heves tezahür ediyordu. Ancak her halükârda mezhepçilikte devlet kilise vesayetine, haraçlara, polis sıkıştırmalarına karşı sağır protesto yansıtılıyordu.

XIX. yy. ortalarından bu yana Rusya'ya Protestan Batı Avrupa mezhepleri sızmaya başladılar.Ştundistler, Mennonitler daha sonra Babtistler ve diğerleri. Onlar bazen saf Rus mezhepleriyle birleşiyorlar daha sık olarakta onları kenara itiyorlardı.

Hıristiyanlığı Modernize etme Girişimleri

Uzun yüzyıllar boyunca Hıristiyan kilisesi bütün Avrupa ülkelerinde feodal-derebeyi düzeninin kalesi idi. Kapitalist sistemin doğuşundan bu yana, Hıristiyan inanç öğretisini ve kilise teşkilatını ona adapte etme girişimleri başladı. Böylece Protestan kiliseleri ve mezhepleri ortaya çıktı. Kapitalizm kesin zafer kazandığı ve Ortaçağ feodal düzeni dağıttığı zaman, Katolik kilisesi de yeni toplumsal düzene adapte olmak için kendinde yeterince esneklik buldu. Şimdi Katolizm de Protestanizm de özü bakımından Avrupa, Amerika, Afrika ve Avustralya'daki kapitalist düzenlerin en sağlam savunucularıdırlar. Doğu Avrupa'da aynı rolü, herşeyden önce, üstelikte daha yakın zamana kadar monarşik düzeni destekleyen Ortodoks kilisesi oynuyordu.

Ancak artık XIX. yy.da Avrupa ve Amerika ülkelerinde sosyalist hareket doğduğu zaman, bütün Hıristiyan kiliselerinde yeni sallantılar görünmeye başladı. Sosyalizme gittikçe daha çok eğilen halk yığınları üzerindeki etkinliğini kaybetmemek için kilise özellikle de Katolik olanı, işçiler arasında propagandayı güçlendirdi. Artık XIX. yy.ın 40'lı yıllarında en başta Fransa'da (F. Lomenine ve diğerleri) sonra da İngiltere'de, Almanya da ve diğer ülkelerde *"Hıristiyan sosyalizm"* akımı doğdu. XIV. yy.ın 80'li yıllarından bu yana da Hıristiyan sendikaları yaratmaya başladılar. (Belçika 1886, Fransa 1887 vb.) XX. yüzyıldan bu yana onlar uluslararası teşkilatlarda birleşmeye başladılar. (Sendikaların Hıristiyan enternasyonali 1911). Bu birlikler özellikle güçlü Katolik politik partilerin yapılandığı yerlerde (Belçika, İtalya ve Batı Almanya'da) güçlüdürler. Sonuncular bazı ülkelerde (İtalya, Batı Almanya) inanan köylü ve işçilerin çok büyük kısmını kendi etkileri altında tutarak savaş sonrası yıllarda iktidar partileri oldular. Keza bu ülkelerde Katolik gençlik, kadın, spor ve bunlara benzer teşkilatlar vardır.

Kilisecilerin keza bilimle olan karşılıklı ilişkilerinde de yeniden silahlanmaları gerekmektedir. XIX. ve XX. yy.da tabiat ve matematikle ilgili bilimlerin muazzam başarıları, onların eski Kitabı Mukaddes dünya anlayışıyla uzlaşmazlığını açıkça gösterdi. Hıristiyan ilahiyatçıları ve kilisecileri arasında şimdi de Kitabı Mukaddes'i harfi harfine kavrayıştan yana olan ve bilime hiçbir taviz

vermeyen Fundamentalizm akımı (özellikle yaklaşık 1910 yılında şekillendiği yer olan A.B.D.'de) var ise de daha ileri görüşlü ilahiyatçılar artık çoktan Hıristiyan dogmasını bilimle uzlaştırma girişimleri yapmaya başlamışlardır. Bu özellikle esas olarak Kitabı Mukaddes ve özelinde İncil metinlerinin mecazen yorumlanması yardımı ile yapılmaktadır. Katolik ve Protestan ilahiyatçıları çevresinde geniş yaygınlığı olan *"modernizm"* böyle ortaya çıkmıştır.

Nihayet Hıristiyan kilisesinin, günümüzde Emperyalizm kampı ile Barış ve Sosyalizm kampı arasında keskinleşmiş biçim alan mücadelede kendi yerini belirlemesi gerekmektedir.

Sovyetler Birliği ve diğer sosyalist ülkelerde kilise politik yönelimini değiştirerek, devlete zahiren bağlılıkla davranmakta, barış ve sosyal ilerlemeden yana çıkmakta, Sovyet hükümetinin ve halk demokrasisi ülkeleri hükümetlerinin, halklar arasındaki barış ve dostluk için, sömürge ülkelerinin emperyalizmden kurtulmaları için mücadeleyi desteklemektedir. Buna rağmen Hıristiyan ideolojisi gerici güç olarak kalmaya devam etmektedir.

BÖLÜM 24

İSLAM

İslam, ya da Müslümanlık, üçüncü (ortaya çıkışı bakımından en sonuncu) *"evrensel"* din olmaktadır. Bu en yaygın dinlerden biridir: Onun taraftarları ağırlıklı olarak Kuzey Afrika'da, Güney Batı, Güney ve Güney Doğu Asya'da 800 milyon kişi olarak hesaplanmaktadır. Arap dilli halkların hemen hemen tamamı, Türk dilli ve İran dillilerin büyük çoğunluğu İslam dinlidir. Keza Kuzey Hindistan halkları arasında da Müslüman pek çoktur. Endonezya ahalisinin hemen hemen tamamı İslam'a inanmaktadır.

İslam M.S. VII yy.da Arabistan'da doğdu. Onun kökeni Hıristiyanlık ve Budizm'den daha aydınlıktır. Zira o hemen hemen ta baştan itibaren yazılı kaynaklarca aydınlatılmıştır. Ancak burada da efsaneler çoktur. Müslüman geleneğine göre İslam'ın kurucusu Mekke'de yaşayan peygamber Muhammed'dir. O kutsal kitap Kuran'da yazılı olan birtakım *"İlhamları"* tanrıdan aldı ve onları insanlara aktardı. Kuran Musa'nın beşli kitabının Yahudiler için, İncillerin Hıristiyanlar için kutsal olduğu gibi, Müslümanların temel kutsal kitabıdır. Erken İslam'ın incelenmesi için Kuran en önemli kaynaktır.

Muhammed'in kendisi hiç bir şey yazmadı: onun okuryazar olmadığı anlaşılmaktadır. Ondan sonra çeşitli zamanlarda yapılan onun deyişlerinden ve öğütlerinden kopuk kopuk notlar kaldı. Daha erken zamanın metinleri de daha sonrakiler de Muhammed'e atfedilmektedir. Muhammed'in üçüncü halefi Osman zamanında yaklaşık 650 yılında bu notlardan *"Kuran okuma"* adını almış olan derleme yapıldı. Bu kitap peygamberin kendisine Melek Cebrail (Gavril)'in dikte ettiği kutsal kitap olarak ilan edildi. Ona dahil olmayan notlar yok edildiler.

Kuran 114 bölümden (sure) oluşmaktadır. Onlar her türlü düzen dışında sadece ölçütlerine göre yerleştirilmişlerdir. Daha uzun olanlar başa doğru, daha kısaları ise sona doğru. Mekke sureleri (daha erkenler) ve Medine sureleri (daha geçler) karıştırılmış haldeler. Bir ve aynı şey çeşitli surelerde uzatmalı tekrar edilmektedir. Allah'ın haykırışları da ululuğunun övülmesi de kudreti de direktiflerle, yasaklarla ve gelecek hatta tüm itaatsizleri cehennem tehdidi ile sıralanmaktadır. Kuran'da; Hıristiyan İncilinde olduğu gibi edebi yayın benzetmelerinin izleri farkedilmemektedir. Bunlar tamamen ham işlenmemiş metinlerdir.

Müslümanların dinî literatürünün diğer kısmı Muhammed'in hayatına, mucizelerine ve öğütlerine dair efsanelerden (hadislerden) müteşekkil sünnettir. Hadislerin derlenmesi IX. yy.da Müslüman ilahiyatçılarınca (Buhari, Müslim ve diğerleri) yapıldı. Ancak bütün Müslümanlar sünneti kabul etmemektedir, onu kabul edenler İslam'da önemli derecede çoğunluğu teşkil etmekte onlara Sünni denilmektedir.

Müslüman ilahiyatçıları Kuran ve hadislerin temelinde Muhammed'in biyografyasını tesbit etmeye çalıştılar. Biyografyadan korunmuş olanlardan en erkeni Medineli İbn İshak'ın teşkil ettiği (VIII. yy.) ve bize kadar ulaşmış olan X. yy.daki basımıdır.

Avrupa bilimi İslam'ın kaynaklarının açıklanması ve Muhammed'in orijinal biografyasının üzerinde epeyce çaba sarfetti.

Kuran'ın Avrupa dillerine tercümeleri XVIII. - XIX. yy.larda ortaya çıktı. İngilizcesi 1734'de, Almancası 1772'de, Rusçası 1877'de) basıldı. Erken İslam'ı en iyi eleştiren incelemeler Reynguard Dozi, İ. Goldfsier, V.V. Bartold, A.E.Krimsky'e aittir. Muhammed'in gerçekten yaklaşık 570-632 yıllarında yaşadığını, yeni öğretiyi önce az taraftar bulduğu yer olan Mekke'de, sonra da pek çok taraftar toplamakta başarılı olduğu yer Medine'de vaaz ettiğini saptanmış saymak mümkündür. O Medinelilere yaslanarak Mekke'yi kendine tabi kıldı ve kısa süre içinde Arabistan'ın büyük kısmını yeni dinin bayrağı altında birleştirdi. Muhammed'in biyografyası (İsa'nın İncilsel biyografyasından farklı olarak fantastik edebiyattan yoksundur. Ancak araştırmacı Marksist'in, Müslüman dininin kaynaklarını tabi ki münferit şahısların biyografya-

sında değil, o dönemde Arabistan'da yapılanmış olan sosyal-ekonomik ve ideolojik şartlarda araması gerekmektedir. Bu şartlar yurtdışı bilimince ve özelliklede Sovyet bilimince nisbeten iyi açıklanmıştır.

İslam'ın Doğuşunun Tarihsel Şartları

Arabistan şimdiki Arapların ataları olan Sami kabilelerinin eskiden beri yerleşik olduğu yer idi. Onların bir kısmı yerleşik olarak ziraatla, zanaatkârlık ve ticaretle uğraşarak vahalarda ve kentlerde, bir kısmı ise step ve çöllerde deve, at, koyun ve keçi üreterek göçebe yaşıyordu. Arabistan ekonomik ve kültürel olarak komşu memleketlerle (Mezopotamya, Suriye, Filistin, Mısır Etiyopya ile) bağlantılı idi. Bu ülkeler arasındaki ticaret yolları Arabistan'dan geçiyordu. Ticaret yollarının kesiştiği en önemli kavşaklardan biri Kızıldeniz sahiline yakın olan Mekke Vahası'nda bulunuyordu. Burada yerleşik Kureyş kabilesinin soy-kabile asilzadeliği kendisi için ticaretten büyük çıkar sağlıyordu. Mekke tüm Arapların dinî merkezi olmuş ve Kabe Mabedi'nde çeşitli Arap kabilelerinin kutsal tasvirleri ve tapınç nesneleri toplanmıştı.

Arabistan'da yabancıların özellikle de Hıristiyan topluluklarının meskûn olduğu yerler de var idi. Çeşitli dillerden ve dinlerden insanlar kendi aralarında ilişkiye geçiyor birbirlerinin inançlarını etkiliyorlardı.

VI. yy.da ticaret yolları doğuya, Sasanid İran'a kaydığında, Arabistan'da kervan ticareti gerilemeye başladı. Bu olay yüzyıllarca sürmüş olan ekonomik dengeyi bozdu. Kervan hareketinden geliri kaybeden göçerler yerleşik hayat tarzına eğilim göstermeye başladılar. Toprağa ihtiyaç arttı. Kabileler arasında çarpışmalar kuvvetlendi. Birleşmeye ihtiyaç hissedilmeye başlandı. Bu ideolojiye de yansımakta gecikmedi. Kabilelerin tapınçlarını kaynaştırma, tek ulu tanrıya ihtiram gösterme hareketi ortaya çıktı. Üstelik Yahudiler ve kısmen de Hıristiyanlar Araplara tek tanrı örneğini veriyorlardı. Böylece Araplar arasında biricik tanrıya ihtiram gösterenlerin, Hanifilerin mezhebi ortaya çıktı.

Muhammed'in Vaazı

Toplumsal ihtiyaca tamamen cevap veren Muhammed'in vaaz faaliyeti böylesi ahvalde yayıldı. Onun asıl vaazında İudeylerin, Hıristiyanların, Hanifilerin dini öğretilerine nisbet hemen hemen yeni olan bir şey yoktu: Muhammed'de esas olan sadece tek Allah'a ihtiram göstermek ve onun iradesine şartsızca itaatkâr olmak idi. *"İslam"* kelimesinin kendisi itaatkârlık anlamındadır.

"Allah ondan başka ilahın olmadığına tanıklık etmektedir. Adaletin direkleri olanlarda Melekler ve bilgi sahibleridir. Onun yüce hikmetinden başka İlah yoktur! Gerçeklikte din Allah'ın karşısında-İslamdır." (3:16-17)

Muhammed'in vaazı başlangıçta çevresince, özellikle de onun kendi Kureyş kabilesinin önde gelenlerince güvensizlikle hatta düşmanca karşılanmıştı. Ticaret zadegânları eski Arap kabile tanrılarına tapıncın sona erdirilmesi ile Mekke'nin dinî ve aynı zamanda ekonomik merkez olarak öneminin yok olacağından korkuyorlardı. Muhammed ve taraftarlarının Mekke'den kaçmaları gerekti. 622 yılında gerçekleştirilen bu kaçış (hicret) Müslümanlarca kendilerine özgü takvim sisteminin (Müslüman Çağı'nın) başlangıcı sayılmaktadır. Zira Medine (Yatrib) Vahası'nda Muhammed propaganda için daha elverişli zemin buldu. Medineliler Mekke aristokrasisi ile rekabet ediyorlar ve düşmanlık güdüyorlardı, ona karşı çıkanı karşılamaktan memnun idiler. Birkaç yerel kabile Muhammed'i destekliyordu. O Yahudi topluluğuna dahi yaslanmaya çalıştı. Kendisine epeyce taraftar toplayınca 630 yılında Mekke'yi zaptetti ve Mekke'nin Kureyşli kodamanları yeni dini kabul etmek zorunda kaldılar. Ancak onlar bundan zararlı değil karlı çıktılar. Yeni dinî öğretinin birbiri ardına kaynayan Arap kabilelerini birleştirmesi ile millî-dinî merkez olarak Mekke'nin önemi daha da çok arttı. Başlangıçta Müslüman hareketine düşmanlık güden Kureyş zadegânları şimdi nimet sayarak ona kaynamayı kabul ediyorlar, hatta harekete başkanlık ediyorlardı.

Sovyet literatüründe erken İslam'ın sosyal temeli ve sosyal kökleri sorunu üzerine tartışmalar oldu. Kimileri (Asfendirov) bunu kentlere ve ticaret zadegânlarına karşı yönelmiş göçer-bedevilerin hareketi ve temelinde toprak için hareket olarak sayıyordu. Diğerle-

ri (Tomara) Muhammed hareketinin sosyal temelini Medine'nin tarımcı yoksullarının teşkil ettiğini, harekete kaynayan göçerlerin ise sonraları onun fetihçi savaş gücünü teşkil ettiğini varsayıyorlardı. Üçüncüler (E.A.Belgayev) ise erken İslam'ın Mekke ticaret asilzadelerinin tahakkümüne karşı yönelmiş orta ve küçük tüccarlar hareketi olduğuna inanıyorlardı. En doğru bakış açısı erken İslam'da Arap ahalinin çeşitli sosyal tabakalarının birleştiğini söylemektedir. F. Engels İslam için *"Bir yandan ticaret ve zanaatla uğraşan kentliler için diğer yandan ise göçer bedeviler için dindir"* diye konuşuyordu. N.A. Smirnov erken Müslüman harekete ekonomik krizden ıstırap çeken ve İslam'ın savaşçıl gücünü teşkil eden göçer kabilelerin; Muhammed'in ilk taraftarlarının derlendiği kentlilerin ve harekete başkanlık eden tüccarların birleşip kaynaştığına işaret etmektedir.

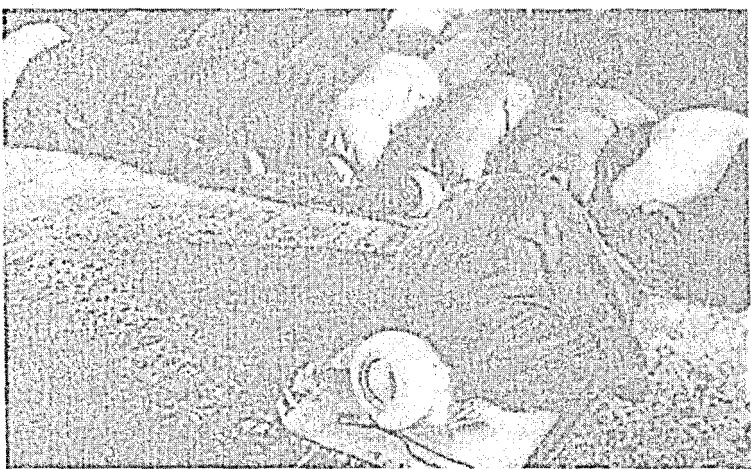
İslam'ın İnanç Öğretisi

Muhammed öldüğünde momentte (632 yılı) yeni inanç öğretisi henüz daha tamamen şekillenmemişti.

İslam'ın dogmaları çok sadedir. Müslümanların sadece bir tanrının (Allah'ın) varlığına, Muhammed'in onun son peygamberi olduğuna; ondan önce de tanrının insanlara başka peygamberler gönderdiğine (bunlar Kitabı Mukaddes'teki Adem, Nuh, İbrahim, Musa ve İsa'dır) inanmaları yeterlidir. Ancak Muhammed önceki peygamberlerden daha yüksektir. İslam'da, meleklerin, kötü ruhların ve cinlerin varlığına inançta vardır. Mamafih İslam'a eski Arap inançlarından gelmiş olan bu sonuncular daima kötü değildirler, onlar da tanrının iktidarında bulunmakta ve onun iradesini icra etmektedirler. Müslümanlar; dünyanın son gününde ölülerin dirileceğine ve herkesin kendi hakkına göre mükâfat ya da ceza alacağına, tanrıya ihtiram gösteren müminlerin cennette sefa süreceğine, günahkâr inançsızların da cehennemde yanacaklarına inanmaktadırlar. Nihayet ilahi belirliliğin var olduğuna, zira Allah'ın her insanın kaderini önceden tayin ettiğine de sıkıca inanmaktadırlar.

Allah kavramı; Kuran'da saf insanî moral niteliklerle tasvir edilmektedir. Ancak o en üstün derecededir. O kâh insanlara öfkelen-

mekle kâh onları affetmektedir. Kimilerini sevmekte, diğerlerine gazap duymaktadır. Yahudi ve Hıristiyan tanrıları gibi Allah'ta, nedensiz olarak önceden, kimi insanları mümin hayatına, gelecekteki saadete, diğerlerini kanunsuzluğu cehennem azabına tayin etmektedir. İncillerde olduğu gibi tanrı gene de defalarca kerim, bağışlayıcı vb. olarak adlandırılmaktadır. Allah'ın en önemli niteliği onun sonsuz kudreti ve ululuğudur. Bu nedenle Kuran'daki en önemli dogmatik ve moral direktif, insanın, Allah'ın iradesine kayıtsız şartsız itaatkârlık talebidir.

Törensel namaz. Ramazan bayramında Bakü camisinde (1958 yılı)

İslam dogmatiği nasıl sade ise, aynı şekilde onun pratik ve ayinsel buyrukları da sadedirler. Onlar şunlara indirgenmektedir. Hergün belirlenmiş saatlerde 5 kez zaruri ibadet (namaz); dua öncesinde ve herhangi bir kirlenmeden sonra zaruri abdestler, fakirler yararına (pratikte ruhbanlık yararına) vergi (zekat); tüm bir ay boyunca (Ramazan ayında) her yıl oruç, kutsal kent Mekke'yi ziyaret etme (Hac) ki bunu her mümin Müslüman'ın, maddi olanağına göre hayatta bir kere de olsa yapması gerekmektedir.

Bu direktiflerden her biri, hiçbiri kendi kendilerine öylesine ağır ve yerine getirilemez olmamasına rağmen, istisnalara ve güçlük

arzeden durumlarda yumuşatmalara izin vermektedir. Abdest için suyun olmaması durumunda onu kum ve tozla değiştirmek mümkündür. Hastalar için, yolcular için oruca uyulması zaruri değildir. Onlar daha sonra denk düşen gün sayısı kadarına oruç tutabilirler ve tutmalıdırlar da. Bu arada Müslüman orucu Hıristiyan'ınkinden farklı olarak her tür yiyecek ve içecekten, güneş doğumundan batımına kadar tamamen kaçınmaktan müteşekkildir. Ancak buna karşılık günün diğer zamanında herşeyi yemekte içmekte her tür memnuniyete katılmak da mümkündür.

Müslümanlar Yahudilerle bir takım ortak gelenek ve yasaklara sahiptirler; erkek çocuklarının mutlaka sünnet edilmesi (ancak bu Yahudilerde olduğu gibi yeni doğanlar üzerinde değil, 7-10 yaşlarındaki çocuklar üzerinde uygulanmaktadır.), domuz eti yeme yasağı, tanrının tasvirinin yapılmaması, keza genellikle put tapıcılığına hiçbir vesile vermemek için canlı varlıkları, insanı ya da hayvanları tasvir etmenin kesince yasak olması bu ortak gelenekler arasındadır. İslam'ın takipçisine şarap içmekte yasaktır. Ancak bu yasak her yerde uygulanmamaktadır.

Müslüman dininin direktiflerinden biri de inanç uğruna kutsal savaştır. (Cihad) Müslüman hareketin, şayet Arapların birleşme ve yeni topraklar ele geçirme ihtiyacından doğduğu hatırlanırsa bu tamamen anlaşılır bir şeydir. Kuran'da bu direktif açık ve netçe ortaya konmuştur. Yıl içinde 8 aylık süre (zira 4 ay *"yasak"* sayılmaktadır) çok tanrılılarla, inanmayanlarla savaşmak, onları yok etmek, onların mülklerini zaptetmek mubahtır. (2:186-189; 4:76-78, 86 ve diğerleri). Bunda diğer evrensel dinlerden daha büyük ölçüde, yabancı inançlara karşı fanatizm ve hoşgörmeme netçe açığa çıkmaktadır. Daha sonraları Müslüman ilahiyatçıları da, dünyevi bilginler de cihad buyruğunu farklı şekilde yorumladılar. Gerçekten de Kuran'da Müslüman olmayan çeşitli din mensupları arasında bazı farklar güdülmekte ve çok tanrılılara, yani kabile ve kent tapıncının takipçilerine düşmanca davranılmaktadır. *"Ey siz kesin olarak inananlar! İnanmayanlardan size yakın olanlarla çarpışınız. Varsın onlar sizde katılık bulsunlar. Ve biliniz ki Allah müminlerledir!"* (9:123) *"Kitaplı"* insanlara ise yani İudeylere ve Hıristiyanlara Kuran'a inananlar saygı ifade etmektedirler. Bu olgu,

İslam ideolojisi bu dinlerin basitleştirilmesiyle geliştiğinden ve özellikle bu dinlerin ideolojik zemininde serpildiğinden anlaşılır bir şeydir. Ama Kuran'da şayet onlar Allah'a inanmıyor ve gerçeğin dinine tabi olmuyorlarsa *"Kitap gönderilenlerle de"* (İudey ve Hıristiyanlarla da) savaşmak direktifi vardır. (9:24) İslam'da başka dinin taraftarları arasındaki her türlü ayrım pratikte silinmiştir. Onların hepsine ya yok edilmesi ya da boyun eğdirilmesi gereken inançsızlar (gavur)lar gözü ile bakılmıştır. Müslüman vaizler, günümüze kadar cihad bayrağı altında, tüm yabancı inançlılara karşı ve bu arada ilerici sosyal hareketlerin iştirakçilerine karşı bir savaşa, inananları defalarca ikna ettiler.

Etik ve Hukuk

İslam'ın etiği yeterince basittir. Adil olmak, iyiliğe iyilikle kötülüğe kötülükle cevap vermek, cömert olmak, fakirlere yardım etmek vb. atıflar vardır. Hıristiyanlıktan farklı olarak İslam'da yerine getirilemez moral direktif yoktur.

Aile moralinde ve İslam'ın bakış açısında cinsler arasındaki karşılıklı ilişkiler pederşahi-soy düzenin anlayışı olarak yansıtılır. Kadın, erkeğin mutlu olması için Allah'ça yaratılan tabii varlıktır. Bununla birlikte Kuran'da kadının insanî ve vatandaşlık hakları kabul edilmektedir. Kocanın karısına ilişkin aşırı sertliği mahkûm edilmekte, kadının mülki hakları belirtilmektedir. Kuran, Arapların erkek egemen gelenekli hukukuna nisbetle kadının durumunu bir parça kolaylaştırmıştır.

Aynı erkekegemen-soy yaşam tarzı erken İslam'ın sosyal prensiplerinde de yansımasını bulmuştur. Bütün Müslümanlar tanrının karşısında eşittirler, ancak zenginlerin ve yoksulların mülkî farklılıkları Allah'ın kendisince düzenlenmiştir ve doğal olgu olarak kabul edilmektedir. Yoksullar yararına zaruri vergi mülkî çelişkileri yumuşatıyor gibidir. Ancak özel mülkiyet Kuran tarafından savunulmaktadır. Ticari kâr tamamen yasal olarak ilan edilmekte, tefecilik ise mahkûm edilmektedir. *"Allah ticarete izin verdi faizi ise yasakladı."* (2:276) Bunun faizcilik ve esir düşmeden azap çeken ticaret sınıfı ile tarımcı yığınlar ve göçerler arasındaki uzlaşmanın

neticesi olduğu anlaşılmaktadır. Borçtan dolayı esir alma da yasaklanmaktadır.

Erken İslam'ın dogmasına, ayinlerine etiğine genel hatlarıyla göz attığımızda, biz güçlük çekmeden bu ideolojinin temelinde, daha ilkel toplumsal yaşam tarzına (Arapların çözülüp dağılan soykabile yaşamına) uyarlanmış olarak, İudey-Hıristiyan dünya görüşünün yattığını görürüz. Ancak. İslam ideolojisi inananların geniş yığını için, özellikle de Asya'nın göçerleri ve tarımcıları için daha sade, daha bütünsel, daha anlaşılırdır. Dolayısıyla onun direktifleri karmaşık değildir ve tamamen uygulanabilirdir.

İslam'ın Yaygınlaşması

Müslümanlığın söz konusu bu özellikleri, onun ortaya çıkmasını sağlayan şartlar itibarıyla Araplar arasında yaygınlaşmasını kolaylaştırdı. Ayrılıkçılığa eğilimli kabile-soy aristokrasisinin direnişini (Muhammed'in ölümünden sonraki ayaklanmalar) alt ederek de olsa, İslam Araplar arasında yeterince hızlı tam zafer kazandı.

Yeni din, savaşçı bedevilere zenginleşmenin, krizden çıkmanın basit ve aydınlık yolunu işaret etti: Yeni toprakların fethedilmesi. Muhammed'in ardılları (Halife Ebu-Bekir, Ömer, Osman) kısa süre içinde komşu toprakları, sonra da Akdeniz'in ve Ön Asya'nın daha uzak ülkelerini zaptettiler. Fetihler İslam'ın bayrağı (*Peygamberin yeşil bayrağı")* altında gerçekleştirildi. Diğer devletlerde olduğu gibi Bizans ve Sasanid imparatorlukları ülkelerinde de yığınsal ahalinin, yerel feodallerin tahakkümünden şiddetle azap çekmeleri ve Araplara direnme eğiliminde olmamalarından dolayı bu oldukça kolay gerçekleşti.

Arapların milli dini olarak doğmuş olan İslam çabucak uluslar üstü *"Evrensel"* dine dönüştü. Artık VIII. – IX. yy.larda muazzam alanı kaplamış olan (İspanya'dan Orta Asya'ya ve Hindistan sınırına kadar) halifelik memleketlerinde İslam egemen ve hatta hemen hemen tek din oldu. XI. - XIII. yy.larda Orta Hindistan'da yine fetihler yoluyla iyice yaygınlaştı. Endonezya'da İslam XIV. - XVI. yy.larda özellikle Arap ve Hindu tüccarlar kanalı ile yaygınlık kazandı. Sonuçta da bu bölgelerde Hinduizm ve Budizm'i (Bali ada-

larından başka) büsbütün kenara itti. İslam, XIV. yy.da Kıpçaklara, Altın Orduya, Bulgarlara ve Karadeniz sahillerinin diğer halklarına, bir süre sonra da Kuzey Kafkasya ve Batı Sibirya halklarına sızdı.

Bölünmeler ve Mezhepler, Şiizm ve Diğerleri

İslam, insanları dinsel ortaklık temelinde belli derecede kaynaştırdı ise de İslam memleketlerinde ne ulusal hele hele ne de sınıfsal çelişkiler kaybolmadılar. Tam tersine onlar yavaş yavaş gittikçe şiddetlendi. Bu Müslüman dinindeki çeşitli akımlarda bölünmelerde ve mezheplerde yansımasını buldu. Şiizm'in (Arapça parti, mezhep, shizma) ortaya çıkmasıyla en büyük (en erkenlerden biri olan) bölünme su yüzüne çıktı. Şia hareketinde, fatihlere (Araplara) karşı Farsların (gerek Fars feodallerin gerekse Fars köylülerinin) hoşnutsuzluk ve mücadelesinin ortaya çıktığı sık sık söyleniyordu. Yani bu İran'daki kendi türünde ulusal anti-Arap hareketin dini kabuğu idi. Bu kısmen doğrudur, ancak Şiizm bu karakteri hemen değil sonra aldı. Aslında sorun, Araplar arasındaki iç mücadeleden (Muhammed'in halefleri arasındaki iktidar için mücadeleden) başlamıştı. Dördüncü halife Ali'nin peygamberle kan akrabalığı var idi. O Muhammed'in amcasının oğlu ve damadı idi. Ali'nin taraftarları, geçmiş halifeler peygamberin soyundan olmadıkları ve dini topluluklarca *"seçilmiş"* oldukları için, yani kendi açılarından bir anlamda iktidarı gaspettikleri için onların yasallığını kabul etmiyorlardı. Halifelikte iktidar için mücadele halefliğe dair tartışma biçimini aldı Ali'nin taraftarları yenildi ve Ali öldürüldü. Ancak onun yandaşları sonraları İran'da ve Irak'ta güçlendiler. Ve oralarda Şia Arap halifeliği iktidarına karşı protesto ifadesi olarak yaygınlaştı. Şii efsanelerine göre Ali ve onun oğulları Hasan ve Hüseyin inanç uğruna çilekeşler olarak şehit düştüler. Bunun anısına Şiiler her yıl şahsey-vahsey yas töreni düzenlemekteler ki o zaman vecd haline gelen fanatikler, keskin silahla kendilerini yaralamakta ya da aynı kefede başka vahşi usullerle çilekeşlerin anısına dinî haklılıklarını ifade etmektedirler.

Şiizm'in başlıca çizgisi, yalnızca Muhammed peygamberin akrabalarının (torunlarının yasal halefleri) imamlar olabileceğine, toplulukça *"seçilenlerin"* gerçekte iktidarı zaptetmiş olduğuna, dolayı-

sıyla halifelerin yasal olmadığına inançtır. Bununla bağlantılı olarak Şiiler ilk halifeler zamanında peygambere dair efsanelerden derlenen Sünniliği yadsımaktadırlar.

Bu arada, zaman içerisinde Şiizm de tek bütün olarak kalmadı. Onun içinde de çeşitli akımlar ortaya çıktı. Ama sonuçta, Ali başta olmak üzere, (Ali'nin çocukları da bunlar arasındadır) oniki yasal imamı kabul eden akım egemen oldu; onikinci imam güya IX. yy.da esrarengiz bir şekilde saklandı ve bir yerlerde görünmeden yaşamaktadır. Zamanı geldiğinde de kurtarıcı (mehdi) olarak belirmesi gerekmektedir. Şiizm'deki bu en yaygın akım özellikle İran'da sağlamlaştı ve XVI. yy. başlangıcından bu yana (Safaviler hanedanlığında) resmi devlet dini oldu.

Şiizm'in diğer dallarının çok daha az taraftarı vardır ve Şia mezhebi çok sayıda kollara ayrılmıştır. Örneğin Afganistan'ın Badahşah isimli dağlık bölgesinde ve başka yerlerde şimdi de yaygın olan İsmaililer mezhebi (VIII. yy.da kurucusu İsmail'in adından dolayı bu adı almıştır) Şia'nın alt koludur. İsmaililer *"Evrensel ruhun"* onların imamlarında birbirini takiben cisimleştiğine inanmaktadırlar. Bu imamlar dünyada muhteşem hayat sürdüren ve mezhebin üyelerinden her yerde vergi toplayan*"Agahanlar"* ırsi hanedanlığını oluşturmaktadır. İsmaililer öğretisine Asya'nın Müslümanlık öncesi dinî-felsefî sistemlerinden ve yerel halk inançlarından pek çok fikriyat kaynamıştır.

İsmailîler mezhebinden IX. yy.da Karmitler grubu ayrıldı. Bu grubun üyeleri ağırlıklı olarak köylü ve Arabistan bedevileridir ve mülkiyette ortaklığı düzenleyen demokratik bir mezheptir. Mezhebin yöneticileri Müslüman dinî öğretisini Neonlatnikler ve Gnostikler'in fikriyatı ile birleştirmeye çalıştılar. Onlar insana tanrıdan kaynaklanan mikrokozm gözü ile baktılar. Karmitler mezhebi XI. yy.a kadar varlığını sürdürdü.

Aynı İsmailizm'den, Müslüman olmayanlara karşı fanatik mücadeleye inançlı mistizmle birleşik Assassinler mezhebi ortaya çıktı. Haçlı Seferleri yıllarında Assassinler Haçlıların en gazaplı düşmanları idiler. Bu arada, mezhebin adı Fransızca kelime *"Assassin"*den (katilden) gelmektedir. Nihayet IX. yy.da aynı kökten halife Hekim'in taraftarları grubu ayrıldı. İsmailî mezhebinin

ünlü elebaşısının adına göre Darazî mezhebinin izleyicileri (Lübnan'da) şimdiye kadar Dürzîler diye bilinmektedir.

Ortodoks İslam ve Onun Okulları

Müslüman dünyanın çoğunluğunu kaplayan Ortodoks İslam, Şii yönelişinden farklı olarak Sünnilik diye adlandırılmaktadır. Onun taraftarları sünnetin yasallığını kabul etmektedirler. Sünnilikte tek bir bütün olarak kalmadı. VIII. IX. yy.larda onda Mutezile takımı ortaya çıktı. Mutezileler, Müslüman dini öğretiyi rasyonel ruhta yorumlamaya, tanrının adilliğini ve insanda özgür iradenin varlığını kanıtlamaya çalıştılar. Kuran'ı Allah'ın yarattığı değil insanlarca yazılan kitap olarak kabul ettiler. Bu mezhebin ortaya çıktığı dönemde, kendi zayıflayan iktidarı için dayanak arayan bazı halifeler (IX. yy.) Mutezileleri destekliyorlardı. Ancak kısa zamanda (IX. yy. sonu) halifelik kurumunda fanatik ruhbanlık üstün gelip, bu mezhebin takipçilerini izlemeye başladı ve bu süreçte Kuran'ın sonsuzluğuna, *"yaratılmamışlığına"* dair öğreti sağlamlaştı. Mutezile mezhebinin fikriyatı gene de Müslüman fikriyatının sonraki gelişiminde iz bıraktı.

XIII. - IX. yy.larda mümin Müslüman ilahiyatında dört ekol yapılandı. Hanifiler, Şafiler, Malikiler ve Hanbeliler (kurucularının adlarına göre). Bu ekollerden sonuncusu dini dogmaların harfi harfine yorumlanışının aşırı fanatik ruhu ile dolu idi. O Arabistan'ın geri bedevi ahalisi arasında sağlamlaştı. Kuzey Afrika'da egemenlik kazanan Malikiler ekolü de Hanbelilere yakın idi. Müslüman dünyanın daha kültürlü bölgelerinde yaygınlaşan diğer iki okul daha özgür yorumlara izin veriyordu. Bu dört ilahiyat ekolünün taraftarları arasında karşılıklı yabancılaşma ve düşmanlık yok idi.

Sufizm ve Tarikat

VII. - X. yy.larda İslam'da mistik yanı kesişçil gibi görünen akım, Sufizm (*"Sufî"* kelimesinden -kaba yün kumaş çuha) ortaya çıktı. O aslında Şia'nın bağrında doğdu, ancak Sünnilerin arasına da sızdı. Sufi dinî öğretide Mazdeizm belki de Budizm hatta Neoplatonizm fikriyatının ifadesi ortaya çıktı. Sufiler dışsal ayinle-

re büyük önem vermiyorlar, gerçek tanrı kavrayışını, ilahla mistik kaynaşmayı arıyorlardı. Sufilerin bazıları Panteist (Tanrı tüm dünyadadır, tüm dünya tanrının tezahürü ya da duygusudur) dünya görüşüne kadar vardılar ve böylelikle Kuran'da verildiği biçimle Allah'a dair kaba antropomorf tasavvurdan uzaklaştılar.

Sufiler Kuran'da karşılaşılan Tanrının isimlerine ayrı özel mistik anlamlar verdiler. Sufizmin Mistil-Panteist akımı Müslüman fanatik Ortodokslar tarafından ilk önce takibata uğradılar, ancak her iki taraf da yavaş yavaş birbirlerine taviz vermeye yöneldi. Zamanla sufist öğretinin taraftarları başlarındaki şeyh ya da insanlar ile memleket memleket dolaşan keşiş (derviş) tarikatlarını oluşturmaya başladılar. Bu tarikatlar Sünnilerde de Şiilerde de yasal kabul ediliyordu. Dervişler yoksulluğa keşiş yemini vermiş de olsalar, bazen çabucak saf halkı haraca kesen ve aldatan şarlatanlara da dönüştüler. Dervişlerin yöneticileri, işanlar ve kendi müritlerini bizzat soyuyorlardı. Bazı derviş tarikatları zikir adını verdikleri dua okumalarında vecd edici oyunlar ve ilahla konuşmanın diğer saf şaman usullerini kullanıyorlar ve mistik *"hu"* haykırışına büyük önem atfediyorlardı.

Tarikat hareketi tarihsel olarak Sufizm ile bağlantılıdır. Bu anlayış başlangıçta tanrı ile konuşmak için hayatın sofu yolu anlamında idi (*"tarikat"* kelimesi Arapça yol demektir). Ancak sonraları Hıristiyan ve diğer inanmayanlara karşı *"kutsal savaşı"* vaaz eden Ortodoks Müslümanların öğretisine tarikat adı vermeye başladılar. Mesela Molla Şamil, tarikat bayrağı altında Kafkasya'da Ruslara karşı İmam Savaşı'nı sürdürdü. Tarikatın savaş gücünü müritler (Mürşitlerine, ruhani başkanlarına körü körüne itaat edenler) teşkil ediyordu. Şamil hareketinin bazen Müridizm diye adlandırılması buradandır.

Geç Mezhepler Vahhabiler

Sosyal-ekonomik ve politik şartların karmaşıklaşması, sınıfsal mücadelenin keskinleşmesi en yeni zamanlarda İslam'da yeni mezheplerin belirmesine neden oldu. XVII. yy.da Arabistan'da bedeviler arasında Vahhabiler (Muhammed'in takipçisi İbn Abdul

Vahhab'ın) akımı ortaya çıktı. Bu mezhepte göçerlerin, kent tüccarları ve zenginlerinin zenginliğine ve şatafatına karşı kendiliğinden protesto yansıyordu. Vahhabiler, sert Hannibali okulunun geleneklerini sürdürerek, İslam'ın ilk yüzyıllarındaki ataerkil hayatın sadeliğine dönüşü, emredici ayin ve yasakların sıkıca uygulanmasını, şatafatın yok edilmesini talep ediyorlar, Avrupa'nın kültürel etkisi ile mücadele ediyorlar, azizlerin rehberliğini kabul etmeyerek sadece bir tek Allah'a tapıyorlardı. Vahhabiler hasımlarıyla şiddetli bir mücadeleden sonra XX. yy.ın başlangıcına doğru Necd (İç Arabistan) devletinde üstünlüğü ele geçirdiler ve sonra da Mekke, Medine kentleriyle Hicazı kendilerine tabi kıldılar. İki bölgeyi birleştiren Suudi Arabistan Devleti'nde Vahhabizm egemen din oldu.

Babizm ve Bahaizm

XIX. yy. ortalarında Fars köylü ve kent yoksullarının yığınsal hoşnutsuzluğu da dinsel kabul edildi. Onların fikrî lideri olarak *"Bab"* (*"giriş kapısı"* insanlar ve Tanrı arasında aracı anlamında) ünvanını almış olan Muhammed Ali sahneye çıktı. Hareket Babcı adını aldı. Bab tüm insanların eşitliği ve kardeşliğini vaaz ediyordu. Ancak tabi ki sadece inanan Müslümanların. Bab kendisini insanlara yeni kanunu haber vermeye çağırılı olan, Muhammed'in sürdürücüsü ilan etti. Bab'ın öğretisi Panteizm'e yakın mistik tasavvurlarla dolu idi. Halk yığınlarında genişçe yaygınlaşan Babist hareket, iktidar sahiplerince acımasızca bastırıldı ve elebaşları 1850 yılında gaddarca idama çarptırıldılar. İdamlarla birlikte, hareket savaşçıl devrimci tonunu kaybetmiş de olsa gene de sürdürücülerine sahip oldu. Bab'ın eski izleyicilerinden biri olan Mirza Hüseyin Ali *"Behaullah"* sanını alarak Babist öğretiyi esaslı surette değiştirdi. Onun da tüm insanların eşitliğini, tüm insanların yeryüzü değerlerine dair olan eşit hakkını vaaz ettiği doğrudur vb. Ancak o zoru, açık mücadeleyi kabul etmiyor, sevgiyi, bağışlamayı ve kötülüğe karşı koymamayı ilan ediyordu. Burada Hıristiyanlık fikriyatının etkisi var olabilir. Bahailik'te Müslüman dogmaları ve hukuki normlar yumuşamaya uğradılar. Yeni öğreti, vaizinin adına göre Bahaizm diye adlandırılmaya başlandı. O artık halk yığınlarının halet-i ruhiyatına cevap vermiyor, daha çok entelektüeller arasında

yaygınlaşıyordu. Bahaizm İslam'ın incelmiş, reforme ve modernize edilmiş, kendine Batı Avrupa ve Amerika'da dahi taraftarlar bulan versiyonudur.

Mahdizm

Sömürge ülkelerde İslam bayrağı altında bazı kitlesel kurtuluş hareketleri de meydana geldi. En meşhuru Sudan'da (Afrika) 1881-1898 yıllarındaki Mahdist harekettir. Onun başı olan Muhammed Ahmed, kendini Afrika Müslümanlarının sömürgeciliğe karşı mücadelesine yöneltmeye çağrılı Mehdi (yani kurtarıcı, Mesih) ilan etti. Hareket bütün Doğu Sudan'ı ve Kızıldeniz'e kadar doğuya doğru daha ilerdeki bölgeleri kapladı. O yaklaşık 20 yıl varlığını sürdürdü ve İngiliz, Fransız emperyalizmince güç bela bastırılabildi.

Müslüman Hukuku, Şeriat

Müslüman dininin karakteristik özelliğini, onun insanların hayatının tüm yönlerine enerjik olarak karışması teşkil etmektedir. İnanan Müslümanların özel ve aile hayatı da tüm toplumsal hayat da, politika, hukuksal ilişkiler, mahkeme ve kültürel yaşam, tüm bunların tamamıyla dinî kanunlara tabii olması gerekmektedir. Eski zamanlarda, Müslüman ülkelerinde devlet ve dini sistem arasında tamamen kaynaşıklık var idi. Devletin başı (halife, padişah) peygamberin halefi sayılıyor, yüksek ruhbanlar sınıfı onun danışmanları kadrosunu teşkil ediyor, mahkeme tamamen ruhani kişilerin ellerinde bulunuyordu. Ceza hukuku da, medeni hukuk da tamamen dinsel kanun (şeriat) üzerinde inşa edilmişti. Müslüman ilahiyatçılar şeriat normlarının yerine getirilişini izliyorlar onları yorumluyorlardı.

Bu nedenle de Müslüman ruhban sınıfı saf dini fonksiyonlardan daha çok dünyevi fonksiyonları icra ediyorlardı ve icra etmektedirler. Cami mensubu molla, esasen dinî okul öğretmenidir, kadıyargıç ve şeriatın erbabıdır. Müftü, daha yüksek ruhani rütbededir ve şeriat sorunlarında başlıca otoritedir. Ulema ilahiyat bilgini, yüksek dini okulda öğretmen, ulemalar kurulu din ve hukuk sorunları üzerine kendi hükümlerini veriyorlardı.

Geçtiğimiz yüzyıllarda, Müslüman ruhban sınıfının kontrolündeki bazı ülkelerde şeyhülislam ileri gelen ilahiyatçıydı. O aynı zamanda hükümdarın danışmanıydı. Dogma ya da politikanın, hukukun şu ya da bu tartışmalı sorunları üzerine Şeyhülislamca verilen açıklamalar itiraz kabul etmez kanunlar sayılıyordu.

Müslüman ülkelerde gençliğin eğitimi de daha önce sırf dinsel idi. İlkokullar (mektepler) camilere mensup idi. Yüksek okullar (medreseler) kendi türünde ruhban akademileri idiler. Onlarda, öğrenciler Kuran'ı, dinî literatürü ve ilahiyat sorunlarını öğreniyorlardı. Medreselerdeki öğrenim dili, dini literatürün dili olan Arapça idi. Bu arada Türk ve İran dillerinde, onlar için çok uygun olmasa da Arap yazı sistemi kabul edilmişti.

İslam ülkelerinde Müslümanların camisi genellikle büyük ekonomik güç idi. Şeriat bakımından cami mülk sahibi olabilmektedir ve bu mülkü (vakıf,-çoğulu vakıf) fetihler döneminde halifelerden ihsanlar, bağışlar vb. teşkil ediyordu. Onlar çok büyük idiler. Mesela Orta Asya ülkelerinde işlenen tüm toprakların yarısı kadarı camilere aitti ve onlar genellikle sıkı şartlar altında kiraya verildiklerinden muazzam gelir getiriyorlardı. Vakıf varlıkları sayesinde çok sayıda ruhban sınıfları besleniyordu.

İslam ve Diğer Dinler

Mümin İslam, mesela Budizm'den farklı olarak diğer dinlerle hiçbir uzlaşmaya gitmiyorsa da halk yığınlarındaki Müslümanlık inançları gene de çok sık olarak Müslümanlık öncesi eski inançlarla iç içe geçmiştir. Hemen hemen her yerde özellikle de azgelişmiş ülkelerde Mahalli azizlere (türbelere) tapınç yaygındır. Müslüman azizleri çoğu kez kendilerine Müslüman adları verilmiş olan eski mahalli koruyucu ilahlardan başka bir şey değildirler. Pek çok yerde özellikle Orta Asya'da azizlere tapınç mezarlara tapınçla bağlantılıdır. Bunlar güya azizlerin mezarıdır, esasta ise eski mahalli mabetlerdir. Bundan öte Sovyet araştırmacıları (Snesarey, Basilov ve diğerleri) son zamanlarda İslam'da (özellikle Orta Asya halklarında) ona kaynamış olarak Şamanizm'e, atalara soy tapıncına ve bereketin tarımcıl ilahlarına tapınca ilişkin derin arkaik inanç ve ayin-

lerin bütün bir tabakasını açığa çıkardılar. Müslümanlar arasında her yerde keza büyüye inanç, muska taşıma (sık sık Kuran'dan metinle nazarlıklar) yaygındır. Hocaların pek çoğu üfürük büyücülüğü fonksiyonunu yerine getirmektedirler.

İslam'ın Hıristiyanlıkla (tıpkı Mazdeizm ve diğer dinle olduğu gibi) uzun yüzyıllar boyunca girdiği çatışmalarda hemen hemen daima muzaffer çıkması işaret etmeye değerdir. Şimdi, İslam egemen olduğu yerlerde ve Akdeniz ülkelerinin çoğunluğunda, daha önce ağır basan Hıristiyanlığı kenara itmiştir. (Kuzey Afrika, Mısır, Suriye, Küçük Asya). Kafkasya'da İslam'ın yaygınlaşmasına kadar Hıristiyanlığa taraftar olan halkların çoğunluğu (Çerkezler, Kabardinler, Acarlar, Asetin ve Abhazlar'ın bir kısmı) daha sonra İslamlaştılar. Balkan yarımadasında daha önce Hıristiyan olan Arnavutların, Boşnakların, Makedonyalıların ve Bulgarların bazı grupları İslam'a döndüler. Tersi olayları, herhangi bir Müslüman halkın Hıristiyanlığa dönmesini tarih bilmemektedir. Pirene Yarımadası'ndan (İspanya Portekiz) Hıristiyan Rekonkistası neticesinde (XII. - XV. yy.) Müslümanların kenara itildikleri doğrudur, ancak bu, bir dinin diğeri üzerindeki zaferi ile değil, İslam olanların zorbaca sürülmeleri sürecinde meydana gelmiştir.

Muhammed'in dini niçin böyle sık sık Hristo'nun dini üzerinde üste çıktı? Galiba büyük sadeliği, özellikle Doğu memleketlerinde ataerkil-feodal yaşam tarzının hakim olduğu yerdeki halk yığınlarınca anlaşılabilirliği ve ulaşılabilirliği sayesindedir.

İslam Ülkelerinde Modernizm

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki son on yıllar içinde pek çok Müslüman ülkede dinin etkinliğini sınırlayan burjuva reformları meydana geldi İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra *"Üçüncü dünya"* ülkelerinde yayılan geniş demokratik ilerici hareket, Müslüman geleneklerinde daha da büyük radikal değişikliklere ve onların genel zayıflamasına yol açtı. Değişikliklerin karakteri çeşitli sosyal politik şartlara göre oldu. Sözkonusu olan, zamanın taleplerine Müslüman ruhban sınıfının sadece küçük yüzeysel tavizleri, eski yasakların yumuşatılması ya da ortadan kaldırılması, tapıncın modernleş-

mesi vs. değildir. Ancak daha derin kımıltılara dairdir. Ülkelerin bir takımında hukuk normlarının ve kültürel yaşam tarzının kararlı olarak şekilleştirilmesi anlamına gelen ilerici reformlar; vakıf topraklarına el konması, şeriatın etki alanının sınırlanması, dinin devletten ayrılması, laik okul ve üniversite eğitiminin yürürlüğe girmesi uygulandı. Sultanlığın kaldırılması ve cumhuriyetin kurulmasından sonra özellikle Türkiye'de radikal reformlar meydana geldi. (1920'li yıllardaki Kemal Atatürk'ün reformları). Sömürgecilik sisteminin yok edilmesinden sonra Asya'nın ve Afrika'nın bütün Müslüman ülkelerinde mücadele içinde olan sistemlerle (kapitalizm ve sosyalizmle) İslam'ın ilişkisine dair sorun keskinlik kazandı. Burada birkaç eğilim bulunmaktadır. Onlardan birinin taraftarları İslam ideolojisini kapitalist düzenin esaslarına adapte etmektedir (Türkiye, Pakistan Eyub-Han rejiminde ve diğerlerinde). Devrimci küçük burjuva elemanları ise tam tersine, özellikle Arap ülkelerinde tüm insanların Allah karşısında eşitliğine dair öğretisi ile İslam'ın demokrasi ve sosyalizm fikriyatına yakınlığını seslendirmektedir. Burada *"Müslüman sosyalizmin"* kimi ideologları onu komünizme karşı çıkarmaya heveslenmekte, diğerleri ise Marksizm'e yaslamaya çalışmakta ve güya Müslüman dinî öğreti ile mutabık kapitalist olmayan gelişmenin *"üçüncü yolunu"* seslendirmektedirler.

Dini öğretinin kendisi burada tamamen genişletilmiş olarak yorumlanmaktadır.

Sovyetler Birliği'nde eski imtiyazlarından yoksun kalan ve inananların özel meselesi haline dönüşen Müslüman dini (tıpkı diğer bütün dinler gibi) varlığını sürdürmekte ama kendi etkisi altında Orta Asya'nın, Kafkasya'nın, Volga'nın ahalisinin belirli bir kısmını tutmaktadır.

Sonsöz

Gözümüzün önünden geçen çeşitli halkların ve dönemlerin din tarihi tablosu ne öğretmektedir? İnsanlığın geçmişteki hayatında onun yeri ne idi? İnsanların şimdiki hayatında onun rolü nedir?

Din Sadece Tasavvur değildir

İlk ve en açık net sonuç; dinin tarihi sadece insan aklının yanılmasının tarihi değildir. Şayet din dünya hakkındaki hatalı tasavvurların toplamı olsa idi, onun insanlık tarihindeki rolü çok mütevazi olurdu. İnsanların ilerleme yolunda altettikleri sahte bakış açıları az değil ki; bu sahte bakış açıları ileriye doğru harekete tabii ki engel oldular, fakat onlar insanın dünyayı kavramasındaki her ileri adım ile kül olup gittiler. Dinin kaderi ise başka idi. O hayali yalan-yanlış anlayışlarla dopdolu idi, fakat bu yalan yanlış anlayışlar nedense şaşırtıcı derecede sabit ve sınamayla temellenen bilgi sızdırmaz olarak kalıyordu. Hıristiyanlığı bile alsak; basit, insanî, sağlıklı düşünce, bilimsel inceleme sözü etmeksizin, Hıristiyanlık öncesi İncil'in (Eski Ahit'in), Hıristiyanlığın İncil'inin ve diğer Hıristiyanlık kitaplarının, kaba saba uydurmalarla, saf hayal ürünleri ile dopdolu olduğunu kolayca gösterecektir. Milyonlarca insan, hatta eğitimli insanlar onlara inanmaya devam ediyor. Demek ki dinde, bu yalan-yanlış, sağlıklı düşünce ile bağdaşmaz tasavvurların tutunduğu bir şeyler bulunmaktadır.

Dinin özü sadece insanların akıllarındaki hayali tasavvurlar değildir. Din aynı zamanda, düzenlenmiş ayinler, zaruri merasimler, kurban sunmalar, tabular ve yasaklardır da. Din, aileci ve toplumsal yaşam tarzına giren ahlak ve hukuk kurallarının bileşenidir, çoğu kez de yasamayı, mahkemeyi hatta uluslararası ilişkileri dahi istila etmektedir. Din, maddi nesneler, tasvirler, fetişler, ikonlar, tapınaklar, manastırlardır. Din, kendini ona adayan ve onda çıkar bulan insan gruplarıdır da. İlkel büyücüler, şamanlar ve "*Yağmur yağdırı-*

cılardan" çağdaş papaz ve keşişlere, piskopos ve patriklere, molla, haham ve Budist keşişlere kadar, nihayet klerikal şeriat teşkilatları, politik partiler, mezhebe yönelik sendikalar, ruhani okullar ve üniversitelerdeki ilahiyat fakülteleridir de.

Hatta denilebilir ki paradoks gibi görünse dahi, din insanın tanrı ya da tanrılarla ilişkisinden daha çok, tanrı ya da tanrılar vesilesi ile daha doğrusu tanrı ya da tanrılar hakkındaki tasavvurlar vesilesi ile insanların kendi aralarındaki ilişkileridir.

Dinin Sosyal Taşıyıcıları

Din, her şeyden daha çok, fazla sayıda insan ve etkili toplumsal grupların kendi çıkarlarını, hatta sırf maddi çıkarlarını elde etmeye onunla başladığı için güçlüdür. Bu kişiler aynı zamanda toplumun hakim sömürücü sınıflarını teşkil edenlerin ya da onların tarihsel öncüllerinin de kopmaz parçasıdırlar. Elbette bu, sorunun basitleştirilmiş çözümüne yatkın bazı din karşıtı yazarların (Jan Mele ve Silven Maresaly'den (XVIII. yy.) Genrih Eylderman'a (XX yy.) kadar) sandıkları gibi, "*Din papaların uydurduğu*" birşey demek değildir. Dinin kökleri daha derinlerde yatmaktadır.

Soy topluluk düzeninde, özellikle onun son zamanlarında görmüş olduğumuz gibi, büyü ve tapınç ayinlerini gerçekleştirmede uzmanlaşmış, ehil ve dinî büyüsel inançların koruyacak uzman insan yetersizliği yoktu. Bu tip uzmanların ayrışması, toplumsal iş bölümünün gelişmesinin tezahürlerinden biri olarak, zihnî ve fizikî emeğin ayrıcalaşmasının embriyomu idi. Bu profesyoneller dinî inançların sadece muhafızları değil, önemli ölçüde yaratıcıları idilerdi de. Hatta herkesin ulaşabildiği, herkesçe paylaşılan kabile inançlarının dahi, bağımsızca bir ve aynı türde, kabilenin tüm üyelerinin ve aynı durumdaki her kişinin kafasında birdenbire doğduğu düşünülemez. Bu her tür dinî mucizeden daha sık bir mucize olurdu. Her belirli toplumsal ortamda (her belirli kabilede) inançların ortaya çıkış şartları az çok aynı (eşit) idi fakat inançların kendileri başlangıçta bir ya da birkaç insanın kafasında doğuyordu. Daha doğrusu bu inançların bilincine varılıyor, kavranılıyordu. Artık bundan sonra da birinden diğerine, ebeveynlerden çocuklara, yaşlı-

lardan yetişmekte olanlara aktarılıyordu. Dinî tasavvurların, özellikle uzmanların ve kendini bu tür faaliyete adamış kişilerin kafalarında, başka herhangi birilerinin kafalarından daha önce biçimlendiğini, biçim değiştirdiğini, karmaşıklaştığını, onlardan da diğerlerine geçtiğini varsaymak için bütün esaslar vardır. Etnografi araştırmacılarının, çoğu hallerde sonradan verili halkın inançlarının temeline koydukları tasvirleri, özellikle büyücülerden, şamanlardan, rahiplerden almaları tesadüf değildir.

Söylenenler elbette ki basitleştirilmiş "*aldatma teorisine*" dönüş değildir: Aynı şekilde bu büyücülerin, üfürükçülerin, şamanların büyük kısmının kabiledaşlarına öğrettiklerine kendilerinin de inandığı (ya da yarı inandığı) bilinmektedir. Fakat onlar faaliyetlerinin spesifikliği yüzünden, birincisi, inançların "*bestelenmesine*" daha çok istidatlıdırlar. İkincisi ise çevrelerinin bilincinde bu inançların korunması ve sağlamlaştırılması için (hatta sırf maddeci de olsa) diğerlerinden daha çok ilgilidirler.

Sınıflı toplumda din kelimenin doğrudan ve tam anlamıyla sosyal tahakkümün aleti olmuştur, şayet dinin tüm özü insanların dünya üzerine yanlış görüşlerine inse, indirgense idi o bu rolü oynayamazdı. Yanılgılı görüşler kendi kendilerine kolayca dağılıp gitmekte, gündelik tecrübe onları her adımlarında çürütmektedir. Bu sebeple dinin alt edilmesinin güçlüğü, burjuva ateist-aydınlanmacılarının düşündükleri gibi, yalan yanlış tasavvurların çürütülmesinde değildir. Güçlük bu yalan yanlış tasavvurların ardında, davranış kurallarının, gereken ayin durumları için düzenlenmiş merasimin, asırlar boyunca oluşmuş geleneğinin duruyor olmasındadır. Bu geleneğin ardında ise iyi organize olmuş, rahip ve tapınak cemiyetlerinin, kilise hiyerarşisinin kaynaşık gücü bizatihi durmaktadır. Bu rahip-kilise teşkilatı dinin temelini ve desteğini teşkil eden, doğrudan doğruya sosyal güçtür. Sömürü toplumunda dinin kendisinin hakim sınıfın kudretli teşkilatının sadece bir parçası, elindeki zorlayıcı ideolojik alet olduğunu hatırlatmaya gerek yoktur.

Her türlü başarısızlıkta, özellikle de ağır mutsuzluk durumlarında geleneklerin verdiği alışkanlıkla, dinde teselli ve destek aramanın her münferit insanın bilincine doğrudan doğruya (aracısız) psi-

kolojik (ve ideolojik) etkisini unutmak elbette ki mümkün değildir. Binlerce yılda yapılanmış olan bu gelenek insanların psikolojisinde öylesine derin kökleşmiştir ki dinin toplumsal kökünün kazındığı, kilisenin otoritesinin çatırdadığı yerlerde, bizim ülkede (SSCB) ve diğer sosyalist ülkelerde bile pek çok insan zaman zaman eskisi gibi dinde teselli aramaktadır.

Gerçekten de insanların hayatında, sadece saf ideolojik alanda değil, yaşam tarzında da, karşılıklı hukuki ilişkiler alanında, politikada, ekonomide dinin oynadığı, ve kısmen de oynamaya devam ettiği muazzam tutucu rol burda açık ve nettir.

Din Halklar İçin Kötülüktür

Çıkarılan sonuç tabii ki hüzünlendirmektedir. İnsanlar kendileri ile beraber tarihlerin en eski zamanlarından beri günümüze kadar nasıl da inanılmayacak kadar yararsız ve doğrudan zararlı miras taşımaktadırlar! Dinsel karmaşıklıklardan, toplumu esir alan inanışların ve ön yargıların, anlamsız dinî merasimlerin ölü ağırlığı altında ne kadar maddi ve manevi güç harcandı boşuboşuna ya da boğuldu ve soldurulduu! Ne dindar insan, ne iyi güçlerini, kendisinin ve yakınlarının tüm hayatını, soyut kavramların, ruhların ve tanrıların hizmetine verdi ve veriyor!

Ne kadar da uzun ve kanlı dini savaşlar, görüşü başka olanların izlenmesi ve idam edilmesi, büyücülükteki batıl itikata göre insanların öldürülmesi yaşandı, yaşanıyor. Bu kanlı savaşlar ve izlemeler hepsinden daha sık aslında maddi çıkarlar yüzünden meydana gelse de onlar genellikle dini tasavvurlardan (fikriyatlardan) ilham alıyorlardı ve özellikle dini gerekçelerle onlara zaman zaman özel şiddet ve azgınlık veriliyordu: (*"İnançsızları dövl", "lanet olası zındıklara ölüm!", "İlahların düşmanlarını yok edin!")* Her ne kadar günümüzde dini savaşlar hemen hemen kesildi ya da eski kanlı biçimini kaybetti ise de mezhep çekişmeleri şimdi de vardır. Din daha önceden olduğu gibi, insanları kaynaştırmaktan çok birbirinden ayırıyor, şayet kaynaştırıyorsa da sırf onları birbirlerine karşı daha keskince çıkarmak içindir. Sanki onsuz insanlığın karşılıklı çekişmesi ve düşmanlıkları az geliyordu!

Nihayet dini gelenek insanlığın, çalışkan emekçilerinin omuzlarına büyük ekonomik külfetler de yüklemektedir. Doğaüstü güçlerin himayesini edinmek ve ekonomide onların yardımını sağlamak için, dinî itikatlı insanlar kurbanlar sunmaktadırlar. Kelimenin harfiyen kendi anlamında kurbanlar. Mariy köylüsü son ineğini kesip tanrılara veriyordu. Balıkçı koryak başlıca zenginliği köpeğini öldürüyordu. Geleneğin gücü ve batıl korku, insanın hemen hemen son varlığını, ahiret dünyasına maddi mükâfat için vermeye tahrik ediyordu.

Eski doğu devletlerinde tapınaklara kaydedilen çok sayıda köleler ve köylüler, ziraatçılar ve zanaatkârlar güçlerinin üstündeki çalışmayı rahiplerin yararına sürdürüyorlardı. Ortaçağ Avrupa'sında tüm serf köylü nüfusunun belki de yarısı episkoplara, manastırlara, dini kongregatlara ait olan topraklarda, kilise tufeylilerinin çıkarına angaryada paralanırcasına çalışmak zorunda kalıyorlardı ve bu insanların tanrıya hizmet ettikleri söyleniyordu. Hindistan köylüleri şimdi de çoğu zaman son rupiyi tefeciye, Brahman'a taşımakta, son tasarruflarını da zaruri ayinlerin düzenlenmesine ya da kurban sunmalara harcamaktadır. Rus köylüsü yakın zamana kadar (Sovyet iktidarı ortaya çıkıncaya kadar) oğlanı mı evlendi çocuk mu doğdu, ailede biri mi öldü, Paskalya ya da Taht Bayramı mı kutlanıyor, ödeyecek hiç birşeyi olmasa da, herşey için, herşey için maddi bedel ödemesi gerekiyordu. Kapitalist ülkelerde şimdi de zaman zaman böyle olmaktadır.

Dini İnançların Dünyasal Kökleri

Dinin herşeyden önce toplumsal olay olduğunu unutmamak gerekiyor. Animistik teorinin yaratıcısı Edward Taylor'ın tasavvur ettiği gibi *"mücerret vahşi, filozofun zihnî kuruntusu değildir ve Maks Müller'in varsaydığı gibi naturmitolojik pasif-seyirci fantazinin mahsulü ya da sadece dilin hastalığı"* değildir. Din tüm kendi tarihi boyunca toplumsal psikolojiden ekonomiye kadar toplumsal hayatın tüm yönleri ile şimdiye kadar sıkıca bağlantılı idi hala da sıkıca bağlantılıdır.

Bu bağ iki yönlüdür. Bir yandan din insanların hayatının maddi

şartlarınca, onların deforme yansımaları olarak yaratılmıştır. Diğer yandan, o bu maddi şartlara ve genel olarak toplumsal hayatın bütün çıkarlarına sanki ters (gerisin geri) etki göstermektedir.

Konunun önce birinci yanını gözden geçirelim. Dinî inançların özü, bazı reel mevcudiyetlerin, insanların akıllarındaki fantastik yansımasıdır. Bu bilimin alfabetik gerçeğidir. Bunda sadece Marksistler değil, pek çok özgür düşünen burjuva bilginleri de mutabıktırlar. Fakat, bu gerçeği genel soyut biçimde kabul etmek henüz herşey değildir. Her somut durumda şu ya da bu dini inancın ya da ayinin kökünü, dünyevi gerçek köklerini bulabilmek çok daha zordur. Dinin tarihini incelemenin başlıca problemi ya da başlıca problemlerinden biri işte budur. Tam bir güvenle söylemek mümkündür ki bu problem inançların kendilerinin ve ayinlerin kılı kırk yararcasına tam tasvirlerinden çok daha önemlidir. Şayet biz onları en ayrıntılı tarzda onlarca kere tasvir etsek dahi bu inançlar ve ayinlerin hangi dünyevî kökten yetiştiğini kavramıyorsak, bilimsel bakış açısından bakıldığında, böylesi tasvirler en iyi olasılıkla, herhangi bir araştırmacı için sırf hammadde olarak hizmet görebilir.

Önceki bölümlerde yeralmış olan çeşitli halkların dinî tasavvurları ve ayinleri ile ilgili olaylar, bizi kendileri olarak değil, bu tasavvur ve ayinler içlerinden doğup büyüdükleri hayatın hangi çeşit gerçek olayları ile bağlantılı, biçimi bozulmuş yansıması olduğu ilgilendirmektedir.

Dinin Dünyevi Kökeninin Basitleştirilmiş Kavrayışına Karşı

Elbette ki dinî inançların dünyevî köklerinin aranıp bulunması problemini fazlasıyla basitleştirilmiş (mekanikleştirilmiş) olarak anlamak gerekmiyor. Onlar her zaman yakınca yüzeyde bulunmaktan uzaktırlar. Münferitçe alınmış her dini tasavvurun, her münferit dinî ayinin doğrudan doğruya herhangi bir maddi pratikten çıkarılmış olabileceğini düşünmek gerekmiyor. Konu (mesele) çoğu hallerde çok daha karmaşık görünmektedir. Her türlü ideolojinin, bunlar arasında dinin de nısbi bağımsızlığı unutulamaz. Dinî tasavvurlar bir kez ortaya çıkınca genellikle büyük dayanıklılık gösteriyorlar ve onları doğuran şartlar değiştiğinde de ayakta kalıyorlar, bir-

birlerini etkiliyorlar. Çok sıkça da daha karmaşık tasavvurlara dönüşerek, karışıp bütünleşebiliyorlar. Ayinler ve tapınçlar içinde aynı şeyler sözkonusu, fakat bu süreç hiç de bağımsız değildir ve kendiliğinden olmamaktadır. O toplumun kendi gelişiminin tüm gidişatıyla, somut tarihsel şartlarca belirlenmektedir. Bu sürecin münferit halkalarının hepsi, şayet tecrit edilmiş olarak alınırlarsa, gözlendikleri yerdeki toplumsal ortamın maddi şartları ile doğrudan doğruya açıklamak genellikle çok zor, hatta zaman zaman imkânsızdır da.

Söylenenleri aydınlatmak için iki-üç örnek yeterlidir. Onları Önasya kökenli dinlerden alalım. Hıristiyanlıktaki su ile vaftiz etmenin kökeni nedir? Suyun arındırma gücüne, Hıristiyanlığa kabul edilenden bu tarz beklentilerin kökü tamamen suyun gerçek özelliğinde bulunmaktadır. Kiri temizleme. Ancak biz bunu yalnızca, genel olarak tüm insanlarca bilinen suyun işaret edilen özelliği ile açıklamakla şüphesiz ki yetinemeyiz. Yeni üyenin topluluğa kabul merasimi sadece Hıristiyanlıkta suya batırma ya da dökme biçimini almıştır, ama tabi ki Hıristiyanlığın vaftiz ayininin kökeninin doğrudan doğruya kaynağını bulmakta gerekmektedir. Hıristiyanlar, nerdeyse tüm ayinlerini şu ya da bu öncüllerden alıp benimsedikleri gibi, bunu da ilk Hıristiyan topluluklarının Mandeylerin Ön Asya mezhebinden alıp benimsedikleri görülmektedir. Mandeylerdeki suya ihtiram göstermenin saf başlangıç kökünün, eski Babillilerin su tanrısı Ea'ya tapıncına kadar gittiği görülmektedir. Tek sözle tarihsel bağların yalnızca uzun zincirinden geçerek bile sözkonusu ayinin ilk köklerine kadar varabiliriz.

Diğer örnek aynı fonksiyonu icra eden, Yahudilerde ve Müslümanlardaki erkek çocukları sünnet etme geleneğidir. Dini topluluğa kabul işaretidir. Bu geleneğin kökenini makul mütalaalarla açıklama girişimi defalarca yapılmıştır. Güya *"vücudun uç kısmının kesilmesi bir çeşit hijyenik rol icra etmektedir"* ve başka diğer inanışlar. Sünnet merasiminin yaratılışının gerçekten anlaşılması, bu merasimin daha geri diğer halklarda da yaygınlaşmış olduğu dikkate alınırsa mümkündür. Onlar da bu güne kadar uygulanan sünnetin yeni doğmuş ve yedi yaşlarındaki erkek çocuklar üzerinde değil, fakat olgunlaşma yaşına giren yetişkinler üzerinde olması, fazlasıy-

la gaddarca da olsa, açık net ve tamamen gerçek bir rol icra etmektedir. Aslında bu eylemden amaç, olgunluğa ulaşmayanlara konan cinsel yasağın ihlalini geçici olarak fiziken imkânsız kılmaktır. Demek ki buradaki Yahudi-Arap ayininin gerçek kökleri bu halkların geçmiş uzak derinliklerinde yatmaktadır.

Üçüncü örnek, Hıristiyan doğmuş kız Meryem'in, İsis Hristo'ya (İsa) *"masum anne olarak günahsızca gebe kalışı."*dır. Kurtarıcının olağandışı insan olduğunu, tüm insanlar gibi doğmadığını göstermek için, bu doğumun bilinçle ya da kendiliğinden ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Söylediğimiz gibi, bu tabi ki şu ya da bu ayrıcalaşmış kişiliğin doğaüstü yolla doğuşu üzerine benzeri inanışlar, eski Mısır ve Romalılardan, Çinli ve Hintlilere kadar tüm halklarda değilse de pek çoğunda meşhurdurlar. Fakat bütün bu örnekler, erkeğin iştiraki olmaksızın kadının gebe kalışının mümkün olduğuna inanışın kendisinin nereden alındığını açıklamamaktadır. Etnografik materyalin gösterdiği gibi, eski zamanların derinliklerinde, grup evliliği döneminde, çocuğun doğuşunda erkeğin rolünün genel olarak hiç bilinmediği ya da insanlarca tamamen bulanık olarak anlaşıldığı zamanlar düşünülmezse, bu inanışın kökleri anlaşılamaz. İlk başlangıçlarda bu inanış totemik enkarnasyon üzerine tasavvurlar biçimini almıştı.

Şu ya da bu dini tasavvurun ya da ayinin dünyevî köklerini bulup çıkarmanın, her zaman kolay olmaktan uzak olduğu tüm bu söylenenlerden izlenmektedir. Bu genellikle başarılamamaktadır da. Bu bunların dünyevî kökleri olmadıkları için değil, onlar eski zamanların derinliklerindeki kalın tabakada gizlenmiş olduklarından başarılamamaktadır. Çok sık olarak fiili bilgilerin sırf yetersizliği ya da eldeki bilgilerin kalitesizliği ve güvenilemezliği, şu ya da bu inancın, dogmanın, merasimin kaynaklarını bulmamıza engel olmaktadır. Bu gibi durumlarda zaman gelinceye kadar varsayımla yetinmek (hiçbir zaman ona tesbitlenmiş gerçek adını vermeyerek) ya da soruyu sadece açık bırakmak gerekmektedir. Buna pek çok örnekten biri olarak, bizim bilgilerimizin hali hazır durumuyla, Doğu Asya halklarının (Çinliler, Moğollar, Mançuryalılar ve diğerlerinin) niçin eskiden beri göğe, mesela Japonların ise göğe değil de Güneş'e ihtiram gösterdiklerini açıklamanın zor oluşu gösterile-

bilinir. Ve böylesi durumlar pek çoktur. Bu anlamda din tarihçisinin önünde yapılmamış işlerin pek çok olduğu da söylenebilir.

Dinin Toplumsal Hayata Etkisi

Yönümüzü konunun diğer yanına çevirelim; yani dinin insanların hayatının çeşitli yönlerine ve bu arada maddi temellere etkisine. Bu etki tartışmasız büyüktür, fakat o daima birincil değil ikincil, olmuştur. İnsanların toplumsal ve maddi hayatlarının en çeşitli olaylarını, özellikle dinin etkisiyle açıklama girişimini, burjuva biliminde istenildiği kadar bulmak mümkündür. Dini de büyüsel tasavvurlardan çıkarıyorlardı sanatı da (Kyun), devletin kökenini de (Frezer), ailecil evlilik kurallarını da (Fyustel de Kulanj), ilkel tekniği de (Preyss) belki dili de (Marr). Fakat bu fantastik teorilerin galiba artık savunucuları yok.

Sadece gömü geleneklerini şimdi de hala çoğu dini-büyüsel tasavvurların mahsulü olarak açıklamaktadırlar. İmkânsız da olsa, bu evlilik geleneklerinin ya da devlet iktidarının aynı kökende oluşu üzerine teori, varsayımlardan daha çok gerçeğe benzemektedir. Fakat dinî ve büyüsel inançlara, bizim tarafımızdan şu ya da bu toplumsal kurumun ortaya çıkışının birincil sebepleri olarak bakılamazsa da biz dinlerin toplumsal kurumları etkilediğini asla reddedemeyiz. Dinin sanatı, bilgiyi, ahlakı, hukuku toplumsal yaşam tarzını, ekonomiyi, politikayı ve benzerlerini nasıl etkilediğinin ve etkiliyor olduğunun özellikle incelenmesi, dini ciddi olarak öğrenme probleminin en az ikincilik ve daha az önemli olmayan yönünü teşkil etmektedir. Bu cümleden olmak üzere, henüz yapılması gereken pekçok şey varsa da bazı genellemeleri yukarıda özetlenen fiili malzemelerin temelinde biçimlendirmek şimdi de mümkündür.

Din ve Sanat

Dinin sanatsal yaratıcılık anlamına etkisi alınırsa, o tarihsel gelişimin tüm basamaklarında açık ve netçe görülmektedir. Yukarı taş devri mağara resminden, kilise konulu çağdaş tablolara kadar. Peki bu sanatın özellikle dinî temelde doğduğu anlamına mı gelmektedir? Tabi ki hayır. Sanatçılar (ressamlar) dini duygulardan ya da

fikriyatlardan, hangi derecede ve hangi durumlarda esinlendiler ve esinleniyorlar? Bunu sanat uygulayıcılarının bizzat incelemesi gerekir. Fakat onların araştırmalarından bilinen, dinin sanata olumlu, yararlı etkisi olduğuna dair fikrin zıddına tanıklık etmektedir. Daha doğrusu tam tersidir. Dinî tasavvurlar sanatsal fantaziyi zayıflatıyor, dogmalar hür sanatsal hamleleri boğuyor. Bu konuda birkaç örneği hatırlamak yeterlidir. Yukarı taş devri mağaralarında hayvanların mükemmel realist tasvirleri ve yanıbaşlarındaki fantastik varlıkların biçimsizleşmiş ve aciz figürleri ile karşılaşmaktadır. Sonuncuların muhtemelen totemik, herhangi bir türün tasavvurlarına ifade etkisi besbellidir. Çağdaş Avustralyalılar da aynı şekilde hayvanların realist tasvirleri, ilkel her türlü sanatsal anlamdan yoksun, totemik figür ve sembollerle zıtlık teşkil etmektedir. Mısır sanatında gerçek sanatsal stille, sırf törensel, dinsel düsturla bağlantılı olmayan eserlerle de karşılaşılmaktadır. (Mesela Nefertiti'nin büstü, Haddatların heykelcikleri gibi.) Grek sanatı geleneksel dini şartlanmadan kurtulduğu ölçüde gelişmiş ve yetkinleşmiştir. Rönesans döneminin Avrupa sanatında, sanatsal cisimleşme için hiçte dinsel olmayan fikriyatlarda da dinî konuların sadece biçim ve bahane olarak kaldığı yerlerde de aynı şeyi görmekteyiz. (Rafeal, Titsian, Mikelanjelo ve diğerleri.) Avrupa müziğine gelince ki onda dini konular (Bach'ın kilise müziği, Mozart'ın *"Rekviyem"*i ve diğerleri) sırf, insancıl duyguların ve fikriyatın ifadesi için kabuk hizmeti görmektedir.

Fakat şu vakıadır ki pek çok yüzyıllar boyunca, ressamlar, mimarlar, müzikçiler, şairler eserlerini dini temalardan yaratmışlar ve kilise memurları onları müminleri daha güçlü etkilemek için, ulu tanrıya hizmet amacıyla ve müzikle, mükemmel heykel ve tablolarla, azizlerin tasvirleri ile, Bizans ya da diğer tapınakların gotik mimarisi ile müminleri cezbetmek için kullanmışlardır. Olayın kendisi dinî ideolojinin ve onu temsil eden kilise teşkilatının kudretine tanıklık etmektedir. Ancak artık kilesinin, sanatı kendi amaçlarına hizmet etmeye gittikçe daha zor zorlayabildiği de gerçektir. Son on yıllardır burjuva ülkelerinde bile dinî müziğin, dinî resmin, dinî edebiyatın yaratılışı neredeyse durmuştur.

Din Ahlak ve Hukuk

Dinin ahlakla ve hukukla bağlantısı ne ola ki? Burada da pek çok şeyi incelemek gerek. Dinin savunucularının fikrince, özellikle her türlü ahlakın temelinde o yatmaktadır. Bu fikri bazı özgür düşünceli yazarlar da paylaşmaktadır. Karşıt görüşe göre ise din sadece tarihsel gelişimin son basamaklarında ahlakla bağlantı kurmuştur. Başlangıçta onunla bir ilişkisi yoktur. (Plehanov) Bizce her iki görüşte yanlıştır. İnsanî ahlakın kaynakları dinde değil, sosyal hayvanlar olarak insanların gerçek (reel) hayat şartlarında kök salmıştır. Fakat daha imece topluluğu (soy) döneminde dinî inançlar, ahlaki kuralları sağlamlaştırmaya çağrılı idiler. Onlara doğaüstü onama ilave ederek, yasaktan, tabu sistemini ya da gençlerin inisyasyon (adanma) geleneğini, kabile ahlak kurallarını telkin ettikleri, ataların ya da ruhun inisyasyonunun patronunun (koruyucusunun ve sahibinin) otoritesi ile daha sonra ise kabile tanrısının otoritesi ile pekiştirildiği zamanı hatırlayalım. Sınıflı toplumda hakim sınıfın çıkarına yeniden yapılandırılan ahlak ve hukuk aynı dinî onayı almaktadır. Fakat burada dinin ve ahlakın karşılıklı ilişkisi daha karmaşıktır ve gittikçe de daha çok karmaşıklaşmaktadır.

Mesela Hindistan'da, Çin'de, Japonya'da, alt bağımlı sınıfların tabi durumları daima dinî öğreti ile onaylanmıştır. Ön doğunun kadim devletlerinde de önemli derecede böyle idi. Antik Rab tam tersine sahibine dini buyruklar adına değil, çıplaklara boyun eğerek hizmet ediyordu. Sadece Hıristiyanlık, kölenin sahibine itaatini, dinî borcu, tanrı buyruğuna yükseltti. Ortaçağda aynı Hıristiyan vaazı uysallık ve itaat yüksek alt sınıflarda doğrudan zorbalıkla bağdaşıyor, yüksek sınıflar ise zaman zaman kilise buyruklarını küçümseyişlerini açıkça sergiliyorlardı. Bu ezilen yığınların kendiliğinden protestosu, bizzat ilahi adaleti yeniden kurma talebi biçimine bürünmesi sonucunda oluyordu. Ve çağdaş burjuva devletlerinde de kural olarak, doğrudan doğruya zorbalık ve bu zorbalığın ideolojik (dinsel) temellendirilişi bağdaşmaktadır. Lenin'in söylediği gibi *"Zalimin fonksiyonu"* ve *"Papanın fonksiyonu"* sömürücü kapitalist düzen için aynı derecede gereklidir.

Söylenenler tabi ki ahlakla din ve hukukla din arasındaki karmaşık karşılıklı bağlantının tümünü tüketmiyor. Konu sadece karşı-

lıklı sınıfsal ilişkilere değil, kişisel, ailecil, başka ilişki alanlarına, ahlak kurallarının şimdiye kadar, dinî tasavvurlarla güçlendirildiği, *"günah", "tanrı emretti", "tanrı cezalandıracak", "Allah senden razı olsun", "Allah bilir"* gibi tutunmalara da ilişkindir.

Dinin Muhayyel Yararı

Sorulmaktadır; insanlık asırlarca, karmaşık bir fikriyatın ve lüzumsuz merasimlerin boyunduruğu altında yaşarken, şimdiye kadar acaba dinin gereksizliğini, yararsızlığını, tüm zararını anlayacak yetenekte değil mi idi? İnsan niçin, bilimin, olumlu bilgilerin muazzam ilerlemesine rağmen, din afyonundan şimdiye kadar kurtulamadı? Bu gene de dinin tarihte insanlar için herhangi bir olumlu rol oynadığı anlamına gelmiyor mu?

Bazı burjuva araştırmacıları da sorunu böyle ortaya attılar. Onlardan pek çoğu, sadece müminler ya da dinin doğrudan savunucuları değil, az çok özgür düşünceli insanlar da; dinin kâh kolektif, tecrübenin organizatörü olarak, kâh sosyal ahlak kurallarının düsturu olarak, kâh insanlara ideal amacı gösteren bir çeşit deniz feneri olarak, tüm şaşırtmalarına (yanıltmalarına) rağmen, insanların varolma mücadelelerinde onlara yardım ettiğini ve yardım ediyor olduğunu kanıtlamaya çalışıyorlardı.

Böyle mi idi? Dinin insanlara herhangi bir yardımı var mı idi ve var mıdır?

Dinî ayinler ve inançlar insanların bir çeşit maddi ihtiyaçlarından yetişmektedirler. Bunun çok sayıda örneği gösterilmiştir. Avcı ve tarımcıl tapınçlar, hastalığın üfürükçü ya da şamancı tedavisi, imece topluluğunun, kentin ya da devletin koruyucu tanrılarına tapınç, hepsinde de insanlar dinden herhangi bir gereksinmelerinin giderilmesini beklemektedirler. Fakat o onları gerçekten gidermiyor mu? Elbette ki hayır. Ancak, dinî ve büyüsel tasavvurlar avcının, tarımcının, zanaatkârın doğal emek melekelerine katıştığı zaman onların gerçek amaca ulaşabilmesine yardım ettiklerine dair yanlış izlenimler ortaya çıkabilir. O zaman amaca aslında insanın becerisi, bilgileri ve çabalarıyla ulaşılırken, dinsel karışım onu doğru yolundan sadece saptırmaktadır. Ahlak ve hukuk alanında insan-

lara sık sık, (şayet onlar adil davranıyorlarsa) bunun ilahi buyruk adına yani dinî direktiflere boyun eğmeden geldiğini anlatmışlardır. Aslında din kendisinin de doğduğu aynı sosyal pratikten doğan davranış kurallarını, doğaüstü onayı ile sadece sağlamlaştırıyordu ki bu kurallar olmadan topluluk hayatının akılalmaz bir duruma geleceği açıktır. Bu arada gerekli ve yararlı hukuk ve ahlak kurallarının yanısıra, aynı dinin, belki de daha çok akla aykırı, adil olmayan *"hukuk"* ve *"ahlak"* kurallarını da kanunlaştırdığı, kutsallaştırdığı unutulamaz.

Herhangi bir şekilde, belirli reel bir ihtiyaçtan ortaya çıkan dinî ayinler, dini inançlar, dini talimatlar esasen bu ihtiyacı karşılamıyor değil, fakat genel olarak dinlerin tarihi, bu eylemlerin toplulukları tam tersi sonuca ya da saptanan amaçla mukayese kabul etmeyen bir sonuca götürdüklerine dair ibret verici örneklerle de dolup taşmıştır.

İstenildiği kadar örnek vermek mümkün. İşte en barizlerinden birkaç örnek.

Şu ya da bu türde yeme yasakları hemen hemen tüm dinlerde bulunmaktadır. Onun temeli (esası), kendiliğinden toplumsal ihtiyacın düzenlenmesine yönelik, hedefe uygun arzudur. Fakat o nerelere doğru gitti? Anlamsız totemik tabulaştırıcıya, Yahudi dininin hayvan öldürmeye dair karmaşık usullerine, bunaltıcı Hıristiyan ve Müslüman oruçlarına. Şimdi düşünmek gerekir, bu karmaşık sınırlamalarla hangi akılcıl amaca ulaşıldı.

Diğer örnek; gömü ve zikir ayinleri ve onlarla bağlantılı inançlardır. Onların temelinde yarı içgüdüsel, kısmen de mantıki davranışlar vardır. Çürüyen cesedi tecrit etmek ve aynı zamanda değerli bir anı niteliğinde muhafaza etmek, ölen insanı anma, zikir yemeği ile bu anıya saygı gösterme vb. Fakat gömü ve zikir geleneklerine yavaş yavaş batıl büyüsel dini tasavvurlar karıştığı zaman, ayinlerin kendileri şişip çirkinleşmeye başladı. Kıymetli eşyaların, silahların gömülmeleri, hayvanların sonraları yer yer insanların (karılar, köleler, hizmetçiler, esirler) öldürülmeleri ve anlamsızca kurban sunmalar buna örnektir. Gine hükümdarlığına verilen zikir yemeğinde ve ayinde kölelerin ve diğer insanların onlarcası öldürülüyordu. Onları öbür dünyaya, ölmüş efendiye haberci olarak gönderiyorlar-

dı. Kadim hükümdarlığın Mısır firavununu gömmek için kölelerin on binlercesi takatlerinin üstünde uzun yıllar çalışarak yüksek piramitleri inşa ediyorlar, binlercesi bu çalışmada ölüyordu. Osetya köylüsü şimdi de hala hist düzenlenmesine (ölmüş hısım, akrabaya *"acıkmasınlar diye"* verilen zikir yemeği) yıkıcı masraflar ayırmaktadır.

Üçüncü örnek; dinî, büyüsel hekimlik, üfürükçülük ilkel halk doktorluğu temelinde şamanlık, kendiliğinden psikoterapi temelinde gelişmiştir. İnsanın zaruri ihtiyacı olan hastalıklarla mücadele ihtiyacı bir derecede bunlarla karşılanmıştır. Fakat batıl tasavvurlarla çeşnilenmiş bu pratik şamanların, şarlatan fokuslarının zihirli çiçeklerini, onların utanmazca çıkarcılığını doğurdu. Hayvanları ruhlara kurban olarak kesmek, muskalarla, kudret parçacıklarıyla ve sair *"şifa verici"* pırtılarla ticareti ve *"kutsal yer"* adı verilen yığınla gerçekdışılığı doğurdu. (Kiev, Poçayev, Lural ve diğer mucize fabrikaları.)

İnançların ve Ayinlerin Çeşitliliği

En barizinden birkaç örnek alalım. Hemen hemen bir ve aynı zamanda yaklaşık olarak benzer toplumsal düzen şartlarında ortaya çıkan Konfüçyusçuluk ve Budizm. Üstelik her iki din de hemen hemen iki bin yıl süreyle aynı ülkede, aynı halkta (Budizm dünya dini olarak diğer pek çok ülkede yaygınlaştı ise de yoğunluk olarak Çinlilerde) hüküm sürüyordu. Birbirinden bu kadar uzak, birbirine bu kadar zıt, iki din öğretisi tasavvur etmek mümkün mü? Yerleşmiş toplumsal-ekonomik düzenin dinsel kutsallaşması, ataerkil-feodal monarşinin ideali, tüm tapıncın memurların, soydaki kıdemlilerin, ailedeki kıdemlilerin elinde toplandığı yerde soy geleneğine yaslanan, sıkıca kökleştirilmiş ayinleri ve merasimleri icrası ve herhangi bir mistizmin ve öbür dünyaya herhangi bir ilgisinin yokluğu ile Konfüçyusçuluk; dünyevi hayatı prensip olarak reddeden onu tamamen eziyet ve yalan olarak ilan eden, dünyevi varlıktan tam kopuş ve sakin yokluğu (madde ötesine) Nirvana'ya gömülüş ideali ile azap verici gerçekliği terketmek isteyen, herkesten keşiş çileciliği talep eden Budizm. Tabi ki burada inanç öğretilerinin gerçekliğe nasıl yamandıkları değil prensipsel yönü söz konusudur.

Ki hayat bu iki ideale kendi tashihini dikte etmektedir. Pratikte Budist ve Konfuçyusçu müminler hem pek öyle farklı davranmamaktadırlar, hem de gerek Budist ve gerekse Konfüçyuscu çoğu kez bir ve aynı kişidir.

Geleneksel Çin dinlerini (Konfüçyusçuluğun, Daosizm'in ve Budizm'in karışımı) hiç değilse Hint dinlerinin tam karşısına koymak mümkündür. Çinlilerde aşırı külfetli olmayan ayinlerin, ağırbaşlı şekilde icra edilişi, gelenekselleşmiş günlerde atalara tapınç, kağıtlardan oyularak yapılmış kurbanların sunulması, Hintlilerde, çilecilik ideali, fanatikçe kendine işkence, ilahla mistik ilişki, sıradan ölümlüler için sürekli sıkılgan sınırlamalar, yasaklar, sonsuz arınmalar, iflas ettirici kurban sunmalar. Pratik Çinli, dinine sadece gerekli olanı (zaruri olanı) minimumu (asgariyi) veriyor, batıl itikatlı Hinduist ise herşeyi dinin egemenliğine veriyor.

Çeşitli dinlerin gündelik hayata ve onun münferit anti bültenlerine karşı davranışı çok farklıdır. Kadim Yahudilerin ve kadim Greklerin dinleri yaklaşık olarak aynı dönemde ve tarihsel gelişimin bir ve aynı basamağında oluşmuştur. Fakat antik Grek dini, bizim bildiğimiz kadarıyla, gündelik yaşamın, insan ne yer içer, ne giyinir, neyi ne zaman yapar gibi detaylarına değinmiyor, Yahudilik ise tam tersine, mutfağa ve yatak odasına giriyor, yemeğin bileşenini de, hazırlanış usullerini de, giysinin tüm ayrıntılarını da en sıkı şekilde düzenliyor, insanın kişisel davranışlarındaki çok sayıdaki teferruatı dikte ediyor veya yasaklıyor.

Çeşitli dinlerin ölüme ve ölüye karşı ilgisi aynı değildir ve bu farklılık daima tarihsel gelişimin farklılığıyla da açıklanamamaktadır. Örneğin kadim Mısır dinindeki gömü tapıncının hipertrofik (gayri tabi büyümüş) gelişimi insanı hayrete düşürüyor. İnsan daha hayatta iken kendi gömü törenine ısrarla özen gösteriyor, kendisi için tabut siparişi veriyor vb. Aynı özel özen, vücudun korunması (mumyalaştırma) için ve hükümdarlar tam araç gereçle çeşitli eşyaların bulunduğu ölülerin ruhunu sakinleştiren tapınaklara (muazzam gömü piramitleri) gömmek için de geçerlidir. Bütün bunlar mümin Mısırlının ahirette kendi varoluşu üzerine dünyadakinden daha çok düşündüğüne dair izlenim yaratmaktadır. Yanıbaşlarındaki ölüye temiz olmayan şey gözü ile bakan

Kadimiran dini, saygın insanların vücutlarını dahi nerdeyse çöplüğe fırlatır gibi vahşi kuşların parçalayıp yemesine ve ölülerin hükümdarlığına (Anhra-Maynya kötü ruhun hükümdarlığına) eğilim göstermektedir.

Çeşitli dinlerin insan kişiliğine yönelik davranışı da aynı değildir. Tabii ki burada değişikliklerin esas faktörü tarihsel sürecin genel gidişiyle, soy-topluluğu ilişkilerinin çöküşüyle, bilahare de kapitalist tarza geçişle bağlantılıdır. Bu sebeple dindeki *"kolektifliğin"* ve *"bireyselliğin"* oranı yavaş yavaş ikincisinin lehine değişmeye başladı. Fakat bu süreç yeterince erken başlamakta (bireysel totemizm, ikincil koruyucu ruhlara tapınç) ve tüm din tarihi boyunca günümüze kadar uzanmaktadır. Bu nedenle mesele yalnızca aşama aşama gelişmeciliğe indirgenemez. Hatta mantıksal birbirini takip etmenin tersine oluşlar vardır. Mesela erken Budizm her münferit kişiye vaaz vermeye dönük idi, topluluğa kabul kesinlikle bireseldi ve insan Nirvana'ya ulaşma yolunda sadece kendi gücünü hesaba katabilmekte idi. Sonraları ise kişisellik Budizm'de ikinci plana çekildi (geriledi), birinci plana ise kilise teşkilatı, hiyerarşi ve dini merasim geçti.

Diğer dinlerdeki kolektiflik ve bireysellik prensiplerinin oranı da tamamen ayrı ayrıdır. Kadim doğu ve anlık tapınçlarda kesin olarak birincisi üstün durumdaydı, fakat Greklerde tapıncın egemen *"polis"* (kent) biçiminin yanısıra M.Ö. VI. - V. yy. örfçülerin bireyci mezhebi de doğarak, yandaşlarına ve sadece onlara özel dinsel nimet vaadeden elevsin ve diğer misteriler (dini dramlar) yetişti. Yahudilik dini öğretinin ve tapıncın toplumsal karakterini sonuna kadar sıkıca korumuştur. Fakat onun için de doğan Hasidizm bireysel başlangıç tarafına keskin dönüş yapmıştır. Çin ve Japonya dini bireysel hiç birşey bilmemektedir. İnsandan sadece geleneksel leşmiş ayinlere sıkıca uyması istenmektedir. Bu durum Hinduizm'de de aynı ölçüde bulunmaktadır. Herkes için zaruri olan törensellik ve çilecilerin vahşice (yobazca) alıştırmaları (Maks Veber'ın ifadesine göre *"dinsel maharet"*) Hıristiyanlıkta, esas gövdesi Katoliklik dini öğretisine göre insan için kurtuluşun teminatı, kayıtsız şartsız kiliseye boyun eğme ve buna karşılık onun tüm günahlarını kendine alıp kurtarması sözkonusu olduğundan, kesin sıkı kolektivizm

esas idi ve öylede kalmıştır. Fakat bu zeminde, Ortaçağ mistik akımlar, özellikle de Kalvinci, Puritancı ve Protestanizm gibi, ağırlık merkezini topluluktan tekrar münferit insana aktaranlar Katoliklikten ayrılmışlardı. Müslümanlıkta ise, sıkı törenselliğin ve bireysel esasın cemaate disiplinli taşıyıcısı, tüm umudunu insanın tanrıyla kişisel ilişkisine bağlayan Sufiler mezhebi oluyordu.

Biz her dönemin ve her halkın somut tarihsel gelişme şartlarının ne kadar farklı olduğunu bildiğimizden, dini inançların ve ayinlerin muazzam çeşitliliği bizatihi hiçte şaşırtıcı değildir. Ve demek ki din sadece insanların maddi hayatına değil, politik biçimler, kültürel orijinallikler, dış, etkiler gibi şartların hepsine birden bağlıdır. Sözgelişi Hindistan'ın ve Çin'in, Mısır'ın ve İran'ın, Grekya'nın ve Roma'nın Keltlerin ve Slavların dinleri arasındaki farkların nedenlerini anlayabilmek için, önce her ülkedeki, her dönemdeki özgün şartların tümünü etraflıca ve her yönünü incelemek gerekir. Tabii ki dini inançların ve ayinlerin muazzam çeşitliliği ve çeşitli halklardaki din tiplerinin farklılıkları hakkında konuşurken, tüm ayrılıklarına rağmen kendi temelinde dinin aynı şey, gerçek dünyanın biçimi bozulmuş yansıması ve insanın kendini çevreleyen ortamdaki güçsüzlüğü olduğunu bizim bir dakika bile unutmamamız gerekmektedir. Fakat bu güçsüzlük çeşitli biçimlerde ortaya çıkmaktadır. Reel dünya ise (sınırsız çeşitlilikteki) dinde, daima tahrif edilmiş yansımada olsa daha az çeşitlilikte değildir.

İnsanların Hayatına Dinin Etki Derecesindeki Farklar

İnsanlık tarihinde dinin büyük rol oynadığına dair konuşmuş bulunuyoruz. Fakat her yerde ve daima aynı rolü mü oynadı? Hayır. Hatta geçmişte herhangi bir halkın hayatında dinin daha önemli, diğer bir halkın hayatında ise daha az önemli yer tuttuğunu dair az örnek görmedik. Geçmişte uzlaşmaz sınıfsal ilişkiler için de bazen dinlerin henüz reddedilmesi düşünemezken, onu hayatlarında tamamen mütevazi bir yere koyma olayları da olabiliyor. Kadim Romalı, pratik zekâsıyla tanrılara ne kadar öneriliyordu ise, azıcık bile fazlasını değil, tam da o kadarını vermeye eğilimli idi. Arada sırada ise, üstelik onlara tüm saygısını koruyarak tanrılarını kandırmaya çalışıyordu.

Dine Karşı Özgür Düşünce

İnsanlık tarihinin genel gidişatında dinin rolünün yavaş yavaş zayıfladığını (bu bizim için en önemli sorudur) söylemek mümkün müdür?

Bu zayıflama sürekli ve tek düze süreç olarak tasavvur edilemezse de evet mümkündür. Bu zayıflama çoğu kez zikzaklı biçimde sıçramalarla, belirli tarihsel dönemlerde dinin defalarca depreşmesi ile canlanması ile yürüdü ve yürüyor. Fakat canlanmanın ardından yeni ve daha derin düşüş izliyor. Dinin rolünün zayıflaması diğer yandan özgür düşüncenin doğuşu ve serpilmesi ile kopmazca bağlantılıdır. Bu anlamda, zihnî gelişiminin tüm tarihine, din ve özgür düşüncenin ezeli mücadelesi olarak bakmak mümkündür.

Sonuncunun rüşeymlerini biz, henüz sınıfsız toplumun sınırını aşıp sınıflı topluma geçmemiş bazı halklarda görmüştük. Polenezya'da, Afrika'da ve Kolomb öncesi Amerika'da. Özgür düşüncenin ışıltılarını Kadim Mısır'da, Mezopotamya'da da gün ışığına çıkarmak mümkündür. Kadim Hindistan'da ve Kadim Çin'de de tanrılara ve ruhlara yer vermeyen, materyalist dünya görüşünün derli toplu sistemleri oluşmuştu. Antik Grekya'da ve Roma'da Avrupa özgür düşüncesinin ve ateizminin temelleri atılmıştı. Ancak bütün bu ülkelerdeki dinle özgür düşünce arasındaki mücadelenin gerçek ve sistematik olmadığını farketmek gerek. Buralarda tanrısızların izlenmelerine yönelik münferit olaylar vuku bulmakta idiyse de her iki grupta az çok barışçıl olarak, yan yana yaşayıp gidiyorlardı. Mesela Grekya'da Anaksagor'un kovuluşu ve kitaplarının yakılışı, Sokrat'ın idama mahkum edilmesini bu kapsamda değerlendirmek gereklidir.. Bu olaylarda, dini eleştirmenin egemen sosyal düzenleri eleştirmeye ilk adım olduğunu sezen hakim sınıfların bulanık fakat yanılgısız içgüdüsü ortaya çıkmaktadır.

Başkaldıran özgür düşüncenin dine karşı gerçek ve şiddetli mücadelesi, Avrupa'da Ortaçağ'ın sonunda başladı. Bu doğmuş olan anti feodal mücadelenin tepkisi idi. Feodal düzenleri kutsallaştıran ve kendisi de onların kopmaz parçası olan kilise, özellikle de Katolik olanı, o zaman kudretinin zirvesinde idi. Ve kendisinin yanıbaşında özgür düşüncenin imasına dahi tahammül edemiyordu. Doğmuş olan burjuva nizamı, bilimsel inceleme ve sınanır bilgi

için tam da o esnada belli serbestlikler talep ediyordu: Özgür düşüncenin gelişmesi için şartlar böyle hazırlanmakta idi. Hatta o zamanlar (XVIII. yy.a kadar) sayıca oldukça az cesur düşünürler vardı (Bekon, Gobbs, Spinoza ve diğerleri) ve onlar büyük ekseriyetle, dünya görüşüne yönelik soruların serbestçe çözümüne dair, insanî aklın hukukunu ancak üstü örtülü biçimde ortaya atmaya cesaret edebiliyorlardı. Burjuva özgür düşüncesinin ve Ateizminin, Hıristiyan şeriatçılığı ve ilahiyatı ile genel çarpışması XVIII. yy.da Fransa'da büyük burjuva devriminin gerçekleşmesiyle başladı. Birçok çarpışmadan sonra ve özellikle de doğa bilgilerinin olağandışı başarıları sayesinde XVIII. - XIX. yy.da dini dünya görüşünün bir parça geri çekilmesi gerekti. Burjuva Ateizmi XIX. yy.da da katı kilise düşüncesine darbeler vurmaya devam etti. Fakat XIX. yüzyılın ortasında, sahnede hertürlü dinin ölümcül düşmanı belirdi. Proleter Sosyalist Ateizm.

XIX. yy.dan bu yana, hiç değilse Avrupa ülkelerinde, dinin savunucularının pozisyonlarını korumak için şimdiye kadar süren hummalı girişimlerine rağmen, özgür düşüncenin kararlı saldırısı ve dinin otoritesinin sürekli düşüşünün başladığını söylemek mümkündür. Dinin otoritesini kaybediş olayına ve insanların dini ve kiliseyi sürekli terkedişine sadece özgür düşüncenin serpilmesinin sonucu olarak bakmak elbette ki mümkün değildir. Bu ekonomik ve politik alanı da kapsayan daha geniş bir olaydır. Kilisenin ekonomik kudreti zayıflıyor, (tabi ki, her yerde aynı düzeyde değil) politik ağırlığı düşüyor. Bu özellikle kilisenin derhal ve dönüşsüz olarak, ekonomik ve politik hayat alanında, eski etkili durumunun kalıntılarını dahi kaybettiği yer olan, sosyalist ülkelerde farkedilince cereyan etmektedir. Burjuva ülkelerinde bu etkili durum şimdilik korunmaktadır, fakat onların çoğunluğunda da bu etki yavaş yavaş zayıflamaktadır. Bu da dinî ideolojinin otoritesinin halk yığınlarının bilincindeki düşüşünün yolunu bizzat açmaktadır.

Burjuva ülkelerinde dahi dinin otoritesini kaybedişinin geri dönülmezce ve şaşmazca sürmekte olduğuna dair kanaat getirmek için, burjuva yahut Marksist yazarların anti dinsel (din karşıtı) kitaplarına başvurmaya gerek yoktur. Bunun için yalnızca objektif tanıklık yeterlidir. Avrupa'nın burjuva ülkelerinden en tutucusu

şüphesiz ki İngiltere'dir. Onun toplumsal sınıflarından en tutucusu ise burjuva aristokrasisidir. (Ya da şayet bu sınıfları ayırdetmek mümkünse aristokrasi ve burjuvazidir.) Diğer toplumsal grupların olduğu gibi, bu toplumsal ortamın dünya görüşünün ve yaşam tarzının aynası da klasik İngiliz edebiyatıdır. XIX. yy. ortalarındaki İngiliz hayatının ansiklopedisi Dickkens'ın romanlarının (ona zamanca ve ruhça yakın yazarlarınki gibi) yanına, aynı şekilde XIX. yy. sonu XX. yy. başındaki İngiliz hayatının ansiklopedisini, Golsuors'da çağdaş yazarların en büyüğünde bulduğumuz gibi koyarsak, karakteristik farka dikkat etmemezlik yapamayız. Dickens'ın kahramanları, burjuvaziden de halktan da sıkı sıkıya dindar insanlardır ve onlar sevinçte de acıda da tanrının adını anmaktadırlar. Bunu ya şükranlarını sunarak ya da son umutlarını ona özgüleyerek yapmaktadırlar. Kısaca bu eserde temiz ve dürüst insanların davranışları dini ahlaktan esinlenmektedir. Golsuors'un kahramanlarının çoğunluğu ise tam tersine, en tutucu burjuva ortamından olanlar da dahil, hiçbir zaman, ne hüzünde ne de sevinçte, ne tanrıyı ne de dini buyrukları hatırlamıyorlar. İnsanlar kendi davranışlarında (en yüce ruhlu ve faziletlilerinden, alçaklığın son kertesindekilere kadar) dinsel ahlaktan başka herşeye yönlenebilmektedir. Onlardan biri şayet kilise ve Hıristiyan dinsel öğretiyi hatırlarsa sırf istihza ve şakayla hatırlamaktadır. Kilise adamları, papazlar, piskoposlar, dahi inançsızlıklarını itiraf etmekte ve davranışlarında Hıristiyan ahlakı ile değil, genel insanî ahlakla yönlenmektedirler.

Burada, özellikle dinin pozisyonunun, daimi ve güçlü olduğu yerin, kişisel ve toplumsal moral alanının, insanın dünyayla ilişkisinin *"idrakinin"*, sözkonusu edildiğinin altını çizelim. Zira bu sonuncu alanda, din çok daha önce kendi pozisyonlarını bilimsel dünya görüşüne terkederek teslim olmuştur.

Tüm bunlar tesadüfidir diye mi düşünülecektir. Benzeri gözlemleri Fransız, Alman, Amerikan edebiyatı üzerinde de yapmak mümkündür. Bu yeterince objektif tanıklığa bakılırsa, dinin etkinliği oralarda onun memurları ve savunucuları hangi vaazı verirlerse versinler, çağdaş toplumun en geniş çevrelerinde, hiç değilse Av-

rupa ve Amerika'daki çevrelerde, sırf ahlakî davranış alanında dahi düşmektedir.

Mamafih burjuva ülkelerinde özellikle işçiler arasında dinselliğin düşüşünü gösteren sayısal verilerden de bu sonuç aynı derecede açık net çıkmaktadır. Kilise hizmetleri gittikçe daha az yerine getirilmektedir. Dini topluluklardan çıkış olayı sıklaşmaktadır. Dinî yayın nisbeten azalmaktadır.

Elbette, en geniş halk yığınlarının dini terk ettiği ve terk etmeye devam ettiği yer, sosyalizmin ülkeleri hakkında konuşulacak bir şey yoktur. Bu süreç, politik aktivitenin ve bilincin genel büyümesinin, maddî refahın ve ahalinin kültürel seviyesinin büyümesinin doğal sonucudur. Dinin gelecekteki kaderinin belirlendiğini kilise adamları ve savunucuları onu cilalamaya nasıl çabalarlarsa çabalasınlar sosyalist ülkeler örneği daha da bariz şekilde göstermektedir.